

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης

Τόμος 82 • Τεῦχος 4^ο • Ὀκτώβριος - Δεκέμβριος 2011

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Βραβείον τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

Ἐκδίδεται μὲ τὴν πρόνοια
τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος
κ. Ἱερωνύμου

Ἰδιοκτησία τοῦ Κλάδου Ἐκδόσεων
τῆς Ἐπικοινωνιακῆς καὶ Μορφωτικῆς Ὑπηρεσίας
τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος

ΕΚΔΟΤΗΣ:

Ὁ Διευθυντὴς τοῦ Κλάδου Ἐκδόσεων, Σεβ. Μητροπολίτης Κηφισίας,
Ἀμαρουσίου καὶ Ὠρωποῦ, κ. Κύριλλος

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ:

Σταῦρος Γιαγκάζογλου, Σύμβουλος τοῦ Παιδαγωγικοῦ Ἰνστιτούτου

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΜΕ ΕΝΙΑΥΣΙΑ ΘΗΤΕΙΑ:

Σεβ. Μητροπολίτης Περιστερίου κ. Χρυσόστομος,
Γεώργιος Πατρῶνος, Ὁμ. Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν,
Νικόλαος Ὀλυμπίου, Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν,
Ἐμμανουὴλ Περσελῆς, Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν,
Μιχαὴλ Τρίτος, Καθηγητὴς Α.Π.Θ.,
Πέτρος Βασιλειάδης, Καθηγητὴς Α.Π.Θ.,
Αἰδ. Πρωτοπρ. Βασίλειος Καλλιακμάνης, Καθηγητὴς Α.Π.Θ.

ΣΥΝΤΑΞΗ ΥΛΗΣ:

Αἰκατερίνη Τσαλαμπούνη, Λέκτορας Κ.Δ., Α.Π.Θ., Νικόλαος Ἀσπρούλης, Μ.Θ.

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ:

Βασίλειος Τζέρπος, Δρ. Θ., Νικόλαος Δρατσέλλας, Μ.Θ.

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΔΙΕΚΠΕΡΑΙΩΣΗΣ:

Παναγιώτης Γλιάτας

ΤΑΧΥΔΡΟΜΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ:

Ἰωάννου Γενναδίου 14, 115 21 Ἀθῆναι

Τηλ.: 210.7272313, 210.7272288, Φάξ: 210.7272251

e-mail: theologia@ecclesia.gr

<http://www.ecclesia.gr/greek/press/theologia/index.asp>

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ - ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ:

Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος

Ἐπεύθυνος Τυπογραφείου: Χρήστος Κωβαῖος, Πρωτομαγιάς 3, Κρουονέρι Ἀττικῆς

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Τόμος 82, Τεύχος 4^ο, Ὀκτώβριος - Δεκέμβριος 2011

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ, <i>Φωνή ἐκ βαθέων ἀναβαίνουσα. Ἡ δοξολογικὴ θεολογία τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη</i>	3
ΣΕΒ. ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΧΑΛΚΙΔΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, <i>Ἡ Ὁρθόδοξη Πνευματικότητα καὶ ὁ Παπαδιαμάντης</i>	9
ΑΝΕΣΤΗ ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, <i>Ἡ Ἐκκλησία στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη</i>	25
ΠΡΩΤ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Β. ΤΖΕΡΠΟΥ, <i>Ὁρθόδοξο Ἱερατικὸ Ἦθος. Διδάγματα ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη</i>	35
ΣΕΒ. ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ ΚΑΙ ΑΓΙΟΥ ΒΛΑΣΙΟΥ ΙΕΡΘΕΟΥ, <i>Ἡ Ρωμηοσύνη τοῦ Παπαδιαμάντη</i>	75
ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, <i>Ἡ ὁδὸς καὶ ὁ ἱερός ἄξων στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη</i>	89
ΑΓΓΕΛΟΥ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, <i>Ὁ Παπαδιαμάντης καὶ ἡ ἐμμονὴ στὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν καινοτομία</i>	97
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΑΡ. ΥΦΑΝΤΗ, <i>Μεταξὺ ἀκαδημαϊκῆς σφύρας καὶ μοναστικοῦ ἄκμονος. Ὁ Παπαδιαμάντης στὸ θεολογικὸ στόχαστρο</i>	103
ΣΩΤΗΡΗ ΓΟΥΝΕΛΑ, <i>Ἡ δοξαστικὴ θεολογία τοῦ Παπαδιαμάντη</i>	121
Π. ΛΑΜΠΡΟΥ ΚΑΜΠΕΡΙΔΗ, <i>Ἐκ τῶν κατὰ Παπαδιαμάντη ζητουμένων: Πῶς ἠλλοιώθη τὸ κάλλος τῆς φύσεως;</i>	125
ΛΑΜΠΡΟΥ ΧΡ. ΣΙΑΣΟΥ, <i>«Νοῦς ἀψηλός, ὀξύπτερος». Ἀρχαῖος ἀλφάβητος γιὰ τὴν ἀνάγνωση τῆς Φόνισσας</i>	151
ΑΓΓΕΛΟΥ Γ. ΜΑΝΤΑ, <i>Παπαδιαμαντικὴ φιλανθρωπία: τὸ θέμα τῆς αὐτοκτονίας</i> ..	169
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, <i>Ἀνάμεσα στὸ χεῖλος τῆς Κολάσεως καὶ στὰ χέρια τοῦ Ἐλεήμονος Θεοῦ. Ἀπὸ τὸν πρίγκιπα τῶν μελωδῶν στὸ τραγόνι τῆς Σκιάθου</i>	191

Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗ, <i>‘Ο Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης και ή Κολλυβαδική θεώρηση τής έλληνικής λαϊκής λατρείας</i>	201
Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, <i>Μαρτυρία και σχόλια για Παπαδιαμάντη. ‘Ο Παπαδιαμάντης και ό Μεγάλος Κανόνας</i>	217
ΔΗΜΗΤΡΗ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΥ, <i>‘Ο φάρος και ό λιμνή</i>	223
ΣΤΕΛΙΟΥ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, <i>Παπαδιαμάντης Κοινωνιολογικός: «Ταύτα όλα βασίζονται επί τής πραγματικότητας»</i>	237
ΠΑΝ. ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΜΟΡΦΟΥ ΝΕΟΦΥΤΟΥ, <i>‘Η Έπικαιρότητα του Παπαδιαμάντη</i>	245
ΣΠΥΡΙΔΟΥΛΑΣ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΥΠΡΙΟΥ, <i>Παρατηρώντας τόν πόνο τών άλλων: ‘Η ευθύνη του χριστιανού αναγνώστη με άφορημό τό διήγημα του Παπαδιαμάντη «‘Ο Γάμος του Καραχμέτη»</i>	255
ΧΡΥΣΗΣ ΚΑΡΑΤΣΙΝΙΔΟΥ, <i>Οί μεταφράσεις του Παπαδιαμάντη «κατά τό θεϊον ρήμα»</i>	263
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΔΟΪΚΟΥ, <i>‘Η λογική τής ύποκειμενικής έντασης τών μορφών: ‘Υπό την βασιλικήν δρύν του Άλέξανδρου Παπαδιαμάντη</i>	271
ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ Δ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, <i>Άπολογισμός του Γ’ Διεθνούς Συνεδρίου για τόν Άλέξανδρο Παπαδιαμάντη</i>	283
ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ Δ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, <i>Ένδεικτική Βιβλιογραφία Άλεξάνδρου Παπαδιαμάντη έτους 2011</i>	295
* * *	
ΘΕΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ	311
ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ	333
ΒΙΒΛΙΟΣΤΑΣΙΟΝ	353
ΑΝΑΛΟΓΙΟΝ	373

ΕΠΟΜΕΝΑ ΤΕΥΧΗ 2012:

- Τεύχος 1ο: *Ποικίλης ύλης*
 Τεύχος 2ο: *Θεολογία και Οικονομία. Προσεγγίσεις στη σύγχρονη κρίση*
 Τεύχος 3ο: *Ποικίλης ύλης*
 Τεύχος 4ο: *‘Η Άγία Γραφή στην ‘Ορθόδοξη Παράδοση*

Φωνὴ ἐκ βαθέων ἀναβαίνουσα.
Ἡ δοξολογικὴ θεολογία
τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη

Ἐναν αἰῶνα μετὰ τὴν κοίμησίν του ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης παρουσιάζει τὸ ἐκκλησιαστικὸ φαινόμενο μιᾶς θαυμαστῆς ἀντοχῆς καὶ μιᾶς αὐξουσας βιβλιογραφίας γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο του. Μολονότι ἡ γλῶσσα του εἶναι τόσο ἀπόμακρη, μολονότι δέχθηκε οὐκ ὀλίγες ἀμφισβητήσεις ἀπὸ κριτικούς τῆς λογοτεχνίας καὶ μὴ, μολονότι ὁ κόσμος καὶ οἱ ἄξονες τοῦ ἔργου του μοιάζουν νὰ μὴν ἀφοροῦν τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ μέσου Νεοέλληνα, ἐντούτοις τὶς τελευταῖες δεκαετίες ἡ σπουδὴ τοῦ ἔργου του αὐξάνει ὀλοένα καὶ περισσότερο καὶ μάλιστα μεταφράζεται ἀπρόσμενα καὶ σὲ πολλὰς ἄλλες γλῶσσες. Ἡ ἔρευνα στρέφεται τώρα καὶ στὶς μεταφράσεις πού ἐκπόνησε ὁ Παπαδιαμάντης, οἱ ὁποῖες φωτίζουν καὶ διευρύνουν τὴν ἐργογραφία του. Ἐξἄλλου, ἡ ἔρμηνευτικὴ καὶ πλουραλιστικὴ ἀποτίμησις τοῦ ἔργου του φαίνεται πὼς ὑπερβαίνει πλέον τὴν παλαιὰ ἀντίληψιν πού τὸν στένευε ἄλλοτε στὸν ὀρίζοντα τῆς ποιητικῆς ἡθογραφίας καὶ ἄλλοτε στὸ πλαίσιο τῆς θρησκευτικῆς γραφικότητος τῆς ἀγροτοπαροδοσιακῆς κοινωνίας. Μιὰ σημαντικὴ στροφή στὴν εὐρύτερη μελέτη τοῦ ἔργου του ἀποκαλύπτει πλέον πολλὰς καὶ ποικίλας ἔρμηνευτικὰς ὁψεις τῆς λογοτεχνικῆς ἰδιοφυΐας τοῦ Σκιαθίτη.

Ὁ ἐκκλησιαστικός, δηλονότι ὁ ὅλος Παπαδιαμάντης, ὅπως ὁ ἴδιος χαράσσει τὶς πνευματικὰς του ρίζας καὶ προϋποθέσεις στὸν *Λαμπριάτικο Ψάλτη* καὶ οἱ ὁποῖες διαπερνοῦν ὡς φωνὴ ἐκ βαθέων ἀναβαίνουσα ὀλόκληρο τὸ ἔργο του, παρέμεινε ξένος ἐν πολλοῖς τόσο στὴν ἀκαδημαϊκὴν θεολογίαν ὅσο καὶ στὸν θρησκευτικὸν ἠθικισμόν. Ἀπὸ τὸν χῶρον τῆς παλαιότερης ἀκαδημαϊκῆς θεολογίας ὁ Δ.Σ. Μπαλάνος θεώρησε τὸν Παπαδιαμάντη ἀπλῶς ἡθογράφον μὲ μίαν φυσικὴν γλωσσικὴν ἀκαταστασίαν καὶ ἀκαλαισθησίαν. Κατὰ τὸν Μπαλάνον ἡ ἀναγνώρισις τοῦ ἔργου του καὶ οἱ διθυραμβικὰς κρίσεις τῶν ὁμοτέχνων του χαρακτηρίζονται ὡς ἀκατανόητες ὑπερβολές. Ὁ Παπαδιαμάντης ἦταν ἐχθρὸς τῆς προόδου καὶ πολέμιος τοῦ νεώτερου πολιτισμοῦ, ἕνας νοσταλγὸς τοῦ παρελθόντος πού κόλλησε σὰν ὄστρακον στὴν παράδοσιν καὶ στὸ λαϊκόν του σπίτι. Ἡ κριτικὴ τοῦ Παπαδιαμάντη στὴν πεφωτισμένη ἀκαδημαϊκὴν θεολογίαν τοῦ καιροῦ του ὑπῆρξε

ἄδικη καὶ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν τυφλὴ συντηρητικότητά του. Ἡ θρησκευτικότητά του χαρακτηρίζεται ἀφελὴς καὶ γεμάτη ἀπὸ ἐσωτερικὲς ἀντιφάσεις. Οἱ μεταφράσεις πὺν ἔκανε γιὰ λόγους βιοπορισμοῦ δὲν μαρτυροῦν καθόλου μιὰ βαθειὰ θεολογικὴ μόρφωση. Ἡ δὲ θρησκευτικότητά του ὑπῆρξε ἓνα εἶδος μυστικιστικῆς καὶ πανθειστικῆς τυπολατρίας, μὲ ὑπερβολικὴ στενότητα ἀντιλήψεων: «οὔτε ἀγωνιστὴς ἦτο, οὔτε ἀνακαινιστὴς, οὔτε οἰκοδόμος, οὔτε πρωτοπόρος, οὔτε βαθὺς τῆς θεολογίας μύστης». Τὴν ἴδια ἀπόρριψη ἐξέφρασε ὄψιμα καὶ μιὰ ἄλλη κριτικὴ, πὺν ἐπικεντρώθηκε στὴν προσπάθεια ἠθικῆς καὶ θεολογικῆς ἀποδόμησης τοῦ Παπαδιαμάντη. Πῶς εἶναι δυνατόν, ἀναρωτήθηκε, μεταξὺ ἄλλων, ὁ λόγιος μοναχὸς Θεόκλητος Διονυσιάτης, ἡ εὐρυτάτη Ὁρθόδοξια νὰ κλείνεται καὶ νὰ ἐξαντλεῖται στὸ νησί τῆς Σκιάθου καὶ στοὺς ἥρωες τῶν διηγημάτων του, ἡ ἁγία Ἐκκλησία νὰ ἐρμηνεύεται ἀπὸ τοὺς ἀπλοϊκοὺς ἱερωμένους του, δίχως ἀναφορὰ σὲ πνευματικότερα καὶ θεολογικότερα ἐπίπεδα;

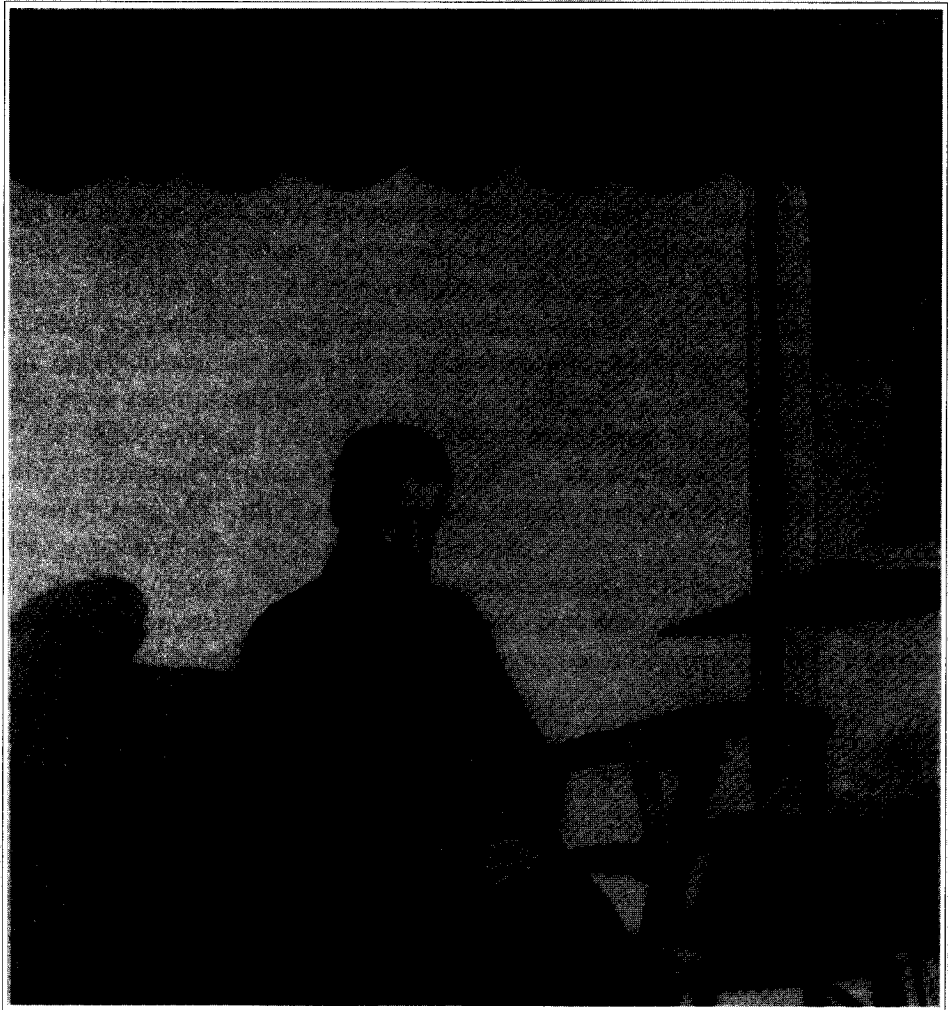
Ἡ ἀφ' ὑψηλοῦ αὐτὴ κριτικὴ κονιορτοποιήθηκε σχεδὸν σήμερα ἀπὸ τὴν λογοτεχνικὴ καὶ θεολογικὴ ἐπαναπροσέγγιση τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου. Καὶ τοῦτο ἔγινε δυνατό ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐργώδη προσπάθεια τῆς θεολογικῆς ἀνανέωσης στὴν Ἑλλάδα μὲ ἄξονα τὴν στροφή πρὸς τὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση, τὴν πατερικὴ θεολογία καὶ τὴν ἐπανεύρεση τοῦ κοινοτικοῦ καὶ εὐχαριστιακοῦ ἤθους τῆς Ἐκκλησίας. Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς ὀρθόδοξης αὐτοσυνειδησίας, τὸ ἔργο τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη φανερώνει μιὰν ἐκπληκτικὴ γονιμότητα καὶ δημιουργικὴ ἀντίστιξη μεταξὺ θεολογίας καὶ λογοτεχνίας.

Κατ' ἀρχὴν, ἡ γλῶσσα τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς μιὰ δημιουργικὴ σύνθεση τῆς τρισχιλιετοῦς ἑλληνικῆς ἔκφρασης, ἀλλὰ συνάμα συνιστᾷ καὶ μιὰν ἀνακαίνιση τῆς πεζογραφίας μέσα ἀπὸ τὴν ἀκρίβεια τῆς λειτουργικῆς γλώσσας καὶ παράδοσης. Ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς θεολογίας τὸ ἔργο του συγκροτεῖ μιὰ συγκλονιστικὴ ἀνατομία τοῦ ἀνθρώπου καὶ ταυτόχρονα ἀνάδειξη τοῦ γεγονότος τῆς Ἐκκλησίας ὡς εὐχαριστιακῆς κοινότητος, δίχως μανιχαϊστικὲς ἀντιθέσεις. Περιγράφοντας πρόσωπα καὶ πράγματα, δοξολογώντας τὸ κάλλος τῆς φύσης καὶ ἀνατέμνοντας τὸ ὑπαρξιακὸ βάθος τοῦ κακοῦ στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, ὁ Παπαδιαμάντης συνδέει τίς ἱστορίες τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων μὲ τὴν πίστη καὶ τὴν ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας στὴν προοπτικὴ τῶν ἐσχάτων τῆς Βασιλείας. Μὲ τὴν ἀπαράμιλλη ἀφηγηματικὴ του τέχνη περιγράφει τὴν κοινότητα τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων τῆς Σκιάθου ἐκκεντρισμένη στὴν εὐχαριστιακὴ λειτουργία τῆς Ἐκκλησίας. Μέσα ἀπὸ τὸν ὑπαρξιακὸ ρεαλισμὸ τῶν ἀπλοϊκῶν καὶ βασανισμένων ἡρώων του ἡ Ἐκκλησία φανερώνεται διαρκῶς ὡς μιὰ ἀπτή καὶ βιω-

μένη πραγματικότητα και συνάμα ὡς μία κοσμική λειτουργία πὺ προσλαμβάνει καὶ ἀναδεικνύει τὸ κάλλος τῆς δημιουργίας τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν μοναδικότητα κάθε ἀνθρώπινου προσώπου.

Στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη σκιαγραφοῦνται ἀπρόσμενα τὰ κριτήρια τοῦ ἀσκητικοῦ ἥθους τῆς Ἐκκλησίας, πέρα ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ ἀντάρκεια καὶ ἀξιόμισθία, τὴν τεκμαρτὴ καταμέτρηση ἀρετῶν καὶ ἠθικῶν ἐπιτευγμάτων, αὐτὸν τὸν δικανικὸ αὐτοδικαιωτισμὸ τοῦ ἀνθρώπου. Πρόκειται γιὰ μία ἀνθρωπολογία τοῦ βάθους, ἡ ὁποία ἐκτείνεται στὰ πλέον μύχια βάθη τῆς ὑπαρξης. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ ἔργα του κάλλιστα θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ἰδιότυπα μετανεωτερικὰ συναξάρια. Ψηλαφώντας τὸ βιβλικὸ ἥθος τῆς μετάνοιας στὶς ζωὲς τῶν ταπεινῶν καὶ καταφρονημένων ἡρώων του, ὁ Παπαδιαμάντης ἀφηγεῖται τὴν πεripέτεια τοῦ ἀνθρώπου πὺ ἀνοίγεται στὴν ἐπίσκεψη τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ. Ἡ σωτηρία ἀποδεδεσμεύεται ἀπὸ τὸ σύνδρομο τοῦ ἠθικισμοῦ, ἡ ὑπαρξιακὴ ἀστοχία καὶ ἀνεπάρκεια διὰ τῆς μετάνοιας μεταποιεῖται σὲ γεγονός κοινωνίας μὲ τὴν φιλόανθρωπη ἀγάπη τοῦ Θεοῦ. Ἐν τέλει, ἡ δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ ἀπύθμενη ἀγάπη, ὁ μανικὸς ἔρωσ τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Θεοῦ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος συγχωρεῖ καὶ ἐπανεντάσσει στὸ ζωηφόρο Σῶμα του ἀκόμη καὶ ἐκείνη τὴν ὑπαρξη πὺ ἄγγιξε τὴν ἔσχατη πτώση καὶ ἀλλοτριώση.

Σταῦρος Γιαγκάζογλου

Ἡ Ὁρθόδοξη Πνευματικότητα καὶ ὁ Παπαδιαμάντης*

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΧΑΛΚΙΔΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Δὲν διαθέτω τὴν ἀπαιτούμενη γνώση καὶ εἶμαι σχεδὸν ἄγευστος πνευματικῶν ἐμπειριῶν, ἀνέλαβα ὅμως προθύμως τὴν σημερινὴ διακονία τοῦ λόγου, ὄχι ὡς καταφρονῶν, ἀλλ' ὑπακούων, μετ' εὐγνωμοσύνης, μάλιστα, στὴν τιμητικὴ πρόταση τῆς Εἰδικῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς Πολιτιστικῆς Ταυτότητος, ἡ ὁποία, ὑπὸ τὴν ἐμπνευσμένη προεδρία τοῦ ἀδελφοῦ μου, Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Δημητριάδος κ. Ἰγνατίου, ἀξιέπαινα διοργάνωσε αὐτὴν τὴν ἡμερίδα, ἀφιερωμένη στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη, μὲ ἀφορμὴ τὴν συμπλήρωση 100 ἐτῶν ἀπὸ τὴν κοίμησή του.

Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, υἱὸς πολυτέκνου Ἱερατικῆς οἰκογενείας τῶν ἀειμνήστων Ἱερέως Παπα-Ἀδαμαντίου καὶ τῆς πρεσβυτέρας Γκιουλῶς, γεννήθηκε τὸ 1851 στὴν Σκιάθο καὶ ἐκεῖ ἐκοιμήθη καὶ ἀναπαύεται ἀπὸ τὸ 1911, ἀναμένων τὸ ἐγεργήριο ἀγγελικὸ σάλπισμα.

Νὰ ἕνας ἀκόμη λόγος, πὺν ἴσταμαι ἐνώπιόν σας. Μοῦ δίδεται ἡ εὐκαιρία νὰ εὐχαριστήσω, πάλιν καὶ πολλάκις, τὸ Θεό, πὺν μοῦ ἀνέθεσε τὴν ποιμαντικὴ φροντίδα καὶ αὐτῆς τῆς νήσου καὶ νὰ μνημονεύσω εὐγνωμόνως τὴν Ἱερατικὴ οἰκογένεια τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεώς μου.

Ἡ Ὁρθόδοξη Πνευματικότητα καὶ ὁ Παπαδιαμάντης

Ἡ διατύπωσή του φανερῶνει σχέση. Ἡ ὀρθόδοξη πνευματικότητα, ὡς ἡ ὁδός, ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωή, προσφέρεται στὸν κάθε ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος τὴν ἀποδέχεται ἢ τὴν ἀρνεῖται, κάμοντας καλὴ ἢ κακὴ χρῆση τοῦ ἀνεκτιμήτου προικῶ-
ου θεϊκοῦ δώρου τῆς ἐλευθερίας.

* Τὸ παρὸν ἄρθρο εἶναι Ὁμιλία τοῦ γράφοντος στὴν Ἡμερίδα τῆς Εἰδικῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς Πολιτιστικῆς Ταυτότητος, μὲ θέμα «Ἡ διαχρονικότητα τοῦ Παπαδιαμάντη», πὺν διοργανώθηκε γιὰ τὴν συμπλήρωση 100 χρόνων ἀπὸ τὸν θάνατό του (Ἀθήνα, Σάββατο 10 Δεκεμβρίου 2011).

Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, με ἀγάπη καὶ εὐγνωμοσύνη ἀποδέχθηκε τὸ δῶρημα ἐκ τοῦ Πατρὸς τῶν Φώτων καὶ ἐβίωσε τὴν ὀρθόδοξη πνευματικότη-
τα, ὡς αὐθεντικὸς ἄνθρωπος τοῦ Χριστοῦ καὶ πιστὸ μέλος τῆς Ἐκκλησίας καὶ
τὴν προέβαλε, με γνήσιο τρόπο, ὁμολογιακὸ θάρρος καὶ ἀπροσποίητο ὕφος,
μέσα ἀπὸ τῆ ζωῆ καὶ τὰ ἔργα του.

Προτοῦ ὅμως ψηλαφίσω καὶ δι' ὀλίγων παρουσιάσω αὐτὴ τὴν σχέση ζωῆς
ὀρθοδόξου πνευματικότητος καὶ Παπαδιαμάντη, ἃς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ ἀνα-
φερθῶ με συντομία στὸ νόημα καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς ὀρθοδόξου πνευματικό-
τητος καὶ στὰ χαρακτηριστικὰ τῆς γνωρίσματα.

Α. Ὁρθόδοξη Πνευματικότητα καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς

«Ἡ ὀρθόδοξη πνευματικότητα εἶναι ἡ χριστιανικὴ πνευματικότητα, ὅπως
διαμορφώθηκε καὶ ἐκφράστηκε στὴν Ἐκκλησία σὰν ἡ παράδοση καὶ ἡ ζωὴ
τῆς...»¹.

Εἶναι ἡ κοινωνία τοῦ πιστοῦ ἀνθρώπου με τὸν Τριαδικὸ Θεό, πὺν πραγμα-
τώνεται μέσα στὴν Ἁγία μας Ἐκκλησία –τὸ θεανθρώπινο σῶμα τοῦ Κυρίου μας
Ἰησοῦ Χριστοῦ. «Ἡ Ἐκκλησία δὲν εἶναι ἓνα Ἴδρυμα, ἀλλὰ ἡ καινὴ κτίσις ἐν
Χριστῷ καὶ διὰ τοῦ Χριστοῦ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, πὺν τὴν κατευθύνει τὸ Ἅγιο
Πνεῦμα»².

Εἶναι ἡ ἴδια ἡ Ὁρθοδοξία, ἀφοῦ ἐκφράζει τὸ δόγμα, τὴ λειτουργία, τὴν
ἄσκηση, τὸ ἥθος, ὀλόκληρη τὴ ζωὴ τῆς.

Εἶναι βαθειὰ καὶ πλούσια ἐμπειρία καὶ μαρτυρία ζωῆς, ἡ ὀποία ἐνώνει
ἄρμονικὰ τὰ παρόντα καὶ τὰ μέλλοντα. «Ἔχει ἐσχατολογικὴ τὴν προοπτικὴ
τῆς, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ πλήρη συνείδηση τῆς παρούσης καταστάσεως τοῦ
κόσμου»³ καὶ ζητεῖ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ σωτηρία του.

Τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς Ὁρθοδόξου Πνευματικότητος,
πὺν ὀρθὰ χαρακτηρίζεται ὡς «ἓνας ποταμὸς ἐπίπονης καὶ αὐθεντικῆς ζωῆς καὶ
δημιουργικότητος μέσα στὴ χάρι καὶ τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ»⁴, εἶναι:

1. ΚΑΡΔΑΜΑΚΗΣ ΜΙΧΑΗΛ ΠΡΩΤ., «Ὁρθόδοξη Πνευματικότητα», ἐκδ. «Ἀκρίτας», σελ. 13.
2. BULGAKOV S., *The orthodox church*, Paris 1953, σελ. 9.
3. EUDOKIMOV P., *Ἡ πάλη με τὸν Θεόν*, Θεσσ. 1970, σελ. 66.
4. ΚΑΡΔΑΜΑΚΗΣ ΜΙΧΑΗΛ ΠΡΩΤ., ὀπ.π., σελ. 15.

α) Βιβλική και παραδοσιακή

Ἡ Ἁγία Γραφή, πού προέρχεται ἀπό τὴν Ἐκκλησία, ἔχει σὰν κεντρικὸ θέμα τὴν Χριστὸ καὶ τὴν Ἐκκλησία Του καὶ μᾶς ὀδηγεῖ στὴν προσκύνηση καὶ τὴ λατρεία τοῦ σαρκωμένου Λόγου. Οἱ Πατέρες τὸ μόνο πού ἀναζητοῦν στὴν Ἁγία Γραφή εἶναι ἡ κοινωνία καὶ ὁ διάλογός τους μὲ τὸν Χριστὸ καὶ ἡ ἀγωνία τους νὰ Τὸν ἀκολουθήσουμε καὶ νὰ μιμηθοῦμε τὸ ἔλεός Του. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ Βίβλος κατέχει θεμελιώδη σημασία γιὰ τὴν ὀρθόδοξη εὐσέβεια, τὴ λατρεία καὶ τὴν πνευματικὴ ζωή.

Κατὰ τὸν φιλοκαλικὸ Ἰωάννη τὸν Καρπάθιο «εἶναι μακάριος, ὅστις ἀπλήστως φάγεται καὶ πίεται εὐχὰς καὶ ψαλμούς ἐνταῦθα νυκτὸς καὶ ἡμέρας καὶ ἐπιρῶσει ἑαυτὸν τῇ ἐνδόξῳ τῆς Γραφῆς ἀναγνώσει. Ἡ γὰρ τοιαύτη μετάληψις ἀναδώσει τῇ ψυχῇ ἀμείωτον εὐφροσύνην ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι»⁵.

Ἡ μελέτη τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ὡστόσο, ἀπαιτεῖ ταπεινοφροσύνη, καθαρότητα, ἐργασία τῶν ἐντολῶν καὶ προπαντὸς προσευχή. Ἔτσι δημιουργεῖται ὁ πόθος γιὰ ν' ἀκολουθήσουμε τὸ δρόμο πρὸς τὴν θέωση, ἐνῶ, δίχως τὴν ἔλλαμψη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἰσέλθουμε στὸν ἀληθῆ νοῦ τῆς Ἁγίας Γραφῆς.

Καὶ φυσικὰ δὲν πρέπει νὰ παραλείψουμε νὰ τονίσουμε τὴν ἁρμονικὴ τῆς σχέσης μὲ τὴν παράδοση. Ἡ ἐνότητα Ἁγίας Γραφῆς καὶ παραδόσεως εἶναι ἄρρηκτη, ἀφοῦ ἡ παράδοση εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς Ἁγίας Γραφῆς⁶. Εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἁγία Γραφή, ὅπως ἐξ ἀρχῆς ἐρμηνεύεται στὴν Ἐκκλησία καὶ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία⁷. Εἶναι ἡ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Παράδοση καὶ Ἁγία Γραφή ἀποτελοῦν τὸν κορμὸ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Ἡ Ὁρθοδοξία δὲν εἶναι Ἐκκλησία τῆς ἀτομικῆς πίστεως, τῆς συνήθειας καὶ τῆς αὐθεντίας καὶ ἡ παράδοση δὲν εἶναι μουσειακὸς θησαυρὸς ἢ ἀρχαιολογικὸς πλοῦτος, ἀλλὰ ζωή.

β) Ἱστορικὴ καὶ ἐσχατολογικὴ

Ὁ Τριαδικὸς Θεὸς εἶναι πέρα καὶ μετὰ τὴν ἱστορία, ἀλλὰ ὄχι ἔξω ἀπὸ τὴν ἱστορία. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ Ὁρθόδοξη Πνευματικὴ ἰστορία, ἀφοῦ ἡ ἱστορία «εἶναι ἕνα

5. ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΚΑΡΠΑΘΙΟΣ, *Φιλοκαλία*, τ. Α', σελ. 293.

6. ΕΥΔΟΚΙΜΟΝ Ρ., *Τὸ μυστήριον τοῦ Λόγου*, βλ. Ὁ Ζωντανὸς Λόγος, Πνευματικὸν Συμπόσιον περὶ Ἁγίας Γραφῆς, Ἀθῆναι 1970, σελ. 59. FLOROVSKY G., *Προβλήματα Ὁρθοδόξου Θεολογίας* (ἐκδ. «ΑΡΤΟΣ ΖΩΗΣ», Ἀθῆναι 1973, σελ. 30).

7. STANILOAE D., *Ἡ Ἁγία Γραφή ἐν σχέσει πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν παράδοσιν*, βλ. Ὁ Ζωντανὸς Λόγος, σελ. 76.

μυστήριο, μέσα στο οποίο ενεργείται ή σωτηρία του ανθρώπου και του κόσμου, που συντελέστηκε με το θάνατο και την ανάσταση του Χριστού. "Όπως επίσης είναι το θέατρο των περιπετειών και των παθημάτων, των νικών και των θριάμβων των ὀρθοδόξων λαών, οἱ ὅποιοι ἀποβλέπουν σ' ἓνα ἐσχατολογικὰ σταθερὸ μέλλον, πὸν θεμελιώνεται πάνω στὴν πίστη στὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ, σὰν προϋπόθεση καὶ βάση τῆς τελικῆς ἀπολυτρώσεως καὶ ἀναστάσεως»⁸.

Μὲ τὴ μετοχή μας στὴ μυστηριακὴ λειτουργικὴ πράξη καὶ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας πραγματοποιοῦμε τὴν Ἱστορία σὰν ὄδευση πρὸς τὴν τελικὴ σωτηρία, πρὸς τὰ ἔσχατα τῆς Βασιλείας, πὸν μὲ βάση τὴν ἐνανθρώπιση γεμίζουν τὰ πάντα.

Ἡ ὀρθοδοξία εἶναι Ἐκκλησία λειτουργικὴ καὶ ἡ πνευματικότητά της λειτουργικὴ.

Ἡ λειτουργικὴ πείρα τῆς Ὀρθοδοξίας, πὸν ζωοποιεῖ τὰ δόγματα, εἶναι ἡ καθημερινὴ τροφή γιὰ τὴν αὔξηση τῆς πνευματικότητος, ἡ προσωπικὴ αἴσθηση τῆς ἀθανάτου ζωῆς στὸν παρόντα αἰῶνα. Ἔτσι ζοῦμε, κατανοοῦμε καὶ ἐρμηνεύουμε τὴν ἀγάπη στὶς λειτουργικὲς ἀκολουθίες, τὸ σεβασμὸ στὶς ἅγιες εἰκόνες, τὰ ἱερά λείψανα, τὴν τιμὴ στὴν Παναγία μας καὶ τοὺς ἁγίους καὶ τὶς ἄλλες ἐκδηλώσεις τῆς ὀρθοδόξου εὐσεβείας.

γ) Θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ

Στὴν ὀρθόδοξη πνευματικότητα δὲν ὑπερτονίζεται ἡ θεωρία καὶ ὁ θεωρητικὸς βίος, ὅπως ἰσχυρίζονται κάποιοι, σὲ βάρος τοῦ πρακτικοῦ βίου καὶ τῆς πράξεως, ἀλλὰ θεωρία καὶ πράξη συνδέονται ὀργανικά. Ὁ ὀρθόδοξος πιστὸς φθάνει στὴν μυστικὴ θεωρία τοῦ Θεοῦ, μὲ τὴν ἄσκηση τῶν ἀρετῶν.

Πιθανὸς χωρισμὸς θεωρίας καὶ πράξεως ὑποκρύπτει χωρισμὸ καὶ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα, τὴν πίστη καὶ τὴν ἀγάπη, τὴν ἐλευθερία καὶ τὴ χάρη, τὸν Θεὸ καὶ τὸν κόσμον.

δ) Πατερικὴ καὶ μοναστικὴ

Ἡ παρουσία τῶν Ἁγίων Πατέρων εἶναι μαρτυρία καὶ ἐγγύηση τῆς ὀρθοδόξου πνευματικότητος, ἀφοῦ ἡ Ἐκκλησία ἔζησε καὶ ζεῖ μὲ τοὺς Πατέρες, οἱ ὅποιοι δημιουργήθηκαν στοὺς κόλπους Τῆς ἀπὸ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ἐποίμαναν καὶ ἐδίδαξαν καὶ ἐρμήνευσαν τὴν ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ.

8. ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., *Τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ὁ σύγχρονος κόσμος*, Θεσσ. 1970, σελ. 24.

Ἡ παράδοση καὶ ἡ πνευματικότητα τῆς Ἀνατολῆς εἶναι πατερική, πὸν σημαίνει βιβλική, ἀποστολική, χριστιανοκεντρική καὶ καθολική καὶ διὰ τοῦτο ὀρθόδοξη.

Ἡ Ἀνατολική πνευματικότητα σχετίζεται μὲ τὴν ἀσκητικὴ αὐτογνωσία, τὴν ἐπίγνωση καὶ αἴσθηση τῆς ἀνθρώπινης ἀδυναμίας καὶ ἁμαρτίας, πὸν στρέφει καὶ κινεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴν ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ καὶ τὸν μεταβάλλει σὲ τόπο τελειώσεως τῆς δυνάμεως τοῦ Χριστοῦ⁹. Ἡ μοναχικὴ πείρα τῆς ἀσκήσεως θεωρεῖ τὴν αὐτογνωσία σὰν θεμελιώδη προϋπόθεση τῆς πνευματικότητος.

ε) Ἀσκητικὴ καὶ μυστικιστικὴ

Τὸ πνεῦμα τῆς ἀσκήσεως καταξιώνει τὸν ὀρθόδοξο Μοναχισμό, ἀλλὰ διαποτίζει καὶ ὁλόκληρη τὴν ὀρθόδοξη πνευματικότητα. Ὁ ἐκκλησιαστικὸς βίος εἶναι ἀγῶνας καὶ ἄσκηση γιὰ τὴν ἐπάνοδο τοῦ ἀνθρώπου στὴν προπρωτική καὶ προσωπική του πληρότητα καὶ ὁλοκλήρωση, ὥστε, μὲ τὴ χάρη τοῦ Σταυροῦ καὶ τῆς Ἀναστάσεως, νὰ φθάσῃ ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ κόσμος ἀπὸ «τὸ εἶναι στὸ εὔ εἶναι καὶ στὸ ἀεὶ εἶναι»¹⁰.

Ἀσκητικὸς εἶναι ὁλόκληρος ὁ Χριστιανισμὸς, κατὰ μίμησιν τοῦ Χριστοῦ, τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν Ἁγίων.

Ἔργασία ἐπιπόνου ἀσκήσεως καὶ ἀτελευτήτου μετανοίας μέσα στὸ ἔλεος καὶ στὴ φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἄσκηση στὸ βάθος τῆς εἶναι ἐμπειρία μυστικῶν ἐνεργειῶν καὶ μυστικῆς ζωῆς.

Εἶναι ἀτελείωτος ἀγῶνας στὴ χάρη καὶ μὲ τὴ χάρη τῶν μυστηρίων, πὸν ἀνυψώνει, μεταμορφώνει καὶ τελειώνει τὴν ἀνθρώπινη προσπάθεια καὶ διαφυλάσσει τὴν Ἐκκλησία ἀπὸ τὴν πιθανὴ ἐκκοσμίκευση καὶ τὸν κόσμον ἀπὸ κάθε καταστροφικὴ αὐτονομία καὶ θεολογικὴ ἀπογύμνωσι.

Γι' αὐτὸ καὶ δὲν χωρίζονται πνευματικότητα καὶ μυστικισμὸς, ἄσκηση καὶ χάρη, στὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση. Δὲν ὑπάρχει φυσικὰ καμμία σχέση μὲ τὴν ἀνατολικὴν τεχνική, ὅπου βυθίζεται ὁ ἄνθρωπος στὸν ἑαυτὸ του. Ἀντίθετα ἐκφράζει τὴν προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ βγῆ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του, ὥστε ἐλεύθερος ν' ἀγαπήσῃ τὸν Θεὸ καὶ τὸν ἄνθρωπο.

9. Β' Κορ. ιβ', 9.

10. ΣΥΜΕΩΝ Ν. ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Τὰ εὐρισκόμενα* (Μετ. Δ. Ζαγοραίου), σελ. 184. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Φιλοκαλία*, τ. Β', σελ. 158.

στ) Φιλόθεη και φιλόανθρωπη

Ἡ φιλοθεΐα καὶ ἡ φιλανθρωπία ἀποτελοῦν τὴν ἀνακεφαλαίωση ὅλων τῶν γνωρισμάτων τῆς ὀρθοδόξου πνευματικότητας –τοῦ ὀρθοδόξου ἡθους.

Ἡ ἀγάπη στὸ Θεὸ καὶ ἡ ἀγάπη στὸν πλησίον συνιστοῦν τὴ μιὰ καὶ μόνη ἐντολή, τὴν καινούργια ἐντολή τῆς ἀγάπης τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ.

Ὁ πλοῦτος καὶ ἡ ὁμορφιά τῆς ὀρθοδόξου πνευματικότητας χαρίζεται μόνο στὸ φιλόθεο ἄνθρωπο, σ' ἐκεῖνον ποὺ μοναδικὸ μάρτυρα τῆς φιλοθεΐας του καὶ πραγματικὴ ἔκφρασή της ἔχει τὴ φιλανθρωπία. Αὐτὸς εἶναι ὁ ὀλοκληρωμένος ἄνθρωπος καὶ ἡ ὀρθόδοξη πνευματικότητα, ἐπειδὴ εἶναι θεανθρώπινη, δὲν εἶναι μόνο ἄνοδος, ἀλλὰ ταυτόχρονα εἶναι καὶ κάθοδος.

B. Ὁρθόδοξη Πνευματικότητα καὶ ὁ Παπαδιαμάντης

Μετὰ ἀπ' αὐτὴ τὴν σύντομη ἀναφορὰ στὴν ὀρθόδοξη πνευματικότητα καὶ στὰ χαρακτηριστικὰ τῆς γνωρίσματα, ἃς ἐπιχειρήσουμε, καθὼς μᾶς εἶναι δυνατόν, νὰ δείξουμε τὴ σχέση τοῦ τιμωμένου Παπαδιαμάντη μετὰ τὴν ὀρθόδοξη πνευματικότητα.

Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης ἀναγεννήθηκε μετὰ τὸ βάπτισμά του καὶ παρέμεινε πιστὸς διὰ βίου στὴν Ἐκκλησία, τὴν ὁποία ὀρθοδόξως κατανοεῖ ὡς σῶμα Χριστοῦ καὶ ὄχι ὡς σωματεῖο χριστιανῶν. Καταθέτοντας τὴν αὐτοσυνειδησία του, ὁμολογεῖ: «Ἐγὼ εἶμαι τέκνον γνήσιον τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐκπροσωπούμενης ὑπὸ τῶν Ἐπισκόπων Τῆς. Ἐὰν δὲ τυχὸν πολλοὶ τούτων εἶναι ἁμαρτωλοὶ, ἀρμοδία νὰ κρίνει εἶναι μόνον ἡ Ἐκκλησία, καὶ μόνον τὸ ἄπειρον ἔλεος τοῦ Θεοῦ ἡμεῖς πρέπει νὰ ἐπικαλώμεθα. Τὸ κῦρος καὶ τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας ἡμεῖς δὲν τὰ συγχέομεν μετὰ τὰς ἁμαρτίας τῶν προσώπων, καθὼς οἱ παρασυνάγωγοι»¹¹.

Δὲν παραλείπει, βεβαίως, νὰ γίνεται κάποτε καὶ ἀγαπητικὰ καυστικός, ἀναφερόμενος σὲ κείμενά του στὴν ἀπροθυμία ἐνίων Κληρικῶν καὶ δὴ ἀγάμων νὰ εἶναι γνήσιοι σ' ὅ,τι ἐπαγγέλονται ὅτι εἶναι καὶ στὴν ἀντιευαγγελικὴ ἐπιλογή ἄλλων τινῶν νὰ βόσκουν ἑαυτοὺς καὶ ὄχι τὰ πρόβατα¹². Ὁφέλιμο θὰ ἦταν νὰ

11. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., *Ἄπαντα*, Κριτικὴ Ἔκδοσις Ν. Τριανταφυλλόπουλου, Ἐκδ. «Δόμος», 5 Τόμοι, Ἀθήνα 1981-1988, τόμος Ε', σελ. 165.

12. Ἰεζεκιήλ λδ', 2.

μελετήσουμε και αυτά τα έργα του, όπως λ.χ. «Ὁ καλόγερος»¹³, «Τὰ πτερόεντα δῶρα»¹⁴, «Ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Ἁγίου Δεσπότη»¹⁵, «Ἐκκλησιαστικοὶ Ῥήτορες καὶ Ἱερὰ Σύνοδος»¹⁶, «Ἱερεῖς τῶν πόλεων καὶ Ἱερεῖς τῶν χωρίων»¹⁷ καὶ ἄλλα.

Ὡς υἱὸς εὐλαβοῦς Ἱερέως, ὁ Ἀλέξανδρος, ἀνατράφηκε μὲ τις Θεῖες Λειτουργίες, τὰ Ἱερὰ βιβλία, τὰ μυροβόλα συναξάρια, τὰ πατερικὰ καὶ νηπτικὰ κείμενα, τὴν φιλοκαλία, τὶς ἀσματικὲς ἀκολουθίες, τὶς ἅγιες εἰκόνες, τὶς ἀπαράβατες ἐκκλησιαστικὲς παραδόσεις, τὰ ὠραία ἔθιμα, τὰ ἐξαιρέτα ἦθη, τὸ μεθυστικὸ καὶ ἀναγεννητικὸ ἄρωμα τῆς κολλυβάδικης ἁγιορειτικῆς παραδόσεως, τὴν ὁποία σθεναρῶς ὑπερασπίζεται, ὑπογραμμίζοντας γιὰ τοὺς Κολλυβάδες ὅτι «τὸ σκωπτικὸν ἐπίθετον ἀναξίως ἐδόθη αὐτοῖς ὑπὸ φθονερῶν τοῦ μοναστικοῦ βίου ἀπτήνων»¹⁸ καὶ σημειώνοντας ἐπιπροσθέτως ὅτι «ἐκ τῶν Κολλυβάδων ἦσαν ἐκ τῶν παλαιῶν λογίων πατέρων ὁ Κορίνθου Μακάριος, ὁ Νοταρᾶς, ἅγιος τιμώμενος, Ἀθανάσιος ὁ Πάριος καὶ Νικόδημος ὁ πολυγραφώτατος, ὁ Κύριλλος, ὁ Ἡλίας, ὁ Ἀρσένιος καὶ ἄλλοι ἐνάρετοι πατέρες»¹⁹. «Παρὰ τῶν ἱεροπρεπῶν ἐκείνων Κολλυβάδων ἐδιδάχθη ὁ πατέρας του, ὅπως καὶ οἱ ἀρχαιότεροι τῆς νήσου ἐφημέριοι, τὴν τῶν μυστηρίων τέλεσιν ἀναδειχθεὶς φίλος ἀκραιφνῆς τῆς τάξεως ἐν τῇ προσευχῇ τῇ προκαλούσῃ τὴν κατάνυξιν»²⁰, καθὼς ὁ ἴδιος (ὁ Παπαδιαμάντης) ἀνέφερε στὴ νεκρολογία γιὰ τὸν πατέρα του.

Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι Ἱεροψάλτης καὶ Ἀναγνώστης. Ἄνθρωπος τῆς προσευχῆς καὶ τῶν ἀγρυπνιῶν. Ἄξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ περιγραφή τέτοιων ἀγρυπνιῶν, ποὺ ἔκαμε ὁ ἀείμνηστος πατήρ Φιλόθεος Ζερβᾶκος²¹. Ὅπως φαίνεται ἀπ' τὰ ἔργα του, ὁ κυρ-Ἀλέξανδρος γνωρίζει πολὺ καλὰ τὴν Ἁγία Γραφή καὶ τὰ βιβλία τῆς Ἐκκλησίας, ἰδιαίτερα τὰ ὕμνογραφικά. Χαρακτηριστικὰ σημειώνει ὁ κ. Νίκος Τριανταφυλλόπουλος, ὁ ὁποῖος πρόσφατα ἀνηγορεύθη ἐπίτιμος διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ., ὁ ὑπ' Αὐτῆς δικαίως χα-

13. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., ὄπ.π., τόμος Β' 315 κ.έξ.

14. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., ὄπ.π., τόμος Δ' 191 κ.έξ.

15. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., ὄπ.π., τόμος Δ' 131 κ.έξ.

16. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., ὄπ.π., τόμος Ε' 147 κ.έξ.

17. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., ὄπ.π., τόμος Ε' 193 κ.έξ.

18. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., ὄπ.π., τόμος Ε', σελ. 330.

19. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., ὄπ.π., τόμος Ε', σελ. 330.

20. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., Νεκρολογία γιὰ τὸν πατέρα μου, ἀπόσπασμα Παπαδιαμάντη, ὄπ.π., τόμος Ε', σελ. 332 -333.

21. Περ. «Κιβωτός», Φεβρ.1953, σελ. 45-46 καὶ Ἑκδόσεις «Διάμετρος», Ἡμερολόγιο 1998, Συγγραφεὶς στὸ χρόνο - Ἀλέξ. Παπαδιαμάντης, σελ. 251-253.

ρακτηρισθείς ὡς ὁ πατριάρχης τῶν μελετητῶν τῶν παπαδιαμαντικῶν ἔργων, «τὰ πράγματα αὐτὰ τὰ ἤξερε καλύτερα καὶ ἀπὸ τὴν παλάμη του»²². Ζεῖ καὶ διασώζει τὴν ἀπλὴ εὐλαβικὴ λαϊκὴ εὐσέβεια καὶ παράδοση. Περιγράφει τὰ ἔθιμα καὶ τὰ πανηγύρια, ποὺ κέντρο τοὺς ἔχουν τὴν Θεία Λειτουργία. Δὲν ὑπάρχουν ὠραιότερα διηγήματα Χριστουγεννιάτικα, Πασχαλινὰ καὶ ἄλλα ἑορταστικά, ποὺ νὰ συνδυάζουν τόσο ἄρμονικὰ τὴ Θεολογία καὶ τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων.

Πιστεύει θερμὰ στὸν Θεὸ καὶ τοὺς ἁγίους καὶ στὰ θαύματά τους. «Μικρὸς ἐξωγράφισα Ἁγίους...»²³ θὰ σημειώσει στὴν αὐτοβιογραφία του.

Μιά φορά, διηγεῖται ὁ Ἀλέξανδρος Μωραϊτίδης, ἔγινε καλὰ ἀπὸ ἰσχυρὸ πονόδοντο καὶ ἔγραψε ἀκολουθία στὸν Ἅγιο Ἀντίπα, ποὺ προσπατεῦει ὅσους πονοῦν στὰ δόντια. Καὶ βέβαια καὶ σ' ἄλλους ἁγίους ἔγραψε ὑμνολογίες, κυρίως ὅμως στὴν Ὑπεραγία Θεοτόκο.

Ἰδιαίτερη, πράγματι, εἶναι ἡ εὐλαβικὴ σχέση του μὲ τὴν Παναγία, εὐθέως ἀνάλογος μὲ ἐκείνη τῶν Σκιαθιτῶν. Στὸ διήγημά του «Ρεμβασμὸς τοῦ Δεκαπενταυγούστου»²⁴ π.χ. περιγράφει αὐτὴ τὴ σχέση: «τὸ πάλαι ἐδῶ, στὸ Ναὸ τῆς Παναγίας τῆς Πρέκλας, δηλαδή, οἱ χριστιανοί, ἤρχοντο τὰς ἡμέρας αὐτὰς νὰ εὕρωσι, διὰ τῆς ἐγκρατείας καὶ τῆς προσευχῆς καὶ τοῦ Ἱεροῦ ἄσματος, ἀναψυχὴν καὶ παραμυθίαν...». «Στὸν μέγαν Παρακλητικὸν Κανόνα, ὅπου διεκτραγωδοῦνται τὰ παθήματα καὶ τὰ βάσανα μιᾶς ψυχῆς...

Ἐκεῖ ὅπου κανεὶς παρεκάλει, διὰ τοῦ ἄσματος, τὴν Παναγίαν, νὰ εἶναι μεσίτρια πρὸς τὸν Θεόν, «μὴ μοῦ ἐλέγξῃ τὰς πράξεις, ἐνώπιον τῶν Ἀγγέλων...». Ὡ, αὐτὸ εἶχε τὴν δύναμιν καὶ τὸ προνόμιον νὰ κάμῃ πολλὰ ζεύγη ὀφθαλμῶν νὰ κλαίωσι, τὸν παλαιὸν καιρὸν, ὅταν οἱ ἄνθρωποι ἔκλαιον ἀκόμη ἐκούσια δάκρυα ἐκ συναισθήσεως...».

Τὴν ἴδια θαλπωρὴ καὶ παραμυθία, μᾶς πληροφορεῖ, ἐπιζητοῦν οἱ προσκυνητὲς στὸ πανηγύρι τῆς Παναγίας τῆς Κεχειᾶς, καθὼς προσεγγίζουν τὴν σεβασμίαν καὶ παλαιὰν εἰκόνα τῆς Κοιμήσεως...», ὅπως καὶ οἱ νοσταλγοὶ τοῦ Κάστρου καὶ διακονητὲς τῆς Παναγίας τῆς Μεγαλομάτας.

Στὴν λεπτομερῆ ὅμως διήγησή του γιὰ τὴν εὕρεση τῆς Ἱερᾶς Εἰκόνης τῆς Παναγίας τῆς Κουνίστρας, τὴν ὁποία θεωρεῖ καὶ ὀνομάζει κοινὸν σέβασμα καὶ ἁγίασμα τῶν χριστιανῶν καὶ πολιοῦχον τῆς νήσου καὶ θεόπεμπτον κειμήλιον,

22. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., ὄπ.π., τόμος Α', σελ. 14.

23. Ἐκδόσεις «Διάμετρος», *Ἡμερολόγιο 1998, Συγγραφεὶς στὸ χρόνο - Ἀ. Παπαδιαμάντης*, σελ. 6.

24. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., ὄπ.π., τόμος Δ', σελ. 85 κ.ἐξ.

είναι έμφανεστάτος αυτός ό ύποκάρδιος σεβασμός και τό φίλτρο πρός την Θεομητορα, ή όποια, καθώς άναφέρει, «πολλούς (δέ) άγιασμούς και ίάσεις εις τούς μετά πίστεως έπικαλουμένους ένεργεί...»²⁵.

Στό έργο αυτό περιγράφεται και ή βαθειά πνευματική σχέση με τό Μοναστήρι της Κουνίστρας, τό «μονύδριον» κατά την δυτικήν άκτήν της νήσου Σκιάθου, τό προσκύνημα όλων τών χριστιανών της νήσου, με τό όποιο και ή οικογένειά του διατηροῦσε από παλιά πνευματικούς δεσμούς.

Στόν ίδιο τόνο άποκαλυπτικά ιερών συναισθημάτων είναι και τά ποιήματά του στην Παναγίτσα στό Πυργί, στην Παναγία την Σαλονικιά, στην Παναγία την Κεχριά, στην Παναγία την Κουνίστρα, στην Παναγία του Ντομάν²⁶.

Ό Παπαδιαμάντης σέβεται και τιμά ούσιαστικά την έκκλησιαστική παράδοση, προβάλλοντας την αλήθεια της κοινωνικής ζωής. Η άρνηση της έκκλησιαστικής παραδόσεως θεωρεί ότι μάς έξομοιώνει με τούς Προτεστάντες.

Γράφει σέ έπιστολή του: «Η ούσία του Προτεσταντισμού δέν έγκειται τόσον έν τη τιμη τών εικώνων και τών λειψάνων, όσον έν τη άπορρίψει του κύρους τών Οικουμενικών Συνόδων, τών Πατέρων και της παραδόσεως, έν τη άπολύτω έλευθερία του έρμηνεύειν έκαστον τας Γραφάς, όπως άν αυτώ άρέσκη»²⁷.

Είναι άκτήμων και έλεήμων, φτωχός, άπλός, λιτός, σεμνός, ταπεινός και άσκητικός. Στερεΐται και τόν έπιούσιο και, έν τούτοις, έχει τό κουράγιο νά πη: «Μου φθάνουν οι 100 δραχμές», έναντι τών 150, που κάποτε του προσέφεραν, ως ανταμοιβή του κόπου του.

Πόσο άξιοπρόσεκτη κάνει την έντιμον πενίαν στην έποχή μας, την έποχή της άπληστίας!

«Πρέπει νά μένη τις έν τη τάξει έν ή εύρέθη απ' αρχής, όσον ταπεινή, όσον πενιχρά και άν φαίνεται αύτη. Αίρειωτέρα δε άείποτε ή έντιμος ευτέλεια της άδόξου πολυτελείας και τρυφής» ισχυρίζετο.

Προτιμά την συντροφιά τών άπλών ανθρώπων και προσπερνά με άξιοζηλευτη έλευθερία τις τιμές για τό έργο του, σαν νά μην ειδε και νά μην άκουσε.

Όταν ή πριγκήπισσα Μαρία όργάνωσε πρός τιμήν του μιá μεγάλη φιλολογική γιορτή στόν «Παρνασσό», όλη ή Αθήνα πήγε έκτός από τόν τιμώμενο συγγραφέα. Είχε καταφύγει στη φιλοξενία του Νίκου και της Πολυξένης Μπούκη. Κάθισαν έξω, στη μικρή ταράτσα του σπιτιού, και τότε ειπε:

25. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., *όπ.π.*, τόμος Ε', σελ. 199-203 και 208-211.

26. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., *όπ.π.*, τόμος Ε', σελ. 30-38.

27. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., *όπ.π.*, τόμος Ε', σελ. 163.

– Απόψε με περιμένει η προγκήπισσα Μαρία, με όλη την πλούσια κοινωνία τῶν Ἀθηνῶν.

Οἱ Μπούκηδες σασιτισμένοι:

– Μά, κύριε Ἀλέξανδρε, τί κάνετε λοιπὸν ἐδῶ;

– Ἐννοια σας, κυρία Πολυξένη. Εἶμαι πολὺ καλύτερα μαζί σας. Ὅλ' αὐτὰ δὲν ἔχουν γιὰ μένα καμιά σημασία. Προτιμῶ νὰ περάσω τὴ βραδιά στοῦ σπιτί σας. Κυρία Πολυξένη, κάνε μου, παρακαλῶ, ἓνα χαμομήλι καὶ δός μου ἓνα σπύρο.

Ἄναψε τὸ τσιγάρο του καὶ ἄρχισε νὰ ψάλλῃ²⁸.

Πονάει ἡ ψυχὴ του, συναντῶντας παντοῦ τὸν ὕλισμό. Γράφει εὐρισκόμενος στὴν Ἀθήνα: «Ἐδῶ θεοποιεῖται φανερὰ ὁ Μαμωνᾶς. Χιλιάκις καλύτερον θὰ ἦτο ἔαν ὑπῆρχεν ἀκόμα ἡ ἀρχαία ποιητικὴ εἰδωλολατρία. Τώρα ὁμως ἡ πράγματι ἐπικρατοῦσα θρησκεία εἶναι ὁ πλέον ἀκάθαρτος καὶ κτηνώδης ὕλισμός. Μόνον κατὰ πρόσχημα εἶναι ἡ χριστιανοσύνη»²⁹.

Ὡστόσο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ἀθεία, θεωρεῖ παντελῶς ἀπαράδεκτη καὶ τὴν θεωρητικὴ. Πιστεῖε ὅτι εἶναι παρόλογο νὰ ἀρνεῖται κάποιος ἀκόμη καὶ αὐτὴν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ.

Στὸ ἄρθρο του «Ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ καὶ ὁ ὕλισμός», μεταξὺ ἄλλων, γράφει: «...Πρὸ τῶν σήμερον ὕλιστῶν, δαρβινιστῶν καὶ θετικιστῶν ὑπῆρξαν οἱ ἀπαισιόδοξοι, οἱ ὀρθολογισταὶ καὶ οἱ κριτικισταὶ· ἀλλὰ παρῆλθον· πρὸ αὐτῶν ἦσαν οἱ πανθεισταὶ, ἀλλὰ ἐξέλιπον. Παρέρχονται, κρύπτονται ἐν τῇ σκιᾷ, ἀφανίζονται, ἀφοῦ ἐπὶ βραχὺ τέρωσι τοὺς φιλοκαίνοὺς καὶ τοὺς φιλιαναγνώστας διὰ περιέργου συναυλίας λέξεων καὶ γνωμῶν. Ὁ δὲ Χριστιανισμὸς ἔμεινε καὶ θὰ μένῃ». «...τῶν θνητῶν ἡ διάνοια θὰ στρέφεται ἀείποτε πρὸς τὸ θεῖον ὡς πρὸς τὴν μόνην αὐτῆς ἀνάπαυσιν ἢ τὸν μόνον ἀγῶνα»³⁰.

Ὁ Παπαδιαμάντης ἔχει σοβαρὰ ἀσχοληθεῖ μετὰ τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ. Ἔχει μελετήσει τὴν Θεία Γραφή, ἡ ὁποία διδάσκει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ὑπακούει τὸ Θεό, νὰ τὸν διακονεῖ θυσιαστικὰ στοῦ πρόσωπο τοῦ κάθε πλησίον. Οἱ σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου, ὁμως, διαταράσσονται διὰ τῆς ἁμαρτίας. Τὰ ἔργα τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι γεμᾶτα ἀπὸ ἁμαρτωλοὺς. Περιγράφονται ἐκεῖ ἄσωτοι, ἄθεοι, βλάσφημοι, κλέφτες, φιλόδοξοι, λαίμαργοι, μέθυσοι, ἄδικοι, ὑποκριτές, φθονεροί, ἱερόσυλοι, φονιάδες καὶ αὐτόχειρες ἀκόμη.

28. ΜΕΡΛΙΕ ΟΚΤ., Ἄ. Παπαδιαμάντη Γράμματα, σελ. λ' -λα' - Ἐκδ. «Διάμετρος», ὄπ.π., σελ. 70.

29. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., ὄπ.π., τόμος Δ', σελ. 608.

30. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., ὄπ.π., σελ. 300-301.

Γνωρίζει το εύπερίστατον της άμαρτίας και θεωρεί την Έκκλησία σαν θεραπευτήριο των ανθρώπων, δια της μετανοίας. Συγκλονιστική είναι η περιγραφή της ειλικρινούς εξομολόγησης της αδελφής Άγάπης στον Γέροντα Άμμου, που τόσο πολύ διέφερε ποιοτικά από τις άμετρητες τυπικές εξομολογήσεις που ο Γέρον Πνευματικός είχε δεχθεί και που έκαμε και τον ίδιο να διρωτᾶται, αν και αυτός εξομολογήθη ποτέ ειλικρινῶς, αλλά μετ' ἀληθοῦς και ἀνυποκριτοῦ ειλικρινείας, πρὸς τὸν πνευματικὸν αὐτοῦ πατέρα.

Αὐτὴ ἡ περιγραφή, πὸ ἀκολουθεῖ τὴν τόσο ρεαλιστικὴ ῥῆση ὅτι «τὰ μυστικά, ἅτινα κρύπτουσιν οἱ ἁμαρτωλοὶ κατὰ τὴν ἐξομολόγησιν, τοὺς τρώγουσι ζῶντας, καθὼς οἱ σκώληκες θὰ μᾶς φάγωσι νεκρούς»³¹ καὶ θὰ ἦταν ὠφέλιμο νὰ περιέχεται στὰ ἐγχειρίδια τῆς ἐξομολογητικῆς, προϋποθέτει ἀσφαλῶς βαθειὰ γνώση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, τὴν ὁποία μόνον ὁ τίμια αὐτοκρινόμενος, ὁ ἀληθινὰ πνευματικὸς ἄνθρωπος ἔμπορεῖ νὰ κατέχη.

Τὴν Έκκλησία τὴ διακηρῦσσει ὡς φιλόστοργη μητέρα καὶ πηγὴ πάσης παρρησίας. Σ' αὐτὴν καταθέτει, κατὰ τὸν Ν. Γαβριήλ Πεντζίκη, τὸν πεπτωκότα ὀργανισμό.

Σὲ ὅλα τὰ ἔργα του φαίνεται διάχυτη αὐτὴ ἡ εὐσπλαχνία τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Τὴν Χριστίνα, π.χ. τὴν δασκάλα, πὸ ζοῦσε χωρὶς στεφάνι, τὴν βλέπει μὲ συμπάθεια, γι' αὐτό, στὸ τέλος τοῦ διηγήματός του, γράφει γι' αὐτὴν: «Ἄλλ' Ἐκεῖνος, ὅστις ἀνέστη “ἐνεκα τῆς ταλαιπωρίας τῶν πτωχῶν καὶ τοῦ στεναγμοῦ τῶν πενήτων”, ὅστις ἐδέχθη τῆς ἁμαρτωλῆς τὰ μύρα καὶ τὰ δάκρυα καὶ τοῦ ληστοῦ τὸ Μνήσθητί μου, θὰ δεχθῆ καὶ αὐτῆς τῆς πτωχῆς τὴν μετάνοιαν, καὶ θὰ τῆς δώσῃ χῶρον καὶ τόπον γλοερόν, καὶ ἄνεσιν καὶ ἀναψυχὴν εἰς τὴν βασιλείαν Του τὴν αἰώνιαν»³².

Τὸ ἄπειρον ἔλεος τοῦ Θεοῦ ἐπικαλεῖται καὶ γιὰ τοὺς κεκοιμημένους, γράφοντας ὅτι μνημόσυνα ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῶν κεκοιμημένων μόνον οἱ ὀρθόδοξοι δικαιοῦνται καὶ ὀφείλουσι νὰ τελέσωσι, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς δυτικούς, πὸ διδάσκουν τὰ περὶ καθαρτηρίου πυρός.

Σχολιάζει: «Ἡμεῖς Καθαρτήριον δὲν ἠξεύρομεν, πιστεύομεν ὅμως ὅτι ὁ Θεός, ἐν τῷ ἀπέιρῳ Αὐτοῦ ἔλεει, πολλὰς πολλῶν ἁμαρτίας θὰ συγχωρήσῃ, δεχόμενος τὰς μυστικὰς θυσίας καὶ τὰς ἐν αὐταῖς γινομένας εὐλαβῶς μνείας τῶν κεκοιμημένων. Περὶ Καθαρτηρίου δὲ καὶ ἄλλων τοιούτων δὲν πολυπραγμο-

31. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., ὀπ.π., «Οἱ ἔμποροι τῶν ἐθνῶν», Κεφ. «Οἱ ἔξορκισμοί», τόμος Α', σελ. 227-232.

32. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., ὀπ.π., «Χωρὶς στεφάνι», τόμος Γ', σελ. 131 κ.ἑξ.

νοῦμεν. Οἱ Δυτικοὶ θεολόγοι εἶναι δεινοὶ εἰς τὸ νὰ περιγράψωσιν ἐπὶ τὸ φανταστικώτερον καὶ τὰς Κολάσεις καὶ τὰ Καθαρτήρια. Ἡμεῖς γνωρίζομεν μόνον ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν, ὅσοι ἡμάρτησαν ὡς ἄνθρωποι, εἶναι εἰς τὸ ἄπειρον ἔλεος τοῦ Θεοῦ»³³. Στὸν Λαμπριάτικο ψάλτη³⁴ γίνεται ἰδιαίτερος λόγος γιὰ τὴν δύναμη τῶν μνημοσύνων καὶ τῶν ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων προσφορῶν.

Ὁ Παπαδιαμάντης πονάει ὅταν βλέπει τὴν Ἑλληνικὴ κοινωνία νὰ ρέπη πρὸς τὸν μιμητισμὸ καὶ τὴν ξενομανία, τὸ νὰ χάσκη τις πρὸς τὰ ξένα καὶ νὰ περιφρονῇ τὴν Ἑλληνορθόδοξο παράδοση. Ὅταν τὸν κατηγοροῦν ὅτι τὰ ἔργα του εἶναι κυρίως θρησκευτικά, γράφει:

«Μὴ θρησκευτικά, πρὸς Θεοῦ! Τὸ Ἑλληνικὸ Ἔθνος δὲν εἶναι Βυζαντινοί, ἐννοήσατε; Οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες εἶναι κατ' εὐθείαν διάδοχοι τῶν ἀρχαίων. Ἔπειτα, ἐπολιτίσθησαν, ἐπροώδευσαν καὶ αὐτοί. Συμβαδίζουν μὲ τ' ἄλλα Ἔθνη. Ποίαν ποίησιν ἔχει τὸ νὰ γράφης ὅτι ὁ Χριστὸς δέχεται τὴν λατρείαν τοῦ πτωχοῦ λαοῦ» καὶ ὅτι ὁ πτωχὸς Ἱερεὺς «προσέφερε τῷ Θεῷ θυσίαν αἰνέσεως»; Καὶ νὰ περιγράψης τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναῖσκου... Δὲν τὰ ἐννοοῦμεν ἡμεῖς αὐτά. Ἡμεῖς θέλομεν διήγημα, τὸ ὁποῖον νὰ εἶναι ὄλον ποίησις, ὄχι περὶ πραγματικότητος... Διὰ νὰ δώσωμεν πέρας εἰς τὸ προοίμιον αὐτό, θὰ εἴπωμεν μὲ δύο λέξεις ὅτι: τὸ σημερινὸν ἔθνος δὲν ἐπῆγε, δυστυχῶς, τόσον ἐμπρός, ὅσο λέγουν αὐτοί... Ἄγγλος, Γερμανὸς ἢ Γάλλος δύναται νὰ εἶναι κοσμοπολίτης ἢ ἀναρχικὸς ἢ ἄθεος ἢ ὀτιδήποτε. Ἐκαμε τὸ πατριωτικὸν χρέος του, ἔκτισε μεγάλην πατρίδα. Τώρα εἶναι ἐλεύθερος νὰ ἐπαγγέλεται, χάριν πολυτελείας, τὴν ἀπιστίαν καὶ τὴν ἀπαισιοδοξίαν. Ἀλλὰ Γραικύλος τῆς σήμερον, ὅστις θέλει νὰ κάμη δημοσίᾳ τὸν ἄθεον ἢ τὸν κοσμοπολίτην, ὁμοιάζει μὲ νᾶνον ἀνορθούμενον ἐπ' ἄκρων ὀνύχων καὶ τανυόμενον νὰ φθάσῃ εἰς ὕψος καὶ νὰ φανῇ καὶ αὐτὸς γίγας. Τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος... θὰ ἔχει διαπαντὸς ἀνάγκη τῆς θρησκείας του»³⁵.

Καὶ παραδέχεται μετὰ παρρησίας «τὰ πλεῖστα τῶν ὑπ' ἐμοῦ γραφέντων διηγημάτων... εἶναι μᾶλλον θρησκευτικά»³⁶.

«Δύνασαι, (ἔρωτᾷ τοὺς ἐπικριτὲς του) νὰ δημοσιεύης ἐν ἡμέραις ἑορτῶν διηγήματα ἢ περιγραφάς, χωρὶς νὰ κάμνης ποσῶς λόγον περὶ τῶν Χριστουγέννων καὶ τοῦ Πάσχα;».

33. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., ὀπ.π., τόμος Ε', σελ. 167-169.

34. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., ὀπ.π., «Λαμπριάτικος ψάλτης», τόμος Β', σελ. 519-520.

35. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., ὀπ.π., «Λαμπριάτικος ψάλτης», τόμος Β', σελ. 516.

36. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., ὀπ.π., τόμος Β', σελ. 515.

Και προχωρεί εις την αποκάλυψιν τῆς ἀληθινῆς αἰτίας, ἔνεκα τῆς ὁποίας τὸν κατακρίνουν· «Ἴδου λοιπὸν τὸ αἴτιον τῆς δυσφορίας των –καὶ πόσον ἀφελῶς τὸ ὁμολογοῦσι... τὸ ἐξωτερικεύουσι. Νὰ φιλοξενηθῆς ἡγεμονικῶς εἰς τὰ μέγαρα μεγάλου ἄρχοντος, καὶ νὰ μὴ προπίης εἰς τιμὴν τοῦ οἰκοδεσπότη! Νὰ ἀπολαύσης (ξενίας δεσποτικῆς καὶ ἀθανάτου Τραπεζίης) καὶ νὰ μὴ ἀποδώσης εὐχαριστίαν εἰς τὸν ἐστιάτορα!...»³⁷.

Πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ἐδῶ ἄλλη εὐστοχη ἐπισήμανση τοῦ κ. Νίκου Τριανταφυλλόπουλου, ὅτι σκοντάφτουν, ὅσοι σκοντάφτουν, ὄχι στὴν γλῶσσα, ἀλλὰ στὰ πράγματα ποὺ ἀποκαλύπτει μὲ τὴ γλῶσσα του καὶ τὸ γράμμα του ὁ Παπαδιαμάντης³⁸.

Δικαιολογημένα γράφει γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη ὁ Γιάννης Τσαρούχης: «Ἀνήκει καὶ αὐτός, μαζί μὲ μιὰ πλειάδα Ἑλλήνων, στὴν ὁμάδα τῶν διαμαρτυρομένων Ἑλλήνων... Ὁ Παπαδιαμάντης, κάτω ἀπὸ τὸ ἥσυχο πνεῦμα του, κάτω ἀπὸ τὴν γαλήνη τὴν στηριγμένην στὴν χριστιανικὴ, ὀρθόδοξη πίστη, εἶναι πολὺ πιὸ τραγικός, εἶναι πολὺ πιὸ Εὐρωπαῖος στὶς ἀνησυχίες ἀπὸ πολλοὺς εὐρωπαῖζοντες, οἱ ὅποιοι σήμερα δὲν θὰ ἔκαναν οὔτε γιὰ τὰ ἐπαρχιακὰ φύλλα μὲ τίς ἐπαναστατικὰς τους ιδέες καὶ μὲ τίς πρωτοτυπίες τους»³⁹.

Πράγματι «στὰ Παπαδιαμαντικά κείμενα ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα μοιάζει σὰν ἀνθὸς ποὺ λυκνίστηκε στὸν πόθο γιὰ τὴν ἀλήθεια, ἐνῶ ἔδωσε τὸν καρπὸ του στὴν θαλπωρὴ τοῦ Ἡλίου τῆς δικαιοσύνης»⁴⁰.

Γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἴδιος πιστεύει ὅτι ἡ καλύτερη προσφορὰ στὴν πατρίδα μας εἶναι ἡ ἐν μετανοίᾳ ἄμεση ἐπιστροφή στὴν ἀνόθευτη καὶ γνήσια ἐκκλησιαστικὴ παράδοση. Συγκεκριμένα τονίζει: «Ἄμυνα περὶ πάτρης θὰ ἦτο ἡ εὐσυνειδητος λειτουργία τῶν θεσμῶν, ἡ ἐθνικὴ ἀγωγή, ἡ χρηστὴ διοίκησις, ἡ καταπολέμησις τοῦ ξένου ὕλισμοῦ καὶ τοῦ πιθηκισμοῦ τοῦ διαφθείραντος τὸ φρόνημα καὶ ἐκφυλίσαντος σήμερον τὸ ἔθνος καὶ ἡ πρόληψις τῆς χρεωκοπίας»⁴¹.

Ὁ Παπαδιαμάντης, ὡς ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ, ἀγαπᾷ καὶ τὴν φύση. Δι' αὐτῆς ἀνάγεται στὸν Δημιουργό, τὸν ὁποῖο μεγαλύνει γιὰ τὴν πανσοφία Του. Ὡστόσο, ἐπικρίνει ὅσους τοποθετοῦν τὴν κτίση στὴν λατρευτικὴ σχέση ποὺ ἀνήκει στὸ Θεό.

37. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., *ὄπ.π.*, «Ὁ Λαμπριάτικος ψάλτης», τόμος Β', σελ. 514.

38. ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝ. Γ., «Ἡ λειτουργικὴ παράδοση στὸν Παπαδιαμάντη», Ἐκδ. «Πουρναρῶ», Θεσσαλονίκη, σελ. 23.

39. ΧΑΛΕΠΑΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ σελ. 12, Ἐκδ. «Διάμετρος», *ὄπ.π.*, σελ. 267.

40. ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝ. Γ., *ὄπ.π.*, σελ. 20.

41. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., *ὄπ.π.*, τόμος Ε', σελ. 254.

Γράφει: «Μικροὶ ἀκούσιοι εἰδωλολάτρες διασώζοντες κατόπιν τόσων αἰώνων ἀσυνείδητον τὴν λατρείαν τῆς φύσεως». Λυπᾶται βέβαια γιὰ τὴν καταστροφή τοῦ κάλλους τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος καὶ γράφει μὲ πόνο ψυχῆς: «τὸ μιαρὸν πνεῦμα εἰσέβαλεν εἰς τὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ». Διακηρύσσει ὅτι τὸ πρέπον ζῆν εἶναι τὸ ζῆν, ὄχι μόνον κατὰ φύσιν, ἀλλὰ κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον καὶ πρὸ πάντων, κατὰ τὸν θεῖον νόμον, δι' οὗ εὐλογεῖται μὲν ἡ φύσις, κυροῦται δὲ ὁ ὀρθὸς λόγος. «Καὶ δώσω ὑμῖν καρδίαν καινὴν, καὶ πνεῦμα καινὸν δώσω ὑμῖν. Καὶ ἀφελῶ ὑμῶν τὰς καρδίας τὰς λιθίνας καὶ δώσω ὑμῖν καρδίας σαρκίνας! Καὶ τὸν νόμον Μου ἐγγράψω ἐν ταῖς καρδίαις ὑμῶν»⁴².

Ἀντιμετωπίζοντας δέ, μὲ τὸ ἄρθρο του, ποὺ ἔχει τίτλον: «Ἡ ἀληθὴς ὑγεία», κάποιους νεωτεριστές, νοσοῦντες ἐξ ἐλαφρότητος καὶ ρεκλαμομανίας, ποὺ ἀνακατώνουν ζητήματα (ποὺ ἔχουν νὰ κάμουν μὲ τὴν «ὑγιεινὴ διατροφή») λελυμένα ἀπὸ αἰώνων, θυμίζει τὴν ὑποχρεωτικὴ γιὰ ὅλους τοὺς χριστιανοὺς νηστεία τῶν Τετραδοπαράσκευων καὶ τῶν Τεσσαρακοστῶν, τὴν ὁποία θεωρεῖ ἀρκετὴ γιὰ τὴν ὑγεία, καὶ φαίνεται ὅτι γνωρίζει ἀκόμη καὶ τὸν ΝΑ' Κανόνα τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, ὁ ὁποῖος ἀναθεματίζει ὄσους ἀπέχουν οἴνου καὶ κρεῶν καὶ γυναικός, μὴ δι' ἐγκράτειαν, ἀλλὰ διὰ βδελυγμίαν⁴³.

Ἰδιαίτερης διαχρονικῆς ἀξίας εἶναι, τέλος, ἡ τόσον περιεκτικὴ ὁμολογία του, στὸν «Λαμπριάτικο ψάλτη», συνοψίζουσα τὸν βίον του καὶ τὸ ἔργο του: «Τὸ ἐπ' ἐμοί, ἐνόσω ζωὴ καὶ ἀναπνέω καὶ σοφρονῶ, δὲν θὰ παύσω νὰ ὑμῶ μετὰ λατρείας τὸν Χριστὸν μου, νὰ περιγράψω μετ' ἔρωτος τὴν φύσιν καὶ νὰ ζωγραφίσω μετὰ στοργῆς τὰ γνήσια ἑλληνικὰ ἦθη. Ἐὰν ἐπιλάθωμαί σου, Ἱερουσαλήμ, ἐπιλησθεῖν ἢ δεξιὰ μου, κολληθεῖν ἢ γλῶσσα μου τῷ λάρυγγί μου, ἐὰν μὴ σου μνησθῶ»⁴⁴.

Ἀνάλογος πρὸς τὴν ζωὴν του ὑπῆρξε καὶ τὸ τέλος τοῦ βίου του. Ὁ Ἱερέας Γεώργιος Ρήγας, στὴν ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν ἐκδότη Ἡλ. Δικαῖο, ἔγραψε γιὰ τὰ χριστιανικὰ τέλη τοῦ κυρ-Ἀλέξανδρου. Ζήτησε νὰ προσέλθει ὁ ἱερεὺς τῆς Σκιάθου παπα-Ἀνδρέας Μπούρας καὶ οἱ ἀδελφές του ζήτησαν νὰ πάει μαζί στο σπίτι καὶ ὁ γιατρός. Διηγεῖται, λοιπόν, ὁ π. Γεώργιος Ρήγας:

«Ὁ Παπαδιαμάντης πρὸ πάντων ἦτο Χριστιανὸς καὶ χριστιανὸς εὐσεβής. Μόλις λοιπὸν εἶδε τὸν ἱατρὸν εἶπεν εἰς αὐτόν: “Τί θέλεις σὺ ἐδῶ;” “Ἦρθα νὰ

42. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., ὄπ.π., τόμος Ε', σελ. 285-287.

43. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., ὄπ.π., τόμος Ε', σελ. 286-287.

44. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., ὄπ.π., τόμος Β', σελ. 517.

σέ δῶ” τοῦ λέγει ὁ ἰατρός. “Νὰ ἡσυχάσης” τοῦ λέγει ὁ ἀσθενής, “ἐγὼ θὰ κάμω πρῶτα τὰ ἐκκλησιαστικά καὶ ὕστερα νὰ ῥθῆς ἐσύ”... Μόνος του, ὀλίγας ὥρας πρὶν ἀποθάνῃ, ἔστειλε νὰ κληθῆ ὁ ἱερεὺς διὰ νὰ κοινωνήσῃ. “Ξεύρεις! Μήπως ἀργότερα δὲν καταπίνω!” ἔλεγεν. Ἦτο ἡ παραμονὴ τοῦ θανάτου του καὶ τότε τοῦ ἀπονεμήθηκε τὸ παράσημο τοῦ Σταυροῦ τοῦ Σωτῆρος. Τὴν ἐσπέραν τῆς 2ας Ἰανουαρίου 1911, παραμονὴν τοῦ θανάτου του, “ἀνάψτε ἓνα κηρί”, εἶπε “φέрте μου κι ἓνα ἐκκλησιαστικὸν βιβλίον”. Τὸ κηρίο ἠνάφθη, ἐπρόκειτο δὲ νὰ ἔλθῃ καὶ τὸ βιβλίον, ἀλλὰ πάλιν ἀποκαμῶν ὁ Παπαδιαμάντης εἶπεν: “Ἀφήστε τὸ βιβλίον. Ἀπόψε θὰ εἰπῶ ὅσα ἐνθυμοῦμαι ἀπ’ ἔξω”. Καὶ ἤρχισε ψάλλον τρεμουλιαστά “τὴν χεῖρα σου τὴν ἀψαμένην...” (σ.σ. πρόκειται γιὰ τροπάριο ἀπὸ τὶς Ὑμνολογίες τῆς ἑορτῆς τῶν Φώτων πού ἐπέκειται).

Αὐτὸ ἦταν καὶ τὸ τελευταῖο ψάλσιμο τοῦ Παπαδιαμάντη, ὁ ὁποῖος τὴν ἰδίαν νύκτα, κατὰ τὴν 2αν μεταμεσονύκτιον, ὅταν ἐξημέρωνεν ἡ 3η Ἰανουαρίου, παρέδωκεν τὴν ψυχὴν του εἰς χεῖρας τοῦ Πλάστου. Ἡ Σκιάθος ὅλη ἔκλαυσε καὶ κλαίει διὰ τὴν ἀπώλειαν τοῦ Παπαδιαμάντη...»⁴⁵.

Ἡ κληρονομία τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη εἶναι τεράστια καὶ διαχρονική, γιατί, μέσα ἀπὸ τὰ μυθιστορήματα καὶ τὰ διηγήματά του, φανερώνει, μαρτυρεῖ αὐτὸ τὸ μεγαλειῶδες περιεχόμενο τῆς ὀρθοδόξου πνευματικότητας, τὸ ὁποῖο καὶ ὁ ἴδιος ὡς μέλος τῆς Ἐκκλησίας ἐβίωσε.

Δὲν εἶναι ὑπερβολὴ νὰ ποῦμε, ἀγαπητοί, ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ἡ σημαντικότερη καὶ γνησιότερη θεολογικὴ φυσιογνωμία τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου τοῦ τελευταίου αἰῶνος. Ἀρκεῖ νὰ ἀξιολογηθῆ θεολογικὰ τὸ ἔργο του καὶ νὰ μὴ μετρηθῆ μὲ τὰ ἀφελῆ κριτήρια τῆς ἀπλῆς θρησκευτικῆς ἠθογραφίας. Σωστὰ ἐπισημαίνει ὁ Καθηγητὴς κ. Ἀνέστης Κεσελόπουλος, πού ἔχει γράφει σπουδαιότατη μελέτη γιὰ τὴν λειτουργικὴ παράδοση στὸν Παπαδιαμάντη: «Κηρύσσει μὲ τὸ ἐκκλησιαστικὸ καὶ λειτουργικὸ του ἦθος λόγον ἔμπρακτον καὶ πρᾶξιν ἐλλόγιμον».

Στὰ ἔργα του μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀνακαλύψῃ πλούσια κοιτάσματα πνευματικοῦ θησαυροῦ, πού μποροῦν νὰ θρέψουν πολλοὺς πένητες. Εἶναι ἀληθινὴ ἡ διαπίστωση ὅτι πίσω ἀπὸ τὰ κείμενά του κρύβεται ἡ ἴδια ἡ ζωὴ του, πού ἀνασαίνει καὶ τρέφεται ἀπὸ τὴν πνευματικὴ παράδοση τοῦ γένους του.

Ἐκατὸ χρόνια συμπληρώθηκαν ἐφέτος ἀπὸ τὸ θάνατό του, ὅμως ἡ μνήμη του εἶναι ἀφθίτος καὶ μετ’ ἐγκωμίων.

45. ΡΗΓΑΣ Γ., ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς στὸν ἐκδότη Δικαῖο. Ἀ. Παπαδιαμάντη ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ, ἐκδ. «Δόμος», σελ. 218-219.

Κατὰ τὸν Π. Νιρβάνα «ὁ ποιητὴς ἀρχίζει νὰ ζῆ, ἀπὸ τὴν στιγμὴν ποὺ θὰ ἀποθάνῃ»⁴⁶.

Δίκαιοι εἰς τὸν αἰῶνα ζῶσι καὶ ἐν Κυρίῳ ὁ μισθὸς αὐτῶν, καὶ ἡ φροντίς αὐτῶν παρὰ Ὑψίστῳ⁴⁷, βεβαιώνει ἡ Ἁγία Γραφή. Καὶ τὸ μνημόσυνο αὐτῶν εἰς γενεὰν καὶ γενεὰν, ψάλλει ἡ Ἐκκλησία.

Παράδοσις, μάλιστα, τῆς Ἐκκλησίας καὶ δὴ Μοναστηριακὴ καὶ ἀγιορείτικη εἶναι νὰ παρατίθενται κόλλυβα στὰ μνημόσυνα καὶ νὰ εἰκονίζεται ἐπ' αὐτῶν ἡ μορφή τοῦ τιμωμένου.

Δὲν γνωρίζω ἂν κατάφερα μὲ τὰ ἀδέξια χέρια μου νὰ ἱστορήσω τὴν ἀξιόσεβαστη μορφή.

Ὡς ἀμύητος στὰ ἔργα του, μᾶλλον τὸν ἀδίκησα. Δὲν φοβοῦμαι ὅμως μήπως δὲν δεχθεῖ τὴν ταπεινὴ μου προσφορὰ, γιατί ξέρει ὅτι τὸν ἀγαπῶ καὶ ξέρω ὅτι ἀναγνωρίζει καὶ ἰδιαιτέρως τιμᾷ τὴν προαίρεση...

Ὡς Κληρικὸς καὶ Ἐπίσκοπος τῆς Ἐκκλησίας μνημόνευσα καὶ τὸν μνημονεύω... Τοῦ εὐχομαι, μάλιστα, ὅ,τι ἐκεῖνος, γεμάτος ἀπὸ ἀναστάσιμη ἐλπίδα, εὐχήθηκε, μὲ τὸν ἐπικηδεῖο του λόγο, στὸν ἐξάδελφόν του Δημητράκη, ἀλλάζοντας μόνο τὸ ὄνομα· «Καὶ ὁ Φλοῖσβος τοῦ κύματος ὅπου πλήττει τοὺς βράχους, τὰ κράσπεδα τοῦ μαύρου λόφου τῶν μνημείων (περιγράφει τὸ Ἱερὸ Κοιμητήριον τῆς Σκιάθου, ὅπου καὶ ὁ ἴδιος ἐτάφη), ἃς φλοισβίξῃ καὶ ἃς σὲ νανουρίζῃ καὶ ἃς εἶναι μουσικὴ στὸν ὕπνον σου, ἐωσότου ἔλθῃ ἡ ὥρα ἢ προωρισμένη, καὶ ὅταν δοθῇ τὸ κέλευσμα, καὶ ἀκουσθῇ ἡ φωνὴ τοῦ Ἀρχαγγέλου καὶ ἠχήσῃ ἡ σάλπιγξ ἡ θεία, διότι φωνὴ Ἀρχαγγέλου θ' ἀκουσθῇ καὶ σάλπιγξ Θεοῦ θὰ ἠχήσῃ ἀφεύκτως· τότε, πρᾶεῖα, «ὡς φωνὴ αὔρας λεπτῆς»⁴⁸ καὶ ἀπαλὴ καὶ γλυκεῖα ἡ θεία σάλπιγξ, νὰ σ' ἐξυπνήσῃ, κυρ Ἀλέξανδρε, μαζὶ μὲ ὅλους ὅπου θὰ μᾶς ἐξυπνήσῃ τότε. Καὶ τότε καὶ τώρα, ἃς παραβλέψῃ ὁ Κύριος ὅλας τὰς ἁμαρτίας σου, καθὼς εἶπεν ὁ Προφήτης, «ἁμαρτίας νεότητός μου καὶ ἀγνοίας μου μὴ μνησθῆς»⁴⁹ καὶ ἃς σὲ τάξῃ εἰς τόπον φωτεινὸν καὶ χλοερόν, εἰς τόπον ἀναπαύσεως.

Εἶθε, κυρ Ἀλέξανδρε, εἶθε.....»⁵⁰.

46. Ἐκδ. «Διάμετρος», ὅπ.π., σελ. 256.

47. Σοφ. Σολομ. ε', 15.

48. Γ' Βασ. ιθ', 12.

49. Ψαλμ. κδ', 7.

50. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., ὅπ.π., τόμος Ε', σελ. 339-340.

Ἡ Ἐκκλησία στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη

ΑΝΕΣΤΗ ΚΕΣΕΛΟΠΟΥΛΟΥ*

Εἶναι γνωστὸ καί, στὴν ὀρθόδοξη τουλάχιστον θεολογία, κοινὰ ἀποδεκτὸ ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει κανένας ὀρισμὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἀφοῦ ὁ Θεὸς ὅταν δημιουργοῦσε «τὸν σύμπαντα κόσμον τὸν ἐξ ὄρατῶν καὶ ἀοράτων οὐσιῶν ὑφεσιῶτα ἐκκλησίαν ὑπέλαβεν εἶναι»¹. Μόνο ἡ γνωστὴ εἰκόνα τοῦ ἀποστόλου Παύλου, ποὺ παρουσιάζει τὴν Ἐκκλησία ὡς σῶμα Χριστοῦ, μπορεῖ νὰ φανερώνει τὴν ἄρρηκτη σχέση καὶ ἐνότητα τῶν μελῶν της καὶ νὰ ἐκφράζει τὸν κοινωνικὸ καὶ κοινοτικὸ της χαρακτήρα. Ἡ Ἐκκλησία στὶς ἐπιστολές τοῦ ἀποστόλου Παύλου εἶναι «κοινωνία ἁγίων», ποὺ ἔχει πρότυπὸ της τὸν Τριαδικὸ Θεό, βρίσκεται σὲ σχέση μὲ Ἐκεῖνον καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς κληρικοὺς καὶ τοὺς λαϊκοὺς Χριστιανούς. Οἱ κληρικοὶ λαμβάνουν τὸ χάρισμα καὶ τὴν ἀποστολὴ νὰ «συνάγουν τὸν λαόν»², ὄχι γιατί ἔχουν δική τους ἱερωσύνη, ἀλλὰ γιατί λειτουργοῦν μέσα στὴν Ἐκκλησία τὴν «ἱερατεῖαν» τοῦ Χριστοῦ³.

Ὡστόσο καὶ οἱ «λαϊκοί», ἀνήκουν στὸ «λαὸ τοῦ Θεοῦ», δηλαδὴ στὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ περιλαμβάνει κληρικοὺς καὶ λαϊκοὺς. Ὅλοι οἱ Χριστιανοί, κληρικοὶ καὶ λαϊκοί, εἶναι κατὰ βάση «λαϊκοί», ἀφοῦ ἀνήκουν στὸ λαὸ τοῦ Θεοῦ. Οἱ λαϊκοὶ δὲν εἶναι τμῆμα τῆς Ἐκκλησίας, καὶ μάλιστα τὸ κατώτερο -ὅπως δυστυχῶς πολλὲς φορὲς ἐκλαμβάνεται- ἀλλὰ εἶναι ὁλόκληρη ἡ Ἐκκλησία. Στὴν πατερικὴ παράδοση δὲν ὑπάρχει «ταξικὴ» διάκριση κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, ἀφοῦ ὅλοι ἀποτελοῦν μέλη τοῦ ἐνὸς σώματος, τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἱερωσύνη εἶναι χάρισμα ποὺ ἐνεργοποιεῖται σὲ συγκεκριμένο λειτουργημᾶ, ἀπαραίτητο καὶ θεμελιῶδες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ὑπόσταση τῆς Ἐκκλησίας, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν ἀποκλείει ἄλλα χαρίσματα καὶ χαρισματικούς φορεῖς μεταξὺ τῶν λαϊκῶν⁴. Ἄλλωστε σὲ πατερικὰ κείμενα ἀπὸ τοὺς πρώτους ἤδη χριστιανικοὺς αἰῶνες ὑπάρ-

* Ὁ Ἀνέστη Κεσελόπουλος εἶναι Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.

1. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Μυσταγωγία* 2, PG91, 668C.

2. Βλ. Κανόνες κδ' Ἀντιοχείας καὶ ιβ' Σαρδικῆς, στὸ ΑΚΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ Π., *Κώδικας Ἱερῶν καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Νόμων*, ἔκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991², σ. 246 καὶ 262 ἀντίστοιχα.

3. Βλ. τὸν Κανόνα τῆς Καρχηδόνας, ὁ.π., σ. 426.

4. Βλ. σχετικὰ Α' Κορ. 12, 18-31.

χουν μαρτυρίες για τὸν τρόπο συνυπάρξεως καὶ κυρίως συλλειτουργίας ὄλων τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας, πού στηρίζεται ὄχι στὸν προσδιορισμὸ ἀξιωμάτων ἀλλὰ στὴν κατανομὴ διακονημάτων⁵.

Μελετώντας τὰ κείμενα τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη -ὅσα τουλάχιστον ἀναφέρονται στὸ νησί του, τὴ Σκιάθο- ἔχουμε τὴν αἴσθησι τῆς ἐνότητας τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ λειτουργικῆς κοινότητας ὡς σώματος Χριστοῦ. Οἱ ἱερεῖς προέρχονται ἀπὸ τὸν λαὸ καὶ ἔχουν ταυτίσει τὴν τύχη τους μὲ τὴν τύχη τοῦ λαοῦ. Παρὰ τίς συστηματικὲς προσπάθειες τῆς τότε βαυαροκρατούμενης πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς ἡγεσίας αὐτῆς τῆς χώρας γιὰ ὄλο καὶ μεγαλύτερη ἐκκοσμίκευση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, οἱ παπάδες τῆς Σκιάθου δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ἀποδεχθεῖ τὴν στάση αὐτή. Ποιμαίνουν τὰ λογικά τους πρόβατα, ποιμαίνοντο οἱ ἴδιοι ταυτόχρονα ἀπὸ τὸν Ἀρχιποίμενα Χριστό. Ἔχουν συνειδησι καὶ συναίσθησι ὅτι τὰ πρόβατα πού ποιμαίνουν δὲν εἶναι δικά τους ἀλλὰ τοῦ Χριστοῦ, σύμφωνα μὲ τοὺς λόγους Ἐκείνου πρὸς τὸν Πέτρο: «Ποίμαινε τὰ πρόβατά μου»⁶. Παρὰ τίς ὅποιεςδήποτε ἀνθρώπινες ἀδυναμίες καὶ ἀτέλειές τους, δημιουργοῦσαν στίς σχέσεις τους μὲ τὸ λαὸ ἓνα κλίμα, στὸ ὁποῖο μποροῦσε νὰ βρῖσκει ἐφαρμογὴ ὁ λόγος τοῦ Χριστοῦ «γινώσκω τὰ ἐμὰ καὶ γινώσκονται ὑπὸ τῶν ἐμῶν»⁷.

Στὰ κείμενα τοῦ Παπαδιαμάντη τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἡ Ἐκκλησία, παρουσιάζεται ὡς ὀργανικὴ καὶ ὄχι ὡς ἰδεολογικὴ ἐνότητα. Οἱ ἱερεῖς τῶν διηγημάτων του συνειδητοποιοῦν ὅτι ἐπιτελοῦν λειτουργήματα καὶ διακονία, πού ὄχι μόνο δὲν ἀποκλείει, ἀλλὰ εὐνοεῖ λειτουργήματα καὶ διακονίες λαϊκῶν. Γι' αὐτό, τουλάχιστον σὲ ἐπίπεδο ἱερέων, εἶναι ἀδιανόητη ἐκεῖ κάθε φεουδαρχικὴ ἢ δεσποτικὴ ἀντίληψη τῆς ἱερωσύνης. Ἔτσι διαφαίνεται ἡ βασικὴ ἐκκλησιολογικὴ ἀλήθεια ὅτι ἡ διαφοροποίηση τῶν διακονιῶν καὶ λειτουργημάτων στὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας καθόλου δὲν ἐμποδίζει τὴν ἀξιολογικὴ ἰσοτιμία ὄλων τῶν μελῶν μπροστὰ στὴν Κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ὅλοι μαζί, ἱερεῖς καὶ λαϊκοί, ζοῦν στὴν Ἐκκλησία μὲ τέτοιο τρόπο, πού θυμίζουν τοὺς λόγους τοῦ ἀποστόλου Παύλου: «καθάπερ γὰρ ἐν ἐνὶ σώματι μέλη πολλὰ ἔχομεν, τὰ δὲ μέλη πάντα οὐ τὴν αὐτὴν ἔχει πρᾶξιν, οὕτως οἱ πολλοὶ ἐν σώμα ἐσμέν ἐν Χριστῷ, ὁ δὲ καθ' εἷς ἀλλήλων μέλη»⁸. Θυμίζουν ἐπίσης ἔντονα καὶ τοὺς συναφεῖς λόγους

5. Βλ. σχετικὰ ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΡΩΜΗΣ, Α' Πρὸς Κορινθίους 40, 75-76, PG1, 289A.

6. Ἰω. 21,16.

7. Ἰω. 10,14.

8. Ρωμ. 12, 4-5.

του ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου: «ἐν σῶμα τὸ πᾶν ἐστὶν ἐκ διαφόρων συγκείμενον μελῶν»⁹.

Ἡ ἐμπειρία ποὺ κατατίθεται ἀπὸ τὴν παπαδιαμαντικὴ γραφίδα θέλει τοὺς λαϊκοὺς ὡς ἀναπόσπαστα καὶ ἀπαραίτητα μέλη τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ λαϊκοὶ μαζί με τὸν ἱερέα ἀποτελοῦν τὴ λατρευτικὴ κοινότητα. Ἄλλωστε καὶ οἱ ἱερεῖς προέρχονται ἀπὸ τὸ λαὸ καὶ ζοῦν σὲ στενὴ σχέση μαζί του. Οἱ πανηγυριστὲς τῶν σκιαθίτικων ἐξωκκλησιῶν, ποὺ προετοίμαζαν τὸ φαγητὸ καὶ ὅ,τι ἄλλο χρειαζόταν γιὰ τὴν τέλεση τῆς πανηγύρεως, ὅπως ἐπίσης καὶ οἱ ὑπόλοιποι ἀπλοὶ προσκνητὲς καὶ προσκνητήριες, δὲν ἀποτελοῦν στὰ παπαδιαμαντικὰ διηγήματα ἀπλὸ διάκοσμο, ἀλλὰ τὰ βασικὰ κύτταρα γιὰ τὴ λειτουργία τῆς κοινότητας. Στὴ συνείδηση τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τῶν ἀνθρώπων του, οἱ λαϊκοὶ εἶναι «συλλειτουργοί». Ἀναφέρεται γιὰ παράδειγμα, ὁ μπαρμπ' Ἀναγνώστης ὁ Συβίας ποὺ «συλλειτουργοῦσε» τὸν παπα- Σωτῆρη, τὸν ἐφημέριο τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, καὶ «συνεισέφερε πρὸς συντέλεσιν τῆς ἱερᾶς μυσταγωγίας»¹⁰. Ὁμοῦς εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ σὲ ἄλλα διηγήματα ἀποτυπώνεται ὁ ὅρος «συλλειτουργός», γιὰ νὰ δηλώσει ὄχι μόνο τοὺς ψάλτες ἀλλὰ γενικότερα τοὺς λαϊκοὺς ποὺ συμμετέχουν στὴ θεία Λειτουργία¹¹.

Ἡ σκιαθίτικη λατρευτικὴ κοινότητα χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν κατεξοχὴν παραδοσιακὸ της χαρακτήρα. Ἡ σύνθεσή της δὲν στηρίζεται σὲ ἰδεολογικά, κοινωνικά ἢ ἐπαγγελματικά κριτήρια, ἀλλὰ ἀγκαλιάζει ὅλους τοὺς ἀνθρώπους τοῦ νησιοῦ. Ἐχει μέλη της ἀπὸ ὅλες τὶς ἡλικίες, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, νέους καὶ γέροντες, μεσήλικες καὶ παιδιά. Ἡ συμμετοχὴ ἀνθρώπων κάθε ἡλικίας ἔδινε στὶς δύο ἐνορίες τῆς Σκιάθου εἰκόνα πολύχρωμου ψηφιδωτοῦ, ἐνῶ ἡ ἐξοδός τους πρὸς τὰ ἐξωκκλήσια ἔπαιρνε μορφή ἱερῆς ἀποδημίας. Ὅλοι συμμετεῖχαν ἐνεργὰ καὶ πρωτίστως ἔνοιωθαν μέλη τοῦ ἴδιου σώματος. Ἡ μετοχὴ στὴν Ἐκκλησία δὲν ἦταν διανοητικὴ ἢ ἰδεολογικὴ, οὔτε- πολὺ περισσότερο-νομικὴ καὶ δικανικὴ, ἀλλὰ ὑπαρκτικὴ καὶ ἀγαπητικὴ. Περνοῦσε ἀπὸ τὴν προσωπικὴ σχέση, τὴν ἀγάπη, τὴν προσφορὰ καὶ τὴ διακονία.

9. Λόγος 32, 11 PG36, 185B.

10. «Χαλασοχώρηδες», Ἔπαντα, τ. Β', σ. 425· μάλιστα σὲ ἄλλο σημεῖο πιὸ κάτω (ὁ.π. σ. 426) μαρτυρεῖται ὅτι «ὁ μπαρμπ' Ἀναγνώστης ἀπὸ πενηνταετίας δὲν εἶχε παύσει νὰ συλλειτουργῇ τὸν παπα-Σωτῆρη». Οἱ ἐνδείξεις τοῦ τόμου καὶ τῶν σελίδων παραπέμπουν στὴν ἔκδοση τῶν Ἐπάντων τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις «Δόμος» με φιλολογικὸ ἐπιμελητὴ τὸν Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλο.

11. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὸ διήγημα «Λαμπριάτικος Ψάλτης», Ἔπαντα, τ. Β', σ. 517.

Ὁ Παπαδιαμάντης ἦταν παπαδοπαίδι καὶ ἔζησε ἀπὸ μικρὸς μὲ περισσὸ ζήλο καὶ ἀγάπη τὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία ἦταν τὸ κέντρο τῆς ζωῆς του ἢ μᾶλλον ὀλόκληρη ἡ ζωὴ του. Αὐτὸ βέβαια δὲν τὸν ἐμποδίζει, ὅταν νοιώθει ὅτι εἶναι ἀνάγκη, νὰ ἀσκήσει ἔντονη κριτικὴ γιὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα. Ὅμως αὐτὴ ἡ κριτικὴ, παρὰ τὴν ἔνταση καὶ τὴν καυστικότητά της, δὲν μᾶς ἐνοχλεῖ μῆτε μᾶς γρατζουνάει. Μάλιστα δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ ἂν ὑποστηρίζαμε ὅτι μᾶς ἀναπαύει. Κι αὐτό, γιατί γίνεται μέσα ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία καὶ ἐκφράζει τὸν πόνο τοῦ μέλους τῆς Ἐκκλησίας. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀντικλησιαστικὸ ἢ ἀντικληρικὸ πνεῦμα. Ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ ὅτι εἶναι καὶ παραμένει γνήσιο παιδί της καὶ δὲν ἔχει καθόλου πρόθεση νὰ προσβάλει τὸ κύρος της, ὅπως ἐνδεχομένως θὰ συνέβαινε μὲ κάποιον πού θὰ στόχευε νὰ «βελτιώσει» τὰ τῆς Ἐκκλησίας, χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρεται οὐσιαστικὰ γι' αὐτήν. «Σπεύδομεν νὰ δηλώσωμεν ὅτι μὲ τὰ ἀνωτέρω δὲν προσβάλλομεν τὸ κύρος τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἀπλῶς ἐκφράζομεν τὴν λύπην μας διὰ τὴν κατάστασιν τῶν πραγμάτων»¹².

Ἔτσι μὲ τὴν ἴδια κριτικὴ διάθεση ὁ Παπαδιαμάντης περιγράφει τὴ συμπεριφορὰ κάποιου δεσπότη, πού εἶχε ξεχάσει ὅτι εἶναι ἐπίσκοπος, ποιμένας καὶ πνευματικὸς πατέρας, καὶ ἔδινε τὴν ἐντύπωση προϊσταμένου καὶ διοικητή. Οἱ κληρικοὶ του ἀλλὰ καὶ ὁ λαὸς ἔβλεπαν στὸ πρόσωπό του περισσότερο ἓνα ὑπηρεσιακὸ διευθυντὴ, πού ἦρθε γιὰ νὰ διατάξει καὶ νὰ ἐπιτιμήσει, παρὰ τὸν πατέρα πού βρισκόταν ἐκεῖ γιὰ νὰ φροντίσει, νὰ διδάξει καὶ νὰ καθοδηγήσει τὰ παιδιά του¹³. Ἡ κριτικὴ τοῦ Παπαδιαμάντη ὑποδηλώνει ἐπίσης καὶ τὸ μέγεθος τῆς εὐθύνης ἰδιαίτερα τῶν ἐπισκόπων γιὰ τίς μεθόδους καὶ τοὺς ἀνορθόδοξους καὶ ἀντιχαρισματικὸς τρόπους πού χρησιμοποιοῦν κάποιες φορές γιὰ τὴ δική τους ἀνέλιξη καὶ ἐκλογή, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἐπιλογή τῶν ἱερέων τους¹⁴. Κι αὐτό, γιατί πιστεύει ὅτι εἶναι καίριο καὶ μεγάλης σπουδαιότητος τὸ θέμα τῶν προϋποθέσεων πού ἡ Ἐκκλησία θέτει γιὰ τὴν ἐκλογή καὶ χειροτονία τῶν ἱερέων καὶ τῶν ἐπισκόπων της· καίριο γιὰ τὴν ἱστορικὴ της ὑπόσταση, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἀποστολῆς της στὸν κόσμον. Ἡ ἀπουσία οὐσιαστικῆς ποιμαντικῆς φροντίδας ἀπὸ μέρους τῶν ποιμένων ὑπογραμμίζεται ὡς αἰτία τῆς κακοδοξίας, τῆς πλάνης καὶ τῶν αἱρέσεων. «Ἐπειδὴ τὸ πολὺ τοῦ λαοῦ διψᾷ θρη-

12. «Ὁ Καλόγερος», Ἐπαντα, τ. Β', σ. 329-330.

13. Βλ. σχετικὸ τὸ διήγημα «Ἡ Ἐπίσκεψις τοῦ ἁγίου Δεσπότη», Ἐπαντα, τ. Δ', σ. 131-134.

14. Βλ. σχετικὰ τὸ διήγημα «Τ' ἀστεράκι», Ἐπαντα, τ. Δ', σ. 308.

σκευτικῆς διδασκαλίας, οἱ δὲ ἀρμόδιοι καὶ ὑπεύθυνοι οὐδεμίαν μέριμναν λαμβάνουσι πρὸς θεραπείαν τῆς ἀνάγκης ταύτης, ... ἐπόμενον ἦτο πολλοὶ εὐσεβεῖς καὶ καλοπροαίρετοι ἄνθρωποι νὰ πλανηθῶσι, καλῇ τῇ πίστει, ἀκούοντες τὸν χριστιανικὸν λόγον, ἔστω καὶ νοθευμένον, παντοῦ ὅπου οὗτος ἦχει»¹⁵.

Τὰ ἴδια ἐκκλησιαστικὰ καὶ ἐκκλησιολογικὰ κριτήρια σταθμίζουν τὴν στάση τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπέναντι στὸν Ἀπόστολο Μακράκη καὶ τοὺς ὀπαδοὺς του¹⁶. Καὶ ἡ στάση αὐτὴ βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὸ πόσο καλός» καὶ «ἠθικὰ ὠφέλιμος» ἦταν ὁ Μακράκης καὶ οἱ ἄνθρωποι πού τὸν ἀκολουθοῦσαν. Κυριῶς σταθμίζεται ἀπὸ τὸ ἐκκλησιολογικὸ κριτήριον τῆς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ ἐκκλησιαστικὸ σῶμα. Γι' αὐτὸ καὶ μαρτυροῦν ποιότητα ἐκκλησιαστικοῦ ἤθους- τὸ μόνο ποὺ γνώρισε ὡς γνήσιο ἦθος ἡ ὀρθόδοξη παράδοση.

Μὲ τὴν ἴδια ἐκκλησιαστικὴ συνείδηση ἀλλὰ καὶ τὴν ὀρθόδοξη ἀντίληψη περὶ ἠθους καὶ ἁμαρτίας, ὅταν οἱ Μακρακιστὲς τὸν προκαλοῦν μέσα ἀπὸ τὸ «Λόγο» προβάλλοντας κάποια ἐκκλησιαστικὰ σκάνδαλα καὶ κατηγορώντας τὸν ὡς ἄθεο γιατί ἀρνεῖται νὰ πάρει θέση σ' αὐτά, ἐκεῖνος θὰ ἀπαντήσει: «Ἐγὼ εἶμαι τέκνον γνήσιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐκπροσωπουμένης ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων τῆς. Ἐὰν δὲ τυχὸν πολλοὶ τούτων εἶναι ἁμαρτωλοί, ἀρμόδια νὰ κρίνῃ εἶναι μόνῃ ἡ Ἐκκλησία, καὶ μόνον τὸ ἄπειρον ἔλεος τοῦ Θεοῦ ἡμεῖς πρέπει νὰ ἐπικαλωμέθα. Τὸ κύρος καὶ τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας ἡμεῖς δὲν τὰ συγγέομεν μὲ τὰς ἁμαρτίας τῶν προσώπων, καθὼς οἱ παρασυνάγωγοι σεῖς. Οὔτε ἀποδείξεις εἶναι δυνατὸν περὶ τῆς ἐνοχῆς ἐνὸς ἐκάστου νὰ ἔχωμεν, ἡμεῖς ἰδιῶται, οὔτε καθ' ὑποψίαν καὶ ἐξ ἀδεσπότην φημῶν πρέπει νὰ τοὺς κρίνωμεν»¹⁷. Καὶ ἀσφαλῶς λέγοντας αὐτὰ ὁ Παπαδιαμάντης ἔχει στὸ νοῦ του τὸ λό-

15. «Οἱ Ἐλαφροῖσκιωτοι», *Ἄπαντα*, τ. Β', σ. 499.

16. Βλ. τὸ διήγημα «Ὁ Ἀειπλάνητος», *Ἄπαντα*, τ. Γ', σ. 575-6. Ἐκεῖ μεταξὺ τῶν ἄλλων ὁ Παπαδιαμάντης γράφει καὶ τὰ ἑξῆς: «Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ... ὅτι πολλοὶ τῶν Μακρακιστῶν εἶναι καλοὶ ἄνθρωποι, καὶ ὅτι ὁ Μακράκης θὰ ἦταν πολὺ καλὸς καὶ ὠφέλιμος ... Ἀλλὰ τί νὰ σοῦ πῶ κ' ἐγώ, νόμῳ καλόν, νόμῳ κακόν. Ἐάν, παραδείγματος χάριν, τὸ δεῖνα σπῖτι ἐκηρύσσετε ἀρμοδίως ὑπὸ τῶν ἱατρῶν χολεριασμένον ἢ βλογιασμένον, θὰ εἶχες ποτὲ τὴν τόλμην νὰ πατήσης τὴν καραντίνα καὶ νὰ εἰσέλθῃς εἰς αὐτό; ... Ἄλλο τόσο καὶ περὶ Μακράκη. Οἱ ἀρμόδιοι, δηλ. ἡ Ἱερά Σύνοδος, τὸν ἐκήρυξε κακόδοξον καὶ αἰρετικόν. Μέχρι ἀποδείξεως τοῦ ἐναντίου, καὶ πρὶν ἀνώτερόν τι δικαστήριον, φέρ' εἰπεῖν ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ καὶ τ' ἄλλα Πατριαρχεῖα, ἀκυρῶσιν τὴν πράξιν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἑλλάδος, καὶ κηρύξουν τὸν Μακράκην ὑγαινοῦντα περὶ τὴν πίστην καὶ ὀρθόδοξον, πᾶς Χριστιανὸς ὀφείλει νὰ πειθαρχῇ εἰς τοὺς ὄρατους ἀντιπροσώπους τῆς Ἐκκλησίας, εἴτε ἁμαρτωλοὶ εἶναι οὗτοι, εἴτε ἅγιοι, καὶ νὰ μὴ πλησιάξῃ εἰς τὸν Μακράκην. Ἄλλως θὰ ἦτο ἀναρχία».

17. «Τελευταία ἀπάντησις εἰς τὸν Λόγον», *Ἄπαντα*, τ. Ε', σ. 165.

γο τοῦ Χριστοῦ: «ὁ ἀναμάρτητος πρῶτος τὸν λίθον βαλέτω»¹⁸, ἀλλὰ καὶ τὴν κείρια χρυσοστομική προσέγγιση: «οὐ πάντας μὲν χειροτονεῖ ὁ Θεός, διὰ πάντων δὲ ἐνεργεῖ»¹⁹.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς τις περισσότερες φορές, ὅταν μιᾶμε γιὰ τὸ πλήρωμα τῆς κατὰ Παπαδιαμάντην Ἐκκλησίας, ὁ νοῦς μας συνήθως πηγαίνει σὲ εὐλαβεῖς καὶ φιλακόλουθους ἱερεῖς ποὺ τελοῦν μὲ συνέπεια καὶ σύμφωνα μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ τάξη τὶς ἀγρυπνίες, τὶς θεῖες Λειτουργίες καὶ τὶς ἀκολουθίες σὲ ἐνοριακοὺς ναοὺς καὶ ἐξωκκλήσια. Ὁ ἅγιος παπα-Νικόλας ὁ Πλανᾶς, «ὁ ταπεινότερος τῶν ἱερέων καὶ ὁ ἀπλοϊκώτερος τῶν ἀνθρώπων»²⁰, ποὺ τὸν ξελειτουροῦσε ὡς δεξιὸς ψάλτης στὸν Ἅγιο Ἐλισσαῖο ὁ Παπαδιαμάντης, εἶναι ἴσως ἡ χαρακτηριστικότερη περίπτωση ἀγιότητος ἱερέα στὶς λευϊτικὲς περιγραφές τοῦ Σκιαθίτη. Ὁ νοῦς μας ἀκόμη πηγαίνει στὴ γριὰ τὸ Μαθητὴν καὶ τὴ θεῖα Σεραϊνῶ, τὴ σημαιοφόρο τῶν πανηγύρων, ποὺ συνήθιζαν νὰ «ἀναζωπυρῶσι τὰ φιτίλια, νὰ ρίπτωσιν ἔλαιον εἰς τὰς κανδύλας καὶ νὰ κάμνωσιν ἐγκαρδίους σταυρούς», γιατί «ἠσθάνοντο ἀνέκφραστον χαρὰν καὶ γλύκαν εἰς τὰ σωθικά των» ὅταν βρίσκονταν στὰ σκηνώματα τοῦ Κυρίου τῶν Δυνάμεων²¹. Μᾶς θυμίζει ἐπίσης τὴ θεῖα Ἀρετῶ, τοῦ διηγήματος «Ἡ Γλυκοφιλοῦσα», ὁ ὁποῖα καὶ στὶς πῶ δύσκολες περιστάσεις τῆς ζωῆς ἤξερε νὰ λέει τὸ «Δόξα σοι ὁ Θεός». Καθημερινὰ πήγαινε σὲ ὅλα τὰ γύρω της ναῦδρια καὶ ἀναβε τὰ καντήλια, ἀφοῦ ἦταν «ἡ ἀφιλοκερδὴς νεωκόρος καὶ πρόθυμος διακοσμήτρια ὄλων τῶν ἐξωκκλησιῶν»²². Τέλος μᾶς θυμίζει τοὺς προσκνητὲς καὶ τὶς προσκνητήτριες ποὺ πήγαν μαζί μὲ τὸν παπα-Φραγκούλη μὲ ἐξαιρετικὰ ἀντίξοες καιρικὲς συνθήκες νὰ λειτουργήσουν τὸ ναὸ τῆς τοῦ Χριστοῦ Γεννήσεως στὸ Κάστρο, «οἵτινες συχνὰ τρέχουσιν, ἄρρητον εὐρίσκοντες ἠδονὴν εἰς πανηγύρια καὶ εἰς ἐξωκκλήσια»²³.

Ὡστόσο ἡ ἀπλοχωριά τῆς φιλάνθρωπης ἀλλὰ καὶ ὀρθόδοξης ἐκκλησιολογίας τοῦ Παπαδιαμάντη περιλαμβάνει καὶ ἀνθρώπους καταφρονημένους, πονεμένους, περιθωριακοὺς καὶ ἀπερριμένους ἀπὸ τὴν κοινωνία. Ὅλοι αὐτοὶ στὰ

18. Ἰω. 8,7.

19. Ἰω. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους, Προοίμιο, PG 62,10.

20. «Ἱερεῖς τῶν πόλεων καὶ ἱερεῖς τῶν χωριῶν», Ἄπαντα, τ. Ε', σ. 195-196. Γενικότερα ὁ Παπαδιαμάντης παραδέχεται ὅτι «μεταξὺ τῶν ὑπαρχόντων ἱερέων ὑπάρχουσιν ἀκόμη πολλοὶ ἐνάρετοι καὶ ἀγαθοί, εἰς τὰς πόλεις καὶ εἰς τὰ χωρία. Εἶναι τύποι λαϊκοί, ὀφέλιμοι, σεβάσιμοι. Ἄς μὴν ἐκφωνῶσιν λόγους. Ἡξεύρουσιν αὐτοὶ ἄλλον τρόπον πὼς νὰ διδάσκωσι τὸ ποίμνιον».

21. «Λαμπριάτικος Ψάλτης», Ἄπαντα τ. Β', σ. 235.

22. «Ἡ Γλυκοφιλοῦσα», Ἄπαντα, τ. Γ', σ. 77.

23. «Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο», Ἄπαντα, τ. Β', σ. 284.

μάτια, τή σκέψη και τή γραφίδα τοῦ Σκιαθίτη συγγραφέα παίρνουν ἄλλες διαστάσεις, ἀφοῦ μέσα τους ἐκεῖνος βρίσκει ξεχωριστή ἀλήθεια ζωῆς. Αὐτήν τήν ἀλήθεια προσπαθεῖ νὰ ἀποκρυπτογραφήσει. Ἐδῶ, κλείνοντας τὸ κείμενο αὐτὸ νομίζουμε ὅτι θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ παρουσιάσουμε κάποιες ἀπὸ αὐτές.

Εἶναι ὁ μπαρμπα-Κόλιας, ὁ γνωστός ὡς Ἀλιβάνιστος, πού ζοῦσε γιὰ περισσότερο ἀπὸ τριάντα χρόνια ὀλομόναχος, ἔρχεται καὶ ἐπανεντάσσεται στὴ λειτουργικὴ κοινότητα τῶν αἰπόλων, κάνει Ἀνάσταση μαζί τους καὶ στὸ τέλος μὲ χαρὰ ὁμολογεῖ ὅτι δὲν εἶναι πιά ἀλιβάνιστος²⁴. Εἶναι ὁ Φραγκούλης Φραγκούλας, πού κάθεται στὸ προαύλιο τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Πρέκλας καὶ ἀναλογίζεται ἀπὸ τὴ μιὰ τὸ κορίτσι πού ἔχασε δεκατεσσάρων χρόνων, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τοὺς ἐνοχλητικὸς δανειστὲς του. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πόνο τοῦ χαμοῦ τοῦ παιδιοῦ του, βασανίζεται καὶ ἀπὸ στενοχώριες οἰκονομικές. Κουβαλάει τὸ παράπονο τῆς ξεπεσμένης ἀρχοντιᾶς καὶ ζεῖ τις πιέσεις καὶ τις ἀπειλὲς τῶν τοκογλύφων. Ζεῖ τώρα ὀλομόναχος «ἐπὶ γῆραος οὐδῶ» καὶ θυμᾶται τις ἁμαρτίες τῆς νεότητάς του. «Ὡ ναί! ἦτον ἄνθρωπος ἁμαρτωλός! Ἠγάπα καὶ ἠμάρτανε καὶ μετενόει». Δὲν παραλείπει «νὰ ἐκχύνη τὰ παράπονά του σὲ θρηνώδεις μελωδίες πρὸς τὴν Παναγία καὶ νὰ τὴν παρακαλεῖ νὰ ἔρθει συμπαραστάτης καὶ βοηθὸς στὶς δυσκολίες του: «ἀντιλαβοῦ μου καὶ ρῦσαι, τῶν αἰώνιων βασάνων...»²⁵.

Εἶναι ἡ θειά Σκεύω ἢ Γιαλινίτσα, πού ντύνεται ἄντρας γιὰ νὰ πάει στὸ ἀπέναντι νησί τοῦ Τσουγκριᾶ, ὅπου ἦταν τὸ λοιμοκαθαρτήριο τῶν χολεριασμένων, γιὰ νὰ περιποιηθεῖ τὸ γυιό της, πού βρισκόταν σὲ καραντίνα μαζί μὲ τοὺς ἄλλους νεοφερμένους ταξιδιωτὲς. Στὴ συμφορὰ αὐτὴ παραμυθεῖ τοὺς γύρω της καὶ τοὺς προτρέπει σὲ μετάνοια. Ἡ ἴδια καταφεύγει στὴν προσευχὴ καὶ ἐκεῖ βρίσκει στήριγμα στὴ δοκιμασία της²⁶. Εἶναι ἀκόμα ἡ Χριστίνα ἢ δασκάλα, ἀναγκασμένη νὰ ζεῖ ἀστεφάνωτη μὲ τὸν Παναγὴ τὸν Ντεληκανάτα, τὸν κομματάρχη, πού τὴν ἐκμεταλλεῖ καὶ τῆς ὑποσχόταν γάμο καὶ διορισμό. Ἐκεῖνη λαχταροῦσε τὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ λειτουργικὴ ζωὴ ἀλλὰ «δὲν εἶχε τόλμης πρόσωπον» καὶ γιὰ νὰ ἀποφεύγει τὰ περιεργὰ βλέμματα τῶν καθωσπρέπει κυριῶν τῆς Ἀθήνας, πήγαινε στὴν ἐκκλησία τις μὴ ἐπίσημες μέρες μὲ τις δοῦλες καὶ τις παραμάνες, ἢ μέσα ἀπὸ τὰ παραθυρόφυλλα τοῦ σπιτιοῦ της μὲ τὴ λαμπάδα καὶ τὸ θυμιατό της παρακολουθοῦσε τὴν περιφορὰ τοῦ Ἐπιταφίου.

24. Βλ. «Ὁ Ἀλιβάνιστος», *Ἄπαντα*, τ. Γ', σ. 522-531.

25. «Ρεμβασμός Δεκαπενταγούστου», *Ἄπαντα*, τ. Δ', σ. 85-88.

26. Βαρδιανὸς στὰ σπύρκα», *Ἄπαντα*, τ. Β', σ. 576.

Ἐπαιρνε τὰ νόθα τέκνα, πού ὁ ἀστεφάνωτος σύζυγός της ἀποκοτούσε μὲ ἄλλες γυναῖκες καὶ τὰ μεγάλωνε, ἐνῶ σὲ λίγο τὰ ἔχανε γιὰ πάντα καὶ τὰ ἔθαβε. Γι' αὐτὴν ὁ Παπαδιαμάντης γράφει: «Ἄλλ' Ἐκεῖνος, ὅστις ἀνέστη ἔνεκα τῆς ταλαιπωρίας τῶν πτωχῶν καὶ τοῦ στεναγμοῦ τῶν πενήτων, ὅστις ἐδέχθη τῆς ἀμαρτωλῆς τὰ μύρα καὶ τὰ δάκρυα καὶ τοῦ ληστοῦ τὸ Μνήσθητί μου, θὰ δεχθῆ καὶ αὐτῆς τῆς πτωχῆς τὴν μετάνοιαν, καὶ θὰ τῆς δώσῃ χώρον καὶ τόπον χλοερόν, καὶ ἄνεσιν καὶ ἀναψυχὴν εἰς τὴν βασιλείαν Του τὴν αἰώνιαν»²⁷.

Κι ἀκόμη ἄς σταθοῦμε στὴ Σεραϊνῶ τὴν Κουμπίνα, πού ὑπομένει ἀγόγγυστα τὴ βάνουση καὶ ταπεινωτικὴ γι' αὐτὴν συμπεριφορὰ τοῦ συζύγου της καὶ ἀνατρέφει τὰ ὀκτῶ παιδιά, πού ἐκεῖνος ἀπόκτησε μὲ τὴ δευτέρη γυναῖκα του. Ἐξησε τὴν παραίτηση καὶ τὴν κένωση δεχόμενη νὰ συγκατοικεῖ καὶ νὰ βοηθᾷ τὴ Λελοῦδα. Ὅταν τρία χρόνια μετὰ τὸ θάνατό της πῆγαν στὸ μνημα της νὰ σκάψουν γιὰ τὴν ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων της, «λεπτὸν θεσπέσιον ἄρωμα ὡς βασιλικοῦ, μόσχου καὶ ρόδου ἅμα, ἀνήλθεν εἰς τοὺς μυκτῆρας τοῦ ἱερέως, τοῦ σκάπτοντος ἐργάτου, τῆς Λελοῦδας καὶ δύο ἄλλων παρισταμένων γυναικῶν. Τὰ κόκκαλά της εἶχον εὐωδιάσει»²⁸.

Στὴ συνείδηση τοῦ Παπαδιαμάντη κανένας δὲν ἀπορρίπτεται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ὅσο «περιέργη» καὶ ἂν εἶναι ἢ «θηρησκευτικότητά του». Δέχεται καὶ οἰκονομεῖ ἀκόμη καὶ τὴν ξαδέλφη του τὴ Μαχούλα, πού «ἔξωσε τὸν ναόν (τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας) ἐπτὰ φορές (τελοῦσα μόνη της ἰδιαιτέραν λειτουργίαν περιπαθῆ ἐκ μητρικῆς στοργῆς) μὲ κηρίον ἑκατονταόργυιον τὸ ὁποῖο ἢ ἴδια εἶχε παρασκευάσει μὲ τὰς χεῖράς της»²⁹. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο δέχεται καὶ τὸν ἀφελὴ Ἀποστόλη τὸν Κακόμη³⁰. Δὲν παραθεωρεῖται ἀκόμη οὔτε ὁ Κωνσταντῆς ὁ Πλαντάρης, πού ὅταν βρέθηκε σὲ κίνδυνο καὶ ἔσυρε τὸ κύμα τὴ μικρὴ βάρκα του, «ἐξέμαθαν εἰς τὴν στιγμὴν ὅσας βλασφημίας ἤξευρε καὶ ἠσχολεῖτο νὰ κάμῃ τὴν προσευχὴν του»³¹.

Τέλος δὲν ἀπορρίπτεται οὔτε ὁ γιυὸς τῆς θειᾶς-Κυρατσῶς, τῆς Μιχάλαινας, ὁ ἀποκαλούμενος Ἀμερικάνος, πού ἔλειπε χρόνια στὴν Ἀμερικὴ καὶ μόλις ἐπανῆλθε στὴ Σκιάθο καὶ ἀναγνώρισε μπροστά του τὸ ναὸ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, «δὲν ἔκαμε μὲν τὸν σταυρόν του, ἅμα εἶδε τὴν ἐκκλησίαν, ἀλλ' εἰς τὸ

27. «Χωρὶς στεφάνι», Ἄπαντα, τ. Γ', σ. 137.

28. Βλ. «Ὁ Γάμος τοῦ Καραχμέτη», Ἄπαντα, τ. Δ', σ. 507.

29. «Ἡ Φαρμακολύτρια», Ἄπαντα, τ. Γ', σ. 307.

30. «Ὁ Κακόμης», Ἄπαντα, τ. Γ', σ. 557-564.

31. «Φῶτα Ὀλόφωτα», Ἄπαντα, τ. Γ', σ. 39.

σκότος ἔβγαλεν τὸ καπέλον του καὶ πάλιν τὸ ἐφόρεσε, ὡς νὰ συνήνησε παλαιὸν φίλον καὶ τὸν ἔχειρέτα»³². Ἡ πίστη στὸν Θεὸ ὑπάρχει ὡς βαθὺ βίωμα καὶ σὲ ἀνθρώπους πού ἐκ πρώτης ὄψεως δὲν φαίνονται εὐσεβεῖς, ἐνῶ ἡ Ἐκκλησία παραμένει σημεῖο ἀναφορᾶς καὶ γιὰ τοὺς μὴ τακτικὰ ἐκκλησιαζομένους.

Ἄν τελικὰ θαυμάζει κανεὶς κάτι στὸν Παπαδιαμάντη, αὐτὸ εἶναι ἡ ἰκανότητά του νὰ φανερώνει πῶς ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι παιδιὰ τοῦ Θεοῦ καὶ «λαὸς τοῦ Θεοῦ». Οἱ ἱερεῖς πού περιπλανῶνται καὶ ταλαιπωροῦνται γιὰ νὰ λειτουργήσουν ἀπομονωμένα καὶ ἀλειτούργητα ξωκκλήσια, ἀλλὰ καὶ οἱ συνοδοὶ καὶ συλλειτουργοὶ τους, οἱ λαϊκοί. Οἱ ξενιτεμένοι πού γυρίζουν ἀλλὰ καὶ ὅσοι ἀποκάννουν στὴν ξενιτεία. Οἱ ψαράδες καὶ οἱ μπεκρῆδες τοῦ καπηλίου τῆς σκιαθίτικης προκυμαίας, ἀλλὰ καὶ οἱ θαμῶνες τοῦ καφενείου τῆς ἀθηναϊκῆς Δεξαμενῆς. Μπορεῖ ὁ Παπαδιαμάντης σπάνια νὰ ἔπιανε συζήτηση μὲ ὅλους αὐτούς, ὅμως ἤξερε νὰ διαλέγεται μαζί τους «ἐν ἑτέρῳ μορφῇ» καὶ νὰ καταγράφει «τὰ πάθια καὶ τοὺς καημούς τους». Εἶναι ἀκόμη οἱ ἐλαφροῖσκιωτοὶ, οἱ σεβνταλῆδες καὶ οἱ νοσταλγοί, ἀλλὰ καὶ οἱ γριές πού δουλεύουν γιὰ νὰ ἀναστήσουν τὰ παιδιά τους καὶ νὰ συντρέξουν τὶς χῆρες κόρες τους μὲ τὰ ὄρφανὰ ἐγγόνια τους. Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Σκιαθίτης διηγηματογράφος δὲν μετράει μίζερα τὸ θρησκευτικὸ ἐπίπεδο οὔτε στέκεται μὲ ὑπολογισμούς στὴν «πνευματικότητα» ὅλων αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων πού περιγράφει. Ἀπλὰ τοὺς ἀγαπᾷ ὅλους καὶ τοὺς «αἰσθάνεται». Καὶ τὸ «αἶσθημα εἶναι ἀνώτερον τῆς θεωρίας»³³. Οἱ δοκιμασίες καὶ τὰ παθήματα τῶν ἀνθρώπων δὲν περνοῦν ἐπιδερμικὰ ἀπὸ τὴ ζωὴ του, ἀλλὰ εἰσχωροῦν μέσα του. Τὸν συγκλονίζουν ὑπαρξιακά, γίνονται οἰκεία παθήματα, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ζεῖ βιωματικά τὸ γεγονὸς τῆς Ἐκκλησίας.

Αὐτὴ ἡ βιωματικὴ ἐκκλησιολογία τοῦ Σκιαθίτη μαζί μὲ τὸ ἀνεπανάληπτο ταλέντο του τὰ ἀνάγουν σὲ οἰκουμενικὰ παθήματα. Ἴσως μονάχα τὸ ταλέντο ἑνὸς Παπαδιαμάντη, μαζί μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ του θὰ μπορούσαν νὰ μᾶς ὀδηγήσουν σὲ μιὰ τόσο φιλόφθωρη καὶ τόσο γνήσια ἐκκλησιολογία. Κοντολογίς νὰ καταγράψουν καὶ νὰ φανερώσουν αὐτὴ τὴ μεγάλη δυνατότητα: Τὸ πῶς, δηλαδή, ἕνας κόσμος πεπερασμένος μπορεῖ νὰ γίνεται αἰώνιος καὶ μιὰ κοινωνία πόνου καὶ δακρύων νὰ μεταβάλλεται σὲ Ἐκκλησία, δηλαδή σὲ εὐχαριστιακὴ κοινότητα καὶ λαὸ τοῦ Θεοῦ.

32. «Ὁ Ἀμερικάνος», *Ἄπαντα*, τ. Β', σ. 259-260.

33. «Στὴν Ἁγί-Ἀναστασία», *Ἄπαντα*, τ. Β', σ. 353.

Ὁρθόδοξο Ἱερατικὸ Ἔθος Διδάγματα ἀπὸ τῆ ζωῆ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη

ΠΡΩΤ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Β. ΤΖΕΡΠΟΥ*

Α'. Συμπληρώθηκε ἐφέτος ἕνας ὀλόκληρος αἰώνας ἀπὸ τὴν πρὸς Κύριον ἐκδημία τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη (1851-1911)¹, καὶ πλῆθος τιμητικῆς ἐκδηλώσεως λαμβάνουν χώρα καὶ πολλὰ ἐπαινετικά κείμενα γράφονται γιὰ νὰ ἐξάρουν τὴν ὀλοένα καὶ περισσότερο αὐξανόμενη σημασία ποῦ ἀποδίδεται στὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του. Ἐν μάλιστα κρίνουμε καὶ μόνο ἀπὸ τὴν εἰδικὴ σχετικὴ ἡμερίδα ποῦ διοργάνωσε ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας Ἑλλάδος μὲ θέμα τὸν Παπαδιαμάντη², τότε θὰ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι, ἔστω καὶ μὲ καθυστέρηση, ἔχουμε μιὰ προοδευτικὴ ἀποκατάσταση τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ στὸ χωρὸ τῆς Ὁρθόδοξης Θεολογίας, ἡ ὁποία ὁμολογουμένως, μέχρι πρότινος τὸν εἶχε ἀδικήσει³. Ἀναφερόμαστε ἀρχικὰ στὴν περίπτωση τοῦ Καθηγητοῦ τῆς Πατρολογίας στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Δημητρίου Σ. Μπαλάνου, τὸν ὁποῖο ἐνοχλοῦσε ἰδιαίτερα ἡ ἀτμόσφαιρα ἐνθουσιασμοῦ ποῦ

* Ὁ π. Δημήτριος Β. Τζέρπος εἶναι Ἄν. Καθηγητὴς τοῦ Ἱ. Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν καὶ ἐφημέριος τοῦ Ἱ. Ναοῦ Ἁγ. Φιλοθέης στὴ Φιλοθέη Ἀττικῆς.

1. Γιὰ τὰ βιογραφικὰ τοῦ Ἀλ. Παπαδιαμάντη βλ. συνοπτικά: ΠΑΣΧΟΣ Π., «Ὁ φτωχὸς ἅγιος» στὸ *Μνημόσυνο τοῦ Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη*, Τετράδια «Εὐθύνης» (15), σσ. 136-147. (Οἱ παραπομπὲς στὰ ἔργα τοῦ Παπαδιαμάντη γίνονται στὴν ἔκδοση: Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Ἄπαντα, Κριτικὴ ἔκδοση Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, ἐκδ. Δόμος, τ. 1,2,3,4,5, Ἀθήνα 1989, 1989, 1989, 1993, 1998, ἀντίστοιχα).

2. Φορεὺς: *Εἰδικὴ Συνοδικὴ Ἐπιτροπὴ Πολιτιστικῆς Ταυτότητος*. «Ἡ Διαχρονικότητα τοῦ Παπαδιαμάντη» - 10 Δεκεμβρίου 2011, Αἴθουσα Παλαιᾶς Βουλῆς.

3. ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝ., *Ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη στὸν Πεντζίκη*, {Λειμῶν ἀμφιλαφῆς 6}, Ἐκδόσεις τὸ Παλίμψηστον, Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 34: «Ὁ Παπαδιαμάντης παραμένει ἡ σημαντικότερη καὶ γνησιότερη θεολογικὴ φυσιογνωμία τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου γιὰ τὸν αἰῶνα μας. Κι αὐτό, ἄσχετα ἂν τὸ ἔργο του μένει ἀκόμα χωρὶς τὴν πρέπουσα θεολογικὴ ἀξιοποίηση καὶ μετριέται μόνο μὲ τὰ ἀφελῆ κριτήρια τῆς θρησκευτικῆς ἠθογραφίας. Καὶ ἦταν φυσικὴ αὐτὴ ἡ παραθεώρηση μέσα στὸ γενικὸ θεολογικὸ κλίμα ποῦ διαμορφώθηκε τότε ἀπὸ τὴ λεγόμενη ἀκαδημαϊκὴ θεολογία -καὶ ὄχι μόνο ἀπὸ αὐτὴν- στὶς ἀρχὲς καὶ τὰ μέσα τουλάχιστον τοῦ αἰῶνα μας.

είχε διαμορφωθεί γύρω από το πρόσωπο του Παπαδιαμάντη, «ή όποία ύπερβάσα τὰ όρια, όπως γράφει, έφτασεν εις μεγάλας ύπερβολάς». Ό Μπαλάνος έδιδε πρωτεύουσα σημασία στον ήθικοπλαστικό και κοινωνικό ρόλο της Έκκλησίας, περιφρονώντας ως ένα σημείο τη λειτουργική και μοναχική της παράδοση⁴, ή όποία τόσο θαυμάζεται σήμερα και από τους έτεροδόξους⁵. Γι' αυτό και «άτέλετος» περιό αυτά κατηγορεί τον Παπαδιαμάντη ως φορέα μιός τυπολατρικής θρησκευτικότητας, γνωσιομάχο, διαπνεόμένο από μιό μυστικίζουσα τάση, ίσως δέ και από έναν άσυνείδητο πανθεισμό⁶.

Ό από καθέδρας απόφαση αυτή του Δ. Μπαλάνου είχε ως αποτέλεσμα την άχρι καιροϋ τήρηση άποστάσεων από τον Παπαδιαμάντη της άκαδημαϊκής θεολογίας και κατ' έπέκταση της επίσημης Έκκλησίας. Αυτό όμως δέν έμπόδισε τελικά άλλους νά βρεθοϋν στον αντίποδα της στάσης αυτής και νά αισθανθοϋν τον πρύτανη αυτόν της νεοελληνικής πεζογραφίας και ως τον «άγιο των νεοελληνικών γραμμάτων», όπως τον πρωτονόμασε ό Πέτρος Χάρης⁷, έχοντας ύπ'

4. Γι' αυτό και όταν από όρισμένους έτεροδόξους έκτοξεύτηκε κατά της Όρθοδόξου Έκκλησίας ή κατηγορία ότι είναι μόνο «κοινωνία λατρείας», αισθάνθηκε την ανάγκη νά γράψει ειδική άπολογητική μελέτη: ΜΠΑΛΑΝΟΣ Δ.Σ., *Είναι ή Όρθόδοξος Έλληνική Έκκλησία μόνον κοινωνία λατρείας*; Έν Αθήναις 1904. Σ' αυτόν αναφέρεται ό μακαριστός ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΣΕΡΒΙΩΝ ΚΑΙ ΚΟΖΑΝΗΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ (ΨΑΡΙΑΝΟΣ) όταν γράφει («Περί της Έκκλησίας, Αυτόσχέδιος μελέτη εις τιμήν και μνήμην του άοιδίμου Αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου», *Ανάπτυον εκ του περιοδικού "Έκκλησία"*, Αθήναι 1968, σσ. 36-37): «Ό Έκκλησία εις την τελειότεραν αυτής έκφρασιν είναι κοινωνία λατρείας, ιερωσύνη και ιερατεία. Όταν λέγομεν ιερωσύνην και ιερατεϊαν, δέν έννοοϋμεν ιεροκρατεϊαν, καθώς εκ προκαταλήψεως θα έσπευδέ τις ίσως νά ύπολάβη. Ό χαρακτηρισμός οϋτος της Έκκλησίας ως κοινωνίας λατρείας άπετέλεσε ποτε μομφήν του Προτεσταντισμοϋ κατά της Όρθοδοξίας, τινές δέ των ήμετέρων πποθθέντες και έμφοβοι γενόμενοι άπελογήθησαν ύπερ του άντιθέτου... Ό Έκκλησία δέν είναι έγκόσμιος και κοινωνική όργάνωσις, αλλά πνευματικός και θεϊός όργανισμός. Οι δέ ιερείς της Έκκλησίας... οϋτε κοινωνικοί λειτουργοί είναι, οϋτε έτι μάλλον κοινωνικοί ύπηρέται, αλλά κατά τον θεόπνευστον λόγον "ύπηρέται Χριστοϋ και οικονόμοι μυστηρίων Θεοϋ" (Α' Κορ. 4,1), ιερουργοί του Εϋαγγελίου και λειτουργοί της θείας χάριτος. Ό χάρις της ιερατεϊας είναι χάρις λειτουργική... "Όθεν ή Έκκλησία, ως θεσμός και ως έργον, είναι θεία λειτουργία..." "Ό,τι τελείται εν τη Έκκλησίά έχει χαρακτήρα λειτουργικόν...».

5. Βλ. ROUSSEAU O., *Histoire du mouvement liturgique*, Cerf, Paris 1945, σ. 188. ΤΖΕΡΠΟΣ Δ. (Πρωτοπρ.), «Ό σημασία της θείας λατρείας γιά τη ζωή της Όρθόδοξης Έκκλησίας μας σήμερα», στο *Λειτουργική ανανέωση, Δοκίμια λειτουργικής άγωγής κλήρου και λαοϋ*, Έκδόσεις Τήνος, Αθήναι 2001, σσ. 30-37.

6. ΜΠΑΛΑΝΟΣ Δ.Σ., «Ό Παπαδιαμάντης, θρηδλος και πραγματικότητας», *Νέα Έστία-Αφιέρωμα στον Παπαδιαμάντη*, 355 (Χριστούγεννα 1941), σσ. 24-28.

7. ΧΑΡΗΣ Π., «Αφιέρωμα», στο *Νέα Έστία* (Χριστούγεννα 1941), σ. 1: «... Ό ελληνική λογο-

ὄψη ὅσα σημαίνει ὁ γνωστός αὐτοπροσδιορισμὸς τοῦ μεγάλου αὐτοῦ συγγραφέα: «Τὸ ἐπ’ ἐμοί, ἐν ὅσῳ ζωὴ καὶ ἀναπνέω καὶ σωφρονῶ, δὲν θὰ παύσω πάντοτε, ... νὰ ὑμνῶ μετὰ λατρείας τὸν Χριστὸν μου, νὰ περιγράφω μετ’ ἔρωτος τὴν φύσιν καὶ νὰ ζωγραφῶ μετὰ στοργῆς τὰ γνήσια ἑλληνικὰ ἦθη»⁸. Μάλιστα ὁ Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν Π. Πάσχος συνέθεσε πρὸς τιμὴν του καὶ εἰδικὴ ἐγκωμιαστικὴ ἀκολουθία⁹, «ὠθούμενος ἔνδοθεν ... μετὰ τὸν τρόπον ποῦ ἔγραφε κι ὁ ἴδιος ὁ Παπαδιαμάντης τὰ ὑμνογραφικὰ ἢ τὰ παραῦμνογραφικὰ του»¹⁰.

Τὴν πρωτοβουλία αὐτὴ τοῦ Καθηγητοῦ Π. Πάσχου ὁ λόγιος ἀγιορεΐτης μοναχὸς Θεόκλητος Διονυσιάτης ἐξέλαβε ὡς πρωτοβουλία ἀγιοποιήσεως τοῦ Παπαδιαμάντη, γεγονός ποῦ προσπάθησε νὰ ματαιώσῃ. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ γέρον Θεόκλητος διεκατείχετο ἀπὸ ἓνα εἶδος πνευματικοῦ πρωταθλητισμοῦ, ἀφοῦ πίστευε ὅτι τελικὰ μόνο οἱ μοναχοὶ θὰ σωθοῦν. Ὁμολογεῖ ἐπίσης ὅτι ἐλάχιστα διάβασε καὶ ἐμβάθυνε στὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη. Παρὰ ταῦτα ἀνέλαβε τὸ ρόλο τοῦ «συνηγόρου τοῦ διαβόλου», ἀναδεικνύοντας ὅλες τὶς κατὰ τὴ γνώμη του ἀδύνατες πλευρὲς τῆς προσωπικότητος τοῦ σκιαθίτη συγγραφέα. Συγκεκριμένα, τοῦ καταλογίζει ὅτι δὲν ἔγινε μοναχὸς ἐνῶ μποροῦσε, ὅτι εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ ἀσχοληθῇ μὲ θεολογικώτερα πράγματα καὶ δὲν τὸ ἔκανε, ἀδικώντας ἔτσι τὴ θεολογία καὶ τὴν Ἐκκλησία, ὅτι σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ἔργα του διαφαίνεται ἓνας ἐφάμαρτος ἐρωτισμὸς πρὸς τὸ γυναικεῖο φύλο καί, τέλος, ὅτι διεκατείχετο ἀπὸ τὸ πάθος τῆς οἰνοφλυγίας¹¹.

τεχνία ἔχει κάτι ἀκόμα: τὸν ἅγιό της. Καὶ τὸ τεῦχος τοῦτο εἶναι ἀφιέρωμα, εἶναι προσκάνημα στὸ ὄνομά του καὶ στὸ θαῦμα ποῦ τῆς πρόσφερε, στὸ ἴλαρὸ φῶς ποῦ ἔρριξε καὶ μ’ αὐτὸ παρέμερισε ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ σκοτάδια ποῦ σκέπαζαν καὶ κράταγαν στὴ νάρκη ἢ στὴν πλάνη τὸν κουρασμένο, τὸν πολυβασανισμένο, τὸν παραστρατημένο αὐτὸν τόπο».

8. «Λαμπριάτικος Ψάλτης», «Ἄπαντα», τόμ. 2, σ. 517.

9. ΠΑΣΧΟΣ Π.Β., *Παπαδιαμάντης. Μνήμη δικαίου μετ’ ἐγκωμίων*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 1992, σσ. 155-173: «Παπαδιαμάντεια, ἦγον ὑμνογραφικὰ σχεδιάσματα ποιηθέντα μὲν παρὰ τοῦ ἐλάχιστου ἐν Ἀναγνώσταις Παντελεήμονος, τοῦπίκλιν *Κεχραιοῦ*, ψαλλόμενα δὲ τὴν γ’ Ἰανουαρίου, εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἁγίου τῶν Νεοελληνικῶν Γραμμάτων ὀσίου Ἀλεξάνδρου τοῦ Νέου, τοῦ ἐκ τῆς νήσου Σκιάθου ὀρωμένου, *Παπαδιαμάντη* δ’ ἐπικαλουμένου. Πρβλ. *Φῶτα δόλοφατα*, Ἐνα ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη καὶ τὸν κόσμον του. Ἐπιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, ΕΛΙΑ, Ἀθήνα 2001, σσ.18-38.

10. ΠΑΣΧΟΣ, *μν. ἔργ.*, σ. 13. Πρβλ. ΒΛΑΧΟΣ Κ., «Παπαδιαμάντης ὑμνολογούμενος» στὸ *Θεολογία καὶ Λογοτεχνία*, Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Π.Β. Πάσχο, Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2005, σσ. 40-47.

11. ΒΛ. ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ (ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΗΣ, μοναχός), *Ὁ κοσμοκαλόγηρος Παπαδιαμάντης (σπουδή)*, Ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήνα 1986.

Διαφεύγει τῶν ὁρίων τῆς μελέτης αὐτῆς ἡ λεπτομερῆς ἀναίρεση ὄλων τῶν ἀνωτέρω κατηγοριῶν, καθὼς καὶ ἄλλων πού διατυπώθηκαν κατὰ τοῦ Παπαδιαμάντη¹², γεγονός ἄλλωστε πού ἔχει ἤδη συντελεσθῆ σέ πολύ μεγάλο βαθμό, ὅπως καθένας μπορεῖ νά διαπιστώσῃ μελετώντας ἰδιαίτερα τὴν νεώτερη σχετικὴ βιβλιογραφία¹³. Ὁ Γ. Βερίτης (Ἀλ. Γιάλας)¹⁴, ὁ Φ. Κόντογλου¹⁵ καὶ ὁ Κ. Μπασσιᾶς¹⁶ εἶναι ἀπὸ τοὺς πρῶτους οἱ ὁποῖοι ἀνέδειξαν τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη ὡς μέγα πνευματικὸ κεφάλαιο τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως, πού δὲν ἔκανε τέχνη γιὰ τὴν τέχνη, ἀλλ' ἔθεσε τὸ λογοτεχνικὸ του ἄριστον στὴν ὑπηρεσίᾳ τῆς πίστεως. Ὁρόσημο πάντως στὴν ἐξέλιξη αὐτῆ θεωρεῖται ὅτι ἀποτελεῖ ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος¹⁷, ὁ ὁποῖος μὲ ἓνα μαχητικὸ κείμενο τὸ 1961¹⁸, ὄχι μόνον ἐγκαινιάζει τὴ χριστιανικὴ ἀνάγνωση τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀλλὰ τὸν θεωρεῖ κάτι πολὺ-πολὺ περισσότερο ἀπὸ λογοτέχνη, ὡς ἓνα ὁδηγὸ τῆς ὀρθόδοξης ζωῆς¹⁹: «*Ἡ θὰ πάρομε στὰ σοβαρὰ τὸν κόσμον πού μᾶς παρουσίασε, λέγει, ὁλόκληρο ὅμως τὸν κόσμον τῆς ὀρθόδοξης ἐλληνικῆς χριστιανοσύνης ὡς τις ἀκρότατες συνέπειές του, καὶ τότε θὰ προσπαθήσουμε νὰ καταλάβομε τὸν Παπαδιαμάντη ὄχι μόνον ὡς λογοτέχνη, ἀλλὰ ὡς πνευματικὸ μας κεφάλαιο –αὐτὸ δὲν ἰσχυρίζομαστε πῶς εἶναι;– ἢ ἄλλιῶς θὰ γυρίσομε πίσω στὶς αἰσθητικὰς ἐπιφάνειες,*

12. Βλ. π.χ. Ἀ. Παπαδιαμάντης, *αὐτοβιογραφούμενος*, ἐπιμ. Π. Μουλλάς, ἐκδ. Ἐρμῆς, Ἀθήνα 1974. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ Ν., «Παπαδιαμάντης Ἀλέξανδρος», *ΘΗΕ* 9(1966), σσ. 165-187. ΔΗΜΑΡΑΣ Κ., *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, «Ἰκαρος», Ἀθήνα 1972, σσ. 381-384.

13. Βλ. ἀντιπροσωπευτικά: ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν.Δ., *Δαιμόνιο μεσημβρινό. Ἐντεκα κείμενα γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1978.

14. ΒΕΡΙΤΗΣ Γ., «Τὸ ἀναμορφωτικὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων καὶ οἱ δύο Ἀλέξανδροι τῆς Σκιάθου», σὺν Ἀκτίνες, τόμ. 1943, σ. 99 ἔξ. (βλ. καὶ ΒΕΡΙΤΗΣ Γ., *Ἀπαντα πεζά*, Ἐκδόσεις Δαμασκός, Ἀθήνα 1958, σσ. 43-49, 74-97).

15. ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ Φ., «Ὁ Παπαδιαμάντης, Ὁ πνευματικὸς ὁδηγὸς μας», σὺν Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Εἴκοσι κείμενα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, Πρόλογος-Ἐπιλογή Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Οἱ ἐκδόσεις τῶν φίλων, Ἀθήνα 1979, σσ. 229-233.

16. ΜΠΑΣΣΙΑΣ Κ., *Παπαδιαμάντης-Δοκίμιο*, Ἐκδόσεις Ἰ. Κ. Μπασσιᾶ, Ἀθήνα 1974.

17. Βλ. *Εἰσαγωγή στὴν πεζογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη*, Ἐπιμέλεια Γ. Φαρίνου-Μαλαματάκη, Πανεπιστημιακὴς ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 2005, σσ. 31,34.

18. ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΣ Ζ., «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης Α΄, Πενήντα χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του», σὺν *Μελέτες*, τόμ. Α΄, Ἀθήνα, Δόμος, 1994, σσ. 235-258. Πρβλ. *Ὁ Παπαδιαμάντης τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου*, ἐπιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Ἰκαρος, 2001, σσ. 19-43.

19. ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ Σ., «Ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος καὶ ἡ ὀρθόδοξη ἐρμηνευτικὴ τοῦ Παπαδιαμάντη» σὺν *Ὁ Παπαδιαμάντης τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου...*, σ. 125. Πρβλ. ΚΟΥΛΥΒΑΣ Κ.Κ., «Ἡ ὀρθόδοξη προοπτικὴ σὺν ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη - Ἡ ἀνθρωπολογία καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ», σὺν *Διαβάξω*, 165 (1987), σσ. 80-90.

στή «λογοτεχνία» ή στην ψυχολογία τῶν διηγημάτων και θὰ θερίσομε ὅ,τι σπείραμε: τὴν ἄσκησι (l' art pour l' art) νεοτροπιβή τῆς εὐαισθησίας μας»²⁰.

Ἡ ἀπὸ τὸν Ν. Τριανταφυλλόπουλο κριτικὴ ἔκδοσι συνόλου τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη²¹ διευκόλυνε τὰ μέγιστα τὴν ἀνάπτυξη τῶν παπαδιαμαντικῶν μελετῶν, ποὺ ὀδηγοῦν τελικὰ τὸν Χρ. Γιανναρᾶ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης «εἶναι ἡ σημαντικότερη καὶ γνησιότερη θεολογικὴ φυσιογνωμία τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου»²², ποὺ δημιούργησε μιὰ ὀλόκληρη σχολή, στὴν ὁποία στοιχοῦν ὡς σήμερα μιὰ πληθὺς θεολόγων καὶ διανουμένων γενικά²³. Ὅταν, λοιπόν, ὁ νομπελίστας Ὀδυσσεὺς Ἐλύτης αισθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ προτρέψη γενικά, «ὅπου καὶ νὰ σᾶς βρῖσκει τὸ κακό, ἀδερφοί, ὅπου καὶ νὰ θολώνει ὁ νοῦς σας, μνημονεύετε Διονύσιο Σολωμὸ καὶ μνημονεύετε Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη»²⁴, πόσο μᾶλλον αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν μεγάλων προβλημάτων τῆς Ἐκκλησίας μας, στὴν ὁποία ὁ Παπαδιαμάντης ὁμολογεῖ τὴν πίστη του κατὰ τὸν πιὸ ξεκάθαρο τρόπο: «ἐγὼ εἶμαι τέκνον γνήσιον τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας»²⁵. Καὶ μπορεῖ μὲν γιὰ λόγους, ποὺ μόνο ὁ Θεὸς γνωρίζει, νὰ μὴν ἀξιῶθηκε τῆς χάριτος τῆς ἱερωσύνης καὶ νὰ παρέμεινε διὰ βίου «κοσμοκαλόγερος». Ὅμως μέσα ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του ἀναβλύζει πηγαῖα ἕνα γνήσιο ὀρθόδοξο ἱερατικὸ ἦθος καὶ φρόνημα, καρπὸς κυρίως τῆς ἀγάπης του πρὸς τὴν ὀρθόδοξη λατρεία, στὴν ἀνάδειξη τοῦ ὁποίου ἀποβλέπει εἰδικὰ ἡ παρούσα μελέτη.

20. ΔΟΡΕΝΤΖΑΤΟΣ Ζ., «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης Α' ...», σ. 26.

21. Βλ. σημ. 1.

22. ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ ΧΡ., Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1992, σ. 411.

23. ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ, μν. ἔργ., σ. 122: Ἡ ὁμάδα τοῦ περιοδικοῦ «σύνορο» καὶ ὁ διευθυντῆς του Χρῆστος Γιανναρᾶς «ἀπορρίπτουν μαχητικὰ τὸν χριστιανισμὸ τῶν θρησκευτικῶν ὁργανώσεων καὶ προτείνουν, μεταξύ ἄλλων, τὴν ἐπανανακάλυψη τῆς εὐχαριστιακῆς κοινότητος καὶ τῆς λαϊκῆς εὐσέβειας, κορυφαία ἔκφρασι τῶν ὁποίων εἶναι τὸ πανηγύρι στὴ μνήμη τῶν ἁγίων. Ὁ Παπαδιαμάντης λοιπὸν τῆς μικρῆς κοινότητος, ἡ ὁποία ζεῖ στὸ ρυθμὸ τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους καὶ διαρκῶς συνάξεται σὲ ναοὺς καὶ ναῖσκους γιὰ νὰ ἐορτάσει καὶ πανηγυρίσει, ὁ Παπαδιαμάντης ποὺ μένει ἀταλάντευτα προσηλωμένος στὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοσι, ποὺ δὲν ἠθικολογεῖ, ὁ πολέμιος τοῦ Ἀπ. Μακράκη, αὐτοῦ τοῦ προδρόμου τῶν θρησκευτικῶν ὁργανώσεων, ὁ ἐρωτικός, ποὺ δὲν ἀπαξιώνει τὸ σῶμα καὶ τίς αἰσθήσεις του, ὁ ὕμνωδὸς τῆς πλάσης, ὁ φιλομόναχος, ὁ λάτρης καὶ ψάλτης τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, καὶ ἄλλα πολλὰ, αὐτὸς λοιπὸν ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ὅ,τι χρεῖζόταν ἢ ὅ,τι ἔλειπε, εἶναι ἡ μεγάλη σύγχρονη Ὁρθόδοξη φυσιογνωμία, ὁ δικὸς μας Ντοστογιέφσκι».

24. ΕΛΥΤΗΣ ΟΔ., «Ἀξιον ἐστὶ», ἐκδ. Ἰκαρος, Ἀθήνα 1985, σ. 54.

25. «Τελευταία ἀπάντησις εἰς τὸν «Λόγον», Ἀπαντα, τόμ. 5, σ. 165.

Β'. Κατ' ἀρχὴν εἶναι βασικὴ γιὰ τὴν προσέγγιση τοῦ θέματός μας ἡ διαπίστωση τοῦ Παπαδιαμάντη, ὅτι μεταξὺ τῶν διαφορῶν ἐπαγγελμάτων μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολοῦνται οἱ ἄνθρωποι κατονομάζει τρία, «*τό τε ἐκκλησιαστικόν και τὸ στρατιωτικόν και τὸ περι τὰς καλὰς τέχνας*», τὰ ὁποῖα «*δέονται προορισμοῦ και κλήσεως*». Καὶ γιὰ μὲν τὰ δύο τελευταῖα δὲν θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του ἀρμόδιο νὰ ἔχη γνώμη, σ' ὅ,τι ὅμως ἀφορᾷ τὸν ἱερό κληρο διαπιστώνει μὲ πολλὴ πικρία, ὅτι ἐπικρατεῖ «*ἐρημία... ὄλοσχερῆς τοῦ πράγματος*». Διότι, λέγει, θὰ δυσκολευθῆ πολὺ ὅποιος ἐπιχειρήσῃ «*ν' ἀνεύρη και ν' ἀποκαλύψῃ ἕναν ἄνδρα μοναστὴν ἢ θύτην τοῦ ἐπιτηδεύματος ἄξιον*». Ἄν ὑπάρχουν δὲ και μερικοὶ ἄξιοι, αὐτοὶ εἶναι «*ἐγκατεσπαρμένοι... ἀνά τὰς φάραγγας και ἐν ταῖς χαράδραις τοῦ Ἄθω... ὁδηγὸν ποιούμενοι τὸ "σῶζον σῶζε τὴν σαυτοῦ ψυχὴν"*»²⁶. «*Πρέπει ὁ ἱερεὺς νὰ ἔχη κλίσιν μὲ ἰῶτα και πρὸ πάντων κλῆσιν μὲ ἦτα. Πρέπει νὰ ἔχη πῦρ μέσα του*» συμπεραίνει ὁ Παπαδιαμάντης. Ἀπογοητευμένος δὲ κατὰ κάποιον τρόπο, ἀπὸ ὅσα σχετικὰ συνέβαιναν στὴν ἐποχὴ του, θέτει προσευχητικὰ τὸ ἐρώτημα: «*Τίς θὰ κλέψῃ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ αὐτὸ τὸ πῦρ; Τίς θὰ ἐμφυσησῇ τὴν πίστιν, τὴν πνοὴν, τὴν ζωὴν; Τίς θὰ θερμάνῃ τὴν τέφραν*»²⁷;

Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ κύριος λόγος, ὁ ὁποῖος ὁδήγησε τὸν Παπαδιαμάντη στὴ διατύπωση τοῦ ἀνωτέρω ἀγωνιώδους ἐρωτήματος, εἶναι ἡ διαπίστωση τῆς ἀποτυχίας ὄλων τῶν προσπαθειῶν, πού καταβλήθηκαν ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ Νεοελληνικοῦ Κράτους μέχρι τὴν ἐποχὴ του, γιὰ τὴν βελτίωση τῆς καταστάσεως τοῦ κλήρου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἔγιναν πολλές τέτοιες προσπάθειες, μὲ πρώτη αὐτὴν τοῦ εὐσεβοῦς πρώτου κυβερνήτου τῆς Ἑλλάδος Ἰω. Καποδίστρια²⁸, ὁ ὁποῖος πίστευε ὅτι ἡ «βελτίωση τοῦ κλήρου» ἀποτελεῖ βασικὴ προϋπόθεση «*διὰ τὴν ἠθικὴν τῶν λαῶν ἐπανόρθωσιν*». Πρὸς τοῦτο ἐπεχείρησε ἀρχικά, μὲ τὴν συνδρομὴ τοῦ μεγάλου διδασκάλου τοῦ γένους Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, τὴν ἴδρυση Ἐκκλησιαστικῆς Ἀκαδημίας, κατὰ τὰ πρότυπα τῶν ἀντιστοιχῶν ρωσικῶν ἱερατικῶν ἐκπαιδευτηρίων. Ἐπειδὴ δὲ γιὰ διάφορους λόγους ἡ προσπάθεια αὐτὴ δὲν τελεσφόρησε, προέβη τελικὰ στὴν ἴδρυση Ἱερατικῆς Σχολῆς στὴν Ἱερὰ Μονὴ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὸν Πόρο, μὲ σκοπὸ οἱ μέλλοντες νὰ εἰσέλθουν στὶς τάξεις τοῦ κλήρου

26. «Ὁ πατὴρ Διονύσιος», *Ἄπαντα*, τόμ. 5, σ. 327.

27. «Ἱερεῖς τῶν πόλεων και ἱερεῖς τῶν χωρίων», *Ἄπαντα*, τόμ. 5, σ. 195.

28. Βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΧΡ. (Ἀρχιμ., μετέπειτα Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν), *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἐν Ἀθήναις 1920, σσ. 322-335. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ ΕΜ., *Ἰ. Καποδίστριας και ἡ ἐκκλησιαστικὴ του πολιτικὴ*, Ἀθῆναι 1977.

«νά λάβωσιν και παιδείαν αρμόζουσαν και άσκησιν μακράν υπό την οδηγίαν έναρέτων και πεπαιδευμένων την ιεράν παιδείαν διδασκάλων». Άλλ' ή δολοφονία του Καποδίστρια (1831) και ή έπακολουθήσασα κατάσταση είχε ως αποτέλεσμα γρήγορα να κλείσει και ή Σχολή αυτή, «και να χρησιμεύη την σήμερον κυρίως εις τό να χορτάση την πλεονεξίαν των εκεί δημογερόντων»²⁹.

Τό 1843 ή φιλογένεια και ευσέβεια των μεγάλων ευεργετών Ριζαρών αδελφών Μάνθου και Γεωργίου συνέστησε με πολλές έλπίδες την έπονομασθείσα Ριζάρειο Έκκλησιαστική Σχολή³⁰, ώστε να διδάσκονται σ' αυτήν «αποκλειστικώς όσοι σκοπεύουσι να ένδυθώσιν ιερωσύνης ένδυμα και να μην είναι δεκτοί εις ιερωσύνην, ει μη όσοι έχουν τακτικά αποδεικτικά περι της έν αυτή σπουδής των». Λίγο αργότερα, και μετά από πολυετείς και επίμονες παραστάσεις της Έρεās Συνόδου προς την έμφορούμενη από τό πνεύμα της αντίβασιλείας του Όθωνος έλληνική πολιτεία, εκδόθηκε τελικά τό 1856 ό νόμος «Περι ιερατικων σχολειων», και ιδρύθηκαν τέσσερα ιερατικά σχολεία: α) της Στερεās Έλλάδος με έδρα τη Χαλκίδα, β) της Πελοποννήσου με έδρα την Τρίπολη, γ) των Κυκλάδων με έδρα την Έρμούπολη, και δ) της Έπτανήσου (μετά την ένωση) με έδρα την Κέρκυρα³¹. Ποιά ήταν ή καρποφορία των σχολων αυτων; Μας τό λέγει ό Παπαδιαμάντης: «Άλλά χρειάζονται, λέγει, ιερατικά σχολαί δια να μορφωθι ό κληρος. Υπήρχον τρεις η τέσσαρες ιερατικά σχολαί, υπήρχε και υπάρχει ακόμη ή Ριζάρειος. Από τας ιερατικάς σχολάς έβγήκεν σμήνος δικολάβων, δημοδιδασκάλων, δικαστικων κλητήρων και δημοσιων υπαλλήλων. Από την Ριζάρειον έβγήκεν όλόκληρος σφηκιά δικηγόρων, άγέλη καθηγητων, ιατρων, χρηματιστων και πολιτευομένων... Από τας ιερατικάς σχολάς και από την Ριζάρειον, έβγήκαν όλίγιστοι καλοί ιερείς, περισσότεροι ίσως όχι πολύ καθως πρέπει. Μη πλανασθε. Τό ράσον δεν κάμνει τον μοναχόν και τό ιεροδιδασκαλείον δεν κάμνει τον ιερέα»³².

Άπό τις άνωτέρω πικρές διαπιστώσεις του Παπαδιαμάντη δεν θα πρέπει να συμπεράνη κανεις ότι αιτιόται αυτές καθεαυτες τις ιερατικές σχολές, ως φορείς άκαταλλήλους για την καλλιέργεια των ιερατικων κλίσεων και κλήσεων.

29. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ (Μητρ. Θηβων - νυν Αρχιεπισκόπου Αθηνων), «Έκκλησιαστικής εκπαιδευσεως πορεία», *Σύναξη*, 42 (1992), σ. 10.

30. Βλ. ειδικά: Ριζάρειος Έκκλησιαστική Σχολή, 150 χρόνια (1844-194), Αθήνα 1994.

31. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *μν. έργ.*, σ. 11.

32. «Ιερείς των πόλεων και ιερείς των χωριων», *Άπαντα*, τόμ. 5, σ. 195. Πρβλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ..., *μν. έργ.*, σσ. 334-335.

Ἀπλούστατα ἐπιβεβαιώνει αὐτὸ πού καὶ πολλαχῶς ἄλλοθεν μαρτυρεῖται, ὅτι ὁ ὅλος τρόπος διοργάνωσης καὶ λειτουργίας τῶν σχολῶν αὐτῶν στηρίχθηκε σὲ πνεῦμα ξένο πρὸς τὴν ἑλληνορθόδοξη παράδοση. Γι' αὐτὸ καὶ ὅπως παρατηρήθηκε χαρακτηριστικά, στὴν Ὁρθόδοξο Ἑλλαδικὴ Ἐκκλησία, πού ἦταν ἡ καθ' ἕλην ἀρμόδια γιὰ τὴν διαπαιδαγώγηση τοῦ κλήρου της, ἐπετράπη ἕνας δευτερεύων μόνον ρόλος, ἀφοῦ «ἀπὸ περιέχουσα τὸ γένος, γίνεται περιεχόμενον καὶ ἀντικείμενον τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν. Ἡ ἴδια εἶναι χρησιμη γιὰ νὰ κάνει καλοὺς καὶ ἠθικοὺς ἀνθρώπους, πού θὰ φτιάξουν μὲ τὴ σειρὰ τους μιὰ καλὴ κοινωνία, πού θὰ τὴν χαρακτηρίζει εὐταξία καὶ τάξη. Ἔτσι δὲν χρειάζονται τόσο λειτουργικοὶ κληρικοί, ὅσο ρήτορες ἱεροκήρυκες, πού θὰ περιέχονται τὴν ἐπαρχία γιὰ “διαπαιδαγώγησιν τοῦ λαοῦ” καὶ μάλιστα διοριζόμενοι ὑπὸ τῆς πολιτείας». Τὸ κακὸ ὀλοκληρώθηκε μὲ τὴν «ἐξωθεν» εἰσαγωγή «ἱεραποστόλων» πού κατέκλυσαν καθ' ὅλη αὐτὴ τὴν περίοδο τὴν Ὁρθόδοξο Ἑλλάδα γιὰ νὰ τὴν «ἐκχριστιανίσουν», τὰ δὲ χρήματα πού προέκυψαν ἀπὸ τὴν δήμευση τῆς περιουσίας τετρακοσίων καὶ πλέον μονῶν πού διέλυσε ἡ ἀντιβασιλεία, ἀντὶ νὰ διατεθοῦν γιὰ τὴν ἴδρυση εἰδικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ταμείου, πού θὰ ἐκάλυπτε τὶς δαπάνες γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν συντήρηση τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου, ὅπως διεφημίζετο, καταναλώθηκαν γιὰ ἄλλοτριους σκοποὺς³³.

«Καλὰ εἶναι καὶ τὰ ἱεροδιδασκαλεῖα, δὲν εἶπα ὅτι ἀποκρούω καθόλου πᾶσαν ἐξ ἀγαθῆς προαιρέσεως γινομένην ἀπόπειραν», ἀπαντᾷ ὁ Παπαδιαμάντης, σὲ ὅσους τὸν ἐπέκριναν, ὅτι ἀνέχεται τὴν ἀγραμματοσύνη τοῦ κλήρου. «Πλὴν ὅλα ταῦτα μόνον σχετικὴ ἀξίαν ἔχουσιν. Πολὺ οὐσιωδέστερα καὶ λυσιτελέστερα εἶναι ἄλλα, τὰ ὁποῖα δὲν ἀνάγονται εἰς τὴν σφαῖραν τῆς νομοθετικῆς προνοίας, ἀλλὰ εἶναι ὅλως ἠθικὰ καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἐπιβάλλονται. Νὰ παύσῃ π.χ. ἡ συστηματικὴ περιφρόνησις τῆς θρησκείας ἐκ μέρους πολιτικῶν ἀνδρῶν, ἐπιστημόνων, λογίων, δημοσιογράφων καὶ ἄλλων... Νὰ καταπολεμηθῇ ὁ ξενισμὸς, ὁ πιθηκισμὸς, ὁ φραγκισμὸς. Νὰ μὴ νοθεύονται τὰ θρησκευτικὰ καὶ τὰ οἰκογενειακὰ ἔθιμα. Νὰ καλλιεργηθῇ ἡ σεμνοπρεπὴς βυζαντινὴ παράδοσις εἰς τὴν λατρείαν, εἰς τὸν διάκοσμον τῶν ναῶν, τὴν μουσικὴν καὶ τὴν ζωγραφικὴν. Νὰ μὴ μιμώμεθα πότε τοὺς παπιστὰς καὶ πότε τοὺς προτεστάντας. Νὰ μὴ χάσκωμεν πρὸς τὰ ξένα. Νὰ στέργωμεν καὶ νὰ τιμῶμεν τὰ πάτρια. Εἶναι τῆς ἐσχά-

33. Βλ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *μν. ἔργ.*, σ. 10. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ Γ. (Πρωτρ.), «Ἡ καθ' ἀνατολὴν Δύσις, Ὁ μετακωντικὸς ρόλος τῶν δυτικῶν μισσιοναρίων στὸ ἑλληνικὸ κράτος», στοῦ ἸΔΙΟΥ *Παράδοσις καὶ ἀλλοτρίωσις*, Ἐκδόσεις Δόμος, Ἀθήνα 1998, σσ. 259-323.

της έθνικης άφιλοτιμίας νά έχωμεν κειμήλια, και νά μη φροντίζωμεν νά τά διατηρήσωμεν. "Ας σταθμίσωσιν καλώς τήν εϋθύνη των οί έχοντες τήν μεγίστην εϋθύνην», ὅπως οί πολιτευταί, οί ὅποιοι «ἄν ἐκήδοντο τοῦ κλήρου και τῆς Ἐκκλησίας, δέν θά ὑπέσχοντο και τήν ἱερωσύνην ὡς ρουσφέτι εἰς τās ἐκλογάς, και δέν θά ἐπίεζον τούς ἐπισκόπους νά χειροτονῶσι φαύλους και ἀγραμμάτους»³⁴.

Ἄλλ' ἀσυγκρίτως μεγαλύτερη τῶν πολιτευτῶν εϋθύνη γιά τά συμβαίνοντα στήν Ἐκκλησία ἔχουν, κατά τόν Παπαδιαμάντη, οί ἴδιοι οί σεβασμιώτατοι ἐπίσκοποι, οί ὅποιοι «ἄν περισσότερον ἐπόνουν και οὔτοι, δέν θά προέβαινον ποτέ εἰς χειροτονίαν ἀναξίων, εἴτε ἀφ' ἑαυτῶν, εἴτε ὑπέικοντες εἰς πιέσεις... Ἡ Ἱερά Σύνοδος... εἶχε και ἔχει ἀκόμη ἀρκετήν δύναμιν παρὰ τῷ λαῷ, ἥς δυστυχῶς δέν ἐννοεῖ νά κάμη τήν προσήκουσαν χρῆσιν. Ἐάν ἐπέμενεν αὐτή εἰς τὸ ζήτημα τῆς μορφώσεως και ἀποκαταστάσεως τοῦ κατωτέρου κλήρου, ἐάν εἶχε τὸ ψυχικόν σθένος ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου νά προκαλέσῃ σύγκρουσιν μέ τήν κυβέρνησιν και ἐν ἀνάγκῃ νά διαρρήξῃ πᾶσαν πρὸς αὐτήν σχέσιν, ποιουμένη ἔκκλησιν πρὸς τόν λαόν· ἐάν ἠρνεῖτο τήν ἐγκρίσιν χειροτονίας τῶν νῦν ἀπαιδευτῶν και ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀμφιβόλου ἠθικῆς ἱερέων, ἐγκαταλείπουσα πολλαχοῦ τόν λαόν ἄνευ ἐφημερίων· ἔστω βεβαία ὅτι θά ἐξηνάγκαζεν οὔτω τήν κυβέρνησιν εἰς ὑποχώρησιν, ἢ θά ἐπέβαλλε ταύτην διὰ τοῦ λαοῦ, ἐξ οὔ ἢ κυβερνησις ἀπορρέει παρ' ἡμῖν...». Καί ὁ Παπαδιαμάντης καταλήγει στήν πικρὴ διαπίστωση ὅτι κυρίως ἡ Ἱερά Σύνοδος και οί κατά καιροὺς ἀπαρτίζοντες αὐτήν ἀρχιερεῖς εἶναι αὐτοὶ πού δέν θέλουν «νά ληφθῇ ἐν μέτρον ὀριστικόν περὶ μορφώσεως και ἀποκαταστάσεως τοῦ κατωτέρου κλήρου· διότι γινώσκουσιν, ὅτι θά ἰδρῦετο ἐκκλησιαστικόν ταμεῖον, εἰς ὃ θά ὑπήγето τὸ πλεῖστον τῶν μοναστηριακῶν εἰσοδημάτων, ἀφαιρούμενον οὔτως ἐκ τῆς ἐποπτείας και τοῦ ἐλέγχου αὐτῶν· ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὅτι μορφουμένου και ἀποκαθισταμένου οικονομικῶς τοῦ κατωτέρου κλήρου, δέν θά ἦσαν αὐτοὶ ἀληθεῖς δεσπότες ἀπέναντι τούτου, ὡσπερ νῦν»³⁵.

34. «Ἱερεῖς τῶν πόλεων και ἱερεῖς τῶν χωρίων», ἹΑπαντα, τόμ. 5, σ. 197. ΠΑΝΤΑΖΗΣ Π. (Πρεσβ.), «Ἱερεῖς τῶν πόλεων και ἱερεῖς τῶν χωρίων», σὺδ Θεοδρομία, 1(2007), σσ. 40-50: «Ἡ Παπαδιαμάντης ὀριοθετεῖ ξεκάθαρα τὸ ὀρθοδοξεῖν ὡς τὸ ὀρθοδοξοφρονεῖν, εἰδικὰ ὅταν πρόκειται γιά τὸ ἱερατικὸ προφητικὸ λειτούργημα, δεύτερο μετὰ τὸ πρῶτο, τὸ ἀποστολικὸ, ἀγιοπνευματικὸ χάρισμα. Ὁ ἴδιος ὡς φορεὺς τῆς ὀρθοδόξου ἀσκητικῆς κολλυβαδικῆς-φιλοκαλικῆς παραδόσεως, πέραν τῶν προσωπικῶν του ἀτελειῶν και ἀμαρτιῶν, γνωρίζει καλῶς τί πρέπει νά ἐλπίζη και νά προσδοκᾷ ἀπὸ τὸν ὀρθόδοξο κλῆρο...».

35. «Ἐκκλησιαστικοὶ ρήτορες και Ἱερά Σύνοδος», ἹΑπαντα, τόμ. 5, σσ. 149-151. Ἡ ὀξύτητα αὐτῆ τῆς ἐκφράσεως δέν θά πρέπει νά καταλογισθῇ στὸν Παπαδιαμάντη ὡς ἀντικλησια-

Ἡ δηκτικότητα αὐτῆ τοῦ Παδιαμάντη ἔναντι τοῦ «ἐκκλησιαστικοῦ κατεστημένου» θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῆ ἀπὸ κάποιους, ὅπως καὶ θεωρήθηκε, ἄδικη καὶ ἀνεδαφική, ἂν ὁ συγγραφέας μας δὲν στηριζόταν σὲ πραγματικά γεγονότα καὶ βιώματα πού ἔζησε ἰδιαίτερα στὴν προσφιλή του γενέτειρα, τὴ Σκιάθο καὶ τὰ ὁποῖα ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἀλήθεια τῶν ἀπόψεών του. «Ἄλλ' ὀμιλοῦσιν, λέγει, περὶ μορφώσεως τοῦ κλήρου. Τί ἐννοοῦσιν μόρφωσιν λέγοντες; Μὴ ἐννοοῦσι τὰ πολλὰ γράμματα; Οἱ πρὸ τῆς παρουσίας γενεᾶς ἱερεῖς ἤξευραν ὀλίγα κολλυβογράμματα. Δὲν ἦσαν εὐπαιδευτοί, ἀλλὰ ἦσαν μορφωμένοι. Μορφωμένοι διὰ τὸ ἔργο των. Ἦσαν σεβάσμιοι καὶ ἐνάρετοι. Ἀλλὰ δὲν ἠμποροῦσαν νὰ ἐκφωνοῦν λόγους; Τόσον τὸ καλλίτερον δι' αὐτοὺς καὶ διὰ τοὺς πιστοὺς. Ἐδίδασκον διὰ τοῦ παραδείγματος... Ἐάν τινες ἐξ αὐτῶν ἤξευραν ὀλίγα ἑλληνικά γράμματα, ὠμίλουν διὰ βραχέων, ἔλεγον ὀλίγα, ἀλλ' ἐνεποίουν βαθεῖαν ἐντύπωσιν»³⁶. Ἀναφερόμενος δὲ ἰδιαίτερα στοὺς ἱερεῖς τῆς νήσου του γράφει, ὅτι οἱ ἀρχαιότεροι ἀπ' αὐτοὺς «ἐδιδάχθησαν τὴν τῶν μυστηρίων τέλεισιν παρὰ τῶν ἱεροπρεπῶν ἐκείνων Κολλυβάδων, οἵτινες εἶχον ἰδρύσει κατὰ τὸ τέλος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος τὴν Μονὴν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἐν τῇ νήσῳ, φυτώριον γενομένην τῶν σεμνῶν τῆς νήσου μας ἱερέων τότε, οἵτινες φιλακόλουθοι, ἀπλοῖ, ἐνάρετοι ἀπέλανον τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ σεβασμοῦ τῶν κατοίκων, οὐδεμίαν προσποίησιν ἢ ὑπόκρισιν ἢ ἐπιδεικτικὴν κενότητα ἐμβλεπόντων εἰς τὸν ἱερατικὸν βίον των»³⁷.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης ἔκανε ἓνα πολύμηνο προσκύνημα στὸ Ἅγιο Ὄρος³⁸, ὅπου τοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ γνωρίσῃ χαρισματικούς γέροντες³⁹ καὶ νὰ βιώσῃ τὴν ἁγιορειτικὴ πνευματικὴ παράδοση, πρὸς τὴν ὁποία δὲν

σικὸ φρόνημα, διότι ἄλλοῦ γράφει: «Ἐγὼ εἶμαι πιστὸν τέκνον τῆς Ἐκκλησίας, ἐκπροσωπομένης ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων της. Ἐάν δὲ τυχὸν πολλοὶ τούτων εἶναι ἁμαρτωλοὶ, ἄρμοδια νὰ κρίνῃ εἶναι μόνῃ ἢ Ἐκκλησίᾳ, καὶ μόνον τὸ ἄπειρον ἔλεος τοῦ Θεοῦ ἡμεῖς πρέπει νὰ ἐπικαλώμεθα. Τὸ κῦρος καὶ τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας ἡμεῖς δὲν τὰ συγχέομεν μὲ τὰς ἁμαρτίας τῶν προσώπων, καθὼς οἱ παρασυναγάγοι σεῖς (ἐννοεῖ τοὺς Μακραιοστῆς). Οὔτε ἀποδείξεις εἶναι δυνατὸν περὶ τῆς ἐνοχῆς ἐνὸς ἐκάστου νὰ ἔχωμεν, ἡμεῖς ἰδιῶται, οὔτε καθ' ὑποψίαν καὶ ἐξ ἀδεσπότην φημῶν πρέπει νὰ τοὺς κρίνωμεν. "Ὁ ἀναμάρτητος πρῶτος τὸν λίθον βαλέτω". Ἄλλως ἰσχύει τὸ "οὐ πάντας μὲν χειροτονεῖ ὁ Θεός, διὰ πάντων δὲ ἐνεργεῖ". «Τελευταία ἀπάντησις εἰς τὸν Λόγον», Ἄπαντα, τόμ. 5, σ. 164.

36. «Ἱερεῖς τῶν πόλεων καὶ ἱερεῖς τῶν χωριῶν», Ἄπαντα, τόμ. 5, σσ. 194-195.

37. «Παπα-Ἀδαμάντιος, Οἰκονόμος», Ἄπαντα, τόμ. 5, σσ. 332-333.

38. Βλ. ΠΑΣΧΟΣ, μν. ἔργ., σσ. 19-20.

39. ΒΕΡΙΓΗΣ Γ., «Τὸ ἀναμορφωτικὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων καὶ οἱ δύο Ἀλέξανδροι τῆς Σκιάθου», Ἄπαντα πεζά, Ἐκδόσεις «Ἡ Δαμασκός», Ἀθῆναι 1958, σσ. 96-97: «Ἄντι νὰ βροῦμε

έχανε εύκαιρία να εκφράση τὸ θαυμασμό του⁴⁰. Ἐκεῖ προφανῶς συνειδητοποιήσε τὴν μεγάλη προσφορὰ τῶν κολλυβάδων πατέρων, ὅπως εἶναι ὁ Μακάριος ὁ Νοταρᾶς, ὁ Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης, ὁ Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, ὁ Νεόφυτος ὁ Καυσοκαλυβίτης καὶ πολλοὶ ἄλλοι, πρὸς τὴν Ἐκκλησία καὶ τὸ ἔθνος, καὶ μάλιστα σὲ μιὰ ἐποχὴ (17ος-19ος αἰ.) κατὰ τὴν ὁποία ὁ δυτικὸς ἀνθρωποκεντρικὸς καὶ νοσησαρχούμενος διαφωτισμὸς μετακινῶνταν συστηματικὰ στὴν Ἑλλάδα, ὡς ἓνα πνεῦμα ἀποδέσμευσης τοῦ λαοῦ τῆς σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησιαστικὴ παράδοση. Ἡ προσπάθεια τῶν φιλοκαλικῶν καὶ ἡσυχαστῶν αὐτῶν πατέρων ποὺ ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ ἔργου τῶν λογίων κληρικῶν Εὐγενίου Βούλγαρη, Νικηφόρου Θεοτόκη, Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ κ.ἄ., δὲν περιορίστηκε μόνο σὲ μιὰ ἀντίδραση πρὸς τὸ ξενόφερτο αὐτὸ ρεῦμα, ἀλλ' ἐπέτυχε νὰ δημιουργήσῃ καὶ ἓναν ἐλληνοτρόπο ὀρθόδοξο διαφωτισμὸ⁴¹. Μετὰ δὲ τὴ φάση «*πτωχείας καὶ συντηρήσεως*» ποὺ πέρασε ἡ ὀρθόδοξη λατρεία κατὰ τὴν Τουρκοκρατία⁴², ἦταν εὐλόγο, νὰ κυριαρχήσῃ στὴν προσπάθεια αὐτὴ ἡ λειτουργ-

στὶς ρίζες τῆς θρησκευτικότητος τῶν δύο Ἀλεξάνδρων μιὰ στενοκέφαλη καὶ ὀπισθοδρομικὴ παράδοση, βρήκαμε μπροστὰ μας ἓνα κίνημα θαυμαστό, προοδευτικὸ μὲ τὴν καλλίτερη καὶ πλουσιώτερη ἔννοια τῆς λέξεως-τὸ ζωντανώτερο χριστιανικὸ κίνημα ποὺ ἠτύχησε νάχη ἢ Ἑλλάδα ἀπ' τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' ὡς τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰῶνα. Ἀντὶ ν' ἀνταμώσουμε στὸ δρόμο μας γέροντες κρονόληρους καὶ γραῖδια προληπτικά, ὅπως μᾶς εἶχαν συνηθίσει νὰ νομίζουμε κάποιοι κριτικοί, συναντηθήκαμε μὲ μορφές ἀνθρώπων φλογερῶν, χριστιανῶν θερμοεργῶν, ποὺ τὸ ἀναμορφωτικὸ καὶ ἀναπλαστικὸ τους κίνημα συντόνιζε θαυμάσια τὴ σοφὴ ἐμμονὴ στὴν ἀρχαία παράδοση μὲ τὴν τολμηρὴ καινοτομία, δίνοντας τὸ σύνθημα τῆς ἐπιστροφῆς πρὸς τὴ ζωὴ καὶ τὸ πνεῦμα τῶν πρώτων χρόνων τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀνθρώπων, ποὺ γιὰ τὴ χριστιανικὴ, τὴν κοινωνικὴ, τὴν ἐθνικὴ καὶ τὴ μορφωτικὴ τους δράση, εἶναι πάντα ἄξιοι τῆς εὐγνωμοσύνης ὅλων».

40. Ἔτσι μὲ τὴν εύκαιρία τῆς συμπληρώσεως 900 ἐτῶν ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς Μονῆς τῆς Μεγίστης Λαύρας γράφει τὰ ἑξῆς: «Ἀπὸ τῶν νεωτέρων Ἀθηνῶν, πόλεως ἀναγεννηθείσης διὰ τοῦ κηρύγματος τοῦ οὐρανοβάμονος Παύλου, πέμπομεν μυστηριώδη ἀσπασμόν εἰς τὰς ὑπωρεῖας καὶ τὰς φάραγγας τοῦ μεγαλοπρεποῦς Ἄθω, μὲ τὰς δροσερὰς κρήνας, μὲ τὰς χιλιετῆς κυπαρίσσους, μὲ τὰ αἰώνια δάση τῶν καστανεῶν, μὲ τοὺς μυνηρισμοὺς τῶν ἀπειραρίθμων ἀηδόνων, ὅπου Ἑλλήν ψάλτης, ὁ Κουκουξέλης, ἄδων ἐκίνει τὰς αἶγας καὶ τοὺς ἄρνες, ὡς ὁ μυθολογούμενος Ὀρφεύς, ὅπου ἡ σκέπη τῆς Παναγίας ἐπισκιάζει ὡς ἄλλοτε ἐν τῇ βασιλευσίᾳ τῶν πόλεων, ὅπου ζῆ καὶ θάλλει ἡ ἱερὰ παράδοσις τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, καὶ ὅπου ἔχει τὴν κοίτην μιὰ ὑψηλὴ ποίησις, ἢ ποίησις ἢ χριστιανικὴ, ἣτις δὲν ἔπαυσε ποτὲ νὰ ἐμπνέη καὶ νὰ παρηγορῆ τοὺς θιασώτας αὐτῆς, ἐν τῷ ἀνθρώπινῳ βίῳ» («Ἡ Ἐνακοσιετηρὶς τῆς Παμμεγίστης Λαύρας», Ἀπαντα, τόμ. 5, σ. 158).

41. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ Γ. (Πρωτοπρ.), *Παράδοση καὶ ἀλλοτριώση*, Δόμος, Ἀθῆναι 1998, σ. 79. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Σχέσεις καὶ ἀντιθέσεις*, Ἀνατολὴ καὶ Δύση στὴν πορεία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, Ἀκρίτας, 1998, σ. 20.

42. Βλ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ Ι., *Λειτουργικὰ Θέματα*, τόμ. Ζ', Θεσσαλονίκη 1986, σ. 12.

γική άγωγή του κλήρου και του λαού⁴³, γεγονός που έξηγει και την προτεραιότητα που έδωσε σ' αυτήν ο Παπαδιαμάντης, ως τον πιο δοκιμασμένο και αποτελεσματικό τρόπο άνύψωσης του μορφωτικού επίπεδου και καλλιέργειας της όρθόδοξης αυτοσυνειδησίας του.

Γ'. Από τους προαναφερθέντες σκιαθίτες ιερείς⁴⁴ ο Παπαδιαμάντης προβάλλει ιδιαίτερα ως πρότυπα προς μίμηση δύο, με πρώτο τον κατά σάρκα πατέρα του παπα-Αδαμάντιο, που συνέχιζε την λευιτική παράδοση της οικογενείας, αφού έξι άνιόντες συγγενείς του ήταν ιερομόναχοι. Η άναστροφή και «συλλειτουργία» μαζί του, όταν μικρός τον βοηθούσε είτε στο ιερό βήμα, είτε στο άναλόγιο, άφησε στην ψυχή του άνεξίτηλες εικόνες ιερατικής ζωής και λειτουργικού ήθους, που τον έπηρέασαν καθοριστικά στην μετέπειτα εξέλιξη του. Γι' αυτό και νεκρολογώντας άνυπόγραφα τον πατέρα του γράφει με πολύ διάκριση τα έξης: «Φύσει προικισμένος υπό εύφυΐας και άπαράμιλλον έχων φιλομάθειαν και σπανίαν μνήμην, τόσον έτελειοποιήθη έπειτα εις τα έλληνικά γράμματα, ώστε βραδύτερον και βοηθός του έλληνικού σχολείου επί ίκανά έχρημάτισεν έτη. Διό και μεταξύ του ιερατείου της νήσου μας ήτο ό πρώτος πάντοτε, έπίτροπος διαρκής των κατά καιρούς άρχιερέων, οδηγός άγαθός εις πάσας τας έκκλησιαστικάς περιστάσεις και κόσμημα περικαλλές των έκκλησιαστικων πανηγύρεων, ότε ή παρουσία του έθεωρείτο άπαραίτητος. Διότι στολισμένος με καθαράν άπαγγελίαν, άπλοϋς και άπέριττος τούς τρόπους, καθαρός και σεμνός εν τη περιβολή, προσέδιδεν άφελή μεγαλειότητα εις τας έκκλησιαστικάς ακολουθίας... Πεποithώς εις την προς αυτόν εκτίμησιν των πνευματικων του τέκνων, πολλάκις ήλεγχε τούς άτακτούντας εν τοις ναοις από της άγίας πύλης, φίλος αυτός άκραιφνης της τάξεως εν τη προσευχή τη προκαλούση την κατάνυξιν. Συνεβούλευε δημοσία τας γυναίκας, επέπληττε, παρήνει τούς φανερά παρά τα τυπικά της Έκκλησίας και παρά τα έθιμα αυτής βιοϋντας, κ' εν γένει ως πατήρ πάντων έθεωρείτο⁴⁵».

43. Βλ. αναλυτικά και με πληρότητα βιβλιογραφίας: ΣΚΡΕΤΤΑΣ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ (Άρχιμ.), *Η Θεία Εύχαριστία και τα προνόμια της Κυριακής κατά τη διδασκαλία των Κολλυβάδων*. Έκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 2004.

44. Ειδικά για τους ιερείς στον Παπαδιαμάντη βλ.: ΚΟΥΣΤΕΝΗ ΑΝ. (Άρχιμ.), «Ο ιερέας στον Παπαδιαμάντη», *Πειραιική Έκκλησία* 200 (2009), σσ. 28-29. ΘΕΟΔΩΡΟΥ (Έκκλησιάρχου), «Άγιος Νικόλαος ό Πλανάς, πρότυπο ιερέα», *Πειραιική Έκκλησία* 202 (2009), σσ. 26-27.

45. «Παπα-Αδαμάντιος, Οικονόμος», *Άπαντα*, τόμ. 5, σσ. 332-333.

Ὁ δεύτερος, ὄχι ὅμως καὶ ὑποδεέστερος τοῦ πρώτου, ἦτο ὁ ἱερομόναχος Διονύσιος, ὁ ὁποῖος «ἔζη οὐχὶ μόνον φυσικόν, ἀλλὰ καὶ πνευματικόν βίον... Ἦτο πνευματικός, ἦτο κῆρυξ, προσηλυτιστής, κατηχητής, σχεδὸν ἀπόστολος. Οἱ ἐπισκεπτόμενοι αὐτὸν εἰς ὅσα ἀναχωρητήρια κατὰ καιροὺς μετήλλαξεν, ...ἔβλεπον ὀλόκληρον στρατιὰν πνευματικῶν τέκνων, ὑποτακτικῶν, προσηλύτων ἐξ ἀγαρηνῶν καὶ ἰσραηλιτῶν, νεοφωτίστων, περικυκλοῦσαν τὸν γέροντα. Οὕτως ἐπεκαλεῖτο κατ' ἐξοχὴν... Ἦτο δὲ δόκιμος ἑλληνιστής ὁ ἀνήρ... Εἰσερχόμενός τις παρὰ τῷ Διονυσίῳ, οἰασδήποτε τάξεως ἄνθρωπος καὶ ἂν ἦτο, ὑπὸ τηλικούτου κατελαμβάνετο σεβασμοῦ, ὥστε τὰ ἔχανε, κατὰ γράμμα. Ὁ Διονύσιος ἐδίδασκεν, ἐνουθέτει, ἐπέπληττεν, ἦτο δὲ τὰ μάλιστα διαλεκτικός. Ὁ Διονύσιος ἦτο, ὡς λέγουσιν, ἰδιότροπος, ἀλλ' ἢ ἰδιοτροπία αὐτῆ, ἢ στρυφνότης μάλιστα, ἦτο ἀρετὴ τοῦ ἀνδρός... Διὰ τὸν Διονύσιον ὁ βίος ἦτο ἀδιάλειπτος ἀγὼν πνευματικός, οἱ πόνοι αὐτοῦ ἦσαν ἀρεταί, ἡ ζωὴ του ὅλη ἦτο σταδιοδρομία. Ὁ Διονύσιος ὑπέστη θλίψεις καὶ ἐξορίας, καὶ διῆλθεν ὅλον τὸν βίον του ξενιτευόμενος, “οὐκ ἔχων ὧδε μένουσαν πόλιν”. Ἐν ταῖς νήσοις τοῦ Αἰγαίου, ἰδίως ἐν Ὑδρα καὶ Σύρω, ἄπειρος ἦτο ἡ φήμη αὐτοῦ ὡς πνευματικοῦ, τοσαύτην δὲ ἤσκει γοητείαν ὁ «γέροντας», ὥστε οἱ λόγοι αὐτοῦ ἐνομίζοντο ὡς χρησιμοὶ αὐτόχρομα»⁴⁶.

Καὶ μόνο τὰ δύο αὐτὰ παραδείγματα θὰ δικαιολογοῦσαν ἐπαρκέστατα τὴν διατυπωθεῖσα ἄποψη⁴⁷, ὅτι εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὲς οἱ ἀφετηρίες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀφορμᾶται ὁ Παπαδιαμάντης κατὰ τὴν περιγραφή τῶν ἱερατικῶν μορφῶν ποὺ ἀναφέρονται στὸ ἔργο του, ἀπὸ ἄλλες, ὅπως π.χ. αὐτὴ τοῦ Ν. Καζαντζάκη, ποὺ στὰ πρόσωπα τοῦ Παπαγρηγόρη καὶ τοῦ Παπαφώτη διακρίνει τοὺς ἱερεῖς σὲ καλοὺς καὶ κακοὺς, κινούμενος ἀπὸ ἰδεολογικὲς σκοπιμότητες⁴⁸. Αὐτὸ ἰσχύει ἰδιαίτερα γιὰ τὸν Ἄδ. Κοραῆ (1748-1833), ὅταν μιὰ περίπου γενιὰ πρὶν ἀπ' αὐτόν, ἐπιχειρεῖ νὰ προβάλλῃ τὸν Παπατρέχα του⁴⁹ ὡς ἱερατικὸ πρότυπο πρὸς μίμησιν. Ὁ Κοραῆς εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς κυριώτερους ἐκπροσώπους

46. «Ὁ πατὴρ Διονύσιος», Ἐπαντα, τόμ. 5, σσ. 328-329. Πρβλ. ΒΕΡΙΤΗΣ Γ., *μν. ἔργ.*, σσ. 88-93. ΜΑΣΤΡΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Η. (Ἄρχιμ.), *Ἀναγεννητικὸ κίνημα, Παραφυσικές τῶν Κολλυβάδων, Ἀδελφότης Θεολόγων ἢ «Ζωή»*, Ἀθήνα 1987, σσ. 51-74.

47. ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝ., *Προτάσεις Ποιμαντικῆς Θεολογίας*, Ἐκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 151.

48. Βλ. ΙΕΡΘΕΟΣ (Μητρ. Ναυπάκτου), *Ὁρθοδοξία καὶ Πουριτανισμὸς στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τοῦ Καζαντζάκη* (ἀνάκληση ἀπὸ <http://orthodox-word>).

49. ΚΟΡΑΗΣ ΑΔ., *Ὁ Παπα-τρέχας*, Ἐπιμέλεια Ἀλκης Ἀγγέλου, Ἐκδ. Ἐρημῆς, Ἀθήνα 1978.

του νεοελληνικού διαφωτισμού⁵⁰ και από μια άποψη δικαιολογημένα θεωρεί, ότι η έλλειψη παιδείας αποτελεί μιὰ από τις κύριες αιτίες τῆς οίκτηρης κατάστασης στην ὁποία περιήλθε τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων⁵¹. Μόνον ἡ παιδεία, λέγει, ἰατρεῦει «τὰς λογικὰς ἀσθενείας τοῦ κοινοῦ λαοῦ», κι ὅταν λείπει, μπορεῖ μὲν γιὰ τοὺς κοσμικοὺς νὰ εἶναι ἀπλὰ ἓνα ἐλάττωμα, ὅμως γιὰ «τοὺς ἱερωμένους γίνεται καταισχὺνη ἀσυγχώρητος». Γι' αὐτὸ και διαμέσου τοῦ Παπατρέχα δημιουργεῖ ἓναν ἰδεατὸ τύπο ἱερέα, ὁ ὁποῖος μὲ κύριο ὄπλο του τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ παιδεία, και στὰ πλαίσια τοῦ «μετακενούμενου» ἀπὸ τὴν Εὐρώπη οὐμανιστικοῦ ἰδεώδους, ἔστω και στὴ χριστιανικὴ του ἐκδοχὴ, ἰδιαίτερα τὴν προτεσταντικὴ, προβάλλεται ὡς ὁ κατ' ἔξοχὴν ἰδεολογικὸς καθοδηγητὴς τοῦ λαοῦ. Μόνον πού τὸ ὑφέρον ἀντιεκκλησιαστικὸ πνεῦμα τοῦ Κοραῆ και ἰδιαίτερα ἡ πολεμικὴ του κατὰ τοῦ μοναχισμοῦ⁵², ἄφησαν τὸν Παπατρέχα του ἀπὸ ὀρθόδοξη ἄποψη λειψό, ἀφοῦ δὲν τὸν προέτρεψαν νὰ μαθητεύσει στὸ μεγάλο σχολεῖο τῆς Ἐκκλησίας πού εἶναι ἡ λειτουργικὴ τῆς παράδοσης, και νὰ ἔχη διδασκάλους τοὺς ἁγίους τῆς, παλαιούς και νεωτέρους.

Ἄλλὰ και ὁ Παπαδιαμάντης, κάτοχος ὁ ἴδιος ὄχι εὐκαταφρόνητης κλασικῆς παιδείας, δὲν ὑποτιμᾷ οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστο τὴν ἀξία τῆς ὡς ἐφοδίου στὴν ἐπιτυχία τοῦ ἱερατικοῦ ἔργου. Σὲ καμμιά περίπτωσι, ὅμως, δὲν τὴν ἀπολυτοποιεῖ, ὅπως ἀπαρέσκεται ἰδιαίτερα τὴν ἡμιμάθεια, λέγοντας χαρακτηριστικὰ ὅτι εἶναι «προκριωτέρη ἢ ἀμάθεια τῆς δοκησιοσοφίας»⁵³. Ἀρκεῖται και στὰ «κολλυβογράμματα» πού μαθαίνουν οἱ ἱερεῖς μὲ τὴν ἐντριβὴ τους στὰ λειτουργικὰ βιβλία, ἀρκεῖ νὰ τελοῦν εὐτακτα και μὲ εὐλάβεια τὶς λειτουργικὲς ἀκολουθίες και νὰ προσεγγίζουν μὲ ποιμαντικὴ εὐαισθησία τὸν λαὸ τοῦ Θεοῦ. Ἐπομένως ἐκεῖνο πού, κατὰ τὸν Παπαδιαμάντη, χρειάζονται πρῶτιστα οἱ ἱερεῖς μας εἶναι ἡ μυσταγωγότης τους στοὺς θησαυροὺς τῆς ὀρθόδοξης λατρείας, διαμέσου τῆς ὁποίας στερεώνεται ἡ πίστη και κατανύσσεται ἡ καρδιά τους, ὥστε νὰ μποροῦν «ἔργω τε και λόγῳ» νὰ μεταγγίζουν ἀνάλογες ἐμπειρίες και στὸ λαὸ τοῦ

50. Βλ. ΔΗΜΑΡΑΣ Κ.Θ., *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, {Νεοελληνικὰ μελετήματα 2}, Ἐκδ. Ἐρημῆς, Ἀθήνα, 192009, σ. 301 ἔξ. ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ ΧΡ., *μνημ. ἔργ.*, σ. 214.

51. ΚΟΡΑΗΣ ΑΔ., *μν. ἔργ.*, σ. 107: «Εἰς τὴν ἀπαιδευσιὰν γεννώμεθα, αὐτὴν βυζάνωμεν μὲ τὸ γάλα, ἀπαιδευτοὶ παιδαγωγοὶ και διδάσκαλοι μᾶς λαμβάνουν ἀπὸ χεῖρας ἀπαιδευτῶν γονέων, μὲ ἀπαιδευτοὺς τὸν λοιπὸν βίον ἀναστρεφόμεθα· και οὕτω διαδίδομεν εἰς ἀλλήλους, ὀλεθριωτέραν παρὰ πᾶσαν ἄλλη λοιμικὴν ἀρρωστίαν, τὴν ἀρρωστίαν τοῦ λογικοῦ».

52. Βλ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ..., *Παράδοσι και ἀλλοτριώσι*, σ. 183.

53. «Στὸ Χριστὸ στὸ κάσιτρο», Ἄπαντα, τόμ. 2, σ. 295.

τανόηση και περιγραφή⁵⁷, δείχνει τὸ πῶς ὅσα τελοῦνται μέσα στὸ ναὸ μεταφέρονται καὶ ἔξω ἀπ' αὐτόν, ὡς συμπεριφορὰ τοῦ λαοῦ καὶ κατανόηση γενικὰ τοῦ κόσμου καὶ τῆς φύσεως, μέσα στὴν καθημερινότητα τῆς ζωῆς.

Εἶναι μοναδικὸς ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Παπαδιαμάντης βιώνει βαθειὰ καὶ περιγράφει μὲ πολλὴ παραστατικότητα τὴν ἔννοια τοῦ λειτουργικοῦ χρόνου, ὅπου παρὸν καὶ μέλλον συναιροῦνται μὲ ἓνα μυστηριώδη τρόπο στὸ αἰώνιο παρὸν τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι ὅταν οἱ προσκυνητὲς «*Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο*» εἰσήλθαν στὸ ναὸ γιὰ νὰ γιορτάσουν Χριστοῦγεννα καὶ τὸν φώτισαν μὲ τὰ κερία τους, τότε «*ἔλαμψε ὁ ναὸς ὅλος, καὶ ἤστραψεν ἐπάνω εἰς τὸν θόλον ὁ Πατοκράτωρ μὲ τὴν μεγάλην κ' ἐπιβλητικὴν μορφήν, καὶ ἠκτινοβόλησε τὸ ἐπίχρυσον καὶ λεπτορρηγιμένον μὲ μυρίας γλυφὰς τέμπλον, μὲ τὰς περικαλλεῖς τῆς ἀρίστης βυζαντινῆς τέχνης εἰκόνας του, μὲ τὴν μεγάλην εἰκόνα τῆς Γεννήσεως, ὅπου "Παρθένος καθεζεται τὰ Χερουβείμ μιμουμένη", ὅπου θεσπεσίως μαρμαίρουσιν αἱ μορφαὶ τοῦ θείου Βρέφους καὶ τῆς ἀμόμου Λεχοῦς, ὅπου ζωντανὰ παρίστανται αἱ ὄψεις τῶν ἀγγέλων, τῶν μάγων καὶ τῶν ποιμένων, ὅπου νομίζει τις ὅτι στίλβει ὁ χρυσός, εὐωδιάζει ὁ λίβανος καὶ βαλσαμώνει ἡ σμύρνα, καὶ ὅπου, ὡς ἐὰν ἡ γραφικὴ ἐλάλει, φαντάζεται τις ἐπὶ μίαν στιγμὴν ὅτι ἀκούει τό, Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῶ!... Καὶ εἰς τὴν χιβάδα τοῦ ἱεροῦ βήματος, ὑψηλά, ἐφαίνετο στεφανομένη ὑπὸ ἀγγέλων ἢ τῶν Οὐρανῶν Πλατυτέρα. Καὶ κατωτέρω περὶ τὸ θυσιαστήριον ἴσαντο ἄρρητον σεμνότητα ἀποπνεύουσαι αἱ μορφαὶ τῶν μεγάλων Πατέρων, τοῦ Ἀδελφοθέου, τοῦ Βασιλείου, τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Θεολόγου, κ' ἐφαίνοντο ὡς νὰ ἔχαιρον, διότι ἔμελλον ν' ἀκούσωσι καὶ πάλιν τὰς εὐχὰς καὶ τοὺς ὕμνους τῆς Εὐχαριστίας, οὓς αὐτοὶ ἐν Πνεύματι συνέθεσαν»⁵⁸.*

Ἄλλὰ τὴν ἴδια παροντοποίηση τῶν ἱερῶν γεγονότων βιώνουν κατὰ τὸν Παπαδιαμάντη οἱ πιστοὶ καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν ναὸ, μέσα στὴ φύση, ἰδιαιτέρα τὸ Πάσχα, «*ὅταν οἱ κώδωνες τῶν Ἐκκλησιῶν ἐξαγγέλουσι τὴν ἀνάστασιν! Τὸ ἔαρ συνορτάζει μετὰ τῆς Ἐκκλησίας, ἡ φύσις συναγάλλεται μετὰ τῆς πίστεως. Οἱ θυμοὶ τῶν ὀρέων μοσχοβολοῦσιν, ὁ σμαράγδινος μανδύας τῶν πεδιάδων ἀνακινεῖται ἡρέμα ὑπὸ τῆς ζεφυρίτιδος αὔρας καὶ στίλβει διακέννητος ἐκ λευκανθέμων, αἱ εὐωδίαὶ τῶν ἐσπεριδοειδῶν βυθίζουσιν τὰς ψυχὰς εἰς μυστικὰς ἐκστάσεις, τὰ ρόδα τὰ ἐφήμερα, τὰ αἰώνια ρόδα, ξανθὰ, λευκά, ὠχρά, πορφυ-*

57. Βλ. «Ἐξοχικὴ λαμπρὴ», Ἐπαντα, τόμ. 2, σσ. 131-132.

58. «Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο», Ἐπαντα, τόμ. 2, σσ. 293-294.

ρά, διηγούνται την δόξαν του Κυρίου. Ἡ Ἄνοιξις, ὡς ἄλλη μυροφόρος, ὡς τῆς Μαγδαληνῆς Μαρίας ἀδελφή, κηρύσσει διὰ μυριῶν στομάτων ὅτι “ἔώρακε τὸν Κύριον”. Δεῦτε ἐξέλθωμεν τῶν σκοτεινῶν θόλων τῶν ναῶν, οἵτινες δὲν ἀφήνουσιν τὴν χαρὰν μας νὰ ἐκραγῇ ἀκράτητος. Δεῦτε ὑμνήσωμεν τὸν Κύριον ὑπὸ τὸν σαπφείρινον καὶ ἀστερόεντα θόλον τοῦ οὐρανοῦ καὶ λάβωμεν τὸ φῶς τὸ ἀνέσπερον καὶ ἀναμεινῶμεν τὰ πρῶτα μειδιάματα τῆς κροκοπέλλου Ἡοῦς».

Καὶ συνεχίζει: «Οὕτως ὑποδέχεται καὶ οὕτως ἀντιλαμβάνεται τῆς ἐορτῆς τοῦ Πάσχα ὁ ἑλληνικὸς λαός... Ὅταν λέγῃ ἀγάπην ὁ ἑλληνικὸς λαός, ἐκφωνεῖ τὴν γλυκυτάτην τῶν λέξεων, ἥτις κατ’ ἐξοχὴν τονιζομένη ἐν τῷ εὐαγγελίῳ καὶ ἀνακηρυσσομένη ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, παρέμεινεν ἐν τῇ γλώσσῃ του τὸ κατ’ ἐξοχὴν περιπαθὲς καὶ ἐγκάρδιον ρῆμα, δι’ οὗ ἐκφράζει πᾶσαν στοργὴν καὶ πάντα ἔρωτα καὶ πᾶσαν ἀφοσίωσιν... “Ἡ ἀγάπη μακροθυμεῖ, χρηστεύεται, ἡ ἀγάπη οὐ ζηλοῖ, ἡ ἀγάπη οὐ περπερεύεται, οὐ φυσιοῦται, οὐκ ἀσχημονεῖ, οὐ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς, οὐ παροξύνεται, οὐ λογίζεται τὸ κακόν, οὐ χαίρει ἐπὶ τῇ ἀδικίᾳ, συγχαίρει δὲ τῇ ἀληθείᾳ· πάντα στέγει, πάντα πιστεύει, πάντα ἐλπίζει, πάντα ὑπομένει. Ἡ ἀγάπη οὐδέποτε ἐκπίπτει” (Α΄ Κορ. 13,4-8)... Ἀληθῆς καὶ ἀνόθευτος Λαμπρὴ ἀνατέλλει διὰ τοὺς κατοίκους τῶν ἐπαρχιῶν, τῶν πόλεων, τῶν κομποπόλεων, τῶν χωριῶν, ὅπου διασώζονται καθαρῶτερον καὶ ἐκδηλοῦνται ἐμφανέστερον τοῦ ἐθνικοῦ βίου τὰ ἦθη καὶ ἔθιμα. Ἐκεῖ αἱ γλυκύταται παραδόσεις, ἐκεῖ αἱ ἑλληνικώταται συνήθειαι, ἡ χριστιανικώτερα πίστις καὶ εὐαγγελικώτερα χαρὰ συνεννοῦνται καὶ ἀναφέρονται ἐπὶ πάντων καὶ ὑπὸ πάντων ἀκολουθοῦνται ἀπροσποιήτως καὶ ἀπερίττως· ἐκεῖ καὶ ἄκων τίς καθίσταται χριστιανὸς καὶ ἐορτάζει τὴν Ἀνάστασιν καὶ τὴν ἀγάπην»⁵⁹.

Ε΄. Περιγράφοντας τώρα τοὺς προσφιλεῖς τοῦ σκιαθίτες ἱερεῖς σὲ ὀρισμένες ὀριακὲς στιγμὲς τῆς λειτουργικοποιμαντικῆς τους διακονίας, ὁ Παπαδιαμάντης ἀναδεικνύει ὡς κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ ἠθους αὐτῶν τῶν ἱερέων τὸ θυσιαστικὸ στοιχεῖο, κατὰ τὸ παράδειγμα ποῦ μᾶς ἔδωσε ὁ μέγας ἀρχιερεὺς Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ὅτι «ὁ ποιμὴν καλὸς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ τίθησιν ὑπὲρ τῶν προβάτων αὐτοῦ» (Ἰωάν. 10,11). Ἔτσι πολλοὶ σκιαθίτες ἱερεῖς ἀφήνουν συχνὰ τὴν ἐνορία τους στὸ συνεφημέριο καὶ ἀψηφώντας τίς σχετικὲς δυσκολίες, μεταβαίνουν σὲ ἀπόμακρα ἐξωκκλήσια νὰ λειτουργήσουν, ὅπως π.χ. ὁ πα-

59. «Τὸ Πάσχα», Ἐπαντα, τόμ. 5, σ. 153-154. Γιὰ τὴν διαφοροποίηση τοῦ τρόπου ζωῆς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἰδιαίτερα στὴν ἐπαρχία, ὅπου ἡ βαθεῖα κατάνυξη, ὅπως τὴν περιγράφει ὁ Παπαδιαμάντης, δὲν βιώνεται ἀπὸ τοὺς σημερινοὺς κατοίκους βλ. ἰδιαίτερα: ΚΟΦΙΝΑΣ ΣΤ. (Πρωτοπρ.), «Ἐπαρχία καὶ Ἐκκλησία», Σύναξη, 42(1992), σσ. 15-25.

πα-Κωνσταντῆς ὁ Μπριζόλας, πού ἀνεβαίνει «κατὰ πρόσκλησιν ποιμένων καὶ γεωργῶν τινῶν» στοῦ βουνό γιὰ νὰ λειτουργήσῃ στοῦ «ἐξωκκλήσιον τοῦ προφήτου Ἡλία... διὰ νὰ λειτουργηθοῦν καὶ μεταλάβουν, διὰ νὰ τοὺς ἀνθρωπέψη ὀλίγον, ἔλεγε, καθόσον ἔμενον ἐπὶ μῆνας ἀλειτούργητοι κάτω εἰς τὸ βαθὺν ρέμα»⁶⁰.

Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει ἰδιαίτερα στὶς ἐόρτιες ἡμέρες, μὲ πιὸ χαρακτηριστικὴ περίπτωση αὐτὴν τοῦ παπα-Γαρούφαλλου τοῦ Σωσμένου, πού εἶχε ἀποφασίσει, μαζί μὲ μερικὰ ἄλλα πρόσωπα πού ἀγαποῦσαν τὴν ἐξοχή, νὰ κάνῃ Πάσχα στοῦ παλαιοῦ ἐρημιώμενο μοναστήρι τοῦ Ἁι-Γιάννη τοῦ Ἀσέλῃνου «μὲ τοὺς αἰγοβοσκούς τῶν ἐκεῖ γύρω περιοχῶν». Μέσα στοῦ σκοτάδι τῆς νύχτας χάνει τὸ δρόμο καὶ εὐτυχῶς ἔπεσε πάνω στὴ φτωχοκαλύβα τοῦ μπαρμπα-Κόλια, ἑνὸς ἀνθρώπου πού εἶχε ἀποκοπῆ πλήρως γιὰ δεκαετίες ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ, ζώντας ὡς «*λυκάνθρωπος*» στὴν ἐρημιὰ μὲ τὴ συντροφιά μόνο τοῦ μικροῦ τοῦ αἰγοποιμνίου. Ὁ μπαρμπα-Κόλιας ὀδηγεῖ τελικὰ τὸν παπα-Γαρούφαλλο στοῦ μοναστήρι καὶ ἐτοιμάζεται νὰ φύγῃ, ἂν δὲν τὸν ἄδραχνε δυνατὰ ἀπὸ τὸν βραχίονα ἑνας συμπανηγυριστῆς, ὁ Μπαρέκος, λέγοντάς του: «*Ποῦ πᾶς μπαρμπα-Κόλια; Τώρα δὲν σὲ ἀφήνουμε... Φέτος θὰ κάνουμε Ἀνάσταση μαζί*». «*Ἄφ' σε με νὰ ζήσης, ἦταν ἡ πρώτη ἀντίδραση τοῦ μπαρμπα-Κόλια, δὲν μπορῶ... τί Ἀνάσταση νὰ κάνω γώ... τί μὲ θέλετ' ἐμένα... ἐσεῖς κάμετε Ἀνάσταση. Μὲ γειά σας μὲ χαρὰ σας!... Πᾶω στοῦ καλύβι μου γώ...*». Κι ἐδῶ παρεμβαίνει σωστικὰ ὁ πατρικὸς λόγος τοῦ παπα-Γαρούφαλλου: «*Νὰ ἔχῃς τὴν εὐχὴ τοῦ Χριστοῦ, παιδί μου! Ἔλα! νὰ πάρῃς εὐλογία! ... Νὰ μοσχοβολήσ' ἡ ψυχὴ σου!... Ἔλα ν' ἀπολάβῃς τὴ χαρὰ τοῦ Χριστοῦ μας! Μὴν ἀδικῆς τὸν ἑαυτό σου! Μὴν κάνῃς τοῦ ἐχθροῦ τὸ θέλημα!... Πᾶτα τὸν πειρασμό! Ἔλα, Κόλια! Ἔλα, Νικόλαε, ἔλα, Νικόλαε μακάριε! Ὁ ἅγιος Νικόλαος νὰ σὲ φωτίσῃ!*». Ἡ ἀνυπόκριτη ἐπιθυμία καὶ χαρὰ τῆς ὀμηγύρεως νὰ μείνῃ καὶ νὰ προστεθῇ στὴν ἐόρτια παρέα τους, στὴν ὁποία δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ ἀνήκῃ καὶ ἡ τρυφερὴ προσφώνηση μὲ τὸ βαπτιστικὸ του ὄνομα ἀπὸ τὸν παπα-Γαρούφαλλο, ξαναζωντάνεψαν μέσα του τὴν ἀμαυρισμένη εἰκόνα τοῦ Θεοῦ πού φέρει κάθε ἄνθρωπος πάνω του καὶ ὁ «μακάριος Νικόλαος» τελικὰ ἔμεινε. Κι ὅταν στοῦ τέλος τῆς ἀναστάσιμης λειτουργίας ὄλοι τοῦ εὐχόνταν «*Χριστὸς ἀνέστη, μπαρμπα-Κόλια*», «ὁ γέρον ἐρημίτης ἀπήντησεν: Ἀληθῶς ἀνέστη, βρέ, δὲν εἶμαι ἀλιβάνιστος»⁶¹!

60. «Οἱ ἐλαφροῖσκιωτοι», Ἔπαντα, τόμ. 2, σ. 485.

61. «Ὁ ἀλιβάνιστος», Ἔπαντα, τόμ. 3, σ. 528.

«Υπήρχεν εὐσέβεια καὶ εἰς τὰ βουνὰ τότε», παρατηρεῖ ὁ Παπαδιαμάντης, ὅταν περιγράφει τὴν ποιμαντικὴ εὐαισθησία ἑνὸς ἄλλου σκιαθιτῆ ἱερέα, τοῦ παπα-Βαγγέλη, ὁ ὁποῖος ἀψηφώντας τὸ χιόνι «μισὸ μπόι στὰ βουνὰ καὶ ἓνα γόνα κάτω στὴ χώρα, ὅπως ἔλεγαν», ἀνταποκρίθηκε χωρὶς δευτέρους λογισμοὺς στὴν ἐκκλήση τῆς τσοπάνισσας γραίας Τσολοβίκαινας, κι ἀνέβηκε στὸ βουνὸ νὰ βαπτίση τὸ ἐτοιμοθάνατο βρέφος τῆς νύφης της, προκειμένου νὰ μὴ τὸ ἀεροβαπτίση κι αὐτὸ ἢ γραία, καὶ τὴν μαλώσει ὁ παπα-Βαγγέλης, ὅπως ἔγινε μὲ τὸν πρῶτο της ἐγγονό. Πῆρε μαζί του μαζί μὲ τὸ ἅγιο Μύρο καὶ τὸ ἱερὸ Ἄρτοφόριο, «γιὰ νὰ τὸ κοινωνήσουμε κιόλα, κατὰ τὴ βάπτισι τὸ παιδί, ὅπως εἶπε». Προκειμένου νὰ ἀποφύγη ὁ ἱερέας τὴν χειμωνιάτικη ταλαιπωρία εἶχε προηγηθῆ καὶ ἄλλη ἐπίσκεψη τῆς γραίας στὸν παπα-Βαγγέλη, κατὰ τὴν ὁποία τοῦ εἶχε φέρεи ἓνα ἀγγεῖο μὲ νερὸ, γιὰ νὰ διαβάσῃ πάνω του «τὰς εὐχὰς εἰς λεχὼ γυναῖκα». Μὲ τὸ διαβασμένο αὐτὸ νερὸ ἐρόραντισε «τὴν λεχὼ, τὸ βρέφος, τὴν κλίνην, τὸ λίκνον, τὴν γυναῖκα τὴν ἐκτελέσασαν χρὴ μαίας... καὶ τοὺς ἄλλους ὅσοι παρέστησαν εἰς τὸν τοκετόν, ὡς καὶ ὄλον τὸν θάλαμον», καὶ ἔτσι ἦταν ἡσυχία «ὅτι εἶχεν τὴν εὐχὴν τῆς Ἐκκλησίας καὶ μὲ τὴν βοήθεια τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας, πᾶν κακὸν ἔφευγε τότε μακρὰν».

Ἄλλα μετὰ ἀπὸ μερικὲς ἡμέρες τὸ βρέφος τελικὰ ἀπεβίωσε, καὶ ὁ παπα-Βαγγέλης χρειάστηκε ν' ἀνέβῃ γιὰ τρίτη φορὰ στὸ βουνὸ προκειμένου νὰ τὸ κηδεύσῃ, αὐτὴ τὴ φορὰ συνοδευόμενος καὶ ἀπὸ τὸν υἱό του. Ἐφόρεσε τὸ ἐπιτραχήλι καὶ ἄρχισε τὴν νεκρώσιμη ἀκολουθία τῶν νηπίων. Ὅταν δὲ ἔφτασε στὰ τελευταῖα τροπάρια τοῦ ἀσπασμοῦ «¹Ω! τίς μὴ θρηνήσῃ τέκνον μου... ὅτι βρέφος ἄωρον, ἐκ μητρικῶν ἀγκαλιῶν νῦν, ὡσπερ στρουθίον τάχος ἐπέτασας... καὶ πρὸς τὸν Κτίστην πάντων κατέφυγες; ²Ω τέκνον, τίς ποτε, μὴ στενάξῃ βλέπων σου τὸ πρόσωπον εὐμάραντον, τὸ πρὶν ὡς ῥόδον τερπνόν!...», τὸ παπαδόπουλο, διερμηνεύοντας τὸ ἀδυσώπητο ἐρώτημα ποῦ συνεῖχε τίς καρδιὲς ὄσων συμμετεῖχαν στὴν πένθιμη αὐτὴ συνοδεία «δὲν ἐκρατήθη νὰ ἐρωτήσῃ: Γιατί, παπᾶ, πεθαίνουν τὰ μικρὰ παιδάκια»; «³Ὡς ἀπάντησις εἰς τὴν ἐρώτησιν, γράφει ὁ Παπαδιαμάντης, ἐπῆλθεν τὸ τελευταῖον τροπάριον, τὸ Δόξα “Ἄλγος τῷ Ἀδάμ ἐχρημάτισεν ἢ τοῦ ξύλου ἀπόγευσις πάλαι ἐν Ἐδέμ... δι’ αὐτοῦ γὰρ εἰσηλθεν ὁ θάνατος, παγγενῆ κατεσθίων τὸν ἄνθρωπον...”». Ἄλλα τὴν ἐρμηνεία του τὴν ἔδωσε αὐτὴ καθαυτὴ ἢ τελετὴ τῆς ταφῆς τοῦ θανόντος βρέφους, ποῦ ἔγινε στὸ προαύλιο τοῦ ναῖσκου τῶν Ταξιαρχῶν καὶ ἀποτελεῖ ἀπὸ μόνῃ της ἓνα πρῶτης τάξεως μάθημα παιδείας θανάτου γιὰ μικροὺς καὶ μεγάλους. Ἡ γραία κρατοῦσε στὰ χέρια της τὸ μικρὸ πρόχειρο φέρετρο «ἐν εἶδει λίκνου. Ὁ ἱερεὺς μὲ μαχαιρίδιον ἐχάραξεν ἐπάνω εἰς ἓνα κεραμίδι σταυροειδῶς ΙΣ.ΧΡ.ΝΙ.ΚΑ.

Εἶτα «Τῆ εἰ και εἰς γῆν ἀπελεύση, και τὸ μικρὸν πλάσμα κατήλθε νὰ κοιμηθῆ τὸν χρόνιον ὕπνον ὑποκάτω ἀπὸ τὰς χιόνας»⁶², ὄχι ὅμως χωρὶς ἐλπίδα. Διότι, ὅπως μὲ ἀπλότητα, ἀλλὰ και περισσὴ θεολογικὴ ἀκρίβεια διδάσκει τὸ ποιμνιὸ τοῦ ἑνασ ἄλλοσ σκιαθίτησ λευίτησ, ὁ παπα-Διανέλοσ, «ὅταν θάπτωμεν νεκρὸν ἐν Χριστῷ εὐσεβῶσ ζήσαντα, εἶναι ὡσ νὰ σπείρωμεν εἰς τὴν γῆν κόκκον σίτου... και ὁ Κύριοσ θὰ τὸν ἀναστήσῃ ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ, καθὼσ ὁ ἴδιοσ ηὐδόκησε νὰ μᾶσ ὑποσχεθῆ» (Ἰω. 11,25)⁶³.

Ὁ Παπαδιαμάντησ ἦταν ἕνασ ἀναστάσιμοσ ἄνθρωποσ, πὺ δὲν ἀπέστρεψε μὲν ποτὲ τὸ πρόσωπό του ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τοῦ θανάτου, ὅπως τὸν κατηγοροῦν μερικοί, ἀλλὰ δὲν συμβιβάστηκε και ποτὲ μὲ τὴν τραγικότητά του, ὅπως κάνουν «οἱ μὴ ἔχοντεσ ἐλπίδα» (Α΄ Θεσ. 4,13). Γι' αὐτὸ και ἀπ' ὄλη τὴ ζωὴ και τὸ ἔργο του ἀναδύεται ἕνα εὐχαριστιακὸ ἦθοσ, πὺ φαίνεται ἰδιαίτερα στὴ σημασία πὺ δίνει στὴ θεία λειτουργία ὡσ ἐν Χριστῷ ἐμπειρία ἀναστάσεωσ και πηγὴ παράκλησησ τῶν πενθούντων. Ἔτσι βάζει τὴ θεία Ἄρετώ, πὺ βάραινε τὴν ψυχὴ τησ ἠ κατάρᾳ πὺ ἔδωσε στὴν λεχὼ κόρη τησ «νὰ μὴ χρονίση», ὅπως και ἔγινε μαζί μὲ τὸ νεότευκτο βρέφοσ, νὰ προσφέρῃ ὄλα τὰ νεκρώσιμα θυμητάριά τουσ στὴν Ἐκκλησία, γιὰ νὰ μεταλλαχθοῦν ἀπὸ τεκμήρια καταστροφῆσ και θανάτου σὲ σύμβολα και μαρτύρια αἰώνιασ ζωῆσ και εὐχαριστίας. Ἄξιζει νὰ δοῦμε ἐδῶ ἰδιαίτερα τὸ πῶσ κατὰ τὸν Παπαδιαμάντη «λειτουργεῖται» ὁ θάνατοσ σὲ ζωὴ, μὲ τὴν νυμφικὴ στολή τησ θανούσασ, πὺ ἔγινε τελικὰ ἱερατικὴ στολή τοῦ παπα-Μπεφάνη: «Και τὸ μὲν κόκκινον ἐκ μεταξωτῆσ σκέπησ ὑποκάμισον μὲ τὴν τραηλιάν και τὰ μανίκια, κεντητὰ ἐκ χρυσοῦ, τὸ ἔκαμε στιχάριον, διὰ νὰ τὸ φορῆ ὁ ἱερεὺσ ποδηρεσ, ὅταν προσφέρῃ τὰσ λογικὰσ θυσίασ. Τὸ δὲ ποδογύρι τοῦ φουσανίου, ὀλόχρυσον, τρεῖσ σπιθαμάσ, παρὰ δύο δάκτυλα, πλατὶ, μὲ ἀδράσ ἐκ χρυσοῦ κλάρασ και μὲ ἄνθη, τὸ ἔκαμεν ἐπιτραχήλιον, διὰ νὰ τὸ φορῆ ὁ λειτουργὸσ τὰσ καλὰσ ἡμέρασ. Τὴν δὲ χρυσοὴν ζώνην, μὲ τὰ ἀργυρά, τορνευτὰ και ἀμυγδαλωτὰ τσαπράκια, τὴν ἔκαμε περιζώνιον, διὰ νὰ τὸ ζώνεται ὁ ἱεροφάντησ περὶ τὴν ὀσφύν του. Και τὰ χρυσοῦφαντα προμάνικα, τοῦ βαβουκλιοῦ, τὰ ἀναδιπλωμένα περὶ τὰσ ὀλένασ τῶν νυμφῶν, τὰ ἔκαμεν ἐπιμάνικα, διὰ νὰ συστέλλῃ ὁ θύτησ τοὺσ καρποὺσ τῶν χειρῶν του, ὅταν ἐν φόβῳ ἔμελλε νὰ προσφέρῃ τὰ ἅγια. Και τὸ ὠραῖον πολὺπτυχον φόρεμα, τὸ χαρένιο, μὲ τὸ γλυκὺ βυσσινὶ χρῶμα και τὸ ὁποῖον ἔκαμεν νερὰ-νερὰ εἰς τὸ βλέμμα, τὸ

62. «Ἡ συντέκνισσα», Ἔπαντα, τόμ. 3, σσ. 586-590.

63. «Λαμπριάτικὸσ ψάλτησ», Ἔπαντα, τόμ. 2, σ. 521.

ἔκαμε φαιλόσιον, διὰ τὰ σκέπη ὁ ἱερεὺς τὰ νῶτα καὶ τὸ στέρνον του, ὅταν ἴσται ἐνώπιον τοῦ ἱεροῦ θυσιαστηρίου»⁶⁴.

Στ'. Ὁ Παπαδιαμάντης ἤθελε πράγματι τοὺς ἱερεῖς νὰ εἶναι διδακτικοί. Γι' αὐτὸ καὶ μὲ πολλὴ θλίψη διαπιστώνει τὴν ἔλλειψη καλοῦ κηρύγματος ποὺ παρετηρεῖτο στὴν ἐποχὴ του, ἰδιαιτέρως στὴν Ἀθήνα, γεγονός ποὺ τὸν ἐξανάγκασε γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ νὰ ὑπογραμμίσῃ τὴν εὐθύνη ποὺ ἔφερε ἡ Ἱερά Σύνοδος γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος αὐτοῦ. «Ἡμεῖς, τονίζει, ὡς ἀληθῆ ἐκκλησιαστικὸν ρήτορα ἀποδεχόμεθα ἐκεῖνον μόνον, ὅστις διακατέχων καλῶς τὸ θέμα περὶ οὗ ὁμιλεῖ, ἐμφορεῖται αὐτὸς ἀγνοῦ ζήλου καὶ ἐνθουσιασμοῦ, δύναται δὲ νὰ ἐνθουσιάσῃ ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ τοὺς ἀκροατὰς του, συναρπάζων τὰς καρδίας αὐτῶν καὶ κρατῶν ἀμετάπτωτον τὴν προσοχὴν των ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους τοῦ λόγου, ἐξ οὗ πάντοτε ἔχουσιν νὰ καρπωθῶσιν ἀγαθόν τι οἱ ἀκούοντες». Ἀντ' αὐτῶν, λέγει, ἔχομε τοὺς «παρ' ἡμῖν λεγομένους ἱεροκήρυκας, οἵτινες ἀτέχνως καὶ κακοζήλως συμφύροντες ἐκ τῶν ἀκενώτων δι' αὐτοὺς θησαυρῶν τοῦ Μηνιάτου καὶ τοῦ Θεοτόκου γυμνάσματα τινά, ἀνάξια καὶ αὐτῶν τῶν μαθητῶν τοῦ Γυμνασίου, ἀπαγγέλλουσι ταῦτα μετὰ φωνῆς ἐρρίνου καὶ κλαυθμηρῶς, χωρὶς οὔτε οἱ ἴδιοι νὰ αἰσθάνωνται, οὔτε εἰς τὸ ἀκροατήριόν των νὰ ἐμπνέουσιν τὸν ἐλάχιστον σεβασμόν. Ἀρκεῖ, ὡς γνωστόν, μόνῃ ἢ ἐμφάνησις αὐτῶν ἐπὶ τοῦ ἄμβωνος νὰ ἐκδιώξῃ ἐκ τῶν ναῶν καὶ τοὺς ὀλίγους ἐξ αὐτῶν ἐπισκέπτας...»⁶⁵.

Εὐλόγη ἀτίθεται ἐδῶ τὸ ἐρώτημα γιατί ὁ Παπαδιαμάντης, μοιλονότι εἶχε ὅλα τὰ προσόντα, δὲν ἀνέβηκε ποτὲ στὸν ἄμβωνα, ἀλλὰ μόνον ἔψαλλε. Τὴν ἀπάντησιν μᾶς τὴν δίνει ὁ ἴδιος, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀντιπαράθεσίν του πρὸς τὸν προτεσταντίζοντα Μακράκη, ὁ ὁποῖος ἔδωσε θέση οὐσιαστικῆς ἰσοτιμίας στὸν λαϊκὸ θεολογοῦντα καὶ στὸν κληρῶ⁶⁶: «Τὸ βῆμα τῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶναι, ὅπως τὸ βῆμα τὸ δικανικόν, τὸ βῆμα τὸ πολιτικόν, ὅπου ὑπάρχουν ρήτορες καὶ ἀντιρῆτορες, ὅπου διακόπτουν ἐλευθέρως τὸν ἀγορευόντα, ὅπου δευτερολογοῦν, καὶ τριτο-

64. «Γλυκοφιλοῦσα», ᾠπαντα, τόμ. 2, σσ. 263-264. Πρβλ. ΜΑΛΕΒΙΤΣΗΣ Χρ., «Ἐπὶ τὴν σκέπη τῆς Γλυκοφιλοῦσας», στὸ *Τετράδια Εὐθύνης 15* (Μημόσιον τοῦ Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη-Ἑβδομήντα χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησίν του), σσ. 81-82. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν.Δ., *Δαιμόνιο Μεσημβρινό-Ἐντεκα κείμενα γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη*, Ἐκδόσεις Γρηγόρη, Ἀθήνα 1978, σσ. 111-113.

65. «Ἐκκλησιαστικοὶ ρήτορες καὶ Ἱερά Σύνοδος», ᾠπαντα, τόμ. 5, σσ. 147-148. Πρβλ. «Ἡ Μεγάλῃ Ἑβδομάς ἐν Ἀθήναις», ᾠπαντα, τόμ. 5, σσ. 117-118.

66. Βλ. ΜΠΑΣΤΙΑΣ Κ., *Παπαδιαμάντης- Δοκίμιο*, Ἐκδόσεις Ι. Κ. Μπαστιᾶ, Ἀθήνα 1974, σσ. 230-231.

λογοῦν καὶ συζητοῦν. Τὸ ἐκκλησιαστικὸν βῆμα -ὁ ἄμβων- εἶναι αὐστηρόν, ἀποκλειστικόν, ἀυθεντικόν. Εἷς μόνον ὀμιλεῖ. Ὑποτίθεται ὅτι λέγει, ὄχι διδόμενα, ἀλλὰ συμπεράσματα, παραδεδεγμένα, ἀναμφισβήτητα, δόγματα. Δὲν ἐπιτρέπονται ἐκεῖ αἱ αὐτοσχέδια ἀνοησίαι. Διὰ τοῦτο ὁ εἷς ἐκεῖνος πρέπει νὰ εἶναι χρησμένος ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν ὀφείλει νὰ εἶναι τὸ στόμα τῆς Ἐκκλησίας, ἐπειδὴ συζήτησις δὲν ἐπιτρέπεται, οὔτε δευτερολογία, οὔτε διακοπή. Ἀνάγκη ἄρα νὰ εἶναι κληρικός»⁶⁷. Εἶναι προφανές ὅτι στὸ θέμα αὐτὸ ὁ Παπαδιαμάντης ἀκολουθεῖ πιστὰ τὴν ἐντολὴ τοῦ Ἁπ. Παύλου «Διὰ τὴν χάριν τὴν δοθεῖσαν μοι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς τὸ εἶναι με λειτουργὸν Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τὰ ἔθνη, ἱερουργοῦντα τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Θεοῦ» (Ρωμ. 15,16) καὶ ὅλη τὴν ἐπ' αὐτῆς στηριζομένη μετέπειτα κανονικὴ περὶ τοῦ θείου κηρύγματος παράδοσις⁶⁸.

Αὐτὸς εἶναι τελικὰ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Παπαδιαμάντης ἐπιστρέφει πάλι καὶ πάλι στοὺς ἀπλοὺς καὶ σεβάσιμους ἱερεῖς τῆς πατρίδας του, τῶν ὁποίων δὲν χάνει στὰ διηγήματά του εὐκαιρία νὰ ἀναδεικνύη τὸν ξεχωριστὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ καθένας δίδασκε κατὰ περίπτωσιν τὸ ποιμνίό του. Ἔτσι ἢ αὐτομμεψία καὶ ἢ συναίσθησις γενικὰ τῆς ἀναξιότητος πού συνεῖχε τὴν ψυχὴ τους κάθε φορὰ πού προσήρχοντο νὰ τελέσουν τὴ θεία λειτουργία καὶ νὰ κοινωνήσουν, εἶναι τὸ θέμα πού κυριαρχεῖ στὴν διήγησις τοῦ πειρασμοῦ πού δέχτηκε καὶ κατανίκησε τελικὰ ὁ παπα-Κυριάκος μὴ ἀναστάσιμη νύχτα. Κατὰ παράκλησις κάποιων ποιμένων εἶχε μεταβῆ στὸν ἐξοχικὸ οἰκισμό τους γιὰ νὰ τελέσῃ τὴν ἀναστάσιμη λειτουργία. Κι ἐνῶ εἶχε ἀρχίσει τὴν ἀκολουθία τὸν παραπληροφοροῦν κάποια στιγμή ὅτι ὁ παπα-Θοδωρῆς ὁ Σφοντήλας, ὁ συνεφημέριός του, στὸν ὁποῖο εἶχε ἀφήσει τὴν ἐνορία, ἔκλεβε τὰ πρόσφορα πού ἔφεραν οἱ χριστιανοί, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐδικαιοῦτο τὰ μισά, γιὰ τὴ συντήρησις τῆς πολύτεκνης οἰκογένειάς του. «Ἐξήφθη ἀμέσως, ἠγανάκτησε, δὲν ἐκρατήθη. Ἦμαρτεν... ἀπέβαλεν εὐθύς τὸ ἐπιτραχήλιον, ἐξεδύθη τὸ φαιλόνιον καὶ διασχίσας τὸν ναὸν ἐξῆλθεν, ἀποφεύγων τὸ βλέμμα τῆς πρεσβυτέρας του, ἥτις τὸν ἔβλεπεν ἐντρομος». Ἐπέστρεφε στὴν ἐνορία γιὰ νὰ ξεκαθαρίσῃ τοὺς λογαριασμοὺς μὲ τὸν συνεφημέριό του...

Καθοδὸν ἐδίψασε. Καὶ ἀκούοντας ἐκεῖ κοντὰ τὸ κελάρισμα ἑνὸς ρυακιοῦ ἔσπευσε νὰ πῆ νερό. «Ἀλλὰ τὸ χεῖλος του δὲν εἶχε βραχὴ ἀκόμη καὶ αἴφνης ἐνθυμήθη, ἀνένηψε. -Ἐγὼ ἔχω νὰ λειτουργήσω εἶπε καὶ πίνω νερό;... Καὶ δὲν

67. «Ὁ διδάχος», Ἄπαντα, τόμ. 4, σ. 148.

68. Γιὰ ὅλη τὴ σχετικὴ πρὸς τὸ θεῖο κήρυγμα προβληματικὴ βλ. ἰδιαίτερα τὸ ἀφιερωματικὸ τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ *Θεολογία* 82-2 (2011).

ἔπιε. Τότε ἦλθεν εἰς αἴσθησιν. -Τί κάνω ἐγὼ εἶπε, ποῦ πάω; Καὶ ποιήσας τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ: -Ἥμαρτον, Κύριε, εἶπεν, ἥμαρτον! μὴ μὲ συνερισθῆς. Ἐπανάλαβε δέ: -Ἐὰν ἐκεῖνος ἔκλειψεν, ὁ Θεὸς ἄς τόν... συγχωρήσῃ ...κ' ἐκεῖνον κ' ἐμέ. Ἐγὼ πρέπει νὰ κάνω τὸ χρέος μου. Ἡσθάνθη δάκρυ βρέχον τὴν παρεϊάν του -ᾧ Κύριε, εἶπεν ὀλοψύχως, ἥμαρτον, ἥμαρτον! Σὺ περεδόθης διὰ τὰς ἁμαρτίας μας, καὶ ἡμεῖς σὲ σταυρώνομεν κάθε μέρα. Καὶ ἐστράφη πρὸς τὸν ἀνήφορον, σπεῦδον νὰ ἐπανεέλθῃ εἰς τὸ παρεκκλήσιον, ὅπως λειτουργήσῃ. -Καὶ ἤθελα νὰ πιῶ καὶ νερό, εἶπε, δὲν εἶμαι ἄξιος νὰ λειτουργήσω. Ἀλλὰ πῶς νὰ κάνω; Δὲν πρέπει νὰ μεταλάβω! Θὰ λειτουργήσω χωρὶς μετάληψιν, δὲν εἶμαι ἄξιος! ... “Δεῦτε τοῦ καινοῦ τῆς ἀμπέλου γεννήματος!...”. Ἐγὼ ἄξιος δὲν εἶμαι! Καὶ ἐπέστρεψεν εἰς τὸν ναόν, ὅπου μετ' ἀγαλλιάσεως οἱ χωρικοὶ τὸν εἶδον. Ἐτέλεσεν τὴν ἱεράν μυσταγωγίαν καὶ μετέδωκεν εἰς τοὺς πιστοὺς, φροντίσας νὰ καταλύσῃ διὰ στόματος αὐτῶν ὅλον τὸ ἅγιον ποτήριον. Αὐτὸς δὲν ἐκοινώησεν, ἐπιφυλαττόμενος νὰ τὸ εἶπῃ εἰς τὸν πνευματικὸν καὶ προθύμως νὰ δεχθῆ τὸν κανόνα»⁶⁹.

Ἄλλος σεβάσμιος σκιαθίτης ἱερέας, ὁ παπα-Φραγκούλης, ἀξιοποιεῖ ποιμαντικὰ τὴν εὐκαιρία πού τοῦ δίνει μιὰ ομάδα φιλακόλουθων χριστιανῶν νὰ μεταβοῦν κάτω ἀπὸ ἄκρως ἀντίξοες καιρικὲς συνθήκες καὶ νὰ λειτουργήσουν ἀνήμερα τὰ Χριστούγεννα στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο, διδάσκοντάς τους μὲ τὸ κῦρος τοῦ ἀπλοῦ του λόγου βασικὲς ἀλήθειες τῆς πίστεώς μας. «Νὰ πῆγαινε τώρα κανένας νὰ λειτουργήσῃ τὸ Χριστὸ, στὸ Κάστρο, ἐπανάλαβεν ὁ ἱερεὺς, θὰ εἶχε διπλὸ μισθό... Πέρσι πού ἦταν ἐλαφρότερος ὁ χειμώνας, δὲν πῆγαμε... Φέτος πού εἶναι βαρὺς... Καὶ γιατί δὲν κάνει καλὸν καιρὸ ὁ Χριστὸς, παπᾶ, ἂν θέλῃ νὰ πᾶνε νὰ τὸν λειτουργήσουνε στὴν ἐορτὴ του; εἶπεν αὐθαδῶς ὁ μαστρο-Πανάγος. Ὁ ἱερεὺς τὸν ἐκοίταξε μὲ λοξὸν βλέμμα, καὶ εἶτα ἠπίως τοῦ εἶπε: Ἐ! Πανάγο, γείτονα, δὲν ξέρουμε, βλέπω, τί λέμε... Ποῦ εἶμαστε ἡμεῖς ἱκανοὶ νὰ τὰ καταλάβουμε αὐτά!... Ἄλλο τὸ γενικὸ καὶ ἄλλο τὸ μερικὸ καὶ τὸ τοπικὸ, Πανάγο... Ἡ βαρucheιμωνιά γίνεται γιὰ καλὸ, καὶ γιὰ τὴν εὐφορίαν τῆς γῆς καὶ γιὰ τὴν υἰγιάν ἀκόμα. Ἀνάγκη ὁ Χριστὸς δὲν ἔχει νὰ πᾶνε νὰ τὸν λειτουργήσουνε... Μὰ ὅπου εἶναι μιὰ μερικὴ προαίρεσις καλὴ, κ' ἔχει κανεὶς καὶ χρέος νὰ πληρώσῃ, ἄς εἶναι καὶ τόλμη ἀκόμα, ... ἐκεῖ ὁ Θεὸς ἔρχεται βοηθός, καὶ ἐναντίον τοῦ καιροῦ, καὶ μὲ χίλια ἐμπόδια... Ἐκεῖ ὁ Θεὸς συντρέχει καὶ μὲ εὐκολίας πολλὰς καὶ μὲ θαῦμα ἀκόμα, τί νομίζεις, Πανάγο;... Ἐπειτα, πῶς θέλεις νὰ

69. «Ἐξοχικὴ Λαμπρὴ», Ἐπαντα, τόμ. 2, σσ. 129-130.

κάμη ὁ Χριστὸς καλὸν καιρό, ἀφοῦ ἄλλες χρονιές ἔκαμε, κ' ἡμεῖς ἀπὸ ἀμέλεια δὲν πῆγαμε νὰ τὸν λειτουργήσουμε; Ὅλοι οἱ παρόντες ἠκροάσθησαν ἐν σιωπῇ τὴν σύντομον καὶ αὐτοσχέδιον ταύτην διδαχὴν τοῦ παπᾶ. Ἡ θειά τὸ Μαλαμῶ ἔσπευσε νὰ εἶπῃ: Ἀλήθεια, παπᾶ μ', δὲν εἶναι καλὸ πρᾶμα αὐτοδά, θὰ πῶ, ν' ἀφήνουν τόσα χρόνια τώρα τὸ Χριστὸ ἀλειτούργητο, τὴν ἡμέρα τῆς Γέννας του... Γιὰ ταῦτο θὰ μᾶς χαλάσ' κι οὐ Θεός! Κ' εἶχαμε κάμει κ' ἓνα τάξιμο πέρυσι τὸ Δωδεκάμερο, ἀλήθεια, παπαδιά; εἶπεν αἴφνης στραφεὶς πρὸς τὴν συμβίαν του ὁ ἱερεὺς. Ἡ παπαδιά τὸν ἐκοίταξεν ὡς νὰ μὴν ἐννόει. Ὅπου ἦταν ἄρρωστος αὐτὸς ὁ Λαμπράκης, ἐπανελάβεν ὁ ἱερεὺς δεικνύων τὸν δωδεκαετῆ υἱὸν του. *Θυμᾶσαι τὸ τάμα πού κάμαμε*⁷⁰;

Ἐναν ἄλλο ἱερέα, τὸν παπα-Παντελῆ, ἡ ἀπέραντη ἀγάπη του πρὸς τὸν ἁμαρτάνοντα ἄνθρωπο τὸν ὀπλίζει μὲ τὴν ποιμαντικὴ τόλμη νὰ μὴ διστάξῃ νὰ τελῇ τὴν ἀκολουθία τοῦ ἁγιασμοῦ ἀκόμη καὶ σὲ «ιδιόκτητον», ὅπως ἐλέγοντο τότε οἱ οἴκοι ἀνοχῆς, προκειμένου νὰ κρατῇ ἀνοικτὴ τὴν πόρτα τῆς μετάνοιας σὲ κάθε ψυχῇ. Καὶ σὲ ὄσους ἐσκανδαλίζοντο καὶ κατέκριναν τὸν παπα-Παντελῆ γιὰ τὴν πράξη του αὐτή, αὐτὸς ἀπαντοῦσε ἀπλὰ ὅτι «ὁ Χριστὸς δὲν ἦλθεν νὰ καλέσῃ δικαίους, ἀλλ' ἁμαρτωλοὺς εἰς μετάνοιαν»⁷¹. Τὸ μοναδικῆς σημασίας παράδειγμα τοῦ παπα-Παντελῆ, πού θυμίζει σελίδες Γεροντικοῦ, ἀκολουθεῖ καὶ ἓνας ἄλλος ἱερέας, τὴν ποιμαντικὴ μέριμνα τοῦ ὁποίου καὶ γιὰ ἐκείνους πού κρατεῖ στὸ περιθῶρο τῆς ζωῆς ἡ ἁμαρτία, προβάλλει ὡς πρότυπο πρὸς μίμηση ὁ σύγχρονός μας ἅγιος π. Πορφύριος ὁ Καυσοκαλυβίτης. Τὴν ἡμέρα τῶν Θεοφανίων ὁ ἐνάρετος αὐτὸς κληρικὸς περιερχόμενος κατὰ τὴν συνήθεια τὰ σπίτια τῆς ἐνορίας του γιὰ τὸν «φωτισμό», δὲ δίστασε νὰ μπῆ καὶ σὲ ἓνα πορνεῖο πού συνάντησε στὸ δρόμο του. Μόλις μπῆκε μέσα καὶ ἄρχισε νὰ ψάλλῃ τὸ «Ἐν Ἰορδάνη...» κάποια γυναίκα πού ἦταν στὸ χῶρο τῆς ὑποδοχῆς τοῦ εἶπε: «Πάτερ, νὰ φύγετε, ξέρετε τί εἶναι ἐδῶ μέσα; - Ξέρω, τῆς ἀπαντᾶ ὁ γέροντας. - Τότε τί ζητᾶτε ἐδῶ; Νὰ φύγετε. - Ὅχι, τῆς λείει μὲ ἀποφασιστικὴ ὁ κληρικὸς. Νὰ φωνάξετε ὅλες τὶς κοπέλλες νὰ ἔρθουν νὰ προσκυνήσουν τὸ Σταυρὸ. Ἡ γυναίκα πρὸς στιγμὴν σάσισε, ὅμως βλέποντας τὴν ἀποφασιστικὴ τοῦ ἱερέως μπῆκε στὰ δαμάτια καὶ φώναξε τὶς κοπέλλες. Πολὺ γρήγορα εἶχαν μαζευτεῖ ὅλες μπροστὰ στὸ γέροντα. Ὁ γέροντας τὶς εἶδε, χαμογέλασε καὶ εἶπε: - Εἶστε ὠραῖες ψυχές. Ὁ Θεὸς νὰ σᾶς εὐλογεῖ. Μόνο νομίζω πὼς ἔχετε πάρει λά-

70. «Στὸ Χριστὸ στὸ κάστρο», Ὑπαντα, τόμ. 2, σσ. 277-278.

71. «Τὸ ἰδιόκτητο», Ὑπαντα, τόμ. 4, σσ. 570-571.

θος δρόμο. Αυτές συγκινήθηκαν με την αγάπη του γέροντα. Κάποια λοιπόν από αυτές με πόνο ψυχής είπε: - Πάτερ να φύγετε. Εμείς δεν κάνεις να προσκυνήσουμε τον Τίμο Σταυρό. Είμαστε άχρηστες. Και ο γέροντας πάλι με αγάπη απαντά: - «'Ο Χριστός, παιδί μου, δεν έφτιαξε τίποτε άχρηστο. Πλησίασε και προέβαλε σε όλες το Σταυρό να τον προσκυνήσουν»⁷².

Ποιμαντική τόλμη επιδεικνύει και ο παπα-Σταμέλος όταν έξαπατάται από τον Κουμπή Νικολάου «εκ των πρώτων προεστών του χωρίου», και πηγαίνει στην προσορμισθείσα στην Σκιάθο ναυαρχίδα του Καπετάν Πασά, για να τελέση δήθεν άγιασμό προς χάρη των χριστιανών ναυτών. Έκεί βρίσκεται πρό εκπλήξεως όταν διαπιστώνει ότι, αντί άγιασμού, καλείται να τελέση την άκολουθία του γάμου μεταξύ του εγγάμου Κουμπή και της άγαμης νεάνιδος Λελούδας, την όποία, μετά από όλόκληρη σκηνοθεσία, είχε απαγάγει ο Κουμπής και την είχε μεταφέρει στην ναυαρχίδα. 'Ο κύρ Κουμπής είχε, δηλαδή, αποφασίσει να χωρίση τη νόμιμη σύζυγό του Σεραϊνώ, έπειδή δεν τεκνοποιούσε, και έκμεταλλεύόμενος την φιλία που είχε με τους Τούρκους άξιωματούχους, προσπάθησε με τον έν λόγω τρόπο να λύση το πρόβλημά του. 'Ο παπα-Σταμέλος να άρνηθῆ έντελώς την τέλεση του γάμου ήταν άδύνατον, διότι ο ναύαρχος απείλησε ότι θα τον κρεμάση στο κατάρτι. Άλλ' από την άλλη πώς να τελέση «πατριαρχικόν γάμον», όπως μετά φορτικότητα του ζητούσαν; Αποφάσισε λοιπόν να τελέση την άκολουθία «εις δίγαμον», κάτι που και τελικά επέτυχε με την ποιμαντική του αντίσταση, ώστε τουλάχιστον να άκουστούν οι ευχές για μετάνοια και συγγώρηση, που περιέχει η άκολουθία αυτή⁷³. "Έτσι, έστω και με την «κατ' οίκονομίαν» ποιμαντική αυτή στάση του μαρτυρεί ότι «ή Έκκλησία δεν πρέπει να ένδίδη σε κοσμικές ή πολιτικές σκοπιμότητες, που μπορεί να προβάλλονται κάποτε με τρόπο "εϋγενικό", ή να εκφράζονται άλλοτε με άφόρητη πίεση και άνατριχιαστικό κυνισμό»⁷⁴.

Τέλος, στο άριστούργημά του «ή Φόνισσα» ο Παπαδιαμάντης προβάλλει την ένιοτε γρανιτώδη αντίσταση της άμαρτίας, ή όποία διαστρέφει σε τέτοιο βαθμό το λογισμό της Φραγκογιαννοϋς, ώστε με την πεποίθηση ότι απαλάσσει τους γονείς από τα βάσανα της τακτοποίησης των θηλέων τέκνων των, προβαίνει επανειλημένα στο είδεχθές άμάρτημα της βρεφοκτονίας με πνιγμό. Πολλές

72. ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ (Καυσοκαλυβίτου), *Λόγοι περί πνευματικής ζωής*, Ίερά Μονή Χρυσοπηγής, Χανιά 2005, σσ. 145-147.

73. «'Ο γάμος του Καραχμέτη», *Άπαντα*, τόμ.4, σσ. 493-507.

74. ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝ., *Η λειτουργική παράδοση*, σσ. 48-50.

φορὲς ἦλθε σὲ συναίσθηση τῆς ἁμαρτωλότητάς της, ἀλλὰ ἡ σκοτίση τῶν λογισμῶν ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἁμαρτία δὲν τὴν ἄφησε νὰ μετανοήσῃ. Ἔτσι, τὴν τελευταία φορὰ, κυνηγημένη ἀπὸ τοὺς τακτικούς (χωροφύλακες), ἡ φουρτουνιασμένη ψυχὴ τῆς συναντήθηκε σὲ μιὰ βρῦση μὲ τὸν π. Ἰωάσαφ, πνευματικὸ τῆς Μονῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. «Ὁ πάτερ-Ἰωάσαφ ἦλθε νὰ γεμίση ἓνα σταμνίον ὕδατος, καὶ ἰδὼν τὴν Φραγκογιαννοῦ τὴν ἐκαλημέρισε. – Ποῦ βρέθηκες ἐδῶ, γερόντισσα; Κάτι συλλογισμένη σὲ βλέπω... – Ἄχ! γυιέ μου!... εἶπεν ἡ Φραγκογιαννοῦ. Ἐχω βάσανα καὶ πάθια... – Τὰ βάσανα δὲν λείπουν ἀπὸ τὸν κόσμον, γερόντισσα... Ὅσο καὶ νὰ κάμῃ ὁ ἄνθρωπος, δὲν μπορεῖ νὰ τ' ἀποφύγῃ... – Ἄχ! πάτερ Γιάσαφε, εἶπεν ἐν θλιβερᾷ διαχύσει ἡ Φραγκογιαννοῦ. Νὰ ἔμουν πουλὶ νὰ πέταγα!!! – “Τίς δώσει μοι πτέρυγας ὡσεὶ περιστερᾶς;” εἶπεν ὁ Ἰωάσαφ, ἐνθυμηθεὶς τὸν ψαλμὸν. – Ἦθελα νὰ ἔφευγα ἀπ' τὸν κόσμον, γέροντά μου... Δὲν μπορῶ νὰ ὑποφέρω πλιά! – “Ἐμάκρυνας φυγαδεύουσα καὶ ἠλίθης ἐν τῇ ἐρήμῳ” εἶπεν πάλιν ὁ γέρον μοναχός. – Μεγάλῃ φουρτοῦνᾳ μ' ἤρρε, γέροντά μου, καὶ μεγάλῃ λιγοψυχιά μ' ἐκόλλησε. – Ὁ Θεὸς νὰ σὲ γλυτώσῃ, κόρη μου, “ἀπὸ ὀλιγοψυχίας καὶ ἀπὸ καταγίδος”, ἐπέφεραν ὁ Ἰωάσαφ, συνεχίζων τὸν ψαλμὸν. – Ἀπ' τὴν κακία, ἀπ' τὴν κακογλωσσιά, ἀπ' τὸ φθόνον, δὲν μπορεῖ νὰ γλυτώσῃ ἓνας ἄνθρωπος. – “Καταπόντισον, Κύριε, καὶ καταδίελε τὰς γλώσσας αὐτῶν, ὅτι εἶδον ἀνομίαν καὶ ἀντιλογίαν ἐν τῇ πόλει”, ἐπέκρανεν ὁ πάτερ Ἰωάσαφ. Εἶτα ἀφοῦ ἐγέμισε τὸ σταμνί του εἶπε: – Ἄν περάσῃς ἀπὸ τοὺς κήπους, γερόντισσα, φώναξέ με νὰ σὲ φιλέψω κανένα μαροῦλι κι ὀλίγα κουκιά. Καὶ ἀπεμακρύνθη». Ὁ γέροντας τῆς ἄνοιξε γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ μὲ μακροθυμία τὴν πόρτα τῆς μετανοίας, ἀλλὰ καὶ πάλιν δὲν εἰσηλθε... Ἡ φόνισσα πεθαίνει καὶ αὐτὴ «συμβολικὰ» μὲ πνιγμὸ στὴ θάλασσα, «εἰς τὸ πέρασμα τοῦ ἁγίου Σώστη, εἰς τὸν λαιμὸν τὸν ἐνώνοντα τὸν βράχον τοῦ ἐρημητηρίου μὲ τὴν ξηρὰν, εἰς τὸ ἥμισυ τοῦ δρόμου, μεταξὺ τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης δικαιοσύνης»⁷⁵.

Ζ'. Ἀπ' ὅλα τ' ἀνωτέρω ἀναφερθέντα παραδείγματα εὐλαβῶν ἱερέων, ποὺ μὲ τόσο θαυμασμὸ ἐκθειάζει ὁ Παπαδιαμάντης, δὲν θὰ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι διαφεύγει τῆς προσοχῆς του καὶ τὸ κακὸ ποὺ κάνει στὸ ἔργον τῆς Ἐκκλησίας μιὰ ἄλλη κατηγορία κληρικῶν, ποὺ ἀποδεικνύονται μὲ τὸν τρόπο τῆς βιοτῆς τους ἀνάξιοι τῆς ἱερατικῆς ἀποστολῆς. Θὰ πρέπει μόνον νὰ ἐπισημάνουμε ἐκ προοιμίου, ὅτι ὁ ὀξύς ἐναντίον τους καταγγελτικὸς του λόγος δὲν ἀποβλέπει στὴν διάκριση τῶν κληρικῶν σὲ καλοὺς καὶ κακοὺς, οὔτε στὸν διασυρμὸ

75. «Ἡ φόνισσα», Ἄπαντα, τόμ. 3, σσ. 503-504,520.

των τελευταίων και κατ' ἐπέκταση τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ στὴν μετάνοιά τους και στὴν διόρθωση τῶν κακῶς κειμένων. Ἔτσι μὲ ἀφορμὴ τὶς ἀποκαλυφθεῖσες χρηματικὲς συναλλαγὲς μεταξὺ διαφόρων πολιτικῶν και ἐκκλησιαστικῶν προσώπων γιὰ τὴν προώθηση σὲ χηρεύουσες ἐπισκοπικὲς θέσεις ὀρισμένων ὑποψηφίων, τὰ περίφημα Σιμωνιακά (1875-1877)⁷⁶, στηλιτεύει τὴν «φορικώδη» ἁμαρτία τῆς σιμωνίας (Πρᾶξ. 8,9-25), τὴν ὁποία θεωρεῖ ὡς μιὰ ἀπὸ τὶς κύριες αἰτίες ἔκπτωσης τοῦ ἱερατικοῦ ἤθους πὸν παρετηρεῖτο στὴν ἐποχὴ του⁷⁷. Σύμπτωμα αὐτῆς τῆς κατάστασης ἦταν και ὁ αὐταρχικὸς τρόπος, ὁ δεσποτισμὸς, μὲ τὸν ὁποῖο συμπεριφέρονταν ὀρισμένοι ἐπίσκοποι ἔναντι τῶν ἀπλῶν ἱερέων, πὸν κάθε τί ἄλλο θύμιζε παρὰ τὸν «εἰς τύπον και τόπον Χριστοῦ» ἀρχιερέα, τὸν πνευματικὸ πατέρα κάθε τοπικῆς Ἐκκλησίας⁷⁸.

Οἱ ἀδυναμίες αὐτὲς τοῦ ἀνώτερου κλήρου ἦταν φυσικὸ νὰ διαχέονται μιμητικὰ και στὸν κατώτερο κλῆρο, δίδοντας ἀφορμὴ γιὰ πικρόχολα σχόλια πὸν κατασκανδάλιζαν τοὺς πιστοὺς. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἐπ' αὐτοῦ ἡ μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ Παπαδιαμάντη γιὰ κάποιον ὑποψήφιο πὸν συναγωνιζόταν τὸν Δεσπότη στὰ σιμωνιακά του κατορθώματα. «Τὰ ἄμαθες τὰ νέα, κύρ-Ἀλέξη; μοῦ λέγει ὁ Δῆμος ὁ Μποροδῆμος. –Τί τρέχει, Δῆμο; Εἶπα. – Θὰ γίνω διάκος. – Διάκος; Ἀλήθεια; – Ναί, τώρα περιμένω τὸν Δεσπότη νὰ ἔλθῃ... Δὲ μοῦ λές, κύρ-Ἀλέξη, ἐσὺ θὰ ξέρῃς... ὡς πόσα ψιλὰ χρειάζεται νὰ δώσω τοῦ Δεσπότη; – Δὲν ἤξεύρω, Δῆμο. Εἶχεν ἔλθει τότε, πρὸ ὀλίγου καιροῦ, διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὸν τόπον, περιοδεύων ὁ νεοχειροτόνητος Δεσπότης, ὅστις, καθὼς ἐκακκογλωσσούσαν πολλοί, εἶχε καταρτίσει τιμολόγιον προὶ φίξ, διὰ τὰς χειροτονίας τῶν κληρικῶν. Εἶχε δὲ ἐκφρασθῆ ὁ ἴδιος, ὡς ἔλεγαν, ὅτι εἶχεν ἀνάγκη νὰ πληρῶση “τὰ κουφέτα”, ὅσα εἶχε ἐξοδεύσει διὰ τὰ συγχαρητήρια τῆς ἀρχιερωσύνης του⁷⁹. Ὁ Παπαδιαμάντης μαρτυρεῖ και γιὰ μιὰ ἄλλη παρόμοια περίπτωση, τὸ πόσο, δηλαδή, εὐκόλο ἐθεωρεῖτο νὰ παρακαμφθῆ ἓνα κώλυμα γάμου και νὰ ἐκδοθῆ ἡ σχετικὴ ἄδεια τέλεσής του, ἀρκεῖ νὰ ἔφταναν στὴν ἔδρα τῆς ἐπισκοπῆς «δυὸ ἀστακοσυρὲς και μιὰ δαμετζάνα μοσχάτου οἴνου»⁸⁰.

Ἡ ἀργυρολογία, ἡ περὶ τὴν τέλεση τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν ἀταξία και γενικὰ ἡ ἔλλειψη ποιμαντικῆς εὐαισθησίας στὴν ἀναστροφή τους μὲ τοὺς πιστοὺς

76. Βλ. ΜΑΚΡΗΣ Σ., «Τὰ Σιμωνιακά», *ΘΗΕ* 11(1967), στήλ. 160-162.

77. «Ὁ καλόγηρος», *Ἄπαντα*, τόμ. 2, σ. 329.

78. «Ἡ ἐπίσκεψις τοῦ ἁγίου Δεσπότη», *Ἄπαντα*, τόμ. 4, σσ. 132-133.

79. «Τὸ ἀστεράκι», *Ἄπαντα*, τόμ. 4, σ. 308.

80. «Ὁ ἀνάκατος», *Ἄπαντα*, τόμ. 4, σ. 350.

είναι μερικές ακόμη αδυναμίες, πού αμαύρωναν την εικόνα τών κληρικῶν στὰ μάτια τῆς κοινωρίας. Ἔτσι μὲ ἔκδηλη ἀπαρέσκεια ὁ ἱερός γέρον τῆς Σκιαθου μᾶς περιγράφει καὶ τὴν ἐντύπωση πού ἔδιναν οἱ τέσσερες συνεφημέριοι ἑνὸς ἀθηναϊκοῦ ναοῦ, ὅταν, καθήμενοι στὰ στασίδια των κατὰ τὴν ὥρα τοῦ ἑσπερινοῦ «ἐκοίταζαν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν πρὸς τὴν θύραν, μὴ τυχὸν εἰσέλθῃ ἐνοριτίσά τις νὰ “πάρῃ εὐχὴν”, διότι ὁ ἐφημερεύων, ἂν ἐτύγχανε νὰ εἶναι αὐτός ὁ ἐνοριτὴς τῆς προσερχομένης, ἦτο ἱκανὸς νὰ διακόψῃ τὸν ἑσπερινόν, διὰ νὰ προφθάσῃ νὰ τῆς δώσῃ αὐτὸς τὴν εὐχὴν, φοβούμενος μὴ τυχὸν οἱ ἄλλοι τρεῖς τοῦ πάρουν τὴν ἐνοριτίσαν. Καὶ μετὰ τὸν ἑσπερινόν, ὅταν ἤρχιζαν νὰ λογομαχῶσι περὶ διανομῆς εἰσοδημάτων, καταγγέλλοντες ἀλλήλους ὡς πλεονέκτας καὶ ἄρπαγας, τότε πλέον ὁ ναὸς δὲν εἶχεν ὄψιν λαύρας, ἀλλὰ (ἡμαρτον, Κύριε!) χάβρας. Ἄλλο εἶδος χάβρας πάλιν, ἦτο ἐκεῖνο τὸ ὅποῖον ἀπετελεῖτο εἰς τὴν κατ’ οἴκους τελετὴν Εὐχελαιῶν, ὅτε οἱ τέσσαρες ἐμοιράζοντο τὰς εὐχὰς, τὰς αἰτήσεις καὶ τὰ Εὐαγγέλια καὶ ἔλεγαν καὶ ἀπήγγελλαν ὅλοι συγχρόνως, ὡς νὰ ἐβιάζοντο νὰ διαπεραιώσωσι τὸν ἀσθενὴ μίαν ὥραν ἀρχύτερα»⁸¹.

Ὡστόσο ὁ Παπαδιαμάντης δὲν διακατέχεται ἀπὸ κανένα σύνδρομο ἀγγελισμοῦ, οὔτε θεωρεῖ τοὺς ἱερεῖς ἄϋλους, ὥστε νὰ μὴν ἔχουν τὸ δικαίωμα, τουλάχιστον οἱ ἀπ’ αὐτοὺς ἔγγαμοι, νὰ φροντίσουν γιὰ τὸ ψωμὶ τῶν παιδιῶν τους, καὶ μάλιστα σὲ μιὰ ἐποχὴ πού δὲν ἐλάμβαναν μισθὸ καὶ τὰ μόνα ἔσοδά τους ἦταν τὰ λεγόμενα «τυχηρά», ὄντας οὐσιαστικὰ αὐτοσυντήρητοι. Ἀποτελεῖ ἱερὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, τὴν ὁποία γνωρίζουν οἱ συνειδητοποιημένοι χριστιανοί, ὅτι οἱ ἱερεῖς συντηροῦνται ἀπὸ τοὺς πιστοὺς, τοὺς ὁποίους διακονοῦν⁸². Μάλιστα στὴν Ἠπειρὸ εἶναι γνωστὸς ὡς σήμερα ὁ ὅρος «παπαδικό», ἡ πα-

81. «Ὁ καλόγηρος», Ἀπαντα, τόμ. 2, σ. 327.

82. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ (ἐπίσκοπος Ταλαντίου), «Τυχηρά καὶ δικαιώματα», Ἐκκλησία 44-45 (1939), σσ. 229-231: «Οὐδεὶς δύναται νὰ ἀμφισβητήσῃ ὅτι ὁ ἱερός κληρὸς δικαιούται τῆς ἐκ μέρους τῶν πιστῶν συντηρήσεως αὐτοῦ... Ἡ λογία, ἡ ἀποδεκάτωσις, ἡ εἰσφορὰ εἶναι καθήκον πάντων, ἔχει δὲ ἡ Ἐκκλησία τὸ δικαίωμα, ὅπως ἐπιβάλλῃ ταύτην εἰς τὰ μέλη αὐτῆς, ἔστω καὶ ἂν τινα ἐξ αὐτῶν θὰ γογγύσωσιν ἢ δυστροπήσωσι διὰ τοῦτο... Φρονῶ ὅτι οὕτω πρέπει νὰ τεθῇ τὸ ζήτημα, ἵνα καὶ ἀπὸ τῆς πράξεως τῆς Ἐκκλησίας μὴ ἀπομακρυνθῶμεν καὶ τὸ γόητρον αὐτῆς εἰς τὸ ἐμπρόπον ὕψος καὶ μακρὰν πάσης ἐξ ἐκμεταλλεύσεως καὶ ἱεροκαπηλείας καταπτώσεως κρατήσωμεν... Οἱ πένητες ἱερεῖς, οἱ πενιχρότατα παρὰ τῶν χριστιανῶν τῶν πτωχῶν αὐτῶν ἐνοριῶν φιλοδωρούμενοι, φέρουσιν ἀγογγύστως καὶ τὸν σταυρὸν αὐτόν, θορυβοῦσιν δὲ οἱ “ἐπιτήδειοι”, οἱ πολλῶ πλείονα τῆς ἀξίας αὐτῶν ἀπολαύοντες, οἱ μηδεμίαν πνευματικὴν περιοσίαν τῇ Ἐκκλησίᾳ προσφέροντες, οἱ πρόθυμοι καὶ ἀκούραστοι εἰς τὸ λαμβάνειν, οἱ μηδέποτε τὸ διδόναι γνωρίζσαντες...». Βλ. καὶ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ ΕΛ., Τὰ οἰκονομικά του ἔγγαμου κλήρου στὸ Βυζάντιο, Ἀθῆνα 1986.

σεων από ιερομονάχους, εκτός από όρισμένους χαρισματούχους πνευματικούς, πού τους έχουν ανάγκη οί πιστοί για την πνευματική καθοδήγησή τους: «'Αλλ' οί ιερομόναχοι ἢ ἀρχιμανδρίται ὀφείλουσιν νά ἀπέλθωσιν εἰς τὰς μονάς των καί νά ἀφήσωσι τὰς κατὰ πόλεις ἐφημερίας εἰς τοὺς ἐγγάμους κληρικούς, εἰς οὓς καί μόνους ἀνήκουσιν αὐταί. Ἄν ἄλλως εἶχε, δὲν θὰ ἐπετρέπετο ποτὲ ὁ γάμος εἰς τὸν κλῆρον». Εἶναι ἐπίσης ἀντίθετος μὲ τὴν μισθοδοσία τῶν κληρικῶν ἀπὸ τὴν πολιτεία, ἢ ὅποια ὀδηγεῖ στὴν πλήρη ὑπαλληλοποίησή τους⁸⁷. «'Αρχετὰ τοὺς ἔχουν ἐξευτελίσει ἤδη. Μὴ ζητοῦν νά τοὺς ὑποδουλώσουν καί ὄλως διόλου εἰς τὴν πολιτικὴν. Ἄς μὴ προσποιοῦνται ὅτι κήδονται τῆς τύχης τοῦ κλήρου καί ὅτι θέλουν τὸ καλὸ τῆς Ἐκκλησίας». Τὸ μόνο τὸ ὅποιο ὀφείλει νά κἀνῃ ἡ πολιτεία εἶναι «ν' ἀποδώσῃ ὅσα κατὰ καιροὺς αὐθαιρέτως ἐδήμειυσεν ἢ ἐσφετερίσθη ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας, διὰ νά ἰδρυθῇ ἐκκλησιαστικὸ ταμεῖον. Καί ἐκ τοῦ ταμείου τούτου, πλουτιζόμενου καί δι' ἄλλων πόρων, νά δίδωνταί συντάξεις καί βοηθήματα εἰς τοὺς γέροντας, ἀσθενεῖς ἢ ἀνικάνους ἱερεῖς, εἰς χήρας καί ὄρφανὰ ἱερέων». «Καί οἱ σεβασμιώτατοι ἐπίσκοποι,... τοῦτο καί μόνον ὀφείλουσιν νά πράξωσιν. Νά μὴ χειροτονῶσι ὑπεραριθμούς, παρ' ἐνορίαν καί ὑπὲρ ἐνορίαν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν οἰκογενειῶν τῶν ἀποτελουσῶν ἐνορίαν, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἱερέων δύο ἢ τριῶν τὸ πολὺ, δι' ἕκαστον ἐνοριακὸν ναόν, νά εἶναι ὠρισμένος, ἀλλὰ νά μὴν ὑπερπηδᾶται ποτέ. Καί ὅταν αἱ ἐνορίαι εἶναι κανονισμέναι, καί αἱ θέσεις τῶν ἱερέων μόνιμοι, τότε οἱ χριστιανοί, οἱ μὲν ἐκ τοῦ περισσεύματος, οἱ δὲ ἐκ τοῦ ὑστερήματος, θὰ δίδωσιν εἰς τοὺς ἱερεῖς των ὅσα ἀρκοῦσιν, ἄνευ ἀπρεποῦς πολυτελείας, διὰ νά ζήσωσιν αὐτοὶ καί τὰ τέκνα των»⁸⁸.

Η'. Τελικὰ ἐὰν θὰ θέλαμε νά ἀναζητήσουμε ἀνάμεσα στὸ πλῆθος τῶν ἱερατικῶν μορφῶν πού γνώρισε καί περιγράφει στὰ ἔργα του ὁ Παπαδιαμάντης

87. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ (ΨΑΡΙΑΝΟΥ, Μητροπολίτου Σεββίων καί Κοζάνης), *Ποιμαντικά κείμενα*, ... σ. 26: «Ὁ ἅγιος τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, πού δὲν ἦτο θεολόγος, ἀλλ' εἶχε εἰς ἄκρον ἀνεπτυγμένον, ὄχι τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, ἀλλὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸν φρόνημα, ἔγραψε κάποτε τὸ πολὺ ἱστορικῶς ἀληθές, ὅτι δηλαδὴ «ἡ πολιτεία ἐν Ἑλλάδι διέφθειρε καί ὑπεδούλωσε τὴν Ἐκκλησίαν» ἐννοεῖ βέβαια τὴν Ἐκκλησίαν ὡς διοίκησιν καί ἀνθρωπίνην ὀργάνωσιν. Αὕτη εἶναι μία ἀλήθεια, πού δὲν μπορεῖ κανεὶς νά τὴν ἀρνηθῇ, ὥστε πολλοὶ νά ἐπιθυμοῦν καί νά προτείνουν τὸν χωρισμὸν τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς πολιτείας ἐν Ἑλλάδι...».

88. «Ἱερεῖς τῶν πόλεων καί ἱερεῖς τῶν χωριῶν», Ἔπαντα, τόμ. 5, σσ. 193-194. Γιὰ ἐκσυγχρονισμό τῶν θέσεων αὐτῶν, πού θὰ μπορούσαν νά ἀποτελέσουν τὸ βασικὸ πλαίσιο μιᾶς ὀριστικῆς λύσεως τοῦ προβλήματος τῆς ἐκπαίδευσης καί οἰκονομικῆς συντήρησης τοῦ κλήρου βλ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *μν. ἔργ.*, σσ. 12-14.

ποιός κατ' αὐτὸν ἐνσαρκώνει καλλίτερα τὸ ὀρθόδοξο ἱερατικὸ ἦθος, αὐτὸς εἶναι ἀναντίλεκτα ὁ ἐπισημῶς πλέον ἀνακηρυχθεὶς σὲ ἅγιο τῆς Ἐκκλησίας μας μακαριστὸς παπα-Νικόλας ὁ Πλανᾶς (1884-1932)⁸⁹, στὴν ἁγιοκατάταξη τοῦ ὁποῦ βαικὸ ρόλο ἔπαιξε καὶ ἡ περὶ αὐτοῦ μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ Παπαδιαμάντη. Συνομίληκος τοῦ Σκιαθίτη γέροντα καὶ Νάξιος τὴν καταγωγή βρέθηκε καὶ αὐτὸς στὴν Βαβυλῶνα τῆς τότε Ἀθήνας, ὅπου ὁ Παπαδιαμάντης τὸν γνώρισε ὡς ἐφημέριο στὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο Βουλιαγμένης, καὶ ἰδιαίτερα ὡς λειτουργὸ στὶς κατασκευτικὲς ἀγρυπνίες πὺν τελοῦσε στὸ Ἐκκλησάκι τοῦ ἁγίου Ἐλισσαίου στὸ Μοναστηράκι (Ἄρεως 4)⁹⁰. Στὸ ἐκκλησάκι αὐτὸ βρῆκε τελικὰ φωλιὰ καὶ τὸ «σκοτεινὸ τρυγόνι», ὁ Παπαδιαμάντης, ὅπου ἔψαλλε ὡς δεξιὸς ψάλτης, μὲ ἀριστερὸ τὸν ἄλλο «ἅγιο» τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων ἐξάδελφό του Ἀλέξανδρο Μωραϊτίδη (τὸν μετέπειτα μοναχὸ Ἀνδρόνικο). Τὸ πόσο δὲ σαγήνευε τὴν ψυχὴ του ἡ παρουσία τοῦ ἱερουργοῦντος παπα-Νικόλα, πὺν ἐξέλεμπε ἕνα ἄρωμα ἁγιότητος αἰσθητὸ ἀπὸ ὄλο ἐκκλησίασμα, φαίνεται στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὸν περιγράφει:

«Γνωρίζω ἕνα ἱερέα εἰς τὰς Ἀθήνας. Εἶναι ὁ ταπεινότερος τῶν ἱερέων καὶ ὁ ἀπλοϊκότερος τῶν ἀνθρώπων. Διὰ πᾶσαν ἱεροπραξίαν ἄν τοῦ δώσης μίαν δραχμὴν, ἢ πενήντα λεπτά, ἢ μίαν δεκάρα, τὰ παίρνει. Ἄν δὲν τοῦ δώσης τίποτε, δὲν ζητεῖ. Διὰ τρεῖς δραχμὰς ἐκτελεῖ παννύχιον Ἀκολουθίαν, Λειτουργίαν, Ἀπόδειπνον, Ἐσπερινόν, Ὅρθρον, Ὁρας· τὸ ὄλον διαρκεῖ ἐννέα ὥρας. Ἄν τοῦ δώσης μόνον δύο δραχμὰς, δὲν παραπονεῖται. Κάθε ψυχοχάρτι φέρον τὰ μνημονευτέα ὀνόματα τῶν τεθνεώτων, ἀφοῦ ἅπαξ τοῦ τὸ δώσεις, τὸ κρατεῖ διὰ πάντοτε. Ἐπὶ δύο, τρία ἔτη ἐξακολουθεῖ νὰ μνημονεύῃ τὰ ὀνόματα. Εἰς κάθε προσκομιδὴν μνημονεύει δύο ἢ τρεῖς χιλιάδας ὀνόματα, δὲν βαρνεῖται ποτέ. Ἡ προσκομιδὴ παρ' αὐτῷ διαρκεῖ δύο ὥρας. Ἡ Λειτουργία ἄλλας δύο. Εἰς τὴν ἀπόλυσιν τῆς Λειτουργίας, ὅσα κομμάτια ἔχει ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ, ἀπὸ πρόσφορα ἢ ἄρτοκλασίαν, τὰ μοιράζει ὄλα εἰς ὅσους τύχουν. Δὲν κρατεῖ σχεδὸν τίποτε... Τώρα ὑποθέσατε ὅτι αὐτὸς ὁ ἴδιος ἱερεὺς εἶχεν ἐξέλθει ἀπὸ ἱεροδιδασκαλεῖον, παλαιὸν ἢ νέον. Θὰ εἶχε διαφορὰν ἐπὶ τὸ βέλτιον; Θὰ ἦτο πασαλειμμένος μὲ

89. Βλ. ΝΙΚΟΛΗΜΟΣ (Μητρ. Πατρῶν), «Παπανικόλας Πλανᾶς, Ὁ νέος ἅγιος τῆς Ὁρθοδοξίας», στὸ Πειραιϊκὴ Ἐκκλησία, 202(2009), σσ. 18-21. (Εἰσήγηση πρὸς τὴν ΔΙΣ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος περὶ ἀναγνωρίσεως τῆς ἁγιότητος τοῦ ὁσίου Νικολάου τοῦ Πλανᾶ).

90. Γιὰ τὶς ὀλονυχτίες στὸν ἅγιο Ἐλισσαῖο βλ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Γ., «Οἱ ὀλονυχτίες», στὸ Φῶς τῆς Δημητρακόπουλος, «Λεύκωμα Παπαδιαμάντη», ἐκδ. Ergo, Ἀθήνα 2001, σ. 90 ἐξ.

ὀλίγα ἀτελῆ, κακοχώνευτα καὶ συγκεχυμένα γράμματα, μὲ περισσότερὰν οἴησιν καὶ ἀξιώσεις. Θὰ ἦτο διὰ τοῦτο καλύτερος»⁹¹;

Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος σχολιάζοντας τὴν βιβλικὴ ἔννοια τῆς ἀπλότητος (Βλ. Β' Κορ. 9,11. 11,3. Ἐφ. 6,5) λέγει χαρακτηριστικὰ ὅτι «οὐδεὶς οὕτως ἐστὶ τὴν ψυχὴν καλός, ὡς ὁ ἀπλοῦς»⁹². Αὐτὴ ἡ κατὰ Χριστὸν ἀπλότης ὀρίζεται ἀπὸ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Σιναΐτη, ὡς «ἕξις ψυχῆς ἀποϊκίλος, πρὸς κακόνιοιαν γινομένη ἀκίνητος»⁹³. Φαίνεται δὲ ὅτι κατ' ἐξοχὴν ἡ ἀρετὴ αὐτὴ κοσμοῦσε τὴν ἱερατικὴ προσωπικότητα τοῦ παπα-Νικόλα⁹⁴, γι' αὐτὸ καὶ ἡ κλασσικὴ βιογραφία του ἀπὸ τὴν πνευματικὴ του θυγατέρα μοναχὴ Μάρθα φέρει τὸν τίτλο «Ὁ ἅγιος Νικόλαος παπα-Πλανᾶς, ὁ ἀπλοϊκὸς ποιμὴν τῶν ἀπλῶν προβάτων»⁹⁵. Προλογίζοντας τὸ βιβλίον αὐτὸ ὁ Φώτης Κόντογλου ἐκφράζεται ἀνάλογα λέγοντας ὅτι «γνώρισμα τῆς Ὁρθοδοξίας εἶναι ἡ ἀπλότης τῆς καρδιᾶς πού φέρνει τὴν πίστη. Κι ὅπου ὑπάρχει ἀληθινὴ κι ἀμετασάλευτη πίστη, φανερώνονται ὅλα τὰ πνευματικὰ χαρίσματα καὶ δῶρα τοῦ Θεοῦ. Ὁ ὀρθόδοξος λαὸς μας ζῆ πνευματικὰ μὲ τὴ λειτουργικὴ ζωὴ, καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ θεωρίες καὶ φιλοσοφίες, ἀλλὰ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἀγιότητα. Ὁ πόθος του εἶναι νὰ βλέπῃ ἀγιασμένους κληρικούς, κι ἅς εἶναι πιὸ ἀγράμματοι κι ἀπ' αὐτόν»⁹⁶. Καὶ συνεχίζει ὁ γράφων τὸν ἐπίλογο ὁ π. Φιλόθεος Ζερβάκος, ὅτι «ἔξαιρέτως ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος παπα-Νικόλας Πλανᾶς ἦτο ἀπλοῦς, ἄκακος, πρᾶος, ἀκέραιος, ἀπόνηρος, ἀόργητος, ἀμνησίκακος, πάντοτε ἰλαρὸς, χαροποιὸς, γελαστός. Εἰς τὸν παπα-Νικόλαον, ἐπειδὴ ἦτο ταπεινός, ἐπέβλεψεν ἐπ' αὐτόν ὁ Κύριος, ὡς λέγει ὁ σοφὸς παροιμιαστής: «ἐπὶ τίνα ἐπιβλέψω, λέγει Κύριος, εἰμὴ ἐπὶ τὸν πρᾶον καὶ ταπεινὸν τῆ καρδία καὶ τρέμοντα τοὺς λόγους»· καὶ πάλιν: «ἐν καρδίαις πραέων ἀναπαύσεται πνεῦμα Κυρίου»· καὶ ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰ. Χριστὸς ἐν Εὐαγγελίοις μακαρίζει αὐτούς: «Μακάριοι οἱ πραεῖς ὅτι αὐτοὶ κληρονομήσουσι τὴν γῆν»»⁹⁷.

91. «Ἴερεις τῶν πόλεων καὶ ἱερεῖς τῶν χωριῶν», Ἄπαντα, τόμ. 5, σσ. 195-196.

92. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Εἰς τὰς Πράξεις*, Ὁμλ.155, PG 60, 1384.

93. *Κλίμαξ* 24, PG 88,981B.

94. Βλ. ΙΕΡΟΘΕΟΣ (Μητροπολίτης Ναυπάκτου), «Ἡ ἀπλότης ὡς ἐκφραση λειτουργικῆς καὶ ἀσκητικῆς ἐμπειρίας», *Πειραικὴ Ἐκκλησία* 2002(2009), σσ. 22-25.

95. ΜΑΡΘΑΣ ΜΟΝΑΧΗΣ, *Ὁ ἅγιος Νικόλαος παπα-Πλανᾶς, ὁ ἀπλοϊκὸς ποιμὴν τῶν ἀπλῶν προβάτων*, Ἄσπη, Ἀθήνα 1979.

96. *Ὁπ. παρ.*, σσ. 15-16.

97. *Ὁπ. παρ.*, σσ. 115-117.

Παράλληλα, ἐνῶ ἐνώπιον τῆς ἀγίας τράπεζας ἵστατο ὁ ὄσιος παπα-Νικόλας, «ὁ λειτουργικώτερος ἱερεὺς τῆς ἐποχῆς μας», ὅπως χαρακτηρίστηκε, τὰ ἱεροψαλτικὰ ἀναλόγια κατακοσμοῦσαν «ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Μωραϊτίδης, οἱ ἀπὸ Σκιάθου δίδυμοι διηγηματογράφοι καὶ τρυφερώτατοι συγγραφεῖς, οἱ ἀληθεῖς καὶ εὐσεβέστατοι οὗτοι χριστιανοί. Ὁ πρῶτος ὁ ἐν τῇ Ἀκροπόλει συνάδελφος, γράφει ὁ σύγχρονος τοῦ Παπαδιαμάντη δημοσιογράφος Γ. Βῶρος, πὺ ἔλαβε μέρος σὲ μιὰ ἀγρυπνία, εἶχε μεταρσιωθῆ ἐν τῇ ἐκπληρώσει τῶν ἱερῶν τούτων καθηκότων. Αἴγλη ἀπολύτου εὐτυχίας ἐφώτιζε τὴν δασύτριχα μορφή του μὲ τὴν σγουρὰν μαύρην γενειάδα καὶ τὴν ὁμόχρωμον πλουσίαν κόμην. Ἦτο ἀγνώριστος καὶ ἡ μορφή ἐκείνη ἢ τόσῳ σκυθρωπῆ κατὰ τὰς ὥρας τῆς ἐργασίας ἐδῶ εἰς τὸ γραφεῖον ἐφαιδρύνετο ὑπεράνω τοῦ ἱεροψαλτικοῦ ἀναλογίου. Ἐψαλλε δὲ ὁ συγγραφεὺς τῆς “Νοσταλγοῦ” μετὰ ζέσεως καὶ πάθους ἀληθινοῦ, ἐντείνων τὴν φωνήν, τηρῶν τὸν χρόνον διὰ βιαίας καταφορᾶς τῆς χειρὸς του ἐπὶ τοῦ ἐρείσματος τοῦ στασιδίου, τηρῶν τὴν τάξιν τοῦ ναοῦ... Ὁ ἄλλος ἀπέναντι, ὁ συγγραφεὺς τοῦ “Δεκατιστοῦ”, εἶχε τὸ ἦθος ταπεινότερον καὶ ἐφαίνετο βυθισμένος εἰς ὄνειρον θρησκευτικῆς ἀφοσιώσεως καὶ λατρείας... Καὶ ἦτο τὸ θέαμα τῶν δύο αὐτῶν ἀπὸ Σκιάθου θεοπνευστῶν συγγραφέων κατανυκτικώτατον καὶ ἐγὼ ἀπεθαύμαζον αὐτούς, ὅτι δὲν ἤξευραν μόνον νὰ περιγράφουν τόσῳ θαυμασίως εἰς τὰ διηγήματά των θρησκευτικὰς σκηνὰς καὶ ἐκκλησιαστικὰ ἐπεισόδια, ἀλλ’ ἦσαν ἐν ταυτῷ ἀπροσποίητοι καὶ δεινοὶ ἀπὸ ἱερᾶς πεποιθήσεως καὶ χρηστοῦ συνειδότης τελετῶν καὶ τοιούτων τελετῶν καὶ πανηγύρεων...»⁹⁸.

Ἔτσι ἐξηγεῖται γιὰτί στίς τελούμενες σὶν ὄσιο Ἐλισσαῖο ἀγρυπνίες γινόταν τὸ ἀδιαχώρητο ἀπὸ φτωχοὺς καὶ κατὰκοπους μεροκαματιάρηδες, πὺ ὄχι μόνον δὲν κουράζονταν ἀπὸ τὸ μῆκος τῶν ἀκολουθιῶν, ἀλλ’ ἀδημονοῦσαν πότε θὰ ξαναγίνῃ ἀγρυπνία γιὰ νὰ συμμετάσχουν σ’ αὐτή. «Καὶ ὅτε ἤρχετο ἡ ὥρα, γράφει γιὰ τὸν ἑαυτὸ του ὁ π. Φιλόθεος Ζερβάκος, ἔτρεχον μὲ χαράν, ὡσπερ τρέχει ἡ ἔλαφος ἐπὶ τὰς πηγὰς, διὰ νὰ πῖω ἐκ τοῦ ὕδατος τοῦ ἀλλομένου εἰς ζωὴν αἰώνιον καὶ ποτίσω, δροσίσω καὶ εὐφράνω τὴν διψῶσαν μου ψυχὴν. Καὶ πράγματι ἠσθανόμην δρόσον, εὐφροσύνην καὶ ἀγαλλίασιν πνευματικὴν καὶ μοὶ ἐφαίνοντο εἰς τὸν λάρυγγά μου γλυκύτερα ὑπὲρ μέλι καὶ κηρίον τὰ λόγια του Θεοῦ, οἱ ὕμνοι, αἱ δοξολογίαι, τὰ στιχηρά, τὰ ιδιόμελα, οἱ κανόνες, τὰ κατανυ-

98. Βωκος Γ., «Ἀγρυπνία εἰς τὸν ἄγιον Ἐλισσαῖον», *Νέα Ἐστία*, 192 (Χριστούγεννα 1934), σσ. 35-36.

πικὰ τροπάρια, τὰ ὁποῖα ἔψαλλον οἱ ἀείμνηστοὶ καθηγηταὶ ἐξαδέλφοι Ἀλέξανδροι Παπαδιαμάντης καὶ Μωραϊτίδης, ὅχι μὲ φωνὰς θυμηλικὰς καὶ βοὰς ἀτάκτους καὶ ἀναρμόστους, ἀλλὰ, ὡς λέγει ὁ Δαβὶδ, μὲ σύνεσιν, μὲ συναίσθησιν, μὲ φόβον καὶ τρόμον: “ψάλατε συνετῶς, ψάλατε τῷ Κυρίῳ ἐν φόβῳ καὶ τρόμῳ”. “Ὅταν ἔψαλλον οἱ δύο Ἀλέξανδροι, Παπαδιαμάντης καὶ Μωραϊτίδης, ὁ εἷς δεξιὰ καὶ ὁ ἄλλος ἀριστερά, ἔψαλλον μὲ τόσην προσοχήν, ταπεινώσιν, κατάνυξιν καὶ συντριβὴν καρδίας, πὺν ἐνόμιζες ὅτι προσήχοντο, ὅτι ἴσταντο ἐνώπιον τοῦ ἀοράτως παρισταμένου καὶ πανταχοῦ παρόντος Παντοδυνάμου καὶ Παντοκράτορος Θεοῦ καὶ χωρὶς νὰ θέλῃ τις ἡλαύνετο ὁ νοῦς του ὡσπερ ὑπὸ μαγνήτου, ἐπρόσεχε, ἠσθάνετο τὰ δρώμενα καὶ ἐνόμιζεν ὅτι εὐρίσκετο εἰς τὸν οὐρανόν, ὡς ψάλλει ὁ ἱερός ὑμνωδός: ἐν τῷ ναῷ ἐστάτες τῆς δόξης σου, ἐν οὐρανῷ ἐστάναι νομίζομεν»⁹⁹.

Ἄρκετὰ ἔτη ἀργότερα ἀρχιμανδρίτης πλέον καὶ ἠγουμένος τῆς Μονῆς τῆς Λογγοβάρδας Πάρου ὁ π. Φιλόθεος, βρέθηκε κάποια φορὰ στὴν Ἀθήνα καὶ «ἀναμνησθεῖς, λέγει, ἡμερῶν ἀρχαίων, τῶν ἀγρυπνιῶν τὰς ὁποίας παρηκολούθουν εἰς τὸν προφήτην Ἑλισσαῖον μετὰ τῶν φίλων, μεθ’ ὧν συνέψαλλον, μετέβην καὶ εὔρον τοὺς ἰδίους ἱερεῖς παπα-Ἀντώνιον καὶ παπα-Νικόλαον» καὶ μερικὸς παλαιὸς φίλος, τοὺς ὁποίους κατονομάζει. «Ἐκ τῶν ἄλλων τινὲς εἶχον κοιμηθῆ, ὡς ὁ διδάσκαλός μου Παπαδιαμάντης, ὁ ὁποῖος μὲ ἔμαθε τὴν τυπικὴν διάταξιν τῶν ἀγρυπνιῶν καὶ ἱερῶν ἀκολουθιῶν, μὲ ἔμαθε νὰ ψάλλω τοὺς κανόνας, τοὺς πολυελαίους, στιχηρά, προσόμοια, ἰδιόμελα καὶ ἄλλα ἀναγκαιότατα καὶ χρήσιμα καὶ τὸ ἀναγκαιότερον καὶ ὠφελιμώτερον μὲ ἔμαθε νὰ ψάλλω μὲ συναίσθησιν, σύνεσιν, χαρὰν, φόβον καὶ τρόμον, τὰ ὁποῖα μαθήματα εἰσέτι οὐκ ἔμαθον τελειῶς». Οἱ ἀξέχαστες αὐτὲς ἀγρυπνίες ὑπῆρξαν τελικὰ ἓνα ἐκκολαπτήριο εὐσεβῶν ψυχῶν καὶ ἓνα φυτώριο ἐργατῶν τοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας, ἀπ’ ὅπου μετὰ πολλῶν ἄλλων ἀναδείχτηκαν ὁ ἀγιορεῖτης Ἀθανάσιος Λαυριώτης, ἡ ἠγουμένη τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου Ὁσία Ξένη καὶ ἐκλεκτοὶ μοναχοὶ πὺν στελέχωσαν τὴν μοναστικὴ ἀδελφότητα τῆς Μονῆς τῆς Λογγοβάρδας, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ ἴδιος ὁ π. Φιλόθεος¹⁰⁰.

Ὁ π. Φιλόθεος, ὡς αὐτόπτης καὶ αὐτήκοος μάρτυρας, ὁμιλεῖ καὶ γιὰ ἀνθρώπινες ἀδυναμίες καὶ ἀτέλειες πὺν εἶχαν ὁ Παπαδιαμάντης καὶ ὁ Μωραϊτίδης ὡς

99. ΜΑΡΘΑΣ ΜΟΝΑΧΗΣ, *μν. ἔργ.*, σ. 116.

100. Ὁπ. παρ., σσ. 122-123. ΦΙΛΟΘΕΟΣ (Ζερβάκος, ἀρχμ.), «Οἱ ἀναμνήσεις μου ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντην καὶ τὸν Μωραϊτίδην», *Κιβωτός*, 14(1953), σσ. 47-49.

ἄνθρωποι καὶ αὐτοί, ἐπειδὴ κατὰ τὸν Γρηγόριο τὸν Θεολόγο «καὶ τῶν ἀρίστων ὁ μῶμος ἄπτεται, ὡς τελείου καὶ ἀναμαρτήτου ὄντος μόνου τοῦ Θεοῦ»¹⁰¹. «Ἄλλ' εἰς τὴν γενεὰν τὴν ὁποῖαν ἔζησαν, ἐπιλέγει, καθ' ἣν πάντες κατὰ τὸν Προφητάνακτα Δαυῖδ ἐξέκλιναν ἅμα ἠχρειώθησαν, οὗτοι οἱ μακάριοι δὲν ἐξέκλιναν, ἀλλ' ἐστάθησαν ἑδραῖοι, στῦλοι ἀκλόνητοι τῆς εὐσεβείας, καὶ ἀκριβεῖς φύλακες τῶν παραδόσεων. Ἐνήστευον τὰς ὑπὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τῆς Ἐκκλησίας νενομοθετημένας νηστείας, ἠγρύπνουν, προσηύχοντο καὶ κατεγίνοντο εἰς τὴν μελέτην τῶν Ἁγίων Γραφῶν, τῶν συγγραμμάτων τῶν Ἁγίων Πατέρων καὶ διδασκάλων τῆς Ἁγίας ἡμῶν Ἐκκλησίας. Εἰς τὰ συγγράμματά των εἶναι καταφανῆς ἡ εὐλάβειά των καὶ ἀφοσίωσις πρὸς τὸν Θεόν, τοὺς Ἁγίους Πατέρας καὶ ἱεράς παραδόσεις. Ἦσαν ἀκτήμονες, ἔζων λιτότατα καὶ ἐνεδύνοντο ταπεινὰ καὶ πενιχρά. Ὁ δὲ Παπαδιαμάντης ἦτο πάντοτε πτωχός, διότι, ὅ,τι εἶχε ἢ τῶ ἔδιδον, τὰ δένειμε τοῖς πτωχοῖς. Πολλάκις οἱ φίλοι του βλέποντες ὅτι τὰ ἐνδύματά του ἦσαν πεπαλαιωμένα, τῶ ἐπρόσφερον καινουργῆ, ἀλλ' ἐκεῖνος δὲν ἐδέχετο, καὶ ὅταν τὰ ἐνδύματά του καὶ σανδάλια καθίσταντο ἄχρηστα, τότε τὰ ἀντικαθέστα. Ἐφρόντιζον καὶ οἱ δύο νὰ στολιζοῦν ὄχι τὸ φθαρτὸν καὶ θνητὸν σῶμα των, ἀλλὰ τὴν ἀφθαρτὸν καὶ ἀθάνατον ψυχὴν των μὲ ἀρετάς, ἐμίσουν καὶ ἀπεστρέφοντο πάντα νεωτερισμὸν καὶ τὸν σημερινὸν ψευδοπολιτισμὸν καὶ τὴν ξενομανίαν, ἤλεγχον δὲ καὶ ἐκαυτηρίαζον τοὺς χάσκοντας διὰ τὰ ξένα καὶ ὀθνεῖα καὶ εἰσάγοντας ξένα καὶ καινὰ δαιμόνια, τοὺς νεωτεριστὰς καὶ καινοτόμους, οἵτινες ἀπεμπόλησαν τὰ ἀρχαῖα καὶ χριστιανικὰ ἦθη καὶ ἔθιμα, τινὲς δὲ καὶ αὐτὸν τὸν θησαυρὸν τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως καὶ ἐνεδύσαντο ὡς ἱμάτιον τὸν νεωτερισμὸν καὶ τὰ σαθρὰ καὶ ἄσεμνα ἦθη τῶν Εὐρωπαϊῶν καὶ λοιπῶν ξένων καὶ κινδυνεύει ἡ Ἑλλάς νὰ ἐξευρωπαϊσθῆ καὶ ἀμερικανοποιηθῆ»¹⁰².

Καὶ μπορεῖ μὲν ὁ Παπαδιαμάντης νὰ «συνδοξολογεῖ» πλέον μὲ ὅλες τὶς ἄλλες εὐλογημένες ψυχὰς ἐνώπιον τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ, δὲν παύει ὅμως διαχρονικὰ νὰ βρῖσκεται καὶ ἀνάμεσά μας, ἰδιαίτερα κατὰ τὶς μεγάλες ἐορτὲς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους. Διότι στὴν ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας ὁ Παπαδιαμάντης, μαζί μὲ τὸν Μωραϊτίδη, θὰ ἀναφέρεται πάντοτε ὡς ὁ ἰδρυτὴς ἐνὸς νέου λογοτεχνικοῦ εἶδους, τῆς Ἐορταστικῆς Δημοσιογραφίας. Εἶναι, δηλαδή, αὐτὸς ποὺ δημιούργησε τὸ φιλολογικὸ ἐορτολόγιο καὶ μᾶς κατέλιπε ὡς

101. Εἰς τὸν Μ. Βασίλειον Ἐπιτάφιος ΚΗ. ΒΕΠΕΣ, τόμ. 60, σ. 151.

102. ΦΙΛΟΘΕΟΣ (Ζερβάκος, ἀρχιμ.), μν. ἔργ., σσ. 48-49.

θησαυρό ανεκτίμητο τὰ έορταστικά του διηγήματα, πού αποτελοῦν ένα άλλο είδος λειτουργικής κατήχησης και θεολογίας, στην όποία ανατρέχει ό όρθόδοξος έλληνας, σχεδόν έθιμικά, τουλάχιστον τρεις φορές τό χρόνο, Χριστούγεννα, Πρωτοχρονιά και Πάσχα¹⁰³. Δυστυχώς τό λογοτεχνικό αυτό είδος όχι μόνο δέν βρήκε άξιους συνεχιστές, άλλ' αποτελεί ένα από τὰ στοιχειά εκείνα, στα όποια έστιάζεται ή έναντίον τοῦ Παπαδιαμάντη άρνητική κριτική¹⁰⁴, προς τήν όποία όμως ή άπάντησή του είναι άποστομωτική: «...δύνασαι (λέγουν) νά δημοσιεύης έν ήμέραις έορτών διηγήματα ή περιγραφάς, χωρίς νά κάμνης ποσώς λόγον περι τών Χριστουγέννων και τοῦ Πάσχα. Ίδου λοιπόν ποιόν τό αίτιον τής δυσφορίας των - και πόσον άφελώς τό όμολογοῦσι... τό έξωτερικέουσι. Νά φιλοξενηθής ήγεμονικώς εις τὰ μέγαρα μεγάλου άρχοντος, και νά μή προπίης εις τιμήν τοῦ οίκοδεσπότου! Νά άπολαύσης (Ξενίας δεσποτικής και άθανάτου τραπέζης) και νά μή άποδώσης εύχαριστίαν εις τόν έστιάτορα! ...Μή θρησκευτικά, προς Θεοῦ!..»¹⁰⁵.

Εὔλογα, λοιπόν, γράφτηκε ότι κάθε έορταστικό διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη είναι και ένας ναός, στον όποιο τελεταρχεί και κανοναρχεί με τόν δικό του τρόπο «ό άγιος τών νεοελληνικών γραμμάτων», παραθέτοντας «ξενίαν δεσποτικήν» σε μικρούς και μεγάλους, σοφούς και άσόφους, πλούσιους και πτωχούς... Κάθε Χριστούγεννα, κάθε Πρωτοχρονιά, κάθε Πάσχα, ό όρθόδοξος έλληνας αισθάνεται πλάι του έναν πιστό, τόν Παπαδιαμάντη, «άκούει τίς προσευχές του και τό κελάιδημα τής φωνής του σε μικρούς και ταπεινούς ναούς, τόν βλέπει νά κάνη τό σημείο τοῦ Σταυροῦ με τήν ίδια πάντα έπισημότητα και τήν ίδια θερμή φοικίαση, τόν νοιώθει βυθισμένο στην κατάνυξη του, τόν ακολουθεϊ στη χαρά και στην άγαλλίασή του, πού είναι πάντα ύμνος στο θείο και τραγούδι στην έλληνική φύση, προσπαθει νά τόν πλησιάση στη άπλή και στενά προσωπική ζωή του. Σε κάθε στιγμή, σε κάθε σελίδα, σε κάθε μεταβολή τής έπαφής αυτής, και με τὰ χριστουγενιάτικα χιόνια, και με τήν έορταστική άτμόσφαιρα τής πρωτοχρονιάς και με τό ξεέσπασμα τής λαμπριάτικης εύφροσύνης και με τό λουλούδισμα τής έλληνικής γής, ό πιστός αυτός μένει άνθρωπος πού κάνει τή ζωή του

103. ΒΕΡΙΤΗΣ Γ., "Απαντα πεζά, Έκδόσεις Δαμασκός, Άθήνα 1958, σσ. 46-47. ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝ., "Από τόν Παπαδιαμάνη στον Πεντζίκη, σ. 23.

104. Βλ. ΣΙΣΚΟΣ Γ., «Ο Παπαδιαμάντης για τό θρησκευτικό διήγημα και ή ενάντια κριτική» στο Παρέμβαση, (Ιούνιος 2011).

105. «Λαμπριάτικος Ψάλτης», "Απαντα, τόμ. 2, σσ. 514-516.

ὅπως τὴν ὀρίζει ὁ ἐσωτερικὸς τοῦ κόσμος, ἀναπνέει μέσα σὺς συγκινήσεις ποὺ τοῦ δίνει ἡ μεγάλη λατρεία, στέκει μακριὰ ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια»¹⁰⁶.

Θ'. Χωρὶς νὰ λείπουν οἱ φωτεινὲς ἐξαιρέσεις, τὸ γνήσιο ὀρθόδοξο ἱερατικὸ ἦθος ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι γιὰ τὴν Ἐκκλησία μας καὶ σήμερα ἕνα ζητούμενο¹⁰⁷. Καὶ γιὰ τὴν ἀπόκτησή του ἀπαιτεῖται κατ' ἀρχὴν βαθειὰ αὐτεπίγνωση τῶν ὑποψηφίων ἱερέων καὶ ἔλεγχος τῆς γνησιότητος τῶν κινήτρων ποὺ τοὺς ὀδηγοῦν στὴ ἱερατικὴ διακονία¹⁰⁸. Ἡ χριστιανικὴ ἱερωσύνη εἶναι μιὰ μυστηριακὴ συμμετοχὴ στὴν ἱερωσύνη τοῦ μεγάλου ἀρχιερέως Χριστοῦ, καὶ ὁ φορεὺς τῆς καλεῖται νὰ γίνῃ ἔμψυχη εἰκόνα του καὶ πρότυπο πρὸς μίμηση, «*τύπος τῶν πιστῶν ἐν λόγῳ, ἐν ἀναστροφῇ, ἐν ἀγάπῃ, ἐν πνεύματι, ἐν πίστει, ἐν ἀγνείᾳ*» (Α' Τιμ. 4,12). Καὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνῃ μόνο μὲ συνδυασμὸ κλίσεως καὶ κλήσεως, συνεργία τῆς ἀνθρώπινης θέλησης καὶ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, ὅπως εἶδαμε νὰ λέγει ὁ Παπαδιαμάντης¹⁰⁹. Διότι ὑπάρχουν ἱερατικὲς κλίσεις, οἱ ὁποῖες ἐπειδὴ ἔμειναν ἀκατέργαστες καὶ παραμελημένες ἀπὸ ὅλους ἐκείνους, ποὺ φύσει καὶ θέσει καλοῦνται νὰ ἐκφράσουν καὶ νὰ καλλιεργήσουν τὴν ἄλλη κλήση (οἰκογένεια, πνευματικὸς, ἀρχιερεὺς, σχολεῖα, διδάσκαλοι), ἢ ἐγκαταλείφθηκαν ἐντελῶς, ἢ στὴν καλλίτερη περίπτωση δημιουργήσαν κοινῶς τύπου δημόσιους ὑπαλλήλους γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ἐφημεριακῶν κενῶν ποὺ ὑπάρχουν σὺς κατὰ τόπους Μητροπόλεις¹¹⁰. Ἀντίθετα, ὅσοι εἶχαν κλίσση καὶ καλλιεργήθηκαν κατάλληλα, ἀνταποκρίθηκαν στὸ κάλεσμα τοῦ Θεοῦ καὶ ἀναδείχθηκαν ἱερεῖς μὲ ἦθος χριστοκεντρικῆς φιλοθεΐας καὶ φιλανθρωπίας, ὁμόζηλοι τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν ἄλλων ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας μας.

Θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμισθῇ ἐπίσης ἡ ὡς σήμερα διαπιστούμενη ἀδυναμία τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ θεολογικῶν μας σχολῶν νὰ καλύψουν τὸ μεγάλο κενὸ

106. ΧΑΡΗΣ Π., *μν. ἔργ.*, σσ. 203 -204. Ὡς «ναὸς εὐβουλίας» χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ Παπαδιαμάντη γενικὰ ἡ Τέχνη. «*Καὶ ἐνοιωθε βαθειά, πολὺ βαθειά αὐτὸ ποὺ ἔλεγε. Σὲ ὄλη του τὴ λογοτεχνικὴ σταδιοδρομία δὲν ἔπαψε οὔτε μιὰ στιγμὴ νὰ θεωρῇ τὴν τέχνη ναὸ καὶ τὸ ὑπόουρημα τοῦ λογοτέχνη νὰ τὸ ἐξασπῇ ὡς ἕνα ὑψηλὸ καὶ ἱερὸ λειτούρημα*». ΒΕΡΙΤΗΣ, *μν. ἔργ.*, σ. 44.

107. Βλ. ΚΑΡΔΑΜΑΚΗΣ Μ. (Πρωτοπρ.), *Ἐκκλησιαστικὴ παιδεία. Ἡ περιπέτεια ἐνὸς ὁράματος*, Ἐκδόσεις Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1994, σ. 42.

108. Βλ. γενικὰ: ΘΕΡΜΟΣ Β. (Πρωτοπρ.), *Ἡ ἱερατικὴ κλήση ὡς ψυχολογικὸ γεγονός*, Ἐκδόσεις Γρηγόρη, Ἀθήνα 2005.

109. «Ἱερεῖς τῶν πόλεων καὶ ἱερεῖς τῶν χωρίων», Ἐπαντα, τόμ. 5, σ. 195.

110. Βλ. ΓΡΙΝΙΕΖΑΚΗΣ Μ. (Ἀρχιμ.), *Ποιμένες καὶ ποιμαινόμενοι. Τὸ ἱερατικὸ ἦθος καὶ οἱ ποιμαντικὲς προσδοκίαι τῆς Ἐκκλησίας*, Ἐκδόσεις Ἀκρίτας, Ἀθήνα, 2006, σ. 23. ΘΕΡΜΟΣ Β. (Πρωτοπρ.), «Ποῖός εἶναι ὁ κλῆρος τοῦ κλήρου», *Σύναξη* 42(1992)35.

των γνησίων ιερατικών κλήσεων που απαιτούν οι ποιμαντικές ανάγκες της Ἐκκλησίας μας. Ὁ μακαριστὸς Μητροπολίτης Σερβίων καὶ Κοζάνης Διονύσιος (Ψαριανός), ὁ ὁποῖος χαρακτηρίστηκε ὡς ἡ θεολογικότερη φυσιογνωμία ἐπισκόπου τῆς ἐλλαδικῆς ἱεραρχίας στὶς τελευταῖες δεκαετίες, καθοδηγητικὸ παράδειγμα ἐκκλησιαστικοῦ φρονήματος καὶ ἠθους¹¹¹, γράφει ἐπιγραμματικά ὅτι ἡ θεολογία εἶναι ἐπιστήμη ἱερατικὴ καὶ ἡ ἱερωσύνη εἶναι διακονία θεολογική¹¹². Γι' αὐτὸ καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας θεολογοῦσαν ποιμαίνοντες καὶ ἐποίμειναν θεολογοῦντες. Αὐτὴ δ' ἀκριβῶς ἡ σύζευξη καὶ ἐνότητα μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο πνευματικῶν χαρισμάτων, τῆς ἱερωσύνης καὶ τῆς θεολογίας, φαίνεται ὅτι λείπει σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν καὶ θεολογικὴν μας σχολὴν καὶ ἐξηγεῖ τὴν ἀποτυχία τους στὴν ἀνάδειξη γνησίων πνευματικῶν ποιμένων τοῦ λαοῦ¹¹³, ἐξ οὗ καὶ ἡ κατὰ ὀρισμένων συγχρόνων του ἀκαδημαϊκῶν θεολόγων κριτικὴ τοῦ Παπαδιαμάντη, οἱ ὁποῖοι μᾶς ἔφεραν «τὰ φῶτα τῆς ἐσπερίας»: «Καθ' ὃν τρόπον ὑπάρχουσιν λ.χ. φωτογράφοι τῆς μόδας, φραγορράπται τῆς μόδας κ.λπ., οὕτως ἐπόμενον εἶναι νὰ ὑπάρχωσι καὶ θεολόγοι τῆς μόδας...», οἱ ὁποῖοι... «εἴμεθα περίεργοι νὰ ἡξέυρομεν ἄν... ὠμίλησαν ποτὲ εἰς τὸ ἀκροατήριόν των περὶ θαυμάτων, περὶ ὑπάρξεως δαιμόνων, περὶ πολέμου τῶν πονηρῶν πνευμάτων, περὶ νηστείας κ.λπ.»¹¹⁴.

111. ΓΙΑΝΑΡΑΣ ΧΡ., μν. ἔργ., σ. 480.

112. «Περὶ τῆς Ἐκκλησίας, Αὐτοσχέδιος μελέτη, σ. 3.

113. Στὴν προμνημονευθεῖσα μελέτη του (ὄπ. παρ.) ὁ μακαριστὸς ἐπίσκοπος Κοζάνης Διονύσιος γράφει καὶ τὰ ἑξῆς: «Ὁ αἰδίδιμος ἱερός ἀνὴρ (Χρ. Παπ.) ὑπῆρξε συνεχιστὴς μιᾶς μακροαίωνος παραδόσεως ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἣτις δυστυχῶς τείνει νὰ ἐκλείψῃ· συνεδύαζεν ἐν ἑαυτῷ τὸν ἱερέα καὶ τὸν διδάσκαλον, ὑπῆρξεν ἐν ταυτῷ ἱερός καὶ σοφὸς ἀνὴρ. Ἡμεῖς οἱ περιλειπόμενοι, οἱ προσωπικῶς γνωρίσαντες τοῦτον, οἱ συλλειτουργήσαντες αὐτῷ καὶ ἀκούσαντες αὐτοῦ, τόσῳ περισσότερον ἀναπολοῦμεν τὴν γεράσιμον ἐκείνην πατερικὴν μορφήν, ὅσῳ αἰσθανόμεθα καὶ διαπιστοῦμεν ὅτι ὀσμῆραι ἐκλείπει ἀπὸ τῶν θεολόγων ὁ ἱερεὺς καὶ ἀπὸ τῶν ἱερέων ὁ θεολόγος. Τοῦτο ἀναντιλέκτως συμβαίνει ἐπὶ μεγίστη ζημία τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἱερωσύνης τε καὶ θεολογίας... Ἡ Ἐκκλησία δὲν χωρίζει μεταξὺ Πατέρων καὶ διδασκάλων, ἀλλὰ σχεδὸν πάντοτε ἐν τῷ προσώπῳ τῶν πατέρων εἶδε τοὺς θεολόγους καὶ ἐν τῷ προσώπῳ τῶν θεολόγων εἶδε τοὺς πατέρας. Ὅ,τι δὲ ἄλλοτε ἀπετέλει ἐξαιρέσειν, ἤδη ἰσχύει ὡς κανὼν, ὥστε νὰ θεωρῆται ἀσύνηθες τὸ φαινόμενον τοῦ ἱερέως ἐν τοῖς θεολόγοις καὶ τοῦ θεολόγου ἐν τοῖς ἱερέουσιν».

114. «Ἡ Μεγάλῃ Ἑβδομάς ἐν Ἀθήναις», «Ἄπαντα», τόμ. 5, σ. 178. Πρβλ. ΚΕΣΣΕΛΕΠΟΥΛΟΣ ΑΝ., «Κριτικὴ τῆς ἀκαδημαϊκῆς Θεολογίας ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη». Πρακτικὰ Β' Διεθνούς Συνεδρίου γιὰ τὸν Ἄλ. Παπαδιαμάντη, (Ἀθήνα 1-5 Νοεμβρίου 2001, Δόμος 2002, σσ. 247-253.

Ἄλλ' ἡ οὐσιαστικώτερη συμβολή τοῦ Παπαδιαμάντη στήν ἀνάδειξη τοῦ ὀρθόδοξου ἱερατικοῦ ἤθους εἶναι ἡ καθοριστική σημασία τήν ὁποία ἀπέδωσε στήν ὀρθόδοξη ἐκκλησιαστική λατρεία, ὡς μιᾶ ἐμπειρική θεολογία τῆς Μεταμορφώσεως, πού ἀπεργάζεται τήν «καλήν ἀλλοίωσιν» στόν ἄνθρωπο¹¹⁵, καί εἶναι τὸ σχολεῖο ἐκεῖνο μέσα στὸ ὁποῖο σμιλεύεται κυρίως τὸ ἦθος αὐτό. Διότι ἂν ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία μας εἶναι πρῶτ' ἀπ' ὅλα κοινωνία λατρείας καί ὁ δοξολογικός χαρακτήρας εἶναι τὸ ἰδιάζον γνώρισμα τῆς Ὁρθόδοξης Θεολογίας, τότε κατὰ λογική συνέπεια καί ἡ ἱερωσύνη εἶναι πρῶτιστα λατρεία καί δοξολογία τοῦ Θεοῦ καί οἱ φορεῖς τῆς ἀνθρώποι προσευχῆς καί ἱερουργοὶ τῶν θείων μυστηρίων¹¹⁶. Ἱερατικὸ ἦθος σημαίνει σὲ τελικὴ ἀνάλυση λειτουργικὸ ἦθος, ὄχι μὲ τὴν ἔννοια τοῦ κληρικοῦ ὡς ἑνὸς ἐπαγγελματία τεχνοκράτη τῆς Τελετουργικῆς, ἀλλ' ὡς ἑνὸς λειτουργοῦ πού ἡ προσευχόμενη καρδιά του φλαίγεται ἀπὸ ἀγάπη πρὸς τὸν Θεὸ καί ἐναγώνια ποιμαντικὴ φροντίδα γιὰ τὰ πνευματικά του τέκνα. Γι' αὐτὸ καί τὸν ἱερέα οἱ πιστοὶ τὸν ἐκζητοῦν καί τὸν κατανοοῦν κυρίως ὡς προσευχόμενο ἄνθρωπο καί προεξάρχοντα τῆς κοινῆς προσευχῆς τῆς Ἐκκλησίας πού εἶναι ἡ θεία λατρεία. Ἄν δὲ σήμερα παρατηρεῖται μιὰ τόσο μεγάλη ποιοτικὴ ἔκπτωση τοῦ ἱερατικοῦ ἤθους, αὐτὸ ὀφείλεται κυρίως στὸ ὅτι οἱ ἱερεῖς μας ἔπαυσαν νὰ θεωροῦν τὴ λειτουργικὴ ζωὴ ὡς τὴν πεμπουσία τοῦ ἱερατικοῦ τῶν ἔργου¹¹⁷. Πρόκειται γιὰ μιὰ κρίση ταυτότητας τῆς ἱερατικῆς διακονίας, ὅπου «τὸ χάρισμα συνθλίβεται ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμα»¹¹⁸, καί ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ ξεπεραστῆ διαμέσου μιᾶς λειτουργημένης ἐκκλησιαστικῆς θεολογίας, ἡ ὁποία καί μόνη μπορεῖ νὰ ἀπαντήσῃ στὸ κρίσιμο ἐρώτημα πού θέτει ὁ σύγχρονος κόσμος στήν ἱερατεύουσα Ἐκκλησία, μὲ τρόπο ἀνάλογο πρὸς

115. ΚΕΣΣΕΛΕΠΟΥΛΟΣ ΑΝ., *Ἡ λειτουργικὴ παράδοση*, σσ. 10-11.

116. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ (ΨΑΡΙΑΝΟΥ, Μητροπολίτου Σεβρίων καί Κοζάνης), *Ποιμαντικά κείμενα*. Σειρά: Εἰς οἰκοδομὴν τοῦ Σώματος τοῦ Χριστοῦ. Ἐκδόσεις: Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Α' Ἐκδοση 2001, σσ. 50-51: «Πρὶν ἀπ' ὅλα ὁ ἱερέας καί ποιμένας τῆς Ἐκκλησίας εἶναι προσευχόμενος ἄνθρωπος καί λειτουργός. Μόνο στὸν καιρὸ μας, πού στήν Ἐκκλησία διαδόθηκε ἡ αἴρεση τῆς δράσεως, ἡ προσευχὴ καί γενικὰ ἡ θεία λατρεία θεωρεῖται χαμένος χρόνος. Αὐτὸ βαθύτερα θὰ πεῖ ὅτι ἔχουμε μεγάλη ἐμπιστοσύνη στὶς ἀνθρώπινες δυνάμεις καί ἱκανότητές μας, στὸ μυαλό μας καί στὰ χέρια μας, ὥστε νὰ κρίνουμε ὅτι δὲν μᾶς χρειάζεται ὁ φωτισμὸς καί ἡ δύναμη τοῦ νοῦ. Ἔτσι ξεκινᾶμε τὸ ἔργο μας καί τὸν ἀγῶνα μας χωρὶς Θεὸ στήν κυριολεξία τοῦ πράγματος».

117. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Εἰς τὴν προσευχὴν*, Λόγος α'. ΒΕΠΕΣ 66, σ. 327: «ἡμέληται γὰρ ἐν τῷ βίῳ καί παρεώραται τοῖς πολλοῖς τὸ ἱερόν τοῦτο καί ἔνθεον ἔργον, ἡ προσευχὴ».

118. ΚΑΡΔΑΜΑΚΗΣ, *μν. ἔργ.*, σ. 77.

αὐτὸν πού τὸ ἔθεσαν οἱ Γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι στὸν Ἰησοῦ Χριστό: «Σύ... τί ἐργάζῃ» (Ἰωάν. 6, 30).

Τελικὰ ἀπ' ὅλη τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη συνάγει κανεὶς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἦταν κατὰ κάποιον τρόπο ἕνας ἱερέας χωρὶς νὰ ἱερωθῆ, κάτι, δηλαδή, ἀνάλογο πρὸς αὐτὸ πού εἶπε ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος γιὰ τὸν Μ. Βασίλειο, πὼς ἦταν «*ἱερεὺς Χριστιανοῖς καὶ πρὸ τῆς ἱερωσύνης*»¹¹⁹. Ὑπάρχουν πρὸς τοῦτο σημαδιακὰ στοιχεῖα στὸν Παπαδιαμάντη. Γεννήθηκε στὶς 4 Μαρτίου τοῦ 1851 «*Κυριακὴν Β' τῶν Νηστειῶν καὶ ἑορτὴν Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, καθ' ἣν ὄραν ψάλλονται τὸ πρῶτ' ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τὰ Τριαδικά*». «*Ἐβαπτίσθη τῇ Δευτέρᾳ ἡμέρᾳ τοῦ Πάσχα καὶ ὠνομάσθη Ἀλέξανδρος· ἔτυχε δὲ τότε, ἐνῶ ὁ βαπτίζων αὐτὸν παπα-Νικόλαος ἔρριπτε τὸ ἔλαιον εἰς τὴν κολυμβήθραν, νὰ σχηματισθῆ αὐτομάτως ἐπὶ τοῦ ὕδατος αὐτῆς σταυρὸς διὰ τοῦ ἐλαίου· τὸ δὲ περιέργον τοῦτο συμβεβηκὸς ἐξήγησεν ὁ παπα-Νικόλαος εἰπὼν, ὅτι αὐτὸ τὸ παιδί θὰ γίνῃ μέγας*»¹²⁰. Πράγματι «*ὁ φτωχὸς καὶ βασανισμένος αὐτὸς ἄνθρωπος φωτοβόλησε μὲ τὴν αὐτοσυνέπειά του. Κ' ἔφτασε στὴν ἄκρα ἀπλότητα ζωῆς καὶ τέχνης. Κατόρθωσε τὸ ὕψιστο: νὰ κρατᾶ σὰν ἱεροφάντης τὰ τίμια δῶρα τῆς ἀποστολῆς τοῦ τεχνίτη*»¹²¹. Ἐφυγε ἀπὸ τὴ ζωὴ αὐτὴ τὴν νύκτα τῆς 2ας πρὸς τὴν 3ην Ἰανουαρίου 1911, σὲ ἡλικία 60 χρονῶν, ἀφοῦ προηγουμένως ἔκανε «*τὰ ἐκκλησιαστικά του*», δηλαδή, ἐξομολογήθηκε καὶ κοινώρησε τῶν ἀχράντων μυστηρίων. Τὸν εἶπαν ὅτι εἶναι «*ὁ κατ' ἐξοχὴν πανηγυριστὴς τῆς ἑλληνικῆς Ὁρθοδοξίας*»¹²². Πράγματι τὸ τελευταῖο «*τραγούδι τοῦ Θεοῦ*», πού ἔψαλλε πρὶν ξεψυχίση, ἦταν τὸ ἰδιόμοελο τροπάριο τῆς Θ' Ὁρας τῶν Θεοφανείων «*Τὴν χεῖρα σου τὴν ἀψαμένην τὴν ἀκήρατον κορυφὴν τοῦ Δεσπότου...*», δέηση στὸν Ἰωάννη τὸν Βαπτιστὴ, πού τελειώνει μὲ τὸ στίχο «*Καὶ δεῦρο στήθι μεθ' ἡμῶν, ἐπισφραγίζων τὸν ὕμνον καὶ προεξάρχων τῆς πανηγύρεως*». Ἄν τὸ δοῦμε λίγο μεταφορικά, ὁ στίχος αὐτὸς ἐκφράζει κατὰ ἕνα μοναδικὸ τρόπο καὶ τὴ δική μας παράκληση πρὸς τὴν ψυχὴ τοῦ ἱεροῦ γέροντα τῆς Σκιάθου, κάθε φορὰ πού γίνεται «*σύναξη*» πρὸς τιμὴν του.

119. Εἰς τὸν Μ. Βασίλειο *Ἐπιτάφιος ΠΓ*. ΒΕΠΕΣ 60, σ. 143.

120. MERLIER OC., *Παπαδιαμάντη Γράμματα*, Βιβλιοπωλεῖον Ν. Σιδέρη, Ἀθήνα 1934, σ. 228. Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη *Ἀλληλογραφία*, Φιλ. ἐπιμ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, ἔκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1992, ἐπιστ. 287, σσ. 216-219.

121. ΒΑΛΕΤΑΣ Γ., «*Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ ἐποχὴ του*», στὸ *Νέα Ἑστία-Ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη*, 355 (Χριστούγεννα 1941), σ. 12.

122. ΒΕΗΣ Ν., «*Ρωμανὸς ὁ μελωδὸς καὶ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης*», στὸ *Νέα Ἑστία-Ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη*, 355 (Χριστούγεννα 1941), σ. 29.

Ἡ Ρωμηοσύνη τοῦ Παπαδιαμάντη

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ
ΚΑΙ ΑΓΙΟΥ ΒΛΑΣΙΟΥ ΙΕΡΟΘΕΟΥ

“Όταν ἀναφέρομαι στήν Ρωμηοσύνη, δὲν τὴν ἐννοῶ ἀπὸ ἐθνοφυλετικῆς καὶ ἐθνικιστικῆς πλευρᾶς, ἀφοῦ ἡ Ρωμηοσύνη ἐκφράζει τὴν ἀληθινὴ οἰκουμενικότητα, ἀλλὰ θὰ ἐπικεντρῶσω τὸ ἐνδιαφέρον στὸν ἰδιαίτερο τρόπο ζωῆς σὲ σχέση μὲ τὸν Θεό, τὸν ἄνθρωπο, τὴν Ἐκκλησία, τὴν λατρεία καὶ γενικότερα τὴν κοινωνία. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐνιαία ἐκκλησιαστικὴ καὶ πολιτιστικὴ παράδοση, ἡ ὁποία διαφοροποιεῖται ἀπὸ ἄλλες παραδόσεις, ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς ζωῆς.

Μέσα ἀπὸ αὐτὴν τὴν προοπτικὴ μποροῦμε νὰ δοῦμε τὸ ἔργο τοῦ μεγάλου λογοτέχνη Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη καὶ μποροῦμε νὰ τὸ προσδιορίσουμε ὡς ἔκφραση τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ φιλοκαλικῆς παράδοσης, πού εἶναι γνώρισμα τῆς ρωμηοσύνης. Ἔτσι, ὁ Παπαδιαμάντης, ὅπως φαίνεται στὰ ἔργα του –εἶναι γνωστὸ τὸ διήγημά του *Πάσχα ρωμείκο*– ἀλλὰ καὶ τὸν τρόπο τῆς ζωῆς του ἦταν ἓνας Ρωμῆος, μὲ ὅλα τὰ γνωρίσματα τῆς λέξεως αὐτῆς. Αὐτὸ θὰ τὸ δοῦμε σὲ μερικὰ σημεῖα τὰ ὁποῖα θὰ ἀκολουθήσουν.

1. Τὸ περιβάλλον στὸ ὁποῖο ἔζησε

Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης γεννήθηκε σὲ μιὰ περίοδο πολὺ κρίσιμη γιὰ τὸν ἑλληνισμό, ἦτοι τὸ 1851, καὶ βέβαια μεγάλωσε σὲ μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία γινόταν ἐπίσημες διεργασίες γιὰ τὸν πολιτιστικὸ ἐκσυγχρονισμό τῆς Ἑλλάδος, πού ταυτιζόταν μὲ τὸν ἐξευρωπαϊσμό, καὶ αὐτὸς ὁ πολιτιστικὸς ἐκσυγχρονισμὸς ταυτόχρονα ἦταν καὶ προδοσία ἔναντι ὅλου τοῦ πολιτιστικοῦ πλοῦτου τοῦ Γένους.

Ἐπάρχουν δύο σημαντικὰ κείμενα πού προσδιορίζουν αὐτὸ τὸ θέμα, ἦτοι τὸ βιβλίον τῆς Ἑλλης Σκοπετέα μὲ τίτλο *Τὸ “Πρότυπο Βασίλειον” καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα (1830-1880)*, πού εἶναι ἀπὸ τὰ ἐγκυρότερα ἐπιστημονικὰ βιβλία πάνω στὸ θέμα αὐτό, καὶ ἓνα κείμενο τῆς Εὐθυμίας Μαυρομιχάλη μὲ τίτλο *Οἱ Καλλιτεχνικοὶ Σύλλογοι καὶ οἱ στόχοι τους (1880-1910)*. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ κείμενα,

χωρίς να αναφέρονται στον Παπαδιαμάντη, παρουσιάζουν τὰ πλαίσια μέσα στα ὁποῖα ἔζησε καὶ μεγάλωσε, ἀλλὰ καὶ κοιμήθηκε ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης καὶ νομίζω δείχνουν τὴν μεγαλωσὴν αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ Ἑλλη Σκοπετέα στὸ βιβλίο της ποὺ προαναφέρθηκε ἐκθέτει διεξοδικὰ τὸ γεγονός ὅτι μετὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 παρατηρεῖται στὸν ἑλληνικὸ χῶρο μιὰ προσπάθεια ἀπογαλακτισμοῦ τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὴν ἕως τότε παράδοσή της καὶ τὴν προσάρτησή της στὴν Εὐρώπη. Ὅποτε, μὲ ὄλες τὶς διεργασίες ποὺ ἔγιναν προσπάθησαν οἱ Εὐρωπαῖοι νὰ ἀναπτύξουν μιὰ καινούργια ἰδεολογία καὶ μιὰ νέα συνείδηση στοὺς Ἕλληνες πολῖτες τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους. Ἡ διεξοδικὴ ἀνάπτυξη τῆς διαφορᾶς μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ἑλλαδιτῶν, ἡ προσπάθεια ὀρισμοῦ τῶν συνόρων τοῦ νέου Κράτους, οἱ διαμάχες μεταξὺ τῶν αὐτοχθόνων καὶ τῶν ἑτεροχθόνων καὶ ἡ τελικὴ νίκη τῶν αὐτοχθόνων, ἡ διάκριση μεταξὺ «τῶν μέσα καὶ ἔξω Ἑλλήνων» καὶ ἡ διαφορὰ μεταξὺ Ἑπτανησίων καὶ Φαναριωτῶν δείχνει τὴν διπολικότητα τῶν κατοίκων ποὺ ζοῦσαν στὸ Ἑλληνικὸ Βασίλειο. Παρατηρεῖται μιὰ προσπάθεια νὰ ἀποκτήσουν οἱ Ἕλληνες εὐρωπαϊκὴ ταυτότητα μέσα ἀπὸ τὴν γλώσσα, τὴν θρησκεία καὶ τὴν Παιδεία. Μὲ πολλὲς προσπάθειες κατασκευαζόταν ἓνα «πρότυπο Βασίλειο», τὸ ἑλληνικὸ Κράτος, τὸ ὁποῖο ταυτιζόταν μὲ τὸ ἐθνικὸ Κράτος, καὶ τὸ ὁποῖο «ἄρχιζε στὴν οὐσία ἀπὸ τὸ σημεῖο μηδέν»¹. Τὸ κενὸ ποὺ ἄφηγε ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ Τούρκου κατακτητῆ ἔπρεπε νὰ καλυφθῆ. «Ἐπεῖγε ἡ ἀνάγκη τῆς αὐτοτελοῦς πλέον ἐπεξεργασίας μιᾶς νέας συνείδησης, στὸ νέο πλαίσιο ἀναφορᾶς ποὺ ἦταν τὸ ἐθνικὸ κράτος»². Μάλιστα ὁ Σπυρίδων Τρικούπης ὡς ἔξης καταγράφει τὸν διπλὸ χαρακτηρισμὸ τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821: «ἐπανάστασις καὶ ἀποστασία»³. Καὶ βέβαια «ἡ κατεύθυνση τὴν ὁποία ἀκολούθησε τὸ Βασίλειο ἦταν δεδομένη: ἔξομοίωση μὲ τὴν Εὐρώπη»⁴ καὶ μάλιστα τὴν Εὐρώπη τοῦ διαφωτισμοῦ, ποὺ σαφῶς ἀπομακρυνόταν ἀπὸ τὸν ὀρθόδοξο φωτισμὸ.

Ἐνῶ ὑπῆρχε αὐτὸς ὁ πολιτικὸς καὶ πολιτισμικὸς σχεδιασμὸς, ἐν τούτοις ταυτοχρόνως ἐκφραζόταν καὶ ἡ μεγάλη ἰδέα τοῦ Γένους, τὸ ὁποῖο Γένος ζοῦσε μὲ τὶς παραδόσεις τῆς Ρωμηοσύνης ποὺ ἀποστρεφόταν τὰ ἰδεολογικὰ καὶ τὰ θρησκευτικὰ ρεύματα τῆς Δύσεως καὶ εἶχε ἀναφορὰ στὴν Κωνσταντινούπολη.

1. ΣΚΟΠΕΤΕΑ ΕΛΛΗΣ, «Τὸ “Πρότυπο Βασίλειο” καὶ ἡ “Μεγάλῃ Ἰδέα”, ὄψεις τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος στὴν Ἑλλάδα, 1830-1880», Ἀθήνα 1988, σελ. 30-31.

2. Ἐνθ. ἄνωτ., σελ. 31.

3. Ἐνθ. ἄνωτ., σελ. 39.

4. Ἐνθ. ἄνωτ., σελ. 44.

Είναι χαρακτηριστικό ότι «τό 1834 ὁ Κωλέττης προτείνει νὰ μὴν ἀποκτήσει ἡ Ἑλλάδα ἐπίσημη πρωτεύουσα, ἀφοῦ ἡ πραγματικὴ πρωτεύουσα τοῦ ἑλληνισμοῦ ἦταν ἡ Κωνσταντινούπολη. Στὸν πρῶτο ἑορτασμὸ τῆς 25ης Μαρτίου, τὸ 1836, κυριαρχεῖ τὸ σύνθημα: “στὴν Πόλη”»⁵.

Ἡ Εὐθυμία Μαυρομιχάλη στὸ κείμενό της ποὺ ἐπίσης προαναφέρθηκε⁶ ἐκθέτει τὴν κινητικότητα ποὺ παρατηρεῖται στὸν χῶρο τῆς Ἑλλάδος μετὰ τὸ 1870, ἡ ὁποία κινητικότητα χαρακτηρίζεται ὡς «συλλογομανία». Κατ’ ἀρχὰς ἰδρύεται ὁ καλλιτεχνικὸς Σύλλογος μετὰ τὴν ἐπωνυμία «Σύλλογος τῶν ὠραίων τεχνῶν» καὶ στὴν συνέχεια «ἐμφανίζονται τρεῖς διαφορετικὲς συσσωματώσεις φιλοτέχνων μετὰ τὸ ὄνομα “Ἐταιρεία τῶν Φιλότεχνων”». Ἐπειτα ἐμφανίζεται καὶ ἕνας σύλλογος μετὰ τὴν ἐπωνυμία «Ἐνωση Καλλιτεχνῶν» ποὺ τὰ μέλη του εἶναι κατ’ ἔξοχὴν καλλιτέχνες.

Τὸ σημαντικό εἶναι ὅτι τὰ μέλη τῶν συλλόγων αὐτῶν εἶναι ἐπίλεκτα μέλη τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας, πολιτικοί, πνευματικοί ἄνθρωποι, οἱ ὅποιοι χαρακτηρίζουν τὸ ἔργο τῶν συλλόγων αὐτῶν ὡς «ἐθνοφελές». Εἶναι παρατηρημένο ὅτι αὐτὴ ἡ μεγάλη ἄνθηση τῆς νεώτερης τέχνης καὶ τῆς μεταδόσεώς της με ἐκθέσεις, διὰ τῶν συλλόγων καὶ τῶν ἐνώσεων αὐτῶν ἐντάσσεται μέσα στὴν προσπάθεια προσδιορισμοῦ τῆς νέας ιδεολογίας τοῦ ἀρτιγέννητου ἑλληνικοῦ Κράτους. Οἱ περισσότεροι καλλιτέχνες, κυρίως ζωγράφοι καὶ γλύπτες, ἔχουν σπουδάσει στὴν Εὐρώπη καὶ μεταφέρουν μετὰ τὴν τέχνη τους τὸ νέο αὐτὸ πνεῦμα διαμορφώνοντας τὴν καινούργια αὐτὴ συνείδηση.

Ὁ Παπαδιαμάντης, παρὰ τὴν ἔντονη αὐτὴν κινητικότητα ποὺ παρατηρεῖται στὸν ἑλληνικὸ χῶρο τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη ποὺ γεννήθηκε καὶ ἐργάστηκε, παρὰ τὴν νέα διαμορφούμενη συνείδηση, παραμένει Ρωμηός, μαθητὴς ταπεινὸς τῆς παραδόσεως ποὺ γνώρισε στὴν Σμιάθο, τοὺς Κολλυβάδες Πατέρες καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ αὐτὴν τὴν παράδοση ἐκφράζει. Παραμένει σταθερὰ προσηλωμένος καὶ ἀντίθετος μετὰ τὴν νέα αὐτὴν νοοτροπία ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν Ἑλλάδα. Δὲν ἐπηρεάσθηκε καθόλου ἀπὸ αὐτὴν τὴν νοοτροπία. Ὅμως τὸν δικαίωσε ἡ ἱστορία, γιατί ἀπέδειξε ὅτι ἡ παράδοση τὴν ὁποία ἐκπροσωποῦσε εἶχε διαχρονικὴ ἀξία, ἐνῶ ἡ νέα εὐρωπαϊκὴ παράδοση, ποὺ διαπνεόταν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τοῦ ρομαντισμοῦ ἦταν ἐκφράσεις ἑνὸς μέρους τοῦ χρόνου τῆς

5. Ἐνθ. ἄνωτ., σελ. 274.

6. Βλ. ΜΑΥΡΟΜΙΧΑΛΗ ΕΥΘΥΜΙΑΣ, *Οἱ Καλλιτεχνικοὶ Σύλλογοι καὶ οἱ στόχοι τους (1880-1910)*, Περιοδικὸ Μνήμων, τόμ. 23ος, Ἀθήνα 2001, σελ. 221-267.

ιστορίας. Τὴν μεγαλωσύνη τοῦ Παπαδιαμάντη τὴν βλέπω σὲ αὐτὴν τὴν ἀντίστασή του πρὸς τὴν νέα ἐθνικὴ συνείδηση ποὺ ἐκαλλιεργεῖτο καὶ ἐπιβαλλόταν στὴν ἐποχὴ του.

2. Ὁ Θεὸς τοῦ Παπαδιαμάντη

Ὁ Θεὸς τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι ὁ Θεὸς τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἰδιαίτερος τῶν Φιλοκαλικῶν Πατέρων μὲ τὴν ἐμπειρικὴ γνῶση τοῦ Θεοῦ καὶ φυσικὰ μὲ τὴν φιλοθεΐα καὶ φιланθρωπία. Δὲν εἶναι ὁ Θεὸς τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτη καὶ τοῦ Ἄνσελμου Καντερβουρίας.

Ὁ Θεὸς τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτη εἶναι ἓνας θεὸς ἀπρόσιτος, σκληρὸς, ποὺ ὑποχρεώνει τὸν ἄνθρωπο στὴν ἀποδοχὴ τῆς ὑπαρξῆς του. Στὴν *Σούμμα Θεολογική*, ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης, μετὰ τὰ ἐπιχειρήματα περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, φθάνει σὲ ἀναγκαστικὲς δεσμεύσεις: «Ἀνάγκη λοιπὸν νὰ παραδεχθῶμεν πρῶτην τινα ποιητικὴν αἰτίαν, ἣν πάντες ὀνομάζουσι Θεόν». Καὶ ἄλλοῦ: «Συνεπῶς πρέπει νὰ ὑπάρχη ὄν νοοῦν, ὑφ' οὗ πάντα τὰ φυσικὰ ὄντα κυβερνῶνται καὶ κατευθύνονται πρὸς τὸν ἑαυτῶν σκοπὸν· τὸ δ' ὄν τοῦτο ὀνομάζομεν Θεόν». Καὶ ἄλλοῦ: «Δὲν δυνάμεθα νὰ διακριβώσωμεν πῶς ὁ Θεὸς εἶνε, ἀλλὰ μᾶλλον πῶς δὲν εἶνε»⁷.

Ὁ Θεός, ἀκόμη, τοῦ Ἄνσελμου Καντερβουρίας εἶναι ἓνας θεὸς φεουδάρχης ὁ ὁποῖος κυριαρχεῖται ἀπὸ τρεῖς ἀρχές, ἥτοι ὅτι εἶναι ἡ ὑψίστη δικαιοσύνη, ἡ ὑψίστη τιμὴ καὶ ὅτι εἶναι θεὸς τάξεως, ἀφοῦ ἔβαλε σὲ ὅλη τὴν κτίση τὴν τάξη. Ὅποτε, κάθε ἁμαρτία εἶναι προσβολὴ τῆς τιμῆς καὶ τῆς δικαιοσύνης τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ παράβαση τῆς τάξεως ποὺ ὑπάρχει σὲ ὅλη τὴν δημιουργία. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἁμαρτωλὸς ἄνθρωπος πρέπει νὰ τιμωρηθῆ, ἢ πρέπει νὰ ἐξιλεώσῃ τὴν δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν τρωθεῖσα τιμὴ Του⁸.

Ὁ Νίκος Καζαντζάκης, ἐπηρεασμένος ἀπὸ αὐτὴν τὴν δυτικὴ θεολογικὴ προβληματικὴ, εἶχε ὑπ' ὄψη του ἓναν τέτοιο δυνάστη θεό. Σὲ μία ἀλληλογραφία ποὺ εἶχε μὲ κάποιον ἐλληνοαμερικανὸ Ἱερέα Ἐμμανουὴλ Παπαστεφάνου φαίνεται αὐτὸς ὁ ἐπηρεασμὸς του. Γράφει κάπου:

7. ΘΩΜΑ ΤΟΥ ΑΚΙΝΑΤΟΥ, *Σούμμα Θεολογική*, ἐξελληνισθεῖσα ὑπὸ Ἰωάννου Καρμίρη, Ἀθήνα 1935, Τόμος Α', σελ. 81-83.

8. Βλ. ΤΣΕΛΕΓΓΙΔΗ ΔΗΜ. Ι., *Ἡ ἱκανοποίηση τῆς Θεϊκῆς Δικαιοσύνης κατὰ τὸν Ἄνσελμο Καντερβουρίας*, ἐκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1995.

«Ὁ θεός μου εἶναι ὄλο λάσπη, αἵματα, ἐπιθυμίες κι ὀράματα. Δὲν εἶναι ὁ ἀγνός, ἄσπιλος, παντοδύναμος, πάνσοφος, δίκαιος, πανάγαθος. Δὲν εἶναι φῶς. Μὲ ἀγώνα, μὲ κάματο μετουσιώνει τὴ νύχτα μέσα στὰ σωθικά του καὶ τὴν κάνει φῶς. Ἀνηφορίζει ἀγκομαχώντας τὸν ἀνήφορο τῆς ἀρετῆς. Φωνάζει βοήθεια. Δὲ μᾶς σώζει. Ἐμεῖς τότε σώζομε. *Salvatores Dei!* Τί θὰ πεῖ τότε σώζομε; Σώζομε μέσα ἀπ' τὴν ἐφήμερη πῆλινη ὑπαρξή μας τὴν πνοή τὴν αἰώνια, μετουσιώνουμε τὴ σάρκα, τὸν ἀέρα, τὸ νερὸ καὶ τὰ κάνομε πνεύμα. Μέσα ἀπὸ τὴν ὕλη, στὸ ἐργαστήρι τοῦτο τοῦ κορμιοῦ μας, κατασκευάζομε πνεύμα, ἐλεφτερόνομε τὸ Θεό. Ἄλλο σκοπὸ δὲν ἔχη ἡ ζωὴ μας»⁹.

Καὶ σὲ μιὰ ἀπὸ τίς τελευταῖες ἐπιστολές του (25-4-54) γράφει:

«Τρία τὰ μεγάλα θεολογικὰ στάδια πού πέρασα:

- Θεέ μου, ἐσὺ θὰ μὲ σώσης·

- Θεέ μου, ἐγὼ θὰ σὲ σώσω·

- Μαζὶ θὰ συνεργαστοῦμε μαζὶ θὰ σωθοῦμε, Θεέ μου»¹⁰.

Ὁ Θεός, ὅμως, τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι ὁ Θεὸς τῆς ἀποκαλυπτικῆς ἀλήθειας. Ὁ Παπαδιαμάντης γνώρισε τὸν Θεὸ ἀπὸ νηπιτικούς πατέρας, τοὺς ὁποίους χαρακτηρίζαν ὡς κολλυβάδες, τόσο στὸ Ἅγιον Ὄρος ὅσο καὶ στὴν Σκιάθου. Εἶναι Θεὸς ἀγάπης, πού συμπονεῖ τὸν ἄνθρωπο, πού τὸν ἀγαπᾷ, πού ἀγαπᾷ πὺ πολλὸ τοὺς ἁμαρτωλοὺς πού συναισθάνονται τὴν πνευματικὴ τους φτώχεια. Αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ σὲ ὄλο τὸ ἔργο του. Ὁ Θεός, ὅπως ἔλεγε ὁ ἅγιος Σιλουανός, εἶναι ταπεινὸς καὶ πραότις πού συγχωρεῖ τοὺς ἁμαρτωλοὺς.

Γράφοντας ὁ Παπαδιαμάντης γιὰ τὸ καθαρτήριο πῦρ τῆς «Παπικῆς Ρώμης» σχολιάζει:

«Ἡμεῖς Καθαρτήριον δὲν ἠξεύρομεν, πιστεύομεν ὅμως ὅτι ὁ Θεὸς ἐν τῷ ἀπειρῷ Αὐτοῦ ἐλέει πολλὰς πολλῶν ἁμαρτίας θὰ συγχωρήσῃ δεχόμενος τὰς μυστικὰς θυσίας καὶ τὰς ἐν αὐταῖς γινομένας εὐλαβῶς μνείας τῶν κεκοιμημένων. Περὶ Καθαρτηρίου δὲ καὶ ἄλλων τοιούτων δὲν πολυπραγμονοῦμεν. Οἱ Δυτικοὶ θεολόγοι εἶναι δεινοὶ εἰς τὸ νὰ περιγράψωσιν ἐπὶ τὸ φανταστικώτερον καὶ τὰς Κολάσεις καὶ τὰ Καθαρτήρια. Ἡμεῖς γνωρίζομεν μόνον ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν, ὅσοι ἡμάρτησαν ὡς ἄνθρωποι, εἶναι εἰς τὸ ἀπειρον ἔλεος τοῦ Θεοῦ»¹¹.

9. ΜΗΤΣΟΤΑΚΗ ΚΥΡ., Ὁ Καζαντζάκης μιλεῖ γιὰ Θεό, ἐκδ. Μίνωας, σελ. 97.

10. Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 24.

11. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ ΑΛΕΞ., Ἄπαντα, ἐκδ. Δόμος, τόμ. Ε', σελ. 168.

Ἀκόμη, σὲ ὅλα τὰ ἔργα του φαίνεται διάχυτη αὐτὴ ἡ εὐσπλαχνία τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Τὴν Χριστίνα, τὴν δασκάλα, ποὺ ζοῦσε χωρὶς στεφάνι, τὴν βλέπει μὲ συμπάθεια, γι' αὐτὸ στὸ τέλος τοῦ διηγήματός του γράφει γι' αὐτήν: «Ἄλλ' Ἐκεῖνος, ὅστις ἀνέστη “Ἔνεκα τῆς ταλαιπωρίας τῶν πτωχῶν καὶ τοῦ στεναγμοῦ τῶν πενήτων”, ὅστις ἐδέχθη τῆς ἁμαρτωλῆς τὰ μύρα καὶ τὰ δάκρυα καὶ τοῦ ληστοῦ τὸ Μνήσθητί μου, θὰ δεχθῆ καὶ αὐτῆς τῆς πτωχῆς τὴν μετάνοιαν, καὶ θὰ τῆς δώσῃ χώρον καὶ τόπον χλοερὸν, καὶ ἄνεσιν καὶ ἀναψυχὴν εἰς τὴν βασιλείαν Του τὴν αἰώνιαν»¹². Τὸν «μπάρμπα-Γιαννιὸ τὸν Ἔρωντα», ποὺ πέθανε μπροστὰ στὴν πόρτα τῆς Πολυλογοῦς ποὺ ἀγαποῦσε, καὶ σκεπάστηκε ἀπὸ τὸ χιόνι, τὸν ἀφήνει στὸ ἔλεος καὶ τὴν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ. Γράφει: «Καὶ ὁ μπάρμπα-Γιαννιὸς ἄσπρισεν ὅλος, κ' ἐκοιμήθη ὑπὸ τὴν χιόνα, διὰ νὰ μὴ παρασταθῆ γυμνὸς καὶ τετραχλησιμένος, αὐτὸς καὶ ἡ ζωὴ του καὶ αἱ πράξεις του, ἐνώπιον τοῦ Κριτοῦ, τοῦ Παλαιοῦ Ἡμερῶν, τοῦ Τρισαγίου»¹³. Τὴν Φραγκογιαννοῦ, ποὺ καταδικώμενη ἀπὸ δύο ἄνδρες γιὰ τὸ ἔγκλημα ποὺ ἔκανε καὶ στὴν προσπάθειά της νὰ ἀνεβῆ τὸν βράχο τοῦ ἁγίου Σώστη, πνίγηκε, γράφει: «Ἡ γραῖα Χαδούλα εὔρε τὸν θάνατον εἰς τὸ πέραμα τοῦ Ἁγίου Σώστη, εἰς τὸν λαιμὸν τὸν ἐνόνοντα τὸν βράχον τοῦ ἐρημητηρίου μὲ τὴν ξηρὰν, εἰς τὸ ἥμισυ τοῦ δρόμου, μεταξὺ τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης δικαιοσύνης»¹⁴.

3. Ἡ εὐσέβεια τοῦ Παπαδιαμάντη

Ἡ εὐσέβεια τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν ἔχει καμμία σχέση μὲ τὸν καλβινιστικὸ πουριτανισμό, δὲν διακρίνεται ἀπὸ κάποια πουριτανικὴ ἠθικὴ, ἀλλὰ εἶναι ἡ εὐσέβεια τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ Προτεστάντες καὶ κυρίως οἱ Καλβινιστές, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὸν ἀπόλυτο προορισμό, ἔφθασαν στὸ σημεῖο νὰ κάνουν λόγο γιὰ σεσωσμένους καὶ μὴ, ἀπὸ καθαρὰ ἐξωτερικὰ κριτήρια καί, βέβαια, ἡ σωτηρία ἐκδηλώνεται καὶ ἐξωτερικὰ, δηλαδὴ οἱ ἄνθρωποι πρέπει νὰ ἔχουν ἐκδηλώσεις γιὰ τὴν ἀπόδειξη τῆς σωτηρίας. Τὰ πέντε σημεῖα, ὅπως διατυπώθηκαν ἀπὸ τοὺς Καλβινιστὰς στὴν συνάντηση τοῦ Dort τῆς Ὁλλανδίας τὸ 1618, ἦτοι «ἡ τέλεια ἀδυναμία ἢ ἡ τέλεια διαφθορά», «ἡ ἐκλογή τῶν σεσωσμένων ἀπὸ τὸν Θεό

12. Ἐνθ. ἄνωτ., τόμ. Γ', σελ. 137.

13. Ἐνθ. ἄνωτ., σελ. 110.

14. Ἐνθ. ἄνωτ., σελ. 520.

χωρίς όρους», «ή ειδική απολύτρωση ή ή περιορισμένη εξέλιωση», πού γίνεται με τὸ απολυτρωτικὸ ἔργο τοῦ Χριστοῦ, «ή ἀκατανίκητη χάρη» τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, πού ὀδηγεῖ τὸν ἐκλεγμένο ἀναπόφευκτα στὴν σωτηρία, «ή ἐμμονὴ τῶν ἁγίων»¹⁵, ἀφοῦ οἱ ἐκλεγμένοι εἶναι αἰώνια σεσωσμένοι καὶ δὲν ἔχουν δυνατότητα ἐπιλογῆς, δημιουργήσαν ἕναν πουριτανικὸ Χριστιανισμὸ πού βασίζεται σὲ μιὰ ιδιότυπη ρατσιστικὴ νοοτροπία. Οἱ ἄνθρωποι χωρίζονται σὲ σεσωσμένους ἢ μὴ, ἀκόμη καὶ ἀπὸ ἐξωτερικὰ κριτήρια, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία στὸν κόσμο, τὴν κυριαρχία στὴν κοινωνία, καὶ τὴν ἀπόκτηση τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν.

Μέσα στὰ πλαίσια αὐτὰ πρέπει νὰ ἐξετάζουμε καὶ τὴν προτεσταντικὴ ἠθική, πού χωρίζει τοὺς ἀνθρώπους σὲ ἁμαρτωλοὺς καὶ ἁγίους, σὲ ἠθικοὺς καὶ ἀνήθικοὺς, σὲ εὐσεβεῖς καὶ ἀσεβεῖς, με βάση ἐξωτερικὰ κριτήρια. Σὲ αὐτὸν τὸν πειρασμὸ ἔπεσε καὶ ὁ Καζαντζάκης, ὁ ὁποῖος στὸ ἔργο του *Ὁ Χριστὸς ξανασταυρώνεται* χωρίζει τοὺς Κληρικοὺς στὶς δύο αὐτὲς κατηγορίες, ἀφοῦ ὁ παπα-Φώτης εἶναι ἅγιος, ἐνῶ ὁ παπα-Γρηγόρης εἶναι ὁ φαταούλας, ὁ ἐκμεταλλευτὴς, καὶ ὅσο ἐξυψώνει ὑπερβολικὰ τὸν πρῶτο, τόσο ταπεινώνει ὑπερβολικὰ τὸν δεῦτερο. Δὲν μπορεῖ νὰ βρῆ καὶ ἄλλα στοιχεῖα στοὺς ἀνθρώπους πού περιγράφει.

Ἀντίθετα, ὁ Παπαδιαμάντης διακρίνεται ἀπὸ μιὰ εὐαισθησία, σὰν κι αὐτὴ πού ἔχουν οἱ ἐρημίτες μοναχοί. Ποιὸς δὲν ἔχει πλησιάσει τέτοιους ἐρημίτες καὶ δὲν ἔχει αἰσθανθῆ τὴν ἀρχοντικὴ τους ἀγάπη, πού σὲ θερμαίνουν με τὴν θαλπωρὴ, με τὸν ἱλαρὸ λόγο; Ἀλλὰ καὶ ὅταν χρησιμοποιοῦν «σκληρὸ» λόγο, αὐτὸς ὁ λόγος εἶναι θεραπευτικὸς, ἀφοῦ προέρχεται ἀπὸ μιὰ εὐαίσθητη καρδιά. Ὁ ἀσκητὴς εἶναι «ἀνίκανος» νὰ κἀν κακὸ στοὺς ἄλλους.

Ὁ ἴδιος ὁ Παπαδιαμάντης ἔχει αἴσθησι τῆς ἀναξιότητός του, τῆς πνευματικῆς του πτωχείας, παρὰ τὴν μεγάλη πνευματικὴ ἀρχοντιά του. Στὸ τέλος τοῦ ἔργου του *Ἁμαρτίας φαντάσματα* γράφει: «*Τ' ἀνωτέρω σνηρημολογήθησαν ἐκ παλαιῶν ἀτάκτων σημειώσεων τεθνεῶτος ἀτυχοῦς φίλου*». Προφανῶς πρόκειται γιὰ σημειώσεις τοῦ ἰδίου τοῦ συγγραφέα, ἀλλὰ καὶ ἂν δὲν εἶναι δείχνει τὴν ἴδια νοοτροπία πού τὸν διακατεῖχε. Συνεχίζει:

«*ὦ, φρίκη, καὶ πόνος ἀνεκλάλητος! Εἶδα, εἶδα τὸ παρελθόν μου με τοὺς ἰδίους μου ὀφθαλμούς, τὸ εἶδα ὡς μαῦρον φάντασμα. Ὅλιγον ἀκόμη καὶ ἡ καρδιά μου θὰ ἔπαυε νὰ πάλῃ. Ἦισθάνθη βαιθεῖαν συντριβὴν τὸ φάσμα τὸ ἴδιον μ' εὐσπλαχνίσθη, καὶ ταχέως ἔγινεν ἄφαντον.*

15. SCHAEFFER FRANK: *Ἀναζητώντας τὴν Ὁρθόδοξη Πίστη, στὸν αἰῶνα τῶν ψεύτικων Θρησκειῶν*, ἐκδ. «Μακρυγιάννης», Κοζάνη 2000, σελ. 165 κ.ἑξ.

Ἔλαβα τὸ ἀγγεῖον μὲ τὸ ὕδωρ, καὶ κατῆλθον μὲ βήματα βραδέα, τύπτων τὰ στήθη, καὶ ψιθυρίζων. «Ἀμαρτίας νεότητός μου καὶ ἀγνοίας μου μὴ μνησθῆς, Κύριε...»¹⁶.

Δὲν χωρίζει τοὺς ἀνθρώπους σὲ καλοὺς καὶ κακοὺς, σὲ εὐσεβεῖς καὶ ἀσεβεῖς, ἀλλὰ σὲ ὅλους βλέπει ὅτι εἶναι δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ. Κάθε ἄνθρωπος, παρὰ τὴν πώση του, διασώζει τὸ κάλλος τῆς δημιουργίας, παραμένει μέσα του τὸ κατ' εἰκόνα ἔστω καὶ ἀμαυρωμένο, μαζί μὲ τοὺς δερμάτινους χιτώνας τῆς πώσεως. Καὶ πρέπει κανεὶς νὰ ἔχη εὐαισθησία καρδιακὴ γιὰ νὰ βλέπῃ τὴν ἐσωτερικὴ αὐτὴ δόξα μέσα στὴν κατὰ κόσμον ἀδοξία.

Στὴν Ἑξοχικὴ λαμπρὴ σκιαγραφεῖ ἀνάγλυφα τὸ πάθος τοῦ παπα-Κυριάκου, ποὺ ἀναδύθηκε ἀπὸ τὸ πάθος τοῦ παπα-Θοδωρῆ, ἀλλὰ στὸ τέλος ὁ παπα-Κυριάκος μετανοεῖ¹⁷.

Ἡ Χριστίνα ἢ δασκάλα ἦταν ἀστεφάνωτη, ἀλλὰ εἶχε φθάσει σὲ βίωση μεγάλης αὐτομεμψίας, ἀφοῦ ἀκόμη «καὶ τὰς καλὰς ἡμέρας δὲν εἶχε τόλμης πρὸσωπον νὰ ὑπάγῃ κι αὐτὴ εἰς τὴν ἐκκλησίαν» καὶ ὅταν πήγαινε καθόταν μακριὰ ἀπὸ τὸν κόσμο. Μόνον στὸν Ἑσπερινὸ τῆς Ἀγάπης «κρυφὰ καὶ δειλὰ εἰσεῖρπεν εἰς τὸν ναόν, διὰ ν' ἀκούσῃ τὸ «Ἀναστάσεως ἡμέρα» μαζί μὲ τὶς δοῦλες καὶ τὶς παραμάννες»¹⁸. Ἡ θρησκευτικὴ κοινότητα τὴν ἔχει ἀπορρίψει, ἀλλὰ αὐτὴ ὁμως δὲν τὴν ἀπέρριψε. Νοσταλγοῦσε τὴν συμμετοχὴ τῆς σὲ λατρευτικὲς συνάξεις καὶ συμμετεῖχε νοερὰ καὶ ἐξ ἀποστάσεως, διακριτικά.

Περιγράφει πολὺ παραστατικὰ ὁ Παπαδιαμάντης ὅλη τὴν αὐτομεμψία ποὺ κυριαρχοῦσε στὴν ψυχὴ τῆς. Ἐν τούτοις αὐτὴ ἢ ἴδια μεγάλωνε τὰ παιδιά ποὺ ἔκανε ὁ ἄντρας τῆς μὲ τὶς «ἐρωμένες» του. «Ἡ ταλαίπωρος αὐτὴ μανθάνουσα, ἐπιπλήττουσα, διαμαρτυρομένη, ὑπομένουσα, ἐγκατεροῦσα, ἔπαιρνε τὰ νόθα τοῦ ἀστεφανώτου ἀνδρός τῆς εἰς τὸ σπίτι, τὰ ἐθέρμαιναν εἰς τὴν ἀγκαλιάν τῆς, ἀνέπτυσσε μητρικὴν στοργήν, τὰ ἐπονοῦσε». Καὶ ὅταν τὰ παιδιά τρία ἢ τέσσερα πέθαναν ἕως ἑπτὰ ἢ ὀκτὼ ἐτῶν ἡ Χριστίνα ἢ δασκάλα πονοῦσε πολὺ. «Κι αὐτὴ ἐπικραίνεται. Ἐγήρασε καὶ ἄσπριζε. Κ' ἔκλαιε τὰ νόθα τοῦ ἀνδρός τῆς ὡς νὰ ἦσαν γνήσια δικὰ τῆς». Καὶ ὅταν ὁ ἄνδρας τῆς δὲν ἔλεγε νὰ τὴν στεφανωθῆ, «αὐτὴ δὲν ἔλεγε πλέον τίποτε. Ὑπέφερεν ἐν σιωπῇ», παρὰ τὴν κατακραυγὴ τῆς κοινωνίας¹⁹.

Αὐτὸ τὸ ἴδιο περιστατικὸ τὸ βλέπουμε στὸν γάμο τοῦ Καραχμέτη.

16. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ ΑΛΕΞ., ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 230.

17. Ἐνθ. ἀνωτ., τόμ. Β', σελ. 130.

18. Ἐνθ. ἀνωτ., τόμ. Γ', σελ. 137.

19. Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 136.

4. Ταπεινὸ μέλος τῆς Ἐκκλησίας

Ὁ Παπαδιαμάντης ἦταν ἓνα ταπεινὸ μέλος τῆς Ἐκκλησίας, αἰσθανόταν καὶ λειτουργοῦσε ὡς μέλος τῆς. Εἶχε συναίσθηση ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι Κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας, αὐτοῦ τὴν Γέννηση καὶ τὴν Ἀνάσταση ὑμνεῖ καὶ δοξάζει καὶ ὑπακούει ταπεινὰ στὶς ἀποφάσεις τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ ζωὴ τοῦ Παπαδιαμάντη ἦταν φιλοκαλική, πού σημαίνει ὅτι ἐβλεπε τὴν δόξα τῆς Ἐκκλησίας ὄχι στὴν ἐπίγεια κοινωνικὴ κατάφασή της, ἀλλὰ στὴν Χάρι του Ἁγίου Πνεύματος. Τὴν αἰσθανόταν μέσα στὶς ἀγρυπνίες, μέσα στὴν θεία Εὐχαριστία, πού εἶναι τὸ κέντρο τῆς Ἐκκλησίας, στὶς ἀκολουθίες, στὰ τροπάρια τῆς. Συνελάμβανε τὸ πνεῦμα τῆς θείας λατρείας, πού εἶναι ἡ ταπείνωση, ἡ ἡσυχία, ἡ κένωση καὶ ἡ προσφορά.

Σ' ἓνα κείμενό του γράφει: «Ἡ Ἐκκλησία ἐθροιάμβευσε ἐν τῷ κόσμῳ ἄνευ τῆς ἐλαχίστης συνδρομῆς τῆς πολιτείας, τὸνναντίον μάλιστα καὶ διωκομένη καὶ κατατρυχομένη πολλάκις ὑπὸ ταύτης»²⁰.

Στὴν ἐποχὴ του ὁ Μακρακισμὸς ἀλλοίωσε τὴν ταυτότητα καὶ τὴν φυσιογνωμία τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Παπαδιαμάντης γράφει ἄρθρο γιὰ νὰ καυτηριάσῃ τὴν στάση τοῦ Μακράκη, ὁ ὁποῖος ἐμήνυσε δύο ἱερεῖς, οἱ ὁποῖοι ὑπενθύμισαν στὸν κόσμο ὅτι εἶναι μὲν ἐλεύθεροι νὰ ἀκούσουν τὸν Μακράκη, ἀλλὰ νὰ ξεύρουν ὅτι «ἔχει ἀποκηρυχθῆ ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ὡς κακόδοξος καὶ ἀπειθής». Καὶ στὴν συνέχεια γράφει:

«Ὁ κ. Μακράκης εἶναι ἐκπτωτος δι' ὅλην τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν. Τὸ ἡξεύρει καὶ προσποιεῖται ὅτι τὸ ἀγνοεῖ.... Ἡ καινοδοξία δὲν εἶναι ἐν χώρῳ καὶ χρόνῳ, δὲν ὀρμᾶται ἀποκλειστικῶς ἐξ Ἀμερικῆς ἢ ἐξ Ἀγγλίας· ἡ καινοδοξία εἶναι ἐν τῇ γνώμῃ καὶ ἐν τῇ φρενί.... καὶ ὁ κ. Μακράκης, ὅστις περιέρεχεται τὰς πόλεις καὶ τὰ χωρία ἐρμηνεύων κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ φαντασίαν τὰς Ἱερὰς Γραφάς, ἄνευ κύρους, ἄνευ ἀδείας καὶ ἐγκρίσεως ἐκκλησιαστικῆς.... Τί τοῦ ψιθυρίζουν εἰς τὸ οὖς, τοῦ κ. Μακράκη, τὰ ἀρχοντικὰ δαιμόνια, τὰ πονηρότατα καὶ πεισιμονέστατα τῶν δαιμονίων! Ποῖος Μητροπολίτης, ποία Σύνοδος δύναται ποτὲ ν' ἀναγνωρίσῃ τὸν κ. Μακράκην ὡς ὀρθόδοξον, ἐὰν οὗτος δὲν προσέλθῃ ἀπλῶς καὶ καθαρῶς, ἐν ταπεινώσει, ἄνευ σοφισμάτων καὶ ἄνευ ὑστεροβουλίας, ἐὰν δὲν προσπέσῃ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν νὰ εἴπῃ τὸ ἡμαρτον, ν' ἀποπτύσῃ τὸ τρισύνθετον καὶ πᾶσαν ἄλλην κακοδοξίαν, καὶ νὰ εἴπῃ ὅτι μετανοεῖ εἰλι-

20. Ἔνθ. ἄνωτ., τόμ. Ε', σελ. 149.

κρινῶς; Ὡς ἴσος πρὸς ἴσην τολμᾷ νὰ διαπραγματεύηται πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, ἢ ἔτι θρασύτερον, ὡς θεραπαινίδα θέλει νὰ τὴν μεταχειρισθῆ ὁ ἀγγίστροφος διαλεκτικός, ὁ πολυπλαγκτος ἀγορητής, ἀξιῶν, ἵνα ἡ Ἐκκλησία αὐτὴ καὶ ὄχι ὁ Μακράκης ὁμολογήσῃ ὅτι ἔσφαλε νὰ τὸν ἀποκηρύξῃ! Οἷον ἐξαισίον πτώμα! Οἷος κρημνός!»²¹.

Καὶ ὅταν οἱ Μακρακισταὶ ἀντέδρασαν ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ἀφοπλιστικός στὰ ἐπιχειρήματά του, πού δὲν εἶναι στοχαστικά, ἀλλὰ ἐκκλησιολογικά: «Τί μὲ προκαλεῖτε εἰς συζήτησιν περὶ τοῦ ἂν εἴσθε αἰρετικοὶ ἢ ὄχι; Ἡ Ἐκκλησία σὰς ἀπεκήρυξεν. Ἐπὶ δεδικασμένου συζήτησις δὲν δύναται νὰ γίνῃ»²².

5. Τὸ φιλοκαλικὸ ἦθος τοῦ Παπαδιαμάντη

Τὸ κυριότερο γνώρισμα τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀπὸ ὅπου ἀντλεῖται ἡ ἄποψή του γιὰ τὸν Θεό, ἀλλὰ καὶ ἡ αἴσθησις μὲ τὴν ὁποία πλησίαζε τοὺς ἀνθρώπους, πού σαφῶς λέγεται ἡσυχαστική, φιλοκαλική, εἶναι ὅτι ὅλη του ἡ προσωπικότητα εἶναι λιβανισμένη, καὶ αὐτὸ τὸ ἄρωμα τοῦ ἀγιορείτικου λιβανίου βγαίνει καὶ προχέεται ἀπὸ τὴν καρδιά του στὸ σῶμα, στὰ δάκτυλα, στὸ μολύβι καὶ στὰ γραπτά του. Τὰ κείμενά του εἶναι «λιβανάτα» ἀπὸ τὸ μοσχοθυμίαμα τῆς λατρείας, τῆς προσευχῆς. Ἔχει τὸ ἦθος τῆς λατρείας, τῆς ὑμνωδίας. Αὐτὴ ἡ λατρεία τὸν ἔκανε νὰ παραμείνῃ ὀρθόδοξος στὸ φρόνημα, στὸ ἦθος σὲ ὅλη του τὴν ζωὴ.

Σὲ πολλὰ κείμενά του φαίνεται καθαρὰ ὅτι συνεχῶς ἔψαλε τὰ «Τραγούδια τοῦ Θεοῦ». Εἶναι πολὺ χαριτωμένο τὸ κείμενό του «Τραγούδια τοῦ Θεοῦ», πού στὴν πραγματικότητα περιγράφει μία κοινωνία πού συναντιόταν στὸν Ναὸ τοῦ ἀγίου Ἐλισσαίου καὶ ἔπειτα στὰ σπίτια, μέσα στὰ ὁποῖα μεταφερόταν τὸ ἦθος τῆς λατρευτικῆς καὶ εὐχαριστιακῆς κοινότητος. Ὁ Παπαδιαμάντης ἔψελνε στὰ σπίτια πού ἔμπαινε ὥστε ἡ Μαρία τῆς Ρηνούλας νὰ πῆ:

«- Αὐτὰ δὲν εἶναι τροπάρια πού ψέλνετε κύριε.

- Ἄλλὰ τί εἶναι κορίτσι μου; ἠρώτησα.

- Αὐτὰ εἶναι σὰν γλυκὰ γλυκὰ τραγουδάκια»²³.

Καὶ αὐτὰ τὰ τραγουδάκια τοῦ Θεοῦ ἦταν τὸ τροπάριο τοῦ Κανόνος τοῦ Πάσχα «Ἀναστάσεως ἡμέρα λαμπρυνθῶμεν λαοί, Πάσχα Κυρίου Πάσχα».

21. Ἔνθ. ἀνωτ., τόμ. Ε', σελ. 163-164.

22. Ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 165.

23. Ἔνθ. ἀνωτ., τόμ. Δ', σελ. 391.

Ἄλλὰ καὶ ἡ Ἀγγελικούλα τοῦ φίλου του Μπούκη τοῦ εἶπε: «Ἐσὺ μπαριμπ' Ἀλέξανδρε, ψέλνεις τὰ τραγούδια τοῦ Θεοῦ»²⁴.

Ἡ Ἀγγελικούλα, γράφει ὁ Παπαδιαμάντης, «μὲ ἤκουε νὰ ψάλλω συνεχῶς "Τραγούδια τοῦ Θεοῦ", εἰς τὸν πενιχρὸν νυκτερινὸν ναῖσκον, ὅπου ἐσύχναζε τακτικὰ μὲ τὴν μητέρα της. Ἐκοιμᾶτο μὲς σὸ στασίδι, εἰς τὸν γυναικωνίτην, τὴν ὥρα τῶν ἀποστίχων, ἐξύπνα μετὰ δύο ὥρας εἰς τὸν Πολυέλεον, κ' ἔκτοτε δὲν ἤθελε νὰ κοιμηθῇ πλέον. Ἦτο μία μετὰ τὰ μεσάνυχτα»²⁵.

Ἡ μικρὴ Ἀγγελικούλα ἔνδεκα ἐτῶν ἦταν ἄρρωστη βαρειά. Τὴν ἐπισκέφθη-κε ὁ Παπαδιαμάντης καὶ ἐκείνη τοῦ εἶπε:

«Ἄ, μπαριμπ' Ἀλέξανδρε, ἐψέλλισεν ἀσθενῶς. Πότε θὰ μοῦ πῆς πάλι τὰ θεῖα ... τραγούδια;

- Ὅποτε θέλεις, Κούλα μου. Ἄμα γίνῃ ἀγρυπνία εἰς τὸν Ἅγιον Ἐλισσαῖον νὰ ἔλθῃς, νὰ σοῦ τὰ πῶ.

- Νὰ μοῦ τὰ πῆς. Μὰ θὰ τ' ἀκούσω;

- Ἄμα προσέχῃς, θὰ τ' ἀκούσῃς...

- Ὡχ!

Ἐστέναξεν, ἔκλεισε τὰ ὄμματα, καὶ δὲν μοῦ ὠμίλησε πλέον. Ἐφαίνετο ὅτι εἶχε πολὺ κουρασθῆ (ἔφεραν ἀσθενῶς τὴν ἰσχὴν χεῖρα πρὸς τὸ οὖς ἐνῶ ἐψέλλιζε. Φαίνεται ὅτι εἶχε πάθει βαρυνηκοῖαν ἔνεκα τῆς νόσου). Τῆς ἔφεραν χρῆσμα, ἔλαιον ἀπὸ τὴν κανδήλαν. Αὐτὴ ἀνέλαβε πρὸς στιγμὴν τὰς αἰσθήσεις της, κ' ἐψιθύρισε:

- Μοσχοβολᾷ ἡ ψυχὴ μου. Λάδι, γαλήνη, ἡρεμία. Θὰ πλέψω καλὰ»²⁶.

Ὁ Παπαδιαμάντης ζοῦσε τὴν Ἐκκλησία ὡς θεραπευτικὴ κοινότητα, καὶ ὄχι ὡς χῶρο ἐκφράσεως τῶν συναισθημάτων του, τὴν ζοῦσε μὲ τὶς ἀγρυπνίες, τὶς προσευχές, μὲ τὸν κόσμον γύρω του, ποὺ κοιμόταν μέσα στὸν ναὸ σὰν νὰ βρισκόταν στὴν ἀγκαλιὰ τῆς μάννας τους, μὲ τὴν ψαλμωδία ἀκόμη καὶ στὰ σπίτια. Ὅλη αὐτὴ ἡ πνευματικὴ ἐκκλησιαστικὴ οἰκογένεια λειτουργεῖ θεραπευτικά, εὐχαριστιακά.

Ὁ Παπαδιαμάντης ἤθελε τὴν ἀπλότητα, τὴν ἡρεμία, τὴν ἡσυχία, τὴν ταπείνωση. Ἦτσι ἐνιωθε καὶ τὴν λατρεία. Γι' αὐτὸ γράφει σὸ κείμενό του μὲ ἐπιγραφὴ «φωνὴ αὐῶρας λεπτῆς»:

24. Ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 391.

25. Ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 391.

26. Ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 393.

«Όλα ταῦτα εἶναι ὡς μηδὲν ἐνώπιον τῆς θείας μεγαλειότητος, ὁ δὲ Θεὸς ἠυδόκησε νὰ φανερωθῆ κ' ἐφανερώθῃ ὡς πρῶτος ταπεινὸς Ἰησοῦς. Τοῦτο προεσήμαινεν ἡ θεοφάνεια ἡ γενομένη εἰς τὸν Θεοσβίτην Ἥλιαν ἐπὶ τοῦ ὄρους Χωρήβ. Ὁ Θεὸς ἐφανερώθῃ εἰς τὸν Προφήτην ὄχι ἐν τῷ πνεύματι τῷ βιαίῳ, ὄχι ἐν τῷ συσσεισμῷ, ὄχι ἐν πυρὶ, ἀλλ' ἐν φωνῇ αὔρας λεπτῆς. Καὶ ἡ φωνὴ τῆς αὔρας τῆς λεπτῆς εἶναι ἡ φωνὴ τοῦ πρᾶου Ἰησοῦ, εἶναι ἡ φωνὴ τοῦ Εὐαγγελίου.

Διὰ τοῦτο, λέγει ὁ μελωδός, «Ἰησοῦ τῷ πρᾶῳ ψάλλομεν». Καὶ διὰ τοῦτο, θαρρούντως ἐπιφέρομεν ἡμεῖς, ὀφείλομεν νὰ ψάλλωμεν ἐν Ἐκκλησίᾳ μὲ πραεῖας φωνάς, μὲ φωνὴν αὔρας λεπτῆς, καὶ ὄχι μὲ πολυφωνίας καὶ παραφωνίας, αἵτινες ὁμοιάζουν μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνέμου τὸ βίαιον καὶ μὲ τὸν συσσεισμόν, μέσω τῶν ὁποίων δὲν ἐφανερώθῃ ὁ Θεός.

“Ὁὐκ ἐν τῷ συσσεισμῷ, Κύριος ... οὐκ ἐν τῷ πυρὶ Κύριος· καὶ μετὰ τὸ πῦρ, φωνὴ αὔρας λεπτῆς· καὶ ἐκεῖ Κύριος”»²⁷.

Τὸ ἦθος αὐτὸ τοῦ Παπαδιαμάντη ἦταν ἦθος φιλοκαλικό, ἀγιορεϊτικο. Τὸν ἔχει πληγώσει βαθειὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος σὲ ὅλη του τὴν ζωὴ. Ζοῦσε μέσα στὴν Ἀθήνα καὶ γενικὰ στὸν κόσμον, ἀλλὰ ἀσπασζόταν τὸν Ἄθωνα, γιὰ τὴν ζωὴ ποὺ περικλείει. Γράφει σὲ ἓνα κείμενό του:

«Ἀπὸ τῶν νεωτέρων Ἀθηνῶν, πόλεως ἀναγεννηθείσης διὰ τοῦ κηρύγματος τοῦ οὐρανοβάμονος Παύλου, πέμπομεν μυστηριώδη ἀσπασμόν εἰς τὰς ὑπωρεῖας καὶ τὰς φάραγγας τοῦ μεγαλοπρεποῦς Ἄθω, μὲ τὰς δροσερὰς κρήνας, μὲ τὰς χιλιετῆς κυπαρίσσους, μὲ τὰ αἰώνια δάση τῶν καστανεῶν, μὲ τοὺς μινυρισμοὺς τῶν ἀπειραρίθμων ἀηδόνων, ὅπου Ἑλλήν ψάλτης, ὁ Κουκουζέλης, ἄδων ἐκίνει τὰς αἴγας καὶ τοὺς ἄρνους, ὡς ὁ μυθολογούμενος Ὀρφεύς, ὅπου ἡ σκέπη τῆς Παναγίας ἐπισκιάζει ὡς ἄλλοτε ἐν τῇ βασιλευούσῃ τῶν πόλεων, ὅπου ζῆ καὶ θάλλει ἡ ἱερὰ παράδοσις τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, καὶ ὅπου ἔχει τὴν κοιτίδα μία ὑψηλὴ ποίησις, ἡ ποίησις ἡ χριστιανικὴ, ἣτις δὲν ἔπαυσε ποτὲ νὰ ἐμπνέη καὶ νὰ παρηγορῇ τοὺς θιασώτας αὐτῆς, ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ»²⁸.

6. Ἡ βιβλικὴ καὶ λειτουργικὴ γλώσσα τοῦ Παπαδιαμάντη

Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης ἀγαποῦσε τὴν λατρεία τῆς Ἐκκλησίας, συμμετεῖχε ἐνεργῶς σὲ αὐτὴν ψάλλοντας, ἀγρυπνοῦσε πολλὰς φορὲς στὸν ἅγιο

27. Ἐνθ. ἀνωτ., τόμ. Ε', σελ. 232-233.

28. Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 158.

Ἐλισσαῖο καὶ ἦταν ἐπόμενο νὰ ἐπηρεασθῆ ἡ γλώσσα του ἀπὸ τὴν γλώσσα τῆς λατρείας καὶ νὰ περάσουν στὰ κείμενά του διάφορες βιβλικές καὶ λατρευτικὲς ἐκφράσεις.

Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ὑπάρχει ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Ἀποστόλου Ζορμπᾶ μὲ τίτλο *Χωρία καὶ λέξεις τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῶν λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Ἐκκλησίας στὸ ἔργο τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη*.

Στὸν πρόλογο τῆς μελέτης ἐπισημαίνεται ὅτι τὸ θέμα αὐτὸ ἀποκτᾶ ἐνδιαφέρον «πρῶτα ἐξ αἰτίας τῆς θελκτικῆς, κατὰ γενικὴ σχεδὸν ἀποδοχῆ, γλώσσας τοῦ Παπαδιαμάντη, ὕστερα τῆς ποιητικότητος τῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσας καί, τέλος, ἐξ αἰτίας τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ λογοτεχνικὴ παραγωγή τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ οἱ γλωσσικὲς ἐπιλογές του πραγματοποιοῦνται σὲ ἐποχὴ γλωσσικῶν συζητήσεων, πού ὁ ἀπόηχός του κάποτε φθάνει ὡς τὶς ἡμέρες μας»²⁹.

Στὴν εἰσαγωγή, μεταξὺ τῶν ἄλλων, παρατίθενται οἱ ἀπόψεις διαφόρων μελετητῶν τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη, κυρίως λογοτεχνῶν, γιὰ τὴν γλώσσα πού χρησιμοποιεῖ. Ἀπὸ τοὺς πενήντα τέσσερες «ἀνθολογούμενους μελετητές», οἱ δώδεκα κάνουν λόγο «γιὰ ἐκκλησιαστικὴ καθαρεύουσα», «βυζαντινὴ» ἢ «βυζαντινίζουσα» γλώσσα τοῦ Παπαδιαμάντη, «παπαδιαμαντικὴ» ἢ κάνουν λόγο «γιὰ ἐπίδραση ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ γλώσσα». Ἀπὸ αὐτοὺς «τρεῖς μιλοῦν γιὰ τὸν βιβλικὸ ἢ ἱερατικὸ χαρακτήρα της. Ἄλλοι μιλοῦν γιὰ τὸ κράμα τῆς γλώσσας του ὅπου ὑπάρχουν καὶ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ γλώσσα»³⁰. Ὁ κ. Ἀπόστολος Ζορμπᾶς, ὕστερα ἀπὸ διεξοδικὴ καὶ ἐξαντλητικὴ ἔρευνα στὰ ἔργα τοῦ Παπαδιαμάντη, ἐντόπισε πάμπολλες ἄμεσες ἢ ἔμμεσες γλωσσικὲς ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή, τὴν Ὑμνογραφία, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀπὸ διάφορες λέξεις πού χρησιμοποιοῦνται στὴν Ἐκκλησία.

Ἐπίσης, στὴν εἰσαγωγή ἐπισημαίνονται οἱ λόγοι τῆς ἐπίδρασης τῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσας στὸν Παπαδιαμάντη, κυρίως ἀπὸ τὸ ὅτι ἦταν ἀπὸ μικρὸς συνδεδεμένος μὲ τὴν λατρεία τῆς Ἐκκλησίας³¹. Στὰ δὲ συμπεράσματα τεκμηριώνεται ἡ ἀποψη τοῦ συγγραφέως ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης «γνώριζε πολὺ καλὰ τὴν Γραφή καὶ τὴν Ὑμνογραφία», καθὼς καὶ τὶς Ἀκολουθίες τῆς Ἐκκλησίας³².

29. ΖΟΡΜΠΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *Χωρία καὶ λέξεις τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῶν λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Ἐκκλησίας στὸ ἔργο τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη*, ἀνέκδοτο, Ἀθήναι 1991, σελ. 7.

30. Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 30.

31. Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 32 κ.ἐξ.

32. Ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 584.

Πάντως, τὸ γεγονός εἶναι ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης γεννήθηκε καὶ μεγάλωσε μέσα σὲ ἱερατικό περιβάλλον, ἀναπτύχθηκε γλωσσικά στὶς ἀκολουθίες τῆς Ἐκκλησίας, ζοῦσε μέσα σὲ αὐτὲς καὶ ἀντλοῦσε ἀνεπιτήδευτα καὶ φυσικά φράσεις καὶ εἰκόνες ἀπὸ τὸν πλοῦτο τῆς λειτουργικῆς Ὁρθοδόξου Παραδόσεως. Ἄν πολλοὶ Νεοέλληνες ἔχουν ἐπηρεασθῆ γλωσσικά ἀπὸ τὴν γλώσσα τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας, πολὺ περισσότερο αὐτὸ ἔγινε μὲ τὸν Παπαδιαμάντη ποῦ εἶχε ἰδιαίτερη εὐφυΐα, θαυμαστὴ παρατηρητικότητα καὶ γλωσσικὴ εὐαισθησία. Πάνω ἀπὸ ὅλα ἡ ἐπίδραση αὐτὴ δείχνει τὴν στενὴν σχέση του μὲ τὴν Ἐκκλησία καὶ ὅτι λειτουργοῦσε ὡς ταπεινὸ τέκνο τῆς, ποῦ μιλοῦσε τὴν «μητρικὴ» του ἐκκλησιαστικὴ γλώσσα.

Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη ἐκφραζόταν ἀπὸ αὐτὸ ποῦ χαρακτηρίζουμε Ρωμηοσύνη, αἰσθανόταν τὸν Θεὸ ὡς ἀγάπη, ὁ ἴδιος ἀγαποῦσε τοὺς ἄλλους, ἀκόμη καὶ τοὺς ἁμαρτωλοὺς, τοὺς ὁποίους σκέπαζε μὲ τὴν φιλανθρωπία του, ζοῦσε ταπεινὰ καὶ ἀπλὰ μὲ ἀπόλυτη πτωχεία. Ἡ ζωὴ του ἦταν σὰν ἓνα κερὶ ποῦ λυώνει, σὰν ἓνα λιβάνι ἀγιορεϊτικο ποῦ μοσχοβολᾷ τὸν κόσμον, σὰν τὸ λάδι τοῦ καντηλιοῦ ποῦ καίγεται καὶ ἀφήνει μιὰ εὐωδιά. Εἶχε μιὰ γλύκα στὰ μάτια: «*κι' ἀπὸ τὰ μάτια του ἔσταξε μιὰ γλύκα*»³³. Ἔτσι καὶ ἔκλεισε τὴν ζωὴ του, ψάλλοντας «*τὴν χεῖρα σου τὴν ἀψαμένην τὴν ἀκήρατον κορυφὴν τοῦ Δεσπότη*», προσευχόμενος στὸν ἅγιον Ἰωάννη τὸν Πρόδρομον, τὸν πρόδρομον τῶν μοναχῶν. Ἡ μοσχοβολημένη ἀπὸ ἀγιορεϊτικο λιβάνι ὑπαρξὴ του, μοσχοβόλησε τὰ γραπτά του. Πέρασε στὰ κείμενά του, χωρὶς καμμιά ἰδιαίτερη προσπάθεια, ὅλο τὸν κόσμον τῆς λατρείας καὶ τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως.

Ὅμολογῶ ὅτι κάθε φορὰ ποῦ διαβάζω Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη λιβανίζομαι ἀπὸ τὸ ἀγιορεϊτικο θυμίαμα, μυρίζω τὸ ἀγιορεϊτικο ἀγιοκέρι καὶ χύνω δάκρυα προσευχῆς καὶ ἰκεσίας γιὰ τὸν μάρτυρα-Ἀλέξανδρο ποῦ τώρα τραγουδάει «τὰ τραγούδια τοῦ Θεοῦ» μαζί μὲ τὴν Ἀγγελικούλα τοῦ φίλου του τοῦ Νικόλα Μπούκη, ποῦ ἔγινε ἀγγελουδί τοῦ οὐρανοῦ. Καὶ τὰ τραγουδάει μὲ τὴν δύναμη καὶ ἐνέργεια τῆς νηφαλίου μέθης, αὐτὸς ὁ μεθύων ἀπὸ τὸ ἀγιορεϊτικο κρασὶ τῆς ἀγάπης τοῦ οὐρανοῦ πολιτεύματος.

33. Στάμ Στάμ, βλ. εἰς Ἄπαντα Παπαδιαμάντη, ἐκδ. Ἐταιρείας Ἑλληνικῶν Ἐκδόσεων, Ἀθήνα, τόμ. Γ', σελ. 43.

Ἡ ὁδὸς καὶ ὁ ἱερός ἄξων στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη

ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ*

Τὸ 1982, στὸν πρόλογο τοῦ διηγήματος «Λαμπριάτικος ψάλτης», ὁ Παπαδιαμάντης καταθέτει ὁμολογία πίστεως, ἀπαντώντας σὲ ἐπικριτὲς του γιὰ τὴ θρησκευτικὴ του ταυτότητα¹. Ἐκτοτε παρέμεινε συνεπὴς στὴ θέση ποὺ διακήρυξε: προσωπικὴ σχέση μετὸν Χριστό, κυρίως μέσω τῆς λατρείας, ὁλοκληρωτικὴ παράδοση στὸ κάλλος τῆς δημιουργίας, περιγράφοντάς το μετ' ἔρωτος, ἀντλήση νοήματος ζωῆς ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ λαοῦ του, ζωγραφίζοντας μετὰ στοργῆς τὴν ἀλήθεια του. Ἄν προσθέσουμε καὶ τὴ διακήρυξη ποὺ ἔχει καταθέσει νωρίτερα, ὅτι ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ πράγματα καὶ ὄχι γιὰ τὰ ὀνόματα², ἔχουμε τοὺς τέσσερις βασικοὺς ἄξονες γύρω ἀπὸ τοὺς ὁποίους πολιτεύθηκε καὶ δημιούργησε.

Ὡστόσο, οἱ λογαριασμοὶ του μετὴν κατεστημένην στὰ χρόνια του ἄρχουσα πνευματικὴ καὶ πολιτικὴ τάξη δὲν τέλειωσαν μετὴν ἀπολογία του στὸν πρόλογο τοῦ «Λαμπριάτικου ψάλτη». Νομίζω ὅτι ὅλο τὸ ἔργο του ἀποτελεῖ ἕναν λανθάνοντα ἀσφαλῶς, ἀλλὰ δυναμικὸ συγχρόνως διάλογο μαζί τους, ἕνα εἶδος προφητικοῦ λόγου ποὺ καταγγέλλει τὶς ἀποκλίσεις καὶ προειδοποιεῖ γιὰ τὶς παραχαράξεις.

Στὸ μεταίχμιο τῶν αἰώνων 19ου καὶ 20οῦ ἡ Ἑλλάδα προσπαθεῖ, μετὰ ἀπὸ 70 χρόνια ἐλεύθερης ὑπόστασης κράτους, νὰ βρεῖ τὴν ταυτότητά της -καλύτερα, νὰ βρεῖ μιὰ ταυτότητα. Τὸ ζήτημα δὲν εἶναι τόσο πολιτικὸ, ὅσο πνευματικὸ. Ἡ ἐκπαίδευση, ἡ καλλιτεχνικὴ καὶ πνευματικὴ δημιουργία, τὰ ἔργα τῆς πολι-

* Ὁ Δημήτρης Γ. Μαυρόπουλος εἶναι Θεολόγος καὶ διευθυντὴς τῶν ἐκδόσεων «ΔΟΜΟΣ».

1. «Τὸ ἐπ' ἐμοί, ἐνόσω ζωὴ καὶ ἀναπνέω καὶ σωφρονῶ, δὲν θὰ παύσω πάντοτε, ἰδίως δὲ κατὰ τὰς πανεκλάμπρους ταύτας ἡμέρας, νὰ ὑμῶ μετὰ λατρείας τὸν Χριστόν μου, νὰ περιγράψω μετ' ἔρωτος τὴν φύσιν καὶ νὰ ζωγραφῶ μετὰ στοργῆς τὰ γνήσια ἑλληνικὰ ἦθη» («Ἀπαντα 2»).

2. «Τὸ καθ' ἡμᾶς, θ' ἀρκεσθῶμεν εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν προσώπων καὶ τῶν πραγμάτων, ὅπερ εἶναι στενῶς καὶ ἀκριβῶς τὸ ἡμέτερον ἔργον» («Ἡ Γυφτοπούλα», «Ἀπαντα 1.467-468»).

τείας, ἀμιλλῶνται σὲ ἓναν ἀγῶνα ἀφελληνισμοῦ, τὸν ὁποῖο ἐπιμένουν νὰ ὀνομάζουν ἐκσυγχρονισμό. Περιεχόμενο τῆς δράσης τους εἶναι ἡ μίμηση τοῦ δυτικῆς τρόπου ζωῆς. Ὁ,τι χαρακτηρίζει τὸ λαὸ αὐτοῦ τοῦ τόπου ἐπὶ αἰῶνες, θεωρεῖται τώρα ὀπισθοδρομικό. Διαβάζουν τὸν πολιτισμὸ τοῦ τόπου τους μὲ τοὺς φακούς τῆς κοραϊκῆς μετακένωσης καὶ ὀργανώνουν τὴ ζωὴ τοῦ λαοῦ του στοὺς ἄξονες τῶν φωτισμένων λαῶν τῆς Εὐρώπης, κατὰ τὴν κοραϊκὴ ἐπίσης προτροπή.

Ὁ Παπαδιαμάντης παρεμβαίνει μὲ τὸ ἔργο του γιὰ νὰ ἐπισημάνει τὶς συνέπειες αὐτῆς τῆς ἀλλοίωσης. Περιγράφει καταστάσεις: ἀπὸ ἐδῶ ὑγεία, ἀπὸ ἐκεῖ ἀσθένεια. Πολιτισμὸς πὺν ζωογονεῖ καὶ πολιτισμὸς πὺν καταστρέφει. Ἄνθρωποι ἅγιοι καὶ ἄνθρωποι ἐπιλήσμονες.

Τὶς παρεμβάσεις αὐτὲς τὶς κάνει μὲ τὸν δικό του μοναδικὸ τρόπο. Δειλὸς ὁ ἴδιος, δὲν βγαίνει νὰ φωνάξει γιὰ νὰ καταγγεῖλει. Διαχέει μέσα στοῦ ἔργο του, συνήθως μὲ ἀλληγορίες καὶ συμβολισμούς, τὴν κρίση του καὶ τὴ θέση του. Τὴ μέθοδο αὐτὴ τὴν σπούδασε στοῦ ἐκκλησιαστικὸ ἀναλόγιο, πότε ὡς ἀναγνώστης προφητολογίων, πότε ὡς ψάλτης κανόνων καὶ τροπαρίων. Ὑποστηρίζω ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ διηγήματά του ἔχουν αὐτὸ τὸν ἀλληγορικὸ χαρακτήρα, μέσῳ τοῦ ὁποῖου ἐπισημαίνει, καταγγέλλει καὶ σχολιάζει τάσεις, στάσεις καὶ ἐκπροσώπους τοῦ κοινοῦ βίου στοῦν τόπο του.

Τὰ δύο διηγήματα, μέσῳ τῶν ὁποίων θὰ ἐπιχειρήσω νὰ ἐπισημάνω αὐτὸν τὸν προφητικὸ του λόγο, εἶναι τὸ διήγημα «Τὰ Δαιμόνια στοῦ ρέμα» («Ἀπαντα 3.237-248) καὶ τὸ διήγημα «Ὑπὸ τὴν βασιλικὴν δρῦν» («Ἀπαντα 327-331). Τὸ πρῶτο δημοσιεύθηκε τὸ 1900 καὶ τὸ δεύτερο τὸ 1901. Καὶ τὰ δύο εἶναι πρωτοπρόσωπα. Καὶ τὰ δύο ἀναφέρονται σὲ παιδικὲς μνήμες τοῦ συγγραφέα, ὅταν ἦταν δέκα (στοῦ πρῶτο) καὶ ἑνδεκα (στοῦ δευτέρου) ἐτῶν. Καὶ στὰ δύο ἡ κυρίως δράση πὺν ἐξιστορεῖται συμβαίνει σὲ χρόνο λειτουργικό: ἀπὸ τὴ μιὰ ἔχουμε τέλεση θείας λειτουργίας καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἔχουμε συμβαίνοντα ἐκτὸς θείας λειτουργίας. Καὶ μάλιστα, καὶ στὰ δύο ὁ ἥρωας ἐγκαταλείπει τὴ λειτουργικὴ σὺναξη καὶ ζεῖ ἐπίσης λειτουργικὴ πράξη ἐκτὸς θείας λειτουργίας.

Πρόκειται βέβαια γιὰ «ἐπεξεργασμένες» μνήμες, ἀν μὸς ἐπιτρέπεται αὐτὴ ἡ ἔκφραση. Δηλαδή ἀνακαλοῦνται ἀπὸ ὄριμο ἄνδρα, σαράντα χρόνια μετὰ τὰ συμβάντα. Καὶ ὁ συγγραφέας ἔχει τὴν ἄνεση –καὶ τὴ βούληση– νὰ ἐπενδύσει λαχτάρεις καὶ θέσεις πὺν τὶς ἀπευθύνει στοῦ κοινό του.

Στοῦ σημεῖο αὐτὸ ἀνοίγω μιὰ παρένθεση, γιὰ νὰ θυμίσω ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸ 1891 μᾶς ἔχει προετοιμάσει γιὰ μιὰ γλώσσα ἀλληγορικὴ, δημοσιεύοντας τὸ διήγημα «Ἡ Μαυρομαντηλοῦ», ὅπου ἐναλλάσσονται ἱστορικὰ καὶ ἐσχατολογικὰ στοι-

χειά για να περιγράψουν τη ζωή ενός ανθρώπου ο οποίος «εργάζεται δια τούς άλλους και ποτέ δι' éαυτόν», ενώ «πᾶς ἄνθρωπος ἐργάζεται δι' éαυτόν, ἐπὶ τῆ προφάσει ὅτι ἐργάζεται δια τούς άλλους» (*Ἄπαντα* 2.155).

Τὸ 1892 γράφει τὸ χαριτωμένο ἄρθρο «Ἄϊ μου Γιώργη» (*Ἄπαντα* 5,186-192), ὅπου περισσεύουν οἱ ἀλληγορικές διηγήσεις καὶ ὅπου μὲ σωκρατικό σαρκασμὸ κρίνει ἐκκλησιαστικούς καὶ ἀκαδημαϊκούς δασκάλους.

Τὸ 1895 ἔχουμε τὸ μικρὸ διήγημα «Πατέρα στὸ σπίτι!», ὅπου, κατὰ τὴν εὐστοχη παρατήρηση τοῦ Σταύρου Ζουμπουλάκη, κατατίθεται ἡ κρίση τοῦ Παπαδιαμάντη γιὰ τὸν τόπο του: «Δὲν ἔχουμε πατέρα στὸ σπίτι!»³.

Τὸ 1896, μέσα στὸν ἐνθουσιασμὸ τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων, ὅταν ὅλοι οἱ ἰθύνοντες ὀρχοῦνται γύρω ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο ἀθάνατο πνεῦμα, δημοσιεύει τὸ ἀνατρεπτικὸ ἄρθρο «Ἄϊ Ἀθῆναι ὡς ἀνατολικὴ πόλις»⁴ συναρμύζοντας τὸν ἑλληνισμὸ μὲ τὸν χριστιανισμὸ, τὴ συνάντηση τοῦ κάλλους τῆς Ἀκροπόλεως μὲ τὴν παρουσία τοῦ ἀποστόλου Παύλου καὶ τοῦ μυσταγωγικοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, καὶ ἐπίσης δημοσιεύεται τὸ διήγημα «Ὁ Ξεπεσμένος δερβίσης» (*Ἄπαντα* 3.111-116) μὲ τὴν ἐξοχη περιγραφή μιᾶς μουσικῆς πού βρίσκεται στοὺς ἀντίποδες τῆς εὐρωπαϊκῆς.

Ἡ ἦττα τοῦ 1897 κατὰ τὸν ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο θὰ τὸν βυθίσει σὲ σιωπή. Σὲ διετὴ σιωπῆ. Εἶναι ὁ δικός του τρόπος νὰ ἀντιδρᾷ. Τὸ ξέρει ἀπὸ τὸν Δαβίδ: «Καὶ ἐγενόμην ὡσεὶ ἄνθρωπος οὐκ ἀκούων καὶ οὐκ ἔχων ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ ἐλεγμούς, ὅτι ἐπὶ σοί, Κύριε, ἤλπισα» (*Ψαλμ.* 37,15).

Κλείνω τὴν παρένθεση.

Στὰ δύο λοιπὸν διηγήματα στὰ ὁποῖα ἀναφέρομαι, τίθεται τὸ θέμα τῆς ἀπώλειας τῆς ὁδοῦ, τῆς ἱερᾶς ὁδοῦ, καὶ τῆς καταστροφῆς τοῦ ἄξονα ζωῆς, ἐνὸς ἱεροῦ ἄξονα πού ἐκφράζει τὴν παρουσία τοῦ ἱεροῦ. Ἄς τὰ δοῦμε ἓνα ἓνα.

Στὸ πρῶτο διήγημα, «Τὰ Δαιμόνια στὸ ρέμα», ἔχουμε μιὰ περιγραφή αὐτοῦ πού ὀνομάζουμε «προπατορικὸ ἀμάρτημα», ὅπως τὸ ἀντιλαμβάνεται καὶ τὸ ἐρμηνεύει ἡ παράδοση τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἄνυπακοή στὸν πατέρα· γοητεία ἀπὸ τὴν ὁμορφιά· περιπλάνηση· σύγχυση· βράχια ἄγωνα· φόβος· ἀπώλεια δρόμου. Ἡ σωτηρία ἐρχεται ἀπὸ τίς γυναῖκες πού ξέρουν νὰ ἀγαποῦν.

3. Βλ. ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗ ΣΤ., «Πέτρα σκανδάλου», Πρόλογος στὸν τόμο Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Ἄπαντα, Ἡ Νοσταλγὸς καὶ ἄλλα διηγήματα*, ἐκδ. Βῆμα βιβλιοθήκη, τόμ. 8, σελ. 19.

4. Τὸ ἄρθρο (*Ἄπαντα* 5.272) πρωτοδημοσιεύθηκε στὸ λεύκωμα *Ἡ Ἑλλάς κατὰ τοὺς Ὀλυμπιακούς Ἀγῶνας τοῦ 1896*. Καταστήματα «Ἀκροπόλεως» Β. Γαβριηλίδου. Ἐν Ἀθήναις, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῆς Ἑστίας, 1896, Σχῆμα 4ο, σελ. 398.

Ὁ φόβος πού νιώθει ὅταν χάνει τὸν δρόμο («ἤσθθανόμην μέγαν φόβον») εἶναι διαφορετικός ἀπὸ τὸν φόβο πού δοκίμασε νωρίτερα, ὅταν κινδύνεψε νὰ σκοτωθεῖ μὲ τὸ μουλάρι. Ὁ δεύτερος αὐτὸς φόβος «μετεῖχε θελγήτρου τινός». Ἦταν φόβος μάχης. Ἐνῶ ὁ πρῶτος ἦταν φόβος μοναξιάς.

Αὐτὴ τὴ μοναξιά θὰ τὴν περιγράψει ὡς ἀποπλάνηση ἐκ τῆς ὁδοῦ: «Τότε ἀπεπλανήθην». Ὁχι ἀπὸ ὁποιαδήποτε ὁδὸ, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν εὐθεῖα ὁδὸ, ὅπως ὑπογραμμίζει μὲ τὸ παράθεμα ἀπὸ τὴν «Κόλαση» τοῦ Δάντη: «Chè la dirrita via era smarrita», ἐξηγώντας μάλιστα σὲ ὑποσημείωση τὸν στίχο τοῦ ποιητῆ: «εἶχε χαθῆ δι' ἐμὲ ἡ εὐθεῖα ὁδός». Καὶ θὰ ἐπιφέρει ὅτι τὸ περιστατικό ἀλληγορεῖ τὴ ζωὴ του: «Ὅταν ἐνθυμοῦμαι τώρα τὸ συμβάν ἐκεῖνο τῆς παιδικῆς μου ἡλικίας, μοῦ φαίνεται ὡς νὰ ἦτο ἀλληγορία ὅλης τῆς ζωῆς μου».

Ἀπὸ τὴν ἀπώλεια τῆς προσωπικῆς ὁδοῦ θὰ μᾶς ὀδηγήσει στὴ διαπίστωση τῆς καθολικῆς ἀπώλειας, περιγράφοντας τὴ μυστικὴ συνάντηση μὲ τὸν ἅγιο ἄνθρωπο, τὸν ἄνθρωπο τῆς ἀγιότητος, πού ἔρχεται ἀπὸ τὸ παρελθὸν γιὰ νὰ συνδέσει τὸ παρὸν μὲ τὰ ἔσχατα.

«Ἐκεῖ, καθὼς ἐκάθισα ἀποκαμωμένος, ἀφανισμένος, ἐπάνω εἰς τὴν ἀπάτητον χλόην, ἀκούμβησα τὴν κεφαλὴν εἰς ἓνα σχοῖνον, καὶ δὲν ἤξεύρω ἂν ἐκοιμήθην ἢ ὠνειρεύθην· ἀλλὰ παρουσιάσθη ἐνώπιόν μου γέρων τις σεβάσιμος, μὲ λευκὴν γενειάδα, καὶ μὲ μακρὸν ράσον. Τὸ πρόσωπόν του εἶχεν ἀκμὴν καὶ ἄνθος νεανικόν, ἂν καὶ ἦτο ὠχρὸν μᾶλλον, καὶ εἶχε κάλλος ὅποιον μόνον αἱ εἰκόνες ἔχουν.

Μ' ἐκάλεσεν ὀνομασί, καὶ εἶπε:

– Πῶς ἤλθες ἐδῶ, τέκνον;

– Ἔχασα τὸ δρόμο, ἀπήνησα ἐγώ.

Ὁ γέρων ἔσεισε τὴν κεφαλὴν.

– Ἔτσι χάνουν τὸν δρόμον τους, εἶπεν, ὅσοι δὲν ἤξεύρουν πόθεν ἔρχονται καὶ ποῦ πηγαίνουν».

Νομίζω ὅτι ἡ διαπίστωση πού διατυπώνει ὁ ἅγιος ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἀπλῶς συμπερασματικὴ, ἀλλὰ καταγγελτικὴ ὅσον ἀφορᾷ τὴν πορεία ἐνὸς λαοῦ, πού ἐπικαλεῖται ἄλογες δυνάμεις γιὰ τὴν προκοπὴ του, δυνάμεις ἀφρημένες πού γεννιῶνται στὸ φαντασιακὸ ἐπίπεδο τῶν ιδεῶν καὶ τῶν σχεδιασμῶν. Μοιάζουν, μᾶς λέει ὁ Παπαδιαμάντης, μὲ τὶς ἐπικλήσεις στὸν Βάαλ: «Ἐπάκουσον ἡμῶν, ὁ Βάαλ, ἐπάκουσον ἡμῶν!. Καὶ οὐκ ἦν φωνή, καὶ οὐκ ἦν ἀκρόασις». (Θυμίζω ὅτι ἀναφέρεται στὴ συνάντηση τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ μὲ τοὺς ἱερεῖς τοῦ Βάαλ καὶ τὴν περίφημη δοκιμασία τῆς ἐξ οὐρανοῦ πυρᾶς (βλ. Γ' Βασ. 18, 26-29 καὶ 36-38.)

Τελειώνοντας με το πρώτο διήγημα, θέλω να θυμίσω ότι το θέμα της οδού το έχει καταθέσει ο Παπαδιαμάντης και σε μία ποιητική του σύνθεση, που δημοσιεύθηκε από τα κατάλοιπά του το 1954. Πρόκειται για το β' τροπάριο της ζ' ώδης του Ικετήριου κανόνα εις τὸν ὄσιον Διονύσιον τὸν ἐν Ὀλύμπῳ: «...φωτίζεις τῆς διανοίας δὲ τοὺς ὀφθαλμούς, τοῦ βλέπειν Κυρίου τὴν ὁδόν, ἐν ἧ εὐσεβῶς πολιτευσόμεθα» (Ἐπαντα 5.48).

Μπορῶ, νομίζω, νὰ συμπεράνω ὅτι ἡ ὁδὸς πού, κατὰ τὸν Παπαδιαμάντη, ἔπαυσε νὰ ἀκολουθεῖ τὸ ἔθνος, εἶναι ἡ ὁδὸς Κυρίου.

Ἄς δοῦμε τώρα τὸ δεύτερο διήγημα, τὸ «Ἦπὸ τὴν βασιλικὴν δρῦν», πού ἐπίσης βασίζεται σὲ παιδικὴ μνήμη, τὴν ὁποία ὁ συγγραφέας ἀναθυμᾶται καὶ ἀναπλάθει, ὅπως εἶπαμε, σὲ ἡλικία 50 ἐτῶν, δηλαδὴ μετὰ ἀπὸ 40 ἔτη. «Ἦμην ἔνδεκα ἐτῶν παιδίον», μᾶς δηλώνει, δηλ. σὲ ἡλικία πού ἀποτελεῖ τὸ μεταίχμιο μεταξὺ παιδικῆς καὶ ἐφηβικῆς ἡλικίας, ὅταν τίθενται τὰ πρῶτα ἐρωτήματα ταυτότητας καὶ ὑπαρξῆς. Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ διατρέχουν ἀσφαλῶς τὸ ἀφήγημα, ἀλλὰ μέσα ἀπὸ τὴ ματιὰ καὶ τὴ σκέψη τοῦ ὄριμου ἀνδρα, χωρὶς ὥστόσο τὸ ἀνακάλεμα τῆς παιδικῆς μνήμης νὰ χάνει τὴ φυσικὴ του δραματουργία καὶ τὴν ἀμεσότητά του.

Τὰ στοιχεῖα πού ἀνοίγουν τὴν περιγραφή σὲ καθολικὲς διαστάσεις τῆς ζωῆς καὶ ἐπανατοποθετοῦν τὰ ἐπεισόδια τοῦ ἀφηγήματος, οἰκονομοῦνται ἀπὸ τὸν χρόνο καὶ τὸν χώρο, ὅπως ὁ ὄριμος πλέον ἀνδρας ἀντιλαμβάνεται αὐτὰ τὰ μεγέθη μέσα στὴ ζωή. Μὲ τὴν πρώτη φράση εἰσάγεται τὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο θὰ κινηθεῖ ἡ ἀφήγησις: Πάσχα (ἡ δημιουργία ὡς ὁμορφιά), ἑορτὴ Ἁγ. Γεωργίου (πανηγύρι χαρᾶς), Πρωτομαγιά (ἀποθέωσις τοῦ κάλλους τῆς φύσεως) - καὶ οἱ τρεῖς ἀναφορὲς περιγράφουν ἀνοιξη. Ὡς πρὸς τὸν χρόνο λοιπὸν κατατίθεται μὲ ἔμφασις ἡ κυριαρχικὴ παρουσία τῆς ἀνοιξῆς, ὑπὸ τις δύο τῆς ὅμως προσεγγίσεις: ἀνοιξη τῆς φύσεως (Πρωτομαγιά) καὶ ἀνοιξη τῆς ζωῆς (Πάσχα), μὲ ἔμφασις στὴ δεύτερη προσέγγισις. Ἰδιαιτέρως μάλιστα ἡ συνάντησις τοῦ ἥρωα μὲ τὸ δέντρο καὶ ἡ ἀναγωγὴ αὐτῆς τῆς συνάντησεως σὲ ἐρωτικὸ διάλογο «ἐν ἐκστάσει», ἐντάσσονται στὸ σύνολο ἐνὸς λειτουργικοῦ χρόνου πού ὀνομάζεται «σαββατισμός». Ὁ «σαββατισμός» αὐτὸς ἐμπεριέχει χαρὰ ἐν ἀναμονῇ τοῦ θριάμβου τῆς ζωῆς πού θὰ ψηλαφηθεῖ ὡς Ἀνάστασις. Ἡ ἐπίσκεψις στὸ δέντρο γίνεται πρῶτὸν Μ. Σαββάτου: «Τὴν πρῶτιαν ἐκείνην τοῦ Μεγάλου Σαββάτου [...] πρὶν ἀπολύσει ἢ λειτουργία», ἀμέσως μετὰ τὴ θριαμβευτικὴ ἐξαγγελία «Ἀνάστα ὁ Θεός, κρῖνον τὴν γῆν, ὅτι σὺ κατακληρονομήσεις ἐν πᾶσι τοῖς ἔθνεσι», πού συνοδεύεται μὲ πανηγυρικὴ (καὶ χορευτικὴ) διόδευσις τοῦ ἱερέα διὰ τοῦ ναοῦ, ραίνοντος μὲ βᾶγια. Θυμίζω τὸν στίχο τοῦ Ἄσματος: «ἀνάστα, ἐλθέ, ἢ πλησίον μου, καλὴ μου, περιστερὰ μου» (Ἄσμα 2,10).

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἐπίσης ἡ περιγραφή τῆς προσέγγισης: «ὑπερπηδῶν αἵμασιās, χάνδακας, φραγμούς θάμνων καὶ βάτων, σχίζων τὰς σάρκας μου, αἱμάσσων χεῖρας καὶ πόδας», πού ἀνακαλεῖ ἀντίστοιχη περιγραφή ἀπὸ τὸ Ἴσραμ Ἀσμάτων: «Φωνὴ ἀδελφιδοῦ μου· ἰδοὺ οὗτος ἦκει πηδῶν ἐπὶ τὰ ὄρη, διαλλόμενος ἐπὶ τοὺς βουνούς» (Ἰσραμ 2,3). Ὁ Παπαδιαμάντης γνωρίζει ὅτι τὸ τραγούδι τοῦ Ἰσραμ εἰκονολογεῖ τὴ σχέση Ἰσραὴλ καὶ Γιαχβέ, πού στὴν Ἐκκλησία ἀνοίγεται στὴ σχέση Χριστοῦ-νυμφίου καὶ Ἐκκλησίας-νύμφης. Γι' αὐτὸ στὴν περιγραφή τῆς ἐρωτικῆς συνάντησης μὲ τὸ δέντρο ἀντλεῖ ὀρολογία καὶ εἰκόνες ἀπὸ τὸ Ἰσραμ. Περιγράφει τὶς κνήμες τῆς νύμφης, τὴν ὀσφύ της, τὴν κοιλία της, τοὺς δύο γλαφυροὺς καὶ προχέοντες κόλπους της, τοὺς βραχίονες καὶ τὴν κόμη της μὲ ἀνάλογες εἰκόνες τοῦ Ἰσραμ. Στὸ Ἰσραμ βρῖσκουμε τὴ λαχτάρια τῆς εἰδῆς τοῦ κάλλους: «δεῖξόν μοι τὴν ὄψιν σου, καὶ ἀκούτισόν με τὴν φωνὴν σου, ὅτι ἡ φωνὴ σου ἠδέια, καὶ ἡ ὄψις σου ὠραία» (Ἰσραμ 2,14).

Περισεύουν ἐπίσης στὸ διήγημα οἱ ἀντλήσεις περιγραφικῶν φράσεων ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ καὶ ὑμνογραφικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Παράδειγμα: «Ἀπὸ τὰ φύλλα της ἐστάλαξε κ' ἔρρεεν ὀλόγουρά της μάννα ζωῆς, δρόσος γλυκασμοῦ, μέλι τὸ ἐκ πέτρας», φράση πού συναντᾶμε στὸ α' τροπάριο τῆς δ' ὠδῆς τοῦ κανόνα τῆς ἐορτῆς τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν: «Γλώσσης τρυφὴ καὶ ἀκοῆς πάσης ἠδυσμα ὁ σὸς λόγος πέφυκε Γρηγόριε, μάννα ζωῆς, δρόσος γλυκασμοῦ, μέλι τὸ ἐκ πέτρας, Ἀγγέλων ἄρτος οὐράνιος, ἀπλήστως ἐμπορεῖσθαι τῆς ἠδύτητος, πείθων καὶ πληρῶν ἠδονῆς τοὺς μετέχοντας», ἢ ἡ φράση «Ὡς ἐμεγαλύνθη», ἀντλημένη ἀπὸ τὸν 91ο Ψαλμό.

Ἐπάρχει ὁμως καὶ παρουσία τοῦ μυθολογικοῦ στοιχείου, γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο στοιχειοθετεῖται ἡ φυσικὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ δημιουργία, καὶ πού διασώζεται στὶς μυθολογικὲς (= ἀλληγορικὲς) διηγήσεις. Μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ὁ χρόνος δὲν νοηματοδοτεῖται μόνον ἀπὸ τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἐορτές, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς διονυσιακὲς ἐορτές, ὅπως εἶναι ἡ Πρωτομαγιά καὶ οἱ συνοδευτικοὶ μὲ αὐτὴν χοροί. Εἶναι ἄνοιξη. Καὶ τὴν τραγουδαίει ὁ ποιητὴς. Τὴν τραγουδαίει ὅπως τὴν τραγούδησε ὁ ποιητὴς τοῦ Ἰσραμ: «ὅτι ἰδοὺ ὁ χειμῶν παρήλθεν, ὁ ὑετὸς ἀπῆλθεν, ἐπορεύθη ἐαυτῶ, τὰ ἄνθη ὤφθη ἐν τῇ γῆ, καιρὸς τῆς τομῆς ἔφθακε, φωνὴ τῆς τρυγόνος ἠκούσθη ἐν τῇ γῆ ἡμῶν, ἡ συκὴ ἐξήνεγκεν ὀλύνθους αὐτῆς, αἱ ἄμπελοι κυπρίζουσιν, ἔδωκαν ὀσμὴν» (Ἰσραμ 2,11-13).

Σ' αὐτὴ μάλιστα τὴν προοπτικὴ, στὴν ἐρωτικὴ συνάντηση μὲ τὸ δέντρο προγεῖται θυσία: «σχίζων τὰς σάρκας μου, αἱμάσσων χεῖρας καὶ πόδας».

Ἀλλὰ, καὶ κυρίως, ὑπάρχει ἀναφορὰ σὲ στοιχεῖα καὶ κρούσματα, ἓνα κόσμος τοῦ παραμυθιοῦ καὶ τοῦ μύθου. Τὸ ζωντανεμένο δέντρο εἶναι ἔμψυχο, γιατί μιὰ

Νύμφη κατοικεί εντός του και τοῦ δανείζει τὴ φωνή της· ἡ Ἀμαδρυάς⁵. Τὸ μυθολογικὸ στοιχείο λειτουργεῖ ὡς μεταφυσικὴ ἀλληγορία, κάτι ποῦ συναντᾶμε πολὺ συχνὰ στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη.

Τέτοια δέντρα, ὅπως ἡ βασιλικὴ δρυς, ἀναψύχουν τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὀρίζουν τὶς ἀναλογίες τῆς δημιουργίας καὶ ἐπιτρέπουν στὸν ἄνθρωπο νὰ ἀτενίζει πρὸς τὰ ἄνω. Αὐτὴ τὴ θέση καταθέτει ὁ Παπαδιαμάντης στὸ ποίημα «Στὸν Πρόδρομο στὸν Ἀσέληνο»: «[...] Ἀπὸ τοῦτο τὸ δάσος γύρω γύρω / ἄγρια δένδρα, κι ἄρεοι καὶ θιλύκια, / ἐκεῖ εἶναι τὸ μυστηριῶδες Δασκαλειό / ποῦ ἀπὸ μέσ ἀπ' τὴν κουφάλα μιᾶς δρυὸς / ὠραία βρῦσις παραδόξως βγαίνει». Καὶ αὐτὴ τὴν περιγραφή τὴν τραγουδάει ἐνῶ γύρω του αἰσθάνεται τὴν ἐρημίαν νὰ βασιλεύει, ὅπως δηλώνει παρακάτω στὸ ἴδιο ποίημα: «Ἀπὸ τὴν ἐρημία σου Ἄι μου Γιάννη / ποῦ ἤχησε τὸ πάλαι ἡ φωνὴ σου / θυμήσου μας κ' ἐμᾶς κ' ἐμᾶς λυπήσου / ποῦ λυόνομε μέσα σὲ μιὰ ἐρημία / γεμάτη ἀπὸ πληθυσμὸν ἀνθρώπινον» (Ἐπιτομή 5.36).

Τὸ διήγημα λειτουργεῖ καὶ κατὰ ἀλληγορικὸ τρόπο, γιὰ νὰ μὴν πῶ κατὰ εἰκονολογικὸ. Πιστεύω ὅτι πρόκειται γιὰ θεολογικὴ προσέγγιση προκειμένου νὰ ἐρμηνευτεῖ ἡ ἀπουσία θεογνωσίας στὴν ἐποχὴ του, ἡ ἀδυναμία δηλαδή τοῦ σύγχρονου τοῦ πολιτισμοῦ νὰ ἀναγνωρίσει τὸ κάλλος τῆς δημιουργίας, νὰ ἀναγνωρίσει τὸν ποιητὴ αὐτῆς τῆς ὑπέρκαλης δημιουργίας, καὶ νὰ τὴν διαχειριστεῖ ὡς τόπο παρουσίας τοῦ ἱεροῦ.

Ὁ ἴδιος ὁ τίτλος παραπέμπει σὲ θεοφάνεια, ὅπως αὐτὴ ἱστορεῖται στὴν Παλαιὰ Διαθήκη, συγκεκριμένα στὴ συνάντηση τοῦ Θεοῦ μὲ τὸν Ἀβραάμ, τὸ γνωστὸ ὡς «Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ» ἐπεισόδιο. «᾿Ωφθη δὲ αὐτῷ [τῷ Ἀβραάμ] ὁ Θεὸς παρὰ τῆ δρυὶ τῆ Μαμβρῆ, καθημένου αὐτοῦ ἐπὶ τῆς θύρας τῆς σκηνῆς αὐτοῦ μεσημβρίας. Ἀναβλέψας δὲ τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ εἶδε, καὶ ἰδοὺ τρεῖς ἄνδρες εἰστήκεισαν ἐπάνω αὐτοῦ· καὶ ἰδὼν προσέδραμεν εἰς συνάντησιν αὐτοῖς ἀπὸ τῆς θύρας τῆς σκηνῆς αὐτοῦ καὶ προσεκύνησεν ἐπὶ τὴν γῆν. Καὶ εἶπε, κύριε, εἰ ἄρα εὔρον χάριν ἐναντίον σου, μὴ παρέλθῃς τὸν παῖδα σου· ληφθήτω δὴ ὕδωρ, καὶ νιψάτωσαν τοὺς πόδας ὑμῶν, καὶ καταψύξατε ὑπὸ τὸ δένδρον [...] καὶ παρέθηκεν αὐτοῖς, καὶ ἔφαγον· αὐτὸς δὲ παρειστήκει αὐτοῖς ὑπὸ τὸ δένδρον» (Γεν. 18,1-8).

5. Ἀμαδρυάς, Ἀμαδρυάδες: νύμφες ποῦ ζοῦν σὲ δάση δρυῶν. Τὸ ὄνομα σημαίνει ὅτι γεννιούνται μαζὶ μὲ τὸ δέντρο (= ἄμα + δρυς) καὶ συνακόλουθα πεθαίνουν μαζὶ μὲ αὐτό: «Εἰπέ νὰ μοῦ φεισθοῦν, νὰ μὴ μὲ κόψουν... διὰ νὰ μὴ κάμω ἀκουσίως κακόν».

Στή σοφολογική γραμματεία τῆς Π. Διαθήκης ἀναφέρεται συχνὰ τὸ ξύλον τῆς ζωῆς ὡς σύμβολο τῆς σοφίας τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ποίηση ὁ ἴδιος ὁ Σταυρὸς τοῦ Κυρίου ἀνακαλεῖ «τὸ ξύλον τῆς ζωῆς ἐν μέσῳ τοῦ Παραδείσου», ὁ καρπὸς τοῦ ὁποῖου ταυτίζεται μὲ τὸν Χριστὸ καὶ προσφέρεται στοὺς πιστοὺς: «Χριστὸς ἐστὶ τὸ ξύλον τῆς ζωῆς, ἐξ οὗ φαγὼν οὐ θνήσκω». Βλ. καὶ τὴ σχετικὴ ἀναφορὰ τῆς Ἀποκάλυψης: «τῷ νικῶντι δώσω αὐτῷ φαγεῖν ἐκ τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς, ὃ ἐστὶν ἐν τῷ παραδείσῳ τοῦ Θεοῦ» (Ἀποκ. 2,7). Τὴν ἀλληγορία αὐτὴ ἔχει ὑπογραμμίσει ὁ ἱερός Χρυσόστομος: «τίς ἢ σκηνὴ ὑπὸ τὴν δρυὸν τοῦ Μαμβρῆ; πάντως ἡ Ἐκκλησία ὑπὸ τοῦ σταυροῦ σκεπομένη. Τῇ δρυὶ παρεῖκασται ὁ σταυρὸς διὰ τὸ ἰσχυρὸν εἶναι τὸ ξύλον καὶ ἀνένδοτον» (Ὁμιλία Ζ', PG 64, 24), ἀκολουθώντας τὸν Μ. Βασίλειο: «Ὡς στρουθίον ἐρρῦσθην ἐκ τῆς παγίδος τῶν θηρευόντων. Καὶ γὰρ ἐν ταύτῃ τῇ ἐρήμῳ διάγω, ἐν ἧ ὁ Κύριος διέτριβεν. Ἐνταῦθα ἡ δρυς τοῦ Μαμβρῆ, ἐνταῦθα ἡ οὐρανοφόρος κλίμαξ καὶ αἱ τῶν ἀγγέλων παρεμβολαὶ αἱ τῷ Ἰακώβ ὀφθεῖσαι» (Ἐπιστολὴ Πρὸς Χίλωνα, PG 42, 5, 1)

Ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ δρυς ἀποτελεῖ ἓνα σύμβολο σχέσης τοῦ Θεοῦ μὲ τὸν κόσμο ἀπαντᾷ σὲ ὄλους σχεδὸν τοὺς θρησκευτικοὺς πολιτισμοὺς. Τὸ δέντρο αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ σύμβολο ἑνὸς ἄξονα τοῦ κόσμου, ἑνὸς axis mundi, πού ὑπομνηματίζει τὴ σχέση οὐρανοῦ καὶ γῆς, ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ. Ἀναφέρομαι ἐπίσης στὴν ἱερὴ δρυὶ τῆς Δωδώνης μέσῳ τῆς ὁποίας χρησιμοδοτοῦσε ὁ Δίας, ἡ στὸ ἱερὸ δέντρο κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ Σιντάρτα Γκαουτάμα ἔλαβε τὸ φωτισμὸ καὶ ἔμεινε γνωστὸς ὡς Βούδδας.

Ἄν ἡ ἀπώλεια τοῦ ἴσιου δρόμου εἶναι πρωτίστως περιπέτεια προσωπικὴ, ἡ ἀπώλεια τοῦ ἄξονα ἀναφορᾶς ἐπηρεάζει τὴ συλλογικὴ ζωὴ. Ἡ μεγάλη δρυς δεσπόζει ἑνὸς χώρου καὶ ρίχνει τὴ σκιά της σὲ ὄλους ὅσοι συνάζονται γύρω της. Τὸ νὰ κόψεις ἓναν τέτοιο ἄξονα, σημαίνει ὅτι κόβεις τὴν προοπτικὴ ζωῆς. Στὸ διήγημα ὑπάρχει ἓνας παράξενος ἄνθρωπος πού κόβει τὰ ψηλὰ δέντρα. «Ὁ σχωρημένος ὁ Βαργένης τὸ ἔκοψε... μὰ κ' ἐκεῖνος δὲν εἶχε κάμει νισάφι [= λύπηση] μὲ τὸ τσεκούρι του· ὄλο θεόρατα δέντρα, τόσα σημαδιακὰ πράγματα... Σὰν τὸ 'κοψε κ' ὕστερα, δὲν εἶδε χαῖρι [= προκοπή, εὐδοκίμηση] καὶ προκοπή. Ἄρρώστησε, καὶ σὲ λίγες μέρες πέθανε...». Ἐπιτρέψτε μου νὰ πιστεύω ὅτι ὁ Βαργένης εἶναι διαρκῶς παρὼν ὡς διαχειριστὴς τοῦ κοινοῦ μας βίου, πού τὸν διαμορφώνει ἀπὸ τὸ μετερίζι τοῦ πολιτικοῦ ἢ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ σχεδιασμοῦ, ὡς πολιτικὸς δηλαδὴ ἢ πνευματικὸς παράγοντας αὐτοῦ τοῦ τόπου. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ μπορεῖ νὰ μὴ συμφωνεῖτε ὅλοι οἱ ἀναγνώστες τοῦ παρόντος, πάντως ὁ Παπαδιαμάντης αὐτὸ ἰσχυρίζεται.

Ὁ Παπαδιαμάντης καὶ ἡ ἐμμονή στὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν καινοτομία

ΑΓΓΕΛΟΥ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ*

*Ἐννοεῖτε, κύριοι, νὰ μείνωμεν ἐντὸς τῆς Ὁρθοδοξίας,
ἢ φρονεῖτε ὅτι πρέπει νὰ προσέλθωμεν
εἰς τὸν Προτεσταντισμόν;
Ἄλ. Παπαδιαμάντης, Ὁ Καλόγερος*

Ἡ παλινδρόμηση μεταξὺ νεωτερισμοῦ καὶ παραδόσεως ὑπῆρξε τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸν 19ο αἰ. –κυρίως– καὶ ἐντεῦθεν. Ἡ ἐμμονή στὴν πατροπαράδοτη τάξη ὑπεσκάπτετο συνεχῶς ἀπὸ τὴν «ἐκ Δύσεως εἰρηναίαν ἐπιδρομήν», κατὰ τὴν διατύπωση τοῦ Δ. Βερναρδάκη, μὲ τὴ μορφή διαφόρων νεωτεριστικῶν παρεμβάσεων κυρίως στὸ χῶρο τῆς λατρείας, τοῦ τυπικοῦ καὶ τῆς κανονικῆς τάξεως. Μέσα στὴ δίνη αὐτῆς τῆς πνευματικῆς σύγκρουσης ἔζησε καὶ ἔγραψε ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, φθίνοντος τοῦ 19ου αἰ. καὶ ἀρχομένου τοῦ 20οῦ.

Ὁ σημαντικὸς λογοτέχνης μας κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες ἀναδείχθηκε ὡς ἐμβληματικὴ φυσιογνωμία τῶν Γραμμάτων μας πού ἐξέφρασε μὲ γνησιότητα τὸ ὀρθόδοξο φρόνημα. Καὶ παρ' ὅλο πὺν μιὰ τέτοια ἀντιμετώπιση τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποφύγει γενικεύσεις καὶ ἐξωραϊσμούς –πού τόσο πολὺ ὁ ἴδιος ἀντιπαθοῦσε– ὥστόσο δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Ὅταν μελετᾶ κανεὶς τὸν Παπαδιαμάντη διαπιστώνει πράγματι νὰ ἀναδύεται ἓνα ὀρθόδοξο ἦθος ὄχι μιᾶς ἰδανικῆς κοινότητος –πού ποτὲ δὲν ὑπῆρξε– οὔτε ἑνὸς παραδεισένιου παλιοῦ καιροῦ –πού ἐπίσης ποτὲ δὲν ὑπῆρξε– ἀλλὰ μιᾶς πραγματικῆς ζωῆς πραγματικῶν ἀνθρώπων πού τὰ πάθη τους καὶ οἱ κακίες τους λυτρῶνονται συχνὰ ἀπὸ τὴ θεραπευτικὴ παρέμβαση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Ὅταν μελετᾶ κανεὶς τὸν Παπαδιαμάντη διαπιστώνει, ἐπίσης, ὅτι αὐτὸ πὺν κυριαρχεῖ στὴ σκέψη του εἶναι ἡ ἐμβριθὴς γνώση

* Ὁ Ἄγγελος Καλογερόπουλος εἶναι φιλόλογος καὶ ποιητής.

τῶν πραγμάτων, ἡ ἀποφυγὴ τῶν γενικότητων καὶ τῆς συνεπακόλουθης ἐπιπολαιότητος καὶ κυρίως ἡ σοφία τῆς ἀγάπης ποὺ τὸν ὀδηγεῖ στὴ βαθύτερη κατανόηση τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων.

Ὑπὸ τὸ πρίσμα αὐτὸ ἀντιμετωπίζει ὁ Παπαδιαμάντης –μέσα ἀπὸ τὰ γραπτά του– ὅλα τὰ ἐκκλησιαστικά καὶ θεολογικά ζητήματα ποὺ ταλανίζουν τὴν ἐκκλησία καὶ τὴν κοινωνία στὴν ἐποχὴ του.

Πέραν κάθε ἀμφισβητήσεως ὑπῆρξε ἀμετακίνητος στὴν ὑπεράσπιση τῆς πατροπαράδοτης τάξεως στὴν ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἀντίθεσή του σὲ κάθε καινοτομία στὴ λατρευτικὴ καὶ λειτουργικὴ τάξη. Ὑπερασπιστὴς τῆς παραδοσιακῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἐναντίον τῶν ἐπιπολαίων νεωτεριστῶν ποὺ ἤθελαν νὰ εἰσαγάγουν τὴν εὐρωπαϊκὴ τετραφωνία. Ὑποστηρικτὴς τοῦ λογαοιδικοῦ τρόπου –τῆς ἐμμελοῦς δηλαδὴ ἀπαγγελίας– ἐναντίον τῆς θεατρικῆς ἀναγνώσεως τῶν ἱερῶν κειμένων. Ὑποστηρικτὴς τοῦ τυπικοῦ ἀπέναντι σὲ ὅσους ἀπὸ ἄγνοια ἢ ἀπὸ διάθεση νεωτερισμοῦ τὸ παραβιάζουν. Ἀλλὰ συχνὰ εὐπροσέγορα ἀνεκτικὸς ἀπέναντι στὰ λάθη τῶν ἀμαθῶν ἀλλὰ εὐλαβῶν ἀνθρώπων.

Ἀλλὰ ἄς σταθοῦμε σὲ μερικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ εὐγλωττα παραδείγματα μέσα ἀπὸ τὰ κείμενά του, τὰ ὁποῖα φανερώνουν τὴ στάση τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπέναντι σὲ σημαντικὰ ἐκκλησιαστικά θέματα. Τὸ διήγημά του «Ὁ Καλόγερος» φέρει τὸν ὑπότιτλο «Μικρὰ Μελέτη» καὶ εἶναι πράγματι μιὰ μελέτη ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων τῆς ἐποχῆς του. Διὰ στόματος τοῦ κυρ Γιάννη τοῦ Μανάφτη, ὁ ὁποῖος ἦταν «τακτικὸς ἀναγνώστης τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων», ἀναφερόμενος στὸ θέμα τοῦ μοναχισμοῦ, θέτει ὡς πρώτη προϋπόθεση τῶν χριστιανικῶν κοινωνιῶν «τὸ ἀδέσμευτον τῆς θελήσεως, τὴν ἀπόλυτον ἐλευθερίαν τοῦ ἀτόμου». Ἀλλὰ καὶ στὴ «Γυφτοπούλα», ὅταν βάζει τὸν Γεώργιο Σχολάριο νὰ συνομιλεῖ μὲ τὸν Πλήθωνα, τὴν ἴδια ἀρχὴ θέτει: «Ἡ ἀτομικὴ βούλησις μένει ἐλευθέρη καὶ ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῆς θείας βουλήσεως. [...] Οὐδεὶς ἐπιρροασμὸς θεόθεν ἐγγίνεται ἐπὶ τῆς θελήσεως τοῦ ἀνθρώπου (πλὴν τῆς πνευματικῆς ἀρωγῆς τῆς ἐπιφοιτώσεως πρὸς ἐνίσχυσιν ἀγαθῆς ἢδη προαιρέσεως ὑφισταμένης, καὶ ἐλευθέρως πλασθείσης παρὰ τοῦ ἀτόμου)». Ἔτσι μάλιστα διευκρινίζεται ἡ ὀρθόδοξη διδασκαλία περὶ ἐλευθερίας σὲ ἀντίθεση μὲ τίς προτεσταντικὲς ἀντιλήψεις περὶ προορισμοῦ.

Ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ βάση τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, καὶ μάλιστα τοῦ μοναστικοῦ βίου ὡς προτύπου τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς. Ἀκόμα κι ἂν ὁ μοναστικὸς βίος ἔχει ἐκπέσει, καμμιά πολιτεία δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ καταργήσῃ τὸν μοναχισμὸ οὔτε νὰ δημεύσῃ τὴν παρουσίαν τῶν μοναστηριῶν, ὅπως ἐπραξε «ἱεροσύλως ἢ

Βαναρική αντιβασιλεία». Κι αν η κατάσταση στα μοναστήρια δεν είναι αυτή που πρέπει, κι αν οι ιερομόναχοι γίνονται εφημέριοι στις πόλεις, κι αν παραβιάζεται το εκκλησιαστικό τυπικό ιδίως από τους «φωτοσβέστας» επιτρόπους που επιβάλλουν να τελούνται δύο λειτουργίες «α' λά φράγκα» για όλα αυτά η ευθύνη βαραινεί τους αρχιποιμένες της εκκλησίας, όπως γράφει ο Παπαδιαμάντης στο ίδιο διήγημα. Αυτούς τους αρχιποιμένες κατηγορεί γιατί περιορίσαν το ρόλο τους μόνο στην επίδειξη και το τελετουργικό μέρος παραχωρώντας την ανεξαρτησία και την αξιοπρέπεια της Έκκλησίας στην πολιτική έξουσία. Ανέχονται να γίνονται μνημόσυνα τις Κυριακές, ανέχονται την τετραφωνία στους ναούς ενώ «έγγράφως» την απαγορεύουν. Και όλα αυτά πολύ συχνά έξ αιτίας του οικονομικού συμφέροντος. Και καταλήγει να αναρωτιέται μήπως η Μεγάλη του Χριστού Έκκλησία θα έπρεπε να αποσύρει το αυτοκέφαλο, το οποίο έξ άλλου χάριν οικονομίας και «κατά συγκατάβασιν» παρεχώρησε στην «άνηλικον αδελφήν της». Όσοσο, σπεύδει ο ίδιος να ξεκαθαρίσει, ότι με την κριτική του δεν υπονομεύει το κύρος της Έκκλησίας, απλώς θίγει τα κακώς κείμενα. Και σε άλλα του διηγήματα ο Παπαδιαμάντης στηλιτεύει με αμείλικτο τρόπο την δεσποτική συμπεριφορά των επισκόπων (π.χ. «Η επίσκεψις του Άγιου Δεσπότη», «Δώρα περόντα» κ.ά.) αλλά δεν παραλείπει να διακηρύξει –πέρα από τις όποιες κριτικές του παρατηρήσεις– την υπακοή του στην εκκλησιαστική τάξη: «'Εγώ είμαι τέκνον γνήσιον της Όρθοδόξου Έκκλησίας, εκπροσωπούμένης υπό των επισκόπων της».

Στηλιτεύει ο Παπαδιαμάντης τις παρεκκλίσεις των αρχιερέων, την αταξία των ιερέων των πόλεων και των επιτρόπων, αλλά στέκεται με σεβασμό απέναντι στη λαϊκή ευσέβεια ακόμα κι όταν αυτή παρεκκλίνει από την κανονική τάξη. Διότι εκεί δεν υπάρχει δόλος, ούτε εκκοσμίκευση του εκκλησιαστικού φρονήματος. Εκεί η παρέκκλιση δικαιολογείται κατ' οικονομίαν. Γράφει στο διήγημά του «Στην Άγι-Άναστασία»:

Η ευσέβης τάσις του λαού, ζητούντος, διά του πολλαπλασιασμού των έξωκκλησίων ανά τα όρη και τας κοιλάδας, να παρηγορηθῆ διά την στέρησιν των τόσων το πάλαι ιερών και βωμών του, λησμονούντος τους παλαιούς θεούς του χάριν των νέων αγίων του, κατίσχυσε της αυστηροτέρας και δογματικωτέρας θεωρίας, καθ' ἣν ἀπηγορεύοντο εἰς τους χριστιανούς οἱ ἀγροτικοὶ ναοί.

Κάποιοι ιερεῖς ἀρνοῦνταν νὰ λειτουργήσουν στὰ έξωκκλήσια. «'Αλλά τὸ αἶσθημα εἶναι ἀνώτερον τῆς θεωρίας» καὶ ὁ «Σωτήρ, συγκαταβατικώτερος τῶν ἐπὶ γῆς διερμηνευτῶν του», γράφει ὁ Παπαδιαμάντης, κι ἔτσι συγκαταβαίνει σ' αὐτὴ τὴν ἄδολη ἐπιθυμία τῶν πιστῶν.

Βασικό κριτήριο για τὸν Παπαδιαμάντη εἶναι ἡ διαφύλαξη τῆς ἐνότητας τῆς Ἐκκλησίας ὡς κόρη ὀφθαλμοῦ. Ὁ ἄνθρωπος μέσα στὴν Ἐκκλησία σώζεται γιατί μέσα στὴν Ἐκκλησία μεταμορφώνεται. Γι' αὐτὸ εἶναι ἀντίθετος μὲ ὅλες αὐτὲς τὶς κινήσεις, τὶς ὀργανώσεις («νεοπλάσματα» τὶς ἀποκαλεῖ) ποὺ ἐπιδιώκουν τὴν διόρθωση καὶ τὴν ἠθικοποίηση τῆς κοινωνίας. Πολὺ συχνὰ ὁ διδασκισμὸς τῶν «ἠθικῶν» ἀνθρώπων κρύβει τὴν ὑποκρισία καὶ τὸν ἐγωισμό καὶ τὴν αὐτολατρεία. Ἀπεναντίας, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ θεραπεύει τὰ ἀνθρώπινα πάθη καὶ ὁδηγεῖ τοὺς ἀνθρώπους στὴν ἐνότητα. Εἶναι πολλὰ τὰ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη ποὺ ξεκινοῦν μὲ μιὰ ἐχθρότητα μεταξὺ τῶν ἡρώων. Παρεξηγήσεις, μικροεγωισμοί, διαφορές, μνησικακίες, ἔντονα πάθη. Κι ὅμως μὲ τὸ πέρας τῆς θείας λειτουργίας λυτρώνονται οἱ ἄνθρωποι καὶ ὁδηγοῦνται μονοιασμένοι σὲ ἓνα γιορτινὸ τραπέζι.

Δὲν ἀπαιτεῖται ἰδιαίτερη ἀναφορὰ στὴν ἀντιδυτικὴ στάση τοῦ Παπαδιαμάντη, ἡ ὁποία ἀπὸ θεολογικῆς ἀπόψεως ἐδράζεται ἀποκλειστικὰ στὴν ἀντίθεσὶ του στὸν Ρωμαιοκαθολικισμό καὶ στὶς ἀντιεκκλησιαστικὲς πτυχὲς τῶν νεωτεριστικῶν ιδεῶν. Ἀρκεῖ μιὰ ἐνδιαφέρουσα λεπτομέρεια ποὺ ἐντοπίζουμε στὴ Γυφτοπούλα, ὅπου ἡ Αἰμά – ἡ ὁποία ἔχει ἀνατραφεῖ στὸ ἄθρησκο περιβάλλον μιᾶς οἰκογένειας γύφτων – ὅταν ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὶς καλόγριες τοῦ ρωμαιοκαθολικοῦ μοναστηριοῦ, γιὰ πρώτη φορὰ νιώθει «χρειάν τινα σεμνοτυφίας». Εἶναι σαφὴς ὁ ὑπαινιγμὸς γιὰ τὸ ἠθικιστικὸ πνεῦμα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ ἀντιθέτως στὰ πλεῖστα τῶν διηγημάτων του συναντᾶμε τὴ σεμνότητα ὄχι ὡς συμμόρφωση σὲ νομικοῦ τύπου ἀπαγορεύσεις, ἀλλὰ ὡς ἐμμονὴ σὲ ἓνα πατροπαράδοτο ἦθος. Τὸ ἄτομο δὲν ὑπακούει σὲ ἀφηρημένες ἀρχὲς καὶ ιδέες, ἀλλὰ προσαρμόζει τὴ ζωὴ του στὸ ἦθος τῆς κοινωνίας ἐντὸς τῆς ὁποίας ζεῖ. Σημαντικὸ εἶναι ὅτι στὶς περιπτώσεις τῶν ἡρώων τοῦ Παπαδιαμάντη ὅπου τὸ ἄτομο βρίσκεται ἓνα βῆμα πρὶν ἀπὸ μιὰ μεγάλη παράβαση, αὐτὸ ποὺ τὸ ἐπαναφέρει δὲν εἶναι τὸ «τί θὰ πεῖ ὁ κόσμος», ἀλλὰ ἡ συναίσθηση ὅτι ἡ συμπεριφορὰ ποὺ τοῦ ὑπαγορεύει τὸ ἦθος τῆς κοινότητος προέρχεται ἀπὸ μιὰ βαθύτερη σοφία ποὺ καταλύει τὴν ὀρμὴ τῆς ἀτομικῆς ἐπιθυμίας. Ἔτσι αὐτὸ τὸ ἦθος γίνεται πιά – ἔπειτα ἀπὸ αὐτὴ τὴ συναίσθηση – καὶ δική του ἐπιθυμία.

Ἐπομένως, ἡ θρησκευτικὴ τὴν Παπαδιαμάντη δὲν προκύπτει ἀπὸ τὴ γραφικὴ περιγραφή τῶν ναυδριῶν, τῶν ἀκολουθιῶν καὶ τῶν ἀφελῶν πλήν εὐλαβῶν χωρικῶν καὶ λαϊκῶν τύπων, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ βαθιὰ συνείδηση ἐκ μέρους του τοῦ ὀρθοδόξου ἦθους. Κι ἀπὸ τὴ βαθιὰ ἀγάπη του γιὰ τοὺς βασιανισμένους ἀνθρώπους, χρησιμοποιοῦντας ὅμως ἓνα καινούργιο εἶδος, αὐτὸ τοῦ διηγήματος, γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ αὐτὴ τὴν ἀγάπη του.

Χαρακτηρισμοὶ ὅπως ὁ «ἅγιος τῶν γραμμάτων» ἢ ὁ «κοσμοκαλόγερος» συχνὰ συσκοτίζουν τὴ βαθύτερη κατανόηση τοῦ ἔργου του καὶ μᾶς ἐγκλωβίζουν στὴν ἐπιφάνεια μιᾶς γραφικῆς ἠθογραφίας. Ὅπωςδήποτε, δὲν εἴμαστε οἱ πρῶτοι ποῦ τὸ ἐπισημαίνουμε αὐτό. Ὁ Ζ. Λορεντζάτος ἢ ὁ Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος εἶναι οἱ πιὸ ἀντιπροσωπευτικοὶ μιᾶς πλειάδας μελετητῶν ποῦ ἔχουν ἀναδείξει τὸ βάθος τοῦ ὀρθοδόξου ἠθους ποῦ κομίζει ὁ Παπαδιαμάντης στὴ νεώτερη ἐποχὴ. Ὅστόσο, εἶναι ἀνάγκη νὰ τονιστεῖ ἐκ νέου αὐτὸ τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ του σήμερα ποῦ πολὺ συχνὰ ἀκούγονται ἀπόψεις οἱ ὁποῖες τὸν περιορίζουν ὡς προσκολλημένο στὸ παρελθὸν ἦθος ἐνὸς προνεωτερικοῦ ἀνθρώπου ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιληφθεῖ τὸν ἑαυτό του παρὰ στὸ πλαίσιο μιᾶς παγωμένης κοινότητος, χωρὶς νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἐκφράσει τὴν ἀγωνία καὶ τὰ αἰτήματα τοῦ νεωτερικοῦ ἀτόμου.

Ἐννοεῖται ὅτι ὁ λογοτέχνης –ὁ «λογογράφος» ὅπως ἔλεγε ὁ Παπαδιαμάντης.– κινεῖται πάντα μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς του καὶ τῆς κοινωνίας του. Παρ' ὅλ' αὐτὰ ὁ τρόπος τοῦ Παπαδιαμάντη, ξεπερνάει τὴν κοινωνία του καὶ τὴν ἐποχὴ του καὶ αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι κάνει λογοτεχνία μ' ἕναν τρόπο καινοφανῶς «ἀντιλογοτεχνικό». Δηλαδή, δὲν «πλάθει» ἥρωες, ἀλλὰ διαμορφώνει ἕναν λογοτεχνικὸ ρεαλισμὸ –πέραν τοῦ λογοτεχνικοῦ ρεύματος τοῦ ρεαλισμοῦ– ὁ ὁποῖος ἐδράζεται στὴ διάπίστωση τοῦ μεταμορφωτικοῦ ἠθους τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης καὶ τῆς ἀναστάσιμης προοπτικῆς της μέσα ἀπὸ τὴν ταπεινὴ καθημερινότητα τῶν ἀνθρώπων, αὐτὴ ποῦ τοῦ παρεδόθη καὶ αὐτὴ ποῦ ἔζησε. Δὲν «πλάθει» ἥρωες ἁγίους. Αὐτὸ δὲ τοῦ ἔλειπε! Τότε ἡ λογοτεχνία του θὰ ἦταν ἰδεολογικὸ κατασκευάσμα, μιὰ στρατευμένη λογοτεχνία καθοδηγούμενη ἀπὸ μιὰ «ὀρθόδοξη ἰδεολογία». Κι αὐτὸ θὰ ἦταν ὄχι μόνο ἀναίρεση τῆς ὀρθοδοξίας του, ἀλλὰ καὶ κακὴ λογοτεχνία. Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι λογοτέχνης καὶ εἶναι καλὸς λογοτέχνης ἀκριβῶς ἐπειδὴ κατάλαβε –μᾶλλον πρῶτος αὐτός– ὅτι ἡ λογοτεχνία δὲν εἶναι ὁ αὐτοσκοπὸς ἀλλὰ τὸ μέσον, ἐφ' ὅσον βέβαια ἡ γραφὴ δὲν προκύπτει ἀπὸ κάποια θεωρητικὴ πρόθεση, ἀλλὰ ἀπὸ ἕνα πηγαῖο προσωπικὸ βίωμα. Καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Παπαδιαμάντη αὐτὸ τὸ βίωμα ἐγγράφεται ἐνσυνειδήτως μέσα στὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση. Ἀκόμα καὶ οἱ προσωπικὲς του ἀδυναμίες, τὰ πάθη του, ὁ ἐρωτισμὸς του δὲν εἶναι καταπιεσμένος ψυχισμὸς ποῦ ξαφνικὰ βρῖσκει μιὰ ρωγμὴ γιὰ νὰ ἐκδηλωθεῖ. Εἶναι ἕνα κομμάτι τοῦ κόσμου τῶν ἁμαρτωλῶν ἀνθρώπων ποῦ συνεχῶς περιγράφει. Εἶναι ὁ κόσμος ποῦ συναναστρέφονται οἱ ἅγιοι. Σ' αὐτὸν τὸν κόσμον ἀνοίγουν ὅπωςδήποτε τὴν πόρτα τους, γι' αὐτοὺς προσεύχονται, γι' αὐτοὺς μεριμνούν. Αὐτὸ κάνει καὶ ὁ Παπαδιαμάντης ἀκόμη καὶ ὅταν μᾶς ἐξομολογεῖται τὰ δικά του

πάθη. Γι' αὐτὲς τὶς ἀδυναμίες γράφει, γι' αὐτὸν τὸν πεπτωκότα κόσμο μεριμνᾷ, μ' αὐτούς τοὺς ἀνθρώπους συμπάσχει. Μήπως ὁ γνήσιος ἐκφραστὴς τῆς Ὁρθοδοξίας θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναδεικνύει μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο του μίαν κοινότητα «καθαρῶν»; Ἀλλὰ τέτοια κοινότητα δὲν ὑπάρχει κι ὁ Παπαδιαμάντης ὅπως εἶπαμε ὑπακούει σ' ἓναν ὀρθόδοξο ρεαλισμό.

Ἀλλὰ ἡ ὅλη συζήτηση γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη στὶς μέρες μας ἐλάχιστα λαμβάνει ὑπ' ὄψη τῆς τῆς ἡθους του καὶ τὸν τρόπο του. Εἶναι μιὰ συζήτηση ἐν πολλοῖς θεωρητικὴ καὶ ιδεολογικὴ. Ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ μὲ τὶς θεολογικὲς συζητήσεις τοῦ καιροῦ μας. Καὶ ἀγνοοῦμε ὅτι ἀπαραίτητη προϋπόθεση κάθε ἀνανέωσης ποὺ ἐπιχειρεῖται στὴν Ἐκκλησία εἶναι ἡ ἀγιότης τοῦ ἀνανεωτῆ. Ἐκεῖ κρίνεται ἡ ὑπόθεση. Ὅχι στὶς θεωρίες καὶ τὰ ἐπιχειρήματα. Ἐκεῖ ἐξ ἄλλου χάνεται καὶ τὸ μέτρο μεταξὺ μιᾶς φονταμενταλιστικοῦ τύπου προσηλώσεως στὴν παράδοση κι ἐνὸς προτεσταντίζοντος νεωτερισμοῦ ποὺ παραβλέπει τὴ σοφία τῶν Πατέρων. Αὐτὸ τὸ μέτρο μᾶς ὑπενθυμίζει μέσα ἀπὸ τὴ λογοτεχνία του ὁ Παπαδιαμάντης. Καὶ ἐδῶ ἐγκείται καὶ ἡ οὐσία τῆς θεολογικῆς σκέψης του: Ἡ προτεραιότητα τοῦ γεγονότος τῆς Ἐκκλησίας. Θὰ ἦταν λάθος νὰ δεχθοῦμε κάθε ρήση τοῦ Παπαδιαμάντη ὡς πατερικὸ θέσφατο. Ἀλλὰ κάθε φορὰ ποὺ ἀναζητοῦμε παραμυθία στὴ γραφὴ του προσεγγίζουμε τὸ μέτρο μιᾶς βιωμένης ὀρθοδοξίας. Καὶ κάθε φορὰ ποὺ ἐμβαθύνουμε στὸ ὀρθόδοξο βίωμα του διαπιστώνουμε πὼς ἡ προσήλωση στὴν παράδοση καὶ ἡ ἀγάπη γιὰ τὸν διπλανό μας ἄνθρωπο καθιστοῦν συνεχῶς τὴν ὀρθοδοξία καινοτόμο καὶ καινοφανή.

Μεταξὺ ἀκαδημαϊκῆς σφύρας καὶ μοναστικοῦ ἄκμονος.

Ὁ Παπαδιαμάντης στὸ θεολογικὸ στόχαστρο

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΑΡ. ΥΦΑΝΤΗ*

1. Εἰσαγωγικά: Οἱ ἀντιφατικὲς τύχες τῆς μνήμης καὶ τοῦ ἔργου ἑνὸς χριστιανοῦ λογοτέχνη

Ἡ πίστις τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη¹, ρητὰ ὁμολογημένη ἀπὸ τὸν ἴδιο, ἀνάγλυφον στὸν τρόπο τῆς ζωῆς του καὶ ἀναγνωρίσιμη στὰ κείμενά του, καθόρισε ἐν πολλοῖς ὄχι μόνο τὶς ἀναγνωστικὲς τύχες τοῦ ἔργου του ἀλλὰ καὶ τοὺς ποικίλους χειρισμοὺς τῆς μνήμης του, ὡς λογοτέχνη καὶ ἀνθρώπου. Ἡ χριστιανικότητα τοῦ Σκιαθίτη πέρα ἀπὸ τὴν ἀναμενόμενη ἀντανακλαστικὴ δυσφορία ἢ καὶ τὴ συστηματικότερη ἀντίδραση ποὺ πυροδότησε στὴ “θύραθεν” (ἀριστε-

* Ὁ Παναγιώτης Ὑφαντῆς εἶναι Ἐπ. Καθηγητὴς τοῦ Τμ. Θεολογίας Α.Π.Θ.

1. «Τὸ ἐπ’ ἐμοί, ἐνόσω ζῶ καὶ ἀναπνέω καὶ σωφρονῶ, δὲν θὰ παύσω πάντοτε, ἰδίως κατὰ τὰς πανεκλάμπρους ἡμέρας ταύτας, νὰ ὑμῶ μετὰ λατρείας τὸν Χριστὸν μου, νὰ περιγράφω μετ’ ἔρωτος τὴν φύσιν καὶ νὰ ζωγραφῶ μετὰ στοργῆς τὰ γνήσια ἑλληνικὰ ἦθη»: «Λαμπριάτικος Ψάλτης», *Ἄπαντα*, τ. Β’, σ. 517 (γιὰ τὰ παπαδιαμαντικά ἔργα παραπέμπουμε στὴν ἔκδοση Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Ἄπαντα*, ἐπιμ.-κριτικὴ ἔκδοση Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, ἐκδ. Δόμος, τ. Α’-Ε’, Ἀθήνα 1989, 1989, 1989, 1993, 1998, ἀντίστοιχα). Ἡ συγκεκριμένη ὁμολογία τῆς τρίπτυχης στοχοθεσίας τοῦ Παπαδιαμάντη συνδυάζει σὲ ἓνα ὄργανικὸ σύνολο τὴν ἐκκλησιαστικὴ ταυτότητα καὶ δέσμευση ἑνὸς πιστοῦ χριστιανοῦ, τὴ φυσιολατρικὴ εὐαισθησία ἑνὸς λυρικοῦ ποιητῆ καὶ τὴν παρατηρητικότητα καὶ ἀναπαραστατικὴ δεινότητα ἑνὸς ἀφηγητῆ. Παρὰ τὴν παρρησία, τὴν εἰλικρίνεια καὶ τὴ σαφήνειά της ὁμως, αὐτὴ ἡ ὁμολογία ἐμπεριέχει ἐν σπέρματι τὶς ἐπικρατέστερες καὶ στερεοτυπικὲς παρερμηνεῖες ποὺ ὑπέστη ὁ Σκιαθίτης καὶ τὸ ἔργο του ὅταν ἐξετέθη στὴν ἐρμηνευτικὴ βουλμία τῶν λογῆς στρατευμένων ἢ ἐπαγγελματιῶν κριτικῶν: Ἡ ὕμνησις τοῦ Χριστοῦ θεωρήθηκε μεταφυσικὴ καθήλωση, ἡ φυσιολατρία μεταφράστηκε σὲ φλύαρη καὶ ὑφολογικὰ ἐξεζητημένη περιγραφή τοῦ φυσικοῦ κάλλους καί, τέλος, ἡ ἰστόρηση τῶν ἠθῶν ὑποβίβασε αὐτόματα τὸν Παπαδιαμάντη στὴν χορεία τῶν “ἠθογράφων” ποὺ ἐξαντλοῦν τὴν ἀφηγηματικὴ τους ἰσχὺ στὴν λαογραφικὴ καταγραφή ἢ ἀπλὴ φωτογράφιση τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος καὶ ἰδιαίτερα τοῦ ἀγροτικοῦ.

ρή, ἀριστερόστροφη ἢ διαφωτιστική) κριτική², ἐξίσου εὐλογα ἐξασφάλισε στοῦ ἔργου του μία διαχρονική ἀλλά καὶ ἐμπορική ἀπήχηση, σὲ ἓνα διευρυμένο ἀναγνωστικὸ κοινό, ἐφόσον μᾶλλον πρέπει νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι ὁ χῶρος τῆς συμβατικὰ νοούμενης θρησκευτικῆς συμπεριφορᾶς τουλάχιστον στὴ Νεότερη Ἑλλάδα δὲν περιλαμβάνει στίς προτεραιότητές της τὴν ἐντρύφηση μὲ τὴν τέχνη. Μάλιστα, χάρη στὴ βιβλικὴ ἀπλότητα, στὴν ταπείνωση, στοῦ λειτουργικὸ καὶ ἀσκητικὸ ἦθος ποὺ σφραγίζουν τὸν βίο του καὶ νευρώνουν τὶς λογοτεχνικὲς θεοκεντρικὲς του ἐμπνεύσεις, ὁ Σκιαθίτης βαθμιαῖα ἐμπεδώθηκε στὴ συνείδηση τῆς πιστεύουσας κοινότητος ὡς ὁ ἅγιος τῶν (Νεοελληνικῶν) Γραμμάτων.

Ὡστόσο, δὲν ἔλειψαν καὶ ἐπώνυμες ἠχηρὲς φωνὲς ἐναντίον τοῦ ἔργου καὶ τοῦ προσώπου ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς νεοελληνικῆς ὀρθόδοξης θεολογίας καὶ πνευματικότητος. Στὴ συνέχεια θὰ προσπαθήσουμε νὰ παρουσιάσουμε καὶ θὰ σχολιάσουμε κριτικὰ δύο κείμενα, ποὺ συμπυκνώνουν τὶς ἀντιστάσεις, τὶς ἐπιφυλάξεις ἢ τὶς ἀνοιχτὲς κατηγορίες ποὺ διατυπώθηκαν ἐναντίον τοῦ Σκιαθίτη καὶ τοῦ ἔργου του ἐκ μέρους τῆς νεοελληνικῆς θεολογικῆς διανόησης καὶ τῆς μοναστικῆς πνευματικότητος, ὅπως αὐτὲς ἐκφράστηκαν, ἀντιστοίχως, ἀπὸ ἓνα λαϊκὸ πανεπιστημιακὸ δάσκαλο καὶ ἀπὸ ἓνα λόγιο ἀγιορείτη.

Ἀπὸ ἄποψη σημειολογικὴ ἀξίζει ἴσως προκαταβολικὰ νὰ παρατηρήσουμε πὼς καὶ τὰ δύο κείμενα, τουλάχιστον ὅπως δηλώνεται στὸν τίτλο τους, ἀναφέρονται ἄμεσα στοῦ πρόσωπο τοῦ Παπαδιαμάντη. Κάποιος μπορεῖ νὰ σχολιάσει πὼς πρόκειται γιὰ ἔνδειξη τῆς ἐπιστημονικῆς ταπείνωσης τῶν συντακτῶν, οἱ ὁποῖοι ἀφήνουν τὴν κριτικὴ διερεύνηση τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου του στοὺς εἰδήμονες γραμματολόγους. Ὡστόσο, ἡ συγκεκριμένη πρόταξη τοῦ προσώπου ἐναντι τοῦ ἔργου δὲν ὑποδηλώνει τὴν ἐπίγνωση τῶν ἐπιστημονικῶν ὀρίων ἀλλὰ τὸ πραγματικὸ ἀντικείμενο τῶν κριτικῶν τους αἰχμῶν, –χῶρια ποὺ ἀμφότεροι, ὅπως θὰ φανεῖ στὴ συνέχεια, συχνὰ καταφεύγουν στοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη γιὰ νὰ προσθέσουν ὑφολογικὰ ἢ γλωσσικὰ ψεγάδια στὸν δημιουργὸ ἐνισχύοντας καὶ μὲ φιλολογικὰ ἐπιχειρήματα τὴν ἀμφισβήτηση τῆς πνευματικῆς φυσιογνωμίας καὶ τὴν ἀποκαθήλωση τῆς ἠθικῆς του ὑπόστασης.

2. Μία ἀνθολογία κατ' ἐξοχὴν τῆς ἀριστερῆς κριτικῆς ἀπέναντι στοῦ Σκιαθίτη βλ. στοῦ συλλ. ἔργο *Α. Παπαδιαμάντης, αὐτοβιογραφούμενος*, ἐπιμ. Π. Μουλλάς, ἐκδ. Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1974.

2. Ὁ ὀρθολογιστικὸς πειρασμὸς: Ἡ ἀπομύθευση τοῦ ἔργου καὶ τοῦ προσώπου

Ἡ πρώτη ἐπώνυμη καὶ συστηματικὴ θεολογικὴ κριτικὴ εἰς βάρος τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τοῦ ἔργου του, πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσει, δημοσιεύθηκε σὲ ἕναν ἀφιερωματικὸ τόμο τοῦ περιοδικοῦ *Νέα Ἑστία*, τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1941, μὲ ἀφορμὴ τὴ συμπλήρωση 30 ἐτῶν ἀπὸ τὴν κοίμησιν τοῦ Σκιαθίτη. Ἡ ἀπομυθευτικὴ στόχευση πού διαπνέει τὸ κείμενο δηλώνεται ἤδη ἀπὸ τὸν τίτλο του –«Ὁ Παπαδιαμάντης. Θρυλὸς καὶ πραγματικότης»– καὶ ὑπαινικτικὰ ἐπισφραγίζεται στὸν λιτὸ πλὴν βαρύνουπο τίτλο πού συνοδεύει τὸ ὄνοματεπώνυμο τοῦ συντάκτη: «Δ.Σ. Μπαλάνος, τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν»³.

Ἀφοῦ ἐπισημάνει τὴν καθολικὴ ἀναγνώριση τῆς λογοτεχνικῆς ἀξίας τοῦ Παπαδιαμάντη ὁ συντάκτης διαπιστώνει πὼς μὲ τὴ συνδρομὴ καὶ ἄλλων παραγόντων, ὅπως εἶναι ὁ μπεμισμόσ, ἡ πενία, ἡ κοινωνικὴ ἀφάνεια ἀλλὰ καὶ τὴν ὑποστήριξη «μεγαλοφώνων ὑμνητῶν» τοῦ ἔργου του, εἶχε «διαμορφωθεῖ περὶ αὐτὸν ἀτμόσφαιρα ἐνθουσιασμοῦ, ἡ ὁποία ἐνίστε, ὑπερβάσα τὰ ὄρια, ἔφθασεν εἰς μεγάλας ὑπερβολάς»⁴. Αὐτὸν τὸν θρυλο πού διαμορφώθηκε γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ Παπαδιαμάντη προτίθεται νὰ ἐλέγξει ὁ λόγιος συντάκτης, προκειμένου νὰ ἀποκαλύψει τὶς πραγματικὲς διαστάσεις τῆς προσωπικότητος τοῦ «ὑπερτιμημένου» λογοτέχνη.

Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀγνοήσει τὴν παρρησία τοῦ συντάκτη, ὁ ὁποῖος ἐπικαλεῖται τὶς ἐπιταγὲς τῆς ἐπιστημονικῆς εἰλικρίνειας γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὴ δημοσίευση ἐνὸς ἀρνητικοῦ ἀρθρου σὲ ἕνα ἀφιερωματικὸ τεῦχος. Ὁ Μπαλάνος (1877-1959) ὅταν γράφει τὸ συγκεκριμένο κείμενο εἶναι ἤδη 64 ἐτῶν, τακτικὸς Καθηγητὴς στὴν ἔδρα τῆς Πατρολογίας στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, μέλος τῆς Ἀκαδημίας καὶ ἔχει ἠγηθεῖ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων κατὰ τὸ διάστημα 1935-1936 (στὴ θέση αὐτὴ θὰ θητεύσει καὶ ἀργότερα, στὴν κυβέρνησιν Δεμερτζῆ, τὸ 1945)⁵. Ὅλα αὐτά, σὲ

3. ΜΠΑΛΑΝΟΣ Δ. Σ., «Ὁ Παπαδιαμάντης. Θρυλὸς καὶ πραγματικότης», *Νέα Ἑστία* (Χριστούγεννα 1941), σ. 24-28. Σύμφωνα μὲ τὸν Χρήστο Γιανναρά, ὁ Μπαλάνος «ἀπέρριψε μαχητικὰ καὶ ἀπερίφραστα» τὸν Παπαδιαμάντη, ἐξαιτίας «τοῦ θεολογικοῦ του ἀκαδημαϊσμοῦ»: ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ ΧΡ., *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθῆνα 1992, σ. 413.

4. ΜΠΑΛΑΝΟΣ Δ. Σ., «Ὁ Παπαδιαμάντης. Θρυλὸς καὶ πραγματικότης», σ. 24.

5. Ἐργοβιογραφικὰ γιὰ τὸν πανεπιστημιακὸ δάσκαλο καὶ ἀκαδημαϊκὸ βλ. Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Μπαλάνος Δημήτριος», *ΘΗΕ*, τ. 9, σ. 143-146.

συνδυασμὸ μὲ μία ἀριστοκρατικὴ καταγωγή, τοῦ ἔχουν ἐξασφαλίσει ἓνα ζηλευτὸ κοινωνικὸ ἐκτόπισμα καὶ μία περιοπτηθῆσθαι θέσι στὴ διανοητικὴ νομενκλατούρα τοῦ ἐθνικοῦ κέντρου. Συναφῆς μὲ τὴν μεγαλοαστικὴ προέλευση καὶ τὴ ρωμαλέα πλὴν μονότροπα δυτικόστροφη ἐπιστημονικὴ σκευὴ τοῦ ἀνδρὸς εἶναι καὶ ἡ ἀπομυθευτικὴ στάσι τοῦ ἀπέναντι στὸν Σκιαθίτη.

Ἐκπρόσωπος τοῦ γερμανοσπουδαγμένου καθηγητικοῦ κατεστημένου τῆς ἐποχῆς, ὁ Μπαλάνος κατανοεῖ τὴν ἀκαδημαϊκὴ του ἀποστολὴ ἐντὸς τῆς διαφωτιστικῆς, φιλελεύθερης ἢ καὶ ριζοσπαστικῆς προοπτικῆς τοῦ προτεσταντικοῦ στοχασμοῦ, ὁ ὁποῖος διαμόρφωσε τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ θεολογικὴ του φυσιογνωμία καὶ ἔκτοτε ἀποτέλεσε τὸν εὐνοούμενο συνομιλητὴ του. Καχύποπτος ἀπέναντι σὲ ὅτιδήποτε εὐνοεῖ τὴν ἐπιβίωσι προνοεστερικῶν πεποιθήσεων καὶ συμπεριφορῶν στὸν χῶρο τῆς πίστις, ὑπῆρξε θεωρητικὸς ὑπέρημαχος καὶ ἔμπρακτος θεραπευτὴς τοῦ ἠθικοπλαστικοῦ καὶ κοινωνικοῦ ρόλου τῆς Ἐκκλησίας. Μᾶλλον ἀδιάφορος γιὰ τὴ δογματικὴ ἰδιοπροσωπία τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ πολέμιος τῶν βαθύρριζων πηγῶν καὶ τῶν ποιητικῶν πτήσεων τῆς μυστικῆς θεολογίας συμπαράταχθηκε ἐνεργὰ στὸ ὄραμα τῆς οἰκουμενικῆς προσέγγισης μεταξὺ τῶν χριστιανικῶν ὁμολογιῶν. Εἶναι εὐνόητο πὼς ἡ σπουδὴ, ἡ ἐμβάθυνσι καὶ ἡ διδασκαλία τῆς πατερικῆς σκέψης φυτοζωοῦσαν στὶς παρυφῆς τῶν ἐρευνητικῶν προτεραιοτήτων καὶ τῆς πολλαπλῆς κοινωνικῆς παρουσίας τοῦ Μπαλάνου. Ὁ ἐπίσης πατρολόγος συντάκτης τοῦ βιογραφικοῦ λήμματος πού συνέταξε γιὰ λογαριασμὸ τῆς *Θρησκευτικῆς καὶ Ἠθικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας*, ἑπτὰ χρόνια μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μπαλάνου, ἐπισημαίνει μᾶλλον μὲ ἐπιείκεια γι' αὐτὸν πὼς «δὲν ἠθέλησε νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ βάθος τῆς θεολογίας τῶν Πατέρων»⁶.

Τὸ χάσμα πού χωρίζει τὸν Μπαλάνο ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη καὶ τὸ ἔργο του εἶναι μᾶλλον ἀγεφύρωτο. Θὰ ἦταν ἀδόκιμο νὰ τὸ ταυτίσουμε μὲ τὴν οικονομικὴ, ταξικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀπόστασι μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν ὅμως θὰ ἦταν ἐξίσου λάθος νὰ παραβλέψουμε καὶ αὐτὸν τὸν παράγοντα, καθὼς οἱ κοινωνικὲς πτυχῆς τοῦ βίου τοῦ Σκιαθίτη καὶ οἱ κοινωνιολογικὲς αἰχμῆς τοῦ ἔργου του ἐνσαρκώνουν ἰσάριθμες ρωμαλέες πνευματικὲς ἐπιλογές. Ἡ «κοινωνικὴ ἀφάνεια» ἀλλὰ καὶ ὁ διαρκῆς ἔλεγχος τοῦ Παπαδιαμάντη πρὸς κάθε μορφῆς ἐξουσία, οικονομικὴ, πολιτικὴ, ἀκαδημαϊκὴ ἀλλὰ καὶ ἐκκλησιαστικὴ, ἀποτελοῦν συγκεκριμένους πνευματικὲς στάσεις, πού θεμελιώνονται στὴ συσσωρευμένη ἐκκλησιαστικὴ ἐμπειρία καὶ τὴν παράδοσι ἐπιμαρτυρώντας τὴ βιβλικὴ ριζο-

6. Ὁ.π., στ. 146.

σπαστικότητα του και τόν προφητικό ρόλο μίας γρηγορούσας συνείδησης. Αντιθέτως, για τόν Μπαλάνο είναι έκφάνσεις μίας στείρας κριτικής τών κακώς κειμένων δίχως σοβαρή αντιπρόταση, καρποί μίας «τυφλής συντηρητικότητας» και μίας αντιδραστικής ένοχοποίησης του άθιναϊκού άστισμού⁷. Ανηφορίζοντας στην κλίμακα τής κριτικής ό Μπαλάνος έπιτίθεται στον Παπαδιαμάντη διότι τόν θεωρεί πολέμο του διαφωτισμού αλλά και γνωσιομάχο, έξαιτίας τής σφοδρής κριτικής που είχε έξαπολύσει ό Σκιαθίτης έναντια στην άκαδημαϊκή θεολογία του καιρου του⁸, για την τυφλή προσκόλλησή της είτε στον ρωμαιοκαθολικό σχολαστικισμό είτε στον προτεσταντικό φιλελευθερισμό και κυρίως για την άποσύνδεσή της από τόν χώρο τής λατρείας, τής ευσέβειας και τής άσκησης⁹. Ό Μπαλάνος άφου υπερασπίζεται άπολογητικά την έπιστημονική ύπόληψη τών συναδέλφων του στη Θεολογική Σχολή¹⁰, περνά στην έπίθεση ταυτίζοντας την πίστη του Παπαδιαμάντη με μία άφελή θρησκευτικότητα, «με μυστικίζουσας τάσιν και ίσως άσυνείδητόν τινα πανθειστικήν χροϊάν»¹¹, όφειλόμενη στο καταθλιπτικό βάρος μίας παράδοσης, νοθευμένης με στοιχειά σκοτεινού άνορθολογισμού, φανατισμού και προλήψεων.

Δέν είναι δύσκολο νά διαπιστώσει κανείς στην στάση του άκαδημαϊκού δασκάλου τη σφραγίδα τής έποχής του: την έμπέδωση τών αίτημάτων του διαφωτισμού –ό Μπαλάνος είχε συντάξει μονογραφία με θέμα τις θρησκευτικές ιδέες του Άδαμαντίου Κοραή¹²–, τόν άδέξιο άκόμη διάλογο με τη νεοτερικότητα και, βέβαια, την ένίσχυση του δυτικού προσανατολισμού τής χώρας και τής σύ-

7. ΜΠΑΛΑΝΟΣ Δ. Σ., «Ό Παπαδιαμάντης. Θρύλος και πραγματικότητα», σ. 26-27.

8. Για τη στάση του Παπαδιαμάντη άπέναντι στην «μεταπρατική» –κυρίως πανεπιστημιακή– θεολογία του καιρου του βλ. ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝ., «Κριτική τής άκαδημαϊκής θεολογίας άπό τόν Παπαδιαμάντη», *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου για τόν Άλέξανδρο Παπαδιαμάντη* (Άθήνα, 1-5 Νοεμβρίου 2001), έκδ. Δόμος, Άθήνα 2002, σ. 247-253.

9. Μία συνοπτική και αξιολογική περιγραφή τής έλλαδικής πανεπιστημιακής θεολογίας τής έποχής βλ. ΠΑΝΝΑΡΑΣ ΧΡ., *Όρθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Έλλάδα*, έκδ. Δόμος, Άθήνα 1992, σ. 303-347. Προβλ. ΣΠΙΤΕΡΙΣ Υ., *La teologia ortodossa neo-greca*, ed. Dehoniane, Bologna 1992, 107-184.

10. Ό ίδιος είχε γράψει ιστορία τής Θεολογικής Σχολής με άφορμή τη συμπλήρωση έκατό έτων άπό την ίδρυση της. Βλ. ΜΠΑΛΑΝΟΣ Δ. Σ., *Έθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Άθηνών. Έκατονταετηρίς 1837-1937. Α΄. Ιστορία τής Θεολογικής Σχολής*, Τύποις Πυρσοΰ Α.Ε., Άθήνα 1937.

11. ΜΠΑΛΑΝΟΣ Δ. Σ., «Ό Παπαδιαμάντης. Θρύλος και πραγματικότητα», σ. 28.

12. ΜΠΑΛΑΝΟΣ Δ. Σ., *Αί θρησκευτικά ιδέαι του Άδαμαντίου Κοραή*, Βιβλιοπωλείον Ίωάννου Ν. Σιδέρη, Έν Άθήναις 1920.

μπλευσης μὲ τὶς τύχες τῆς Εὐρώπης. Ὡστόσο, θὰ ἦταν ἐπίσης παράλειψη νὰ μὴν ἐπισημάνουμε ὅτι τὴν ἴδια ἐποχὴ πού ὁ καθηγητὴς τῆς Πατρολογίας ἀδιαφορεῖ ἢ ὑποτιμᾷ τὴν πατερικὴ κληρονομιά, ἀναπαράγοντας τὴ στερεοτυπικὴ προτεσταντικὴ ἀντιπάθεια πρὸς καθετὶ παραδοσιακὸ, οἱ ἀναζητήσεις τῆς ὀρθόδοξης θεολογικῆς πρωτοπορίας, συμπτυκνωμένες στὸ σύνθημα «ἐπιστροφή στους Πατέρες» ἀνοίγουν νέους ὀρίζοντες ἔρευνας, ἐπανεκτίμησης καὶ ἐπικαιροποίησης τῶν πατερικῶν κειμένων¹³. Χάρη σ' αὐτὴ τὴ στροφή, ἡ ὀρθόδοξη θεολογία θὰ καταφέρει, μετὰ ἀπὸ αἰῶνες εἴτε δουλικῆς ἐξάρτησης ἀπὸ τὴ Δύση εἴτε ἄγονης ὁμολογιακῆς πολεμικῆς, νὰ ὀρθώσει τὸ ἀνάστημά της καὶ νὰ ἀποκαλύψει τὸ κάλλος τῆς πατερικῆς τῆς ἰδιοπροσωπίας. Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ Μπαλάνος παραμένει δέσμιος τοῦ δυτικὸςτροφου προσανατολισμοῦ του¹⁴. Δὲν εἶναι τυχαῖο, ἐξάλλου, ὅτι οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη –καὶ δὲν ἀναφερόμαστε μόνο στὶς ἀμιγέστερα θεολογικὲς ἀλλὰ καὶ στὶς γλωσσικὲς καὶ ὑφολογικὲς– εἴτε ἐπαναλαμβάνονται σχεδὸν αὐτούσιες εἴτε ἀναπτύσσονται ἐκτενέστερα ἀπὸ τὴν διαφωτιστικὴ πτέρυγα τῶν ἐλλήνων γραμματολόγων τοῦ 20οῦ αἰῶνα, οἱ ὁποῖοι παρέμειναν πεισματικὰ ἄγευστοι ὁποιασδήποτε ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας καὶ ἀνυποχώρητα ξένοι πρὸς τὶς πνευματικὲς προϋποθέσεις τοῦ παπαδιαμαντικοῦ σύμπαντος¹⁵. Κυρίαρχος ὁ ψόγος ἢ τὸ πρόσχημα τῆς ἀβα-

13. Τὸ αἶτημα γιὰ ἐπιστροφή τῆς θεολογικῆς σκέψης στὴν πατερικὴ κληρονομιά εἶχε διατυπώσει ὁ π. Γεώργιος Φλωρόφσκι κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Α' Συνεδρίου Θεολογικῶν Σχολῶν, τὸ 1936, στὴν Ἀθήνα. Οἱ ἀντιστάσεις καὶ ἀντιδράσεις τοῦ ντόπιου καθηγητικοῦ κατεστημένου πού ἐβλεπε στὸ ἐγχείρημα μία ὑποπτη ἐπιστροφή στὸν μυστικισμὸ καθυστέρησαν τὴν καρποφορία του, ἡ ὁποία ἐμελλε νὰ σφραγίσει τὴ θεολογικὴ παραγωγή τῆς γενιᾶς τοῦ '60 καὶ τῶν ἐπιγόνων της. Γιὰ τὴ θεολογικὴ συμβολὴ τοῦ π. Γ. Φλωρόφσκι βλ. τὸ ἀφιερωμένο σ' αὐτὸν τεῦχος τοῦ π. Σύναξη 64 (Ὀκτώβριος-Δεκέμβριος 1997): WILLIAMS G. H., π. Γεώργιος Φλωρόφσκι. *Μία εἰσαγωγή στὴ σκέψη του*, προλ.-μτφρ. Θ. Παπαθανασίου, ἐκδ. Παρουσία, Ἀθήνα 1989. Γιὰ τὴ θεολογικὴ γενιά τοῦ '60 βλ. ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ ΧΡ., *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα*, σ. 436-489 καὶ τὸ σὺλλ. ἔργο *Ἀναταράξεις στὴ μεταπολεμικὴ θεολογία. Ἡ "θεολογία τοῦ '60"*, ἐπιμ. Θ. Ἀμπατζίδης - Π. Καλαϊτζίδης - Θ. Παπαθανασίου, ἐκδ. Ἰνδικτος, Ἀθήνα 2008.

14. Στὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ δυτικὸςτροφου προσανατολισμοῦ κατανοεῖται ἡ ἀρνητικὴ στάση τοῦ Μπαλάνου ἀπέναντι στὸν ἠσυχασμὸ, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὸν διαπρεπεῖ Πατρολόγο, εἶχε ἓνα θέμα «τόσο προσκορῶν εἰς τὴν ἡμετέραν λογικὴν»: Τὸ παράθεμα καὶ κριτικὸς σχολιασμὸς του στὸ ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΣ Α., «Κριτικὴ τῆς ἀκαδημαϊκῆς θεολογίας ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη», σ. 251-252.

15. Μία ἐνδιαφέρουσα σύγκριση τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Μπαλάνου καὶ τῶν ἀντίστοιχων τῆς γραμμῆς τῶν διαφωτιστῶν Κ. Θ. Δημαρᾶ καὶ Π. Μουλλᾶ βλ. τὴν ἐνότητα «Pro domo mea» στὸ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., *Δαιμόνιο μεσημβρινό. Ἐντεκα κείμενα γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1978, σ. 34-50.

θοῦς ἠθογραφίας¹⁶, καὶ τὰ στερεοτυπικὰ παρελκόμενα: καταθλιπτικὴ θρησκο-
ληψία, γλωσσικὴ ἀκαταστασία, ἀναρχὴ δομὴ, ἔλλειψη φαντασίας καὶ σκοταδι-
στικὴ καθήλωσις στὸ παρελθόν.

3. Ὁ εἰσαγγελικὸς ἔλεγχος τοῦ εὐσεβισμοῦ

Ἡ δευτέρη κριτικὴ θεώρησις τοῦ Παπαδιαμάντη, ποὺ τροφοδότησε τὴν
ἐρευνητικὴ μας περιέργεια, κυκλοφόρησε τὸ 1986 καὶ συνιστᾷ ὄχι τόσο μία μο-
νογραφία ὅσο μία συρραφὴ ὑφολογικὰ ἑτερόκλητων κειμένων, ποὺ περιλαμ-
βάνουν γενικὲς κρίσεις γιὰ τὴ σχέση θεολογίας καὶ λογοτεχνίας, πραγμάτευση
ἐπιμέρους πτυχῶν τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου, ἀξιολογικὲς κρίσεις γιὰ τὴν
προσωπικότητα τοῦ Σκιαθίτη, ἓνα μέρος τῶν ὁποίων σὲ διαλογικὴ μορφή ἀνά-
μεσα στὸν συγγραφέα καὶ ἓνα φιλόλογο ἱερομόναχο καί, τέλος, μία ἀνοιχτὴ
ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἀπὸ πολλὰς δεκαετίες μακαρίτη Παπαδιαμάντη¹⁷. Ὁ συντά-
κτης του π. Θεοκλήτος ὁ Διονυσιάτης (1916-2006), ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐλά-
χιστους ἂν ὄχι ὁ μοναδικὸς ἀγιορεΐτης μοναχός, ποὺ πρὶν ἀπὸ τὴν μεταπολιτευ-
τικὴ ἀριθμητικὴ καὶ διανοητικὴ ἀναβάθμισις τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἔδιδε ἓνα στα-
θερὸ θεολογικὸ παρὸν στὴν ἐκδοτικὴ ἀγορὰ τῶν ιδεῶν, ὅταν ἡ συντριπτικὴ

16. Ἐχει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον ἡ ἀκόλουθη ἐπισημάνσις τοῦ Τάσου Λιγνάδη σχετικὰ μὲ τὸ
θολὸ ἐννοιολογικὸ περιεχόμενον τοῦ ὄρου «ἠθογραφία» καί, κυρίως, τὸν κομβικὸ ρόλο του στὴν
ειδολογικὴ κατηγοριοποίησις καὶ ποιητικὴ ἀποτίμησις τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου: «Φλυαρή-
σαμε πολὺ στὸ παρελθὸν ὀρίζοντας ὡς “ἠθογραφία” τὸν Παπαδιαμάντη καὶ νομίσαμε ὅτι ἡσυ-
χάσαμε συρταρώνοντας στὸ θάνατο τὴν ὑστεροφημίαν του. ... Τί σημαίνει ἀλήθεια “ἠθογραφία”
πὲρ’ ἀπὸ τὴν αὐταπάτη τῆς λαογραφικῆς ἐμπλοκῆς; Νομίζουμε ὅτι συνεννοούμεθα μὲ μία λέξι
στὴν νεοελληνικὴ τῆς σημασιολογία γιὰ τὴν ὁποία δὲν ξέρουμε τίποτ’ ἄλλο ἔξω ἀπὸ τὰ γράμμα-
τα ποὺ τὴν ἀποτελοῦν. Βέβαια, αὐτὸ εἶναι ἓνα σύγχρονον γλωσσικὸ σύνδρομον μίας Βαβέλ ποὺ
ὑπολανθάνει. “Συνεννοούμεθα” μὲ λέξεις ποὺ δὲν ἐννοοῦμε. Ὡς πρὸς τὴν λέξι “ἠθογραφία”
ἐρωτῶ: “Μένουμε ἢ ὄχι ἀσυνεννόητοι στὴ σημασίαν τῆς, ἐνῶ παράλληλα ἀξιολογοῦμε στὸ ὄνο-
μά τῆς;”. Πέστε μου... εἶναι μορφή, τύπος, ἀξία, κοινωνιολόγημα; Τί εἶναι; Κατατάσσουμε μὲ τὸν
ὄρο αὐτὸ καὶ ἡ κατάταξις μας καταλήγει στὴν πλάνη καὶ στὸ ἀμάρτημα»: ΛΙΓΝΑΔΗΣ Τ., «Ὁμο-
λογία πίστεως στὸν Παπαδιαμάντη», *Φῶτα Ὀλόφωτα. Ἐνα ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη καὶ
τὸν κόσμον του*, ἐπιμ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Ε.Λ.Ι.Α., Ἀθήνα 1981, σ. 119.

17. ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΗΣ, μοναχός, *Ὁ κοσμοκαλόγηρος Παπαδιαμάντης (σπουδὴ)*,
ἐκδ. «Ἀστὴρ», Ἀθήναι 1986.

πλειονότητα τῶν συμμονασῶν του δὲν εἶχαν τὴ γνωστικὴ ὑποδομὴ, τὸν χρόνο ἢ καὶ τὴ φιλοδοξία γιὰ ἀνάλογες ἐνασχολήσεις¹⁸.

Ἡ κριτικὴ τοῦ λογίου ἀγιορείτη ἐκ πρώτης ὄψεως φαντάζει ἡπιότερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ δασκάλου. Τὸ κίνητρο τοῦ π. Θεοκλήτου νὰ ἀποκαλύψει τίς πραγματικὲς διαστάσεις πρωτίστως τῆς προσωπικότητος καὶ ἐμμέσως τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη μπορεῖ νὰ γεινιάζει μὲ τὸ ἀπομυθευτικὸ πρόσταγμα τοῦ Μπαλάνου, ὅμως ἡ στόχευση καί, βέβαια, ἡ ἀποδεικτικὴ μέθοδος καὶ τὰ ἐπιχειρήματά τους εἶναι διαφορετικά. Ἡ στάση καὶ ἡ ἀντίσταση τοῦ π. Θεοκλήτου ἀπέναντι στὸν Σκιαθίτη δὲν πολώνονται σὲ νοησιαρχικὰ σχήματα, μήτε προσλαμβάνουν τὴ μορφή μίας κοσμοθεωρητικῆς ρήξης ἢ ἔστω μίας ιδεολογικῆς ἀντιπαλότητος. Ἐξάλλου, ἡ διανοητικὴ, πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐγγύτητά του μὲ τὸν Παπαδιαμάντη ριζώνει στὶς φιλοκαλικές, μοναστικὲς καὶ λειτουργικὲς πτυχές τῆς πνευματικῆς φυσιογνωμίας τοῦ Σκιαθίτη, ὁ ὁποῖος

18. Ὁ π. Θεόκλητος Διονυσιάτης ἐκτὸς ἀπὸ συγγραφέας πολλῶν βιβλίων σχετικῶν μὲ τὸ ἀγιορειτικὸ πολίτευμα, τὸν ἡσυχασμὸ καὶ τὴ φιλοκαλικὴ πνευματικότητα ἐπιδίδοταν συστηματικὰ στὴν κριτικὴ προσώπων, γεγονότων καὶ κειμένων τῆς τρέχουσας θεολογικῆς ἀλλὰ καὶ λογοτεχνικῆς ἐπικαιρότητας. Στὸ πλαίσιο αὐτῶν τῶν κριτικῶν του παρεμβάσεων, ποὺ περιλάμβαναν πλούσια ἀρθρογραφία στὸν θρησκευτικὸ τύπο ἀλλὰ καὶ πολλὲς ὁμιλίες του σὲ διάφορα ἐξωαγιορειτικὰ –ἐκκλησιαστικὰ ἀλλὰ καὶ ἀκαδημαϊκὰ περιβάλλοντα–, ὁ λόγιος μοναχὸς διακύβευσε τὸ ποιοτικὸ πρόσημο τῆς συμβολῆς του μὲ τὴν ἀνυποχώρητη ἐπίθεσή του ἀπέναντι στὸ λεγόμενον κίνημα τῶν «νεορθοδόξων» καὶ κυρίως τῶν «νεονικολαϊτῶν» -στὸ στόχαστρο τῆς κριτικῆς του εἶχε θέσει τίς περὶ θεοῦ καὶ ἀνθρωπίνου ἔρωτος ἀπόψεις τοῦ καθηγητῆ Χρ. Γιανναρά. Ἀποτιμήσεις τῆς πνευματικῆς φυσιογνωμίας, τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου ἀλλὰ καὶ τῶν κριτικῶν παρεμβάσεων τοῦ π. Θεοκλήτου βλ. στὰ Σεβασμ. ΜΗΤΡΟΠ. ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ ἹΕΡΟΘΕΟΣ, «Ὁ Γέρον Θεόκλητος Διονυσιάτης, ἕνας λόγιος ἡσυχαστὴς Α' καὶ Β'», *Ἐκκλησιαστικὴ Παρέμβαση*, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2007: προσιτὸ στὴν ἠλεκτρονικὴ διεύθυνση http://www.parembasis.gr/2007/07_11_11.htm · ΜΩΥΣΗΣ, ΜΟΝΑΧΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ, «Μνήμη Γέροντος Θεοκλήτου», *Ἐκκλησιαστικὴ Παρέμβαση*, Μάρτιος 2006, προσιτὸ στὴν ἰστοσελίδα http://www.parembasis.gr/2006/06_03_12.htm. Γιὰ τὴ θεολογικὴ διαμάχη καὶ τὰ παρελκόμενα βλ. ἐνδεικτικὰ ΟΣΙΟΛ. ΜΟΝΑΧΟΣ ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΗΣ, «Περὶ τοῦ ἡγέτου τοῦ νεονικολαϊτισμοῦ», *Ὁρθόδοξος Τύπος*, 21.09.2001, προσιτὸ στὴν ἰστοσελίδα <http://www3.aegean.gr/agios-therapontas/magazine/hospitality/periodical/ot/20010921.html>. Πρβλ. καὶ τὴ βιντεοσκοπημένη ὁμιλία τοῦ π. Θεοκλήτου στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, στίς 6.11.1997 στὴν ἰστοσελίδα http://storage.impantokratoros.gr/storage/dat/E92BFD97/geron_theoklitos2.mp3 (ἡμερ. προσπέλασης 24.11.2011)· ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ Χρ., *Ἐρωτικῶν ἀμφιλογία ἢ περὶ λιβελλοπράγμωνος μοναχοῦ*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1989. Μία κριτικὴ ἀποτίμηση τῶν δύο πλευρῶν βλ. στὸ ΓΟΥΝΕΛΑΣ Σ., «Ἔρωτος Ὁρθοδόξων. Ἀπὸ τὸν π. Θεόκλητο στὸν Χρῆστο Γιανναρά», *Σύναξη* 32 (Ὀκτώβριος-Δεκέμβριος 1989), σ. 73-92.

ὑπῆρξε δηλωμένος ὀπαδὸς τῆς κολλυβαδικῆς παράδοσης καὶ πνευματικὸ τέκνο τῶν τελευταίων ἐκπροσώπων τῆς στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο¹⁹. Παρ' ὅλα αὐτά, θεωροῦμε ὅτι ἀκριβῶς ἐξαιτίας τῆς ὑπαρξιακῆς καὶ πνευματικῆς συγγένειας τῶν δύο προσώπων, ὁ π. Θεόκλητος σπύλωσε τὴ μνήμη τοῦ Παπαδιαμάντη πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἐπιχείρησε μὲ σαφῶς εἰλικρινέστερο τρόπο καὶ κατόρθωσε ὁ Μπαλάνος. Καὶ αὐτό, διότι ἀφ' ἑνὸς ὁ π. Θεόκλητος ἀπευθύνεται κυρίως, ἂν ὄχι ἀποκλειστικά, στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ πού ἔχει μίᾶ θετικὴ στάση ἀπέναντι στὸν Σκιαθίτη, καὶ κατὰ δεύτερον, διότι ὁ στόχος του δὲν εἶναι ἐπιστημονικὸς ἀλλὰ μᾶλλον πνευματικὸς καὶ ποιμαντικὸς: δηλαδή ἡ ἠθικὴ ἀποδόμησις τοῦ προσώπου ἢ, ἔστω, ἡ ἀποκάλυψις τῶν σκοτεινῶν ἢ ἀθεράπευτων πλευρῶν τῆς προσωπικότητος του²⁰ καὶ συνακόλουθα ἡ ἐλεγκτικὴ τιθάσευσις τοῦ θαυμασμοῦ, τοῦ σεβασμοῦ καὶ τῆς τιμῆς πού ἀπολάμβανε ὁ Σκιαθίτης στὴ συνείδησις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Ἦδη στὰ χρόνια πού δημοσιεύεται τὸ συγκεκριμένο βιβλίον, ἡ φήμη τοῦ Παπαδιαμάντη εἶχε τόσο γιγαντωθεῖ, ὥστε ὑπακούοντες καὶ διερμηνεύοντας τὸ λαϊκὸ αἶσθημα κύκλοι τῆς θεολογικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς θύραθεν πιστεύουσας διανόησις νὰ ἀπεργάζονται τὸ ἐνδεχόμενο μίας κανονικῆς ἁγιοκατάταξίς του. Στὴν πραγματικότητα, ἡ πρόθεσις τοῦ π. Θεοκλήτου εἶναι ἡ ματαιώσις αὐτοῦ τοῦ σχεδίου, δηλαδή ἡ ἀποδυνάμωσις καὶ ἡ φίμωσις μίας vox populi πού ἔβρισκε ὀλοένα καὶ μεγαλύτερη ἀπήχησις. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ π. Θεόκλητος, ἀναφερόμενος στὸν ὀρίζοντα αὐτῆς τῆς vox populi ἐπιμένει νὰ τὴν περιορίζει στὸν κύκλο «διανοουμένων καὶ θεολόγων»²¹ καὶ μά-

19. Πρβλ. «Τὰ Μαῦρα Κούτσουρα», Ἐπαντα, τ. Δ', σ. 478-479.

20. ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΗΣ, μοναχός, Ὁ κοσμοκαλόγηρος Παπαδιαμάντης, σ. 8-9.

21. Ὁ π. Θεόκλητος δὲν κρύβει τὴν ἀντίρρηση καὶ τὴν ἀντίθεσιν του ἀπέναντι στοὺς συντελεστὲς ἐνὸς τόμου ἀφιερωμένου στὴ μνήμη τοῦ Παπαδιαμάντη (βλ. ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΗΣ, μοναχός, Ὁ κοσμοκαλόγηρος Παπαδιαμάντης, σ. 53). Στὸν ἐπίμαχο τόμο, μεταξὺ ἄλλων, δημοσιεύθηκε καὶ ἀκολουθία πρὸς τιμὴν τοῦ Σκιαθίτη, γραμμένη ἀπὸ τὸν Καθηγητὴ Ἀγιολογίας στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, κριτικὸ καὶ λογοτέχνη Π. Β. Πάσχο, (βλ. Ὁ φτωχὸς Ἅγιος. Βίος καὶ πολιτεία τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη τοῦ Ἁγίου τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθῆναι 1982). Τὴν ἀκολουθία ἐπανεξέδωσε δέκα χρόνια ἀργότερα ὁ συντάκτης σὲ ἓνα δικό του βιβλίον, στὸ ὁποῖο συστέγασε ὅλα τὰ κείμενα πού εἶχε μέχρι τότε γράψει γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη. Ὁ συγγραφέας γνωρίζει, βέβαια, τὸ βιβλίον τοῦ π. Θεοκλήτου, πού ἔχει ἐν τῷ μεταξύ κυκλοφορήσει. Χωρὶς νὰ κατονομάζει ἀπὸ εὐγένεια καὶ σεβασμὸ τὸν λόγο ἁγιορεΐτη, ἀναφερόμενος στὰ ἐπανεκδιδόμενα ἡμυμολογικὰ κείμενά του πρὸς τιμὴν τοῦ Παπαδιαμάντη, σημειώνει: «Ὅταν πρωτοδημοσιεύθηκε τὸ κείμενον αὐτῆς τῆς Ἀκολουθίας, ἔμαθα πὼς δυσαρεστήθηκαν μερικοὶ φίλοι πού ἀνήκουν στὸν ἐκκλησιαστικὸ μοναστικὸ χῶρον. Θὰ ἤθελα νὰ τοὺς διαβεβαίωσω, πὼς δὲν ἔκαμα καμμιά προπαγάνδα ἢ κίνησις γιὰ τὴν ἀνακήρυξιν σὲ

λιστα, γνωρίζοντας με ἀκρίβεια τὴ σημασία τῶν ὄρων μιᾶ γιὰ «προσπάθεια ἀγιοποίησεως»²² καὶ ὄχι γιὰ ἐπικύρωση ἢ ἀναγνώριση τῆς ἀγιότητος τοῦ Σκιαθίτη.

Σκαλιζοντας τις “νοσηρές” πτυχές τῆς ζωῆς ἢ καὶ τις κόγχες τοῦ ὑποσυνειδήτου τοῦ Παπαδιαμάντη, ὁ ἀγιορείτης μοιάζει σὰν νὰ ἀναλύει δημόσια τὸ περιεχόμενο μίας ἐξομολόγησής τοῦ συγγραφέα ποῦ κρυφάκουσε ἢ ἐπινόησε ὁ ἴδιος, ἀντλώντας πληροφορίες ἀπὸ σκόρπιες –τεκμηριωμένες ἢ ἀστήρικτες– μαρτυρίες καὶ κρίσεις τρίτων γιὰ τὸν Σκιαθίτη, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν πλημμελῆ, ὅπως ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος²³, γνώση τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου. Ἔτσι, βαθμιαῖα μεταμορφώνεται σὲ ἕναν *advocatus diaboli*, ἕναν δικηγόρο τοῦ διαβόλου, ὁ

ἅγιο τοῦ Παπαδιαμάντη... Ἐγὼ ἔγραφα, ὠθούμενος ἔνδοθεν ἐγκωμαστικά τροπάρια γιὰ τὸν ἅγιο τῶν Νεοελληνικῶν Γραμμάτων καὶ τὴν ὅσια βιοτή του, ὅπως θὰ ἔγραφε κάποιος βυζαντινὸς γι' ἄλλον βυζαντινὸ –μὲ τὸν τρόπο ποῦ ἔγραφε κι ὁ ἴδιος ὁ Παπαδιαμάντης τὰ ὑμνογραφικὰ ἢ τὰ παραῦμνογραφικὰ του». Γιὰ νὰ συμπληρώσει πὺρ κάτω πῶς «πέρ' ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, τὸ μέγα πλῆθος τῶν Νεοελλήνων θεωρεῖ ἅγιο τῶν Γραμμάτων τὸν Παπαδιαμάντη, ἀλλὰ πρὸς τὸ παρὸν δὲν συζητεῖται ἀνεπίσημα ἢ καὶ ἐπίσημα ἢ ἔνταξή του στὸ ἐκκλησιαστικὸ Ἑορτολόγιο»: Π. ΠΑΣΧΟΣ Β., *Παπαδιαμάντης. Μνήμη δικαίων μετ' ἐγκωμίων*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 1992, σ. 13-14 (τοῦ «Προομίου»). Μάλιστα, οἱ ἐπιθέσεις ποῦ ἐξαπολύθηκαν ἐναντίον τοῦ «ἁγίου τῶν Νεοελληνικῶν Γραμμάτων ὁσίου Ἀλεξάνδρου τοῦ Νέου», βρῖσκουν θέση καὶ σπὴν ἀκολουθία του: «Δεῦτε, τῶν φιλοσίων πλῆθος, / ἐπὶ τῇ μνήμῃ Ἀλεξάνδρου συνέλθωμεν, ἐν οἴκῳ Κυρίου πάντες μετ' ἐγκωμίων τερπνῶν / καὶ ὠδὰς καὶ ὕμνους ἀναμέλψωμεν / Χριστῷ τῷ παντάνακι τῷ τὸν Ὅσιον δεῖξαντι / ἡμῖν ἐσχάτων καὶ αὐτὸν δυναμώσαντι / πλῆθος ὕβρων ἐνεγκεῖν δι' εὐσέβειαν / ὄθεν καὶ τὸν τῆς πίστεως τελέσας στερρότατα / θεῖον ἀγῶνα τροπαίων παρὰ Θεοῦ νῦν ἤξιεται / σκηναῖς τῶν ὁσίων / κατοικεῖν εἰς τὸν αἰῶνα τὸν ἀτελεύτητον». Στιχηρὸ Προσόμιου τοῦ Ἐσπερινοῦ. Ἦχος πλ. α' (στὸ ἴδιο, σ. 154-155). Ἡ πλαγιογράφηση δική μας.

22. ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΗΣ, *μοναχός, Ὁ κοσμοκαλόγηρος Παπαδιαμάντης*, σ. 56.

23. Ὁ συγγραφέας ἤδη σπὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου προειδοποιεῖ τὸν ἀναγνώστη: «Παπαδιαμάντη δὲν διάβασα ἀπὸ τότε ποῦ ἔγινε Μοναχός, πλὴν ὀλίγων ἀφηγημάτων ποῦ εἶδα ἐντελῶς τυχαῖα. Ἡ στάσις τοῦ Μοναχοῦ προσδιορίζεται ἀπὸ τις πνευματικὲς του ἐμπειρίες, ποῦ εἶναι ὑπερτερες ἀπὸ τὰ ψυχολογικὰ παιχνίδια τῆς λογοτεχνίας»: Ὁ.π., σ. 12. Ἄν ἀληθεύει ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ συγγραφέα πῶς δὲν διάβασε τὸν Παπαδιαμάντη ὡς περιττὴ ἐνασχόληση καὶ ἀπάδουσα μὲ τὸ μοναχικὸ σχῆμα –καὶ δὲν πρόκειται γιὰ ἕνα συγγνωστὸ ψεῦδος γιὰ νὰ ἀποφύγει ἐνδεχόμενους ψόγους πῶς διατηρεῖ κοσμικὰ ἐνδιαφέροντα– εἶναι περιέργο γιατί δὲν θεωρεῖ ἐξίσου περιττὴ καὶ ἀπάδουσα μὲ τὸ μοναχισμὸ τὴν ἀξιολόγηση τῆς λογοτεχνίας, τὴν ὁποία ἀντιθέτως θεωρεῖ αὐτονόητη, ὅπως δείχνουν τὰ ἀκόλουθα ρητορικὰ ἐρωτήματά του: «Εἶναι τάχα κάτι ὠφέλιμον, ἀπαραίτητον νὰ διαβάξῃ ὁ Ὁρθόδοξος χριστιανός, νὰ διαπλάττῃ τὸ ἦθος του μὲ τὴν λογοτεχνίαν, ἔστω τῶν “δύο Ἀλεξάνδρων” [ἐννοεῖ τοὺς συνονομάτους ἐξάδελφους Παπαδιαμάντη καὶ Μωραϊτίδη] ἢ τῶν γνωστῶν Ρώσων; Φαίνεται ἴσως τολμηρὸν νὰ θέτωμεν τοιαῦτα ἐρωτήματα δι' ἕνα εἶδος τοῦ λόγου, ποῦ ἔχει ἤδη καθιερωθῆ ἀπὸ χριστιανούς λογίους καὶ ἀπὸ αὐτὸν τὸν λαόν. Ἀλλὰ εἶναι αὐτὸς λόγος νὰ μὴ ζητῶμεν τὴν ἀξιολόγησίν του;» (στὸ ἴδιο, σ. 13).

όποιος στο πλαίσιο μίας δυτικού τύπου δίκης για την ανακήρυξη της αγιότητας του Παπαδιαμάντη, ἐλέγχει ἐξονυχιστικά τὰ διαθέσιμα ντοκουμέντα προσπαθώντας νὰ διακριβώσει τὴν ἠθικὴ του ἀκεραιότητα.

Τὸ βιβλίο τοῦ π. Θεοκλήτου, παρὰ τὴ μᾶλλον ἀναρχὴ δομὴ του, φιλοδοξεῖ νὰ ἀποκαλύψει στὸν ἀναγνώστη μίαν οἰονεὶ ἀκτινογραφία τῆς ψυχικῆς, συναισθηματικῆς καὶ κυρίως πνευματικῆς κατάστασης τοῦ λογοτέχνη καὶ ἀνθρώπου, κλιμακώνοντας τὰ ἔνοχα εὐρήματα ἀπὸ τὰ ἥσσονα στὰ μείζονα ἢ, ἀκριβέστερα, ἀπὸ τὰ συγγνωστά στὰ ἀσύγγνωστα. Διότι, ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἡ πρόθεσις καὶ τὸ ὕφος εἶναι καὶ παραμένουν μέχρι τὸ τέλος ἠθικολογικὰ ἀν' ὄχι εἰσαγγελικὰ ἠθικιστικά.

Τὸ πρῶτο σημεῖο ποὺ ἐπισημαίνει ὁ συγγραφέας εἶναι ἡ ἀδυναμία τοῦ Παπαδιαμάντη νὰ ἀκολουθήσει τὸν μοναστικὸ βίο, ἐφ' ὅσον εἶχε ὄχι μόνον τὴ γνωστικὴ ὑποδομὴ ἀλλὰ καὶ τὴν ἐμπειρικὴ δυνατότητα κατὰ τὴν παραμονή του στὸ Ἅγιον Ὅρος²⁴. Ἐχοντας τὴν ἀκλόνητὴ βεβαιότητα πὼς ὁ μοναχικὸς βίος ὑπερέχει α ῤῥιστὶ τοῦ κοσμικοῦ, ὁ π. Θεόκλητος θεωρεῖ πὼς ὁ Παπαδιαμάντης δὲν ἀπέρριψε βέβαια τὸ καλὸ, δηλαδὴ τὴν πίστη, ὅμως ἀρνήθηκε τὸ καλύτερο²⁵, ἦτοι τὸν μοναχισμό, πρᾶγμα ποὺ τοῦ κόστισε ἕναν ἰσόβιο «ἐσωτερικὸ διχασμό»²⁶ καὶ βασανιστικὲς παλινδρομήσεις. Ὁ συγγραφέας προκειμένου νὰ τεκμηριώσει τὴ εἰκασία του καταφεύγει στὴν ἐρμηνεία τοῦ γνωστοῦ ἐνυπνίου-δράματος ποὺ εἶδε παιδί ὁ Παπαδιαμάντης καὶ στὸ ὁποῖο φέρεται νὰ συνομιλεῖ μὲ ἕνα σεβάσμιμο ἱερωμένο. Τὸ αἰνιγματικὸ περιεχόμενο τῆς συνομιλίας γύρω ἀπὸ τὸν χαμένο δρόμο τοῦ μικροῦ Ἀλέξανδρου, ὁ π. Θεόκλητος τὸ ἐρμηνεύει ὡς θεῖο προμήνυμα γιὰ τὴν ἰσόβια περιπλάνηση τοῦ Σκιαθίτη στὸν κόσμον τῆς ἁμαρτίας, ἐφ' ὅσον τὸ χαμηλὸ «μέτρο τῆς ἰσχύος τοῦ πόθου του» δὲν τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἀκολουθήσει τὸν μοναστικὸ δρόμο²⁷.

Ὁ ἐπόμενος ἀναβαθμὸς τῆς κριτικῆς ἀφορᾷ στὴν ἰσχνὴ ἠθικοπλαστικὴ ἀποτελεσματικότητα καὶ χρησιμότητα τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου. Παρ' ὅτι ἡ συγκεκριμένη ἀντίληψη γιὰ τὴ λογοτεχνία καὶ τὴν ἀποστολὴ τοῦ λογοτέχνη στὸν κόσμον γειτνιάζει μᾶλλον μὲ τίς ἐπιταγὲς τῆς ἰδεολογικὰ στρατευμένης καλλιτεχνικῆς προπαγάνδας καὶ λιγότερο μὲ τὴν καλλιέργεια ἑνὸς ἰδιαίτερου

24. Ὁ.π., σ. 20-21.

25. Ὁ.π., σ. 33.

26. Ὁ.π., σ. 32. Πρβλ. στὸ ἴδιο, σ. 36.

27. Ὁ.π., σ. 23.

ταλάντου²⁸, ὁ συγγραφέας εἶναι βέβαιος πὼς «ὁ μπαρμπαλέξανδρος ἀδίκησε τὸν ἑαυτό του, τὴν Ἐκκλησία καὶ τὸ Ἔθνος του, γιατί ἄφησε ἀνεκμετάλλευτες τὶς δυνατότητές του νὰ παραγάγει ἔργον ὀρθόδοξο πρὸ ὑψηλῶν ἐπιπέδων καὶ βαθύτερων συλλήψεων»²⁹. Ἡ συγκεκριμένη ἄποψη ἀφορᾷ τόσο τὴ γλωσσικὴ καὶ ὑφολογικὴ ἰδιοτυπία τοῦ Παπαδιαμάντη, ὁ ὁποῖος ἐλέγχεται ἀπὸ τὸν π. Θεόκλητο, γιὰ τὸν ἐπισφαλῆ ναρκισσιστικὸ «βερμπαλισμὸς»³⁰ τῆς περιγραφικῆς του δεινότητος, ἢ ὁποία τροφοδοτεῖται ἀπὸ ἕναν ἐξίσου ἐπισφαλῆ θαυμασμὸ τοῦ φυσικοῦ κάλλους³¹. Πέρα ἀπὸ τὸν πρόδηλα ἀντιβιβλικὸ χαρακτήρα τῆς³², ἢ ἠθικὴ ἐνοχοποίηση τῆς δοξολογικῆς ἐνατένισης τῆς φύσης μοιάζει νὰ ἀνατρέπεται σύρριζα ἀπὸ τὴν αὐτοβιογραφικὴ μαρτυρία τοῦ πατρὸς Πορφυρίου, ποὺ συνέδεσε ἄρρηκτα τὴν πρώτη του μυστικὴ ἐμπειρία μὲ τὸν θαυμασμὸ ἑνὸς ἀηδονιοῦ ποὺ κελαηδοῦσε μονάχο του μέσα στὴν ἡσυχία τῆς ἀγιορειτικῆς ἐξοχῆς³³.

Στὴ συνέχεια, ἀνατέμνοντας τὰ ἄδυτα τῆς πνευματικῆς ὄντοτητας τοῦ Παπαδιαμάντη γιὰ λογαριασμὸ τῶν ἀνυποψίαστων ἀναγνωστῶν, ὁ π. Θεόκλητος διαγιγνώσκει τὸν «ἐμπαθῆ ἐρωτικὸ πληθωρισμὸς» καὶ τὸν «αἰσθησιασμὸς» τοῦ δημιουργοῦ, ὁ ὁποῖος συμμετέχει στὰ πάθη τῶν ἡρώων του, ἂν ὄχι «ἔργω», πάντως σίγουρα «λόγῳ» καὶ «διανοίᾳ»³⁴. Μοιάζει παράδοξο ἀλλὰ μία ἀνασκευὴ, ἀρκούντως θεολογικὴ, τῆς συγκεκριμένης κατηγορίας ὁ ἀναγνώστης ἐντοπίζει σὲ ἕνα προγενέστερο κείμενο, γραμμένο ὄχι ἀπὸ ἕναν θεολόγο ἢ κληρικό, ἀλλὰ ἀπὸ ἕναν κριτικὸ τῆς λογοτεχνίας. Σὲ κείμενό του γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, δημοσιευμένο τὸ 1961, ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος μὲ ἀφορμὴ τὸν διαπιστωμένο αἰσθησιασμὸ τοῦ Σκιαθίτη, παρατηρεῖ: «Ἀλλὰ αὐτὸ δὲ σημαίνει τίποτα. Αὐτὸ δείχνει πὼς κι ἐκεῖνος ἦταν ἄνθρωπος μὲ αἰσθήσεις καὶ ἐξερευνοῦσε κάποτε τὴν περιοχὴ τους. Μόνο ποὺ ὁ Παπαδιαμάντης (ἢ ὁ ἄνθρωπος τῆς παράδοσης) δὲ σταματοῦσε ἐκεῖ. Δὲ ζητοῦσε νὰ κάνει τὶς αἰσθήσεις του κοσμοθεωρία ἢ τρόπο ζωῆς, καὶ προπαντὸς ἤξερε ἀπὸ τὴν παράδοση πὼς πᾶς ὁ πίνων ἐκ τοῦ ὕδα-

28. Πρβλ. Μτ 25, 14-30.

29. ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΗΣ, μοναχός, *Ὁ κοσμοκαλόγηρος Παπαδιαμάντης*, σ. 28.

30. Ὁ.π., σ. 49-50.

31. Ὁ.π., σ. 49-50.

32. Πρβλ. Ψλ 19, 1.

33. ΓΕΡΟΝΤΟΣ ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, *Βίος καὶ Λόγοι*, Ἱερά Μονὴ Χρυσοπηγῆς, Χανιά 2003, σ. 86-88.

34. ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΗΣ, μοναχός, *Ὁ κοσμοκαλόγηρος Παπαδιαμάντης*, σ. 41, 35.

τος τούτου διψήσει πάλιν. ... Ἡ ἀνδρεία τοῦ Παπαδιαμάντη κρατοῦσε ἀπὸ ἄλλη ρίζα, πνευματική. Δὲ σταματοῦσε στὶς φυσικὲς αἰσθήσεις πού μοιραζόμαστε μὲ τὰ ζωντανά, ἀλλὰ ἤξερε νὰ παίρνει ἀπὸ τὶς ἄλλες (αὐτὲς πού θεωροῦμε ἀνύπαρχτες σήμερα), ἀπὸ ἐκεῖνες πού ὅποιος πιεῖ μία φορὰ οὐ μὴ διψήσει εἰς τὸν αἰῶνα»³⁵.

Ἡ κριτικὴ τοῦ π. Θεοκλήτου κορυφώνεται στὴν ὑπογράμμιση τοῦ πάθους τῆς «οἰνοφλυγίας» πού βασάνιζε ψυχικὰ καὶ σωματικὰ τὸν Παπαδιαμάντη. Ἐπικαλούμενος τὴ σχετικὴ μαρτυρία τοῦ γιατροῦ καὶ λογοτέχνη Παύλου Νιρβανά³⁶, ὁ π. Θεοκλήτος ἀναλύει ἐπὶ μακρὸν τόν, ἔστω, ἐλεγχόμενο, ἀλκοολισμό τοῦ Παπαδιαμάντη, τὸν ὁποῖο συνδέει ἄρρηκτα μὲ τὴ δίψυχη κοσμοκαλογηρικὴ ὑπόσταση τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τὴν ἀναπόδραστη ὀφειλὴ του στὸν ἄρχοντα τοῦ παρόντος κόσμου³⁷.

Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀμφισβητήσῃ κανεὶς τὶς προθέσεις τοῦ π. Θεοκλήτου –σχεδὸν κάθε κριτικὸ βέλος του συνοδεύεται ἀπὸ τὴν εἰλικρινῆ διαβεβαίωση τῆς ἀδελφικῆς ἀγάπης καὶ τῆς συμπάθειας πού τρέφει γιὰ τὸ θῆραμα. Κι ἂν ἀκόμη παραβλέψῃ κανεὶς τὸ ἐνοχλητικὰ ἀνακριτικὸ του ὕφος καὶ δεχτῆ τὴ φιλοκαλικὴ του σκευή³⁸, πού τοῦ ἐπιτρέπει (ἢ μᾶλλον τοῦ ἐπιβάλλει) νὰ ἀντιμετωπίζει κάθε πάθος ὡς ἀσθένεια, ἢ ἀπορία παραμένει: ποιά τάχα συνδρομὴ παρέχει πλέον στὸν πάσχοντα μία τόσο λεπτομερῆς, δημόσια καὶ ὄψιμη διάγνωση τῆς «νοσοῦσης»³⁹ πλευρᾶς τῆς προσωπικότητος τοῦ Παπαδιαμάντη;

Κατὰ τὴ γνώμη μας, ἡ ἀπάντηση στὸ παραπάνω ἐρώτημα καὶ συνάμα ἡ οὐσία τῆς ἐναντίωσης τοῦ π. Θεοκλήτου σὲ μία ἐνδεχόμενη ἀγωνυμία τοῦ Σκιαθίτη κρύβεται στὴν ἀκόλουθη φράση του: «...Μὲ ἄλλους λόγους, ὀλόκληρο τὸ παπαδιαμαντικὸ σύμπαν ἐξαντλεῖται στὸ ὄμορφο νησί του, ἢ εὐρυτάτη

35. ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΣ Ζ., «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης», *Εἰσαγωγή στὴν πεζογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη*, Ἐπιλογὴ κριτικῶν κειμένων, ἐπιμ. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 2005, σ. 198. Τὸ κείμενο πρωτοδημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ *Ταχυδρόμος* τὸ 1961 –μὲ τὴ συμπλήρωση μισοῦ αἰῶνα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Παπαδιαμάντη– καὶ ἀργότερα ὁ συγγραφέας τὸ ἀναδημοσίευσε στὶς *Μελέτες* του. Ἐπιπλέον, συμπεριλήφθηκε, ὀλόκληρο ἢ ἀποσπασματικὰ, σὲ συλλογικὰ ἔργα, ὅπως σὲ αὐτὸ πού παραπέμπουμε ἐδῶ.

36. ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΗΣ, μοναχός, *Ὁ κοσμοκαλόγηρος Παπαδιαμάντης*, σ. 43-44.

37. Ὁ.π., σ. 44-45.

38. Γιὰ τὴν πνευματικὴ φυσιογνωμία τοῦ π. Θεοκλήτου βλ. ΓΕΡΘΘΕΟΣ, ΜΗΤΡΟΠ. ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ ΚΑΙ ΑΠΟΥ ΒΛΑΣΙΟΥ, *Ὁ ὀρθόδοξος μοναχισμὸς ὡς προφητικὴ, ἀποστολικὴ καὶ μαρτυρικὴ ζωὴ*, ἐκδ. Ἰ. Μ. Γενεθλίου τῆς Θεοτόκου, Λεβαδεία 2002, σ. 263-270.

39. ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΗΣ, μοναχός, *Ὁ κοσμοκαλόγηρος Παπαδιαμάντης*, σ. 9.

Ὁρθοδοξία ἐκφράζεται μὲ τοὺς ἥρωες τῶν διηγημάτων του (αἰπόλους, ναυτικούς, “λαδικά”, ἐρωτύλους νεαροὺς καὶ ἐρωτόληπτες νέες), ἡ ἅγια Ἐκκλησία μας ἐρμηνεύεται ἀπὸ τοὺς ἀπλοϊκοὺς ἱερωμένους του καὶ ὁ ζωγράφος τους δὲν ἔχει τίποτε ἄλλο νὰ πῆ, τίποτε πρὸ ὑψηλό, πρὸ μεγάλο, πού νὰ ἀναλογεῖ σὲ πνευματικότερα καὶ θεολογικότερα ἐπίπεδα τῆς Ἐκκλησίας;»⁴⁰. Ἄν λοιπόν, ὁ π. Θεόκλητος οἰκτίρει τοὺς ταλαίπωρους, ἀφελεῖς, ἀπλοϊκοὺς κατοίκους τοῦ παπαδιαμαντικοῦ σύμπαντος καὶ βέβαια τῆ λιποβαρῆ ἠθικῆ τοῦ δημιουργοῦ τους, εἶναι γιατί τοὺς θεωρεῖ ἀσύμμετρα μικροὺς γιὰ νὰ ἐνσαρκώσουν καὶ νὰ διερμηνεύσουν τὸ γεγονός τῆς ἀγιότητας καὶ τὸ οἰονεῖ δυσθεώρητο μεγαλεῖο τῆς Ἐκκλησίας. Ὡστόσο, μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ συνειδητὰ ἢ ἀνεπίγνωστα παραβλέπει πῶς αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ ὑπαρξιακὸς ρεαλισμὸς συνιστᾷ τὴ λογοτεχνικὴ ἀλλὰ καὶ πνευματικὴ δύναμη τῶν παπαδιαμαντικῶν (ἀντι)ἠρώων. «Στὴν “ἠθογραφία” τοῦ Παπαδιαμάντη οἱ ἄνθρωποι εἶναι πραγματικοὶ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ “ὑπαρκτοῦ”. Δὲν εἶναι ἀπὸ ἄλλα βιβλία, ἀπὸ σκέψη, ἀπὸ φαντασία. Εἶναι ἀπὸ ζωή... Αὐτοὺς τοὺς ὑπαρκτοὺς ἀνθρώπινους τύπους “ἠθογραφεῖ” ὁ Παπαδιαμάντης ἕως τὸ σκοτεινὸ βάθος τῆς αἰτίας τους, ἐκεῖ πού ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ ὁ πειρασμὸς τοῦ Ἐωσφόρου συνορεύουν “κατὰ παραχώρησιν”»⁴¹.

4. Συμπερασματικά: Ὁ Παπαδιαμάντης ὡς *vir ecclesiasticus* καὶ ἡ «ἀνάκρισις» τῶν ἐπικριτῶν του

Οἱ δύο ἀρνητικὲς κριτικὲς πού δέχθηκε ὁ Παπαδιαμάντης ἀπὸ τὴν θεολογικὴ διάνοηση παρὰ τὶς διαφορετικὲς γνωστικὲς προϋποθέσεις, τὴ σκοποθεσία ἀλλὰ καὶ τὴ χρονικὴ ἀπόσταση πού χωρίζει τοὺς συντάκτες τους, ἔχουν ἓναν κοινὸ ἐκκλησιολογικὸ παρονομαστή. Ὁ λαϊκὸς θεολόγος ἐνοχλεῖται γιατί ἡ Ἐκκλησία τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν εἶναι τόσο σύγχρονη ἢ ἀποκαθαρωμένη ἀπὸ δοξασίες καὶ προλήψεις ὅσο θὰ τὴν ἤθελε ὁ ἴδιος. Εἶναι μᾶλλον πρόδηλο πῶς ὁ Μπαλάνος βλέπει στὸν Παπαδιαμάντη καὶ στὸν κόσμον του ὅλα αὐτὰ πού τὸν ἐνοχλοῦν στὴν ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ, γι' αὐτὸ καὶ τὰ καταγγέλλει μεγαθυμένα ἢ τὰ συκοφαντεῖ: ἡ ἀφοσίωση στὴ λατρευτικὴ ζωὴ μεταφράζεται σὲ τυπολατρία, ἢ σταθερότητα στὸ δόγμα σὲ φανατισμὸ, ἡ ἀγάπη γιὰ τὴν παράδοση σὲ ἀμετανόητη νοσταλγία ἐνὸς παρωχημένου κοσμοειδώλου, ἡ ἀνοχὴ καὶ ἡ συμπάθεια

40. Ὁ.π., σ. 27.

41. ΛΙΓΝΑΔΗΣ Τ., «Ὁμολογία πίστεως στὸν Παπαδιαμάντη», σ. 121.

πρὸς τὶς λαϊκὲς ἀντιλήψεις σὲ ἀσυγχώρητη μυστικιστικὴ παλινδρόμηση⁴². Κοιτολογίς, ὁ Μπαλάνος ἰδεάζεται μία Ἐκκλησία ἀνακαινισμένη μὲ τὴ δύναμη τῆς στέρεως γνώσης, τῆς λογικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς χρησιμότητας, πλὴν ὅμως βαλσαμωμένη σὲ ἀποστειρωμένα σελοφὰν ἀλάθητης αὐθεντίας.

Ἀπὸ τὴ δική του πλευρά, ὁ λόγιος ἀγιορείτης ὑπερασπίζεται μία ἐκδοχὴ τῆς Ἐκκλησίας τόσο ἄσπιλη, δυσθεώρητη καὶ μεγαλειώδη πού καταλήγει σὲ μία μᾶλλον σπιριτουαλιστικὴ καὶ ἄσαρκη φαντασίωση, ἄσχετη τόσο μὲ τὸν βιβλικὸ ρεαλισμὸ ὅσο καὶ μὲ τὴ γήινη ἀπλότητα τῆς ἀσκητικῆς σοφίας ἀλλὰ καὶ τὴν ἴδια τὴν ἱστορικὴ ὑπόσταση τῆς ἐκάστοτε πιστεύουσας κοινότητας⁴³. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ δέσμευση γιὰ τὸν π. Θεόκλητο δὲν εἶναι ἡ μετάνοια ὡς ἄθλημα ἐλευθερίας, ἀλλὰ ἓνας ἀσκητικὸς πρωταθλητισμὸς πού πηγάζει κυρίως ἀπὸ τὴ διαστροφή τῆς ὀσιακῆς ἀγιότητας σὲ συλλογὴ ἀρετῶν, τὴν ὑπακοὴν σὲ ὑποταγὴν καὶ τὴν πνευματικότητα σὲ ἄσαρκο ἀκοσμισμὸ. Σύμφωνα μὲ τὸν π. Θεόκλητο, ἡ Ἐκκλησία (θὰ ἔπρεπε νὰ) εἶναι ἓνα club ἀναμάρτητων, πεφωτισμένων, ἠθικὰ ἀτσαλάκωτων καὶ αὐτοδικαιωμένων μελῶν, πού κραδαίνοντας φαρισαϊκὰ τὴν εὐσέβεια καὶ τὴ νομιμοφροσύνην τοὺς κατακεραυνώνουν τοὺς παραστρατημένους. Σ' αὐτὴ τὴν προοπτικὴ κατανοεῖται πληρέστερα ἡ ἀγωνιώδης καὶ ἐπίμοχθη ἀντίθεσή του σὲ μία ἐνδεχόμενη ἀγωνυμία τοῦ Παπαδιαμάντη. Γιὰ τὸν π. Θεόκλητο, ὁ Παπαδιαμάντης θὰ ἦταν ἓνας γνήσια ὀρθόδοξος συγγραφέας, ἂν ἐπιστράτευε τὸ ἀναμφισβήτητο ταλέντο του γιὰ νὰ φιλοτεχνήσει τὸ ἰδεῶδες ἢ μᾶλλον ἰδεαλιστικὸ πορτραῖτο μίας Ἐκκλησίας πού ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀνθρώπους οἰονεὶ ἀγγελικούς, ἀπαλλαγμένους ἀπὸ τὸ παραμικρὸ ἠθικὸ στίγμα, πρωτίτως σαρκικό. Εἶναι πρόδηλο, ὡστόσο, πὼς αὐτὴ ἡ ἰδεαλιστικὴ ἐρμηνεῖα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ συνακόλουθη ἠθικοποίηση τοῦ γεγονότος τῆς ἀγιότητας, παρὰ τὴν ὀψιμη ἢ/καὶ συστηματικὴ καλλιέργειά της κυρίως στὰ μοναστικά περιβάλλοντα, ἀντιστρατεύονται τόσο τὶς βιβλικὲς παραδοχὲς ὅσο καὶ τὶς κατοπινὲς ἐμπεδώσεις τῆς ἀγιολογικῆς συνείδησης τῆς πιστεύουσας κοινότητας. Εἰκάζουμε πὼς ἂν ἡ Ἐκκλησία υἱοθετοῦσε τὰ ἀγιολογικὰ κριτήρια τοῦ π. Θεοκλήτου θὰ ἔπρεπε νὰ ἀμφισβητήσει τὴ βεβαίωση τοῦ Χριστοῦ γιὰ τὴ θέση τοῦ ληστῆ στὸν παραδεισο⁴⁴ καὶ νὰ ἀφαιρέσει τὸν τίτλο τοῦ δέκατου τρίτου ἀποστόλου ἀπὸ τὸν πρῶτο χριστιανὸ ἡγεμόνα⁴⁵.

42. ΜΠΑΛΑΝΟΣ Δ., «Ὁ Παπαδιαμάντης. Μῦθος καὶ πραγματικότης», σ. 27.

43. ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΗΣ, μοναχός, *Ὁ κοσμοκαλόγηρος Παπαδιαμάντης*, σ. 27-28, 49.

44. Πρβλ. Λκ. 13, 42.

45. Γιὰ τὴν ἀγιολογικὴ τιμὴ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου βλ. ARAMBATZIS Chr., «Costanti-

Εἶναι προφανές ὅτι τόσο ἡ κριτικὴ τοῦ Μπαλάνου ὅσο καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ π. Θεοκλήτου δὲν ἀποτελοῦν παρὰ διαφορετικὲς ὄψεις τοῦ ἴδιου ἐκκλησιολογικοῦ πουριτανισμοῦ: Ἡ πρώτη στηρίζεται στὸν διαφωτιστικὸ ἐξορθολογισμὸ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ὀργανισμοῦ καὶ ἡ δευτέρη στὸ εὐσεβιστικὸ αἴτημα τῆς ἠθικῆς καθαρότητας τῶν μελῶν της.

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ της, ἡ Ἐκκλησία τοῦ Παπαδιαμάντη, πιστὴ στὶς βιβλικές της καταβολές καὶ στὴ συσσωρευμένη ἐμπειρία τῆς κατοπινῆς πατερικῆς καὶ ἀσκητικῆς παράδοσης εἶναι ἓνα σῶμα τόσο χειροπιαστὸ καὶ πραγματικὸ, πού ἂν καὶ σεμνύνεται δοξολογικὰ γιὰ τὴν ἀγιότητα τῆς θεανδρικῆς του ἀρχῆς, δὲν κρύβει τίς ἀναπόφευκτες ρυτίδες ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ φθορὰ, τὴν ἀδυναμία, τίς παλινωδίες καὶ τίς ἠχηρὲς συλλογικὲς ἢ προσωπικὲς πτώσεις τῶν μελῶν του. Αὐτὴ ὅμως ἀκριβῶς ἡ ταπεινὴ, μετανοοῦσα καὶ δοξολογικὴ ἀναφορικότητα στὴν ὄντολογικὴ ἀγιότητα τοῦ Κυρίου συνιστᾷ τὴν ἀγιότητα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος ὡς τέτοιου.

Ὁ ἐπιμελητὴς τῆς κριτικῆς ἔκδοσης τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου ἐπισήμανε εὐστοχα πῶς «μὲ τὸν Παπαδιαμάντη τὰ πράγματα εἶναι καθαρὰ: ὅσοι τὸν ξεγράφουν ἢ μισοξεγράφουν, ξεγράφουν τὴν Ὁρθόδοξη πίστη του»⁴⁶. Ἡ ἄποψη τοῦ ἐγκρατοῦς μελετητῆ σηλίτευε τὴ συνήθεια ἀρκετῶν ὁμοτέχνων του, οἱ ὁποῖοι πίσω ἀπὸ ἀστήρικτες ἢ ἔστω σκόπιμα μεγεθυμένες ἐνοστάσεις γύρω ἀπὸ τὴν γλωσσικὴ ἰδιοπροσωπία, τὴ μυθοπλαστικὴ ἀντοχὴ ἢ τὴ λογοτεχνικὴ ὑπόσταση τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου, προσπαθοῦσαν νὰ κρύψουν ἢ νὰ ἀπωθήσουν τὴν βαθύρριξη ἀρνητικὴ ἰδεολογικὴ ἢ μᾶλλον ἰδεοληπτικὴ προκατάληψή τους ἀπέναντι στὴν ἐκκλησιαστικὴ ταυτότητα τοῦ συγγραφέα.

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ μας, θὰ προτεῖναμε μία ἀντίστροφη ἀνάγνωση τῆς παραπάνω ἄποψης τοῦ Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλου: Πῶς, δηλαδή, ἡ στάση τῶν ἀναγνωστῶν καὶ ἰδιαίτερα τῶν ἐπικριτῶν πού ἀποφαίνονται ἀπὸ τὴν θεσμικὴ ἢ ἐξουσιαστικὴ τους καθέδρα γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ ὑπόσταση, τὴν ποιμαντικὴ χρησιμότητα ἢ καὶ τὴν ἴδια τὴν ἠθικὴ ὑπόληψη τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀποτελεῖ κριτήριο γιὰ τὴν ὀρθοδοξία καὶ τὴν ἐκκλησιαστικότητα τῶν ἴδιων. Ὅχι βέβαια διό-

no il Grande secondo le fonti agiografiche» καὶ ὙΦΑΝΤΗΣ Π. Α., «Costantino il Grande tra storia e santità», ΑΑ.VV., *In Caritate Veritas. Luigi Padovese, Vescovo cappuccino, Vicario Apostolico dell' Anatolia, Scritti in memoria*, a cura di P. Martinelli-L. Bianchi, ed. Dehoniane, Bologna 2011, σ. 513-524, 525-533, ἀντίστοιχα.

46. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., *Δαιμόνιο μεσημβρινό. Ἐντεκα κείμενα γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη*, σ. 14.

τι ὁ Παπαδιαμάντης εἶχε περισσότερες γνώσεις ἢ ἀσκητικὲς ἐπιδόσεις ἀπὸ τοὺς κριτὲς του –ἐξάλλου, ὁ ἴδιος μῆτε ὀρέχθηκε ἀκαδημαϊκούς ἢ ἄλλους τίτλους τιμῆς μῆτε χαρίστηκε ποτὲ στοὺς φορεῖς καὶ στοὺς χορηγούς τους· ὅσο γιὰ τοὺς φορεῖς τῆς πνευματικῆς ἐξουσίας, τοὺς σεβόταν χωρὶς ὅμως νὰ διεκδικεῖ γιὰ τὸν ἑαυτό του οὔτε ἠθικὲς ἐπιβραβεύσεις οὔτε, ἀκόμη λιγότερο, τὸν ρόλο τοῦ ἠθικοῦ τιμητῆ. Ἡ γνησιότητα τοῦ Παπαδιαμάντη ὡς *vir ecclesiasticus* δὲν στηρίζεται στὶς τάχα ἀλάθητες διατυπώσεις του γύρω ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ πίστη. Ἄλλὰ διότι, ὡς κατ' ἐξοχὴν *vir ecclesiasticus* ποτίζει τὶς σελίδες του μὲ «τὸ αἷμα τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ κορμοῦ του»⁴⁷, ὥστε αὐτὲς νὰ ἀποπνέουν τὸ ἀντιπροσφερόμενο πνεῦμα ποὺ καθοδηγεῖ, διδάσκει καὶ ἀγιάζει τὴν Ἐκκλησίαν⁴⁸. Ὅσο γιὰ τὴν πληρότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς του φυσιογνωμίας, δὲν ἔχει προφανῶς καμία σχέση μὲ μία οἰονεὶ τεκμαρτῆ ἠθικὴ καθαρότητα, ὑποταγμένη στὴν τάχα ἀψευδῆ γλῶσσα τῆς ἀριθμητικῆς ποσότητας τῶν ἀρετῶν ἢ τῶν θαυμάτων. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ πληρότητα καὶ ἐνδεχομένως ἀγιότητα τοῦ Παπαδιαμάντη πηγάζει καὶ ἐπιμαρτυρεῖται ἀπὸ αὐτὸ ποὺ ἀποτελεῖ γνῶρισμα ὄλων τῶν πραγματικὰ φίλων τοῦ Θεοῦ⁴⁹: πὼς δὲν ἔχουν τὴν παραμικρὴ ἰδέα ἢ εὐσεβῆ φαντασίωση πὼς ἔχουν κατακτήσει ἢ, ἔστω, πὼς ἀξίζουν τὴ φιλία τοῦ Θεοῦ. Ἄπλῶς αὐτοπαραδίδονται στὴν ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν μεταγγίζουν ἀπλόχερα στοὺς ἄλλους καὶ ἰδιαίτερα στοὺς ἐνδεεῖς, στοὺς ἀσθενεῖς, στοὺς κατατρεγμένους, στοὺς κοινωνικὰ ἀπόβλητους καὶ στοὺς ἠθικὰ στιγματισμένους, στὸ πρόσωπο τῶν ὁποίων ἐπιμένουν νὰ ἀτενίζουν τὸ θεανδρικό κάλλος τοῦ Κυρίου⁵⁰. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ πνευματικὴ φυσιογνωμία τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι καμωμένη ἀπὸ τὰ ὑλικά τῆς χαμηλόφωνης, ἀνώνυμης ἀγιότητος μὲ τὴν ὁποία στεφανώνει ἀρκετοὺς ἀπὸ τοὺς ἥρωές του, ὄχι κατ' ἀνάγκην τοὺς δημοφιλέστερους. Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν ὑποκρίνεται μῆτε τὸν ἠθικὰ ἀνεπίληπτο, μῆτε τὸν διορατικό, μῆτε τὸν θεόπτη. Ἄπλῶς ἐμπιστεύεται τὴν καρτερία καὶ τὴ δύναμη τῆς προσευχῆς τοῦ ἐρωτοχτυπημένου Γιωργῆ⁵¹, ἔχει πολλὴ ἀπὸ τὴν ταπείνωση τῆς

47. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ Δ., «Τὸ αἷμα καὶ τὸ πνεῦμα», *Σύναξη* 119 (Ἰούλιος-Σεπτέμβριος 2011), σ. 75.

48. Ἰω. 14, 25-26· 16, 12-13. Πρβλ. ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Κατηχήσεις XVI, ΙΔ'*: PG 33, 957B καὶ XVII, ΙΓ': PG 33, 985B.

49. Ψλ. 135, 17· Σολ 7, 27.

50. Πρβλ. Μτ 25, 40.45.

51. «Ἐρωσ-ἥρωσ», *Ἀπαντα*, τ. Γ', σ. 182.

Σεραΐνας⁵² και τὴ σαλότητα τῆς γραΐας Σκευῶς⁵³. Καί, πάνω ἀπ' ὅλα, ἐνσαρκῶνει τὴ φιλοπτωχία, τὴν ἀπροσπάθεια καὶ τὴ φιλαλληλία τοῦ ἐπίσης «οἰνόφυλος» Κακόμη⁵⁴. Δυνάμει αὐτῶν τῶν γήινων, ταπεινῶν ὑλικῶν τῆς πνευματικῆς ὑπόστασής του, ὁ Παπαδιαμάντης ἐνσαρκῶνει ἓνα διηνεκές «σημεῖον ἀντιλεγόμενον», τὸ ὁποῖο, –ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ ὁ τολμηρὸς συμπερασματικὸς παραλληλισμός–, ἐντέλει λειτουργεῖ «εἰς πῶσιν»⁵⁵ τῶν ἴδιων τῶν ἐπικριτῶν του καὶ τῆς ψευδώνυμης ἐξουσίας τους.

52. «Ὁ Γάμος τοῦ Καραχμέτη», *Ἄπαντα*, τ. Δ', σ. 493-507.

53. «Βαρδιάνος στὰ σπύρκα», *Ἄπαντα*, τ. Β', σ. 541-640.

54. «Ὁ Κακόμης», *Ἄπαντα*, τ. Γ', σ. 557-564. Ἔχει ἐνδιαφέρον καὶ ὄχι μόνο φιλολογικὸ μία μικρὴ λεπτομέρεια ποῦ ἐνώνει τὸν «πότη» Ἀποστόλη Κακόμη καὶ τὸν «οἰνόφυλο» βιογράφου του. Ὁ Κακόμης, παρὰ τὸν ταπεινὸ χαρακτήρα, τὴ ραθυμία καὶ τὸ πάθος τῆς πόσεως φρόντισε νὰ προικίσει τὴν ἀδελφή του μὲ τὸ «χαμόγειον σπιτάκι» καὶ μὲ ἓνα χρηματικὸ ποσό, προῖον τοῦ μόχθου του (στοῦ ἴδιο, σ. 562). Μία ἀνάλογη συμπεριφορὰ ἔδειξε καὶ ὁ ἐπίσης ὀλιγαρκῆς καὶ ἐκούσια φτωχὸς Παπαδιαμάντης ὅταν μὲ ρεαλισμὸ καὶ παρρησία ἀντίκρισε τὸν δικό του θάνατο νὰ πλησιάζει. Τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ ποῦ ἀπέστειλαν ἡ Σοφία, Κυρατσούλα καὶ Χαρίκλεια, πρὸς τὸν Γιάννη Βλαχογιάννη πληροφορώντας τον γιὰ τὸν θάνατο τοῦ ἀδελφοῦ τους, εἶναι εὐγλωττο: «Τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα τὸν ἐκτύπησε πόνος στὴν ὠμοπλάτην του· μετὰ τρεῖς ἡμέρας ἐλιποθύμησε, καὶ ὅταν συνῆλθε: Τί μοῦ συνέβη; τόσων ἐτῶν δὲν ἐλιποθύμησα! Δὲ βλέπετε ὅτι εἶναι προοίμια τοῦ θανάτου μου; Καὶ ἐπειδὴ ἐμεῖς κλάψαμε, μᾶς παρηγοροῦσε καὶ μᾶς ἔλεγε: Τώρα ποῦ θὰ φύγω ἐγώ, ἔχω καλοὺς φίλους καὶ μὲ ἀγαποῦν, καὶ θὰ μὲ ἐνθυμοῦνται, καὶ τὰ βιβλία μου θὰ τυπώσουν, καὶ λεπτὰ θὰ σᾶς δώσουν. Ἐγνώριζεν ὅτι μόνον αὐτὸν εἶχαμε εἰς τὸν κόσμον στήριγμα». Ἡ ἐπιστολὴ δημοσιεύεται στὸ ΜΠΑΣΤΙΑΣ Κ., *Ὁ Παπαδιαμάντης. Δοκίμιο*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1962, σ. 292. Γιὰ τὸν συγκεκριμένον παπαδιαμαντικὸ ἥρωα καὶ τίς σχετικῆς περὶ οἰνοφυλίας κατηγορίες τοῦ π. Θεοκλήτου πρὸς τὸν Σκιαθίτη, βλ. καὶ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΣΤ., *Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης καὶ ἡ γραμμὴ τοῦ ὀρίζοντος*, ἐκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 296-298· ἰδιαίτερα 290-289.

55. Πρβλ. Λκ. 23, 34.

Ἡ δοξαστική θεολογία τοῦ Παπαδιαμάντη

ΣΩΤΗΡΗ ΓΟΥΝΕΛΑ*

«Ὁ Μποντελαίρ ἔγραψε στὸ *L' Art Romantique* πὼς ὁ Victor Hugo στάθηκε ὁ Προφήτης ἀπὸ τὴ Γραφή πὺν ἔφαγε τὸ γαλλικὸ λεξικό ("le lexique français") καὶ τὸ ἔβγαλε μεταμορφωμένο ἀπὸ τὸ στόμα του σὲ κόσμο ὀλόκληρο, μὲ χρῶμα, μελωδία καὶ κίνηση. Θὰ πρόσθετα πὼς ὁ Παπαδιαμάντης ἀκολούθησε μὲ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ αὐτὸς τὴ μοίρα τοῦ Ἰεζεκιήλ. Ὁ Θεὸς τοῦ εἶπε: *Χάνε τὸ στόμα σου, καὶ φάγε ὃ ἐγὼ δίδωμί σοι*. Γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ὀλόκληρη, ἀπὸ τότε πὺν φανερώθηκε στὸν κόσμο, σὲ ὅλα τὰ πολυμέτωπα γυρίσματα τῆς διαδρομῆς της, θὰ μποροῦσε ὁ Παπαδιαμάντης ἄφοβα νὰ ἐπαναλάβει: *Καὶ ἔφαγον αὐτήν, καὶ ἐγένετο ἐν τῷ στόματί μου ὡς μέλι γλυκάζον*». (Ζήσιμου Λορεντζάτου, *Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης Β'*, Μελέτες, τ. Α', σ. 261). Καὶ παρακάτω τὸν παραλληλίζει μὲ ἕναν «γλωσσικὸ Ἄδὰμ πὺν ὁ Θεὸς τοῦ παρουσίασε γιὰ ἐμᾶς τὰ πάντα, καθὼς γράφει στὴ Γένεση, *ιδεῖν τί καλέσει αὐτά*».

Ὁ Λορεντζάτος μὲ αὐτὰ τὰ λόγια μᾶς φέρνει κοντὰ σὲ ὀριακὲς ὄψεις τῆς ζωῆς, ἐκεῖ πὺν σμίγει ἡ ἀνθρώπινη ψυχικὴ ἀνάταση μὲ τὰ ἀόρατα καὶ θαυμαστά, μὲ ἐκεῖνα πὺν δὲν ὀρίζονται μέσα ἀπὸ διανοητικὲς προσεγγίσεις καὶ ρασιοναλιστικὲς ἀναλύσεις, ἀλλὰ ὀλοένα μᾶς ὑπερβαίνουν καὶ ἐμεῖς (οἱ ἐνεργοὶ κλητοί), ἄλλοτε ἐν σιωπῇ, ἄλλοτε ἐν λόγῳ, ἄλλοτε σὲ στιγμὲς πνευματικῆς ἐγρήγορης, ἄλλοτε σὲ ὄρες προσευχῆς ἢ κατάνυξης ἀγγίζουμε τὰ κράσπεδα τοῦ σαρκωμένου Λόγου καὶ νιώθουμε ὅτι ὁ κόσμος αὐτὸς δὲν εἶναι κλειστός, ἀλλὰ ἔχει ἐδῶ καὶ αἰῶνες ἀνοιχτεῖ στὸ θαῦμα. Σὲ ὄλες τὶς ἐποχὲς καὶ σχεδὸν σὲ ὅλα τὰ μήκη καὶ πλάτη τῆς γῆς ὑπῆρξαν καὶ ὑπάρχουν ἄνθρωποι πὺν οἰκείωθηκαν αὐτὸ τὸ θαῦμα, νόες πὺν τοὺς κατοίκησε ἡ αἴσθησις τοῦ ἱεροῦ, ψυχὲς πὺν ἀφέθηκαν στὶς ἐπισκέψεις τοῦ Πνεύματος καὶ ἔτσι πορεύτηκαν. Ἐνας ἀπὸ αὐτοὺς ὁ Παπαδιαμάντης.

Ὁ Παπαδιαμάντης πέρασε τὴ ζωὴ του στὴ βιοπάλη, βασανίστηκε ψυχικὰ καὶ σωματικὰ γιὰ νὰ ποιῆσει ἔργο, ξημεροβοραδιαζόταν στὰ γραφεῖα τῶν ἐφη-

* Ὁ Σωτήρης Γουνελάς εἶναι ποιητῆς-συγγραφέας.

μερίδων τῆς ἐποχῆς, μὲ τὰ δάχτυλα φαγωμένα ἀπὸ τὸ γράψιμο καὶ τὸν καπνὸ, τὶς μεταφράσεις, τὰ σχόλια, περιφερόταν μὲ τριμμένα ροῦχα ἀπὸ τὴν πολυκαιρία, ντρεπόταν νὰ δεχτεῖ στὸ πατρικό του φίλους ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, δίσταζε νὰ φωτογραφηθεῖ μὴ καὶ σκανδαλιστοῦν οἱ περίοικοι. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ὑπῆρξε μέγας χειροτέχνης. Προσηλώθηκε ἀπὸ νωρὶς στὸν ρυθμὸ τῶν ταπεινῶν ἀνθρώπων τοῦ νησιοῦ του ἢ τῆς Ἀθήνας, καὶ ἡ δῆλωσή του «ἐνόσω ζῶ καὶ ἀναπνέω καὶ σωφρονῶ, δὲ θὰ παύσω πάντοτε... νὰ ὑμνῶ μετὰ λατρείας τὸν Χριστό μου, νὰ περιγράψω μετ' ἔρωτος τὴν φύσιν καὶ νὰ ζωγραφῶ μετὰ στοργῆς τὰ γνήσια ἑλληνικὰ ἦθη» (Παπαδιαμάντης, *Ἄπαντα*, Δόμος 1981, τόμος 2, σ. 516-7), τηρήθηκε στὸ ἀκέραιο. Μᾶς ἀποκαλύπτει συνάμα τὰ μυστικά τῆς τέχνης του μὲ τὸν λιτὸ καὶ λακωνικὸ τρόπο πὺν τὸν διέκρινε, εἰδικὰ ὅταν μιλοῦσε γιὰ τὸν ἴδιο.

Ποιά εἶναι αὐτὰ τὰ μυστικά; Ὑμνολόγηση τοῦ Χριστοῦ μετὰ λατρείας. Ὁ πάντα συγκεκριμένος Παπαδιαμάντης εἶναι καὶ ἐδῶ σαφής. Ἡ ζωὴ μου, μᾶς λέει, εἶναι προσανατολισμένη στὴν ὑμνολόγηση τοῦ Λόγου πὺν σαρκώθηκε καὶ ἐνανθρώπησε. Αὐτὸ βάζει πρῶτο στὴ σειρά τῶν τριῶν ἐνεργειῶν πὺν παρουσιάζει στὴ δῆλωσή του. Δηλώνει ὅτι εἶναι ἐνεργητικὸ μέλος τοῦ Σώματος τῆς Ἐκκλησίας. Γιατὶ Χριστὸς σημαίνει Ἐκκλησία, ὡς μυστηριακὸ καὶ μυστικὸ Σῶμα, ὡς κοινωνία προσώπων, δυνάμει ἁγίων, ὡς προοδευτικὴ ἀνακαίνιση καὶ μεταμόρφωση τοῦ πιστοῦ καὶ τῆς ζωῆς. Μὲ αὐτὸ τὸ θεμέλιο μπορεῖ νὰ προχωρήσει στὰ δύο ἄλλα πὺν ἀναφέρει. Τὴν περιγραφή τῆς φύσης “μετ' ἔρωτος” καὶ τὴ ζωγράφηση “μετὰ στοργῆς” τῶν γνήσιων ἑλληνικῶν ἠθῶν. Πρῶτα ἔρχεται ὁ ὁμοούσιος τῷ Πατρὶ καὶ ὕστερα ἡ κτίση καὶ τὰ γνήσια ἦθη.

Καὶ ἡ σειρά αὐτὴ εἶναι ὄντως σύμφωνη μὲ τὸ θεῖο θέλημα. Γιατὶ ὁ Πατέρας δημιουργὸς ἔχει προσφέρει τὴν κτίση στὸν ἄνθρωπο, καὶ ὄχι μονάχα τὴν ἔχει προσφέρει, ἀλλὰ τοῦ ζήτησε ‘ἐργάζεσθαι καὶ φυλάσσειν’. Ὁ Παπαδιαμάντης πάει πιὸ πέρα. Δὲν λογίζει τὸν ἑαυτὸ του ἀναγκασμένο νὰ δουλεύει καὶ νὰ φροντίζει τὴν κτίση μονάχα, ἀλλὰ μέσα ἀπὸ μιὰ ἐρωτικὴ σχέση, προσωπική, ἐμπνευσμένη νὰ τὴν περιγράφει. Γιατὶ βέβαια ἔχουμε κληθεῖ νὰ γνωρίσουμε τὴν κτίση, αὐτὸ τὸ θεῖο δῶρο. Ἔχουμε κληθεῖ νὰ ἀγαπήσουμε τὴν κτίση, μεταφέροντας πάνω της τὴν ἀγάπη γιὰ τὸν Θεὸ καὶ τὸν πλησίον, ἀνοίγοντας καρδιὰ καὶ ἀκολουθώντας ἐκείνη τὴ διάσταση πὺν εἶναι ἡ καρ' ἐξοχὴν θεϊκῆ: τῆς ἀγάπης. Αὐτὸ εἶναι τὸ ‘μετ' ἔρωτος’, πὺν ὅταν τὸ ἀντικρύσουμε ἐκκλησιαστικά καὶ μυστηριακά, φτάνει στὰ ἐρωτικὰ ποιήματα Συμεῶν τοῦ νέου Θεολόγου. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ ‘ἐργάζεσθαι καὶ φυλάσσειν’ ζεῖ ἡ ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ὠραιότητα, πὺν ἡ σχέση μαζί της γεννᾷ τὴν τέχνη καὶ βεβαίως τὸν ἔρωτα. Μετὰ τὴ Σάρκωση ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἀποκαταστήσει τὴν προοπτικὴ κατάστα-

ση, νὰ ἀγαπήσει ἀληθινά, νὰ δοθεῖ σὲ αὐτὸ ποῦ ἀγαπᾷ, πρόσωπο ἢ ἔργο ἢ κατάσταση καὶ νὰ ὑψώσει τὴ χαρὰ του, τὴν εὐχαρίστησή του ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀγάπη σὲ δοξολογία, σὲ ὑμνολογία. Αὐτὸ κάνει ὁ Παπαδιαμάντης.

Ζεῖ ἀνακαινιζόμενος μέσα ἀπὸ τὴ χάρη τῶν μυστηρίων, βιώνοντας τὴν ἀσκητικὴ πραγματικότητα, καθαριζόμενος, πάσχων, σταυροαναστάσιμος, ταπεινούμενος, ὀλοένα διευρυνόμενος στὸ πεδίο τῆς γλώσσας καὶ τῆς τέχνης του, προσλαμβάνοντας τὰ ξένα λογοτεχνικὰ ἔργα ποῦ μεταφράζει καὶ μεταμορφώνοντας τα στὸ οἰκεῖο κάλλος. Μὲ τὴ χειροτεχνία τῆς γραφῆς του καὶ μὲ τὴν καθοδὸ του στὶς ψυχῆς τῶν λαϊκῶν ἀνθρώπων καταφέρει μιὰ γεφύρωση ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα ποῦ συνθέτουν τὴν καθημερινὴ βιοτὴ (πόνος, θλίψη, χαρὰ, ἀφέλεια, ἀνημπόρια, φθορὰ, ἀδικία, ζῆλο, τραγικότητα) μὲ τὴν πραγματικότητα ποῦ ἐκπέμπει ἢ εὐχαριστιακὴ μέθεξι στὴν Τριάδα, μὲ τὸ φῶς τῆς θεϊκῆς παρουσίας, κρυφῆς ἢ φανερῆς θεοφάνειες ποῦ συχνὰ τίς ἀποδίδει μὲ φυσικὲς περιγραφὰς καὶ ἐκφράσεις: ἓνα θρόισμα, ἓνα παφλασμό, τὴν ἀμφιλύκη, τὸ ἀστεράκι, τὰ χρυσαυγὴ νέφη, τὸ ἰώδες χρῶμα, τὰ ἄσματα ἐν ψιθυρισμῶ.

Καὶ τί γίνεται μὲ τὸ 'ζωγραφῶ τὰ γνήσια ἑλληνικὰ ἦθη'; 'Ἐδῶ ἐτοιμάζονται ὅλοι οἱ διεθμιστές, ἀλλὰ καὶ ὅσοι ἔχουν κατανοήσει τὴν Ἐκκλησία στὴν (ὄντως) οἰκουμενικὴ τῆς διάστασι, νὰ κριτικάρουν τίς προθέσεις του ἢ τὴ σημασία τους, νὰ μεμψιμοιρήσουν, νὰ καταγγείλουν τὴν παγιωμένη προσήλωσή του στὰ πάτρια ἢ στὰ τοπικά. Ἄλλο εἶναι τὸ ζήτημα. Μᾶς βοηθάει νὰ τὸ καταλάβουμε ὁ Φίλιππος Σέρραρντ στὸ δοκίμιό του γιὰ τὸν Μακρυγιάννη. Γράφει ἐκεῖ: «Ὁ ἀληθινὸς πατριωτισμὸς, εἶναι σὰν ἓνας ἔρωτας- μία ἔκφρασι τοῦ Ἔρωτα. Ἡ πατρίδα εἶναι σὰν ἓνα ἀγαπημένο πρόσωπο μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος ζητᾷ νὰ ἔρθει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ βαθύτερο στοιχεῖο τῆς φύσης του. Ἡ πατρίδα ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ *Ewigweibliche* τοῦ Goethe καὶ μέσα ἀπὸ αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος ἱκανοποιεῖ τὴ λαχτᾶρα γιὰ αὐτοπραγμάτωσι, ποῦ βρίσκεται στὶς ρίζες κάθε ἀνθρώπινης ψυχῆς. Αὐτὸ τὸ συναίσθημα ἴσως νὰ μὴν εἶναι ἐνεργὸ παρὰ σὲ ἓνα λαὸ ποῦ παραμένει κοντὰ στὴ γῆ, ἓνα λαὸ ποῦ εἶναι τέκνο τῆς γῆς στὴν ὁποία ζεῖ: ὀλόκληρος ὁ συγκινησιακὸς κόσμος του ἐμπυχώνεται ἀπὸ μιὰ γενναία ζωὴ μὲ γήινες ρίζες. Στὶς μέρες μας ἔχουμε τόσο καταστρέψει τίς ρίζες μας, ὥστε πολὺ λίγοι ἀπὸ μᾶς ἔχουν τὴν ἐμπειρία αὐτοῦ τοῦ συναισθήματος. Τὸν καιρὸ ὅμως, ποῦ ὑπῆρχε ἓνας λαϊκὸς πολιτισμὸς, ὅπως στὴν Ἑλλάδα τοῦ Μακρυγιάννη –ἓνας πολιτισμὸς ποῦ μαζεύουμε τώρα τὰ κομμάτια του σ' ὅ,τι ὀνομάζουμε λαογραφία, γιὰ νὰ ἀποζημιωθοῦμε κάπως γιὰ κείνο ποῦ χάσαμε– ὁ κάθε ἄντρας καὶ ἡ κάθε γυναῖκα ἐνωθε αὐτὸ τὸ συναίσθημα». (Philip Sherrard, *Δοκίμια γιὰ τὸ νέο ἑλληνισμό*, ἐκδ. Ἀθηνᾶ, σειρὰ 'σύνορο', Ἀθήνα 1971, σ.147-148).

Τὰ ἴδια ἰσχύουν καὶ γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, εἴτε πρόκειται γιὰ πατρίδα, εἴτε πρόκειται γιὰ 'γνήσια ἑλληνικὰ ἦθη'. Τὸν λαϊκὸ πολιτισμὸ γιὰ τὸν ὁποῖο μιλά ὁ Σέρραρντ τὸν πρόλαβε, τὸν γνώρισε, τὸν ἀγάπησε, τὸν οἰκειώθηκε καὶ τὸν μπόλιασε μὲ τὸ Φῶς στὸ ὁποῖο κοινωνοῦσε. Ἡ περίπτωσή του δὲν ἀφοροῦσε μονάχα τὸ 'κοντὰ στὴ γῆ' ἀλλὰ καὶ τὸ κοντὰ στὸν οὐρανό. Ἔχει οἰκειωθεῖ τὴ μεταμόρφωση τῆς κτίσης, τὴν καινὴ κτίση, καὶ ζητᾷ μὲ τὸ ἔργο του νὰ συμβάλει στὴν ἀνακαίνιση τοῦ σύμπαντος κόσμου, διακονώντας στὴν προοπτικὴ τοῦ 'ἰδοῦ ποιῶ καινὰ τὰ πάντα'. Ὡθεῖ τὶς ζωγραφιές του, πού συχνὰ γίνονται 'ἀγιογραφίες', εἴτε ἀναφέρονται στὴν κτίση, εἴτε στοὺς ἀνθρώπους («πολυκέφαλο πλῆθος ζώντων καὶ τεθνεώτων» κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Κωστή Παπαγιώργη), στὴ διάσταση τοῦ 'ἐν ἐτέρῳ μορφῇ', ἢ ἀλλιῶτικα τὶς προετοιμάζει καὶ τὶς συνάξει. Κάτι σὰν ἀσίγαστη ἱερουργία ὄρατῶν καὶ ἀοράτων, ὅπου καὶ ἡ περιβάλλουσα κτίση δοξολογεῖ τὸν Κτίστη της.

*

Ἄρχισα μὲ Λορεντζάτο καὶ μ' αὐτὸν θὰ τελειώσω. Στὸ ἀπόσπασμα πού παρέθεσα ὁ Λορεντζάτος 'διάβασε' στὸν Παπαδιαμάντη τὴν ἄρρηκτη σχέση ὀνόματος καὶ πράγματος, λέξης καὶ πράγματος: οὐσιαστικὰ διάβασε τὴν πραγματοποιημένη σάρκωση. Διάβασε πῶς ὁ κόσμος μεταμορφώνεται ἐν Χριστῷ. Διάβασε τὴ 'μεταποίηση' καὶ 'λογοποίηση' τῶν πραγμάτων πού ἄγγιξε μὲ τὴ γλώσσα του ὁ Παπαδιαμάντης, περνώντας τὴν μέσα ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, τὸ μέλος της, τοὺς ψαλμούς της, τὶς ἀκολουθίες της, τὶς παννυχίδες της.

Ἐκ τῶν κατὰ Παπαδιαμάντην ζητουμένων:
Πῶς ἠλλοιώθη τὸ κάλλος τῆς φύσεως;

Π. ΛΑΜΠΡΟΥ ΚΑΜΠΕΡΙΔΗ*

Καὶ πῶς ἠλλοιώθη τὸ κάλλος τῆς φύσεως, καὶ τὸ μιαρὸν πνεῦμα εἰσέβαλεν εἰς τὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ, τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος ἐπεθεώρησε “καὶ ἰδοὺ καλὰ λίαν;”... Πόθεν τὸ κράτος τῆ ἀμαρτίας;¹ ... Πῶς τόση τύφλωσις;... Πόθεν τόση ἀντίφασις;² ... Εἶναι προσωποληψία παρὰ τῷ Θεῷ;³ ... Πόσω μᾶλλον ὁ παπ’ Ἀκάκιος δὲν θὰ ἔσωζε καὶ θὰ ἔκρυπτεν αὐτήν...; ... Ἐκεῖ θὰ ἐξομολογεῖτο ὅλα τὰ “πάθια τῆς”. Καιρὸς μετανόιας πλέον...⁴ ... Δὲν πιστεύω ὅτι ὑπάρχει μετάνοια ἀληθῆς, πάτερ... Νὰ ἐξομολογηθῆς ἄνευ μετανόιας;... ἦτο τοῦτο ἐξομολόγησις;⁵

Αὐτὰ εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα πού θέτει ὁ Παπαδιαμάντης ὅταν φανερώνει, μέσα ἀπὸ πρόσωπα καὶ πράγματα πού καταγράφονται στὸ ἔργο του, τὰ πράγματα καὶ θαύματα πού κάνουν οἱ ἄνθρωποι σὲ ἄλλους ἀνθρώπους, ἀλλοιώνοντας μὲ τὶς πράξεις τους τὸ κάλλος τῶν ἔργων τοῦ Θεοῦ. Τὸ κακὸ πού προξενοῦν οἱ ἄνθρωποι γεννάει τὴν ἀμαρτία, προκαλεῖ τὸ θάνατο· τὸ κενὸ τῆς ἀμαρτίας τυραννάει τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν ὀδηγáει στὴ μετάνοια, στὴ ζωή, στὴν

* Ὁ Πρωτοπρεσβύτερος Λάμπρος Καμπερίδης εἶναι ἱερατικῶς προϊστάμενος στὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, στὰ προάστεια τοῦ Μόντρεαλ. Διδάσκει στὸ Πανεπιστήμιο Concordia τοῦ Μόντρεαλ. Ἐπιμελεῖται, μὲ τὴν Denise Harvey τὴν ἔκδοση τῶν ἔργων τοῦ Παπαδιαμάντη στὰ ἀγγλικά.

1. Ἀμαρτίας φάντασμα, 3. 230, 9-11. “Ὅλα τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ Ἔπαντα τῆς ἔκδοσης Δόμου. Ὁ πρῶτος ἀριθμὸς παραπέμπει στὸν τόμο, ὁ δεῦτερος στὴ σελίδα, ὁ τρίτος στὴν ἀράδα.

2. Ὁ Ἀντίκτυπος τοῦ νοῦ, 4. 379, 18-20· 380. 3.

3. Ὁ Αὐτοκτόνος, 4. 634, 4.

4. Ἡ Φόνισσα, 3. 516, 3-5· 12.

5. Οἱ Ἐμποροὶ τῶν Ἑθνῶν, 1. 228, 2· 9· 229, 16.

ἔσχατη πράξι ἀναγνώρισης τῆς δύναμης τοῦ κακοῦ καὶ ἐμφύτευσης στὰ σωθικά τοῦ ἁμαρτωλοῦ τῆς ἐπιθυμίας ἐξουδετέρωσής του. Καὶ ἐδῶ ὁμως, σὲ αὐτὴ τὴν ἔσχατη πράξι μετανοίας καὶ ἐπιθυμίας συμφιλίωσης τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ξεστράτισε ἀπὸ τὸ κάλλος, στὴν προσπάθεια ἐπανεύρεσης τῆς πηγῆς τοῦ καλοῦ καὶ τῆς ζωῆς, παραφυλάει τὸ κακὸ γιὰ νὰ γεννήσει τὴν ἁμαρτία, νὰ ἐπικαλύψει τὴ μετάνοια μὲ ἰδιοτέλειες ποὺ θὰ γεννήσουν μὲ τὴ σειρὰ τους θανατεροὺς μηχανισμοὺς αὐτοδικαίωσης, πολύπλοκους λογισμοὺς, ποὺ ἐπαναλαμβάνουν τὸν ἀέναο κύκλο τῆς ἁμαρτίας καὶ ἐπανεγκλωβίζουν τὸν ἄνθρωπο στὴ δύναμη τοῦ κακοῦ καὶ συνακόλουθα τοῦ πνευματικοῦ, ἀκόμη καὶ τοῦ σωματικοῦ θανάτου. Τὸ μεγάλο ἐρώτημα ποὺ μένει ἀναπάντητο εἶναι ἂν, μὲ αὐτὲς τὶς συνθήκες, μπορεῖ νὰ μετανοήσῃ ἄνθρωπος, ἂν, δηλαδή, ὑπάρχει μετάνοια ἀληθῆς.

Στὸν κόσμῳ τῆς πτώσης τὸ κακὸ παραμονεύει παντοῦ. Δὲ φανερώνεται μονομιᾶς, δὲν ἔρχεται μὲ θεμιτὰ μέσα, δὲ φουντώνει ἀπροκάλυπτα. Χτυπάει τὴν πόρτα σὰν καλοπροαίρετος ἐπισκέπτης, παρεισδύει μὲ παιδικὴ ἀφέλεια, ἐγκαθίσταται ἀργά, ριζώνει ἀνεπαίσθητα, ἐπιτελεῖται ἀμετάκλητα, ὀλοκληρώνεται τελεσιδικα. Κρύβεται συχνὰ μέσα στὴν ὁμορφιὰ τῶν ἔργων τοῦ Θεοῦ, παραφυλάει μέσα στὸ φῶς, δαιμόνιον μεσημβρινόν, ἀρχέγονο, μεταμφέζεται ἀπὸ κηλίδα μελανή, ἄρνηση φωτός, σὲ ἀπατηλὸ φαεινὸ νέφος αἰθρίας λάμπης, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ εἰσχώρησε στὸν Παράδεισο. Ἐκεῖ, στὴν τρυφὴ τῆς Ἐδέμ, μπήκε “ἡ ἀπεχθὴς κάμπη” στὸν καρπὸ καὶ ἀπὸ τότε κάθε παράδεισος ἔχει καὶ τὸ σκουλίκι του.

Παντοῦ ἐνεδρεῖ τὸ κακὸ. Παραφυλάει ἄοκνο, σπουδάζει ἄγρυπνο νὰ σπλώσει τὸ τέλειο ἔργο τοῦ Θεοῦ. Σὲ ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Παπαδιαμάντη ὑποφώσκει μὲ ἀχνὲς ἀνταύγειες ψάχνοντας ἔναυσμα γιὰ νὰ ζωπυρωθεῖ σὲ ὀλοκαύτωμα ποὺ θὰ ἀναλώσει στὸ καμίνι τοῦ κακοῦ τὰ θύματά του. Πουθενὰ ὁμως δὲν ἐκφράζεται τόσο ἀπροκάλυπτα καὶ τελεσιδικα ὅσο στὴ *Φόνισσα*. Καὶ πουθενὰ ἄλλοῦ δὲν ἔρχεται σὲ τόση φανερὴ ἀντίθεση μὲ τὰ “καλὰ λίαν” ἔργα τοῦ Θεοῦ. Μετὰ ἀπὸ τὸ πρῶτο τῆς ἔγκλημα, ἀφοῦ “ὀλίγα ἐβδομάδες εἶχον παρέλθει”⁶ ἀπὸ τὸ φόνο τῆς ἐγγονούλας τῆς, καὶ λίγο πρὶν διαπράξῃ τὸ δευτέρου τῆς ἔγκλημα, βγαίνει ἡ Φραγκογιαννοῦ νὰ ἐπισκεφτεῖ τὸν ἐλαιώνα τῆς, καὶ ἀφοῦ μαζέψει μερικὰ ἱαματικά βότανα, “χρήσιμα ὡς φάρμακα διὰ τοὺς ἀσθενεῖς” (458.

6. *Ἡ Φόνισσα*, 3. 456. 20. Γιὰ διευκόλυνση τοῦ ἀναγνώστη, λόγῳ τῶν πολλαπλῶν ἀναφορῶν στὴ *Φόνισσα*, τὰ παραθέματα ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἔργο θὰ ἀναγράφονται μέσα σὲ παρένθεση, ἐνωματωμένα σὲ κείμενο. Ὁ πρῶτος ἀριθμὸς παραπέμπει στὴ σελίδα, ὁ δεῦτερος στὴν ἀράδα.

11), *ἀνέρχεται τ' Ἀχειλᾶ τὸ ρέμα γιὰ νὰ προσκυνήσει στὸν Ἄϊ-Γιάννη τὸν Κρυφό. Σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ λυρικές ἐκφράσεις τῆς φύσης στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, ὅπου περιγράφεται τ' Ἀχειλᾶ τὸ ρέμα καὶ ὅλη ἡ κοιλάδα,*

... μετὰ ἡρέμου μορμυρισμοῦ διέτρεχε τὸ ρεῦμα, κατὰ τὸ φαινόμενο ἀκίνητοῦν, λιμνάζον, ἀλλὰ πράγματι ἀενάως κινούμενον ὑπὸ τὰς μακρὰς βαθυκόμους πλατάνους· ἀνάμεσα εἰς βρῦα καὶ θάμνους καὶ πτέριδας, ἐφλοίσβιζε μυστικά, ἐφίλει τοὺς κορμούς τῶν δένδρων, ἔρπων ὀφιοειδῶς κατὰ μῆκος τῆς κοιλάδος, πρασινωπὸν ἀπὸ τὰς ἀντανγείας τὰς χλοεράς, φιλοῦν καὶ ἅμα δάκνον τοὺς βράχους καὶ τὰς ρίζας, νᾶμα μορμύρον, ἀθόλωτον, βροῖθον ἀπὸ μικρὰ καβουράκια...
(458. 24-30)

ἤδη βάπτεται κάλαμος ἀποφάσεως, κυφορεῖται ὁ σατανικός λογισμὸς τῆς Φραγκογιαννοῦς, πὺν χρησιμοποιεῖ τὸ προσκύνημα ὡς πρόσχημα, ὄχι “ὅπως προσφέρῃ τὰς ἰκεσίας τῆς” (459. 34), ἀλλὰ “ἀνακυκλοῦσα εἰς τὸν νοῦν τὴν ἔμμονον ἰδέαν... εἶπε... “Ἄν ἔκαμα καλὰ, Ἄϊ-Γιάννη μου, νὰ μοῦ δώσης σημεῖο σήμερα... νὰ κάμω μιὰ καλὴ πράξη, ἕνα ψυχικό, γιὰ νὰ γαληνιάσῃ ἡ ψυχὴ μου κ' ἡ καρδοῦλα μου!...” (460, 15-20).

* * *

Στοὺς κόλπους αὐτῆς τῆς ἀνείπωτης μαγείας καὶ ὁμορφιάς τῆς φύσης κυφορεῖται ἀργὰ καὶ παρσιδύει εἰσερπόμενο τὸ ἐπόμενο κακό. Ἐξάλλου, δὲν ὑπάρχει κανένα καλὸ ἔργο τῆς Χαδοῦλας πὺν νὰ εἶναι ἀμιγῆς κακοῦ. Τὰ “μαντζούνια” πὺν παρασκευάζει μὲ τὰ βότανα πὺν συλλέγει στὸ καλαθάκι τῆς δὲ χρησιμεύουν μόνον “πρὸς ἴασιν” καὶ “ὡς φάρμακα διὰ τοὺς ἀσθενεῖς”, ἀλλὰ καὶ ὡς διορθωτικά, κατ' ἐκείνην, ἀντίδοτα τῆς φύσης, παρεμβατικά στὸ ἔργο τοῦ Θεοῦ, “στερφοβότανα” καὶ ἄλλα φάρμακα καὶ μαντζούνια, χάρη στὰ ὁποῖα κατορθώνει, στὴν περίπτωσι τῆς Μαρούσας, “νὰ ἐπιφέρῃ τὴν ἔκτροσιν.” (482, 34, 38). Ἡ ἐπόμενη καλὴ τῆς πράξης, μὲ ἐπίνευση, δῆθεν, τοῦ Ἄϊ-Γιάννη, διαπράττεται στὸ μπαξὲ τοῦ Γιάννη τοῦ Περιβολᾶ, ὅπου παίζουν ἀνυποψίαστα, στὸ χεῖλος τῆς στέρας, τὰ δυὸ του κοριτσάκια, ἡ Μυρσοῦδα καὶ ἡ Ἀρετοῦλα.

Ἡ τρίτη καλὴ πράξη τοῦ κοινοφελοῦς ἔργου τῆς Φραγκογιαννοῦς, ὁ περιστασιακὸς φόνος τῆς σκανδαλιάρας Ξενοῦλας, διαπράττεται στὴν αὐλὴ τοῦ κῦρ Ἀλεξάνδρου τοῦ Ροσμαῆ. Ἡ Φραγκογιαννοῦ ἔχει πάει νὰ βάλει μπουγάδα μὲ τὴν κόρη τῆς τὴν Κρινιώ, “ὅπου ἡ ἀναθάλλουσα τεραστία μορέα ἐξέτεινε τοὺς μεγάλους καταπρασίνοους κλώνάς τῆς, ὡς χιαστὴν εὐλογίαν διδομένην σταυροειδῶς εἰς ἀξίους καὶ ἀναξίους, ὁ μικρὸς κῆπος φραγμένος μὲ δρύφακτα

ἔξειδίπλωνε πολύχρωμα μεθυστικά ἄνθη εἰς δρόσον γλυκασμοῦ καὶ τρυφήν ὀμμάτων δι' ὅλα τοῦ Θεοῦ τὰ πλάσματα.” (469, 7-12). Μέσα σὲ αὐτὸ τὸν κῆπο τῶν χαρίτων, πὺν γέμει, ἀπὸ τῆ μιᾶ πλευρά, μὲ ζωντανὲς ἀναφορὲς στο βιβλικὸ παρελθόν, μὲ “τὴν πελωρίαν ξυλίην καρούταν ὁμοιάζουσαν πολὺ μὲ τὴν Κιβωτὸν τοῦ Νῶε” (469, 6), καὶ στο μυθικὸ παρελθόν ἀπὸ τὴν ἄλλη, μὲ τὰ παιδιὰ τῆς γειτονιάς νὰ εἰσβάλλουν χαρούμενα στὴν αὐλή, ὅπου “ἔτρεχαν ἐδῶ-ἐκεῖ, ἔχοροπηδοῦσαν, ἐκνηγοῦντο γύρω-γύρω εἰς τὴν καρούταν, ἔπαιζον τὸ κρυφάκι, ἔκυπταν εἰς τὸ φρέαρ, Νάρκισσοι διὰ νὰ ἰδοῦν τὴν σκιάν των εἰς τὸ ὕδωρ” (469, 21-23), καὶ τὰ κορίτσια νὰ τιτιβίζουν ὡς Ἥχοί, ἐρώμενες τοὺς Ναρκίσσους, νὰ κρύβονται μὲ ἐπιφωνήματα ἔκπληξης καὶ χαρᾶς πίσω ἀπὸ τὴν καρούτα. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸν ὀλοζώντανο παλαιοδιαθηκικὸ καὶ μυθολογικὸ ἀρχαῖο περίγυρο τῆς αὐλῆς ἐπιτελεῖται καὶ ἄλλη εὐσεβῆς καὶ ἄνομος εὐχὴ τῆς Φραγκογιαννοῦς, τὸ πνίξιμο τῆς παιδίσκης στο πηγάδι.

Στὸ στενὸ κατωγάκι τῆς Μαρούσας, ὅπου καταφεύγει ἡ Χαδούλα γιὰ νὰ κρυφτεῖ ἀπὸ τὴν “ἀνθρώπινη θέμιδα”, ἀκούει γιὰ πρώτη φορὰ, ἀντὶ τοῦ “μινυρισμοῦ τῶν ἀηδόνων εἰς τὸ δάσος” (510, 18), “μέσα, εἰς τὸ βάθος τῆς ψυχῆς της, ... φωνὴν βρέφους, κλαῦμα, μινυρισμὸν θρηνώδη” (483, 17), τῆ φωνῆ τῆς ἐγγονούλας της, πὺν ἀντηχεῖ στο ἀβυσσαλέο χάσμα τῆς ψυχῆς της καὶ τὴν κυνηγαίε σὰν τὶς Ἐρινύες, μαζί μὲ τὶς ἄλλες φωνὲς τῶν θυμάτων της, μὲ ἀνελέητη ἐπιμονὴ πὺν ἀντιλαλεῖ ἀδιάκοπα μέχρι τὸ τέλος της “βαθιά, μέσα εἰς τὰ στέρνα της ἤκουε τὰ κλαυθυρισμάτα τῶν ἀνάκων νηπίων.” (514, 25).

Αὐτὰ τὰ φρικαλέα συμβάντα γίνονται ἀρχὲς Μαΐου, γύρω στὴ Μεγάλῃ Ἑβδομάδα, “ἡ ἐξοχὴ εὐωδίαζεν, ἡ αὔρα ἐμυροβόλει. Ὀλίγα ἄγρουπνα πουλάκια ἔμελλον τὸ ὄρθριον” (484, 20), λίγο πρὶν τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου. Καὶ ὅταν φαίνεται ὁ δίσκος του “ν’ ἀναδύεται ἀπὸ τὰ κύματα, ἀντικρὺ, εἰς τὸ μακρινὸν πέλαγος (487, 36) ... Μία ἀκτὶς θερμῆ, ἐρχομένη μακρὰν, ἀπὸ τὸ φλεγόμενον πέλαγος, διέσχισε τὴν πυκνὴν φυλλάδα... καὶ ἔκαμνε νὰ στίλβῃ ὡς πλῆθος μαργαριτῶν ἢ δρόσος ἢ πρωινή, ἢ βρέχουσα τὸν πλούσιον σμαράγδινον πέπλον...” (488, 4-7), τότε, μέσα στο κάλλος αὐτὸ τὸ πρωινό, ξεκινάει καὶ πάλι ἡ Φραγκογιαννοῦ νὰ συνεχίσει τὸ φιλόπλοιο ἔργο τῆς ἀναίρεσης τῶν κορασιδῶν ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς γῆς, γιὰ νὰ τὰ ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τὰ βάσανα πὺν συνοδεύουν τὸ βίον τῶν γυναικῶν σ’ αὐτὸν τὸν ἀδικο ντουριά.

Μετὰ τὸν τέταρτο φόνο πὺν διαπράττει ἡ Χαδούλα μὲ τὸ πνίξιμο τοῦ βρέφους τοῦ Γιάννη τοῦ Λυρίγκου, φεύγει στὰ χαράματα βιαστικὰ ἀπὸ τὸ καλύβι τοῦ βοσκοῦ “μὲ βῆμα δρομαῖον”.

Ἦτο γλυκεῖα αὐγὴ τοῦ Μαΐου. Ἡ κυανωπὴ καὶ ροδινὴ ἀνταύγεια τοῦ οὐρανοῦ ἔχρει μὲ ἀπόχρωσιν μελιχρὰν τὰ χόρτα καὶ τοὺς θάμνους. Ἦκούετο ὁ μινυρισμὸς τῶν ἀηδόνων εἰς τὸ δάσος, καὶ τ' ἀναρίθμητα μικρὰ πουλιὰ ἐτέλουν ἐκθύμως, ἀπλήστως, τὴν συναυλίαν των τὴν ἄφατον.” (510, 1·19).

Μέσα σὲ αὐτὴ τὴν πρωταρχικὴ αὐγὴ πού ἀνατέλλει μὲ ὀμηρικὲς μνῆμες, ὅπου “ἠριγένεια φάνη ῥοδοδάκτυλος Ἥως”⁷, ἐκεῖ πού τὰ πουλιὰ ἀναμέλπουν δόξα τῷ δεῖξαντι τὸ φῶς μὲ μινυρισμοὺς καὶ τιτιβίσματα “ἔνθα δὲ τ' ὄρνιθες ταυσιπτεροὶ εὐνάζονται”⁸, μέσα σὲ αὐτὴ τὴν ὄρθρια δοξολογία τῆς φύσης στὸ Δημιουργό, πνίγει τὸν ἀθῶο νεοσσὸ στὴ φωλιά του, πνίγει τὴ ζωὴ ἢ παράφρονη φόνισσα.

Σὲ πρώτη ματιὰ φαίνεται πὼς ἡ φύση συνεχίζει τὴ ζωὴ της σὰν νὰ μὴ συμμετέχει στὸ ἀνθρώπινο δράμα πού ἐκτυλίσσεται στοὺς κόλπους της. Ἀκολουθεῖ τὴ δική της ἀέναη πορεία, ἐξακολουθεῖ νὰ προσφέρει ζωὴ, τὸν καρπὸ τῆς ἐλιάς, βοσκὴ γιὰ τὰ πρόβατα, τὴ ροδινὴ ἀνταύγεια τοῦ πρώτου φωτός, τὴν πρωινὴ δρόσο, φυτρώνει τὰ βότανά της, πού εἶναι στὸ χέρι τῆς Φραγκογιαννοῦς νὰ τὰ χρησιμοποιήσει γιὰ θεραπεία ἢ γιὰ θάνατο. “Ἴδου δέδωκα πρὸ προσώπου σου σήμερον τὴν ζωὴν καὶ τὸν θάνατον, τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν”⁹. Ἡ Χαδούλα διαλέγει τὸ θάνατο καὶ τὸ κακό, ἀλλοιώνει τὸ κάλλος τῆς φύσης, εἰσάγει στὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ τὸ μιαρὸν πνεῦμα τοῦ κακοῦ, σπέρνει τὸ θάνατο.

Ὁ ἄνθρωπος παρεμβαίνει στὸ ἔργο τοῦ Θεοῦ, διαλέγει τὸ θάνατο, σκοτῶνει τὴ ζωὴ ἢ Φραγκογιαννοῦ εἶναι αὐτὴ πού μαζεύει τὰ στεροφοβότανα καὶ τὰ παλληκαροβότανα, αὐτὴ κάνει τίς ἀμβλώσεις, καὶ αὐτὴ ἀποφασίζει ποιὸς θὰ ζήσει καὶ ποιὸς θὰ πεθάνει. Καὶ μετὰ ἀπὸ κάθε ἀλλοίωση, μετὰ ἀπὸ κάθε θάνατο, ὁ κόσμος μὲ τοὺς δικούς του ἀρμονικοὺς κανόνες εὐρυθμίας καὶ κάλλους, στήνει χορὸ μὲ τὴν ξανθὴ τὴ φύση, συνεχίζει νὰ εἶναι ὁμορφος, θαυμαστός, καλοσυνάτος. Στὴν οὐσία ἡ φύση δὲν μπορεῖ νὰ προσλάβει τὴ Φραγκογιαννοῦ, ὅσο ζεῖ καὶ ἀλλοιώνει μὲ τὰ ἔργα της τὴ δική της ζωοποιὸ φύση. Τὴν ἀνέχεται, τὴν ἀφήνει νὰ παραχαράπτει τὸ ἔργο της, καὶ στὸ τέλος τὴν ἀποδέχεται νεκρὴ, τὴν προσλαμβάνει στὸν κόλπο της ἀφοῦ τῆς ἀνταποδώσει τὸ τίμημα τῆς ἀναίρεσης τῆς ζωῆς. Στὴν ἀρχὴ φαίνεται νὰ περιμένει ὑπομονετικὰ τὴ μεταστροφή της. Δὲν ἀνοίγει σὲ κανένα σεισμὸ τὰ σπλάγχνα της ἢ φύση νὰ τὴν καταπιεῖ, δὲ

7. Ὀδύσεια, Β' 1.

8. Ὀδ., Ε' 65.

9. Δευτερονόμιον, Λ', 15.

ρίχνει κανένα άστροπελέκι νά την κάψει. Υπάρχουν βέβαια μερικὲς νύξεις πού ἔρχονται σάν προειδοποίηση, γιὰ νά βάλει ἐπιτέλους στό νοῦ της τὸν φόβον Κυρίου, μήπως καὶ ἀκολουθήσει ἡ ἀρχὴ σοφίας.

Δίνει ὁ Θεὸς καιρὸν μετανοίας καὶ ἡ φύση περιμένει τὴ μεταστροφή τῆς Χαδούλας καὶ τῆς χαμογελατὴν ὥρα πού χαράζει ἡ μέρα, καθὼς σπέρνει στὸν κόσμον τὰ μάγια καὶ τὶς χάρες της. Τῆς φέρνει μπροστὰ της τὸν ἀγαθὸ Καμπαναχμάκη, μὲ τὸ παράξενο ὄνομά του, πού σημαίνει στὰ τούρκικα βαρὺς, ἀγροϊκος (καμπά), καὶ ἀφελὴς μὲ τὴν ἔννοια τοῦ καλοσυνάτου (ἀχμάκ), νά τὴν κατευθύνει στὴ μετάνοια. Ὅσο περνάει ὁμως ὁ καιρὸς καὶ δὲν κινεῖται ἡ Χαδούλα πρὸς τὴ μετάνοια, χάνει ἡ φύση τὴν ὑπομονή της. “Καὶ οὕτω ἡ παλίρροια ὅλη τοῦ κρημνοῦ” (512, 21) μὲ τὰ λιθάκια πού πέφτουν πάνω της καθὼς πατάει στὴ σάρα γιὰ νά ἀνέβει στό Κακόρρεμα, μὲ τὶς πέτρες νά χορεύουν δαιμονικά, νά ἀνορθώνονται σάν ἔμπυχες Ἐρινύες “καὶ κατεδίωκον τὴν Φραγκογιαννοῦ, καὶ τὴν ἐλιθοβόλουν, ὡς νά ἐκσφενδονίζοντο ἀπὸ ἀοράτους τιμωροὺς χεῖρας.” (512, 34) δὲν εἶναι παρὰ μιὰ λίθινη παλίρροια πού προαναγγέλει τὴν ἔσχατη πράξη δικαίωσης τῆς φύσης, τὴν θαλάσσια παλίρροια πού στέλνει ἡ φύση γιὰ νά πνίξει τὴ Χαδούλα, νά μὴν διαιωνιστεῖ τὸ κακό.

* * *

Ἡ συναίσθηση τῆς ἁμαρτίας τὴν ὀδήγησε, μετὰ ἀπὸ τὸν πρῶτο φόνο, στὸν Ἄϊ-Γιάννη τὸν Κρυφὸ. Μπαίνει στό ἐρειπωμένο ξωκκλήσι, ἀνάβει κεράκι, κάνει τρεῖς μετάνοιες μπροστὰ στὴ μισοφθαρμένη τοιχογραφία ὅπου σώζεται μόνο ἡ κεφαλὴ καὶ ἡ χεῖρα τοῦ Ἁγίου Προδρόμου. Τὸ ἐρημικὸ τρυγόνι εἶναι στραμμένο στό Χριστό, ἀλλὰ δὲ φαίνεται ὁ Σωτήρας, τὸ πρόσωπό του ἔχει μισοσβηστεῖ ἀπὸ τὸ χρόνο, μόλις καὶ διακρίνεται τὸ περίγραμμά του, ἐνῶ διαγράφονται καθαρὰ τὰ λόγια τοῦ Προδρόμου “Ἴδε ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ αἶρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου”. Τὸ κήρυγμα τοῦ Ἄϊ-Γιάννη συνοψίζεται σὲ μιὰ λέξη: “Μετανοεῖτε”. Πρέπει ὁμως νά περάσει ὁ μετανοῶν ἀπὸ τὸ Ἀρνίον πού αἶρει τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου, καὶ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἀμνοῦ δὲν τὸ βλέπει ἡ Χαδούλα ἢ Φράγκισσα. Δὲν μπορεῖ νά τὸ διακρίνει, δὲν τῆς φανερώνεται, γιὰτι ἔχει ἄλλα στό νοῦ της. Ὁ νοῦς της δὲν εἶναι στό φιλόκωμο, στό ἔσχατο μετὰ τοῦ νοεῖτε, ὁ νοῦς της ἔχει πετάξει στὰ ὕψη τῆς ὕβρης καὶ τῆς ἀλαζονείας, ἐκεῖ πού λιῶσαν τὰ φτερά τοῦ Ἰκάρου. Τὸ ἔχει φυσικὸ τῆς ἐκείνη, κληρονομημένο, τὸ δίχως ἄλλο, ἀπὸ τὴ μάννα της, νά χειρίζεται, νά ἀλλοιώνει τὴ φύση, ἀκόμη καὶ αὐτὴ τῶν ἁγίων, πού ἄφησαν πίσω τους τὸ κατὰ φύσιν τῆς πτώσης γιὰ νά πᾶνε ἀλλοῦ, σὲ ἄλλη φύση τῆς Βασιλείας. Ὁ νοῦς της δὲν ὑπακούει σὲ κανένα

νόμο, δουλεύει με τούς δικούς του κανόνες, φτιάχνει τη δική του φύση στὸν ὄρισμό τοῦ καλοῦ καὶ κακοῦ, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ὠφελίμου. Ζητάει τὴ συναίνεση τοῦ Ἁγίου στοῦ ἀπεχθές τῆς ἔγκλημα, θέλει νὰ τὸν ἐπιστρατεύει στὴν ἐκτέλεση τοῦ καλοῦ ὅπως τὸ ἔχει ἐπινοηθεῖ ἐκεῖνη, ζητάει ἀπὸ τὸν Ἅγιο νὰ τῆς φανερώσει σημεῖο “... νὰ κάμω μιὰ καλὴ πράξη, ἓνα ψυχικό, γιὰ νὰ γαληνιάσῃ ἡ ψυχὴ μου κ’ ἡ καρδούλα μου!...”

Ἡ Φραγκογιαννοῦ διαχειρίζεται τὶς δυνάμεις τῆς φύσης, ἀφοῦ μὲ τὰ ματζούνια καὶ τὰ βότανά τῆς ἐπιφέρει τὴν ἀλλοίωσή τῆς. Ἔτσι τουλάχιστον πιστεύει ἐκεῖνη. Τὸ τί κάνει ἡ φύση μὲ τὴ Φραγκογιαννοῦ εἶναι ἄλλο θέμα. Τώρα, μὲ τὴν ἐπίκλησή τῆς στὸν Ἁϊ-Γιάννη πηγαίνει παραπέρα: ἐπιθυμεῖ νὰ νομιμοποιήσει, νὰ καθαριάσει τὶς προθέσεις τῆς. Πιστεύει πὼς μὲ παρόμοιο τρόπο μπορεῖ νὰ διαχειριστεῖ καὶ τὴ θεία βούληση, νὰ τὴν κατευθύνει ἐκεῖ πού θέλει νὰ τὴν πάει, νὰ τὴν καθυποτάξει στὸ δικό τῆς θέλημα καὶ στὸ σχέδιο πὸ ἔχει συλλάβει στὸ μυαλό τῆς περὶ σωτηρίας τοῦ θηλυκοῦ γένους. Ἡ μητέρα τῆς διαχειριζόταν τὶς δυνάμεις τῆς φύσης γιὰ νὰ πετύχει τούς σκοπούς τῆς. Δὲν διέφερε καὶ πολὺ ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες Νύμφες, τὶς Δρυάδες πὸ τὴν προστάτευαν.

Δὲν εἶχε παρομοιαστεῖ καὶ ἐκεῖνη μὲ τὴ Δρυάδα πὸ κατοικεῖ μέσα στὰ δέντρα, ὅταν κούρνιασε στὴν κουφάλια τοῦ μεγάλου πεύκου καὶ ἔγινε ἄφαντη, σὰν ἄλλη Ἀφραία, ἀπὸ τὰ μάτια τῶν διωκτῶν τῆς, πὸ τὴν κυνηγοῦσαν ἐπειδὴ τὸς εἶχε κάνει μάγια; Ἔτσι καὶ ἡ Φράγκισσα, κατὰ μάνα - κατὰ φύσιν, πὸ γνόριζε ὅλα τὰ κρυφὰ καὶ τὰ ἀπάτητα μέρη τῶν βουνῶν καὶ τῶν λαγκαδιῶν, κρύβεται στὰ βουνὰ καὶ στὰ ἀρχαῖα ἄντρα τῶν νυμφῶν, ἀνάμεσα στοὺς κορμούς καὶ στοὺς κισσοὺς, σκαρφαλώνει γοργόποδη καὶ ξυπόλυτη στὰ βράχια ἀνασκελώντας θάμνους καὶ λιθάρια στὸ σβέλο πέρασμά τῆς, φωλιάζει στὰ κατάλοιπα λημέρια καὶ κατατόπια τῶν ἀρχαίων δαιμόνων, σὲ μιὰ φύση πὸ δὲν ἔχει ἐξημερωθεῖ ἀκόμη ἀπὸ τὴ χάρη τοῦ Χριστοῦ, πὸ ὑπόκειται ἀκόμη στὸν ἀρχαῖο νόμο, στοῦ “ἄντρον νύμφης, Δρυάδος τῶν παλαιῶν χρόνων ἢ Ναϊάδος” (487, 23), γιὰ νὰ διαφύγει τὸς διώκτες τῆς.

Ψήλωσε ὁ νοῦς τῆς, λείει ὁ Παπαδιαμάντης. Ἔχει φτάσει σὲ ἀθέμιτα ὕψη, στὰ ὄρια τῆς ὕβρης τῶν ἀρχαίων τυραννισμένων ψυχῶν στίς ἀλύτρωτες τραγωδίες. Ἀντὶ ὅμως γιὰ τὴ νέμεση τῶν θεῶν, ἡ θεία χάρη τῆς φέρεται, σὰν τὴν ἐξημερωμένη φύση καὶ αὐτὴ, καλοσυνᾶτα, καὶ τῆς φέρνει μπροστά τῆς τὸν ἀγαθὸ Καμπαναχμάκη, πὸ προβάλλει σὰν ἄλλη μορφή Ἁϊ-Γιάννη Βαπτιστῆ, “ὑψηλός, μελαψός, ἰσχνός, εὐρύτερονος, τὴν κόμην καὶ τὸ γένειον μὲ χρῶμα ἀχύρου καμπαλισμένου, κρατῶν τὴν ράβδον τοῦ τὴν κυρτῆν” (502, 16-18), “μὲ τὸ σκαιὸν ἦθος του, μὲ τὴν ὄψιν του τὴν τραχεῖαν καὶ μὲ λαρυγγώδη φωνήν” (515.10), νὰ

τῆς μεταφέρει τὸ μήνυμα τοῦ Προδρόμου γιὰ μετάνοια: "... νὰ κατεβῆς στὸ Γέροντα, στὸ Ἐρημητήριο, νὰ ξαγορευθῆς τὰ κρίματά σ', καημένη". (506, 27), "Στὸ Ἐρημητήριο! Στοῦ Γέροντα τὸ Ἐρημητήριο!" (515, 13).

Πόσο μοιάζει ἐδῶ, στὴ γύμνια τῆς τὴν ἀδαμιαία, μὲ μιὰ ἄλλη γυναίκα ποὺ εἶχε ψηλώσει καὶ αὐτῆς ὁ νοῦς, φορτωμένη μὲ τὰ κρίματά της "... ἔχασε τὸ νοῦ τῆς ὀλότελα. Καὶ τὴν ἄφησε ὁ νοῦς, ἀλλὰ τὰ πάθη δὲν τὴν ἀφήσανε, ἡ ὑποψία, ἡ σκληρότη, ἡ κακία, τὸ ἀναγέλασμα"· πόσο μοιάζει, λέω, ἡ γυναίκα τῆς Σκιάθου μὲ τὴν ἄλλη δύστηνον ἀμετανόητη, τὴ γυναίκα τῆς Ζάκυθος! Τὴ σπλαχνίζεται καὶ αὐτὴν ἡ θεία χάρις, καὶ τῆς παραστέκεται στὸ ψῆλωμα τοῦ νοῦ τῆς ὁ Διονύσιος ὁ Ἱερομόναχος σὰν ἄλλος Καμπαναχμάκης, πάτερ Ἰωάσαφ ἢ παπ' Ἀκάκιος "καὶ ἐπειδὴ ἐκεῖ μέσα δὲν ἦτανε οὔτε φίλος οὔτε δικὸς οὔτε γιατρὸς οὔτε πνευματικὸς, ἐγὼ Διονύσιος Ἱερομόναχος ἔσκυψα καὶ μὲ τὰ καλὰ τῆς ἔλεγα νὰ ξαγορευτῆ"¹⁰.

Δὲν εἶναι τὰ μόνα σημεῖα ὅπου οἱ δύο μεγάλοι μας ποιητὲς μαρτυροῦν στὰ πρόσωπα αὐτῶν τῶν δύο μαγισσῶν, ποὺ τὶς σπλαχνίζονται γιὰ τὴ δύστυχη κατάντια τους, τὰ δαμονικὰ βρόχια τοῦ κακοῦ νὰ στήνονται ἔντεχνα ἀπὸ τὸν Ποιητὴ γιὰ νὰ τὶς παγιδέψει στὰ δίχτυα του, στὶς πιὸ ἅγιες καὶ φωτεινὲς μέρες τοῦ χρόνου. Τὶς δυὸ θυγατέρες τοῦ Γιάννη τοῦ Περιβολᾶ τὶς πνίγει ἡ Χαδοῦλα λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ ἐβδομάδα, ἀφοῦ ἐκεῖνη τὴ μέρα ποὺ μπῆκε στὸ περιβόλι μαζεύει χόρτα "κανκαλιῆθρες καὶ ζοχάρια καὶ μυρόνια καὶ ἄνηθον διὰ νὰ γεμίση τὸ καλάθια τῆς, νὰ κάμη πίτταν τὸ Σάββατον τοῦ Λαζάρου" (458, 6-8). Καὶ στὸ δράμα τῆς Ξενούλας παραστέκεται συνένοχη τὴ γλυκεῖα ὥρα τῆς ἀνοιξῆς τῆς ζωῆς, ὅταν τὰ σύμπαντα χαρᾶς πληροῦνται, ἀφοῦ "παρῆλθον αἱ ἔορται τοῦ Πάσχα, τὴν ἐβδομάδα τοῦ Θωμᾶ." (469, 1), ἀμέτοχη καὶ συμπράττουσα συνάμα παρακολουθεῖ τὶς ἐπιθανάτιες συσπάσεις τοῦ τρυφεροῦ σώματος τῆς παιδίσκης· "εἶδε τὴν ἀγωνία τῆς μικρᾶς κόρης, ἀσπαιρούσης μέσα εἰς τὸ νερόν" (471, 17-18). Καὶ ἡ Λάμια τοῦ Σολωμοῦ στὴν ἅγια ἡμέρα τῆς Λαμπρῆς ἀλλοιώνει τὴ φύση τῆς Ἀνάστασης καὶ τῆς ζωῆς καθὼς καταριέται τὴν κόρη τῆς "σὸδωσα τὴν κατάρα μου γονατισμένη καὶ ξέπλεκη εἰς τὴν πίκρα τῆς ψυχῆς μου, ὅταν ἀσήμαιναν ὄλες οἱ ἐκκλησίαις τὴν ἡμέρα τοῦ Πάσχα" καὶ "Ἐτσι λέο-

10. *Ἡ Γυναίκα τῆς Ζάκυθος*, "Διονυσίου Σολωμοῦ, Ἄπαντα", τ. 2, Πεζὰ καὶ ἰταλικά, Ἔκδοση - Σημειώσεις Λίνου Πολίτη, Ἰκαρος, Ἀθήνα, 1968, σ. 49, 6· 46, 2. *Δυστυχῆς* (515, 3) καὶ *δύστηνος*, δύο φορές (516, 30· 519, 4) ἀποκαλεῖ ὁ Παπαδιαμάντης τὴ Φόνισσα, *δυστυχῆ* ὁ Σολωμὸς τὴ γυναίκα τῆς Ζάκυθος: "Ὁ Θεὸς ξέρει ποῦ ἔφυγε ἡ δύστυχη, ἐνὸς ἐπαρακάλεια γιὰ αὐτὴν μὲ τὴ θέρη τῆς ψυχῆς μου". (50, 23).

ντας ἔβγαλε ἓνα ζωνάρι... καὶ τὸ πέταξε μὲς στὰ μούτρα της... καὶ ἡ παιδούλα ἀναδεδύθηκε στὸ κόκκινο προσκέφαλο σὰν τὸ μισοσκοτωμένο πουλί”¹¹. Καὶ τὴν ὥρα πού τραγουδάει ἡ Μαρία τὴ μοιραία της ὠδή λίγο πρὶν τὴ φοβερὴ ἔξομολόγηση τοῦ Λάμπρου, πού θὰ τὴν ὀδηγήσει στὴν τρέλα, δὲν εἶναι ἡ λαμπρὴ μέρα τοῦ Πάσχα, ἐκεῖνη, πού τὸ δροσάτο ἀστέρι τῆς αὐγῆς ἐπρομηνοῦσε τὸν καθαρότατον ἥλιο τῆς μέρας πού θὰ ἔφεγγε χαρωπὴ, λύτρον λύτης; Πῶς βγαίνει τόση μαυρίλα μέσα ἀπὸ τόσο φῶς, τὴν ὥρα πού λένε τῆς καρδιάς τὰ φύλλα, γλυκιὰ ἢ ζωὴ καὶ ὁ θάνατος μαυρίλα! Καὶ τὴν ὥρα πού στήνει ὁ ἔρωτας χορὸ μὲ τὸν ξανθὸν Ἀπρίλη δὲν εἶναι ἡ ὥρα πού χαροπαλεύουν οἱ πολιορκημένοι στὸ Μεσολόγγι; Καὶ ἐδῶ, μέσα σὲ τόσο θάνατο δὲ χαμογελαίει γλυκὰ ἡ φύση;

Μάγεμα ἡ φύσις κι ὄνειρο στὴν ὁμορφιά καὶ χάρι,
Ἡ μαύρη πέτρα ὀλόχρυση καὶ τὸ ξερὸ χορτάρι·
Μὲ χίλιες βρῦσες χύνεται, μὲ χίλιες γλῶσσες κραίνει·
Ὅποιος πεθάνη σήμερα χίλιες φορὲς πεθαίνει.

Καὶ ἡ φύση τώρα ἐργάζεται μεθοδικὰ στὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ἔργου της. Ἀφοῦ δὲν μπορεῖ ἡ φόνισσα νὰ καταβάλει τὰ λύτρα τῆς λύτρωσής της, ἐκεῖνη θὰ τῆς τὰ ἀποδώσει γιὰ νὰ τὴ λυτρώσει ἀπὸ τὸν ἑαυτό της πού δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαγορευτεῖ, ἔτσι ὅπως λύτρωσε τὴν κόρη τοῦ Λάμπρου, τῆς Μαρίας καὶ τοῦ ἄμοιρου πατέρα, ὅπου γι’ αὐτοὺς δὲν ἔφτανε οὔτε ἡ ξαγόρευση νὰ ἀπαλύνει τὸν καημὸ τους. Μόνη ἔγνοια τώρα τῆς φόνισσας εἶναι νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη θέμιδα: “κ’ ἐνόμιζε ὅτι ἔφευγε τὸν κίνδυνον καὶ τὴν συμφορὰν, καὶ τὴν συμφορὰν καὶ τὴν πληγὴν τὴν ἔφερε μαζί της. Κ’ ἐφαντάζετο ὅτι ἔφευγε τὸ ὑπόγειον καὶ τὴν εἰρκτὴν, καὶ ἡ εἰρκτὴ καὶ ἡ κόλασις ἦτο μέσα της.” (484,15-17). Μόνη της ἔγνοια, νὰ φτάσει στὸ ἐρημητήριο, ὄχι γιὰ νὰ ξαγορευτεῖ, ἀλλὰ γιὰ νὰ φυγαδευτεῖ μακριὰ ἀπὸ τὸ νησι καὶ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὸ μακρὸ χέρι τοῦ νόμου. Ὅπως διαχειριζόταν πάντοτε τὴ φύση, ἔτσι πιστεύει πῶς θὰ μπορέσει νὰ διαχειριστεῖ καὶ τὴ μετάνοια. Ἐξάλλου ἔχει βαρεθεῖ τὴ μονοτονία τῆς Σκοτεινῆς Σπηλιᾶς ὅπου ἔχει κρυφτεῖ καὶ ἀποφασίζει νὰ πάει στὸν Ἅγιο Σῶστη. “Ἐκεῖ θὰ ἐξωμολογεῖτο ὅλα τὰ πάθια της”. Καιρὸς μετανοίας πλέον...”. Τί μετάνοια ὅμως εἶναι αὐτὴ πού γιὰ μόνον ἐπιτίμια ἔχει τὴν ἐλπίδα φυγάδευσής της στὴν ἀσφάλεια τῆς ἀντικρινῆς ἀκτῆς;

Δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἔνδειξη τῆς ἀνάγκης της νὰ ἐξομολογηθεῖ. Θὰ προτιμοῦσε, ὅταν θὰ βρισκόταν ἐνώπιον τοῦ προορατικοῦ γέροντα, νὰ μὴν ὁμολογή-

11. Ὁ.π. 48, 3, 6.

σει τίποτα, να αφήσει τὸν πνευματικὸ πού εἶχε “τὸ σπάνιο χάρισμα τῆς διακρίσεως τῶν λογισμῶν”, να τῆς ἐξιστορήσει ἐκεῖνος τὰ κρίματά της, να τὴν ἀπαλλάξει καὶ ἀπὸ αὐτὸ τὸ βάρος τῆς ὁμολογίας τῶν ἁμαρτιῶν της, ἄν, βέβαια, “ἂν εἶχεν εἰλικρινῆ ἀπόφασιν να ἐξομολογηθῆ” (515, 34).

Ἡ Φραγκογιαννοῦ δὲν μπορεῖ να μετανοήσει, να ἀλλάξει δηλαδή τρόπο σκέψης, να ἀποκηρύξει τοὺς στραβοὺς λογισμοὺς της, να χαμηλώσει τὸ νοῦ της καὶ να παραδεχτεῖ πὼς ἡ λύση πού πρότεινε γιὰ τὴ βελτίωση τῆς θέσης τῆς γυναίκας στὴν κοινωνία ἦταν στραβὴ καὶ ἄδικη, συνέπεια τοῦ ψηλώματος τοῦ νοῦ της. Νὰ ἐξομολογηθεῖ τὸ ἁμάρτημά της, να ὁμολογήσει πὼς ἔκανε πολλὰ ἀνεπανόρθωτα λάθη, πὼς πίστευε σὲ ἓνα ἀγαθὸ δικῆς της φανταστικῆς ἐπίνοησης, πού τὸ πλήρωσαν μὲ τὴ ζωὴ τους ἀθῶα πλάσματα τοῦ Θεοῦ, ἀγαθὸ πού δὲν ἦταν στὴν οὐσία παρὰ μιὰ δαιμονικὴ μεταμφίεση τοῦ κακοῦ σὲ δῆθεν καλὸ. Ἡ φύση, καὶ ὁ Θεὸς ἐνεργώντας μέσα ἀπὸ τὰ θεόκτιστα στοιχεῖα της, θὰ δώσει τὴν τελικὴ λύτρωση καὶ θὰ τὴν ἀπαλλάξει ἀπὸ τὰ βάσανά της, ὅπως καὶ ἐκείνη ἀπάλλαττε τὰ κοράσια ἀπὸ τὰ ὑποθετικὰ ἐπερχόμενα βάσανά τους. Ὁ Θεὸς θὰ δώσει τὴ λύση μὲ τρόπο πού μπορεῖ να ἀποδοθεῖ μόνο στὴν ἀνεξιχνίαστη βουλή του. “Ἄμαρτιῶν μου τὰ πλήθη καὶ κριμάτων σου ἀβύσσους, τίς ἐξιχνιάσει, ψυχοσῶστα Σωτῆρ μου;”¹²

Καὶ ἐδῶ φαίνεται πὼς ὁ Παπαδιαμάντης ἀποχωρεῖ ἀπὸ τὴν πεπατημένη ὁδό, καὶ κατὰ κάποιον τρόπο ἀπὸ τὴν εἴκολλη λύση, πού θὰ μπορούσε να δείχνει τὴ Φραγκογιαννοῦ μετανοημένη, ἐξιλεωμένη, να βγαίνει ἀπὸ τὸ ἐρημητήριον μεταμορφωμένη, ἐξαγορευμένη, λυτρωμένη ἀπὸ τὸ βάρος τῶν ἐγκλημάτων της, ἔτοιμη να ξαναρχίσει τὴ ζωὴ της. Ἀντίθετα μὲ τὸ Ρασκόλνικοφ, πού μεταμορφώνεται λυτρωμένος σὸ τέλος τῆς διαδρομῆς του ἀπὸ τὸ ἐγκλημα στὴν τιμωρία, ἀφοῦ περάσει ἀπὸ τὴ μετάνοια, ἡ Φραγκογιαννοῦ πνίγεται ἀνεξαγόρευτη, μεταξὺ θείας καὶ ἀνθρωπίνης δικαιοσύνης. Ἡ διαδρομὴ τοῦ Ρασκόλνικοφ ἔχει προβλεπόμενα ψυχοδρώμενα, στὴν οὐσία λογικὰ στάδια, πού ἐκτυλίσσονται μὲ φυσικὸ τρόπο. Τὸ ἐγκλημα φέρνει ἐνοχὴ καὶ φόβο, ὁ φόβος γεννᾷ τύψεις, οἱ τύψεις μεταμορφώνονται σὲ ἐφιάλτες, ἡ ζωὴ γίνεται ἀφόρητο βάρος πού μόνο ἡ μετάνοια καὶ ὁ πόθος γιὰ λύτρωση μποροῦν να τὸ ἐλαφρύνουν. Μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴν προσωπικὴ του πάλη μὲ τίς ἐνοχῆς καὶ τίς σκοτεινῆς δυνάμεις ἐνὸς βασιανιστικοῦ φόβου ἀποκάλυψης τῆς ταυτότητάς τοῦ ἐγκληματία, ἀναδύεται κεκαθαρισμένος ὁ ἐξιλεωμένος Ρασκόλνικοφ πού ὁδεύει πρὸς τὴ σωτηρία. Τὴ λύ-

12. Τροπάριον Κασσιανῆς.

τρωση τὴν κέρδισε μὲ τὶς δυνάμεις του, μὲ τὸν προσωπικό του ἀγώνα κατατρό-
πωσε τὸ κράτος τῆς ἁμαρτίας, καὶ στὸ τέλος βγαίνει νικητῆς, ξαναγεννημένος,
ἔχοντας στὸ πλευρό του τὴν ἀγάπη τῆς Σόνιας, ποὺ τὴν κερδίζει καὶ αὐτὴν μὲ
τὴ μετάνοιά του. Ἡ λύτρωσή του ὀφείλεται στὸν ἀγώνα ποὺ κατέβαλε ὁ ἴδιος
γιὰ νὰ κατακτήσει τὴ σωτηρία. “Ἄλλ’ ὁ Ρασκολνικὸς ἀνεγεννήθη, τὸ εἴξυρε,
τὸ ἠσθάνετο εἰς ὄλην τὴν ὑπαρξίν του, καὶ ἡ Σόνια, ἡ Σόνια ἔζη τὴν ζωὴν τοῦ
Ρασκολνικῶ”¹³.

Ἄν ὑπάρχει μετάνοια γιὰ τοὺς ἁμαρτωλοὺς τοῦ Παπαδιαμάντη, φαίνεται πὼς
δὲν εἶναι στὸ χέρι τους νὰ τὴν κατακτήσουν “ἀντὶ μακρῶν καὶ ἐπιμόχθων ἀγώ-
νων”. Ἡ μετάνοια καὶ τὸ ἔλεος ἔρχονται ἀπὸ τὸ Θεό, τὰ χορηγεῖ ὁ Θεός, δὲν τὰ
κατακτᾷ ὡς ἀξιομισθία τῶν κόπων του ὁ ἄνθρωπος, ὅσο ἄξιος καὶ νὰ ἔχει γί-
νει ἀπὸ τὸν πνευματικὸ ἀγώνα ποὺ καταβάλλει γιὰ νὰ τὰ ἀποκτήσει. Ὁ ἄνθρωπος
ἐπιθυμεῖ τὴ μετάνοια, θέλει νὰ ἀλλάξει τὴ ζωὴ του, ὁδεύει διαρκῶς πρὸς τὴν πηγὴ
τοῦ ἔλεους, ἀλλὰ παρὰ τὶς ἀγαθές του προθέσεις, προσκόπτει πάντα στὸ κακὸ
ποῦ τοῦ κόβει τὰ φτερά. Ἡ ἀσθένεια τῆς σαρκὸς εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν προ-
θυμία τοῦ πνεύματος, τὸ κράτος τῆς ἁμαρτίας εἶναι ἰσχυρότερο ἀπὸ τὶς ἀγαθές
του προθέσεις. Αὐτὸ τουλάχιστον παραδέχεται ἡ μοναχὴ Ἀγάπη στὸ *Ἐμποροὶ
τῶν ἐθνῶν*, ὁμολογώντας στὴ διάρκεια τῆς ἐξομολόγησής της πὼς δὲν ὑπάρχει
ἀληθῆς μετάνοια. Ἡ ἁμαρτία της γίνεται ἡ αἰτία τοῦ θανάτου της. Τὰ παραπέρα
ἀφήνονται στὸ ἄμετρον ἔλεος τοῦ Θεοῦ, στὴ θεία δικαιοσύνη.

Πιὰ τὸν Ντοστογιέφσκι ὁ ἀγώνας δὲν τελειώνει, παρέχεται σὲ ἀντάλλαγμα
τοῦ ἀνεκτίμητου δώρου τῆς ἐλευθερίας ποὺ πρέπει νὰ κατακτηθεῖ μὲ ἐπιμόχθο
ἀγώνα· ὁ δημιουργὸς τοῦ Ρασκόλνικοφ θέλει τὸν ἥρωά του νὰ ἀγωνίζεται
διαρκῶς, νὰ παλεύει μὲ τὶς δικές του δυνάμεις στὴν κατάκτηση τοῦ καλοῦ, νὰ
μάχεται ἀδιάκοπα γιὰ τὴ σωτηρία του. “Ὁ Ρασκολνικὸς ἠγνόει ὅτι ὁ νέος βίος
δὲν θὰ τῷ παρείχετο δωρεάν, καὶ ὅτι ἔμελλε νὰ τὸν ἀποκτήσῃ ἀντὶ μακρῶν καὶ
ἐπιμόχθων ἀγώνων”¹⁴. Ἡ ἐλευθερία τοῦ Ρασκόλνικοφ, ὅπως καὶ κάθε σύγχρο-
νου ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς μας, πληρώνεται μὲ τὸ ἀντίτιμο τῶν ἀτομικῶν λύ-
τρων τῆς ἐξαγορᾶς αὐτοῦ τοῦ τυραννικοῦ δικαιώματος, ποὺ ἀνταμοίβεται ἀπὸ
τὴν κοινωνία μὲ μιὰ νέα ἀνεξάρτητη ζωὴ, ἀνεκτίμητη στὴν αὐτάρκειά της. Ἡ
προϋπόθεση τῆς σωτηρίας ἐστιάζεται στὸν ἄνθρωπο, πάνω του πέφτει τὸ βά-

13. ΔΟΣΤΟΓΕΦΣΚΗ Θ., *Τὸ ἐγκλημα καὶ ἡ τιμωρία*, μετάφρασις Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη,
Ἰδεόγραμμα, Ἀθήνα 1992, σ. 498.

14. *Ὁ.π.*, 499.

ρος του ἐπίμοχθου ἔργου τῆς ἀπολύτρωσης, πού του ἀποδίδεται μέ ἀντάλλαγμα τῆ συγχώρησή του, του χαρίζεται γενική ἀμνηστία, καί ἡ εὐκαιρία νά ξαναρχίσει τῆ ζωή του. Καί γι' αὐτόν ἀκριβῶς τὸ λόγο, τὸ τίμημα τῆς ἀσυγχώρητης ἀποτυχίας στήν ἐποχή μας εἶναι βαρὺ καί ἀσήκωτο. “Ἄλλ' ἐνταῦθα ἄρχεται δευτέρα ἱστορία, ἡ ἱστορία τῆς μακρᾶς παλιγγενεσίας ἑνὸς ἀνθρώπου, τῆς βαθμιαίας ἀναπλάσεως, τῆς ἀπὸ κόσμου εἰς κόσμον μεταβάσεώς του”¹⁵. “Ὅσο καί νά ψάξομε δὲν πρόκειται ποτέ νά συναντήσομε τέτοια περίπτωση ἀναπλασμένου, ξαναγεννημένου καί ἀναμορφωμένου ἀνθρώπου στὸ ἔργο του δημοουργοῦ τῆς Φραγκογιαννοῦς καί ἄλλων ἀποτυχημένων ψυχῶν, τῆς μοναχῆς Ἀγάπης, τοῦ μπαρμπα-Γιαννίου τοῦ Ἑρωῆτα καί τοῦ ἄλλου Γιαννίου τῆς *Μαυρομαντηλοῦς*, τῆς Χριστίνας τῆς δασκάλας, τῆς Οὐρανίτσας, τοῦ παιδιοῦ πού λοξοδρόμησε γιὰ πάντα καί ἔχασε τὸ δρόμο του στὰ *Δαιμόνια στὸ ρέμα*, τοῦ βοσκοῦ πού ἔπαψε γιὰ πάντα νά εἶναι φυσικὸς ἄνθρωπος στὸ *Ὀνειρο στὸ κῦμα*, τοῦ ἀνίατου στὸν πόνο του ἀφηγητῆ τῆς *Φαρμακολύτριάς*, τοῦ γερο-Κουμενῆ στὴ *Στοιχειωμένη καμάρα*, καί τόσων ἄλλων βασανισμένων ἀμαρτωλῶν.

Γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη ἡ μετάνοια ἔρχεται ἀπὸ τὰ ἔσχατα, εἰσέρχεται στήν καρδιά τοῦ τυραννισμένου ἀμαρτωλοῦ σὰν θεϊκὸ δῶρο, ἀνεξάρτητο ἀπὸ τίς προσπάθειες καί τὸν ἀγῶνα τοῦ ἀνθρώπου νά τὴν κατακτήσει. Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά τὴν ἐπιθυμεῖ γιὰ χίλιους δυὸ ἄσχετους πρὸς τὴ σωτηρία του, ἀθέμιτους λόγους. Πιθανὸ νά τὴν ἐπιθυμεῖ γιὰ νά τὴν προσφέρει ὡς δῶρο στὸ Θεό, γιὰ προσωπικοὺς λόγους ἀπαλλαγῆς του ἀπὸ τύψεις, ἀπὸ τὸ βάρος τῆς ἐνοχῆς, ἀπὸ φρικτοὺς ἐφιάλτες, ὡς ἀνταμοιβὴ τοῦ ἀγῶνα του γιὰ λύτρωση καί σωτηρία. Ἄλλὰ αὐτὸς πού εἰσέρχεται πρῶτος στὸν Παράδεισο μέ τὸ Χριστό, δὲν καταβάλλει τὸ τίμημα τῆς μετάνοίας του, ἐπικαλεῖται μόνο τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ καί τοῦ ζητάει νά τὸν μνημονέψει στὴ Βασιλεία του. Τῆ Βασιλεία ἐπικαλεῖται, κατανιώντας αὐτὸ πού προανάγγελλε τὸ ἐρημικὸ τρυγόνι ὅταν συνέδενε τὴ μετάνοια μέ τὴ Βασιλεία: “μετανοεῖτε· ἤγγικε γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν”¹⁶. Ἐκεῖ πρέπει νά ἐστιασθεῖ ὁ νοῦς, στὸν πόθο τῆς Βασιλείας, στὸ ἔσχατο *μετὰ τοῦ νοεῖτε*, καί αὐτὸ ἔρχεται μοναχὰ ὡς δῶρο τοῦ Θεοῦ, ὄχι τοῦ ἀνθρώπου, “τῷ παρέχεται δωρεάν”, σφραγίς δωρεᾶς πνεύματος ἁγίου. “Ἡ μετάνοια δῶρον ἐστὶν οὐράνιον... δεξώμεθα παρὰ Θεοῦ τὴν μετάνοιαν ἰατροῦσαν ἡμᾶς, οὐ γὰρ ἡμεῖς αὐτῷ ταύτην προσάγομεν, ἀλλ' αὐτὸς ταύτην ἡμῖν ἐχορήγησεν”¹⁷.

15. Ὁ.π.

16. *Ματ. Γ'*, 2.

17. *ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Περί μετάνοίας*, 7, 3.

Στὴ Σκοτεινὴ Σπηλιὰ τῆς δόθηκαν τὰ τελευταῖα σημεῖα τῆς λυτρωτικῆς θεοδικίας πὺν πλησιάζει. Ἐκεῖ κατέβηκε στὰ σκοτεινὰ ἄδυτα τῆς ψυχῆς τῆς, στὴν προσωπικὴ τῆς εἰς Ἄδου κάθοδον στὴν προσπάθειά τῆς νὰ γλυτώσει ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τῆς. Αὐτὸ εἶναι τὸ τελευταῖο ἄντρο τῆς δαιμονόπληκτης Ναϊάδος, ἐκεῖ “τὸ κῦμα ἀνωρθοῦτο, ἐπήδα, ἐπληττε τὴν ἄνω φλιὰν τοῦ στομίου, κατέπιπτε, πάλιν ἀνεπήδα, ἐξέπεμπε μακροὺς ὠρυγμοὺς μανίας ἀπὸ τὶς ἀποθαλασσιῆς τοῦ βορρᾶ, πότε στεναγμοὺς πόνου καὶ πάθους ἀπὸ τὴν φουσκοθάλασσαν. Κάτω εἰς τὸ βάθος τὸ ἄπατον, μυστήριον καὶ σκότος σαλεῦον.” (512, 33· 513, 4) Ἡ φύση πὺν χαμογελοῦσε καλοσυνᾶτα βγάζει τώρα λυσσαλέους ὠρυγμοὺς, στεναγμοὺς πάθους, βάζει σὲ ἐφαρμογὴ τοὺς δικoὺς τῆς αἰώνιους, παράλογους κανόνες, αὐτοὺς πὺν λειτουργοῦν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ τοὺς δικoὺς τοῦ λογικοὺς κανόνες, τὸ ἄντρο μεταβάλλεται σὲ στέρνα, τὸ νερὸ τῆς στέρνας βρυχᾶται μὲ ρόγχους καθὼς τὴν κυνηγοῦν τὰ στοιχεῖα τῆς φύσης μὲ παφλάζοντες ρόχθους - Φόνισσα! - Φόνισσα! Αὐτὲς οἱ ἄγριες ὠρυγῆς ἀντιφωνοῦν “βαθιά, μέσα εἰς τὰ στέρνα τῆς” ὅπου ἀκοῦει “τὰ κλαυθμυρίσματα τῶν ἀκάκων νηπίων.” (514, 24). Σὰν φτάνει στοῦ Πουλιοῦ τὴ Βρύση, μέχρι καὶ τὰ πετεινὰ τ’ οὐρανοῦ μακραίνουν ἀπὸ τὴν πηγὴ ἔντρομα καὶ ἀγριεμένα μόλις τὴν ἀντικρίσουν.

Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν ἀληθὴς μετάνοια, ἔξω ἀπὸ αὐτὴν πὺν χορηγεῖ ὁ Θεός, γιὰ τὴ Φραγκογιαννοῦ, τὴ Χαδούλα, τὴ Γιαννοῦ, τὴ Φράγκισσα. Πόσα πρόσωπα ἔχει αὐτὴ ἡ Λάμια πὺν ξέφυγε ἀπὸ τὸ ἄντρο τῆς; Μέχρι πότε θὰ ξεφεύγει ἀπὸ τὴ θεία χάρη μὲ τὰ φτωχὰ τῆς προσχήματα, τὶς νηστεῖες, τὶς μετάνοιες, τὴν ψευτο-εὐλάβεια, τὰ γιατροσόφια τῆς; Μέχρι πότε θὰ ἀναβάλλει τὴν ἐξομολόγησὴ τῆς, μέχρι πότε θὰ ἐναποθέτει τὶς ἐλπίδες τῆς σὲ σχήματα ἀπόδρασης ἀπὸ τὴ δικαιοσύνη τῶν ἀνθρώπων καὶ ἀπὸ τὶς τύψεις τῆς; Πόσο σκοτάδι κρύβεται μέσα στὰ βάθη τῆς ψυχῆς τῆς, πὺν βαθὺ καὶ ἀπὸ τὸ σκοτάδι τῆς Σκοτεινῆς Σπηλιᾶς, πὺν βαρὺ καὶ ἀπὸ τοὺς στεναγμοὺς πόνου καὶ πάθους τῆς φουσκοθάλασσας πὺν μυρολογᾶ τὰ πάθια καὶ τοὺς καημοὺς τοῦ κόσμου!

* * *

Ἡ Φόνισσα εἶναι σκοτεινὸ ἔργο. Σκοτεινὸ ἔργο ὁμως πὺν ἀφήνει νὰ διαφανεῖ ἡ πιθανότητα τοῦ φωτός. Ὁ Παπαδιαμάντης τὸ συνέγραψε παράλληλα μὲ τὴ μετάφραση ἑνὸς ἄλλου σκοτεινοῦ ἔργου, τοῦ Δράκουλα τοῦ Μπράμ Στόουκερ, πὺν δὲν ἀφήνει νὰ διαφανεῖ κανένα φῶς μέσα στὴ νύχτα ὅπου ζωντανεῖται ὁ νεκρὸς στὴ ζωνεοφιλία του. Τὰ δύο ἔργα κυκλοφόρησαν τὴν ἴδια χρονιά, τὸ 1903. Καὶ τὰ δύο πραγματεύονται θέματα πὺν ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τὴν

ἀλλοίωση τῆς φύσης. Ἡ Φόνισσα ἀλλοιώνει τὴ φύση παρεμβαίνοντας στὸ ἔργο τοῦ Θεοῦ, ὁ Δράκουλας ἀλλοιώνει τὴ φύση ἀρνούμενος μὲ τὴ νεκροφάνειά του τὸ ἔργο τοῦ Θεοῦ. Ἀκολουθεῖ δικούς του κανόνες “ζώνεκρης” ὑπαρξης. Ὁ θάνατος ἔχει ἐπέλθει στὸν ἄνθρωπο μετὰ τὴν πτώση, σὰν φυσικὴ ἀπόληξη τῆς ζωῆς γιὰ νὰ μὴν διαιωνιστεῖ τὸ κακό, “ἵνα μὴ ἀθάνατον ᾖ τὸ κακόν”.¹⁸ Ὁ Δράκουλας θέλει νὰ βασιλεύει τὸ κακὸ αἰώνια καταργώντας τὴ φυσικὴ ζωὴ καὶ τὸ φυσικὸ θάνατο. Αὐτὸ τὸν ἀδόκιμο ὄρο, “ζώνεκρος”, ἐπινοεῖται ὁ μεταφραστὴς γιὰ νὰ περιγράψει μιὰν ἀδόκιμη ὑπαρξη ποὺ δὲν ἐπιδέχεται οὔτε ζωντανὴ οὔτε νεκρικὴ ἐκφορὰ. Καὶ Ὁ Ἀόρατος τοῦ Ε. Γ. Οὐέλλς, ποὺ μεταφράζει δύο χρόνια νωρίτερα, τὸ 1901, ἀλλοιώνει τὴ φύση γιὰ νὰ ἐπιβάλλει τὶς ιδέες του στὸν κόσμο. Ὁ λαμπρὸς ἐπιστήμονας ποὺ γίνεται ἀόρατος χρησιμοποιοῖ τὴ γνώση ποὺ τοῦ παρέχουν οἱ ἐπιστημονικὲς μέθοδοι γιὰ νὰ κατακτήσει τὸν κόσμον καὶ νὰ ὑποτάξει τὴν ἀνθρωπότητα στὸ θέλημά του. Ἐχει κατανοήσει δηλαδὴ εἰς βάθος τὸν πραγματικὸ λόγον ὑπαρξης τῆς ἐπιστήμης καὶ σπεύδει νὰ τὸν θέσει σὲ ἐφαρμογή.

Ὁ Παπαδιαμάντης ἦταν ἀπόλυτα ἐξοικειωμένος μὲ αὐτὲς τὶς τάσεις τῆς δυτικῆς λογοτεχνικῆς παράδοσης, ἡ ὁποία ἐνασχολήθηκε μὲ καταπληκτικὴ ἐμμονὴ μὲ τὸ θέμα τῆς ἀλλοίωσης τῆς φύσης καὶ καθυπόταξης της στὸ ἴδιον θέλημα τῶν διαχειριστῶν της. Τὸ ζήτημα ἐμφανίζεται στοὺς μέσους χρόνους στὸν τευτονικὸν κόσμον μὲ τὸ μῦθον τοῦ Φάουστ. Στους νεώτερους χρόνους προσλαμβάνει νέα ὑπόσταση μὲ τὸν Φράνκεστάιν τῆς Μαίρης Σέλλεϋ. Ὁ ὑπότιτλος τοῦ ἔργου εἶναι “ὁ νέος Προμηθεὺς”. Καὶ ὁ παλαιὸς Προμηθεὺς διαχειρίστηκε τὴ φύση, μεταβίβασε τὴ φωτιά, δηλαδὴ τὸ φῶς, ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῶν θεῶν στὴ σφαῖρα τῶν ἀνθρώπων, γιὰ τὸ καλὸ τῆς ἀνθρωπότητας. Ἡ ὀλοένα πιὸ τυραννικὰ ἐπιβαλλόμενη ἐπιστήμη στὴν ἀνθρώπινη σφαῖρα, στὸ φωτεινὸν αἰῶνα τοῦ προοδεύοντος δυτικοῦ κόσμου τῆς ἐποχῆς τῆς Σέλλεϋ, διαχειρίζεται τὴ φύση γιὰ νὰ τὴν κατευθύνει στὶς δικῆς της τεχνολογικῆς ἐφαρμογῆς στοχεύοντας στὴν ὀλοκληρωτικὴ ἀλλοίωση τοῦ ἀνθρώπου, τὸν ὁποῖον ἔχει τώρα τὴ δυνατότητα νὰ παρὰγει ὡς προϊὸν τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης στὸ ἐργαστήριον.

Βρισκόμαστε στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα, τὴν ὥρα ποὺ σημαίνει ἡ κατάργηση τῶν ἀρχῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου, τόσο στὴ δικανικὴ ὅσο καὶ στὴν ἠθικὴ τους μορφή, καὶ ἐμπεδώνεται ἡ ἀντικατάστασή τους ἀπὸ τὴ νοσησαρχικὴ ἀντίληψη περὶ δικαιωμάτων καὶ τὴν ὀρθολογικὴ ἐφαρμογὴ τῆς γνώσης στὸ νεοεκκολαπτόμε-

18. ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως*, κεφ. 82.

νο τομέα τῶν τεχνολογικῶν ἐφαρμογῶν, τῶν ὁποίων ἀπώτερος σκοπὸς εἶναι ἡ ἀλλοίωση (ἢ μετάλλαξη) καὶ ἡ σταδιακὴ κατάργηση τῆς ἔννοιας (καί, ἐννοεῖται, τῆς πραγματικότητας) τῆς φύσης. Ὁ νέος ὁμως Προμηθεάς, τὸ νέο ἐπιτευγμα τῆς ἐπιστήμης, πὺν δημιουργεῖται μὲ αὐτὸ τὸν ἀφύσικο τρόπο, δὲν κατασκευάζεται γιὰ νὰ βοηθήσει, ἀλλὰ γιὰ νὰ καταστρέψει τὴν ἀνθρωπότητα. Τὸ μαρὸν πνεῦμα πὺν εἰσβάλλει στὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ, μόλις ἀποδράσει ἀπὸ τὸ ἐργαστήριον, προβαίνει στὴν πρώτη καταστροφικὴ του πράξη. Τὸ νέο τέρας τῆς ἐπιστήμης, ὁ Φράνκεσταῖν, στὴν πρώτη του ἐπαφὴ μὲ τὴ χαρὰ τῆς ζωῆς, ὅταν ‘παίζει’ μὲ τὸ κοριτσάκι στὴν ὄχθη τῆς λίμνης, τὸ πνίγει στὰ νερὰ τῆς.

Καὶ ἡ Χαδούλα ἢ Φράγκισσα καὶ ὁ Φράνκεσταῖν εἶναι ἀλλοιώσεις τῆς φύσης, ἐνσαρκώσεις τοῦ κακοῦ πὺν πνίγουν τὴ ζωὴ¹⁹. Δὲν τοὺς χωραεὶ ἡ φύση στὸν κόσμον τῆς γιὰ τὸ ἔργο τοὺς μεταλλάσσει τὴν ἴδια τὴν ὑπόστασιν τῆς φύσης. Δὲν τοὺς χωραεὶ καμιά κοινότητα ἀνθρώπων γιὰ τὰ ἔργα τοὺς ἀλλοιώνουν τὴν ἀξία τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ πάντες τοὺς κυνηγᾶνε, τοὺς ἐμέσσουν σὰν ἀπόβλητα πὺν μολύνουν τὴν κοινότητα. Ὁ Παπαδιαμάντης ἀντιλαμβάνεται αὐτὴ τὴν ἀλλοίωση σὰν ἀμάρτημα ἰσότιμο μὲ φόνο πὺν διαπράττεται κατὰ τῶν καλῶν ἔργων τοῦ Θεοῦ. Σὰν ἀνθρώπος πὺν κατανοεῖ τὴν ἐποχὴ του σὲ ὄλο τὸ φάσμα τῆς πολυπλοκότητος πὺν τὴ διακρίνει, οἰκτίρει τὴν ἀλλοίωση τῆς φύσης, ἢ ὁποία συνόδευε πάντοτε τὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ δὲν εἶχε φτάσει ποτὲ σὲ τέτοιο σημεῖο ἔκπτωσος ὅσο στὴν ἐποχὴ τῶν τεχνολογικῶν ἐφαρμογῶν τῆς ἐπιστήμης πὺν προαναγγέλεται στὴν ἐποχὴ του.

Αὐτὸς εἶναι ὁ μοναδικὸς λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο στηλιτεύει σὲ κάθε τῆς μορφῆς τὴν πρόοδο, αὐτὴν πὺν συμβάλλει στὴν ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ φυσικὸ περιβάλλον του, αὐτὴν πὺν εἰσάγει νέα ἦθη, ὅπως στὸ *Πολιτισμὸς εἰς τὸ χωρίον*, καὶ γίνεται πρόξενος θανάτου. “Ξένοι ἐρχόμενοι ἀπὸ τὰ ἄλλα μέρη τῆς

19 Στὶς γλῶσσες τοῦ δυτικοῦ Βορρᾶ, ἡ φυλετικὴ ἀρχικῶς ἔννοια τοῦ Φράνκ (Φράγκου), προσλαμβάνει σὺν τῷ χρόνῳ ἠθικὰ χαρακτηριστικὰ. Ὁ Φράγκος προικίζεται μὲ εὐλικρίνεια καὶ ἐντιμότητα (frankness), ἐλευθερὴ βούλησιν (franc arbitre εἶναι ἰσότιμο τοῦ libre arbitre), κάνει καθαρὰ συναλλαγὰς (franc jeu), λόγῳ τῆς ἀκεραιότητός του χαιρεί ἀπαλλαγῆς φόρου (franchise) φέρεται ἀποφασιστικὰ ἀποφεύγοντας πολὺπλοκους χειρισμοὺς à la byzantine (franchement), μὲχρι καὶ τὰ μαδέρια πὺν χρησιμοποιεῖ εἶναι φτιαγμένα ἀπὸ καλὸ ξύλο (bois franc). Ἡ πρώτη ἠθικῆς φύσεως ἀμφισβήτηση τοῦ ὅρου στὴ λογοτεχνία ἐμφανίζεται μὲ τὸν τύπο Φράνκενοσταῖν τῆς Σέλλεῦ. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀκολουθεῖ αὐτὸ τὸ πρότυπον ὁ Παπαδιαμάντης τονίζοντας τὸ Φράγκισσα τῆς Χαδούλας, πράγμα πὺν μπορούμε νὰ ἐκτιμήσουμε καὶ μὲ ἄλλα κριτήρια, τώρα πὺν ξέρομε τὶς ἰδιουτεῖες τῶν ὀνομάτων πὺν προσοδίδει στοὺς χαρακτήρες του, τόσο στὸ κυρίως, ὅσο καὶ στὸ μεταφραστικὸ του ἔργο.

Ἑλλάδος, τὰ ‘πλέον πολιτισμένα’, εἴτε ὑπάλληλοι τῆς κυβερνήσεως, εἴτε ἔμποροι, ἐκόμιζον νέας ἐλευθέρως θεωρίας περὶ ὄλων τῶν πραγμάτων. Οὗτοι τὴν αἰδῶ καὶ τὴν συστολὴν ὠνόμαζον βλακείαν... τὴν διαφθορὰν καὶ τὴν λαγνεῖαν ὠνόμαζον ‘φυσικὰ πράγματα’ ” (480, 31-36). Αὐτὰ τὰ ‘φυσικὰ πράγματα’ ποὺ εἰσάγονται γιὰ νὰ ἐκτοπίσουν τὰ ὄντως ‘φυσικὰ πράγματα’ τοῦ τόπου, γίνονται αἰτία νὰ πιασθεῖ ἔγκυος ἡ Μαρούσα ἀπὸ ἕνα νεοφερμένο ὑπάλληλο τῆς κυβερνήσεως ἢ ἀπὸ κάποιον ἔμπορο, καὶ νὰ καταφύγει σὲ μιὰ ‘ἀλλοίωση’ τῆς ἐγκυμοσύνης της, ποὺ ἐξαλειφεται μόνο μὲ τὸ θάνατο τοῦ ἐμβρύου. Μὲ τὴν ὑποχρεωτικὴ παιδεία περῶνε ἀπὸ τὸ χωριὸ πολιτισμένες, προοδευτικὲς δασκάλες, σὰν τὴ νεοφερμένη μὲ τὰ φωτισμένα μυαλά, ποὺ δὲν διδάσκει στὰ παιδιά πολλὰ γράμματα, “ἀκόμη ὀλιγώτερα χειροτεχνήματα, ἀλλὰ μόνον τὰ ἐμάνθανε ‘νὰ λάβουν θάρρος’ καὶ νὰ μὴν κάνουν ‘σὰν σκιασμένα’ καὶ σὰν ‘βουνίσια’, καὶ ἐκήρυττεν ὅτι ἦτο καιρὸς πλέον νὰ ‘χειραφετηθῶσιν’ ” (470, 16-18) ... “ἀλήθεια, τὰ κορίτσια τοῦ Σχολειοῦ, εἶχαν μάθει καλοὺς πολιτισμένους τρόπους ἀπ’ αὐτὲς τὶς δασκάλες: ... αἱ παιδίσκαι τοῦ Στόιου καὶ τοῦ Λεγαντῆ εἶχον μάθει μплέ μαρέν, καὶ καρρέ, ἀκόμη καὶ τρασπαράν· καὶ τὸ θυγάτριον τοῦ Σταμάτη τοῦ Μπλατσίνη εἶχε μάθει εἰς ἕνα μονότονον, ἀχρωμάτιστον ἦχον διάφορα ἀνόητα τραγουδάκια...” Αὐτὴ εἶναι ἡ σπουδαία πρόοδος ποὺ φέρνει ὁ πολιτισμός. Τὴ συγκρίνει μὲ τὸν τρόπο ποὺ πορευόταν ἡ κοινωνία τοῦ νησιοῦ, ὅπως τὴ γνώρισε στὰ νιάτα του, καὶ βρίσκει τώρα αὐτὴ τὴ μοντέρνα πρόοδο νὰ κουτσαίνει, νὰ μὴν μπορεῖ νὰ σταθεῖ στὰ πόδια της, νὰ σωριάζεται καταγῆς, νὰ τὴ στήνουν ὄρθια γιὰ νὰ ξαναπάρει καὶ πάλι τὰ πόδια της μὲ σκουντήματα καὶ στραβοπατήματα. “Ὁ κόσμος θὰ ἐξακολουθῇ πάντοτε νὰ βαδίζῃ ἐμπρός, πότε κούτσα-κούτσα, πότε σήκω-πέσε· μὲ σκιρτήματα μονοπόδαρα, μὲ σκοντάμματα, ἢ μὲ βήματα καρκίνου.”²⁰

Καὶ ὅμως, ὅταν τὰ πλάσματα τοῦ Θεοῦ ἦταν ἀνεπιτήδευτα καὶ σὰν ‘βουνίσια’ καὶ κἀναν ‘σὰν σκιασμένα’, καὶ σκαρφάλωναν στὰ ὄρη καὶ κατέρχονταν στὶς κοιλάδες μὲ τ’ ἀγριμάκια τους, σὰν τὸν ἡλιοκαμένο, τὸν ὠραῖο, καστανόμαλλο, ἔφηβο βοσκό, ποὺ γύριζε στοὺς λόγγους, στὰ φαράγγια, στοὺς γιालοὺς καὶ στὰ βουνά, ἦταν ἀκόμη φυσικοὶ ἄνθρωποι. Καὶ αὐτὸς ὁ ὠραῖος ἔφηβος εἶχε

20. *Τῆς Δασκάλας τὰ μάγια*, 4, 325, 14-22· 326, 8-10. Παραπέμπω τὸν ἀναγνώστη στὸ ἐξαιρετο δοκίμιο τοῦ Λάκη Προγκίδη, “Ποιά παράδοση καὶ ποιά πρόοδος;” ὅπου συζητεῖται διεξοδικὰ ἡ ἰδιαίτερη σχέση τοῦ Παπαδιαμάντη μὲ τὴν πρόοδο. Ἡ ὁμιλία ἔγινε στὴ Θεσσαλονίκη τὸν Σεπτέμβριο 2011 καὶ ἀναρτήθηκε στὴν Ἑβδομαδιαία Ἀντιφωνικὴ Ἐπισκόπηση (11/11/2011 ἕως 17/11/2011), στὴν ἠλεκτρονικὴ διεύθυνση antifono.gr

δάσκαλο, αλλά τί δάσκαλο, όχι κανένα πολιτισμένο, κομψευόμενο, νεοφερμένο Αθηναίο, αλλά άνθρωπο κοσμογυρισμένο, προικισμένο με βίο και πολιτεία, που είχε βγάλει τὰ ράσα για χάρη του σεβντᾶ, είχε κλέψει μιὰ Τουρκοπούλα χανούμισα που αγάπησε από τὸ χαρέμι κάποιου πασά στη Σμύρνη, τὴ βάπτισε, τὴν παντρεύτηκε, καὶ στὰ χρόνια τοῦ Καποδίστρια περιφερόταν ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα, διδάσκοντας στὰ σχολεῖα τοῦ ἀπελευθερωμένου τόπου· καὶ ὅταν ἔφαγε τὴ ζωὴ μὲ τὸ κουτάλι, τακτοποίησε τὴν οἰκογένειά του, ξαναφόρεσε τὰ ράσα “κ’ ἐγκατεβίωσεν ἐν μετανοίᾳ εἰς τὸ Κοινόβιον τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.”²¹, παίρνοντας τὸ ὄνομα Σισώης. Ὁ ἔφηβος βοσκὸς που φυλάει τὸ κοπάδι τοῦ μοναστηριοῦ μαθαίνει κάτι κολλυβογράμματα ἀπὸ τὸ γέροντα τὸν Σισώη, φεύγει ἀπὸ τὸ νησί του, βγάζει δύο ἱερατικὲς σχολές, καὶ γίνεται δικηγόρος. Μὲ ιδιαίτερη εὐφυολογία, που ἀγγίζει συχνὰ τὰ ὄρια τῆς εἰρωνικῆς αὐτοκρισίας, καταλήγει ὁ συγγραφέας “Ἄφοῦ ἐπέρασα ἀπὸ δύο ἱερατικὰς σχολὰς, ἦτο ἐπόμενον!”²²

Ἐδῶ ἡ ἀλλοίωσις τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου περνᾷ μέσα ἀπὸ τὸ ἱερατικὸ στάδιο καὶ τὸ δικηγορικὸ ἐπάγγελμα. Ὁ πόθος του νὰ ξαναγίνει ‘φυσικὸς ἄνθρωπος’ θὰ παραμένει ἀνεκπλήρωτος²³. Σὰν πολιτισμένος καὶ τελειοποιημένος ἐπαγγελματίας τώρα, θὰ εἶναι γιὰ πάντα δεμένος στὴν αὐτὴ τῶν ἀφεντικῶν του, “ὡσπερ κύων ἐπὶ δεσμούς”²⁴, μὲ τὸ “σχοίσιμα τῆς κληρονομίας” ὡς ἀνεκτίμητο franchise. Φαίνεται πὼς ἡ παραπλάνηση ἀρχίζει νωρὶς στὴ ζωὴ, δὲν προλαβαίνει κανένας νὰ ζήσει ὡς φυσικὸς ἄνθρωπος καὶ ἀλλοιώνεται ἀνεπανόρθωτα ἢ φύση τῶν πραγμάτων, ἀρχίζει ἡ ἀντίστροφη μέτρηση, χάνεται γιὰ πάντα ὁ δρόμος καὶ ἀπλώνεται παντοῦ, μέρα-μεσημέρι, δαιμόνιο μεσημβρινό, τὸ σκοτάδι τῆς ἀγνωσίας. “Ἀνέβαινα καὶ ἀνέβαινα τὸ ρεῦμα, καὶ ὀλονὲν ἐχάνομην... ὦ, ναί, εἶχε χαθῆ δι’ ἐμὲ ἡ εὐθεῖα ὁδός. La diritta via era smarrita... Οἶονοι σκότος ἤπλουτο ἐν μέσῃ ἡμέρᾳ, τῆς ἀγνωσίας τὸ σκότος”²⁵.

Σὲ αὐτὴ τὴν ἀποπλάνηση, στὸ χάσιμο τοῦ δρόμου ὅπου χάνονται τόσα ἄλλα πράγματα, ἡ ἀθωότητα, τὸ φῶς, ἡ γνώση, ἡ φύση, ἡ κοινωνία, ἀκόμη καὶ ὁ ἔρωτας, ἡ ἀγάπη, ἡ ὄντως ζωὴ, γιὰ νὰ ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ μιὰ ἀπλὴ ἐπιβίωση μεταξὺ ἀφύσικων πραγμάτων που γεννάει τὸ κράτος τῆς ἁμαρτίας, τὸ σάβανο γίνεται ἐλλίπς σωτηρίας, προάγγελος λύτρωσης, σύμβολο κάθαρσης καὶ ἐξι-

21. Ὅνειρο στὸ κύμα, 3. 261, 18.

22. Ὅ.π. 273, 10.

23. “ὦ! ἄς ἤμην ἀκόμη βοσκὸς εἰς τὰ ὄρη!...” Ὅ.π. 273, 24.

24. Παροιμία, Ζ', 22.

25. Τὰ Δαιμόνια στὸ ρέμα, 3. 243, 25-27, 32-33.

λασμοῦ. Πρὶν στείλει ὁ Θεὸς τὸ λυτρωτικὸ θάνατο στὴ Χαδούλα, τὴν ἐπισκέπτεται ὁ διακαμὸς του. Τὴν ὥρα ποῦ ἀνεμίζει στὸν ἀέρα τὸ χράμι τῆς ἀπὸ τὸ στόμιο τῆς Σκοτεινῆς Σπηλιᾶς, κἀνοντας σήματα στὰ καρᾶβια ποῦ ἀρμενίζουν στὸ ἀνοιχτὸ πέλαγος, τῆς παίρνει ὁ ἄνεμος τὸ κουρέλι ἀπὸ τὰ χέρια καὶ τῆς τὸ ρίχνει στὸ κεφάλι καὶ στοὺς ὤμους. Ἡ Γιαννοῦ βλέπει στὸ σημάδι αὐτὸ τὸ σάβανο τῆς καὶ χαμογελάει πικρά.

Λυτρωτικὸς ἔρχεται ὁ θάνατος, ἀναιρεῖ τὸ λευκὸ σάβανο τὸ κράτος τῆς ἁμαρτίας καὶ δικαιώνει ἐπιτέλους τὸν μπαρμπα-Γιαννιὸ τὸν Ἔρωτα καθὼς πέφτει στὴν κατεβασιὰ τοῦ δρόμου, πληγωμένος ἀπὸ τὸν ἀνίατο σεβντά, κάτω ἀπὸ τὸ μπαλκόνι τοῦ ἄκαρπου ἔρωτά του. Καὶ τὸ χιόνι σωρεύεται στὸ στενό, “νὰ τὰ σκεπάση, νὰ τὰ ἐξαγνίση, νὰ τὰ σαβανώση” ὅλα, καὶ στοιβάζεται πάνω του, τὸν καλύπτει μὲ τὴ λευκὴ του καθαρότητα καὶ γίνεται σεντόνι ἐξιλασμοῦ, σάβανο ἐξαγνισμοῦ, “διὰ νὰ μὴ παρασταθῇ γυμνὸς καὶ τετραχλησιμένος, αὐτὸς καὶ ἡ ζωὴ του καὶ αἱ πράξεις του, ἐνώπιον τοῦ Κριτοῦ, τοῦ Παλαιοῦ Ἡμερῶν, τοῦ Τρισαγίου”²⁶. Τὸν ἐξαγνίζει τὸ λευκὸ χιόνι, τὸν πλένει ἀπὸ τὶς ἁμαρτίες του, “πλυνεῖς με καὶ ὑπὲρ χιόνα λευκανθήσομαι”²⁷, τὸν ντύνει μὲ “ἱμάτια λευκὰ ἵνα περιβάλη καὶ μὴ φανερωθῇ ἡ αἰσχύνῃ τῆς γυμνότητός”²⁸ του, καθὼς τὸν εἶχε ἐξαγνίσει, τὴ λαμπρὴ μέρα τοῦ βαπτίσματός του, στὸ θάνατο καὶ στὴν Ἀνάστασή Του ὁ Τρισάγιος Θεός, ὅταν τὸν ἔλουσε μὲ τὴ χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος “ὁ δὸς ἡμῖν χιονοφεγγόφωτον φορέσαι στολήν ἐξ ὕδατος τε καὶ πνεύματος”²⁹.

Μήπως στὸ Ἄμαρτίας φάντασμα, “ἡ μακρὰ χιονόλευκος σινδών”, ποῦ πέφτει ἀπὸ τὸ σκοινὶ ὅπου εἶναι κρεμασμένη, καθὼς περνάει ὁ ἀφηγητὴς μὲ τὴν ξαδέλφη του τὴ Μαχούλα κάτω ἀπὸ τὸ μπαλκόνι, “ἔπεσεν ἐπάνω εἰς τὰς κεφαλὰς μας· ἠπλώθη εἰς τὰς ὠμοπλάτας μας. Καὶ ἡμᾶς ἐκουκούλωσεν”, ἢ, μᾶς ἐσαβάνωσε καὶ τοὺς δύο” δὲν εἶναι οἰωνὸς τοῦ σημείου ποῦ θὰ τοῦ φανερωθεῖ ὡς σύμβολον τοῦ κράτους τῆς ἁμαρτίας ἀργότερα στὴ βρῦση, μὲ τὴν ἐνόραση τοῦ λευκοῦ πράγματος, τοῦ “χιονολεύκου”, ποῦ μοιάζει “μὲ χιτῶνα πάλλευκον, μὲ ἄσπιλον ἐσθῆτα παιδίσκης δεκαπενταέτιδος”, ποῦ ἵπταται ἐναέριον πάνω ἀπὸ τὸ νερό; Ἀλλὰ ὅ,τι ἀγνὸ καὶ φυσικὸ ὑπῆρχε κάποτε στὴ ζωὴ του χάθηκε. Ἐπεσε ἡ Βασιλικὴ δρυς, ἐξανεμίστηκε τὸ ὄνειρο ποῦ κατόρθωσε κάποτε “νὰ συλ-

26. Ἔρωτας στὰ χιόνια, 3. 108, 12· 110, 15.

27. Ψαλμοί, Ν', 9.

28. Ἀποκάλυψις, Γ', 18.

29. Εὐχὴ τοῦ Μικροῦ Ἁγιασμοῦ.

λάβη μὲ τὰς χεῖρας του πρὸς στιγμήν³⁰ πρὶν ἀφήσει τὸ νησί του γιὰ νὰ βγεῖ στὸν κόσμον “...Καὶ τώρα, μετὰ εἴκοσιν ἔτη” μὲ καρδιὰ βαρῖα, περιζωσμένη μὲ τὴν “ἄκανθα τῆς πικρᾶς ἀγάπης”, ζωσμένος μὲ τὸ “ἔρπετόν πάθος, τὸ δολερὸν”, πηγαίνει στὴν Ἁγία Ἀναστασία τὴ Φαρμακολύτρια, “ὄψὲ ἤδη τῆς ἡλικίας, λεία τοῦ πάθους καὶ ἔρμαιον”, μήπως καὶ θεραπεύσει τὸν πόνο του. Παντοῦ ἀντικρίζει ρημαδιὸ καὶ χαλάσματα, σπαράγματα πρωτινοῦ κάλλους, τὸν κερματισμὸ τοῦ φυσικοῦ κόσμου, πού τὸν εἶχε γνωρίσει κάποτε ὀλόκληρο, ἀκέραιο στὴν πληρότητά του. “Καὶ ὁ ναῖσκος τῆς Ἁγίας εἶχε περιέλθει εἰς παρακμὴν καὶ ἀτμηλησίαν οἰκτρᾶν... Δύο εἰκόνες λαδωμένοι καὶ φθαρμένοι ὑπῆρχον μόνον εἰς τὸ τέμπλον τὸ σαπρόν... δύο κανδήλια ἡμιθραυσμένα ἢ ραγισμένα, ἡ βορεία πύλη τοῦ ἱεροῦ ἦτο ἄνευ θυρίδος, τὸ μόνον παράθυρον τὸ μεσημβρινὸν τοῦ ναοῦ ἄνευ παραθυροφύλλου, τὸ Θυσιαστήριον καὶ ἡ προσκομιδὴ, γυμνὰ καὶ ἀνεπίστρωτα, ἦσαν πλήρη κονιορτοῦ³¹”.

Γυρίζει σὰν φάντασμα στὰ χαλάσματα, μὲ τὴν ψυχὴ νὰ δεσπόζεται “ὄλη ἀπὸ ἔν ὑπουλον πάθος” πού τὸν λιώνει, περνάει ὅλη τὴ νύχτα ἀγραυλιζόμενος χωρὶς νὰ αἰσθανθεῖ τὸ πέρασμα τῆς ὥρας, καὶ κατὰ τὰ ξημερώματα συναντᾷ τὴν ἐξαδέλφη του Μαχούλα πού γυρίζει ἀπὸ τὸν ἐλαιώνα. Ἀποθέτει τὸ καλάθκι τῆς μὲ τίς χαμάδες καὶ κάθεται σιμά του “ὑπὸ δένδρον ἐλαίας”, ἔτσι ὅπως εἶχε καθήσει, μετὰ ἀπὸ τὸ συμβᾶν μὲ τὸ σεντόνι πού τοὺς σαβάνωσε στὸ Ἄμαρτίας φάντασμα, ἔξω ἀπὸ τὸ ἐκκλησιάκι τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, “μὲ τὸ καλάθιόν τῆς... παρὰ τὴν ρίζαν τῆς ἐλαίας³²”. Στὴν οὐσία, αὐτὰ τὰ δύο ἀφηγήματα εἶναι ἓνα ἔργο, γραμμένο τὴν ἴδια χρονιά, μὲ γεγονότα συμπλεκόμενα “ἀπὸ εἰκοσαετίας”, περιφερόμενα καὶ αὐτὰ σὰν φαντάσματα ἄχρονα, αἰωρούμενα μεταξὺ παρελθόντος καὶ παρόντος χρόνου, μεταξὺ εἰδώλων καὶ ἀγίων, μεταξὺ τῆς Σφιγγὸς πού ἐνδιαιτᾶται στὸ ἀρχαῖο ἐρεῖπιο καὶ τῆς Ἁγίας Μάρτυρος Ἀναστασίας στὸ ἐκκλησιδάκι τῆς, λειτουργοῦμενη μυστικῶς ἀπὸ τὴν αἰνιγματικὴ μορφή τῆς Μαχούλας, πού “ἦτο νύμφη, καὶ ἰέρεια καὶ γυνή³³”, πλήρη ὀραμάτων καὶ ὀνειρών, εὐχῶν καὶ ἐπαδῶν, διαδεχόμενα τὸ ἓνα τὸ ἄλλο χωρὶς συνοχὴ καὶ συνέχεια, μὲ ἠθελημένες χρονικὲς ὑποστροφές, τοπικὲς παλινδρομήσεις, τροπικὲς ἀλληλοπεριχωρήσεις, μέσα σὲ μιὰ συνεχῶς ἐπιδιωκόμενη ἀπὸ τὸν ἀφηγητὴ ἀκαθοριστία καὶ ἀσάφεια πού τὰ διαπερνάει καὶ τὰ δύο ἀπὸ τὴν

30. Ὀνειρο στὸ κῆμα, 3. 273, 1.

31. Ἡ Φαρμακολύτρια, 3. 309, 5, 30-31· 310, 2· 309, 10-22.

32. Ἄμαρτίας φάντασμα, 3. 227, 24-25.

33. Ἡ Φαρμακολύτρια, 310, 24.

ἀρχή μέχρι τὸ τέλος. Τὸ θέμα τους πάντως εἶναι σαφές καὶ ἀναμπλάκητο: τὸ κράτος τῆς ἁμαρτίας.

Στὸ *Ἁμαρτίας φάντασμα*, τὸ λευκὸ σημάδι ποὺ αἰωρεῖται πάνω ἀπὸ τὴν κρήνη εἶναι ἕνας ἀγνὸς παιδικὸς ἔρωτος, σὰν αὐτὸν τοῦ *Ὀνειρο στὸ κῆμα*. Ἐνῶ ὁμως “ἡ Μοσχούλα ἔζησε, δὲν ἀπέθανε”, ὑπέκλυσε στὸ τέλος καὶ αὐτὴ στὴ φθορά, τὴν ἔφαγε ὁ χρόνος καὶ τὸ κράτος τῆς ἁμαρτίας, καὶ τώρα εἶναι “ἀπλὴ θυγάτηρ τῆς Εὐας, ὅπως ὄλαι”³⁴. Σὲ αὐτὸ ὁμως τὸ ἄντρο, ποὺ τὸ πλησιάζει τώρα ὁ ἀφηγητῆς “μὲ τρέμοντα γόνατα”, καὶ ὅπου εἶχε νὰ πατήσῃ τὸ πόδι του “ἀπὸ εἰκοσαετίας”, ζεῖ ἀκόμα ἡ μνήμη τοῦ ἔρωτα τῆς νεκρῆς δεκαπενταετίδος παιδίσκης “μὲ χιτῶνα πάλλευκον, μὲ ἄσπιλον ἐσθῆτα”, ποὺ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἐξιλαστήριου σαβάνου, γιατί δὲν πρόλαβε νὰ φθαρεῖ ἀπὸ τὴν ἁμαρτία, ἔφυγε ὡς φυσικὸς ἄνθρωπος χωρὶς νὰ σπιλῶσῃ τὴ χινοφεγγόφωτον στολὴν τοῦ βαπτίσματος.

Ἄν ὁμως τὸ *Ὀνειρο στὸ κῆμα* εἶναι ἕνας ἐρωτικὸς ὕμνος ψαλμένος μὲ τὴν πνοὴ τοῦ ἐρωμένου ἀδελφιδοῦ πρὸς τὴ στακτὴν ἀδελφιδὸν του³⁵, τὴν κόρη τῆ Μοσχούλα, τὴ θερμοαίμη “ῶραία μελαχροινὴ, κ’ ἐνθύμιζε τὴν νύμφην τοῦ Ἄσματος τὴν ἡλιοκαυμένην”³⁶, μὲ τὸ χνούδι ποὺ τὸ παρομοιάζει μὲ τὸ ἀπαλὸ τρίχωμα τῶν αἰγῶν τοῦ Γαλαὰδ καὶ “μὲ τὴν μικρὴν στέρφαν αἶγα, τὴν μικρόσωμον καὶ λεπτοφυῆ, μὲ κατάστιλπνον τρίχωμα”³⁷, ποὺ δίνει καὶ σὲ αὐτὴν τὸ ὄνομα Μοσχούλα, στὸ *Ἁμαρτίας φάντασμα*, ὁ ἀφηγητῆς ἐμπνέεται καὶ ἐκεῖ ἀπὸ τὸ *Ἄσμα Ἄσμάτων* ὅταν περιγράφει τὸ φωτεινὸν πρᾶγμα τοῦ ὁράματός του στὴν κρήνη καὶ τὸ παρομοιάζει μὲ “τὸ ἄνθος τοῦ ἀγροῦ, τὸ λευκὸν κρίνον τῶν κοιλάδων”³⁸, ἀλλὰ τώρα, μετὰ εἴκοσι ἔτη, ἔχει κολλήσει πάνω του τὸ “μέγα μαυράδιον, μελανώτερον καὶ ἀπὸ τὴν πίσσαν, μελανώτερον καὶ ἀπὸ τὸ σκότος... μέγα καὶ ἀμέτρητον μαύρισμα ἐπὶ τοῦ ἀγνοῦ, τοῦ χινολεύκου... εἶχε κολλήσει ἡ ἀπεχθῆς κάμπη”³⁹.

Καὶ αὐτὴ ἡ κάμπια εἶναι τὸ σκουλίκι ποὺ μπήκε μέσα στὸν καρπὸ στὸν κῆπο τῆς Ἐδέμ, σκῆνωσε στὰ σωθικὰ τῶν ἀνθρώπων, κατάφαγε τὶς σάρκες τους καὶ σάπισαν οἱ δερμάτινοι χιτῶνες ποὺ τὶς κάλυπταν. Ἀπὸ τὴ μιὰ τὸ καλὸ, τὸ κάλ-

34. *Ὀνειρο στὸ κῆμα*, 273, 3-4.

35. *Ἄσμα Ἄσμάτων*, Α', 13.

36. *Ὀνειρο στὸ κῆμα*, 264, 15.

37. *Ὁ. π.* 264, 21.

38. *Ἄσμα Ἄσμάτων*, Β', 1. “Ἐγὼ ἄνθος τοῦ πεδίου, κρίνον τῶν κοιλάδων”.

39. *Ἁμαρτίας φάντασμα*, 229, 20-26.

λος, ή δεκαπενταέτις ἔφηβος τοῦ Ἐμαρτίας φάντασμα, σάν ἄλλη ἀδικοχαμένη κόρη, τῆ σολωμική Φραγκίσκα Φράϊζεο, ἕνας ὁμορφος κόσμος, ἠθικός, ἀγγελικά πλασμένος, καί ἀπό τὴν ἄλλη τὸ κακό, τὸ κράτος τῆς ἁμαρτίας, φθορὰ καὶ θάνατος. Χωνεμένα μαζί, ταγμένα νὰ βαδίζουν ἀχώριστα, ἀλληλοπεριχωρούμενα. Τὸ λευκὸ πρᾶγμα ποὺ βλέπει ὁ ἀφηγητῆς σέρνει πάνω του κολλημένη μιὰ κατάμαυρη κηλίδα, τὸ μαῦρο σκουλίκι τῆς φθορᾶς. Ἡ ζωὴ κολλημένη στὸ θάνατο, ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα δεμένα μαζί στὴ ζωὴ, χωρισμένα στὸ θάνατο. “Τὸ ὄραμα ἦτο διπλοῦν. Ἐπάνω εἰς τὸ ἄνθος τοῦ ἀγροῦ, τὸ λευκὸν κρίνον τῶν κοιλάδων, εἶχε κολλήσει ἡ ἀπεχθὴς κάμπη... Θεέ μου! Καὶ ἡ κάμπη ἐκείνη τίς ἦτο; Ἀληθεύει ὅτι ἀποτροπιάζεται ἡ φεύγουσα ψυχὴ, βλέπουσα τὸ φθαρτόν, σκοληκόβρωτον σκῆνος τῆς; Καὶ τὸ ἄσπιλον ἐκείνον ἀρνίον, τὸ θεόπλαστον σκῆνωμα, τῆς βασκανίας τὸ θῦμα, ἐκομιᾶτο ἀπὸ εἰκοσαετίας εἰς τὸ κοιμητήριον τῶν θανόντων”⁴⁰. Τὸ λευκὸ τῆς ζωῆς, τὸ μαῦρο τοῦ θανάτου, τὸ μαῦρο ποὺ “ὁμοίαζε μὲ ἁμαρτίας φάντασμα”. Ἀπὸ ἐκεῖ δὲν προβάλλει τὸ κράτος τῆς ἁμαρτίας;

Γιατί ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὁμορφίαν τῆς φύσης, ποὺ τὴν ἀνεβάζει ὁ Παπαδιαμάντης σὲ τόσο λυρικό ὕψος πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ κάθε ἔγκλημα τῆς Φραγκογιαννοῦς, “διατί ἀπὸ ὅλην αὐτὴν τὴν λόχμην, τὴν ποικίλην καὶ πολύχρωμον καὶ ἀνθοφοροῦσαν νὰ ἐξέρχονται ἄκανθαι, συρίζουσαι γλώσσαι, ἔχιδναι;”⁴¹ Τὸ ἐρώτημα θὰ μπορούσε νὰ τεθεῖ καὶ ἀλλιῶς, μὲ τὴν ἀναδρομὴν στὴ γένεση τοῦ κακοῦ, τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου. Γιατί, ἀφοῦ φύτεψε ὁ Θεὸς τὸν Παράδεισο ἀνατολικά τῆς Ἐδέμ καὶ τοποθέτησε τὸν ἄνθρωπο ποὺ ἔπλασε, φύλακα στὸν Παράδεισο τῆς τρυφῆς, καὶ ἔβαλε “τὸ ξύλον τῆς ζωῆς ἐν μέσῳ τοῦ παραδείσου καὶ τὸ ξύλον τοῦ εἰδέναί γνωστόν καλοῦ καὶ πονηροῦ”⁴², διάλεξε ὁ ἄνθρωπος ἄλλη ζωὴ, ὄχι ἐκείνη τοῦ δέντρου τῆς ζωῆς, ἀλλὰ αὐτὴν ποὺ βγήκε ἀπὸ μέσα του, ἀπὸ τὸ πλευρό του, τὴ Ζωή-Εὔα (hawah, παράγωγο τοῦ hayah, ἀπαρ. τοῦ ζω) “καὶ ἐκάλεσεν Ἀδὰμ τὸ ὄνομα τῆς γυναικὸς αὐτοῦ Ζωή, ὅτι αὐτὴ μήτηρ πάντων τῶν ζώντων.”⁴³;

Ὁ Θεὸς θέλησε νὰ τὸν προικίσει μὲ τὴ γνώση τῆς ἀθωότητος, τῆς ζωοποιοῦ τοῦ φύσης ποὺ σκόρπισε εὐλογία στὴν Ἐδέμ, τῆς τρυφῆς τοῦ Παραδείσου, ὅπου ἔταξε τὸν ἄνθρωπο νὰ τὸν φυλάει καὶ νὰ τὸν καλλιεργεῖ, “ἐργάζεσθαι αὐτὸν καὶ φυλάσσειν”⁴⁴. Αὐτὴ ἡ ἀρχέγονη γνώση ποὺ ἔρχεται μὲ τὸ παράγγελ-

40. Ὁ.π., 229, 25-32.

41. Ὁ.π., 230, 7-9.

42. Γένεσις, Β', 9.

43. Ὁ.π., Γ', 20.

44. Ὁ.π., Β', 15.

μα “ἀπὸ παντὸς ξύλου τοῦ ἐν τῷ παραδείσῳ βρώσει φαγῆ, ἀπὸ δὲ τοῦ ξύλου τοῦ γινώσκειν καλὸν καὶ πονηρὸν, οὐ φάγεσθαι ἀπ’ αὐτοῦ”⁴⁵, δὲν ἔχει νὰ κάνει τίποτα μὲ τὴν παντογνωσία, πὺν ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ πράγμα, δὲν μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ τὴν κάνει ποτὲ δική του, οὔτε μὲ τὴν κατάκτηση τῆς γνώσης (καὶ συνακόλουθα τῆς προόδου) πὺν ἐπιθυμεῖ ἀδιαλείπτως ὁ ἄνθρωπος μετὰ τὴν πώση, οὔτε μὲ τὴ διάκριση, τὴν ὁποία ἤδη κατεῖχε ὁ ἄνθρωπος στὴν τρυφή τοῦ Παραδείσου, ἀλλὰ ἔχει νὰ κάνει τὰ πάντα μὲ τὴ δύναμη πὺν δίνει ὁ ἄνθρωπος στὸν ἑαυτό του, τὴ βούληση νὰ ἀποφασίζει ὁ ἴδιος γιὰ τὸ τί εἶναι καλό, τί κακό, μιὰ διεκδίκηση ἠθικῆς αὐτονομίας πὺν θέλει νὰ τὴ διαχειρίζεται ὁ ἄνθρωπος μὲ δικά του κριτήρια, πὺν ἀλλοιώνει μὲ τραγικὸ τρόπο τὴν ἀρχέγονη ἀθωότητα μὲ τὴν ὁποία εἶχε προικίσει ὁ Θεὸς τὸ πλάσμα του στὴν τρυφή τοῦ Παραδείσου.

Καὶ ἴσως ἐδῶ βρίσκεται τὸ κλειδί πὺν θὰ μᾶς ἀνοίξει τὸ κουτί πὺν φυλάει τὸ αἴνιγμα τοῦ κακοῦ. Ἀπὸ πὺν πηγάζει ἡ δύναμη τῆς ἁμαρτίας; Καὶ ἂν γεννιέται μόνον ἀπὸ τὴν προαίρεση τοῦ ἀνθρώπου, γιὰτὶ ὁ ἄνθρωπος πιάνεται τόσο ἀδύναμος καὶ λειψὸς ὅταν ἀναμετριέται μὲ τὸ κακό; Τί εἶναι αὐτὸ πὺν τὸν σπρώχνει στὸ θάνατο; Αὐτὸν διάλεξε καὶ ὁ Ἄδὰμ καὶ ὡς συνέπεια αὐτῆς τῆς ἐπιλογῆς ξεχώρισε τὴ Ζωή-Εὐὰ ἀπὸ τὸ δέντρο τῆς ζωῆς, καὶ τῆς ἔδωσε αὐτονομία ζωῆ πὺν ἐκφράστηκε μὲ τὴν ἀποστροφή τῆς σὲ αὐτὸν καὶ μὲ τὴν κυριαρχία του πάνω τῆς “καὶ πρὸς τὸν ἄνδρα σου ἢ ἀποστροφή σου, καὶ αὐτὸς σου κυριεύσει”⁴⁶. Ἡ ἁμαρτία, ἡ ἀνταρσία τοῦ ἰδίου θελήματος, πὺν αὐτοπροσδιορίζεται ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, ἀναστατώνει ριζικὰ τὴν τάξη τῆς δημιουργίας. Ἡ γυναίκα ἀπὸ βοηθὸς καὶ συνεργάτις, καθ’ ὅλα ἰσότιμη τοῦ Ἄδὰμ, μετατρέπεται σὲ δόλωμα, σὲ θέλγητρο, πὺν προκαλεῖ τὴ φιληδονία του, πρὸς ἀπόκτησιν γόνων· καὶ ὁ ἄντρας ἀπὸ κηπουρὸς τῆς Ἐδέμ, γίνεται ἀγρότης πὺν παλεύει μὲ τὰ ἀγκάθια καὶ τοὺς τριβόλους γιὰ νὰ πάρει λίγο καρπὸ ἀπὸ τὴ γῆ, καθὼς δαμάζει καὶ τὶς δύο, καὶ τὴ φύση καὶ τὴ γυναίκα, ἐχθρικὲς τώρα πρὸς αὐτὸν συνεργάτιδες του. Ἡ σχέση του καὶ μὲ τὶς δύο, ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα εἶναι ἀνταγωνιστική, ἀλλοιωμένη ἀπὸ τὸ κράτος τῆς ἁμαρτίας, εἶναι σχέση δεσποτείας καὶ ὑποταγῆς, πάθους καὶ πόνου.

Στὸ τέλος τοῦ διαλόγου *Πόσις καὶ Δάμαρ*, ὅπου ἀναπτύσσεται ἡ τραγικὴ ἔκταση τῆς πώσης, πὺν τρέφεται καὶ θεριεύει ἀπὸ τὸ κράτος τῆς ἁμαρτίας, ἡ

45. Ὁ.π., Β', 16-17.

46. Ὁ.π., Γ', 16.

Δάμαρ προσφέρει στὸν ἄντρα της, τὸν δεσπότη (ἐξ οὗ καὶ πόσις-πότνια) ποὺ τὴν δαμάζει (ἐξ οὗ καὶ δάμαρ), ἕνα ποτὸ ποὺ ἔχει παρασκευάσει ἡ ἴδια, κρᾶμα περιτεχνο, καὶ τοῦ ὑπόσχεται πὼς μόλις τὸ πιοῦν θὰ ἐπανορθώσουν τὴν ἀναστάτωση ποὺ ἔφερε στὴ ζωὴ ἡ γνώση τοῦ πονηροῦ καὶ τοῦ ἀγαθοῦ. Στὴν οὐσία τοῦ προτείνει μιὰ ἐπανόρθωση ποὺ θὰ φέρει μεγαλύτερη ἀναστάτωση στὴν τάξη τῆς φύσης καὶ θὰ αὐξήσει τὸ κράτος τῆς ἁμαρτίας. Σκοπεύει νὰ γίνει Πόσις ἐκείνη καὶ νὰ μετατρέψει τὸ δεσπότη της σὲ Δάμαρ, συνεχίζοντας τὸ φαῦλο κύκλο τῆς καταδυνάστευσης τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὸν ἄλλο. Ὁ πόσις καὶ ἡ Δάμαρ, πρότυπα τῆς ἀνθρωπότητας, σκαρφίζονται συνεχῶς νέους τρόπους γιὰ νὰ διαιωνιστεῖ τὸ ψέμα, ἡ πραγματικὴ φύση τοῦ κακοῦ, μὲ ἕνα ἄλλο ψέμα. “Ὅταν πίνωμεν ὁμοῦ τὸ ποτήριον τοῦτο θὰ μάθωμεν νὰ συγχέωμεν τὸ πονηρὸν καὶ τὸ ἀγαθόν, καὶ τὸν ἥττονα λόγον κρείττονα νὰ ποιῶμεν, καὶ θὰ φύγη ἀφ’ ἡμῶν πᾶσα συνειδησις γυμνότητος, καὶ θὰ ἔχωμεν τὴν γύμνωσιν ὡς καλλίστην περιβολήν”⁴⁷.

Εἶναι καὶ αὐτὴ μιὰ ἄλλη ἐκδοχὴ τοῦ ψηλώματος τοῦ νοῦ τῆς Φραγκογιαννοῦς, ἀλλοίωση τοῦ κάλλους τῆς φύσεως, ἀντιστροφή τῆς τάξης τῶν κτισμάτων τοῦ Θεοῦ, (παρα)λογισμὸς ποὺ παρουσιάζει τὸ ψέμα γιὰ ἀλήθεια, τὸ θάνατο γιὰ ζωὴ. “Ἄ! ἰδοῦ... Κανὲν πρᾶγμα δὲν εἶναι ἀκριβῶς ὅ,τι φαίνεται, ἀλλὰ πᾶν ἄλλο - μᾶλλον τὸ ἐναντίον. Ἀφοῦ ἡ λύπη εἶναι χαρά, καὶ ὁ θάνατος εἶναι ζωὴ καὶ ἀνάστασις, τότε καὶ ἡ συμφορὰ εὐτυχία εἶναι καὶ ἡ νόσος ὑγεία” (446, 20-23), ἀναλογίζεται ἡ Φραγκογιαννοῦ καθὼς ἐτοιμάζεται νὰ διαπράξει τὸ πρῶτο τῆς ἔγκλημα. Πρόκειται περὶ τῆς ἴδιας ἀναστροφῆς ποὺ εἶχε μελετήσει ὁ Ἄδαμ στὴν Ἐδέμ, ὅταν ἀντάλλαξε τὸ δέντρο τῆς ζωῆς μὲ ἕνα ψέμα, τὸ καλὸ μὲ τὸ κακό, τὸ φῶς μὲ τὸ σκότος. Ἔτσι ἀλλοιώθηκε τὸ κάλλος σὲ ἄ-σχημο τερατούργημα, σὲ ψέμα, σὲ ἕνα ἄμορφο φάσμα ποὺ στερεῖται σχήματος, ποὺ δὲν ὑπάρχει παρὰ στὴ φαντασία τοῦ ἀνθρώπου ποὺ τὸ ἐπινοήθηκε καὶ τὸ μελετᾷ γιὰ νὰ προχωρήσει στὴ διάπραξη τοῦ ἀτοπήματος ποὺ τὸ παίρνει γιὰ τὴ μόνη ἀλήθεια, πιστεύοντας σὲ ἕνα φάσμα ἀλήθειας, σὲ ἁμαρτίας φάντασμα. “Οὐαὶ οἱ λέγοντες τὸ πονηρὸν καλὸν καὶ τὸ καλὸν πονηρὸν, οἱ τιθέντες τὸ σκότος φῶς καὶ τὸ φῶς σκότος, οἱ τιθέντες τὸ πικρὸν γλυκὺ καὶ τὸ γλυκὺ πικρὸν. Οὐαὶ οἱ συνετοὶ ἐν ἑαυτοῖς καὶ ἐνώπιον αὐτῶν ἐπιστήμονες”⁴⁸.

Καὶ ὁ ἄνθρωπος ποὺ καταθέτει τὴ μαρτυρία του, σὰν ἄλλος προφήτης ποὺ μιλáει μὲ ὁράματα, κλείνει τὶς ὀπτασίεις του βλέποντας νὰ ἀπλώνεται τὸ κράτος

47. Πόσις καὶ Δάμαρ, 5. 281, 21-24.

48. Ἡσαΐας, Ε', 20-21.

της άμαρτίας από τὸ παρελθόν στο μέλλον τοῦ ἀνθρώπου. “ὦ, φρίκη καὶ πόνος ἀνεκκλήτος! Εἶδα, εἶδα τὸ παρελθόν μου μὲ τοὺς ἰδίους μου ὀφθαλμούς, τὸ εἶδα ὡς μαῦρο φάντασμα”⁴⁹. Τὸ μαῦρο αὐτὸ φάντασμα τὸν ἀκολουθεῖ στο ξωκκλήσι τῆς Φαρμακολύτριάς. Ἡ διήγηση τῆς Μαχούλας ἐπιτείνει τὴν αἴσθηση τοῦ ὁράματος μὲ τὴν ἐπανάληψη τοῦ εἶδα τοῦ *Ἄμαρτίας φάντασμα*. Τὸ βλέπει νὰ βγαίνει ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο κτίσμα δίπλα στο ναό, “σ’ ἐκεῖνο τὸ διπλανὸ τὸ χτίριο μὲ τὰ μάρμαρα, πού λένε πὼς εἶναι στοιχειωμένο...”⁵⁰. Αὐτὴ τὴ φορὰ τὴν ὀπτασία τὴν ἐνοραῖται ἡ Μαχούλα· “κ’ ἐκεῖ εἶδα τάχα ἓνα πρᾶμα παράξενο πολὺ, νὰ προβάλῃ καὶ νὰ βγῆ ἔξω καὶ νὰ κυλιστῆ, ἀπὸ κείνο τὸ στοιχειωμένο χτίριο”⁵¹. Ἔρχεται ὁμως ἡ Ἁγία Ἀναστασία μὲ τὴ μορφὴ ἐνὸς πανέμορφου κοριτσιοῦ καὶ τῆς δίνει ἓνα λουλουδάκι λευκὸ, μοσχομυρωδάτο, νὰ τὸ δώσει στο γιό της, νὰ γιατρευτεῖ ἀπὸ τὰ μάγια πού τοῦ εἶχαν κάνει, καὶ τῆς λέει πὼς τὸ λευκὸ λουλούδι εἶναι ἄνθος τῆς Ἐδέμ. Καὶ ὅπως ὁ ἴδιος εἶχε δεῖ τὴν ἄλλη ἐνόραση στο *Ἄμαρτίας φάντασμα*, μὲ τὴ μαύρη κηλίδα νὰ σέρνεται πάνω στο λευκὸ πρᾶγμα, στο λευκὸ κρίνο τοῦ ἀγροῦ, ἔτσι καὶ ἐδῶ αὐτὸ τὸ μαῦρο φάντασμα ρίχεται πάνω στο λευκὸ ἄνθος τῆς Ἐδέμ γιὰ νὰ σπιλῶσει τὴ λευκότητα, τὴν ἀθωότητα τῆς τρυφῆς τοῦ Παραδείσου, νὰ σπείρει τὸ κράτος τῆς ἁμαρτίας. “Ἐξαφνα, γυρίζει πίσω ἐκεῖνο τὸ πρᾶμα, τὸ παράξενο, τὸ μαῦρο καὶ κατακόκκινο... γυρίζει πίσω θεριωμένο καὶ ρίχнет’ ἐπάνω μου κ’ ἐζητοῦσε νὰ μοῦ ἀρπάξῃ ἀπ’ τὰ χέρια τὸ λουλούδι πού μοῦ εἶχε δώσει ἢ ὁμορφὴ κοπέλα... στὴν ἴδια στιγμή ἡ Ἁγία φαίνεται πάλι, σὰν νὰ βγαίνει ἀπ’ τὴν Ἁγία Πύλη τοῦ Ἱεροῦ, καὶ μ’ ἓνα κλωναράκι ἀπὸ βία πού βαστοῦσε στὰ χέρια, δίνει μιὰ καὶ τοῦ κόφτει τὸ χέρι, τοῦ τρισκατάρατου, πού γύρευε νὰ μοῦ ἀρπάξῃ τὸ λουλούδι... Αὐτὰ εἶδα”⁵².

Ὁ ἴδιος βλέπει στο τέλος τὸν ἑαυτό του νὰ φεύγει ἀπὸ τὸ ξωκκλήσι τῆς Φαρμακολύτριάς πικραμένος ἀπὸ τὰ φαρμάκια πού τὸν πότισε ἡ ζωὴ, “ἀφοῦ κατὰ κόρον ἐγεύθην τῆς ζωῆς ὅλην τὴν τρύγα καὶ τὴν πικρίαν”⁵³, καὶ ἀκούει “ἐνδομύχως, εἰς τὸ βάθος τῆς συνειδήσεώς μου, μία φωνή, ἥτις ὁμοίαζε μὲ χρησμόν... “Ὑπαγε, ἀνιάτε· ὁ πόνος θὰ εἶναι ἡ ζωὴ σου...””⁵⁴ Αὐτὴ εἶναι ἡ φωνὴ τοῦ χρησιμοῦ, ἡ φωνὴ τοῦ μαύρου φαντάσματος. Πιὸ δυνατὴ ἀπὸ αὐτὴν εἶναι τὸ ἔλε-

49. *Ἄμαρτίας φάντασμα*, 230, 13-14.

50. *Ἡ Φαρμακολύτριάς*, 312, 12-13.

51. *Ὁ.π.*, 312, 14-16.

52. *Ὁ.π.*, 312, 19-26.

53. *Ὁ.π.*, 309, 5-6.

54. *Ὁ.π.*, 314, 1-3.

ος του Θεού, που επιχέεται στην πονεμένη ψυχή, αυτήν που ξέρει πώς ο πόνος είναι ή ζωή της. Πιό δυνατό από τους άμυδρους ψιθύρους του χρησμού είναι το άπειρον έλεος του Θεού που εργάζεται ακούραστα για τη λύτρωσή μας από το μαύρο φάντασμα. Πριν να ακούσει το χρησμό, πριν να αισθανθεί εκείνη την παράλογη “άγριαν χαράν, διότι ή Άγία δέν είχεν είσακούσει την δέησίν μου”⁵⁵ τόν επισκέπτεται στο ξωκλήσι με ένα άλλο όραμα που του τὸ στέλνουν οί δύο συμπονετικές γυναίκες, που τόν συμπαραστέκονται στην άγωνία του και ρίχνουν βάλαμο στις πληγές του. Ή μία μορφή πρέπει να είναι εκείνης που “ήτο νύμφη και ίερεία και γυνή”, πάνω στην όποία δέν είχε καμιά δύναμη τὸ κράτος τῆς άμαρτίας, αφού άφέθηκε στη χάρη τῆς Άγίας Άναστασίας, που έδιωξε τὸ μαύρο φάντασμα. Ή άλλη εύπλαγχνική γυναίκα είναι ή ίδια ή Φαρμακολύτριά, που έχυνε βάλαμο στις πληγές τῶν βασανισμένων. Ή φωνή που άκούει σαν ψίθυρο στον ύπνο του δέν μπορεί να άναιρέσει την εικόνα που βλέπει στην έργηγορή του στο στασίδι. Στο τέλος, έρχόμενο από τὰ έσχατα, τὸ έλεος του Θεού και οί άγιοι που τὸ χορηγοῦν στον πονεμένο άνθρωπο νεύουν συγκατάθεση στη λύτρωσή μας.

Ή μορφή ήτις μου έφαινετο παρεστῶσα εκεί, ή φέρουσα την άγνότητα εις τὰ όμματα τὰ κάτω νεύοντα, και τόν γλυκασμόν περι τὰ χείλη τὰ άβρὰ και μελιχρά, μου έφάνη ότι άντήλασσε νεύματα με την εικόνα τῆς Άγίας. Μου έφάνη ότι τὰ χείλη τῆς έψιθύριζον ίκεσιαν, και τὸ βλέμμα τῆς εικόνας ένενε συγκατάθεσιν...⁵⁶

Στο τέλος, αυτές οί δύο γυναίκες φαίνεται πὸς νικοῦν τὸ κράτος τῆς άμαρτίας και άπελευθερώνουν από τὸ μαύρο φάντασμα που πνίγει τὴ ζωή τους τίς άλλες δύο γυναίκες που παραδόθηκαν στο κράτος του, τὴ γυναίκα τῆς Σκιάθου και τὴ γυναίκα τῆς Ζάκυθος. Νεύουν συγκατάθεση στον κάθε πονεμένο άνθρωπο, γιατί είναι μορφές που έχει λυτρώσει ή Μητηρ τῆς Ζωῆς, ή δεύτερη Εὔα που άπελευθέρωσε τὴν πρώτη γυναίκα, τὴ Ζωή-Εὔα, μητέρα του θανάτου και μαζί τῆς όλους τούς άνιάτους, που ο πόνος είναι ή ζωή τους.

55. “Ο.π., 314, 4-5.

56. “Ο.π., 313, 29-33.

«Νοῦς ἀψηλός, ὀξύπτερος».
Ἄρχαῖος ἀλφάβητος
γιὰ τὴν ἀνάγνωση τῆς Φόνισσας*

ΛΑΜΠΡΟΥ ΧΡ. ΣΙΑΣΟΥ**

Ἀτέλειωτες σωρεύουμε σμικρύνσεις οἱ πολλοὶ στοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἡθῶν γραφές, εὐσέβειες λαϊκές. Οἰνοφλυγία καὶ παγανισμόν. Ψυχῶν ἀνά-
λυση καὶ ἐπιστροφή στοῦ τίποτε. Ἀντικοινωνισμόν ὡς ἀναχώρηση. Τοῦ ἀπόλυ-
του κακοῦ λόγους φιλοσοφικούς ὡς ἠθικούς. Ὅμως, ἐν ἀρχῇ, οἱ σμικρύν-
σεις εἴμαστε ἐμεῖς.

Κάποιοι ἀφανεῖς παλεύουν νὰ ἀποδώσουν τὸν Παπαδιαμάντη στοῦ καθολι-
κό, δηλαδὴ στὸν φυσικό του χῶρο. Ὅπως αὐτὸς ὀρίζεται ἀπὸ τὸν τόπο καὶ
τὸν τρόπο τῆς προέλευσης τοῦ Σμιαθίτη.

Ἡ Φόνισσα δὲν εἶναι μόνον [τό] «κορυφαῖο κείμενο τοῦ συγγραφέα... καὶ
ὅλης τῆς νεοελληνικῆς πεζογραφίας». Ἐν ταύτῳ ἢ ἐξ αὐτοῦ ἐνδεχομένως συ-
στήνει τὸ πληρέστερο ἀνθρωπολογικὸ δοκίμιο τῶν τελευταίων εἴκοσι
αἰῶνων (καὶ τὸ μοναδικὸ στὴ νεοελληνικὴ γραμματεία) ποῦ διαβάζει (α)
μουσικῶς, (β) μὲ ἐνάργεια καὶ (γ) στὴν γλῶσσα τῶν πολλῶν «γιατί καὶ πῶς
ψηλώνει ὁ νοῦς». Στους ὀλίγους, τοὺς εἰδικούς, σκίμπτους παρέχεται δωρεάν,
καὶ γονυκλισίαι ἀπαιτοῦνται ταχινές πρὸς ἐκμάθηση τοῦ παλαιοῦ ἀλφαβή-
του.

Ὅπου, Ἄλφα ἢ Βῆτα, ἢ σπανίως βρέμουσα φλόγα Ἄνθρακι-ά. Καὶ ὁ-μι-
κρόν, ποῦ γίνεται μέγα καὶ ὑψηλόν, ὁ ὀξύπτερος ποῦ καταράσσεται μετὰ
κρότου ἐπὶ γῆς. Ἡ ἐπὶ τῆς θαλάσσης (...).

«Ὁδὸς λευκάζουσα εἰς τὸ σκότος...». Μὲ αὐτὸ τὸ προσόμοιον ἤμπορεῖ κά-
ποιος ἐπαξίως νὰ εὐφημήσει ἐν προοιμίῳ τὴν Φόνισσα. Ὅπου τὸ λευκάζειν ὡς
μονοσήμαντο προχέεται ἀ-φθόνως ἀπὸ τὰ ἱερότερα τοῦ πατρογονικοῦ μας σώ-
ματος. Καί, ὅπου σκότος στοιβάζεται τὸ πολύσημον:

* Τὸ μελέτημα ἀπετέλεσε Εἰσήγηση στοῦ Γ' Διεθνῆς Συνέδριου γιὰ τὸν Ἄλ. Παπαδιαμάντη, Πρῶτος Κύκλος, Σμιάθος, 29 Σεπτ. - Ὀκτ. 2011.

** Ὁ Λάμπρος Χρ. Σιάσος εἶναι Καθηγητὴς τοῦ Τμ. Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.

– είτε ως αποκρυφή και ένδιαίτημα τοῦ ἱεροῦ,
 – είτε ως προστασία προπετῶν ἢ ἀδυνάμων βλεφάρων,
 – είτε ὡς τὸ μέλαν καὶ ἐρεβῶδες πού ἐνίστε ἢ πλειστάκις διεισδύει καὶ ἐγκαθίσταται εἰς τὰ τρίσβαθα τοῦ ἀνθρωπίνου πλάσματος.

Γιὰ νὰ διαβάσουμε τὴν *Φόνισσα*, γιὰ νὰ συστήσουμε τὴν ἐρευνητικὴ μας πρόταση, ἀντλήσαμε τὸ πάλαι μετ' εὐφροσύνης καὶ ἐπιμένουμε νὰ ἀντλούμε περπαθῶς ἀπὸ τὴν μακρὰ ἐντοπία παράδοσης. Ἴδου δεῖγματα δύο.

Δεῖγμα πρῶτον, γενικόν. Μονοειδές καὶ διαχρονικόν.

– Ἡ φύσις ἐντρέπεται νὰ τοιτοιδώνεται. Ἄλλως, ἡ φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ (Προσωκρατικόν).

– Ἡ ἀνθρωπίνη φύση ἀνθίσταται στίς ἰταμές γνωστικὲς ἐπελάσεις. Ἐνα μέρισμά της, τὸ θεοειδέστερο, ἴσως εἶναι καὶ ἀπροσπέλαστο (Καππαδοκικόν).

– Οἱ σχετικὲς γραφὲς σκέπονται, ἄλλως κοσμοῦνται μὲ πέπλον προστασίας. Σπανίως, ἤτοι ποτέ, ἐμφανίζονται ἀσκεπεῖς. Παρεκτός ἐὰν οἱ ἴδιες τὸ ἐπιθυμήσουν. Τότε καὶ μόνον τότε συμβαίνει τὸ παράδοξον. Οἱ γραφὲς νὰ σαφηνίζονται ἐξ αὐτῶν τῶν ἰδίων γραφῶν. Ὅπως, γιὰ παράδειγμα,

α) Ὅμηρος ἐξ Ὀμήρου σαφηνίζεται (πρωτ-Ἀρίσταρχος),

β) Ἱερὲς τῶν Χριστιανῶν γραφὲς σαφηνίζονται ἐξ αὐτῶν τῶν ἱερῶν γραφῶν (ἱεροκλοπεὺς Πέτρος Δαμασκηνός),

γ) Παπαδιαμάντης σαφηνίζεται ἐξ αὐτοῦ τοῦ Παπαδιαμάντη (εὐθηνός μεταποιητῆς ἅμα καὶ τολμητίας, ὁ ὁμιλῶν καὶ γράφων ταῦτα).

Δεῖγμα δεύτερον, ἐξειδικασμένον. Ἐνικόν τε καὶ τρισόν.

Ὁ Σκιαθίτης τρανός, δημιουργός, μαζί καὶ οἱ γραφὲς του, συναπαρτίζουν κῆπον εὐμορφον, κῆπον πού προσομοιάζει εἰς βιβλίον ἀνοιχτόν. Πλήν, γιὰ τοὺς προγιάστορες τῆς προκυμιάς, τοὺς καπνίζοντες δῆθεν ἡρέμα τὴν τοιμπούκαν τους, ἐμφαίνεται ὡς βιβλίον παλαιόν, γραμμένον στὴν ἱερογλυφικὴν. Τουτέστιν, δυσανάγνωστον. Ὡστόσο, γιὰ τὸν πᾶσα-ἓνα Γιαννιό, ἀνοίγεται ὡς βιβλίον ἐναργές, σαφές, εὐανάγνωστον. (Καὶ ὅπου Γιαννιός, ὁ οἶος δῆ. Δῆλον δὲ ὁ ἀσκούμενος ἐμπόνως καὶ εὐόρκως, παιδιόθεν καὶ μέχρι γῆρατος, εἰς τὴν ἐκκοπὴν τοῦ “ἰδίου - τέλους”, τῆς ἰδίας πρὸς ἐαυτὸν φιλίας, τοῦ ἰδίου θελήματος.)

Στὸν Παπαδιαμάντη δὲν διαβάζεις μόνον τὰ πράγματα. Καλεῖσαι νὰ παραδοθεῖς αὐτοβούλως. Ἀφήνεσαι νὰ σὲ παραλάβουν ἐκεῖνος καὶ οἱ γραφὲς του. Ἐξ αὐτῶν μαθαίνεις ἐν ὑπομονῇ μεγάλη νὰ προσδοκᾷς. Δηλαδή, λούεσαι καὶ καθαρὸς γίνεσαι, τουτέστιν εὐτρεπίζεσαι γιὰ νὰ σ' ἐπισκεφθοῦν, νὰ σὲ γνωρίσουν τὰ πράγματα (...).

“Ότε καὶ ἂν ἔλθει ὁ καιρὸς, τότες οἱ γραφὲς τοῦ Σκιαθίτη ἐνδέχεται

ἂν δὲν φυσάει ἀγέρας δυνατός,
νὰ σοῦ χαρίσουν ἀνοιχτὲς
πτυχώσεις δύο ἢ τρεῖς φανταχτερὲς
ἀπὸ τὸ ὀλάνθιστο, τὸ πλουμιστὸ
τὸ πολυδιπλωμένο φόρεμά τους.

Αὐτὰ ἀπὸ μᾶς γιὰ τὴν μέθοδο. Ἄλλοι, ἄλλα. Ὅρισμένοι, μπάλαλα. Κι ὁ καθεὶς εἰς τὴν γλῶσσαν του.

Ἐξ αὐτῶν, λοιπόν, ἀφορμὲς ἐλάβαμε ἰσχυρὲς καὶ συνδρομὲς δεχθήκαμε γενναῖες γιὰ νὰ συστήσουμε τὴν ἐρευνητικὴ μας πρόταση, ἄλλως τὴν ἐρευνητικὴ ὑπόθεση ἐργασίας. Ὅτι δηλαδὴ κεντρικὸ κι ἐνδεχομένως μόνον θέμα τῆς *Φόνισσας* ἀποτελεῖ τὸ δυσερμήνευτο, τὸ δυσέφικτο, τὸ δυσθῆρατο παίγνιο τῶν ΛΟΓΙΣΜΩΝ. Πῶς, πόθεν καὶ διὰ-τί εἰσέρχονται στὴν καρδιὰ τοῦ ἀνθρώπου. Πῶς ἐγκαθίστανται ἐκεῖσε. Καὶ πῶς ἐν συνέχειᾳ ψηλώνουν τὸν νοῦν.

Ἴδου ὡς προφταστήρας τὸ πρῶτον καὶ πάντως ἐτοιμόρροπο συμπέρασμα τῆς ἔρευνάς μας: ὑποκάτω τῆς *Φόνισσας* ἀνιχνεύεται ὡς ἀραρῶς θεμέλιος, μεταπλασμένος, ὁ πυρήνας τῆς λεγομένης ἡσυχαστικῆς παραδόσεως: ἡ νῆψις, ἡ φυλακὴ, ἄλλως τήρησις τοῦ νοῦ, ἡ αἰχμαλωσία τῶν λογισμῶν, ὁ μετεωρισμὸς τοῦ νοός.

Εἰς αὐτὰ ποῦ ἀκολουθοῦν καταβάλλεται σύντονος προσπάθεια νὰ ἐλεγχθεῖ ἐν τοῖς πράγμασι καὶ νὰ τεκμηριωθεῖ ἡ ἐπιστημονικὴ νομιμότητα τῆς ἐρευνητικῆς προτάσεως. Γιὰ τὰ ἀποτελέσματα, ὡς εἴθισται καὶ ἰσχύει αἰῶνες τώρα, ἀποφαίνονται ἄλλοι εἰς ἄλλον καιρὸν καὶ τόπον (...)

Ὀλίγιστες, καὶ αὐτὲς δυσδιάκριτες ὡς παρηλλαγμένες, οἱ αὐτούσιες χρήσεις, οἱ ρητὲς ἐπικλήσεις φιλοκαλικοῦ ὕλικου στὴν *Φόνισσα*. Τῆς ἐμφανεστερῆς θὰ τῆς μνημονεύσουμε στὴν μεθεπόμενη ἐνότητα. Ἀφοῦ δηλαδὴ προηγουμένως σκιαγραφήσουμε ἐν ὑποτυπώσει τὸ εἰδικὸ πεδίο τῆς προέλευσης αὐτῶν τῶν χρήσεων. Καὶ ἀφοῦ παρουσιάσουμε ἕνα κεφάλαιο ἀπὸ τὴν *Φόνισσα* στοῦ ὁποῖο εἰκάξουμε ὅτι ἔχει θησαυρισθεῖ εἰς τοὺς αἰῶνες ἡ διακριτικότερη πρόσληψη, ἡ ἀριότερη πρόσκτηση, ἡ εὐμορφότερη μετάπλαση νηπτικοῦ ὕλικου γιὰ ὅλες τῆς ἐποχῆς.

I

Γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἡσυχαστικὴ παράδοση ὄλων τῶν ἐποχῶν, ἀρχικὸ καὶ κρίσιμο στάδιο τῆς χριστιανικῆς ἀθλήσεως ἀποτελεῖ αὐτὸ τῆς καθάρσεως.

Καθαίρεται ό όλος άνθρωπος και ανά εν τά όργανα του σώματος και τής ψυχής του, προκειμένου να δεχθούν έννοικον και σύσκηνον τό Πανακήρατον Πνεύμα.

Νήψις όνομάζεται ή μέθοδος άμα και όδός τής καθάρσεως. Ή όποία έκτελείται και λειτουργεί όταν ό άθλούμενος πιστός, μεταξύ άλλων πολλών, προσέχει (α) να μήν εισέρχονται κακοί «δαιμονικοί» λογισμοί στην καρδιάν του μέσω των αισθήσεων και του νοϋ. Προσέχει (β) και πασχίζει να εκδιωχθεί, άν φωλιάζει στην καρδιά του, “ρῆμα-κρυπτόν-άνόμημα”. Που σημαίνει:

“μονολόγιστος έμφασις
πράγματός τινος πονηροϋ”¹.

Επιλέγουμε να βασισθοϋμε στον ψυχωφελή Λόγον του όσιου πατρός Ήουχίου. Και δοκιμάζουμε άτελή έρμηνευτική άπόδοση.

Ή μέθοδος τής νήψεως είναι διση. (α) Φανερώνει και άποδιώκει άπό τά βάθη τής καρδιάς ό,τι εκεί ήθελε εύρεθεί ως κρυπτόν και παρά Θεού μισούμενον. (β) Ή μέθοδος όπλίζει τον άνθρωπο διά τής ταπεινώσεως και διά τής συνεχοϋς (=άδιαλείπτου) έπικλήσεως του όνόματος του Χριστοϋ². Ήτοι: τον άσφαλίζει, ώστε να μήν ξαναμποϋν στην καρδιά του έμφάσεις πονηρών πραγμάτων. Αυτές οί έμφάσεις, αυτά τά κατοπτρικά είδωλα έκπορευόνται άπό τον έξαποδω, τον παμμίαρο και πονηρό. Και, άν εύρουν άφύλακτες τις εισόδους, εισέρχονται στον έσω άνθρωπο άκολουθώντας σχέδιο σταθερό στρατηγικό και τακτική τροπική, έξιδιασμένη. Τό σχέδιο χωρεί κατά τέσσαρες βηματισμούς: προσβολή, συνδυασμός, συγκατάθεσις, αισθητή πρᾶξις.

Τους μεταγράφουμε επί τό άπλούστερον. Ό παμπόνηρος επιτίθεται με φανταστικές προσβολές ιδεών ή και πραγμάτων. Ή ψυχή ως παιδίον, τουτέστιν μικρόν και άπόνηρον, άπατάται άπό τις προσβολές. Τρέχει όπίσω άπό τις ιδέες - λογισμούς ύπολαμβάνοντας τó χειρόν ως καλόν. Ή ψυχή “πιάνει κουβέντα” με τους πονηρούς λογισμούς. Και άναμιγνύει τους ιδικούς της λογισμούς, τις ιδικές της σκέψεις και ιδέες, με εκείνες των πονηρών πνευμάτων. (Άς συγκρατήσουμε τó συμβάν τής άνάμειξης και τó μεθϋστερο έναγώνιο άπόρημα τής διάκρισης των σκέψεων - λογισμών). Οί άναμειξ γενόμενοι λογισμοί (δαιμόνων και ανθρώπου) κάθονται εις άμφιθέατρον. Ή εις τήν βουλήν. Ή στο βουλευ-

1. ΗΕΥΧΙΟΥ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ, *Πρός Θεόδουλον, Λόγος ψυχωφελής και σωτήριος περί νήψεως και άρετής κεφαλαιώδης. Άρχή φατισμοϋ ψυχής και άληθής ύποθήκη. Τά λεγόμενα άντιρηπτικά και εύκτικά (Φιλοκαλία των Ήρων Νηπτικων, Τόμ. Α' αλπβ' σ. 141 κ.έ.)*.

2. Πρόκειται για τήν προσευχή “Κύριε Ήησοϋ Χριστέ ό Θεός έλέησόν με τον άμαρτωλόν”.

τήριον. Και βουλεύονται ὡς (οἱ) βουλευτές: “Πῶς δεῖ γενέσθαι”. Ἡ τελικὴ ψηφοφορία ὀδηγεῖ σχεδὸν πάντοτε στὴν αἰσθητὴ πράξη.

Ἀπὸ τὴν μακρότατη, πλουσία καὶ πολυειδῆ νηπτικὴ γραμματεία ἐπιλέξαμε σκοπίμως ἓνα μικρὸ πεδίο. Καὶ ἐξ αὐτοῦ, μόνον στοιχεῖα ἀλφαβήτου, ὀλίγιστα, τὰ πρώτιστα, πού διαβάζουν καὶ φανερώνουν τὴν λειτουργία τῶν πονηρῶν λογισμῶν.

Ἄν καὶ ὀλίγιστα ὅσα παραθέσαμε, ὥστόσο ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ εἰσαχθοῦμε στὴν ἐπιμελῶς συγκεκαλυμμένη δομὴ τῆς Φόνισσας. Αὐτὴ θὰ ἤμποροῦσε νὰ ἀποδοθεῖ ὑποτυπωδῶς μὲ τ’ ἀκόλουθα.

II

Τὰ πρῶτα ἕξ κεφάλαια, τὸ ἓνα τρίτο περίπου τοῦ ἔργου, περιέχουν σχεδὸν ἕξ ὀλοκλήρου ἀναμνήσεις³ τῆς προτέρας ζωῆς τῆς Γιαννοῦς (Α΄, Β΄, Γ΄, Ε΄) καὶ τῆς θυγατρὸς Ἀμέρσας (Δ΄, ΣΤ΄). Αὐτὲς ὀνομάζονται ἐπίσης «φαντάσματα, λογισμοί, διαλογισμοί». Καὶ τὸ παράδοξον, ἦτοι ἀξιοσπούδαστον: τὶς ἀναμνήσεις δὲν τὶς προκαλεῖ ἡ Γιαννοῦ. Δὲν τὶς ἀφηγεῖται σὲ κάποιον ἄλλον. Αὐτὲς «ἔρχονται», εἰκάζουμε, ἔξωθεν:

«Οἱ λογισμοὶ καὶ αἱ ἀναμνήσεις της,
ἀμαυραὶ εἰκόνες τοῦ παρελθόντος,
ἮΡΧΟΝΤΟ ἀλλεπάλληλοι
ὡς κύματα μέσα εἰς τὸν νοῦν της,
πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τῆς ψυχῆς της».

Στὴν περίπτωσι τῆς γραίας τὸ «ἔξωθεν» δὲν σαφηνίζεται οὔτε προσδιορίζεται. Ὅρίζεται ὥστόσο ἐκ τοῦ πλαγίου σχεδὸν ὀνομαστικῶς στὴν περίπτωσι τῆς θυγατρὸς. Ὅταν ὁ Παπαδιαμάντης ἐξηγεῖ ὅτι τὰ ψέματα τῆς θυγατρὸς ἐγένοντο «ἅμα τῷ λόγῳ ἀκούσαι ἀλήθειαι», ὡσεὶ ἀνωτέρα τὶς δαιμονία θέλησις νὰ ἤθελε νὰ καλύψει τὸ ψεῦδος της.

Ὅλες ἐπίσης οἱ ἀναμνήσεις –λογισμοί– φαντάσματα ἔρχονται περισσότερον ἢ «ὀλιγότερον τυραννικαὶ καὶ μελανόπτεροι» κοντὰ στὸ λάλημα τοῦ πετεινοῦ, ἐν ὧρα ἀκούσις καὶ βασανιστικῆς ἀγρυπνίας.

Οἱ ἀναμνήσεις τύποις ἀναδιηγοῦνται τὴν ζωὴν τῆς Γιαννοῦς. Κατ’ οὐσίαν ὅμως συστήνουν πρόγραμμα στοχευμένων-καθοδηγούμενων χρήσεων: ἐκτεταμένα κομμάτια ἀπὸ τὴν προτέρα ζωὴν της χρωματίζονται μὲ τὸ παράπονον τοῦ

3. Ἐνθυμήσεις, κατὰ τὴν νηπτικὴν ὀρολογία.

ἀδικοπαθόντος, ζωηρεύουν μὲ τις ἀπίστευτες ἰκανότητες τῆς Γιαννοῦς, καὶ θε-
ριεύουν μὲ τις ἐπιτυχεῖς νικηφόρες ἐκβάσεις. Πάντοτε παρεμβάλλουν τὴν κακὴ
μοῖρα ἐνὸς θήλεος. Τῆς Γιαννοῦς κορασίου, θυγατρὸς, συζύγου, γραίας. Οἱ
ἀναμνήσεις διακόπτονται σπανίως ἀπὸ ἐξωτερικὲς παρεμβολές. Σπάνιες, πλήν
τομότητες. “Ὅπως αὐτὴ ἢ μονόλεκτῃ τοῦ γαμπροῦ «- Σκασμός!»· Ἡ ὁποία ἐπι-
φέρει ἀκαριαῖα τὸν διπλασιασμό τῆς ἀπὸ τὴν Γιαννοῦ: «- Καὶ πλαντασμός!»
Δηλαδὴ ἐπιταχύνει τὴν κύλιση τοῦ Προγράμματος.

Γιὰ τὴν προκειμένη χρεια τοῦ συνεσταλμένου χρόνου, πληρέστερο σχεδὸν
ὑποδειγματικὸ δεῖγμα ἐφαρμογῶν τοῦ Προγράμματος ἀποτελεῖ τὸ Ε΄ Κεφά-
λαιο. Ἄν καὶ τὸ βραχύτερο, ἐντούτοις εἶναι ἴσως τὸ πυκνότερο. Γι’ αὐτό, καὶ
ἀνθεκτικότερο στὴν ἀνάλυση. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι στὸ τέλος τοῦ Ε΄ Κεφαλαίου
ἐπισυμβαίνει ὁ πρῶτος φόνος-πνιγμός. Τῆς ἀρτιγενοῦς ἐγγονῆς.

Τὸ Ε΄ Κεφάλαιο ἔχει ἐτοιμασθεῖ ἀπὸ τὰ προηγούμενα ἀλλεπάλληλα κύμα-
τα τῶν λογισμῶν. Ποῦ ἔρχονται στὴν ἴδια θέση (στὸ φωτογόνι), τὴν ἴδια ὥρα
(ὅταν λαλεῖ τ’ ὀρνίθι), στὴν ἴδια θέση καὶ συνθήκη (φροντίδα τοῦ ἀρτιγενοῦς).
Τὸ κρίσιμο Ε΄ κεφάλαιο εἶναι δυνατὸν κατ’ οἰκονομία νὰ διαιρηθεῖ σὲ δέκα
φωνήεντα καὶ ἓν σιγῶδες τμήμα. Τὰ ὀνομάζουμε Ἀναβαθμούς. Ἐπειδὴ τεχνη-
έντως, θαυμαστῶς καὶ σταδιακὰ ὀδηγοῦν τὴν Γιαννοῦ «νὰ ἐξαρθῆ εἰς ἀνώτερα
ζητήματα». Καὶ τὸν νοῦν τῆς, νὰ ψηλώσει (...).

Στὰ ἔνδεκα τμήματα - Ἀναβαθμούς ἱστοροῦνται διὰ μακρῶν:

1. Ἡ ξενιτεία τῶν υἱῶν καὶ ἡ τριπλὴ φροντίδα τῆς Γιαννοῦς.
2. Οἱ κρίσεις καὶ οἱ ἐπιλογές τῆς γιὰ τίς δύο θυγατέρες.
3. Τὸ βασανιστικὸ ἐρώτημα καὶ ἀφόρητο ἀπόρημα “ἂν ἔπρεπε νὰ γεννῶνται
τόσα κοράσια”.

4. Ἡ ἀνακουφιστικὴ - παρηγορητικὴ ἐρμηνεία γιὰ τὸν πρόωρο θάνατο τῶν
νηπίων καὶ οἱ σχετικὲς “φαινές” ἀντιστροφές ὅτι “ἡ λύπη εἶναι χαρά, οἱ ἀρρώ-
στιες εἶναι εὐτυχήματα”(!)

5. καὶ 6. Οἱ προχωρημένες κρίσεις: (α) “ἂν οἱ ἄνθρωποι δὲν ἦσαν τυφλοί,
δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ βοηθοῦν εἰς τὸ ἔργο τῶν ἀσθενειῶν;” (β) “ἐμεῖς ὡς καλοὶ χρι-
στιανοὶ δὲν θὰ πρεπε νὰ βοηθοῦμε εἰς τὸ ἔργο τῶν ἀγγέλων ποὺ ἀρπάζουν τὰ
ἄωρα νήπια;”

7. Κρίσεις γιὰ ἀγόρια καὶ κοράσια, ἰδίως γιὰ τὰ πτωχὰ ἐφτάψυχα κοράσια:
φαίνονται ὡς νὰ πληθύνονται ἐπιτήδες γιὰ νὰ κολάζουν ἢ ἢ ἀπ’ αὐτὴν τὴν ζωὴ
τοὺς γονεῖς τους.

Τὰ στάδια (1) ἕως (7) ὀδηγοῦν στὰ πρόθυρα τοῦ παραλογισμοῦ.

8. Ζάλη τῆς Γιαννοῦς ἀπὸ τὸν σάλον καὶ τὴν ναυτίαν τῆς ἀναδιηγημένης (τάχα) ζωῆς τῆς.

9. Τῆς Φραγκογιαννοῦς ἄρχισε πράγματι νὰ ψηλώνει ὁ νοῦς. Εἶχεν παραλογίσει ἐπὶ τέλους. Ἐπόμενον ἦτο, διότι εἶχεν ἐξαρθῆ εἰς ἀνώτερα ζητήματα.

10. Ἐχοντας παραλογίσει πλέον, πνίγει τὴν ἐγγονή.

Δέκατο καὶ ἓν, σιγῶδες: Δὲν ἐνθυμεῖται τὸ ὄνειρο τῆς Ἀμέρσας (!).

Εἰς τὰ ἐννέα τμήματα περιγράφονται μὲ μοναδικὸ τρόπο, ἀκριβέστατη μέθοδος καὶ ἀσυνήθη πειστικὴ ἐπιχειρηματολογία “οἱ πικροὶ καὶ πόρρω πλανώμενοι διαλογισμοί”.

Τὸ “πόρρω”, λόγῳ τοῦ “ἐξήρθη”, ἃς τὸ νοήσωμεν καθ’ ὕψος.

Τὸ “πικροί” φέρει καὶ ἀποστάζει τὸ στυφὸν ἀπὸ τὰ οἰκογενειακὰ βάσανα.

Καὶ

Τὸ “πλανώμενοι” κρύβει ἐπιμελῶς τὴν ἀτημέλητον μίξι τῶν ἀναμνήσεων (παλαιῶν συμβάντων) μὲ καθοδηγούμενη καὶ αὐξουσα δοσολογία ἐξωτερικῶν ιδεῶν.

Ὡς χαρακτηριστικὰ δείγματα ἐξωτερικῶν ιδεῶν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιλεγῶν τὰ ἐπόμενα:

α) Ἡ συνειδητὴ ἐπιλογή γιὰ τὴν ἀγαμία τῆς δευτέρας θυγατρὸς.

β) Τὸ ἀπόρημα “γιατί τόσα κοράσια στὸν κόσμον”.

γ) Ἡ ἀποψη ὅτι εἶναι ἔργο Θεοῦ καὶ ἀγγέλων ἡ πρόωρος ἀρπαγὴ νηπίων γενικῶς.

δ) Καὶ σ’ αὐτὸ ὀφείλουν οἱ καλοὶ χριστιανοὶ νὰ βοηθοῦν,

ε) Ἴδιά νὰ παλαίσουν τὴν πληθώρα τῶν κοριτσιῶν καὶ μάλιστα τῶν φτωχῶν.

Οἱ ἐξωτερικὲς ιδέες - λογισμοὶ κλιμακώνονται μὲ τρόπο περύτεχον καὶ σχεδὸν ἀνεπαίσθητο κατὰ τὴν ὀξύτητά τους. Ἐν ἀρχῇ ἐμφανίζονται καὶ εἰσάγονται ὡς ἡπιες, τάχα, τοῦ συρμοῦ ἢ τῶν πολλῶν ἀπόψεις. Βαθμιαῖα ἀποσποῦν καὶ ἐπιτυγχάνουν συναίνεση καὶ συγκατάθεση μέσω προσωπικῶν, τῆς Γιαννοῦς κυρίως, συμβάντων. Σταδιακῶς ὑψοῦνται σὲ σκληρότατες θέσεις ποῦ ζητοῦν καὶ εὐρίσκουν ἐξίσου σκληρότατον συνεργό.

Δι’ αὐτῶν ὁ νοῦς τῆς Χαδούλας αἰχμαλωτίσθηκε, ἐσκοτίσθη, ἐξήρθη, δηλαδὴ ἐμετεωρίσθη καὶ ὡς ἐπηρμένος ἦτοι ἐψωνισμένος ἐπίστευσε καὶ συναίνεσε εἰς τὸ ἀνθρωποκτονικὸ - παιδοκτονικὸ σχέδιον τῶν πονηρῶν λογισμῶν. Οἱ ὅποιοι ἐπέτυχαν νὰ πωλήσουν τὸ σχέδιόν τους (α) ὡς συνεργία καλοῦ χριστιανοῦ στὸ ἔργο τοῦ Θεοῦ, (β) ὡς ἀνακούφιση τῶν ταλαίπωρων γονιῶν (!).

Μετ’ αὐτά, “ὀλίγα δευτερόλεπτα” μόνον καὶ δύο τῶν χειρῶν κινήσεις ἐξαρκοῦν γιὰ νὰ τελεσθεῖ ὁ πρῶτος πνιγμὸς καὶ φόνος. Οἱ λοιποὶ ἔρχονται σχεδὸν ἀπὸ ταῦτομάτου, ἀβίαστα. Φτάνει νὰ δοθεῖ ἡ κατάλληλος εὐκαιρία.

III

Ἄν καὶ περιορισμένες, οἱ ἐμφανεῖς φιλοκαλικές χρήσεις ἀνιχνεύονται μὲ τὴν βοήθεια τῶν προηγουμένων εὐκολότερα σπὸ κείμενο τῆς Φόνισσας. Μνημονεύουμε καὶ σχολιάζουμε τὶς πιὸ χαρακτηριστικές, ἰδίᾳ αὐτὲς ποὺ ἐπιστηρίζουν ἰσχυρότερα τὴν ἐρευνητικὴ μας πρόταση.

1. Ὁ ἄη-Γιάννης ὁ Κρυφός.

Μέσω τοῦ ἐρειπιῶνος, τοῦ ἐρειπωμένου πολίσματος, ὁ Παπαδιαμάντης εἰσέρχεται ἀσκεπῆς εἰς τὰ τρισβαθὰ τῆς Γιαννοῦς, στὰ ἐνδότερα τῆς νηπτικῆς μεθόδου. Καὶ ζωντανεὺει οἰονεὶ φωτο-γραφικῶς τὴν κοιμωμένη ρίζα, τὴν ἀφετηρία τῶν παθῶν γιὰ τὴν πολὺπαθὴ γραῖα. Ζω-γραφεῖ τὴν κρυφή, τὴν ἀξομολόγητὴ καὶ ἀνεξαγόρευτὴ ἁμαρτία τῆς νεαρᾶς τότε Χαδούλας-νύμφης: τὰ κλοπιμαῖα ὄβολα ἀπὸ τὰ ἐπὶ ἴσης κλεμμένα τῆς μητρὸς τῆς. Χρονικῶς συστήνει τὸ πρῶτον “κρυπτόν” ἁμαρτημὰ τῆς (βλ. ἀνωτ. “ρῆμα κρυπτόν ἀνόμημα”). Ὑπάρχει καὶ δευτέρου κρυπτόν, σιγῶδες, οἰονεὶ βιοποριστικόν: ἡ θανατερὴ ἐπέμβαση στὰ σωθικὰ τῆς ἀπεγνωσμένης Μαρουσῶς. Ἐπέμβαση τὴν ὁποῖαν ἐπεχείρησεν ἀνεπιτυχῶς ὁ θίασος ὄλος τῶν “φίλων” γυναικῶν τῆς Μαρουσῶς. Ἀλλά, μόνη εἰς αὐτὸ ἡ Γιαννοῦ εὐστόχησε!

2. Μονολόγιστος, ἀδιάλειπτος ἢ νοερά προσευχή. Ἡ ἐπὶ τὸ ἀπλούστερον, ἡ εὐχή.

Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπίκληση τοῦ παναγίου ὀνόματος, τοῦ ὑπὲρ πᾶν ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ, μὲ τὴν βραχύτατὴ προσευχή “Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ἐλέησον με”. Ἡ Γιαννοῦ γνωρίζει τὴν εὐχή. Σὲ κρίσιμες στιγμὲς ταραχῆς καὶ ἀπόγνωσης τὴν προσφέρει καὶ εὐρίσκει ἀνάπαυση. Ἔστω προσωρινή!

Ἐξ ὅσων γνωρίζουμε, ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς προσευχῆς ὡς μονολόγιστης συνήθως ἀποδίδεται στὴν βραχύτητά τῆς. Ἀπὸ τὴν προκειμένη ἐρευνα προέκυψε ὅτι ἐνδεχομένως ἐρμηνεύεται καὶ ἐκ τοῦ ἐναντίου. Δηλαδή: ὅπως οἱ πονηροὶ λογισμοί, ὅταν εὐρίσκουν πρόσφορο ἔδαφος στὴν ἀφύλακτὴ καρδιά, συστήνουν “κρυπτόν ρῆμα” ἢτοι “μονολόγιστον ἔμφασιν” εἰδωλικὴν πράγματος πονηροῦ, ἔτσι καὶ ὁ ἀδιάλειπτος προσευχόμενος νοῦς στερεώνεται σὲ ἓνα ἀγαθὸν λογισμὸν-μνεία- ἐπίκληση τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ (=μονολόγιστος εὐχή) γιὰ νὰ ἀντιπαραίσει τὸ δαιμονικὸν καὶ εἰδωλικὸν μονολόγιστον!

3. “Ἐψήλωσεν ὁ νοῦς τῆς”.

Ἐμβληματικὴ διατύπωση. Θὰ ἠμποροῦσε νὰ συστήνη καὶ τίτλον τῆς προκειμένης γραφῆς. Ὑπὸ ὄρους συνοψίζει ἐνδεχομένως τὸ κρυφὸ παίγνιο τῶν λο-

γισμῶν. Ἡ γνωστὴ ἀπόδοση (: παραλογίζω,-ομαι), ποὺ βασίζεται στὸ ἴδιο τὸ κείμενο, εἶναι δυνατόν νὰ αἰτιολογηθεῖ ἀκριβέστερα καὶ συνεπέστερα.

Ἡ ἀνάγνωση τῶν σχετικῶν ἐδαφίων, ἰδίᾳ στὸ Ε΄ Κεφάλαιο, εὐκολύνεται καὶ ἀποκτᾶ ἐρμηνευτικὸ βάθος, ἂν συνυπολογισθεῖ ἡ νηπτική ἐκδοχὴ γιὰ τὸν μετεωρισμό-ρεμβασμὸ τοῦ νοός. Βάσει αὐτῆς, ἐκτιμοῦμε, ὁ Παπαδιαμάντης δημιουργεῖ θεσπέσια ποιητικὴ μεταφορὰ. Μεταπλάθοντας τὴν συγκεκριμένη νηπτικὴ ἀνάλυση, ἐξ ἑνός. Καὶ ἀξιοποιώντας βεβαίως σχετικὴ, πλὴν τομώτατη, λαϊκὴ ἔκφραση, ἐξ ἑτέρου. Λόγω τοῦ θεσπεσίου ἀποτελέσματος, ἀξίζει νὰ παραθεθεῖ κάποιον νηπτικὸ ἰσότοπον, πλὴν καὶ ἰσοδύναμον καὶ ἰσάξιον καὶ ἰσότροπον, ποὺ ἀπέχει –ὦ τοῦ θαύματος– πλέον ἢ δέκα καὶ πέντε αἰῶνες:

(κδ΄) “Ἄλλ’ οὐ δύναται ὁ νοῦς
νικῆσαι φαντασίαν δαιμονίαν
δι’ ἑαυτοῦ μόνον·
μήποτε τοῦτο θαρρείτω·
πανοῦργοι γὰρ ὄντες,
καὶ ἠττᾶσθαι ὑποκρίνονται,
ἄλλοθεν διὰ κενοδοξίας ὑποσκελίζοντες·
τῇ δὲ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐπικλήσει,
στήναι δολιεύσασθαί σε,
οὐδὲ κἂν πρὸς ὥραν ὑπομένουσιν.

(κε΄) “Ὅρα μὴ οἰηθῆς
κατὰ τὸν πάλαι Ἰσραήλ,
καὶ παραδοθήσῃ καὶ αὐτὸς
τοῖς νοητοῖς ἐχθροῖς.
Ἐκεῖνος γὰρ παρὰ Θεοῦ τῶν ὄλων,
τῶν Αἰγυπτίων ἀπαλλαγείς,
βοηθὸν εἰς ἑαυτὸν ἐπενόησεν
εἶδωλον χωνευτόν.

(κστ΄) Εἶδωλον δὲ χωνευτὸν νοήσεις,
τὸν ΑΣΘΕΝΗ ἡμῶν ΝΟΥΝ· ὅς γε
[α] ἕως μὲν Ἰησοῦν Χριστὸν παρακαλεῖ
κατὰ τῶν τῆς πονηρίας πνευμάτων,
εὐκόλως αὐτοὺς καταδιώκει·
καὶ μετ’ ἐπιστήμης ἐντέχνου τροποῦται
τὰς ἀοράτους καὶ πολεμίους τοῦ ἐχθροῦ δυνάμεις.

[β] ἐπὶ ἀν δὲ αὐτός	(1)	
εἰς ἑαυτὸν	(2)	
ἀφρόνως	(3)	(I)
θαρρήση	(4)	
ὄΛΩΣ	(5)	
ὡς ὁ λεγόμενος ὀξύπτερος		
καταράσσεται		(II)
(.....)		
Ὁ δ' εἰς ἑαυτὸν θαρρῶν		
καὶ μὴ εἰς Θεόν,		
πεσεῖται πῶμα ⁴ ἐξαισιώτατον» ⁵ .		

Γιὰ τὴν ἀκριβέστερη ἀνάγνωση τοῦ ἐδαφίου ἀπαιτοῦνται, πέρα τῶν ἄλλων, καὶ δύο λεξικογραφικὲς διασαφήσεις. Ὁ ὄρος «ὀξύπτερος» ὡς ἐπίθετον, ὁ ἔχων ταχείας πτέρυγας. Ὡς οὐσιαστικόν, ὁ ἰέραξ. Ὁ ὄρος «καταράσσω» (α) κτυπῶ κατὰ γῆς μετὰ κρότου, κατασυντριβῶ. (β) Ἐπὶ θαλασσίων πτηνῶν, πίπτω ὡς οἱ κολιοὶ μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ κάτω. Ἐντεῦθεν (γ) ὡς ἀμετάβατον, πίπτω κάτω, πίπτω κατακέφαλα.

Ἴδού, λοιπόν, τὸ ὄλον τῆς εἰκόνας σὲ ἐλεύθερη πλὴν ἐλεγχόμενη ἐρμηνευτικὴ ἀνάταξη. Ὁ νοῦς τῆς Γιαννοῦς ὄλος ἐνωρίτατα ἐθάρρησεν ὄλως καὶ ἀφρόνως εἰς τὸν ἑαυτὸν του. Εἰς ὅλα εὗρισκεν λύση. Πόρον. Διαφυγὴν. Ἀκόμη καὶ στὴν προκειμένη ἀδυσώπητον συνθήκη. Καὶ ἄρχισε νὰ ὑψοῦται.

Νὰ ψηλώνει:

- μὲ ὀξείας πτέρυγας, ἦ
- ὀξέως νὰ περσοῦται.

Αὐτά, βεβαίως, κατὰ τὸ φαινόμενον (!). Διότι, κατὰ τὸ πρᾶγμα, οἱ πονηροὶ λογισμοὶ ἐσκοτίσαν τὸν νοῦν ἅμα τῇ εἰσόδῳ αὐτῶν εὐρόντες τὸν νοῦν κενόδοξον. Καὶ τὸν αἰχμαλώτισαν. Καὶ τὸν ἐμετεώρισαν ὡς τὸν θόλον τοῦ οὐρανοῦ ὑποβάλλοντας τὴν ἰδέα ὅτι εἶναι συνεργὸς τῶν ἀγγέλων, ἀκόμη καὶ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ. Ἦ, ὅπως σοφὰ καὶ κοφτὰ καὶ ποιητικὰ ἀποφαινεται ἡ λαϊκὴ ρῆσις: «τὸν πῆρε καὶ τὸν σήκωσε»⁶.

4. Πρὸβλ. Ἰώβ, ιη' 12.

5. ΗΣΥΧΙΟΥ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ (Πρὸς Θεόδουλον...), *Φιλοκαλία*, τόμ. Α' 144-145.

6. Ἦ ἄλλως μὲ τὴν μορφὴ τῆς κατάρας «...μὴ σὲ πάρει καὶ σὲ σηκώσει (ἐνν. ὁ ἐξαποδῶ)».

Συμπέρασμα ἐξ αὐτῶν λαμβάνουμε προτελευταίον. Ὅταν, λοιπόν, ἀρχίζει νὰ ψηλώνει ὁ νοῦς τῆς Γιαννοῦς, τότε στό στάδιο (3) τῶν ἀναμίξ λογισμῶν παίρνουν τὸ πάνω χέρι οἱ φόνιοι λογισμοὶ τοῦ ψεύτη καὶ ἀνθρωποκτόνου διαβόλου. Τότε οἱ λογισμοὶ τῆς ταλαίπωρης καὶ ἀνυπεράσπιστης πλέον γρᾶϊας σύρονται ὑψούμενοι ὀπίσω τῶν δαιμονικῶν. Λείπεται καὶ ἀναμένουμε νὰ ἀκούσουμε τὴν πλαταγή τοῦ ὄξυπτέρου νοός. Ἡ σφοδρότητα τοῦ καταράσσεσθαι θὰ κριθεῖ ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ μετεωρισμοῦ.

Συμπέρασμα μικρόν, οὐχὶ ἀσήμαντον. Ὁ τίτλος *Φόνισσα* βεβαίως ἀναπηδάει ἀπὸ τὴν κραυγὴ τοῦ ἄλμυροῦ νεροῦ στὴν σπηλιά καὶ στό ὄνειρο τῆς Γιαννοῦς. Στὶς νηπτικὲς πάντως πηγὲς οἱ πονηροὶ λογισμοὶ ὀνομάζονται «φόνιοι» καὶ μεταξὺ τῶν ἐπιτευγμάτων τους ἀναφέρονται καὶ οἱ φόνιοι.

4. Ἡ Γιαννοῦ δὲν κάμπτεται οὔτε ἀπὸ τὰ πνιγηρὰ συμβάντα οὔτε ἀπὸ τὴν διπλὴ σκληρὴ καταδίωξη τῆς ἐξουσίας καὶ τῶν ὀνειρῶν οὔτε ἀπὸ τὶς κρίσεις τῶν τρίτων· ἐπιζητεῖ, ἀναμένει καὶ εἰκάζει ὅτι λαμβάνει «σημάδι ἀπὸ τὸν Θεό» (!)

Πέρα τοῦ προφανοῦς πειρασμοῦ τῆς κενοδοξίας (: ἀπαίτηση γιὰ εἰδικὴ προσωπικὴ τηλεφωνία μὲ τὸν Ὑψιστο), ἀκριβέστερα ἐξ αἰτίας αὐτοῦ τοῦ πειρασμοῦ ἐμφανίζεται ἓνα πονηρὸ (δαιμονικόν) πνεῦμα τὸ ὁποῖον ποιεῖ τὴν ψυχὴν ἀναίσθητον. Τὸ ἀκόλουθο ἐδάφιο προέρχεται ἀπὸ τὰ «*Κεφάλαια περὶ διακρίσεως παθῶν καὶ λογισμῶν*» τοῦ Εὐαγγερίου καὶ συνοψίζει μὲ σαφήνεια τὰ παρεπόμενα αὐτῆς τῆς δοκιμασίας.

« (ι') Περὶ δὲ τοῦ δαίμονος
τοῦ τὴν ψυχὴν ποιῶντος ἀναίσθητον,
τί δεῖ καὶ λέγειν;
Ἐγὼ γὰρ δέδοικα γράφειν περὶ αὐτοῦ,
πῶς ἡ ψυχὴ τῆς οἰκείας ἐξίσταται καταστάσεως
παρὰ τὸν καιρὸν τῆς ἐπιδημίας αὐτοῦ
καὶ τὸν φόβον καὶ τὴν εὐλάβειαν ἀποδύεται·
καὶ τὴν ἁμαρτίαν, οὐχ ἁμαρτίαν
λογίζεται·
καὶ τὴν παρανομίαν οὐ νομίζει
παρανομίαν
κολάσεώς τε καὶ κρίσεως αἰωνίου
ὡς ψιλοῦ ῥήματος μέμνηται·
καταγελαῖ δὲ ὄντως σεισμοῦ πυρφόρου·
καὶ Θεὸν μὲν δῆθεν ὁμολογεῖ·

τὴν δὲ πρόσταξιν αὐτοῦ οὐκ ἐπίσταται.
 Τύπτεις εἰς τὰ στήθη,
 κινουμένης αὐτῆς πρὸς τὴν ἁμαρτίαν,
 καὶ αὕτη οὐκ αἰσθάνεται.
 Ἄπὸ Γραφῶν διαλέγῃ, καὶ ὄλη πελώρεται
 καὶ οὐκ ἀκούει.
 Ὅνειδος αὐτῇ τὸ παρὰ ἀνθρώπων προσφέρεις
 καὶ οὐ λογίζεται.
 Τὴν παρὰ τοῖς ἀνθρώποις αἰσχύνῃ,
 καὶ αὐτὴ οὐ συνήισι,
 δίκην χοίρου καμμύσαντος, καὶ τὸν φραγμὸν
 διακόψαντος.
 Τοῦτον δὲ τὸν δαίμονα,
 κενοδοξίας χρονίσαντες ἐπάγουσι λογισμοί.»⁷
 (...)

5. Κρυμμένην εἰς τὸ τέλος περιήπου τῆς Φόνισσας ἀνευρίσκουμε πόλυδύναμον ἐρμηνευτικὴν κλεῖδα, τὸ χάρισμα τῆς διακρίσεως.

Ἐξηγτημένη ἀπὸ τὴν αἰτιὰ καὶ ἀπὸ τὴν διπλὴ καταδίωξη (τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν ὄνειρων-τύψεων), ἡ Χαδούλα πίπτει νὰ κοιμηθεῖ στὴν τελευταία κρύπτη, εἰς τὴν ὑγρὰν ἄλμη τῆς σπηλιᾶς. Ἐκεῖ τὴν ἐπισκέπτεται καὶ τὸ τελευταῖο φρικῶδες ὄνειρο. Σ' αὐτὸ ἀκούει μεταξὺ ἄλλων καὶ ἐνωτίζεται τὸ νερὸ τῆς στέρνας νὰ βρυχᾶται μ' ἔναρθρον φωνή: –«Φόνισσα, φόνισσα».

Ἀκούει ἐπίσης τὴν λαρυγγώδη φωνὴν τοῦ Καμπαναχμάκη (ὁ ὁποῖος τὴν προτρέπει νὰ πάει) «–Στὸ Ἐρημητήριο...»! Τότε λαμβάνει τὴν ἀπόφασιν, ἅμα φέξῃ καλὰ... νὰ διευθυνθῇ πρὸς τὸν Ἄη-Σώστη. Ἐκεῖ θὰ ἐξομολογεῖτο ὅλα τὰ «πάθια τῆς». Καιρὸς μετανοίας πλέον...

Πέρα τῆς προτροπῆς τοῦ Καμπαναχμάκη διὰ ζωσῆς πρὸς διημέρου καὶ σὲ ἐπανάληψιν ἐν ὄνειρῳ, συνυπολογίζει ἡ Γιαννοῦ ὅσα πολλὰ εἶχεν ἀκούσει ἀπὸ εὐλαβεῖς γυναῖκες περὶ τῶν ἀρετῶν τοῦ Γέροντος ἐκείνου ποὺ κατεστάθη πρόσφατα στὸν Ἄη-Σώστη. Ἡ θεσπέσια περιγραφὴ τῆς ἀποφάσεως ποὺ ἔλαβε ἡ Χαδούλα ἔχει ὡς ἐξῆς:

«Ἐλεγαν,
 ὁ γέρον παπ' Ἀκάμιος

7. Φιλοκαλία Α' 49-50.

ἦτο αὐστηρὸς πνευματικός,
πλὴν εἶχε τὸ σπάνιον χάρισμα
τῆς ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΣ τῶν ΛΟΓΙΣΜΩΝ,
κ' ἔφθανε μέχρι προορατικότητας.
Αἱ γυναῖκες ἐβεβαίουν
ὅτι ἦτο σωστὸς κρυφιογνώστης,
καὶ σοῦ ἔλεγεν
τί εἶχες μέσα σου.
Καὶ πολλάκις ἐξωμολόγει τὸν μετανοοῦντα
πολὺ περισσότερον

ἢ
ὅσον αὐτὸς ἤθελε νὰ ἐξομολογηθῇ.
Διὰ τὴν Φραγκογιαννοῦ θὰ ἦτο εὐτύχημα,
ἂν εἶχεν εἰλικρινῆ ἀπόφασιν νὰ ἐξομολογηθῇ,
νὰ εὐρίσκετο εἷς πνευματικὸς ὅστις νὰ τὴν ἀπήλλαττεν ἀπὸ τὸν κόπον καὶ
ἀπὸ τὸ φοβερὸν βάσανον τοῦ δισταγμοῦ, λέγων: «Αὐτὸ κι αὐτὸ ἔκαμες!»
Ἦρκει νὰ μὴν τὴν ἀτήλιζε... »

Ἐκτιμοῦμε ὅτι σ' αὐτὸ τὸ ἐδάφιο ὁ Παπαδιαμάντης ἄφησεν εἰς τὸ φανερὸν
τὴν ἰσχυρότερην νηπιτικὴ κλεῖδα τοῦ ἔργου: τὸ σπάνιο χάρισμα τῆς διακρίσεως
τῶν λογισμῶν πού διέθετε ὁ αὐστηρὸς πνευματικὸς, ὁ σωστὸς κρυφιογνώστης.
Ἐὰν ἡ ἐρευνητικὴ μας πρότασις εὐσταθεῖ, τότε τὸ ΙΖ' κεφάλαιο ἀποτελεῖ κο-
ρυφαίωσι γιὰ τὴν πλοκὴν τοῦ ἔργου. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴν κιόλας ἡ Γιαννοῦ εἰσέρχεται
σταδιακῶς καὶ σχεδὸν ἀνεπαίσθητως στὴν ἀτελεύτητον δίνη τῶν ἐνθυμήσεων,
σὺν ἀτέρμονα στροβιλισμῷ τῶν πονηρῶν λογισμῶν, μὲ τὰ γνωστὰ ψηλαφητὰ
ἀποτελέσματα. Σκληρὸς πυρήνας τοῦ παιγνίου, τὸ ἀναμιξ καὶ ἡ σύγχυσις τῶν
λογισμῶν. Πού φθάνει στὴν ἀκραία μορφή, ἰδέες καὶ ἔργα ἰδικά της ἢ ἔργα καὶ
ἰδέες πού στήνονται σὲ συνεργασία μὲ τὸν ἐξαποδῶ, αὐτὰ ὅλα νὰ ἀποδίδονται
σὺν Θεῷ, δηλαδὴ ὅτι γίνονται σὺν ὀνομά Του, ἢ μὲ τὸ θέλημά Του.

Ἡ φοβερὴ ὡστόσο καὶ ἀδυσώπητος πραγματικότητα τῆς δισοῆς καταδιώ-
ξης τὴν ἐξουθενώνει. Μαζὶ καὶ τὴν καθιστᾷ παλινδίνητον, τὴν ἐμφανίζει παλιν-
αυτόμολον. Ὁ Παπαδιαμάντης ὀνομάζει τὴν ἀφόρητη συνθήκη τῆς Γιαννοῦς
«κόπον καὶ φοβερὸν βάσανον τοῦ δισταγμοῦ». Ἀπὸ αὐτὴν λοιπὸν τὴν κατάστα-
ση θὰ τὴν ἐλύτρωνε ἕνας αὐστηρὸς πλὴν χαρισματοῦχος πνευματικὸς πού
ἀσκει τὸ χάρισμα τῆς διακρίσεως τῶν λογισμῶν. Θὰ τῆς ἔλεγε: «Αὐτὸ κι αὐτὸ
ἔκαμες»!

Ἄν τὸ ἐπόμενο ΙΗ' κεφάλαιο συστήνει τὴν ἔξοδο τῆς γραφῆς, τὸ προκείμενο δέκατον ἔκτο ἀποτελεῖ κορύφωση τοῦ δράματος, πὺν ἐτοιμάστηκε ἀπὸ τὰ προηγούμενα δεκαπέντε. Αὐτὰ σχεδιάστηκαν ὡς σταδιακοὶ ἀναβαθμοὶ στὸ ὀξυπετὲς παίγνιο τοῦ νοῦ, τῶν ἐνθυμήσεων, τῶν λογισμῶν.

Δίδυμος ἀπορία καὶ ἀποκρίσεις, πρὸ τῆς ἀποφωνήσεως.

α) Εἶναι, λοιπόν, ὁ Παπαδιαμάντης κάποιος εὐφυῆς, ἔστω, πλὴν μεταποιητῆς ἀσκητικῶν ἀφηγημάτων; Καί,

β) ἐάν τὸ ὕλικό τῆς μυθοπλασίας του τὸ ἀντλεῖ ἀπὸ «μσαιωνικὲς-καλογε-
ρικὲς ὄνειροπλασίες», τότε πῶς ἐξηγεῖται τὸ δισοδ παράδοξο; Οἱ μὲν τάχα προοδευτικοὶ κριτὲς του νὰ γηράσκουν πρὸ ὥρας καὶ ὁ Παπαδιαμάντης, δη-
λαδὴ τὸ ἔργο του, νὰ θάλλει νεάζον ὡς τὸ ξύλον τὸ πεφυτευμένον παρὰ τὰς διε-
ξόδους τῶν ὑδάτων;

Ἄποκριση Α'

Ὁ Παπαδιαμάντης ἀρύεται ὕλικό κατὰ περίπτωσιν ἀπὸ πολλὰς περιοχὰς καὶ περιόδους. (Ἦδη σὲ προηγούμενο μελέτημά μας ἐντοπίσαμε προσλήψεις σ' ἓνα μόνον διήγημα, σὲ μίαν καὶ μόνην σελίδα ἐκτὸς τῆς ρητῆς-αὐτούσιας ὀμη-
ρικῆς, ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο καὶ τὸν Εὐστάθιο Θεσσαλονίκης.)⁸ Τὰ νηπτικά-καλογε-
ρικὰ συστήνουν ἓνα μέρος τῶν προσλήψεων, ἐνδεχομένως τὸ προσφιλέστερο. Ἄρνούμενος ὡστόσο ὁ Σκιαθίτης ἐκεῖθεν ὕλικό δημιουργεῖ νέα δημιουργία. Τὸ δάνειο γίνεται προπλασμὸς ζωγραφικὸς. Ὅπου ζωγραφοῦνται ζωντανὰ καὶ ζω-
γραφοῦνται ζωηρὰ καινουργῆ πρᾶγματα. Προκείμενου γιὰ τὴν Φόνισσα ἔχο-
με πεισθεῖ ὅτι μεγαλοφυῶς συλλαμβάνει καὶ ἀριστοτεχνικῶς ἐκτελεῖ τὸ ἀκό-
λουθο καινοτόμο στὴν παλαιότητά του πρόγραμμα· ἐνῶ τὸ ὑποκείμενο νηπτικό
ὕλικό ἀναφέρεται στοὺς ἀτομικοὺς πειρασμοὺς, στοὺς ἑξατομικευμένους λογι-
σμοὺς, ὁ Παπαδιαμάντης τὸ ἀναγεννᾷ, τὸ ἀναπλάθει. Καὶ τοῦτο, γιὰ νὰ εἰσα-
γάγει στὸ ἀριστοῦργημα τῆς Φόνισσας συλλογικὲς προλήψεις, κοινωνικὲς ἰδε-
οληψίες. Οἱ ὁποῖες, ἄς ὑπογραμμισθεῖ μετ' ἐπιτάσεως, ἐπιχωριάζουν σὲ χρι-
στιανικὰ ἀκροατήρια. Καὶ οἱ ὁποῖες ἐπέχουν θέση "γενικῶν-διαδεδομένων-
πειρασμικῶν-λογισμῶν". Ὡς παραδείγματα ἐπιλέγουμε νὰ σημειωθοῦν:

8. Βλ. ΣΙΑΣΟΥ Λ. ΧΡ., «Ἀμφίλοξα παπαδιαμαντικά», Πρακτικά Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη (Ἀθήνα 1-5 Νοεμβρίου 2001) (σσ. 443-455) 451-454 (Δόμος, Ἀθήνα 2002).

- ή κακή μοῖρα τῶν κορασίδων,
- ὁ βραχνὰς τῆς ἀποκατάστασής τους,
- τὸ μισούμενο ἀπὸ ὅλους πλὴν καὶ ἀπαιτούμενο ἀπὸ ὅλους «τράχωμα» (κοινῶς, προίκα).

Ἔτσι γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τόσον τῆς σχετικῆς (νηπιτικῆς) γραμματείας ὅσον καὶ τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας εἰσάγονται συλλογικὲς, δηλαδὴ κοινωνικὲς, ἰδεοληψίαι καὶ ἀνακρίνονται, ἤτοι ἀφήνονται νὰ λειτουργήσουν, μὲ τοὺς ὄρους τῶν πειρασμικῶν λογισμῶν. Γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοῦ τὸ ἐπιτυχὲς ἐγχείρημα μαζί καὶ τόλμημα δὲν κρίνεται μόνον καινοτόμο. Ἐπιπροσθέτως φανερώνεται καὶ μοναδικό-ἐκκλησιαστικό. Γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ μόνον;

Ἀπόκριση Β΄

Ἄν εὐσταθεῖ ἡ πρότασή μας, τότε τὸ πείραμα-τόλμημα τῆς Φόνισσας μὲ ὑποστηρικτικὲς ὀρισμένες συγγενεῖς καὶ συναφεῖς γραφές (π.χ. *Ἡ Μαυρομαντηλοῦ*, *Ὁ γάμος τοῦ Καραχμέτη*) ἀποδεικνύεται τόσο λειτουργικὸ ὥστε νὰ αἰρεται ἐπάνω τῶν καιρικῶν τοῦ δημιουργοῦ του. Ἐξ ὅσων γνωρίζουμε, ὁ Παπαδιαμάντης, μόνος αὐτός, διατυπώνει ὀξυνοῦστατη ἐρμηνεία γιὰ τὴν διαχρονικὴ γένεση, ἀκριβέστερα «ἀναγένεση» τοῦ κακοῦ. Ἡ ὁποία ἐμπειρικῶς ἐλέγχεται ὡς ἡ μόνη ἴσως ἰσχυρὴ, δηλαδὴ ἀποτελεσματικὴ. Σὲ ἄλλη του γραφὴ ἀποφαίνεται ὅτι, μετὰ τὴν πώση τῶν Πρωτοπλάστων, ἡ δευτέρη μεγαλύτερη πώση ἔγινε (διάβαζε: γίνεται) μὲ τὴν ἐπινόηση καὶ κατασκευὴ ἀφηρημένων ἐννοιῶν. Ὁ Παπαδιαμάντης βεβαίως δὲν εἶναι ἱστορικός τῶν ιδεῶν. Οὔτε ἐκπονεῖ πραγματεῖες «Τίνα καὶ πόθεν τὰ κακά» ὡς ἄλλος φιλόσοφος νεοπλατωνικός. Τὸ ὀξυμένο του ὅμως αἰσθητήριο τοῦ λογίου καὶ ἐκκλησιαστικοῦ ἀνιχνεύει ὅτι οἱ ἀφηρημένες ἐννοίες μαζί καὶ ιδέες ἐνδέχεται νὰ γίνουν τὰ τομότερα ἐγχειρίδια. Ἰδίως ἂν πέσουν στὰ χέρια πονηρῶν κουρτιζάνων τοῦ ἔξαποδῶ. Καὶ ἰδίως, νὰ προσθέσουμε ἐμεῖς διὰ τὴν σήμερον, ἂν χρῆμα ρέει ἄφθονον. Προκειμένου

ἡ ἰδέα → εἰκόνα → κατοπτρικὸ εἶδωλο → μονολόγιστος ἔμφασις

ποὺ προβάλλεται μὲ τὴν ἰσχυρότατη ἐπαναληπτικὴ διαφήμιση νὰ ἐντυπωθεῖ στὸν νοῦ μέσῳ τῆς φαντασίας. Δηλαδὴ, ἀσκητικῶς εἰπεῖν, νὰ χρονίσει. Καὶ ἔτσι νὰ ἀκολουθήσουν μὲ μαθηματικὴ ἀκρίβεια καὶ σειρά: τὸ ἀναμίξι, ἢ συγκατάθεση, τὸ βουλευτήριο, ἢ αἰσθητὴ πράξι. Ὁ σημερινὸς ἀναγνώστης διαβάξει εὐχαρίστως τὸν συκοφαντημένο καὶ μὴ ἀναγνώσιμο Παπαδιαμάντη, ἐπειδὴ, μεταξὺ ἄλλων, στὴν ἐκλαϊκευμένη γιὰ τοὺς πολλοὺς καὶ ἀπλοὺς *Φιλοκαλία* του παρηγορεῖται, ἐπειδὴ ἐννοεῖ πῶς λειτουργοῦν πειρασμικῶς ἐν ἀρχῇ καὶ φο-

νικῶς περὶ τὰ τέλη σημερινές κοινωνικές ιδεοληψίες (...). Καί, ὡς φαίνεται, αὐτὸ θὰ ἰσχύει γιὰ μακροῦς, ἀκόμη, μακρότερους χρόνους.

Πόρισμα, ἦτοι, κατὰ τοὺς γεωμέτρως,
πάρεργος ὠφέλεια

Οἱ δύο Ἀποκρίσεις συνιστοῦν ἐκ τοῦ πλαγίου καὶ ἐξήγηση στὸν ὑπότιτλο τῆς *Φόνισσας* «κοινωνικὸν μυθιστόρημα». Αἰτιολογοῦν ἐπίσης τὸν ἰσχυρισμὸν μας ὅτι σ' αὐτὸ τὸ ἔργο περιέχεται γιὰ τοὺς πολλοὺς καὶ τοὺς ἀπλοῦς –οὐχὶ τοὺς εἰδικούς– ἡ πληρέστερη στὸ εἶδος τῆς ἀνθρωπολογία: ἡ πῶς λειτουργική, ἡ διαχρονικότερη, καὶ ἐμπειρικῶς ἐκ τοῦ ἀποτελέσματος ἐλεγχόμενη.

Κεφάλαιον τοῖς εἰρημένοις

Αὐτὸν τὸν κολοφῶνα τῆς *Φόνισσας* τολμοῦμε ἅμα καὶ χαίρομεν νὰ ἐπιθέσουμε στὰ προηγούμενα. Τὴν ἀρχαιότερον λύση τοῦ δράματος ποὺ ἐκτυλίσσεται στὸν λαιμὸ τῆς ἄμμου. Ἐκεῖ, μεταξὺ ἄλλων, ἀδήλων εἰς ἡμᾶς καὶ μυθικῶν, τουτέστιν προστατευμένων ἀπὸ τὴν μονομανίαν καὶ βεβαιότητες τῶν εἰδικῶν, ἐπισυμβαίνει ἡ τροπικὴ ἅμα καὶ ποιητικὴ ἀντίπωση τοῦ ὄξυπετοῦς, τοῦ ἰέρακος, τοῦ νοός. Ὁ ὁποῖος ὄλος ἐθάρησεν ὄλωσ καὶ ἀφρόνως εἰς τὴν δυνάμει του. Καὶ ἰδοὺ θέαμα, διορθώνουμε, πῶμα ἐξαισιώτατον: καταράσσεται ὡσεὶ βολὴ ἐπὶ τῆς ὑαλίνης καὶ περιβρυχίου ἐπιφανείας.

Ὅμως ὁ Σκιαθίτης δὲν νιώθει πλωρὸς τοῦ ἄλλου κόσμου. Αἰσθάνεται καὶ αὐτὸς συνοδίτης τῆς Γιαννοῦς στὸν ἔρμο αὐτὸν μπου ντουνιά. Γιαυτὸ καὶ φιλοτεχνεῖ μὲ ἀσυνήθη, ἴσως μοναδικὴ στὰ λογοτεχνικὰ χρονικά, φιλανθρωπία τὴν ἔξοδο. Ἡ τὸ ἐξόδιον.

Μὲ τρεῖς ἄδρες πινελιές ἐπιτυγχάνει ἐν ταύτῳ ἄθλον τρισσόν:

α) Ἀφαρπάζει στοργικὰ τὸ πλάσμα τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τοὺς αἰχμηροὺς, τοὺς τεταμένους ὄνυχας τῆς βραδείας καὶ νωθῆς κοσμικῆς ἐξουσίας.

β) Τὸ ἀγκαλιάζει καὶ ἔτσι τὸ διασώζει ἀπὸ τὰ θρησκευτικὰ βουλευτήρια τὰ καὶ ἀγριωδέστερα τῶν κοσμικῶν, μαζὶ καὶ ἀπὸ τὰ ἐπιστημονικὰ ἐργαστήρια, τὰ ἱταμότερα ὄλων τῶν ἐποχῶν.

γ) Τὸ ἀπιθώνει τρυφερά, ἐν σιωπῇ, χωρὶς φωνήεντα ψάλματα στὸ χθαμαλὸ τοῦ ἀλικτύπου βράχου. Στὴν πόρτα τῆς θείας δικαιοσύνης. Στὰ πόδια τοῦ μεγάλου Πατρὸς τοῦ Τρισαγίου.

Σ' ἑμᾶς τοὺς περιλειπόμενους δωρεῖται παίγνιον ἐνάλιον: τὸ ἐνάμιλλον, τάχα καὶ ἰσόπαλον θεῖον καὶ ἀνθρώπινον. Μᾶς χαρίζει ὡς παιγνιῶδες ἄθλημα τὸ «πάλιν-ῥοεῖν, ῥοεῖν. Τὸ πλημμυρῶ... καὶ ἀποσύρομαι!»! Εἰς στιγμὴν ἀκινήτουσαν. Εἰς τὸ μέσον.

α) Τὸ λογικὸν πλάσμα νὰ κορδακίζεται φρῖσσον (...). Καὶ τότε τὸ ἄκτιστον νὰ ἀποσύρεται περιλύπον σὰ ἐνδότερα τοῦ βράχου.

β) Τὸ λογικὸν πλάσμα νὰ κατα-ρέει, αἰμάσσον, αὐτοβυθιζόμενον, αὐτοδιαθρυπτόμενο. Καὶ τότε τὸ ἄκτιστο νὰ ἐπανερχεται. Καὶ νὰ ἀπολούει τὶς πληγὰς τοῦ παιδός του. Νὰ τὸ καθαίρει. Νὰ τοῦ φορεῖ κατάσαρκα χιτῶνα φωτεινό. Καὶ νὰ τὸ εἰσάγει, ὅλον φωταυγές, εἰς τὸν Ἄπάνω, στὸν ὀλόφωτο καὶ φωτογόνον Ἄη-Σώστη (...).

Παπαδιαμαντική φιλανθρωπία: τὸ θέμα τῆς αὐτοκτονίας

ΑΓΓΕΛΟΥ Γ. ΜΑΝΤΑ*

Ἡ αὐτοκτονία ὡς θέμα εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ συνηθισμένα στὴν τέχνη γενικῶς ἀνὰ τοὺς αἰῶνες καὶ στὴ λογοτεχνία ἰδιαίτερα. Ἀπὸ τὸν Αἴαντα τοῦ Σοφοκλῆ μέχρι τοὺς ντοστογεφσκικούς αὐτοκτόνους καὶ τοὺς ἀπειράριθμους ὁμόθυμους τοὺς τῆς σύγχρονης λογοτεχνικῆς ὑπερπαραγωγῆς, τὸ μοτίβο ἔρχεται καὶ ἐπανερχεται στὴ λογοτεχνικὴ μυθοπλασία, μέσα σὲ μιὰν ἀπερίγραπτη ποικιλία ιδεολογικῶν, ἠθικῶν καὶ αἰσθητικῶν παρακολουθημάτων.

Ἡ αὐτοκτονικὴ διάθεση γιὰ τὴν ψυχιατρικὴ σχετίζεται μὲ μεγάλη ποικιλία ψυχοπαθολογικῶν καταστάσεων καὶ ἡ πράξη τῆς αὐτοκτονίας εἶναι συνήθως ἡ ἀπόληξη μιᾶς βαριᾶς μορφῆς κατάθλιψης. Οἱ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες ἐντοπίζουν ἓνα τεράστιο φάσμα αἰτίων πίσω ἀπὸ τὶς διαφορὲς περιπτώσεις αὐτοχειριασμοῦ. Γιὰ τὴν Ἐκκλησία ἡ αὐτο-αφαίρεση τῆς ζωῆς ἀποτελεῖ βαρύντατο ἁμάρτημα, καθὼς ἀντιστρατεύεται εὐθέως τῇ θεῖα δημιουργίᾳ, εἶναι βλασφημία κατὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ὁ φόνος, ἄλλωστε, εἶναι θανάσιμο ἁμάρτημα καὶ ἡ αὐτοκτονία εἶναι καὶ αὕτη φόνος. Κατὰ τὸν Τιμόθεο Ἀλεξανδρείας ὁ αὐτοκτόνος «αὐτοφονευτὴς ἑαυτοῦ ἐστίν»¹. Αὐτοφονευτὴς χαρακτηρίζεται ἀκόμη καὶ αὐτὸς ποὺ αὐτοακρωτηριάζεται, ὁ ὅποιος καὶ δὲν πρέπει νὰ γίνετα κληρικός: «Ὁ ἀκρωτηριάσας ἑαυτὸν μὴ γινέσθω κληρικός· αὐτοφονευτὴς γάρ ἐστίν καὶ τῆς τοῦ Θεοῦ δημιουργίας ἐχθρός»². Ἡ αὐτοκτονία μάλιστα εἶναι βαρύτερη ἀπὸ τὸ φόνος, καθὼς ὁ αὐτοκτόνος ἀπέρχεται ἀπὸ τὴ ζωὴ ὀριστικὰ ἀμετανόητος. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καὶ γιὰ λόγους ποιμαντικούς, ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες, ἐπικράτησε ἡ ἀπαγόρευση ἐξόδιας ἐκκλησιαστικῆς τελετῆς γιὰ τοὺς αὐτόχειρες. Ἐξαίρεση μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν οἱ περιπτώσεις αὐτο-

* Ὁ Ἄγγελος Γ. Μαντᾶς εἶναι Δρ Φιλολογίας καὶ σχολικὸς σύμβουλος φιλολόγων.

1. Βλ. ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ ΗΛΙΑ, *Αὐτοκτονία καὶ Ἐκκλησιαστικὴ Ταφή*, ἐκδ. Ἀρμός, [Ἀθῆνα 2000], σ. 35.

2. *Διαταγαὶ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων διὰ Κλήμεντος*, 8, 47, 72-74.

κτόνων πού πάσχουν ἀπό φρενοβλάβεια. Ὁ σχετικός προβληματισμός ἀνάγεται στὸν 4ο μ. Χ. αἰώνα, ὅπου συναντοῦμε κανονιστικὴ διάταξη πού ἐξέδωσε ὁ Τιμόθεος Ἀλεξανδρείας, ἀνταποκρινόμενος σὲ σχετικὸ ἐρώτημα: Ὁ κληρικός, προκειμένου νὰ κηδεύσει ἐκκλησιαστικὰ τὸν αὐτόχειρα ὀφείλει νὰ διακριβώσει ἂν πράγματι αὐτὸς ἦταν «ἐκφρενής», γιατί ἡ φρενοβλάβεια μπορεῖ νὰ εἶναι ψευδῆς δικαιολογία ἐκ μέρους τῶν συγγενῶν. Ἡ διάταξη τοῦ Τιμοθέου εἶναι ἐξίσου αὐστηρὴ καὶ ἀπέναντι σὲ ἄλλες δικαιολογίες, ὅπως ἡ κακομεταχείριση καὶ ἡ ἀδιαφορία τῶν ἀνθρώπων ἀπέναντι στὸν ἄνθρωπο πού ἔφτασε στὴν αὐτοκτονία. Ἡ κανονιστικὴ αὐτὴ διάταξη ἰσχύει μέχρι σήμερα³. Τὸ Πηδάλιον ἐρμηνεύοντας τὴν κανονιστικὴ αὐτὴ διάταξη, ἐπαναλαμβάνει τὸ λόγο τῆς αὐστηρότητας: «ἐπειδὴ καὶ ἐστάθη αὐτὸς τοῦ ἑαυτοῦ του φονεύς»⁴. Στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα ἐγκύκλιος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου (10-6-1887) κάνει λόγο γιὰ ἀπαγόρευση ἐκκλησιαστικῆς τελετῆς γιὰ αὐτόχειρα, θεωρώντας ὅτι αὐτὸς «ἀμετανόητος μένων», ἔχει ἐκουσίως στερηθεῖ τὴν αἰώνια ζωή⁵. Σὲ ἄλλη ἐγκύκλιο τοῦ 1900 (27-3-1900) ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, στὸ πνεῦμα τῆς κανονιστικῆς διάταξης τοῦ Τιμοθέου – ἡ ὁποία εἶχε ἐπικυρωθεῖ καὶ ἀπὸ τὸν Β΄ κανόνα τῆς Πενθέκτης –, ἐξαιρεῖ ἀπὸ τὴ στέρση ταφῆς καὶ λοιπῶν προσφορῶν τοὺς «ἐκφρονας» αὐτοκτόνους, θέτοντας ὁμως ὡς ὄρο τὴν ὑπαρξὴ βεβαίωσης «δύο τουλάχιστον ἐπιστημόνων ἰατρῶν, ἡδὴ τὸν διὰ ἰατροδικαστικὰς πράξεις νενομισμένον ὄρκον δόντων»⁶. Σὲ γενικὲς γραμμὲς ὁ προβληματισμός τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας γύρω ἀπὸ τὴν αὐτοκτονία φαίνεται νὰ ἔχει δύο σκέλη: τὴν κατάδειξη τοῦ βάρους πού ἔχει τὸ ἁμάρτημα τῆς αὐτοχειρίας καὶ τὴν καταδίκη τοῦ αὐτόχειρα μὲ τὴν ἄρνηση τῆς εὐχετικῆς προσφορᾶς τῆς γιὰ τὴν ἀνάπαυση τῆς ψυχῆς του. Στὸ πρῶτο σκέλος ἡ στάση τῆς παραμένει συνεπῆς καὶ ἀμετάβλητη. Στὸ δεύτερο, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου παρατηρεῖται μία προϊούσα μετακίνηση πρὸς θεωρήσεις καὶ λύσεις περισσότερο διαλλακτικῆς, σὲ ἓνα πνεῦμα ἐκκλησιαστικῆς «οἰκονομίας» καὶ ποιμαντικῆς μέριμνας.

Τὸ θέμα τῆς αὐτοκτονίας ἐμφανίζεται εὐδιάκριτα στὸ ἔργο τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη, μὲ ἓναν τρόπο ὥστόσο πού φανερώνει ἀφ' ἐνὸς ἐπίγνωση τῆς

3. Βλ. ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ ΗΛΙΑ, *Ὁπ. π.*, σσ. 34-35.

4. *Ὁπ. π.*, σ. 85.

5. *Ὁπ. π.*

6. Βλ. *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, Ἀθῆναι 1963, λήμμα «αὐτοκτονία – κανονικὸν δίκαιον» (συντάκτης Παν. Ἰ. Μπούμης), σ. 503.

σχετικής εκκλησιαστικής διδασκαλίας και άφ' έτέρου γνώση τής ψυχοκοινωνικής διάστασης του θέματος, σέ συνδυασμό με ένα πνεύμα έπιείκειας και φιλανθρωπίας, σύμφωνο με την ιδιοσυγκρασία του, αλλά και καθιερωμένο από την εκκλησιαστική παράδοση. Το λογοτεχνικό περιβάλλον και γενικότερα ή εποχή εύνοούν τη θεματογράφηση τής αυτοκτονίας. Το ρομαντικό και «βερθερικό» πνεύμα, πού έχει μεταφερθεί και στην Ελλάδα του τέλους του 19ου και των άρχων του 20ου αιώνα, δέν ήταν δυνατόν να μήν έπηρεάσει και τη διηγηματογραφία. Έτσι οί γενάρχεις τής νεοελληνικής διηγηματογραφίας καταπιάνονται με τό θέμα. Ο Μιχαήλ Μητσάκης με τόν «Αυτόχειρα» (1895) και ό Παπαδιαμάντης με τόν ήμιτελή «Αυτόκτονο» (1891), τίς «Μάγισσες» (1900), τήν «Απόλαυσιν στή γειτονιά» (1900), τό «Νησι τής Ουρανίτσας» (1902) και τά «Ρόδιν' άκρογιάλια» (1908), αλλά και με χαρακτηριστικές άναφορές στο μυθιστόρημα *Η Μετανάστις* (1879-1880), στο διήγημα «Ο Κοσμολαΐτης» (1903), καθώς και σέ ένα άτιτλο, άποσπασματικό διήγημα πού έντοπίστηκε στο άρχείο Φαλτάιτς⁷. Άλλά και ό Γεώργιος Βιζυηνός με τό «Αί συνέπειαι τής παλαιάς ιστορίας» (1884), όπου θεματοποιεί τήν ισοδύναμη με αυτοκτονία σταδιακή αυτοκαταστροφική παραίτηση, στην όποία όδηγεί ό άγονος έρωτας⁸.

«Τέκνον γνήσιον» τής Όρθοδόξου Έκκλησίας, όπως αυτοπροσδιορίστηκε ό Παπαδιαμάντης⁹, δέ θα μπορούσε παρά να υίοθετεί τίς βασικές πτυχές τής εκκλησιαστικής διδασκαλίας πάνω στο συγκεκριμένο πρόβλημα.

Κατ' άρχάς ή πάγια εκκλησιαστική αντίληψη ότι οί ιδέες για πράξεις σαν τήν αυτοκτονία υποβάλλονται πειρασμικά από τόν μισάνθρωπο διάβολο συναντάται στο διήγημα «Ο Κοσμολαΐτης». Κάποιοι νέοι από τήν Άθήνα με φιλομοναχικές τάσεις «άλειύτηκαν» από έναν πρώην ήγούμενο για να γίνουν μοναχοί στο Άγιον Όρος. Έκει όμως διαπίστωσαν πώς ό μοναχικός βίος έχει πολλές και άνυπέρβλητες δυσκολίες. Τους κατέλαβε άθυμία και έπιθυμία έπι-

7. Βλ. «Σελίδες από άγνωστο διήγημα του Άλεξ. Παπαδιαμάντη. (Άρχείο Φαλτάιτς)», στο Φ. Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ – Γ. Α. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Φύλλα Έσκορπισμένα. Τα παπαδιαματικά αυτόγραφα. Γνωστά και άγνωστα κείμενα*, έκδ. Καστανιώτη, Άθήνα 1994, σσ. 119-125.

8. Για μι ά συνεξέταση των τριών διηγημάτων «Συνέπειαι τής παλαιάς ιστορίας» του Βιζυηνού, «Αυτόκτονος» του Παπαδιαμάντη και «Αυτόχειρ» του Μητσάκη, βλ. ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΥ ΛΙΖΥ, *Έσωτερική Ταχύτητα*, έκδ. Άγρα, Άθήνα 2000, σσ. 247-263, όπου τό άρθρο «Τό φάσμα τής αυτοχειρίας». [Συνοτμευμένη έκδοχή του άρθρου στο περ. *Άρχαιολογία*, τχ. 100, Σεπτ. 2006, σσ. 8-14].

9. Άλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, *Άπαντα*, κριτική έκδοση Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, έκδ. Δόμος, Άθήνα 1981-1988, [στο έξηξ: *Άπαντα*], τόμος 5ος, σ. 165.

στροφῆς στὸν κόσμο. Ἔνας μάλιστα ἀπὸ αὐτοὺς εἰς τόσῃ ἀθυμίαν ἔφθασεν, ὥστε τοῦ ὑπέβαλεν ὁ διάβολος εἰς τὸν νοῦν νὰ ριφθῆ ἀπὸ τὴν «ἀπλωταριάν», τὸν ὑψηλὸν ἐξώστην τοῦ μοναστηρίου, καὶ αὐτοκτονήσῃ... (Ἔπαντα, τόμος 3ος, σ. 534). Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ διευκρινίσουμε ὅτι ἡ ἀπόδοση αὐτοβιογραφικοῦ χαρακτήρα στὸ παραπάνω ἀπόσπασμα καὶ ἡ ἄποψη ὅτι ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας, στὴ σύντομη, κατὰ τὴ νεότητά του, ἐπίσκεψή του στὸ Ὑρος, ἦταν ἐκεῖνος ποὺ θέλησε νὰ αὐτοκτονήσῃ¹⁰ δὲ βρίσκει κανένα ἔρεισμα στὸ συγκεκριμένο διήγημα. Στὴν ἐνδεχόμενη ἀπορία γιὰ τὸ πῶς διανοήθηκε ὁ Παπαδιαμάντης νὰ μιλήσῃ γιὰ αὐτοκτονία ἢ ἔστω γιὰ σκέψη αὐτοκτονίας σὲ ἕναν τόσο ἱερὸ χῶρο, ὅπως εἶναι ἕνα ἀγιορείτικο μοναστήρι, ἡ ἀπάντηση ἔρχεται ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, καὶ ἰδίως μέσα ἀπὸ τὰ ἀσκητικὰ κείμενα, ὅπου συναντοῦμε πολλὰ περιπτώσεις αὐτοκτονίας μοναχῶν¹¹.

Βέβαια, δὲν εἶναι τόσο αὐθαίρετη ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης εἶχε κατὰ καιροὺς τάσεις αὐτοκτονίας καὶ ὅτι «δὲν τις πραγματοποίησε, κυρίως γιατί ἦταν ἀντίθετος μὲ τὴ χριστιανικὴ ἠθικὴ καὶ τὶς δοξασίαι τῆς ἐκκλησίας»¹². Πολλὰ βιογραφικὰ καὶ ἰδιοσυγκρασιακὰ στοιχεῖα τοῦ συγγραφέα συνηγοροῦν γιὰ τὴν ἄποψη αὐτή. Ταυτόχρονα, ἡ τραγικότητα τῆς ζωῆς καὶ ἡ ματαιότητα τῶν ἀνθρωπίνων ἀποτελοῦν βασικὸ μοτίβο τῆς παπαδιαμαντικῆς πεζογραφίας. Συνυφασμένα, βέβαια, μὲ τὸ ρομαντικὸ πνεῦμα ποὺ κυριαρχοῦσε στὴν ἐποχὴ του. Ἄς μὴ λησμονοῦμε, ὅμως, ὅτι ἡ αἴσθηση τῆς ματαιότητος καὶ τὸ σχετικὸ πνεῦμα ἀθυμίας δὲν εἶναι ἄγνωστα καὶ στὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία, ἀπὸ τὸν παλαιοδιαθητικὸ Ἐκκλησιαστικὸν («ματαιότης ματαιότητων, τὰ πάντα ματαιότης»¹³), μέχρι τὸν Ἅγιο Γρηγόριο τὸν Θεολόγο, ὁ ὁποῖος δὲ διστάζει νὰ περιγράψῃ μιὰ κατάσταση ἀνθρώπινης ἀδυναμίας του:

«Ἐρωτᾷς πῶς τὰ ἡμέτερα. Καὶ λίαν πικρῶς. Βασιλείον οὐκ ἔχω, Καισάριον οὐκ ἔχω, τὸν πνευματικὸν ἀδελφὸν καὶ τὸν σωματικόν. Ὁ πατήρ μου καὶ ἡ μήτηρ μου ἐγκατέλιπόν με, μετὰ τοῦ Δαυΐδ φθέγξομαι. Τὰ τοῦ σώματος πονηρῶς ἔχει, τὸ γῆρας ὑπὲρ κεφαλῆς, φροντίδων ἐπιπλοκαί, πραγμάτων ἐπιδρομαί, τὰ τῶν φίλων ἄπιστα, τὰ τῆς Ἐκκλησίας ἀποίμαντα. Ἐρρεῖ τὰ καλὰ, γυμνὰ τὰ κακὰ, ὁ πλοῦς ἐν

10. Βλ. ΕΝΗΣ ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΑΗ, «Εἰσαγωγή», στὸ Παπαδιαμάντη Ἔπαντα, ἐπιμέλεια Ἐνης Βέη-Σεφερέλη, ἐκδοτικὸς οἶκος Γιοβάνη, τόμος 1ος, σσ. κδ' -κε'.

11. Βλ. ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ ΗΛΙΑ, ὀπ.π., σσ. 23-26.

12. Ὀπ.π., σ. κε'.

13. Ἐκκλησιαστικῆς, 1,1.

νυκτί, πυρσός σύδαμοῦ, Χριστός καθεύδει. Τί χρῆ παθεῖν; Μία μοι τῶν κακῶν λύσις, ὁ θάνατος. Καί τὰ ἐκεῖθὲν μοι φοβερά, τοῖς ἐντεῦθεν τεκμαιρομένῳ»¹⁴.

Πικρὲς στιγμὲς ἀθυμίας. Πολλὲς εἶναι οἱ αἰτίες πὸν καθιστοῦν ἐνίοτε τὴν ψυχὴ «περίλυπον» ἀκόμα καὶ «ἕως θανάτου».

Ὡς τέτοιες στιγμὲς, μέσα ὅμως σὲ ἓνα συγκεκριμένο λογοτεχνικὸ περιεχόμενο, καὶ μὲ τὴ γενικότερη ἐπιφύλαξη τῆς διάκρισης συγγραφέα καὶ ἀφηγητῆ, μποροῦμε νὰ δοῦμε καὶ τὶς αὐτοκτονικὲς ἀναφορὲς τοῦ Παπαδιαμάντη στὰ «Ρόδιν' ἀρκογιάλια». Εἶναι πρωὶ καὶ ὁ ἀφηγητῆς ρεμβάζει μέσα σὲ μιὰ βαρκοῦλα, ἀγναντεύοντας στὸ πλαίσιο τοῦ φωτισμένου παραθυριοῦ τῆς τὴν ἐρατεινὴ ἐκείνη μορφή, τὸ ἀντικείμενο τοῦ κρυφοῦ καὶ ἀνανταπόδοτου ἔρωτα. Εἶναι ὁ πρόλογος τοῦ διηγήματος, στὸ ὅποιο ὁ Παπαδιαμάντης ἔδωσε τὸν ὑπότιτλο «Κοινωνικὸν μυθιστόρημα». Ἐνας πρόλογος μετέωρος, χωρὶς φανερὴ σχέση μὲ τὸ ὑπόλοιπο μέρος τοῦ πεζογραφήματος, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὸν χρόνον καὶ τὸν τόπον. Ἡ σχέση ὅμως εἶναι βαθύτερη. Ὁ πρόλογος εἶναι τὸ ρομαντικὸ πλαίσιο. Τὸ διήγημα εἶναι ἡ διάρρηξη τοῦ πλαισίου, ἡ σταδιακὴ ἄρνηση τοῦ ρομαντισμοῦ. Εἶναι ἡ ἀποδόμηση τῆς ρομαντικῆς ἐκδοχῆς τῆς ζωῆς, μὲ ὅλα τὰ συμπαρομαρτοῦντα τῆς –μαζὶ καὶ τὴν αὐτοκτονία.

Στὸν πρόλογο, ἡ θεσπέσια μορφή τῆς κόρης εἶναι ἡ πρόξενος κρυφῆς πληγῆς, πληγῆς πὸν μολονότι «καίουσα» ἦταν λιαν προσφιλῆς. Ἐκεῖ, λοιπόν, ἡ κρυφὴ αὐτὴ πληγὴ παρὰγει ρομαντικὰ ἐπιφωνήματα καὶ ἀνάλογους στίχους:

Ἴδου, στρέφει τὸ ἀγλαὸν πρόσωπον πρὸς τὰ ἔξω. Βλέπει πρὸς τὸ μέρος μου. Καὶ τί βλέπει; Θάλασσαν, σκότος, ἄβυσσον. Ὡ, νὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ὑποπτεύσῃ ὅτι ὑπάρχει ἐν μαῦρον σημάδι ἐδῶ· μία βαρκοῦλα, καὶ στὴν βαρκοῦλα μέσα, τί; Ἐν σπάρραγμα τοῦ πόνου, ράκος ἀνθρώπινον.

Ἴδου, μειδιᾷ· ὦ κάλλος, ὦ μορφή, ὦ ὀπτασία!... Εἶδα τὰ δοντάκια τῆς νὰ λάμπουν, τὰ χεῖλη τῆς νὰ λουλουδίξουν, τὰ μάγουλά τῆς νὰ μηλολονθοῦν... Καὶ τώρα, γελᾷ, μόνη τῆς· ὦ μέλος, ὦ ἄνθος, ὦ ἄστρον ἐπίγειον!...

*Τὸ σῶμ' αὐτὸ τὸ αἰθέριο στὴ γῆ νὰ μὴ λυγίσῃ
Καὶ τὸ χαμόγελο ποτὲ στὰ χεῖλη νὰ μὴ σβῆσῃ.
Νὰ μὴ φανῆ τὸ κάλλος σου πὼς εἶν' ἀπὸ τὸ χῶμα.
Ὡ, χαῖρε, τοῦ θανάτου, πὸν μ' ἐπότισες τὸ πόμα.*

(Ἐπαντα, τόμος 4ος, σσ. 223-224).

14. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Ἐπιστολαί, 80, 1-3 (ἐπιστολὴ πρὸς Φιλάργιον).

Ἡ ρομαντική αὐτὴ ἀφετηρία χρωματίζει τὴ συνέχεια τοῦ διηγήματος, μὲ μιάν, ὅμως, σταδιακὴ ἀποκλιμάκωση, ὡς πρὸς τὴν ἔνταση τῶν ρομαντικῶν ἐκδηλώσεων. Στὴν πορεία αὐτὴ περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἰδέα τῆς αὐτοκτονίας. Ὁ ἀφηγητὴς βρίσκεται μέσα σὲ μιὰ βάρκα καὶ πάλι. Τώρα ξέρουμε ἀρκετὰ πράγματα. Ἡ βάρκα εἶναι ξένη, παρμένη σχεδὸν αὐθαίρετα, καὶ ὁ ἥρωας μόνος του μέσα σὲ αὐτή, οὐσιαστικὰ χωρὶς τροφή καὶ νερό, ἐπιδιώκει τὴν ἀπομόνωσή του ἀπὸ τοὺς ἄλλους, τὴν ὑπαρξιακὴ ἀναμέτρηση μὲ τὸν ἑαυτό του.

Μόνος· μόνος μὲ τοὺς λογισμούς μου, εἰς τὴν διάκρισιν τοῦ κύματος, εἰς τὸ ἔλεος τοῦ ἀνέμου καὶ τῆς τρικυμίας. Ὅταν ἔχη τις πληγὴν, βαθεῖαν, κρυφὴν, εἰς τὴν θάλασσαν πρέπει νὰ πλέη, μόνος, ὀλομόναχος.

Μεγαλυτέραν εὐτυχίαν δὲν εἶχα γευθῆ. Ἦμην τότε, ὡς ἔγγιστα, τριακοντούτης, καὶ πρὸ πολλοῦ ἤδη εἶχον ἀρχίσει ν' ἀπογοητεύωμαι ἀπὸ τὴν ζωὴν! (Ἄπαντα, τόμος 4ος, σ. 231).

Ἡ βάρκα κάποια στιγμή μιάζει νερά. Ἡ προσπάθεια ἀντλησῆς τους ἀποδεικνύεται ἀτελέσφορη. Ὁ ἥρωας ὥστόσο δὲ δείχνει νὰ ταράσσεται:

...Τὸ νερὸν ὑψώνεται ὀλονέν. Μέσον δὲν εἶχα νὰ τὸ ἐκκενώσω, καὶ μόνον μὲ τις χουφτες, ἂν ἤμποροῦσα. Εἰς τὴν προσπάθειάν μου ὅπως πλατύνω τὸ στόμιον τοῦ φλασκίου, τὸ ὅποιον μοῦ εἶχε δώσει ὁ ἀφελὴς Κώστας –τὸ νερὸν ποῦ εἶχε μέσα εἶχε βράσει ἤδη εἰς τὴν φλόγα τοῦ ἡλίου καὶ ἦτο ἄχρηστον πρὸς πόσιν– τὸ φλασκι ἐρραγίσθη κ' ἐτρύπησε, κ' ἐγινε σχεδὸν καὶ δι' ἀντλησιν ἀνωφελές. Ἀπέχω ἴσον διάστημα ἀπὸ ἕκαστον τῶν τριῶν νησίων, τὰ ὅποια φράττουν τὸ στόμιον τοῦ λιμένος, καὶ ἀπὸ τὸν κάβον τὸν δυτικομεσημβρινόν. Ἄς γίνῃ ὅ,τι γίνῃ. Πιθανὸν νὰ βουλιάξῃ ἡ βάρκα, κ' ἐγὼ μαζί. Ἐὰν δὲν ἠμπορέσω νὰ σωθῶ κολυμβῶν, θ' αὐτοκτονήσω ἀκουσίως. Καὶ θὰ εἶναι εὐκταία ἀπαλλαγὴ, χωρὶς εὐθύνην καὶ χωρὶς κόλασιν. Ἄς ταχύνω τὴν κωπηλασίαν, διὰ νὰ μὴ μοῦ μείνῃ ἀμφιβολία περὶ τοῦ ἀκουσίου τῆς αὐτοκτονίας. Ἄς καθίσω στὰ κάργα, ὅπως λέγουν οἱ ναυτικοί. Λυποῦμαι τὴν ζωὴν ἄρᾳ γε;..

Ἐνθυμοῦμαι ὅτι εἶχα ἀρρωστήσει βαριά, τὸν παλαιὸν καιρὸν, ὅταν ἦμην πολὺ νέος, καὶ τέλος εἶχεν ἀρχίσει ἡ ἀνάρρωσις. Ὡς ἐν ὄνειρῳ καὶ ἐν ἐγρηγόρσει, ἔλεγα μέσα μου: «Νὰ κάμῃ τις τὸν μισὸν δρόμον καὶ νὰ γυρῇ πίσω, εἰς μιάν πορείαν ἀφευκτον; Δὲν θὰ εἶναι κόπος διπλάσιος, ἀφοῦ μέλλει ἐξ ἅπαντος νὰ τὸν ξανακάμῃ;...» (Ἄπαντα, τόμος 4ος, σσ. 234-235).

Ἡ ἀκούσια αὐτοκτονία. Μιὰ λύση βολικὴ γιὰ ἓναν πιστό. Εὐκταία ἀπαλλαγὴ γιὰ τὸν ἀπογοητευμένο ἀπὸ τὴ ζωὴ, χωρὶς, ὥστόσο τὰ φοβερὰ ἐπίχειρα

της πράξης. "Όμως, οί πνευματικές θεσμίσεις εἶναι πολὺ πιὸ πολὺπλοκες ἀπὸ τὶς νομικές. Πόσο εἰλικρινές εἶναι αὐτὸ τὸ «ἀκουσίως»; "Ἄς ταχύνω τὴν κωπηλασίαν, διὰ νὰ μὴ μοῦ μείνη ἀμφιβολία περὶ τοῦ ἀκουσίου τῆς αὐτοκτονίας. "Ἄς καθίσω στὰ κάργα, ὅπως λέγουν οἱ ναυτικοί. Ἡ ἐπιτάχυνση αὐτή, ὅμως, εἶναι πράγματι προσπάθεια ἀπόδειξης τοῦ «ἀκουσίως»; Μήπως ὀφείλεται τελικὰ σὲ δειλίασμα μπροστὰ στὸ θάνατο; Μήπως λυπᾶται ὄντως τὴ ζωή; Αὐτὸς ποῦ θὰ ἐπιθυμοῦσε ἀπὸ μικρὸς νὰ ἔχει φτάσει στὸ τέρας της; Αὐτὸς ποῦ ἔχει τεθεῖ ἐκτὸς νόμου, ἐκτὸς τῶν κοινῶν ἀνθρωπίνων συνηθειῶν καὶ τοῦ πρέποντος, ποῦ ἔχει πεισθεῖ ὅτι δὲν εἶναι ἱκανὸς νὰ φανεῖ χρήσιμος στὴν οἰκογένειά του; Γιατὶ ταχύνει τὴν κωπηλασίαν; Ἐχει νόημα νὰ ἀναβάλει τὴν ὀριστικὴ ἀναχώρησή του; Οἱ δικοὶ του θὰ ἔχουν ἤδη ἀνησυχήσει, θὰ ἔχουν ἀρχίσει νὰ σχηματίζουν τὴν ἰδέα τῆς συμφορᾶς.

Δὲν θὰ εἶναι κόπος, ματαιότης, κρῖμα, ἀφοῦ ἔχουν ἀρχίσει ἤδη νὰ συνηθίζουν εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ χωρισμοῦ, νὰ μὲ ἴδουν νὰ γυρίσω ἔξαφνα πίσω;... ἴσως, διὰ νὰ μὲ χάσουν πάλιν μετ' οὐ πολὺ, καὶ πλέον διὰ πάντοτε; Δὲν θὰ εἶναι καλύτερον τώρα, παρὰ ἀργότερα εἰς τὸ μέλλον;

ᾠ Θεέ μου, δός μου φώτισιν!... (Ἄπαντα, τόμος 4ος, σ. 235).

Τὸ μεγαλύτερο, τελικῶς, πρόβλημα γιὰ τὸν ἥρωά μας δὲν εἶναι ἡ ἀπογοήτευση ἀπὸ τὴ ζωή, ἀλλὰ ἡ ἀδυναμία του νὰ λύσει τὸ αἶνιγμα τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ του. Στὴν πειρασμικὴ στιγμή τοῦ σκοτασμοῦ ἢ ἐπὶ κληση τῆς θείας φώτισης ἔρχεται αὐτομάτως. Θὰ ἔλεγε κανεὶς σὰν μιὰ ἀντίδραση ὑπαγορευμένη ἀπὸ τὴ συνήθεια. "Όμως ἂς μὴν ὑποτιμοῦμε τέτοιες αὐτόματες ἀντιδράσεις. Σὲ μεταίχμακες περιστάσεις ὀριακῶν ὑπαρξιακῶν ἀκροβατισμῶν ἢ μητρικὴ φωνὴ τῆς παράδοσης ἔρχεται νὰ δώσει φιλόνηθρωπη ἀρωγή, ἐναντία στὴν ἐπήρεια τοῦ μισάνθρωπου πειρασμοῦ. (Τὸ ἴδιο δὲν συνέβη καὶ μὲ τὸν Γιωργὴ στὸν «Ἐρωτὰ Ἡρώα», ποῦ θυμῆθηκε ἀκαριαῖα τὸ «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ», ὅπου τοῦ τὸ εἶχε μάθει, ὅταν ἦτο μικρὸς, ἢ μήτηρ του, καὶ αὐτὸς ἔκτοτε τὸ εἶχε ξεχάσει; (Ἄπαντα, τόμος 3ος, σ. 182). Ὁ ἥρωάς μας, ἂν καὶ ἔξαντλημένος ἀπὸ τὴν κούραση καὶ τὴν ἔλλειψη τροφῆς καὶ νεροῦ, ξαναβρίσκει ἐπαφὴ μὲ τὰ πράγματα τοῦ κόσμου. Ἀποφασίζει νὰ κολυμπήσει.

Αἶφνης ἠλεκτριόσθην, καὶ ἀνετινάχθην. Ἐκάθισα πάλιν στὰ κάργα, καὶ ἄλα, ἄλα τὸ κουπί! Ποῦ ἦρα τόσην δύναμιν; Ἐκωπηλάτησα ἐπ' ὀλίγα λεπτὰ τῆς ὥρας συντόμως... Ἰδρωσα. Ἀπεμακρύνθην πολὺ, γιαιό – γιαιό, ἀπὸ τὸν κάβον τοῦ λιμένος, παραπλέων τὴν ἔρημον ἀκτὴν... Εἶχα μεγάλην κούρασιν. Τέλος, καὶ αὐτὸ ἦτο ὁ με-

γαλύτερος παραλογοισμός, τὸν ὁποῖον ἔπραξα ἀπὸ τὸ πρῶι τῆς ἡμέρας ταύτης, αἴφνης ἀπεφάσισα νὰ πέσω εἰς τὴν θάλασσαν νὰ κολυμβήσω. Ἰδέαν περὶ αὐτοκτονίας δὲν εἶχα πλέον. Εἶπα, ἄς κάμω τέλος ἐν λουτρόν, ἂν και προέβη ἡδη τὸ φθινόπωρον, και πρέπει νὰ εἶναι κρύα ἡ θάλασσα. Ἐγυμνώθην κ' ἐπήδησα εἰς τὰ κύματα. Ἀφοῦ ἐπ' ὀλίγον ἐκολύμβησα, ἤσθάνθην τόσῃν νάρκην ὥστε δὲν εἶχα πλέον δύναμιν νὰ ἀνέλθω εἰς τὴν βάρκαν, νὰ ἐνδυσθῶ, και νὰ σωφρονήσω. Εἶπα: «Ἄς κάμω τ' ἀνάσκελα!» κ' ἔκαμα ὅπως ὅταν ἤμεθα παιδιά, ὅποτε, δραπετεύοντες ἀπὸ τὸ σχολεῖον, ἐκολυμβούσαμεν διαρκῶς ὀκτῶ ἢ δέκα φορές τὴν ἡμέραν... Καθὼς ἤμην πλαγιασμένος, ἐλαφρὸς εἰς τὸ κύμα, τί ἔπαθα; Ἀπεκοιμήθην τάχα; Ἐξαπλωμένος εἰς τὰ μαλακά, εἰς τὰ πούπουλα, ἤσθανόμην ἀπόλαυσιν και τρυφήν Συβαρίτου. Ρόδον διπλωμένον δὲν ὑπῆρχεν ὑπὸ τὴν ράχιν μου, κ' αἱ εὐωδίαὶ ὅλαι τῶν ρόδων τῆς ἀκρογιαλιάς, τῶν κήπων, τῆς ἀμφιλύκης και τῆς ἀγῆς, ἤρχοντο εἰς τὰς αἰσθήσεις μου και μ' ἐμέθυσκον. Ὅλη ἡ αἴσθησις, ἡ συνείδησις κ' ἡ ὑπαρξίς μου εἶχον μεταβληθῆ εἰς μίαν ἀπόλαυσιν ἀπείρου εὐωδίας. (Ἄπαντα, τόμος 4ος, σ. 237).

Ἡ ζωὴ ἔχει ξαναβρεῖ νόημα, ὄχι μέσα ἀπὸ ιδέες και ἀναπαραστάσεις, ἀλλὰ μέσα ἀπὸ τὴ σωματικὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν πραγματικότητα τῆς θάλασσας. Τὸ διήγημα συνεχίζεται μὲ πολλαπλῆς ἀναφορῆς στὶς ὑλικῆς συνιστώσες τῆς ζωῆς: ἡ θαλπωρὴ τῆς ἀνθρακιᾶς, ἡ φλάσκα μὲ τὸ κρασί, ὁ ψητὸς πετεινὸς και τὰ ἄλλα ἐδέσματα τοῦ νυχτερινοῦ συμποσίου στὸ παραθαλάσσιο ἄντρο τοῦ σημαδιακοῦ κι ἀταιρίαστου, ἀλλὰ λίαν ἀγαπητοῦ φίλου Σταμάτη, ὅλα αὐτὰ ὡς ἀντιδοτο στὸ «μελαγχολᾶν οὐ μετρίως» τοῦ ἥρωα. Καὶ μαζί σχοινοτενεῖς «ἐνδοδιηγητικές» ἀφηγήσεις ἱστοριῶν πού ἄλλο δὲν κάνουν ἀπὸ τὸ νὰ ἀντιστρατεύονται τὸ ρομαντικὸ πλαίσιο πού τέθηκε μὲ τὸν πρόλογο. Ἡ πλήρης ἐγκατάλειψη τῆς ρομαντικῆς συνθήκης ἔρχεται ὡς κατακλειδα στὸ τέλος τοῦ διηγήματος, ὅπου ὁ συγγραφέας, διὰ στόματος τοῦ ἥρωα-ἀφηγητῆ του, ἀποκηρύσσει ἀποστομωτικά και ὀριστικά ὅλο τὸ ρομαντικὸ παρελθόν του. Οἱ ρομαντικοὶ στίχοι ἔχουν ξεχαστεῖ, μαζί και ὁ αὐτοκτονικὸς ἰδεασμὸς.

Ὡστόσο, και ἡ θεωρητικὴ ἀποδοκιμασία τῆς αὐτοκτονίας δὲν ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸ παπαδιαμαντικὸ ἔργο. Στὴ *Μετανάστιδα* ἡ ἀπόρριψη αὐτὴ συνδυάζεται μὲ μιά «φιλοσοφικὴ» συλλογιστικὴ και παρατίθεται μὲ τὴ μορφὴ συμβουλευτικῆς παρέμβασης ἑνὸς γέροντα ναυτικοῦ. Ἡ Μαρίνα, ἡ κεντρικὴ ἡρωίδα τοῦ ἔργου, ἔχει χάσει τοὺς δύο γονεῖς της στὸ λοιμὸ τῆς Μασσαλίας και ταξιδεύει πρὸς τὴ Σμύρνη, μέσα σὲ ἄφατη λύπη και ἀπελπισία. Ὁ καλὸς πλοίαρχος και ὁ γιὸς του –ὁ ὁποῖος ἔχει ἐρωτευθεῖ τὴ νέα– προσπαθοῦν νὰ τὴν ἀποσπάσουν ἀπὸ τὴν καταθλιπτικὴ κατάσταση στὴν ὁποία βρίσκεται. Ὁ πλοίαρχος βλέπο-

νας τή μόνιμη άθυμία τής κόρης άνησυχεί για τήν ψυχική της ύγεια. Ό νοῦς του πηγαίνει και στο ένδεχόμενο του άπονενοημένου διαβήματος, γι' αυτό και άνοίγει σχετική συνομιλία με αυτήν.

Ήτο μεσημβρία, και έν τῷ κοιτῶνι του πλοίαρχου εύρίσκετο ή Μαρίνα μόνη. Ό πλοίαρχος καταβάς, εύρεν αυτήν καθήμενη παρά τήν κλίνην και κλαίουσαν.

Ίδουσα αυτόν απέμαξε τὰ δάκρυά της.

Ό πλοίαρχος έκάθισε πλησίον αυτής.

- Διατί δέν άναβαίνεις επάνω ν' άερισθής, κόρη μου Μαρίνα;

- Ό' άναβῶ μετ' όλίγον, άπήντησεν εκείνη.

- Σέ βλέπω, εκλαυσες πάλιν, είπεν ό πλοίαρχος. Δικαιώμά σου είναι, τέκνον μου, και κανείς δέν δύναται νά σ' έμποδίση. Άλλά, δι' όνομα του Θεου, μη παραδίδου εις τήν άπελπισίαν. Σοι άρκεί ό,τι υπέφερες, και <μη> θέλης νά υποφέρης πλειότερον.

- Και εξαρτάται από τον άνθρωπον νά υποφέρει ή νά μη υποφέρει; είπεν ή κόρη σκεπτική.

- Ναι, από τον άνθρωπον εξαρτάται· διότι ν' αλλάξη τις τὰ συμβάντα δέν έμπορεί, άλλ' έμπορεί ν' αλλάξη τον εαυτόν του.

- Πώς γίνεται τούτο!

- Νά μη άνασκάπη πλειότερον τó κενόν τó όποιον έσχηματίσθη έντός τής καρδιάς του, αλλά νά προσπαθή μάλιστα νά τó συγκαλύψη· μηδέ νά ζητή νά μετρήση τó βάθος του κενου τούτου, μεταχειριζόμενος τήν χειρά του ως βολίδα!

- Νά είναι άσυλλόγιστος, λοιπόν!

- Νά μη παραδίδεται εις τήν σκέψιν, εις τήν θλίψιν, εις τήν μελαγχολίαν. Τί θά έγίνετο ή ανθρωπότης, αν εκαστος κατεβάλλετο υπό τής πρώτης συμφοράς, ήτις τῷ έπέρχεται; Ήθελεν είναι ήδη μηδενισμένη πρό αιώνων, και ουδέν θά υπήρχεν. Άλλ' ή ανθρωπότης είναι τόσον ισχυρά, ώστε τσαῦται απ' αιώνων καταστροφαι δέν ήδυνήθησαν ουδέ θά δυνηθῶσι νά τήν καταβάλωσιν. Αν τὰ άτομα αποθνήσκουσιν, αποθνήσκουσιν υποχωρούντα εις τον νόμον τής φύσεως, άλλ' ή ανθρωπότης όφείλει νά μείνη. Επανίστανται όμως κατά του νόμου τής φύσεως και ουδέν συντελοῦσιν εις τής ανθρωπότητος τον προορισμόν οι άφρονες εκείνοι, οίτινες αποθνήσκουσιν άμέσως εξ ήθικων αιτιών. Διότι αν πάντες τους έμμοῦντο, ή φύσις, άδυνατούσα πλέον νά θανατώση, θά ήδυνάται ώσαύτως και νά γεννήση. Επομένως, όσοι αυτοκτονουσιν οὔτως, αντιστρατεύονται εις αυτό τó θέλημα του Θεου.

Ή Μαρίνα παρετήρει τον πλοίαρχον κατά πρόσωπον και άτενωσ άκούουσα ταῦτα. Ό αρχαϊκός οὔτος ναίτης ήτο λοιπόν πεπαιδευμένος, ήτο φιλόσοφος; (Άπαντα, τόμος 1ος, σσ. 40 41).

Ὁ λόγος τοῦ «ἀρχαῖου πλοίαρχου» ἀποτελεῖ μιὰ συνοπτικὴ φιλοσοφικὴ καὶ θεολογικὴ πραγματεία γιὰ τὴν αὐτοκτονία. Ἔχει ἰδιαίτερη σημασία τὸ γεγονός ὅτι τῆ «διδασχῆ» αὐτὴ τὴν ἀναθέτει ὁ Παπαδιαμάντης στὸν συγκεκριμένο ἥρωα τοῦ μυθιστορήματός του, ἕναν ἥρωα πού συγκεντρώνει μόνο θετικὰ χαρακτηριστικά στο ὄλο ἔργο¹⁵. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ αὐτὸν τὸν σοφὸ γέροντα, ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἀντιστέκεται στὴν ἀπελπισία. Ἡ ὑποταγὴ σ' αὐτὴν ὀδηγεῖ στὴν ψυχικὴ ἀλλὰ καὶ τὴ σωματικὴ ἐξόντωση, δηλαδὴ στὴν αὐτοκτονία. Μιὰ τέτοια στάση ὅμως εἶναι ἀπαράδεκτη γιὰ δύο λόγους, ἕναν ἀνθρωπολογικὸ καὶ ἕναν θεολογικὸ. Ἀπὸ ἀνθρωπολογικῆς σκοπιᾶς ἡ αὐτοπαράιτηση καὶ ἡ αὐτοεγκατάλειψη ἀντιτίθενται στὸν φυσικὸ νόμο πού διέπει τὴν ὕπαρξη καὶ τὴ διαίωση τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ αὐτοκτονία –ἢ ἡ αὐτοπαράιτηση, πού ὀδηγεῖ στο θάνατο, αὐτοκτονία ἐπομένως καὶ αὐτὴ– εἶναι πράξη ἀνορθολογικῆ. Ὁ παπαδιαμαντικὸς πλοίαρχος ἐπιστρατεύει ἐδῶ μιὰ συλλογιστικὴ πού θυμίζει τὴν καντιανὴ ἠθικὴ: *Τί θὰ ἐγένετο ἡ ἀνθρωπότης, ἂν ἕκαστος κατεβάλλετο ὑπὸ τῆς πρώτης συμφορᾶς, ἣτις τῷ ἐπέρχεται; Ἦθελεν εἶναι ἤδη μηδενισμένη πρὸ αἰώνων, καὶ οὐδὲν θὰ ὑπῆρχεν.* Ἡ αὐτοκτονία, ἀκόμη κι ἂν ἀνάγεται σὲ ἠθικὰ αἷτια, εἶναι στὴν οὐσία ἀνήθικη, ἀφοῦ παραβιάζει ἕναν «γνώμονα» παγκόσμιας συμπεριφορᾶς, ἀλλὰ ἀντιβαίνει καὶ στὴν λογικὴ καὶ ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα τῆς ἐπιβίωσης τῆς ἀνθρωπότητος. Γι' αὐτὸ ὅσοι ἀποθνήσκουσιν ἀμέσως (ὅσοι πεθαίνουν χωρὶς τὴν παρέμβαση ἄλλου, δηλαδὴ ὅσοι αὐτοκτονοῦν) ἐξ ἠθικῶν αἰτίων χαρακτηρίζονται ἄφρονες. Ὅμως ὁ μικρὸς ρητορικὸς λόγος τοῦ ναυτικοῦ κατακλείεται καὶ μὲ ἕνα θεολογικὸ ἐπιχείρημα: ὅσοι αὐτοκτονοῦσιν οὕτως, ἀντιστρατεύονται εἰς αὐτὸ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐπιλογικὴ αὐτὴ θεολογικοῦ χαρακτῆρα ἀπόφανση ἐρχεται ὡς συμπέρασμα τῆς προηγούμενης συλλογιστικῆς πορείας, συνδυάζοντας ἔτσι τὸ φυσικὸ δίκαιο μὲ τὴ μεταφυσικὴ.

Στὴ μικρὴ αὐτὴ πραγματεία περὶ αὐτοκτονίας ὑπάρχει τὸ πρῶτο σκέλος τῆς συνήθους ἐκκλησιαστικῆς θέσης, ἡ ἀνάδειξη δηλαδὴ τοῦ ἁμαρτήματος, ἀπουσιάζει ὅμως ἡ ρητὴ καταδίκη τοῦ αὐτόχειρα. Ὡς πρὸς τοὺς αὐτόχειρες, ἡ παπαδιαμαντικὴ κρίση, μέσα ἀπὸ τὸ λόγο τοῦ πλοίαρχου Βίλλιου, περιορίζεται σὲ

15. Τὸν ψυχαναλυτικὴν προέλευσιν ἀρνητικὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ πλοίαρχου ἀπὸ τὸν Γκί (Μισέλ) Σωνιὲ ἀνατρέπει ἀποστομωτικὰ ὁ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος. Βλ. ΣΤΑΥΡΟΥ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗ – Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ (ἐπιμ.), *Ὁ μυθιστοριογράφος Παπαδιαμάντης. Συναγωγή κριτικῶν κειμένων*, ἐκδ. Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, Ἀθήνα 2003, σσ. 85-128 (τὸ ἄρθρο τοῦ Σωνιὲ μὲ τίτλο «Ἡ Μετανάστις, ἢ τὸ προσχέδιο τοῦ μύθου») καὶ 129-150 (τὸ ἄρθρο τοῦ Τριανταφυλλόπουλου μὲ τίτλο: «Συγκολλώντας τὸ κρανίον τοῦ Πιλντάουν. Ἐλεγχος μελέτης τοῦ Γκί Σωνιὲ γιὰ τὴ Μετανάστιδα»).

έναν και μόνο χαρακτηρισμό: *ἄφρονες*. Οὔτε «φονεῖς τοῦ ἑαυτοῦ των», οὔτε «ἀμετανόητοι», οὔτε κανένας ἄλλος βαρὺς χαρακτηρισμὸς ποὺ νὰ συνεπάγεται ἄφευκτη καταδίκη. Βέβαια, «ἄφρων» χαρακτηρίζεται ὁ πλούσιος τοῦ Εὐαγγελίου. Στὴν περίπτωσή του ἡ «ἀφροσύνη» του εἶναι ὄντως, ὅπως μᾶς διδάσκει ἡ σχετικὴ περικοπή¹⁶, ὀριστικὰ καταδικαστικὴ. Ἄφρων, ὅμως, εἶναι καὶ αὐτὸς ποὺ ἀδυνατεῖ νὰ χρησιμοποιήσει τὴ λογικὴ του, «τὰς φρένας του», ὥστε νὰ σταθμίξει σωστὰ τὶς συνέπειες τῶν πράξεών του, χωρὶς αὐτὸ νὰ συνεπάγεται ὀριστικὴ καταδίκη. Σὲ ἕνα τροπᾶριο τοῦ κανόνα ἀπὸ τὴν ἀκολουθία ποὺ συνέθεσε ὁ Παπαδιαμάντης γιὰ τὸν ἅγιο Ἀντίπα, ἐπίσκοπο Περγάμου, γράφει:

Ἡμάρτομεν ἅπαντες, τοῦ Χριστοῦ τὰς ἐντολάς, οἱ παραβάντες ἄφρονες, καὶ προστρέχοντες πίστει σκέπη τῆ σῆ, βοῶμέν σοι: Πρόσβευε, τοῦ σωθῆναι παμμάκαρ τὰς ψυχὰς ἡμῶν. (Ἄπαντα, τόμος 5ος, σ. 60).

Παρόμοια καὶ στὸν «Κανὸνα ἱκετήριον πρὸς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον, τὴν Γοργοεπήκοον».

Ἄφρων ὢν κατεσκήνωσα, ὅπου αἱ σκηναὶ Ἰδουμαίων Πάναγνε, καὶ Μωὰβ καὶ οἱ Ἀγαρηνοί: σὺ δ' ἐν τόπῳ χλόης με ἐπίστρεψον. (Ἄπαντα, τόμος 5ος, σ. 44).

Ὁ ἄφρων, τέλος, ἐτυμολογικὰ καὶ σημασιολογικὰ πολὺ κοντὰ στὸν ἔκφρονα ἢ τὸν «ἐκφρενῆ» τῆς κανονιστικῆς διάταξης τοῦ Τιμοθέου, εἶναι πιὸ κοντὰ καὶ στὴν «κατ' οἰκονομίαν» ἀντιμετώπιση, τὴ φιλάνθρωπη συμπάθεια. Ἡ παπαδιαμαντικὴ ἐκδοχὴ γιὰ τὸ «ἄφρονες» περνάει καὶ ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς σημασιολογικὲς ἀποχρώσεις, μὲ μιὰν εὐδιάκριτη ἀπόκλιση πρὸς τὴν τελευταία, ὅπως θὰ φανεῖ καὶ ἀπὸ τὶς ἀναφορὲς στὸ θέμα μέσα στὸ ὑπόλοιπο ἔργο του.

Τὸ 1902 ὁ Παπαδιαμάντης δημοσιεύει τὸ διήγημα «Τὸ νησί τῆς Οὐρανίτσας». Ἡ Οὐρανίτσα, κόρη εὐαίσθητη καὶ ἄμεμπτη ἠθικά, εἶναι ἀρραβωνιασμένη μὲ ἕναν νέο ναυτικὸ τοῦ νησιοῦ τῆς. Ἡ ὅλη παρουσίαση τῆς κόρης δειχνεῖ τὰ θετικὰ αἰσθήματα τοῦ συγγραφέα πρὸς αὐτήν. Ὁ ὑποκορισμὸς τοῦ ὀνόματος, τὸ γεγονός ὅτι ἦταν παιδί ἀπὸ τὸν πρῶτο γάμο τῆς μητέρας τῆς, ἡ ὑπάκουη καὶ ἀθῶα φύση τῆς στοιχειοθετοῦν τὴ συμπάθεια πρὸς αὐτήν. Κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς μακρᾶς ἀπουσίας σὲ ναυτικὸ ταξίδι τοῦ ἀρραβωνιαστικοῦ τῆς, ἡ

16. Λουκ. 12, 16-21.

Οὐρανίτσα διαμένει μαζί με τὴν πεθερά της, γιὰ νὰ τῆς κάνει παρέα, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ἐλαφρύνει τὴν πολυπληθῆ πατρική της οἰκογένεια. Ὅταν ὅμως κάποια στιγμή ἀνακοινώνει στὴν πεθερά της ὅτι ὁ ἀρραβωνιαστικός πρὶν φύγει κατὰ-φερε σὲ μιὰ στιγμή ἀδυναμίας της νὰ συννευρεθεῖ μαζί της καὶ ὅτι ἀπὸ τὴ συνέντευξη αὐτὴ ἔμεινε ἔγκυος, ἐκεῖνη θεωρεῖ ὅτι τὸ παιδί δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τοῦ γιοῦ της καὶ τὴν κατηγορεῖ γιὰ παράνομη σχέση. Ἡ σκληρὴ καὶ ἀδικη αὐτὴ στάση τῆς πεθερᾶς ὀδηγεῖ τὴν Οὐρανίτσα στὴν αὐτοκτονία.

– Ψέματα λές! εἶπεν ἀγρία ἡ Μπερνίτσα. Εἶσαι σὲ τέτοια θέση πού δὲν ἔμπορεῖ νὰ εἶναι ἀπ’ τὸν καιρὸ πού λείπει ὁ γυιός μου... Μὲ κανέναν ἄλλονε!...

Ὁ λόγος αὐτὸς τῆς πεθερᾶς ἦτον μαχαίρι δίκικο, ἦτον ἀστροπελέκι, ἦτον θάνατος. Ἡ Οὐρανίτσα ἄρχισε νὰ τρέμη ὅλη, ἐκοκκίνισε, κιτρίνισε, ἔπλεε στὸν ἰδρῶτα, πιάσθηκε ὁ ἀνασασμός της.

– Ἐγὼ! μπόρεσε μόνο νὰ πῆ... θὰ πῶ φαρκάκι!...

– Νὰ ἐκεῖδα πάνω στὸ ράφι τὸ ἄω, εἶπε σκληρὰ ἡ πεθερά της. Πάρε το καὶ πέτο!...

Αὐτὸν τὸν λόγο εἶπε, καὶ τῆς γύρισε τίς πλάτες...

Αὐτὸ ἦτον «ἕνα κ’ ἕνα», παιδάκι μου, ἐξηκολούθησεν ἡ γραῖα Φωλιώ¹⁷, ἀφοῦ εἶχε διακόψει ἐπ’ ὀλίγα λεπτά τὴν ἀφήγησιν. Τὸ πρῶο εἰπώθηκε αὐτὸς ὁ λόγος, καὶ τὸ ἀπόγευμα, κοντὰ τὸ δειλινό, ἡ Οὐρανίτσα ἡ ἀδελφὴ μου, βρέθηκε ξαπλωμένη κοντὰ στὴν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ ἀπάνω στὸ κατώφλιο, μετὰ τὰ ποδάρια κατὰ μέσα στὸ σπιτί, καὶ τὸ κεφάλι κατὰ ἔξω στὴν αὐλή, χλωμὴ, νεκρὴ, ἀποθαμμένη.

Ἐβαλε ἡ Μπερνίτσα¹⁸ τίς φωνές, ἔτρεξαν οἱ γειτόνισσες. Σὲ λίγο ἔφθασε καὶ ἡ μάννα μου ξεμανθλιωτῆ, τραβώντας τὰ μαλλιά της. Ἐτρεξα κ’ ἐγὼ, πιανόμενη ἀπ’ τὴν φουστὰνα τῆς μητέρας μου, ὀχτῶ χρονῶν κορίτσι, κλαίοντας, χωρὶς ν’ ἀγροικῶ καὶ νὰ νοιώθω τὸ γιατί.

Τὴν ἐσαβάνωσαν, τὴν ἔκλαψαν σιγανά, χωρὶς μοιρολόγια. Ἡ Μπερνίτσα «ἔπιασε τὴ χάσα»¹⁹. Δὲν τῆς ἐβάστα ἡ καρδιά – δὲν κοιτοῦσε νὰ πῆ τὴν ἀλήθεια τῆς μητέρας μου.

Ὅστερα, ἔπρεπε νὰ τὴν θάψουν, πρὶν βασιλέψη ὁ ἥλιος. Ἐκεῖνον τὸν καιρὸ, δὲν εἶχαμε δημάρχους, εἶχαμε δημογερόντους τοῦ χωριοῦ, πρωτόγερους. Κι ὁ πρωτόγερος τοῦ χωριοῦ, ὁ κύρ Ἀναγνώστης, ἕνας ἄνθρωπος ὅλο μετὰ συννεφιασμένο με-

17. Εἶναι ἡ ἑτεροθαλὴς ἀδελφὴ τῆς Οὐρανίτσας, ἡ ὁποία καὶ διηγεῖται τὴν ἱστορία στὸν ἐξωτερικὸ ἀφηγητὴ τοῦ διηγήματος.

18. Μπερνίτσα εἶναι τὸ ὄνομα τῆς πεθερᾶς.

19. Ἐπιασε τὴ χάσα: ἔχασε τὴ μιλιὰ της, σιωποῦσε.

ταπο και ζαρωμένα φρούδια, δὲν ἤθελε νὰ δώση ἄδεια νὰ θάψουν τὴν φαρμακωμένη στὸν ἅγιον τὸν τόπο, στὰ Μνημόρια, ἐκεῖ πού ἔθαφταν τοὺς χριστιανούς. Κι ὁ παπὰς τῆς ἐκκλησιᾶς, σύμφωνος, δὲν ἠθέλησε νὰ τῆς διαβάση, τῆς φτωχῆς, οὔτε ἕνα τρισάγιο. Καθὼς μοῦ εἶπε ὕστερα ὁ πνευματικός, εἶχαν δίκιο, γιὰ νὰ μὴ δίνεται κακὸ παράδειγμα. Ἐπειτα ἡ ἀδερφή μου ἦτον ἡ πρώτη ψυχὴ, ὕστερα ἀπὸ ἀμνημόνευτα χρόνια, πού σκοτώθηκε μοναχὴ τῆς. Ἄλλοτε δὲν εἶχε ξαναγίνη αὐτὸ στὸν τόπο μας.

Μερικοὶ ἄλλοι ἔλεγαν ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ ταφῆ ἐπάνω στὸν τόπο, μὴ τυχὸν βρυσκολακιάση κ' ἔρθη πίσω – ἐπειδὴ ὁ βρυσκολακας μόνον ἀρμυρὰ νερὰ δὲν μπορεῖ νὰ περάση. Βλέπεις ἐκεῖνα τὰ νησιάκια, πού εἶν' ἕνα καμάρι, ἕνα στολίδι, ἐμπρὸς στὸ λιμάνι μας; Κοίταξ' ἐκεῖνο τὸ νησί, πού τὸ λένε Μαραγκό! Ἔτσι τὸ ἔλεγαν ἀπ' ἀρχῆς, ἔτσι ἄρχισαν πάλι νὰ τὸ λένε και τώρα. Μὰ ἕνα καιρὸ τὸ εἶχαν ὀνοματίσει ἀπ' τὸ ὄνομα τῆς ἀδερφῆς μου. (Ἄπαντα, τόμος 3ος, σ. 385 386).

Ἄξιζει κατ' ἀρχὰς νὰ παρατηρήσουμε ὅτι μετὰ τὸν δραματικό, ἀλλὰ χαρακτηριστικὰ σύντομο διάλογο τῶν δύο γυναικῶν δὲν ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφή τῆς αὐτοκτονικῆς πράξης, δὲ γίνεται καμία προσπάθεια ψυχογραφικῆς ἀπόδοσης τῆς κατάστασης στὴν ὁποία βρέθηκε ἡ κόρη, δὲν γίνεται κανένας λόγος γιὰ τὸ τί συνέβη ἀνάμεσα στὸ πρῶν καὶ στὸ ἀπόγευμα τῆς μοιραίας μέρας. Τὸ ἀφηγηματικὸ αὐτὸ διάστημα καλύπτεται μὲ τὴν τεχνικὴ πού στὴν ἀφηγηματολογία λέγεται «παράλειψη» (paralipsis). Σύμφωνα μὲ τὸν Genette, στὴν παράλειψη «ἡ ἀφήγηση λέει λιγότερα ἀπ' αὐτὰ πού ξέρει, ἀλλὰ συχνὰ γνωστοποιεῖ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ πού λέει»²⁰. Στὴν προκειμένη περίπτωση, ἡ «παράλειψη» ἀναπληρώνεται μὲ τὴν περιγραφή τῆς εἰκόνας τῆς αὐτοχειρισμένης κόρης. Ὅπως καὶ στὴν ἀρχαία τραγωδία: ἡ παράσταση τῆς φονικῆς ἢ αὐτοκτονικῆς πράξης παραλείπεται καὶ παρουσιάζεται μόνο τὸ ἀποτέλεσμά της. Ἐδῶ, ὡστόσο, ὁ συγγραφέας μοιάζει νὰ ἐνδιαφέρεται ὄχι γιὰ τὸ γεγονός αὐτὸ καθαυτὸ τῆς αὐτοκτονίας, ὅσο γιὰ τὴν ἀντίδραση τοῦ κοινοῦ τῆς μικρῆς νησιωτικῆς πολιτῆς. Ἡ ἀντίδραση φέρει τὰ τυπικὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς κλειστῆς, προβιομηχανικῆς κοινωνίας. Ἡ θρησκευτικὴ παράδοση, ἀνάμικτη μὲ φοβικὲς δεισιδαιμονικὲς προκαταλήψεις (βρυσκολακίασμα τοῦ αὐτοκτόνου) προσδιορίζει τὴ στάση τῆς κοινότητος ἀπέναντι στὴ νεκρὴ. Ἡ κοσμικὴ ἀρχὴ (πρωτόγερος) καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ (ιερέας) συμφωνοῦν στὴν καταδικαστικὴ στάση. Ἡ Ἐκκλησία δικαιολογεῖ τὴν αὐστηρότητα στὸ θέμα αὐτὸ ἐπικαλούμενη ποιμαντικὸς

20. Βλ. ΦΑΡΙΝΟΥ-ΜΑΛΑΜΑΤΑΡΗ ΓΕΩΡΓΙΑ, Ἄφηγηματικές Τεχνικές στὸν Παπαδιαμάντη, 1887-1910, ἐκδ. Κέδρος, [Ἀθήνα 1987], σ. 271.

λόγους: γιὰ νὰ μὴ δίνεται κακὸ παράδειγμα. Ὁ ἐκπρόσωπος τῆς κοσμικῆς ἀρχῆς, περιγραφόμενος ὡς τυπικὸ πρόσωπο ἐξουσίας, ἐφαρμόζει τὸ ἐθιμικὸ δίκαιο. Στὴν οὐσία συντονίζεται μὲ μιὰ πανάρχαιη καὶ παγκόσμια φοβικὴ ἀντίδραση ἀπέναντι στὴν αὐτοκτονία²¹. Ἡ στάση τῶν λοιπῶν κατοίκων κλιμακώνεται ἀπὸ τὴν περιέργεια ὡς τὴν ἄσπλαχνη σκληρότητα.

Ὁ γείτονας μας, ὁ Γιαλουγγῆς, μὲ τὴν βάρκα του, καὶ μὲ τὸν σύντροφό του μαζί, τὸν Φραγκούλη τῆς Μπάλαινας, ἐπῆραν τὸ λείψανο ἐπάνω εἰς ἓνα πλατὺ μαδέρι, καὶ τὸ κουβάλησαν, τὸν βράχο τὸν κατήφορο, ὡς τὴν βάρκα. Ἡ μάννα μου ἔτρεχε κατόπιν, κ' ἐγὼ μαζί της. Κόσμος πολὺς, ἀπὸ περιέργεια, ἀκολούθησαν ὡς κάτω στὸ γιאלό. Μερικοὶ ἔλεγαν κι ἄσχημα λόγια.

– Σκύλα!... ψοφίμι!... (Ἐπαντα, τόμος 3ος, σ. 387).

Ἀπέναντι στὴ γενικὴ ἀποδοκιμασία καὶ ἀποστροφὴ στέκεται μόνο ἡ ἀνήμερη γιὰ ὅποιαδήποτε ἐνέργεια μίνα καὶ ἡ μικρὴ κόρη της, ἡ Φολιώ, αὐτὴ πού τὴν ὀνειροδοτεῖ τὴν ἱστορία τῆς ἀδελφῆς της στὸν ἐξωτερικὸ ἀφηγητὴ τοῦ διηγήματος. Τῆ φωνὴ καὶ τὴν ὀπτικὴ γωνία τῆς ἀδελφῆς μεταφέρει ὁ ἀφηγητὴς, μὲ τρόπο πού δείχνει τὴν ταύτιση μὲ τὴ φωνὴ αὐτῆ τοῦ ἴδιου τοῦ Παπαδιαμάντη. Αὐτὴ λοιπὸν ἡ ἀφήγηση κλείνει μὲ ἓνα εἶδος μεταθανάτιας δικαίωσης τῆς φτωχῆς Οὐρανίτσας, μιᾶς δικαίωσης πού εἶναι γιὰ τὴν Φολιώ προῖον φιλαδελφίας καὶ γιὰ τὸν συγγραφέα δαίγμα φιλανθρωπίας.

Ἔστερ' ἀπὸ ἓνα χρόνον, μερικοὶ ψαράδες εἶχαν ἀνεβῆ στὴν ράχη τοῦ νησιοῦ, τοῦ Μαραγκοῦ, ὅπου ἀργὰ καὶ ποῦ, ἐτύχαινε νὰ πατήσῃ ἄνθρωπος. Ἦθελαν νὰ κατεβάσουν μερικά ξηρόκλαδα, ἢ νὰ κόψουν ὀλίγα ξύλα γιὰ ν' ἀνάψουν φωτιά κάτω στὴν ἄμμο, νὰ ψήσουν ψαράκια γιὰ νὰ κολατσίσουν. Ἐκεῖ, ἀνάμεσα στὰ χαμόκλαδα, μιὰ ἀσυνήθιστη μοσχοβολιὰ τοὺς ἤρθε.

Ἐκεῖ, στὴν ρίζα ἐνὸς βράχου, εἰς ἓνα μέρος ὅπου τὸ χῶμα ἐξεῖχε ὀλίγον, εἰς ἓνα μικρὸν ὄχθον ὡς μιάμιση ὀργυιὰ τὸ μᾶκρος, καὶ τέσσαρες σπιθαμὲς τὸ πλάτος, ἀνθοῦσε μιὰ ὁμορφὴ ἴτσια, γεμάτη ἀπ' ὠραῖα ἀσπροκίτρινα λουλουδάκια, ἴτσια, τόσα πολλὰ καὶ φουντωτὰ κι ἄφθονα, ὥστε μπορούσαν νὰ γεμίσουν ὡς δέκα καλάθια.

21. Γιὰ τὸν παγκόσμιο καὶ διαχρονικὸ χαρακτήρα τῆς καταδίκης τῆς αὐτοκτονίας βλ. *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, ὅπ. π., λήμμα «αὐτοκτονία» (συντάκτης Παν. Χ. Δημητρόπουλος), σσ. 495-503.

Ἐκεῖ ἦταν ὁ τάφος τῆς φτωχῆς ἀδερφῆς μου. Ἀπὸ τότε τὸ Μαραγκὸ ἄρχισαν νὰ τὸ λένε «τὸ Νησί τῆς Οὐρανίτσας». (Ἄπαντα, τόμος 3ος, σ. 387).

Ἐπάρχουν πολλῶν εἰδῶν αὐτοκτονίες. Μία κατηγορία εἶναι καὶ ἐκεῖνη στὴν ὁποία οἱ αὐτόχειρες, σὰν τὴν Οὐρανίτσα, ἄθῳοι καὶ ἄδολοι, πάσχοντες τὴν φιλοτιμίαν, ἀναλαμβάνουν εὐθύνες ἀπέναντι τοὺς ἄλλους πάνω ἀπὸ αὐτὲς πού τοὺς ἀναλογοῦν καὶ πού μποροῦν νὰ σηκώσουν. Σὰν θυσία γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς σχέσης μὲ τοὺς ἄλλους. Ἡ ἰτιά πάνω ἀπὸ τὸν τάφο τῆς «φτωχῆς» Οὐρανίτσας κι ὁ γύρω τόπος εὐωδιάζει. Ὅπως εὐωδιάζε καὶ τὸ χῶμα ὅπου ἔχυσε τὸ αἷμά του ὁ αἰπόλος ἐκεῖνος, ὁ «φτωχός» ἅγιος, γιὰ τὴ σωτηρία τῶν ἄλλων²², ὅπως εὐωδίασαν καὶ τὰ λείψανα τῆς Κουμπίνας, τῆς αὐτοθυσιαστικῆς γυναίκας τοῦ Καραχμέτη. Μπορεῖ νὰ μὴν περιγράφει ὁ Παπαδιαμάντης ἰδανικὲς χριστιανικὲς κοινωνίες, περιγράφει ὅμως μιὰ κοινωνία-πλαίσιο, ἀπὸ τὴν ὁποία, μαζί μὲ τὰ συμπτώματα τῆς πώσης –καὶ μέσα ἀπὸ αὐτὰ– ἐκβλαστάνουν μορφὲς σὰν τὸν φτωχὸ ἅγιο, ἢ τὸν Γιωργὴ τῆς Μπούρμπαινας ἢ τὴ γυναίκα τοῦ Καραχμέτη. Μιὰ κοινωνία, πού στὴν περίπτωση τῆς αὐτοκτόνου Οὐρανίτσας, μετὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς θαυμαστῆς εὐωδίας, σὰν μετανιωμένη, ἀρχίζει νὰ ὀνομάζει τὸ νησί «Μαραγκός» «Νησί τῆς Οὐρανίτσας».

Παρόμοια μεταμέλεια φαίνεται νὰ δείχνει ἡ τοπικὴ κοινωνία καὶ γιὰ τὴ νεαρὴ γυναίκα πού αὐτοκτονεῖ στὸ διήγημα «Οἱ Μάγισσες». Τὰ αἰσθήματα τοῦ συγγραφέα (*πτωχὴ φαρμακωμένη*) βαίνουν παράλληλα μὲ ἐκεῖνα τοῦ ἔορταστικοῦ ὁμίλου πού, μεταβαίνοντας σὲ ἐξωκλήσι γιὰ λειτουργία, σταματᾷ στὸ σημεῖο πού βρέθηκε νεκρή, καὶ μὲ πρῶτο τὸν κορυφαῖο τῆς συνοδίας *παπα-Γιακουμὴ* τὴν ἀναθυμᾶται μὲ συμπάθεια. Εἶναι σημαντικό, ἐπίσης, ὅτι σὲ ἐρώτηση ἐνορίτισσας σχετικὴ μὲ τὴ θέση τῆς Ἐκκλησίας, ὁ ἱερέας δὲν δίνει καμιά κατηγορηματικὴ ἀπάντηση. Ὁ διάλογος εἶναι χαρακτηριστικός:

– *Κ' εἶχε φαρμακωθῆ μοναχὴ της, ἢ ἄμοιρη! Κάνει νὰ λέμε Θεὸς σχωρέσ' τηνε, παπά;*

Ἵ *ἱερεὺς ἔκαμνε κίνημα ἀμηχανίας καὶ ἐνδοιασμοῦ, ὡς νὰ ἔλεγεν, "ἔτσι κ' ἔτσι".* (Ἄπαντα, τόμος 3ος, σ. 231).

Ἵ Παπαδιαμάντης θεματοποιεῖ ἄμεσα τὴν αὐτοκτονία, καὶ μάλιστα σὲ δύο διηγήματα, τὸν «Αὐτοκτόνο» καὶ τὸ «Ἀπόλαυσις στὴ γειτονιά». Ὡστόσο, καὶ

22. «Φτωχὸς ἅγιος», Ἄπαντα, τόμος 2ος, σσ. 221-227.

στά δύο ἀποφεύγει τὴν ἄμεση θεωρητικὴ ἐπεξεργασία τοῦ θέματος, καὶ ἀφήνει τὸ πλαίσιο νὰ μιλήσει γιὰ τὴν οὐσία.

Στὸ «Ἀπόλαυσις στὴ γειτονιά», ἐνῶ κεντρικὸ θέμα φαίνεται νὰ εἶναι ἡ αὐτοκτονία ἐνὸς νέου, στὴν πραγματικότητά ἐκεῖνο ποὺ οὐσιαστικὰ περιγράφεται καὶ θεματοποιεῖται εἶναι ἡ ἀντίδραση τῆς γειτονιάς, ἡ ἀβάσταχτη ἐλαφρότητα τοῦ κοινωνικοῦ περιγυροῦ. «Ὅλο τὸ διήγημα εἶναι τὸ ἀνοικονόμητο κουτσομπολιὸ τῆς γειτονιάς. Ἐνα δεῖγμα:

Ἐπάνω εἰς μίαν ταράτσαν ἴσαντο τὸ πρωὶ τῆς ἄλλης ἡμέρας τρεῖς νεαροὶ γυναῖκες, τέσσαρα ἢ πέντε κοράσια, ἡλικίας μεταξὺ πέντε καὶ δέκα ἐτῶν καὶ μία γεροντοτέρα. Ἡ ταράτσα ἔβλεπεν εἰς τινὰ γειτονικὴν αὐλήν, ἀντίκρουζε δὲ πλαγιώτερον ὀλίγον πρὸς τὴν δυτικὴν θύραν, τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν καὶ τὸ μικρὸν κωδωνοστάσιον τοῦ ἐνοριακοῦ ναοῦ τῆς συνοικίας.

- Νά, τὸν φέρουνε!
- Εἶναι κόσμος κάμποσος!
- Νὰ τὸ καπάκι· νὰ τὰ φανάρια· νὰ κι ὁ Σταυρός!
- Νὰ κ' οἱ παπάδες!
- Ποῦ εἶναι ἡ κάσα;
- Ὡ, λουλούδια καὶ κακό· νά τος, νά τος!
- Ποῦ ἴναι τος, μαμά; ποῦ ἴναι τος;

Καὶ ἡ μικρὰ κορασὶς ἀνεροχᾶτο προσκολλημένη εἰς τὸν θριγκόν, κύπτουσα ἀπλήστως, μὲ κίνδυνον νὰ πέσῃ.

- Δὲ φαίνεται καλά· εἶναι κόσμος μπροστά... ὦχ! δὲν μποροῦν νὰ σταθοῦν παράμερα!
- Σταθῆτε, καλέ, στὴν ἄκρη!...
- Νά, τὸν πᾶνε μὲς στὴν ἐκκλησιά!...
- Καλὰ - καλὰ δὲν τὸν εἶδαμε.
- Ἐγὼ δὲν εἶδα, μαμά!...
- Νά, τὸν πᾶνε μὲς στὴν ἐκκλησιά!...
- Καλὰ - καλὰ δὲν τὸν εἶδαμε.
- Ἐγὼ δὲν εἶδα, μαμά!...
- Θὰ τὸν ἰδοῦμε τώρα ποῦ θὰ τὸν βγάλουν ἔξω! θὰ πάρουν τὸν κάτω δρόμο.
- Στὸ κάτω νεκροταφεῖο δὲ θὰ τὸν πᾶν;
- Μπορεῖ νὰ τὸν πᾶν καὶ στὸ ἄπάνω· μὰ ἀλλάζουν πάντα τὸ δρόμο...
- Κόσμος ποῦ μπαίνει μὲς στὴν ἐκκλησιά!
- Νὰ ὁ ἀδερφός του, μὲ δύο φίλους ποῦ τὸν κρατοῦν μπράτσο.
- Ποῦ ἴναι, μαμά, ποῦ ἴναι;
- Νά, τώρα πάει μέσα...

- Πάνε μέσα όλοι· και δέν είδαμε τή μάνα του.
 - Που νά ίδῆς, τόσος κόσμος!
 - "Αχ! ἡ δόλια του ἡ μαννούλα!... πῶς δέ λυπήθηκε τὰ νιάτά του!...
 - 'Ο πατέρας λείπει, λένε, δέν εἶν' ἐδῶ.
 - 'Ἡ ἔρμ' ἡ μάνα τὰ τραβᾷ ὅλα!
- Ἦκούσθη κλάψιμον παιδίου ἀνερχόμενον ἀπό τὸν θάλαμον διὰ τῆς θύρας πρὸς τὴν ταράτσαν.
- 'Ο γιὸς σου κλαίει, Σταματούλα!
 - "Ἄς κλάψη· ζαλίζεται νὰ τὸν σκύβω στὴν ταράτσα, καὶ δέ θὰ ιδῶ τίποτε.
- (*"Ἀπαντα*, τόμος 3ος, σσ. 257 258).

Μιά διάχυτη εἰρωνεία ἐπιστρατεύεται γιὰ νὰ δηλώσει τὴν ἀποστροφή τοῦ συγγραφέα πρὸς τὴ νοσηρὴ περιέργεια τοῦ κοινοῦ, καὶ ἀντιστικτικὰ νὰ ἀναδείξει τὸ δράμα τοῦ νεαροῦ αὐτοκτόνου. Τὸ δράμα, πού δέν εἶναι ἡ ἐρωτικὴ ἀπογοήτευση, ὅπως ἐπιφανειακὰ διαφαίνεται, ἀλλὰ τὸ βάσανο τοῦ κοινωνικοῦ περιγυροῦ. 'Ο ἀδηφάγος σχολιαστικὸς οἴστρος τῆς γειτονιάς, πού δέν ἐξαιρεῖ οὔτε τίς πὶο ἱερὲς πτυχεὲς τοῦ δράματος.

- Θὰ τὸν θάμουν, λέει, μὲ παπάδες; Ἔδωκε ὁ Μητροπολίτης τὴν ἄδεια;
- Νά, ὁ παπα - Γρηγόρης τοῦ εἶπε: δέ σέ μεταλαβαίνω ἂν δέν ξαγορευθῆς..
- Κ' ἐκεῖνο τί εἶπε; Μπόρεσε καὶ μίλησε;
- Κ' ἐκεῖνο τοῦ εἶπε: Κανένας δέ φταίγει, παπά μου· ἐγὼ μονάχος μου τὸ ἔκανα. Ἐφταξούσιος δέν ἦμουν; Ἐφταξούσιος βέβαια. (*"Ἀπαντα*, τόμος 3ος, σ. 254).

Θὰ ἔλεγε κανεὶς πὼς ὁ συγγραφέας πραγματοποιεῖ πιστὴ μεταφορὰ τῆς νοσηρῆς κοινοτικῆς φωνῆς, τὴ μεταφέρει ἐπίτηδες «φωноγραφικά», γιὰ νὰ αὐτοεκτεθεῖ αὐτὴ στὰ μάτια τοῦ ἀναγνώστη. 'Ο ἴδιος ἐμφανίζεται οὐσιαστικὰ στὸ τέλος, μὲ ἓνα πικρὸ σχόλιο δύο σειρῶν:

Καὶ τὸ βάσανον τοῦ ἀτυχοῦς νεκροῦ ἔμελλεν ὀσονούπω νὰ τελειώσῃ. Ἀπῆλθε μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ εὔρη εἰς ἄλλον κόσμον ὀλιγοτέραν περιέργειαν. (*"Ἀπαντα*, τόμος 3ος, σ. 260).

Φανερὴ καὶ ἐδῶ ἡ συμπάθεια γιὰ τὸν ἀτυχῆ νεκρόν. Καμιά ἄλλη κρίση, καμιά ἀπόφανση. Ἄλλος εἶναι ὁ ἀρμόδιος, σὰν νὰ μᾶς λέει.

Ὁ «Αὐτοκτόνος» ἔμεινε ἡμιτελής. Ὁ Γ. Βαλέτας σημειώνει στό σχετικό υπόμνημα ὅτι, παρόλο πού τὸ διήγημα εἶχε ἀναγγελθεῖ ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα Ἐφημερίς, στίς 28 Δεκεμβρίου 1891, «ἔμεινε ἀτελείωτο, σὰν ἀπλὸ σχεδιάσμα, γιατί οἱ χριστιανικὲς ἀντιλήψεις τοῦ συγγραφέα τὸν ἐμπόδισαν νὰ διαπραγματευθῆ ἓνα τόσο ἀντιθρησκευτικὸ θέμα, ὅπως ἡ αὐτοκτονία»²³. Πέρα ἀπὸ τὴν παρατήρηση ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης εἶχε πραγματευθεῖ πολλὰ ἀντιθρησκευτικὰ θέματα χωρὶς νὰ κάνει χριστιανικὸ ἢ ἀντιχριστιανικὸ κήρυγμα πουθενά, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ προσθέσει ὅτι ἤδη στό ἀπόσπασμα τοῦ «Αὐτοκτόνου» διαφαίνεται ἡ στάση του ἀπέναντι στό θέμα: προβληματισμὸς γιὰ τὴν τρέχουσα πρακτικὴ τῆς Ἐκκλησίας, συμπάθεια γιὰ τὸν πτωχὸ –τέσσερις φορές τὸν ἀποκαλεῖ «πτωχὸ» στό σύντομο ἀπόσπασμα ὁ Παπαδιαμάντης– ὑποψήφιο αὐτοκτόνο. Ὁ πτωχὸς λοιπὸν Σακελλάριος –αὐτὸ εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ μελλοντικοῦ αὐτοκτόνου– εἶναι ἓνας ἀλλοδαπὸς. Ὁ συγγραφέας τὸ ἀναφέρει δύο φορές. Γενικὰ ἀλλοδαπὸς. Χωρὶς προσδιορισμὸ τῆς προέλευσής του. Ξένος δηλαδὴ κι αὐτός, ὅπως ὁ αὐτόχειρας στό ὁμώνυμο διήγημα τοῦ Μητσάκη. Φαίνεται ὅτι εἶχε κάποια ἀπασχόληση στὴν ἐκκλησία τῆς γειτονιάς, ὅμως στὴν ἐρώτηση ἂν εἶναι ἀκόμη «δάσκαλος στὴν ἐκκλησιά» ἀπαντᾷ: «εἶμαι καὶ δὲν εἶμαι». Ντρέπεται γιὰ τὴ φτώχεια του, ἀλλὰ καὶ θυμώνει. Ζεῖ μὲ ἐλεημοσύνες κάποιων φίλων του καὶ προσπαθεῖ μονίμως νὰ ἀποφύγει τὴ σπιτονοικοκυρὰ του, στὴν ὁποία χρωστάει πολλὰ ἐνοίκια. Αὐτὸς ὁ παράδοξος ἄνθρωπος ἀποφασίζει ξαφνικὰ νὰ κόψει τὰ γένια του. Ὁ πραγματικὸς λόγος τοῦ ξυρίσματος εἶναι γιὰ νὰ βρεῖ εὐκαιρία νὰ κλέψει ἓνα ξυράφι ἀπὸ τὸν κουρέα. Κι αὐτό, γιατί σχεδίαζε ν' αὐτοκτονήσει. Τὸ διήγημα κόβεται ἀτόμα. Δὲν ξέρουμε τί ἀπέγινε ὁ πτωχὸς Σακελλάριος. Ὁ τίτλος, πάντως, τοῦ διηγήματος τὸν ἀποκαλεῖ αὐτοκτόνο. Τί εἶδους ἄνθρωπος ἦταν; Ὁ συγγραφέας μᾶς πληροφορεῖ ὅτι μέριμνά του ἦταν νὰ μὴ βάλει σὲ μελάδες τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὸ θάνατό του.

Ὁ Σακελλάριος, ὁ πτωχὸς, εἶχε συλλάβει τὸ σχέδιόν του. Δὲν κατεδέχτο τώρα ὅπου ἔζη ἀκόμη, νὰ δώσῃ ἐνόχλησιν εἰς τὸν κόσμον μετὰ θάνατον. «Πρὸς τί νὰ τοὺς βαρύνω, τοὺς ἀνθρώπους;» εἶπεν. «Ἄρκεϊ, ὅτι τοὺς ἐβάρυνα ζωντανός». (Ἄπαντα, τόμος 4ος, σ. 632).

23. Τὰ Ἄπαντα τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη, ἐπιμέλεια Γ. Βαλέτα, ἐκδοτικὸς οἶκος Χρῖστος Γιοβάνης, τόμος 5ος, [Ἀθήνα 1972], σ. 393.

Δὲ γνωρίζουμε μὲ ποιὸν τρόπο θὰ τὸ κατόρθωνε κάτι τέτοιο, ὡστόσο ἡ μέριμνα γιὰ τοὺς ἄλλους εἶναι καὶ ἐδῶ παρούσα (παρόμοια μέριμνα δείχνει καὶ ὁ ἥρωας τοῦ Μητσακῆ), σηματοδοτώντας τὴν ἐκδοχὴ τῆς εὐαίσθητης ψυχῆς καὶ τοῦ φιλότιμου ἀνθρώπου. Εἶναι φανερὸ ὅτι δὲν ἦταν τυχαῖος ἄνθρωπος. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς εἶχε κάποια καλλιέργεια, τέτοια πού τοῦ ἐπέτρεπε νὰ στοχάζεται θεολογικὰ καὶ νὰ ἐκφέρει καιρίες ἐπισημάνσεις γύρω ἀπὸ τὸ μυστήριό τῆς θείας φιλανθρωπίας.

Ἦτο ὥρα Ἑσπερινοῦ. Ὁ Σακελλάριος εἰσῆλθεν εἰς τὸ ναῦδριον, ὅπου ὁ ἱερεὺς ἐμορμύριζε τὴν Ἐνάτην, καθὼς ἠδύνατό τις νὰ συμπεράνη ἐκ τῶν ἀκουομένων φράσεων τῶν ἑδαφίων, ἅτινα ἐξεχώριζαν ἐνίοτε ἐκ τοῦ ὄλου ἀμυδροῦ βόμβου τῆς φωνῆς. «Χάριν καὶ δόξαν δώσει δι' αἰχμαλωσίαν Ἰακώβ... Ἐπίστρεψον ἡμᾶς... Δεῖξον ἡμῖν, Κύριε...» κτλ.

Ἔκαμε τὸν σταυρόν του καὶ ἠσπᾶσθη τὰς εἰκόνας διὰ τελευταίαν φοράν. Διανοεῖτο. Ἐκ βάθους ψυχῆς του δὲν ἐπίστευε καὶ ὅμως ἐπόνει ἡ καρδιά του νὰ βλέπῃ τὰ σεβάσματα αὐτὰ τῶν Πατέρων.

Ἔλεγε ὅτι ἴσως ὁ Χριστός, ὡς εὐσπλαγχνος ὑπὲρ πάντα νοῦν καὶ λόγον, θὰ τὸν ἐλέησῃ, καὶ ἂς μὴ δεηθῶσιν ὑπὲρ αὐτοῦ οἱ ἱερεῖς.

Τάχα αἱ εὐχαί, ὅταν εἶναι ὄνιοι, ποῖαν ἄλλην ἀξίαν ἔχουσι, εἰμὴ τὴν ἀξίαν τοῦ ἀργυρίου; Μήπως καὶ ὁ Παράδεισος δὲν εἶναι ἀγοραστός, καθὼς ὄλα; Καὶ δὲν εἶναι πλέον ὁ Θεός «ὄς οὐ μὴ ἴδῃ πρόσωπον, οὐδ' οὐ μὴ λάβῃ δῶρον, ποιῶν κρίσιν προσηλύτῳ καὶ ὀρφανῷ καὶ χήρᾳ, καὶ ἀγαπᾷ τὸν προσήλυτον δοῦναι αὐτῷ ἄρτον καὶ ἱμάτιον»;

Εἶναι προσωποληψία παρὰ τῷ Θεῷ; Καὶ διατί, δι' ἄλλους αὐτοκτόνους νὰ ἐπιτρέπωσιν οἱ σημερινοὶ ἀντιπρόσωποι τῆς ἐκκλησίας τὴν θρησκευτικὴν ταφήν καὶ δι' αὐτὸν ὄχι, ἐνῶ οἱ πρῶτοι μόνον κατὰ τὰ μέσα πλεονεκτοῦσι καὶ οἱ δεῦτεροι ἴσως ἐμειονέκτουσι καὶ κατὰ τὸ λογικόν;

Τὸ λογικόν; Τοιαῦτά τινα ἐλήρει ἐνδομύχως...

(Ἄπαντα, τόμος 4ος, σσ. 633 634).

Ἐδῶ κόβεται τὸ κείμενο. Ποῦ θὰ κατέληγε ὁ «λήρος» τοῦ πτωχοῦ Σακελλάριου δὲν τὸ γνωρίζουμε. Εἶναι εὐδιάκριτη, ὡστόσο, ἡ πρόθεση τοῦ συγγραφέα νὰ σταθεῖ δίπλα του. Δίπλα σ' αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο πού κατὰ βάθος δὲν πίστευε. Ποῦ δυσανασχετοῦσε ἀπέναντι στὴν πολιτικὴ τῆς ἐκκλησίας, πού δυσπιστοῦσε στὴν ἀποτελεσματικότητά πού μποροῦν νὰ ἔχουν οἱ ἐξαγορασμένες προσευχῆς καὶ πού ἀναδείκνυε τὴν ἰδιοτελή προσωποληψία τῶν ἐκπροσώπων της, πού ἐκτεινόταν ἀκόμα καὶ στὸ θέμα τῆς κηδείας τῶν αὐτοκτόνων. Στὸν ἄνθρωπο,

ὁμως, πού παραδέχεται ὅτι μειονεκτεῖ κατὰ τὸ λογικόν. Στὸν ἄνθρωπο πού δὲν ἀπέστεργε τὰ πάτρια καὶ πού ἀπεκδεχόταν τὴ σωτηρία, ἐλπίζοντας στὴν ὑπὲρ πάντα νοῦν καὶ λόγον εὐσπλαχνία τοῦ Χριστοῦ. Ἐνας τέτοιος ἀντιφατικός ἄνθρωπος, βασανισμένος πέρα καὶ πάνω ἀπὸ κάθε ἄλλη αἰτία, ἀπὸ τὸ αἶνιγμα τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ του, μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ ἀντιπροσωπευτικός τύπος τοῦ παπαδιαμαντικοῦ αὐτοκτόνου. Κι ἕναν τέτοιο ἄνθρωπο ὁ Παπαδιαμάντης δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ τὸν παραδίδει στὸ ἄπειρο ἔλεος τοῦ Θεοῦ.

Στὴ θέση τοῦ ἄγραφου τέλους τοῦ «Αὐτοκτόνου» ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ βάλω μιὰ ἱστορία.

Ὁ κύρ Θωμᾶς ὁ Κάβουρας, πολύτεκνος φτωχὸς γεωργός, διέκοψε τὴ φοίτηση στὸ δημοτικὸ σχολεῖο τῆς μικρῆς κόρης του Ἄννιῶς, προκειμένου αὐτὴ νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὶς κασιέικες τῆς οἰκογένειας. Μάταια ἡ φιλομαθὴς Ἄννιῶ καὶ ἡ μητέρα της, ἡ Νεκταρία, προσπάθησαν νὰ μεταστρέψουν τὴν γνώμη τοῦ πατέρα. Ἡ ἀπόφασή του ἦταν κατηγορηματικὴ –δυστυχῶς καὶ προφητικὴ:

«—Ἀπὸ αὔριο θὰ φυλᾶς τὶς γίδες, εἶπε στραφεὶς πρὸς τὴν Ἄννιῶ. Καὶ πρόσεχε, κακομοίρα μου, ἐπρόσθεσε μὲ πρωτοφανῶς ἀπαισίαν φωνήν, μὴν ξαναφᾶνε θηλιόσματα ἢ μὴ σοῦ σκοινιαστῆ καμμιά, γιατί τότε καλύτερα εἶναι νὰ σκοινιαστῆς κι ἐσύ».

Ἡ Ἄννιῶ ὑπάκουσε καὶ μὲ ὑπομονὴ ἐκτελοῦσε τὰ καθήκοντά της. Μόνη ἀναψυχὴ της ἦταν νὰ ξεκλέβει λίγο χρόνο γιὰ νὰ διαβάξει τὰ βιβλία πού τῆς δάνειζε ὁ δάσκαλος τοῦ σχολείου της. Τὰ πῆγαινε καλά. Μοναδικό της πρόβλημα ἢ δυσάγωγη Ἀραπίτσα ἢ Γλεντού, ἢ ζημιάρρα κασιέικα, πού γιὰ τὸν σκανταλιάρικο χαρακτήρα της ἔλαβε καὶ τρίτο ὄνομα, τὸ «Διαβολή». Αὐτὴ λοιπὸν ἢ ἀτίθαση κασιέικα, σὲ κάποια στιγμή ἀναγνωστικῆς ρέμβης τῆς μικρῆς Ἄννιῶς, καὶ προσπαθώντας νὰ πηδήσει σὲ παρακείμενο λαχανόκηπο, σχοινιάστηκε, τυλίχτηκε, δηλαδὴ μὲ τὸ σκοινὶ της καὶ πνίγηκε. Ἡ εὐαίσθητη καὶ φιλότιμη Ἄννιῶ ἐφάρμοσε κατὰ γράμμα τὴν προειδοποίησιν τοῦ πατέρα. Μάταια αὐτὸς τὴν ἀναζητοῦσε μέσα στὴ νύχτα.

«Ἡ νῆξ προέκοπτεν, ὅτε ὁ κύρ Θωμᾶς ὁ Κάβουρας, κρατῶν κλεφτοφάναρον, ἐφθασεν εἰς τὸν τόπον τῆς βοσκῆς. Εἶχε βραχνιάσει κραυγάζων “Ἄννιῶωωω! Ἄννιῶωωω!...” ἔντούτοις φοβερὰν ἔρηξε κραυγὴν φρίκης ἰδὼν τὸ θυγατρίον του ἐλε-

εινῶς αἰωρούμενον ἐκ κλάδου ἐλαίας, μὲ θηλειὰν εἰς τὸν λαιμὸν ἐκ τοῦ σχοινοῦ τῆς Διαβολῆς, ἥτις ἔκειτο παρέκει, καὶ ἐκείνη ἄνευ ζωῆς».

Ἐνα νεαρὸ κορίτσι, ἓνα πλάσμα τρυφερὸ καὶ ἀθῶο, αὐτοκτονεῖ. Γιὰ τὰ αἰσθήματα τῶν ἄλλων. Γιὰ ἓνα φιλότιμο. Σὰν τὴν Οὐρανίτσα. Σὰν τὸν Σακελλάριο. Καὶ ποιά εἶναι ἡ στάση τῆς Ἐκκλησίας; Ἡ ἐκκλησία ἔχει τοὺς κανόνες τῆς. Τελεία καὶ παύλα; Ὅχι.

«Ὁ ἱερεὺς τῆς κωμοπόλεως δὲν ἔστρεψε νὰ κηδευθῆ κατὰ τὴν τάξιν τῆς Ἐκκλησίας τὸ δύστηνον πλάσμα. Τὸ ἄλγος τῆς μητρὸς ὠξύνθη εἰς παραλογισμόν ἀπὸ τὴν ἄρνησιν τοῦ ἄλλως οὐχὶ ἀσυμπαθοῦς εἰς τὰς περιστάσεις τῶν ἐνοριτῶν του παπα-Μανόλη. Ὁ κῦρ Θωμᾶς, εὐθύς μετὰ τὸν ἄνευ ἱερολογίας ἐνταφιασμόν τοῦ κορασίου ἐξηφανίσθη ἀπὸ προσώπου τῶν ἀνθρώπων. [...]

Ἐξηκολούθει νὰ εὐρίσκεται εἰς κρίσιν –κατάστασιν εἰς ἣν οἱ νεώτεροι μύσται τῆς φιλοσοφίας ἀποδίδουσιν τὸν χαρακτηρισμόν “ὄρθιακή”–, ὅτε γυνὴ τις γείτων, ἡ Κανέλλα ἢ Γιάτρισσα, εἰς στιγμὴν ποιᾶς τινος δεκτικότητος, τῷ ὑπέβαλε τὴν ιδέαν νὰ ἐπισκεφθῆ μετὰ τῆς Νεκταρίας τὸν γέροντα Π....., γνωστὸν ἀνὰ τὸ πανελλήνιον διὰ τὸ προορατικὸν του χάρισμα. [...]

Ὁ γέρον Π..... ἐγνώριζεν ὄντως πάντα τὰ κατ’ αὐτόν. [...] Ἀλλὰ τὸν δαίλιον γονέα δὲν ἐξέπληξε τόσον ἡ ψυχογνωσία καὶ πραγματογνωσία τοῦ γέροντος, ὅσον ἡ πρᾶότης του. Οὐδεμία ἐπίπληξις ἢ ψογερός λόγος ἐξηλθεν ἀπὸ τὰ χεῖλη του. Τὸν συνεβούλευσε περὶ τοῦ πρακτέου μὲ ἡσύχιον φωνήν. Ὁ κῦρ Θωμᾶς ἦτον ἔτοιμος νὰ δεχθῆ βαρῦτατα ἐπιτίμια, ἀλλ’ ὁ γέρον ἠρκέσθη νὰ τοῦ εἴπῃ νὰ τελέσῃ σαρανταλείτουργον, νὰ νηστεύσῃ τὸ κατὰ δύναμιν καὶ νὰ φροντίσῃ νὰ συμφιλιωθῆ μετὰ τοῦ πρεσβυτέρου υἱοῦ του [...].

Ὁ κῦρ Θωμᾶς ἠσθάνετο διαλειπούσας ριπὰς δροσερᾶς αὔρας, ψεκᾶδες ἐπιπτον ἐπὶ τῆς φλεγμαινούσης ψυχῆς του, διὰ πρῶτην φορὰν ἀπὸ τὴν ἡμέραν τῆς φρίκης [...] μόρια φωτὸς εἰσέδουν εἰς τὴν ἐσκοτισμένην διάνοιάν του. Ἐντούτοις ἐτυραννεῖτο ἀκόμη ὑπὸ ὀξυτάτου ἄλγους.

– Καλὰ καὶ ἅγια, γέροντά μου, ὅσα εἶπε ἡ ἁγιοσύνη σου, ἀλλὰ νά, κι ἐμένα καὶ τὴν κυρά μου μᾶς τρελαίνει πού ὁ εὐλογημένος ὁ παπα-Μανόλης δὲ διάβασε τὸ κορίτσι μας. Ὁ φταιχτής ἤμουν ἐγώ, γιατί νὰ πάῃ ἐκεῖνο δίχως εὐχή;

Ἦρχισε νὰ ταράσσεται ἐκδήλως. Ὁ γέρον Π..... ἐπὶ τινὰς στιγμὰς ἔμεινε σιωπηλός, θεωρῶν πρᾶεὺς τὸ τρικυμιζόμενον πρόσωπον τοῦ συντριβομένου πατρός.

– Καλὰ ἔκαμε ὁ παπα-Μανόλης καὶ δὲν τὸ διάβασε, εἶπεν ἡσύχως.

Ἡ Νεκταρία τὸν ἐκοίταξεν ἐν ἀπορίᾳ ἀνησύχῳ, ὁ κῦρ Θωμᾶς ἀνετινάχθη ὀδυνηρῶς.

– ... καὶ πολὺ καλύτερα ἔκαμε ὁ Θεός, συνεπλήρωσεν ὁ γέρον Π....., ποὺ τὸ ἔχει βάλει πρῶμα στὸν Παράδεισο!»

Ἡ ἱστορία εἶναι πραγματική, τὰ πρόσωπα ὑπαρκτά, ὁ γέρον Π..... γνωστός πνευματικός, τὸ περιστατικὸ σχετικὰ πρόσφατο. Τὸ μετέγραψε σὲ διήγημα «μὲ τὸν τρόπο τοῦ Παπαδιαμάντη» ὁ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος²⁴. Προσωπικὰ πιστεύω πὺς ὀλόθυμα θὰ τὸ προσυπέγραφε καὶ ὁ κύρ Ἀλέξανδρος.

24. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., «Μὲ τὴ θηλειὰ στὸν Παράδεισο», περ. *Παπαδιαμαντικά Τετράδια*, τχ. 3, ἐκδόσεις Δόμος, Ἄνοιξη 1995, σσ. 105-117. Ἕνα παρόμοιο περιστατικὸ διασώζει καὶ ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος στὰ *Collectanea*, (ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 2009, σ. 233, ἐγγραφή 459), θεωρώντας ὅτι προσδιορίζει «τὰ παπαδιαμαντικά σύννορα “μεταξὺ θείας καὶ ἀνθρωπίνης δικαιοσύνης”».

Ἀνάμεσα στὸ χεῖλος τῆς Κολάσεως
καὶ στὰ χέρια τοῦ Ἐλεήμονος Θεοῦ.
Ἀπὸ τὸν πρίγκιπα τῶν μελωδῶν
στὸ ἠδύμολπο τρουγόνι τῆς Σκιάθου*

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ**

*Στὸν Μακαριώτατο Ἀρχιεπίσκοπο
Ἀθηνῶν καὶ Πάσης Ἑλλάδος κ.κ. Ἱερώνυμο,
γιὰ τὴν ἀδιάκοπη ἐμπιστοσύνη καὶ ἀγάπη του
ἀφότου πρωτοσυναντηθήκαμε στὰ θρανία
τοῦ Β΄ Γυμνασίου Ἀρρένων Χαλκίδος,
εὐγνωμόνως*

Ἡ τρομερὴ φράση τοῦ ὀσίου Σιλουανοῦ τοῦ Ἀθωνίτου, *Κράτει τὸν νοῦν σου εἰς τὸν Ἄδην καὶ μὴ ἀπελπίζου!*, μᾶς πάει σὲ μιὰ ὁμολογῆ εἰκαστικὴ ἀπόδοση: *Στὴ σκηνὴ τῆς Κλίμακος* τοῦ Ἰωάννου τοῦ Σιναΐτου, μοναστικὴ παραλλαγὴ τῆς

* Μὲ ἴδιο σχεδὸν τίτλο παρουσιάστηκε τὸ κείμενο σὲ συντομώτερη μορφή προφορικῆς ἀνακοίνωσης κατὰ τὴν ἡμερίδα τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος *Ἡ διαχρονικότητα τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἐπ' εὐκαιρίᾳ συμπληρώσεως 100 χρόνων ἀπὸ τῆς κοιμήσεως τοῦ μεγάλου λογοτέχνη Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ Πάσης Ἑλλάδος κ. κ. Ἱερωνύμου, Ἀθήνα (αἶθουσα Παλαιᾶς Βουλῆς), Σάββατο 10 Δεκεμβρίου 2011. Τὸν Σεβασμώτατο Μητροπολίτη Δημητριάδος καὶ Ἄλμυροῦ κ. Ἰγνάτιο καὶ τὸν Διευθυντὴ τοῦ περιοδικοῦ κ. Στ. Γιαγκάζογλου, Δρ. Θ., εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴν ἐδῶ παρουσίαση. Εὐγνωμὸν εἶμαι στὸν πρόεδρο τῆς συνεδρίας Πρωτοπρεσβ. π. Γ. Δ. Μεταλλινό, Ὁμ. Καθηγητὴ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, γιὰ τὰ κολακευτικὰ του σχόλια. Ἡ φιλόφρων φιλοξενία πού μου προσφέρθηκε ἀπὸ τὴ διεύθυνση τῆς Θεολογίας ἐλπίζω νὰ μὴ προδίδεται ὑπερβολικὰ στὰ ὅσα ἀκολουθοῦν ἀπὸ ἓναν μὴ θεολόγο ἢ νεοελληνιστὴ. – Γιὰ νὰ κρατηθεῖ ὁ τύπος τοῦ προφορικοῦ δοκιμίου ἢ τεκμηρίωση περιορίστηκε στὰ ἀναγκαῖα.*

** Ὁ Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος εἶναι τ. Καθηγητὴς τοῦ Παν/μίου τῆς Κύπρου.

1. ΑΡΧΙΜ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΣΑΧΑΡΩΦ, Ὁ Ἅγιος Σιλουανὸς ὁ Ἀθωνίτης, Ἰ. Μονὴ Τιμίου Προδρόμου Ἑσσεξ Ἀγγλίας 1973 (καὶ νεώτερες ἐπανεκδόσεις).

Ἐσχάτης Κρίσεως², ὅπου ἀσκητὲς καὶ ἱερωμένοι ἀκροζυγιάζονται στὴ μετέωρη κλίμακα, πάνω ἀπὸ τὸ χαῖνον στόμα τοῦ ἀκόρεστου Ἄδη· ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς κλίμακας, σχεδὸν μέσα ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Πολυεύσπλαχνου Χριστοῦ, συναθλητὲς τους κατακρημνίζονται στὰ φρικώδη σαγόνια τοῦ τέρατος. Ὁ ἀγώνας μὲ τὸν Ἀρχέκακο εἶναι ἀδυσώπητος ἕως τὰ ἔσχατα τοῦ βίου, μᾶς λέγει ὁ μεγάλος ἀσκητὴς τοῦ Σινᾶ, γιὰ νὰ μᾶς παρηγορήσει ὁ Ἀθωνίτης ἀδελφός του πὼς μολαταῦτα δὲν εἶναι ἀνέλπιδος· ἡ τελευταία λέξη ἀνήκει στὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ.

Ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Παπαδιαμάντη τὶς περισσότερες ἐκδόσεις καὶ ἐρμηνεῖες ἢ παρερμηνεῖες μετράει ἡ *Φόνισσα*³. Ἄν καὶ τὴν τιλοφορεῖ ὁ ἴδιος “κοινωνικὸν μυθιστόρημα”, γραμμένο τὴν περίοδο τῆς ὠριμότητάς του (1903)⁴, καὶ ἐνῶ πράγματι ἀσκεῖ κοινωνικὴ κριτικὴ, ὅπως ἄλλωστε ἦταν τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς –θυμίζω συγχρόνους του ὀγκόλιθους σὰν τοὺς Ντίκενς, Ντοστογιέφσκυ, Ἴψεν, Ζολά, Τολστόι–, ὁ Σκιαθίτης δὲν ἐπαγγέλλεται κανέναν ἐγκόσμιον παράδεισον μὲ τιμωρία τοῦ Κακοῦ καὶ θρίαμβο τοῦ Καλοῦ. Ἡ ἡρωίδα του Φραγκογιαννοῦ μπορεῖ νὰ κατέχει τυπικὰ τὴν παράδοσή της –προσεύχεται καὶ ὑποπιθυρῖζει τὴ μονολόγιστη καρδιακὴ προσευχή–, ὥστόσο δὲν καταφέρνει νὰ ἀποτρέψει τὸν ἑαυτὸ της ἀπὸ στυγερὲς πράξεις. Ὁ ἀναγνώστης ἀναμένει ὁ θάνατός της νὰ εἶναι ὑποδειγματικὸς, κατὰ τὴν ἀνθρώπινη ἢ τὴ θεία δικαιοσύνη, ἂν ἀντιλαμ-

2. Γιὰ τὴν εἰκονογράφηση τῆς *Κλίμακος* τοῦ Ἰωάννου παραμένει χρήσιμη ἡ μελέτη τοῦ J. R. MARTIN, *The illustration of The heavenly ladder of John Climacus*, Princeton Univ. Press 1954· νεώτερη βιβλιογραφία γιὰ τὴν *Κλίμακα* ἐν γένει βλ. στὸν JOHN CHRYSAVGIS, *From the Egyptian Desert to the Sinaite Mountain*, Ashgate 2004. Ἡ ἐδῶ μεταβυζαντινὴ εἰκόνα τοῦ 17ου αἰ. συνδυάζει τὸ κύριον θέμα (ἀριστερὰ) μὲ τὸν Ἰωάννη τὸν Σιναῖτη (δεξιὰ) νὰ δέχεται τὸν φωτισμὸ τοῦ Ἁγ. Πνεύματος κατὰ τὴ συγγραφὴ, ὑπενθυμίζοντας ἀντίστοιχη εἰκονογραφία τοῦ Ἀποστόλου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐμπνεομένου τὴν *Ἀποκάλυψιν* συνδυάζονται πρωτότυπα καὶ θεολογικῶς ἄρτια ἢ μοναστικὴ ἀσκητικὴ μὲ τὴν ἐσχατολογικὴ Ἀποκάλυψη.

3. Χρησιμοποιεῖται τὸ κείμενο τῆς πεντάτομης κριτικῆς ἐκδόσεως τῶν *Ἀπάντων* τοῦ Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη ἀπὸ τὸν Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλο (Ἀθήνα: Δόμος, 1981-1988), τόμ. 3, σσ. 417-520, μὲ βελτιώσεις γραφῶν ἀπὸ τὴ δεκαπεντάτομη ἐπανέκδοσιν στὸ *Βῆμα Βιβλιοθήκη*, τόμ. 1, Ἀθήνα 2011, σσ. 23-185, ἐπιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου. Ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ἐπιμέρους ἐκδόσεις ἐπισημαίνεται ἐκείνη τοῦ Στ. Ζουμπούλακη, Ἀθήνα: Ἑστία, 2001. Σημειώνεται ὅτι ὁ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, ἀντιφωνώντας κατὰ τὴν ἀνακήρυξή του σὲ ἐπίτιμον διδάκτορα τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (7.12.2011), συγκατέλεξε στὰ desiderata τῆς παπαδιαμαντολογίας καὶ τῆ συστηματικῆς καταγραφῆς τῶν ἐκδόσεων τῆς *Φόνισσας* καὶ τῶν συναφῶν μελετῶν.

4. Πρβλ. τὸ ὑπόμνημα στὰ *Ἄπαντα*, ὁ.π., σσ. 689-690.

βανόμαστε την τελευταία με όρους Ιουδαϊκής ή καλβινικής ήθικης. Ο συγγραφέας μᾶς ἀπογοητεύει: Ἡ φόνισσα πνίγεται ἄδοξα, καθὼς προσπαθεῖ νὰ φτάσει στὸ ἀσκητήριο τοῦ πατρὸς Ἀκάκιου στὸν Ἄι-Σώστη νὰ ξαγορευτεῖ τὰ ἀνομήματά της – εἰς τὸ ἥμισυ τοῦ δρόμου, μεταξὺ θείας καὶ ἀνθρωπίνης δικαιοσύνης, κατὰ τὴ θρυλικὴ κατακλείδα⁵. Ὅλα εἶναι ἀνοιχτά, μετέωρα. Τὸ ἀδυσώπητο ἐρώτημα ἐπανερχεται βασιανιστικά: Γιατί ὁ δημιουργὸς τῆς Φόνισσας δὲν προχωράει σὲ ξεκάθαρη καταδίκη της, πρὸς τί ἢ σκανδαλώδης ἀοριστία, ἀπὸ τοῦ ἀντλεῖ τὸ δικαίωμα νὰ ἀφήνει ἐκκρεμῆ κατὰ συρροὴν ἐγκλήματα παιδοκτονίας καὶ βρεφοκτονίας;

Τὸ πρόβλημα ἐδῶ εἶναι νὰ κατανοήσουμε τὴν εἰδοποιὸ διαφορὰ τῶν κριτηρίων τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπὸ τὰ δικά μας καὶ πόθεν πηγάζει αὐτή· τὰ ὑπόλοιπα ἀνήκουν στὰ ἀνεξιχνίαστα τῆς δωρεᾶς, τοῦ ταλέντου. Ἡ συνηθέστερη ὁδὸς ἐρμηνείας εἶναι ἡ προσφυγὴ σὲ κοινωνιολογίζουσες ἢ μαρξίζουσες θεωρήσεις, πού σχεδὸν πάνε νὰ ἀντιστρέψουν τὰ πράγματα, καταδικάζοντας τὰ ἀθῶα θύματά της σὲ δεύτερο θάνατο καὶ προσγράφοντας τῆς φεμινιστικὰ τρόπαια νὰ ἀθῶωνουν τὴ Φραγκογιαννοῦ καὶ τοὺς στυγεροὺς της φόνους ἀθῶων ψυχῶν, διαστρέφοντας βέβαια τὶς πεποιθήσεις καὶ τὴ γραφίδα τοῦ δημιουργοῦ της, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ πρὸ πολλοῦ⁶. Δὲν χρειάζεται ὅμως νὰ ξαναπαραβιάσουμε πόρτες διάπλατα ἀνοιγμένες ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ τελῶνου, τοῦ Ζακχαίου, τοῦ ἀσώτου, τῆς πόρνης, τοῦ συσταυρωθέντος ληστοῦ, ὅπως τὰ συνόψισε ἔξοχα ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Περγάμου καὶ ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἰωάννης (Ζηζιούλας) σὲ πρόσφατο δοκίμιό του γιὰ τὸν Ντοστογιέφσκι καὶ τὴν ἠθική⁷. Ὁ γιὸς τοῦ ἱερέα καὶ Οἰκονόμου πάπα-Ἀδαμάντιου δὲν θέλει καὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀποφανθεῖ γιὰ τὰ μετὰ θάνατον τῆς γραίας Χαδοῦλας τῆς Φραγκογιαννοῦς· μάλιστα ὀρισμένοι ἐπισημαίνουν πὼς τὰ οἰκονομεῖ ἔτσι, ὥστε τὸ παλιροῦ κῦμα πού σκεπάζει τὴ φόνισσα νὰ κλείνει πάνωθὲ τῆς ὅπως στὴν τρίτη κατάδυση τοῦ ἁγίου βαπτίσματος. Αὐτὰ συμβαίνουν, διόλου τυχαῖα, στοὺς ἀπόκρημνους, σὰν τὴν ἄβυσσαλέα ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, πρόποδες τοῦ ἀσκητη-

5. Ὁ.π., σ. 520.

6. Περιορίζομαι στὸ δοκίμιό τοῦ Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ “Πάνω σ’ ἓναν παράξενο τίτλο” στὸν τόμο του *Δαιμόνιο μεσημβρινό*. Ἐντεκα κείμενα γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, Ἀθήνα: Γρηγόρης 1978, σσ. 128-145, ὅπου ἀπέναντι στὶς σωστὲς θέσεις τοῦ Κωστή Μπαστιά ἀναιροῦνται νεώτερες φαντασιώδεις ἐρμηνεῖες, συνοδευόμενες κάποτε μὲ ἀκαδημαϊκοὺς ἢ δημοσιογραφικοὺς τίτλους.

7. “Ὁ Ντοστογιέφσκι καὶ ἡ ἠθική”, *Νέα Εὐθύνη*, τεύχ. 3 (2011), σσ. 1-9.

ρίου του 'Αϊ-Σώστη, του Ψυχοσώστη Χριστού, όπου η πολυκριματισμένη γραία έπεθύμησε να ξαλαφρώσει στο έξομολογητήριο την ψυχή της, αφού πρώτα είδε απέναντί της, στίς ύστατες στιγμές της, το προικιο της που κατέληξε σε βρόχο, σε "ψήλωμα του νου της".

Έφέτος το Τρίτο Διεθνές Συνέδριο για τον Παπαδιαμάντη στην Αθήνα στράφηκε στο μεταφραστικό του έργο: τονίστηκε συχνά, ιδιαίτερα από τον εκδότη του αντάδελφό μου, πόσο εΐλκυναν τον δεινό μεταφραστή έργα με ανθρώπους γεμάτους πάθια, ακόμη και έγκλήματα, απόκληρους που μέσα τους δεν σβήνει ή έλπιδα σωτηρίας⁸. Από Το *Έγκλημα και την Τιμωρία*⁹ έως τον *Μαξιώτη* του Χώλλ Κέιν¹⁰, που διαδραματίζεται στη νήσο Μάν της Ιρλανδικής θάλασσας, και ως τους σκληροτράχηλους πρωταγωνιστές του Φάρ Ουέστ στίς *Άργοναυτικές Διηγήσεις* του Μπρέτ Χάρτ¹¹, είναι φανερό ότι ο Σκιαθίτης ένωθε άνετα σε τέτοιες βύθιες καταδύσεις-καταβάσεις – πολύ λιγότερο με την έννοια του φίλμ νουάρ και πολύ περισσότερο με την άμετρη πατερική ψυχογνωσία, την ιλιγγιώδη αιώρηση του Γέροντος Σιλουανού πάνω από την άβυσσο του 'Αδη. Έχω τη βεβαιότητα ότι θα έντρουφούσε απληστα και σε σύγχρονά μας δείγματα, όπως λ.χ. στο συνταρακτικό *Η δύναμη και η δόξα* του "Καθολικού άθεου", όπως δήλωνε ο ίδιος, Graham Green¹²: Έδω ή έν κόσμω Έκκλησία σώζεται δια του μαρτυρίου ενός, κατά τὰ δικά μας μέτρα, άχρειού δούλου και μάλιστα ιερέα.

8. Έρανίζομαι από την κεντρική εισήγηση του Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, "Μεταφραστικός βίος – ή χαμένος στη μεταφραση", Έταιρεία Παπαδιαμαντικών Μελετών / Μέγαρο Μουσικής (έκδ.), *Γ' Διεθνές Συνέδριο για τον Άλ. Παπαδιαμάντη. Δεύτερος κύκλος (Αθήνα, Μέγαρο Μουσικής, 7-8 Οκτωβρίου 2011). Πρόγραμμα*, Αθήνα 2011, σ. 5.

9. ΔΟΣΤΟΓΕΦΣΚΗ Θ., *Το έγκλημα και ή τιμωρία*, μτφρ. Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Αθήνα: Ίδεόγραμμα 1992.

10. ΚΕΪΝ ΧΩΛΛ, *Ο Μαξιώτης*, μτφρ. Άλέξ. Παπαδιαμάντης, Αθήνα: Ίνδικτος 2003.

11. ΧΑΡΤ ΜΠΡΕΤ, *Άργοναυτικά διηγήσεις*, μτφρ. Άλέξ. Παπαδιαμάντης, Αθήνα: Λήθη 1993. Βλ. και τη γλαφυρή ανάλυση του Λ. ΚΑΜΠΕΡΙΑΗ, *Από τον Μπρέτ Χάρτ στον Παπαδιαμάντη*, Αθήνα: Δόμος, 1992.

12. Το πρωτότυπο *The Power and the Glory* εκδόθηκε στην Άγγλία το 1940 και προκάλεσε έντονες συζητήσεις στη Δύση (στην Άμερική κυκλοφόρησε και με τον τίτλο *Labyrinthine Ways*). Έδω έχουμε ύπόψη την έλληνική έκδοση στην άξιομνημόνευτη μετάφραση της Μερόπης Οικονόμου και με πρόλογο του Francois Mauriac, Αθήνα: Έκδόσεις τών φίλων 1965. Η κινηματογραφική έκδοχή του John Ford, *The fugitive* (1947), με τον Henry Fonda στον κύριο ρόλο, υπολείπεται πολύ, κατά την κρίση μας, σε ζοφερότητα και υπόγεια ένταση που διατρέχει το κείμενο.

Ἐπιστροφή σὰ σκιαθίτικα ἐδάφη. Ἡ πρωταγωνίστρια τῆς *Φόνισσας* εἶναι ἀρχετυπική καί “παραδειγματική”. Ὁ Σκιαθίτης, ἀριστοτεχνικά καί φιλόλογο-πα, στέκεται ἕνα βῆμα δῶθε ἀπὸ τὸ σωτήριο *Μνήσθητί μου, Κύριε*. Ἡ ἐπιθυμία τῆς Φραγκογιαννοῦς γιὰ λύτρωση ἀπὸ τὰ κρίματά της μοιάζει νὰ μὴ μετουσιώθηκε σὲ ὁμολογία μετάνοιας, ὅμως ἡ κρίση του εἶναι πὼς ἡ δύστυχη γρῶα βρίσκεται μετέωρη, μὲ ἀνοιχτὰ ὅλα τὰ ἐνδεχόμενα. Μπορεῖ ἡ Φραγκογιαννοῦ νὰ εἶναι ἀπελπισμένη πὼς δὲν θὰ ξεφύγει ἀπὸ τοὺς διώκτες της χωροφύλακες, μπορεῖ ὁ δημιουργὸς της νὰ τὴ βάζει νὰ συντρίβεται ἀπὸ τὴν ὑπέρτερη φύση, ἀλλὰ ὄχι νὰ αὐτοκτονεῖ· δὲν φαίνεται νὰ τῆς περνᾶει ἀπὸ τὸ νοῦ κάτι τέτοιο. Ὁ θεολόγος ἐκδότης τοῦ Παπαδιαμάντη Δημήτριος Μαυρόπουλος ὑπομνηματίζει προσφῶς, πὼς “ἡ Φόνισσα, ἀκόμη καὶ μέσα στὴ σύγχυσή της, θέλει νὰ σωθεῖ”¹³.

Μιὰ ἄλλη ὄψη τῶν ὀριακῶν αὐτῶν καταστάσεων δίνεται στὴν τολστοϊκὴ *Ἄννα Καρένινα*¹⁴: Λυγώντας κάτω ἀπὸ τὶς ἐνοχές της ἡ ἥρωίδα αὐτοκτονεῖ· μόλαταῦτα τὴν τελευταία στιγμή, θανάσιμα τραυματισμένη, κάνει τὸν σταυρὸ της καὶ προφταίνει μετὰ τὸ μοιραῖο χτύπημα νὰ ζητήσῃ συγχώρηση ἀπὸ τὸν Θεό. Πάλι ἀναδύεται τὸ βασανιστικὸ ἐρώτημα: Μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ κανεὶς κατηγορηματικὰ σ’ ὅλους αὐτοὺς τοὺς ἀπελπισμένους μιὰν ἀκτίνα φωτός, ἐλέους;

Ἡ Ἐκκλησία ἀριθμεῖ λεγεῶνες περιπτώσεων, ὅπου ληστὲς –κυριολεκτικοὶ καὶ μεταφορικοὶ– προηγούνται τῶν λοιπῶν στὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. *Οὔτε ἡ κρίσις ἀνέλεος οὔτε ὁ ἔλεος ἀκριτος*, παρηγοροῦν οἱ Πατέρες¹⁵. Ἡ ἀνέλεη κρίση καὶ κατάκριση προσωποποιήθηκε στὸν πρεσβύτερο ἀδελφὸ τοῦ ἀσώτου κατὰ τὴ συνηθέστερη κηρυγματικὴ ἐκδοχή, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία συμβολίζει τὸν δυσήνιο Ἰσραήλ, πὸν ἐν ὀνόματι τοῦ Μωσαϊκοῦ Νόμου ἀρνεῖται νὰ συμμετάσχει στὴ χαρὰ τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ὅμως τίποτε δὲν εἶναι μονοσήμαντο, καταπῶς μαρτυρεῖ ἄλλη φωνὴ ἀπὸ τὴν ὑμνολογία, βάζοντας στὸ στόμα τοῦ Πατέρα (τοῦ Ἐπουράνιου) τὰ ἀκόλουθα παρακλητικὰ λόγια πρὸς τὸν πρεσβύτερο γιό του, ὥστε νὰ ἐπέλθει τὸ πανευφρόσυνο τέλος:

*“Ὅθεν σὺν ἅπασιν, νιέ, τοῖς εἰς τὸ δεῖπνον κληθεῖσιν
εὐφραίνου καὶ μελώδει μετὰ πάντων τῶν ἀγγέλων”*

13. *Διερχόμενοι διὰ τοῦ ναοῦ*, Ἀθήνα: Δόμος 2009, σ. 297.

14. Χρησιμοποιοῦ τὴν πρόσφατη ἐκδοση τῆς μετάφρασης τοῦ Ἄρη Ἀλεξάνδρου, Ἀθήνα: Ἄγρα 2010, σ. 1132.

15. Ἡ ρῆση φέρεται ἐπ’ ὀνόματι τοῦ Θεοδώρητου Κύρου (περ. 393-466) καὶ συναντᾶται καὶ ἀργότερα.

ὁ γὰρ ἀδελφός σου ἀπώλετο καὶ ἠρέθη·
οὗτος νεκρός ἦν καὶ ἀπροσδοκῆτως ἀνέζησε”.
ταῦτα οὖν ἀκούσας οὗτος ἐπέισθη
καὶ ἠγαλλιᾶτο μετὰ τοῦ συγγόνου αὐτοῦ καὶ ψάλλον
ταῦτα ἔλεγεν

“Ἄπαντες κράξατε μετ’ εὐφημίας,
ὅτι μακάριοι ὧν περ ἀφίεται
πᾶσα ἁμαρτία, καὶ ἡ ἀνομία
ἐπεκαλύφθη καὶ ἐξηλείφθη·
σὲ εὐλογῶ, φιλόανθρωπε, ὃς ἔσωσας καὶ τὸν σύγγονον,
ὁ τῶν αἰώνων δεσπότης καὶ κύριος”¹⁶.

Ἐδῶ τὸ ἀνείκαστον ἔλεος ὁμιλεῖ διὰ στόματος τοῦ *πρίγκιπα τῶν μελωδῶν* Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, τοῦ εὐρυχωρότερου ψαλμωδοῦ τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸν μοναδικὸ μεταφραστὴ του Ἀρχιμανδρίτη π. Ἀνανία Κουστένη¹⁷. ὅλοι εἶναι δεκτοὶ στὴ Βασιλεία τῆς Χάριτος ἀκόμη καὶ τὴν δωδεκάτην, κατὰ τὴν ἄκρως παραμυθητικὴ ἀναστάσιμη εὐχή.

Αὕτη τὴν παραμυθητικὴ γλώσσα μίλησαν, πρὶν ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη, οἱ πρωταθλητὲς τῆς ἄσκησης, τοῦ *Γεροντικοῦ* καὶ τῶν λοιπῶν νηπτικῶν κειμένων¹⁸. Στὴν ἐποχὴ τοῦ Σκιαθίτη τὸ ἔπραξε κατεξοχὴν ὁ Ντοστογιέφσκι, εἴτε πρόκειται γιὰ τὸν δολοφόνου τῆς ἀποκρουστικῆς γριᾶς τοκογλύφου¹⁹, εἴτε γιὰ τὸν ἀπελπισμένο ἔρωτα ἑνὸς διὰ Χριστὸν σαλοῦ πρίγκιπα (*Ὁ Ἡλίθιος*), εἴτε γιὰ τὴ βουτηγμένη στὰ πάθη καὶ τὰ κρίματα οἰκογένεια τῶν *Ἀδελφῶν Καρα-*

16. ΡΩΜΑΝΟΥ ΤΟΥ ΜΕΛΩΔΟΥ, *Εἰς τὸν ἄσωτον νιόν*, στροφή κα' 49ου ὕμνου, ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Ἀρχιμ. Ἀναν. Κουστένη, *Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ*, Ὑμνοι, Ἀθήνα: Ἄρμος¹³2011, σ. 962-964. Ἄς σημειωθεῖ παρεκβατικά, ὅτι αὕτη εἶναι καὶ ἡ μόνη κυκλοφοροῦσα ἔκδοσις κειμένου καὶ μετάφρασης στὴ νεοελληνικὴ ὄλων τῶν θεωρουμένων ὡς γνησίων ὕμνων τοῦ μέγιστου Ἑλληνοσφύρου ὕμνωδοῦ τῆς Ἐκκλησίας.

17. Βλ. τὸν πρόλογο στὴν ἀνωτέρω ἔκδοσιν καὶ κυρίως ΑΡΧΙΜ. ΑΝ. ΚΟΥΣΤΕΝΗΣ, *Οἱ πρίγκιπες τῶν μελωδῶν τῆς Ἐκκλησίας μας*, Λευκωσία: Ἀκτὴ 2011, σποραδικά.

18. Πρβλ. ὑποσ. 21.

19. Πρβλ. τὴν ὑποσ. 9 γιὰ τὴν μετάφρασιν τοῦ *Ἐγκλήματος καὶ τῆς τιμωρίας* ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη. Δὲν θὰ ἐπαναλάβω τὸν κοινὸ τόπο γιὰ τὴν ψυχικὴ συγγένεια συγγραφέα καὶ μεταφραστῆ, τόσο πού ὁ τελευταῖος νὰ ἀποδίδει καλύτερα τὸ ἦθος τοῦ πρωτοτύπου μολονότι μεταφράζει ἀπὸ τὰ γαλλικά, σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλες μεταφράσεις ἀπευθείας ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, πού ἀγνοοῦν ὡστόσο τὴν ἐνδοχώρα τοῦ μεγαλοφυοῦς ὀρθόδοξου Ρώσου· πρβλ. βιβλιοκρισία τῆς μετάφρασης ἀπὸ τὸν Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟ, *Παπαδιαμαντικά τετράδια*, τεύχ. 2 (Φθινόπωρο 1993), σσ. 193-203.

μάζωφ. Καί αὐτὸς ἀσπάζεται τὴ σωτήρια διάκριση ἀνάμεσα στὸν ἀμετανόητο αὐτόχειρα ὀρθολογιστὴ τῶν *Δαιμονισμένων*, πού βάζει τὸ ὑπερφιάλο Ἐγὼ του στὴ θέση τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνοίγει τὶς πύλες τῆς κολάσεως, καὶ στὸν μετανοοῦντα ἐγκληματία πού βιάζει ἀπολυτρωτικὰ τὴ θύρα τοῦ Παραδείσου. Ὁ κατευθεῖαν ἀπόγονος τοῦ Ντοστογιέφσκι, ὁ Ἄντρέι Ταρκόφσκι (1932-1986)²⁰, θὰ τὸ ἐπαναλάβει στὸ κύκνειο κινηματογραφικὸ ἄσμα του, στὴ *Θυσία* (1986), μετουσιώνοντας ἀριστοτεχνικὰ μιὰ διήγηση ἀπὸ τὸ *Πατερικόν*²¹.

Τὴ φιλάνθρωπη στάση τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπέναντι στοὺς ἀπόκληρους ἥρωές του τὴν εἰσπράττει ὡς παραμυθία ὁ ἀναγνώστης. Σωστὰ θυμίζει σύγχρονός μας Λευΐτης τὴ μαρτυρία γιὰ τοὺς αἰχμαλώτους τῶν ἀπάνθρωπων ταγματῶν ἐργασίας τῆς κεμαλικῆς Τουρκίας, πού ἀναψύχθηκαν στὰ βάσανά τους ὅταν ἄκουσαν ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὸ παπαδιαμαντικὸ διήγημα *Ἰπὸ τὴν βασιλικὴν δρῦν*²², καταθέτοντας παρὰλληλα καὶ τὴ δική του μαρτυρία, πῶς ἀποτρόπηκε ἀπὸ τὴν αὐτοχειρία ἑνὸς καταπελισμένος διαβάζοντας τὸν *Λαμπριάτικο Ψάλλη*²³! Ὁ Παπαδιαμάντης, ὅποτε ἀντιμετωπίζει τέτοιες ὀριακὲς καταστάσεις²⁴, γράφει εἴτε μὲ συμπάθεια εἴτε ἀπὸ ἀπόσταση, πάντως ὄχι μὲ κατάκριση

20. Προσεγγίσεις τοῦ ἔργου τοῦ Ταρκόφσκι ἀπὸ ὀρθόδοξη σκοπιὰ γνωρίζω λίγες, μὲ συστηματικότερη τοῦ ΣΩΤ. ΓΟΥΝΕΛΑ, *Ταρκόφσκι, ἕνας νοσταλγὸς τοῦ Παραδείσου*, Ἀθήνα: Διάτταν 1989, 2002. Ἐνδιαφέρον ὕλικὸ στὸ ἀφιέρωμα τοῦ περιοδ. *Manifesto*, τεῦχ. 11 (Χαλκίδα, ἄνοιξη - θέρος 2007)· μνημονεύεται καὶ ἡ ποιητικὴ σύλληψη τοῦ ΔΗΜ. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀνάστασις τοῦ Ἀνδρέα Ταρκόφσκι*, Ἀθήνα: Ἐρατὸ 2008. Ἐλάχιστες νύξεις ἀπὸ πλευρᾶς μας: ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜ. Δ., "Ἱστορία καὶ Ἐσχολογία στὴν ὀρθόδοξη λειτουργικὴ τέχνη. Παράδοση καὶ ἀνανέωση ἀπὸ τὸ Βυζάντιο στὴν ἐποχὴ μας", ΤΖΙΑΤΖΗ-ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ Μ., ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ ΓΡ. (ἐπιμ.), *Ζ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ἑλλάδος καὶ Κύπρου (20-23 Σεπτεμβρίου 2007, Κομοτηνὴ, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης - Τμῆμα Ἑλληνικῆς Φιλολογίας)*. *Κεντρικὲς εἰσηγήσεις, Περιλήψεις ἀνακοινώσεων, Ἐρευνητικὰ - μεταπτυχιακὰ προγράμματα*, Κομοτηνὴ 2011, σ. 96.

21. Γιὰ τὸ *Πατερικόν* ἢ *Γερωνικόν* ἢ *Ἀποφθέγματα Πατέρων* κ.λπ., συλλογὴ ἱστοριῶν καὶ ἀποφθεγμάτων κυρίως Πατέρων τῆς ἐρήμου πού ἀρχισαν νὰ σχηματίζονται ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰ., βλ. λήμμα "Ἀποφθέγματα Πατέρων", *ΘΗΕ*, τόμ. 2, σσ. 1233-1238 καὶ ἐκτενέστερα ΧΡΗΣΤΟΥ ΠΑΝ., *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τόμ. Γ', Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 150-176, τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 410-417.

22. ΑΡΧΙΜ. ΑΝΑΝ. ΚΟΥΣΤΕΝΗ, *Παπαδιαμαντικοὶ Λόγοι*, Λευκωσία: Ἀκτὴ 2006, σ. 12. Τὸ διήγημα στὰ *Ἀπαντα*, ὅ.π., τόμ. 3, σσ. 327-331.

23. ΚΟΥΣΤΕΝΗ, ὅ.π.

24. Βλ. ἐνδεικτικὰ στὰ διηγήματά του "Τὸ Νησί τῆς Οὐρανίτσας", *Ἀπαντα*, τόμ. 3, σσ. 383-388, "Ἐρημὸς στὰ Ξένα", *Ἀπαντα*, τόμ. 4, σσ. 77-84, τὸ ἡμιτελές "Ὁ αὐτοκτόνος", αὐτόθι, σσ. 629-634.

τοῦ δυστυχοῦς θύματος· μνημονεύω τὴ διάκριση συγχρόνου μας ὀσιωθέντος ἀσκητοῦ, καταγραμμένη διὰ χειρὸς Ζήσιμου Λορεντζάτου: *Τὰ παπαδιαματικά σύνορα «μεταξὺ τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης δικαιοσύνης» τὰ προσδιόρισε, μιὰ γιὰ πάντα, μὲ τὴν πνευματικὴ φρονημάδα του, ὁ Ἅγιορείτης ἀσκητῆς Παῖσιος, ὅταν τοῦ ζητήθηκε, ἀπὸ τοὺς ἐνδιαφερόμενους, ἡ γνώμη του γιὰ τὴν ἀπόφαση ἐνὸς παπᾶ, σὲ κάποιο χωριὸ τῆς Μακεδονίας, νὰ μὴ διαβάσει τὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία σὲ ἓνα κοριτσάκι πού κρεμάστηκε ἀπὸ ἓνα δέντρο, ἐπειδὴ σκοινιάστηκε ἢ γίδα τοὺς –ἐκεῖ πού τὴ βόσκαγε τὴ βρῆκε πνιγμένη– καὶ τὴν εἶχε φοβερίσει ἀπὸ τὸ πρῶν ὁ πατέρας της πῶς, ἂν δὲν πρόσεχε καὶ πάθαινε τίποτα τὸ ζωντανό, θὰ τὴν κρεμοῦσε: –«Καλὰ ἔκανε ὁ παπάς», εἶπε ὁ πάτερ Παῖσιος, «πού δὲν τὸ διάβασε (τὸ κοριτσάκι): καλὰ ἔκανε καὶ ὁ Θεὸς πού τὸ πῆρε στὸν Παράδεισο!»²⁵.*

Ἄλλης τάξεως ἤρωες τοῦ σπλαχνικοῦ Ἀλέξανδρου εἶναι ἐκεῖνοι πού τοὺς κατατυραννεῖ ὁ ἔρωτας, εἶτε διότι τὸ ἴνδαλμά τους εἶναι ἀπρόσιτο εἶτε γιὰ τὸ προσεγγίζου με νοσηρὴ ἰδιοτέλεια. Στὴν πρώτη περίπτωση βρίσκεται ὁ μπαρμπα-Γιαννιὸς ὁ “Ἐρωτας” μὲ τὴν ἄκαρδη μυλωνοῦ στὸν *Ἐρωτα σὰ χιόνια*²⁶, στὴ δεύτερη ὁ νεαρὸς Γιωργῆς τῆς Μπούρμπαινας μὲ τὴ νεαρὴ Ἀρχοντῶ καὶ τὸν ὑπερήλικα σύζυγό της στὸν *Ἐρωτα - Ἥρωα*²⁷. Θὰ σταθῶ μόνο στὸν πρῶτο²⁸. Ὁ μπαρμπα-Γιαννιὸς δὲν τρέφει αὐταπάτες οὔτε γιὰ τὸ παρελθόν του, πού τοῦ τὸ καταβρόχθισαν πληρωμένες ἀγκάλες σὰ λιμάνια τῆς Μεσογείου, οὔτε γιὰ τὸ μαῦρο καὶ ἄραγλο παρόν του, καθὼς μεθαίει καὶ σέρνεται παραπατώντας σὰ χιονισμένα σοκάκια τῆς πολίχνης. Λόγος μετάνοιας δὲν ἀκούγεται ἀπὸ τὸ στόμα του, μόνο λόγια ἀσύνδετα, ὑποβρύχια, παραπονεμένα, σὰν ρεμπέτη, γιὰ τὴ σκορπισμένη του ζωὴ καὶ προπαντὸς γιὰ τὸ ἀπλησίαστο ἀντικείμενο τοῦ πόθου του, ἕως ὅτου κυλιστεῖ στὸ χιονισμένο σάβανό του. Γιὰ ἄλλον συγγραφέα ἢ ἱστορία θὰ τελείωνε ἐκεῖ ἢ μὲ πῶ ἀσπλαγχο τέλος - θυμίζω τὸν *Καπετὰν Σουρμελή τὸν Στουραῖτη* τοῦ συμπατριώτη μου Γιάννη Σκαρίμπα²⁹. Γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη ὁμως ὄχι πρὶν κάνει τὴ θαυμαστὴ ὑπέρβαση γι’ αὐτὸν πού δὲν ἄντεξε τὴν ἔλλειψη μιᾶς στάλας ἀγάπης:

25. Ἀπὸ τὰ μεταθανάτια *Collectanea*, Ἀθήνα: Δόμος 2009, ἀρ. 459.

26. *Ἀπαντα*, τόμ. 3, σσ. 105-110.

27. *Ὁ.π.*, σσ. 165-182.

28. Γιὰ τὸν δεύτερο πρβλ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ Ν. Δ., “Δαιμόνιο μεσημβρινὸ ἢ τὸ σταυροκόπημα στὴν πύλη τοῦ Ἄδη”, *Δαιμόνιο μεσημβρινό*, ὅ.π. (ὑπόσ. 6), σσ. 79-93.

29. Ἀπὸ τὴν πρώτη του συλλογὴ διηγημάτων *Καῦμοὶ στὸ Γριπονῆσι*, Ἀθήνα 1930 (βλ. καὶ

Και ὁ μπαρμπα-Γιαννιὸς ἄσπρισεν ὄλος, κ' ἐκοιμήθη ὑπὸ τὴν χιόνα, διὰ νὰ μὴ παρασταθῆ γυμνὸς καὶ τετραχλησιμένος, αὐτὸς καὶ ἡ ζωὴ του καὶ αἱ πράξεις του, ἐνώπιον τοῦ Κριτοῦ, τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν, τοῦ Τρισαγίου³⁰.

Ὅσάκις τὸ διαβάζω ὁ νοῦς μου πάει σ' ἓναν διάσημο μπάρμπα-Γιάννη τῶν καιρῶν μας, πού ὑπεραγάπησε τὸν Παπαδιαμάντη, ἴσως γιατί κι ὁ ἴδιος φέρεται νὰ ἔφαγε ξυλοκέρατα χοίρων σὰν τὸν ἥρωά του, ὅπως ὄλοι μας. Πρόσφατα τὸν σκύλευσαν μεταθανάτια, σκαλίζοντας ἄσπλαχνα τὰ ἐσώτερα του γιὰ νὰ τὸν ἐκθειάσουν ὡς πρότυπο “ἀπελευθερωμένου καλλιτέχνη”. Προτιμῶ τὴ μαρτυρία μετὰ διακρίσεως σεβαστοῦ Ἀγιορείτη, ὅτι στὴ μονὴ του ὁ “ἀπελευθερωμένος” δὲν ἔλειψε στιγμή ἀπὸ τὶς ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου καὶ κάθε πρωὶ διάβαζε ἀχόρταγα τὸν ἐκτενέστατο *Ἄμωμο* (119ο ψαλμὸ)!³¹

Κλείνω μὲ μιὰ προσωπικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν παπαδιαμαντικὴ παραμυθία. Ἀρκετὲς δεκαετίες εἶχα νὰ συναντήσω συμφοιτητὴ μου· πληροφοροῦμην ἀπὸ τὸν Τύπο τὴν καριέρα του στὴν πρωτοπορία τῆς “ἀπελευθερωμένης λογοτεχνίας”, διανθισμένη κάποτε μὲ προκλητικὲς κορῶνες. Σὲ διάλεξη πού ἔδινε κορυφαῖος, γλαφυρὸς παπαδιαμαντιστής, κάθισα καθυστερημένος πίσω-πίσω στὴν κατάμεστη αἴθουσα. Τράβηξε τὴν προσοχή μου ἓνας σχετικὰ ἀπομονωμένος σὲ μιὰν ἄκρη, προσηλωμένος στὸν ὁμιλητὴ καὶ πού ἔκλαιγε σιγαλὰ στὴ διάρκεια τῆς ὁμιλίας. Σηκώθηκε στὸ τέλος νὰ φύγει, γύρισε τὸ πρόσωπό του – τρόμαξα νὰ τὸν ἀναγνωρίσω, ἀλλοιωμένον ἀπὸ τὴ μάλιστα τοῦ 20οῦ αἰώνα. Ὅχι πολὺ καιρὸ μετὰ ἀναπαύθηκε.

Ἡ παραμυθία τῆς φωνῆς τοῦ Παπαδιαμάντη, ὅπως καὶ τοῦ τριτεξαδέλφου του, μοναχοῦ Ἀνδρόνικου καὶ κατὰ κόσμον Ἀλέξανδρου Μωραϊτίδη, δὲν εἶναι θέμα μόνου λογοτεχνικοῦ ταλέντου ἢ γλωσσικῆς ἰδιοφυΐας, ὅπως τὸ ἔχει τελεσί-

ἐπανεκδόση, Ἀθήνα: Νεφέλη 1994, στὴ σειρὰ κριτικῆς ἔκδοσης τῶν ἔργων τοῦ Σκαριώπτα ἀπὸ τὴν καθηγ. Κατ. Κωστίου).

30. *Ἄπαντα*, τόμ. 3, σ. 110.

31. Πρβλ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ ΔΗΜ. Δ., “Ἐνας Ἕλληνας μπροστὰ στὸ Βυζάντιο: Ἡ πάλη ἀνάμεσα στὶς πνευματώδεις “γῆινες τροφές” καὶ στὴν πνευματικὴ κάθαρση τῶν παθῶν”, εἰς: ΣΑΒΒΑΚΗ ΑΛΕΞ. (ἐπιμ.), *Ὡσεὶ Μύρα. Γιάννης Τσαρούχης, 1910-1989*, Ἀθήνα: Καστανιώτης 1998, σσ. 523-556. Ἐκ παρέργου σημειώνεται ἡ “προοδευτικὴ” ἀντίληψη τεχνοϊστορικοῦ, πού ἀντιμετώπισε τὶς ἀπόψεις μας (ἐμμέσως καὶ τὴ μαρτυρία τοῦ σεβαστοῦ Ἀγιορείτη) περίπου ὡς θρησκευτικὴ ἰδεοληψία στὸν κατάλογο ἔκθεσης *Γιάννης Τσαρούχης 1910-1989*, ἔκδ. Μουσείου Μπενάκη, Ἀθήνα 2010!

δικα πιά ξεκαθαρίσει ὁ ριζιμὸς Ζήσιμος Λορεντζάτος³². Πάει μακρύτερα, στὴν ἡσυχαστική, ἀγιοπνευματική παράδοση τοῦ τόπου του, ποὺ δὲν κλείνει τ' αὐτιά στὴν ἐλεήμονα φωνὴ αὐραὸς λεπτῆς (*Βασιλειῶν Γ'*, ιθ' 12) ἢ, στὴ σύγχρονή μας γλώσσα, στὴν ἐπίμονη ὑπόμνηση τοῦ Θωμᾶ Σ. Ἐλιοτ:

Ἔτσι τελειώνει ὁ κόσμος

Ἔτσι τελειώνει ὁ κόσμος

Ἔτσι τελειώνει ὁ κόσμος

ὄχι μ' ἓνα βρόντο μὰ μ' ἓνα λυγμό³³.

Ἡ Ἐνανθρώπιση μᾶς βεβαιώνει, κατὰ τὸν πατερικὸ λόγον, ὅτι Θεὸς ἐνηθρώπησε ἵνα ὁ ἄνθρωπος Θεὸς γένηται, καλώντας μᾶς σὲ μετάνοια καὶ ἀθανασία. Τολμηρότατα ὁ ἅγιος Ἰσαὰκ ὁ Σύρος μᾶς προτρέπει νὰ προσευχόμεσθε ἀκόμη καὶ γιὰ τοὺς δαίμονες νὰ εἰσέλθουν ἐν μετανοίᾳ στὴν Ἀγάπη τοῦ Θεοῦ³⁴. Σὲ αὐτὴ τὴν εὐρυχωρία μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ προσευχόμεσθε καὶ γιὰ τὴ Φόνισσα καὶ γιὰ ὄλους, ὅσων “ψήλωσε ὁ νοῦς”.

Μνημονεύοντας διαρκῶς τὸν λόγον τοῦ ὁσίου Σιλουανοῦ, στὸ Φοβερὸ Κριτήριο ἅς εὐχόμεσθε νὰ μὴ βρεθοῦμε ἀπέναντι στὸν ἐκδικητικὸ Γιαχβὲ τοῦ δυτικῆς ἠθικισμοῦ ἀλλὰ στὸν Ἐλεήμονα, Φιλάνθρωπο Χριστὸ τῶν πατέρων ἡμῶν.

Λευκωσία, Πρωτομάρτυρος Στεφάνου 2011

32. Παραπέμνω στοὺς τρεῖς τόμους τῶν *Μελετῶν* του, Ἀθήνα: Δόμος & Μουσεῖο Μπενάκη 1994, 2007, καὶ πιὸ πρόσφατα *Ὁ Παπαδιαμάντης τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου*, ἐπιμ. Ν. Δ. Τρανταφυλλόπουλος, Ἀθήνα: Ἰκαρος 2011.

33. ΕΛΙΟΤ Θ. Σ., “Οἱ κούφιοι ἄνθρωποι” (1925), στὸν τόμον *Ἡ Ἐρημὴ Χώρα καὶ ἄλλα ποιήματα*, μτφρ. Γ. Σεφέρης, Ἀθήνα: Ἰκαρος 1991 [γ' ἀνατύπωση ὀριστικῆς ἐκδόσεως], σ. 111. Παρεκβατικά σημειῶνω, ὅτι ὁ ἐπίσης Ρωμαιοκαθολικὸς T. S. Eliot ἔχει προσηγηθεῖ ἐδῶ τοῦ Graham Green στὴν ἐπίκληση τῆς λειτουργικῆς ἐκφάνσεως *Ὅτι Σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία [καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα...]* (ὁ.π., σσ. 110-111) σὲ πλαίσιο παρεμφερὲς μὲ ἐκεῖνον τοῦ Green, ἡ ὁποία δάνεισε τὸν τίτλον στὸ βιβλίον τοῦ τελευταίου.

34. Λόγος ΠΑ' (ΓΣΑΑΚ ΤΟΥ ΣΥΡΟΥ, *Τὰ σωζόμενα ἀσκητικά*, Θεσσαλονίκη 1871 [²1995], σ. 381).

Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης καὶ ἡ Κολλυβαδικὴ θεώρηση τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς λατρείας

Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗ*

Ὅπως εἶναι γνωστὸ καὶ βιβλιογραφικὰ τεκμηριωμένο, ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης διατηροῦσε διὰ βίου στενὲς πνευματικὲς σχέσεις μὲ τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων, τὸ ἀναγεννητικὸ φιλοκαλικὸ κίνημα ποῦ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18^{ου} καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19^{ου} αἰῶνα εἶχε διαδοθεῖ ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, ἐμπλουτίζοντας καὶ ἀνασημασιοδοτώντας τὴν πνευματικὴ καὶ λατρευτικὴ ἐθιμικὴ ζωὴ καὶ συμπεριφορὰ τῶν κατοίκων τους¹. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, εἶναι γνωστὸ πὼς ὁ Σκιαθίτης πεζογράφος περιέλαβε στὰ κείμενά του περιγραφὰς πολλῶν καὶ ποικίλων ἐθιμικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, τόσο τῶν συντοπιτῶν του, ὅσο καὶ τῶν ἀστικῶν πληθυσμῶν τῆς Ἀθήνας, ὅπου ἔζησε μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του². Τὰ ἐρωτήματα προκύπτουν σχεδὸν αὐθορμήτως: ἐπήρεασαν οἱ κολλυβαδικὲς πνευματικὲς ρίζες του τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης εἶδε, περιέγραψε, προσέλαβε καὶ σχολίασε τὰ λαϊκὰ θρησκευτικὰ ἔθιμα; Υἱοθετεῖ, καὶ ὡς ποιοῦ βαθμῷ, ὁ σπουδαῖος Ἕλληνας πεζογράφος τὴν κολλυβαδικὴ θεώρηση τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς λατρείας; Στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ φιλοδοξεῖ νὰ ἀπαντήσῃ ἡ μετὰ χεῖρας μελέτη.

* Ὁ Μ. Γ. Βαρβούνης εἶναι Ἀναπληρωτὴς Καθηγητὴς Λαογραφίας στὸ Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἐθνολογίας τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης. Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη μορφή ὁμοτίτλης ἀνακοίνωσης στὴν Ἡμερίδα «Ἡ διαχρονικότητα τοῦ Παπαδιαμάντη» (Ἀθήνα, 10 Δεκεμβρίου 2011) ποῦ διοργανώθηκε ἀπὸ τὴν Εἰδικὴ Συνοδικὴ Ἐπιτροπὴ Πολιτιστικῆς Ταυτότητος τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

1. Βλ. σχετικὰ ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ Β., «Τὸ ὑμνογραφικὸ ἔργο τοῦ Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη καὶ τοῦ Ἀλεξ. Μωραΐτιδη», *Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν* 7 (1960), σ. 162-272, μὲ τὴν προγενέστερη βιβλιογραφία. Σχετικὲς ἀμφιβολίες διατύπωσε ὁ ΠΑΝ. ΜΟΥΛΛΑΣ, στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ τόμου Ἄ. Παπαδιαμάντης *αὐτοβιογραφούμενος*, Ἀθήνα 1975, σ. μα' -μβ', ποῦ ἀπαντήθηκαν ἀπὸ τὸν Χρ. ΠΑΝΝΑΡΑ, *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1992, σ. 406-435.

2. Συνολικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος αὐτοῦ, μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. - ΣΟΥΛΙΩΤΑΚΗ ΝΙΚ., *Ἡ παραδοσιακὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τῶν συγχρόνων του στὸ ἔργο τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη*, Ἀθήνα 1998, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη σχετικὴ βιβλιογραφία.

Πρὶν τὴν διαπραγμάτευση τοῦ θέματος, ὀφείλουμε ὡστόσο μίᾳ καθαρῶς μεθοδολογικῆ διευκρίνιση: ποῦ θεωροῦμε ὅτι ἀποτυπώνεται ἡ ἀποψη τῶν Κολλυβάδων γιὰ τὰ ἑλληνικὰ λαϊκὰ θρησκευτικὰ ἔθιμα; Νομίζω ὅτι ἡ πληρέστερη κολλυβαδικὴ ἀναφορὰ στὴν ἑλληνικὴ θρησκευτικὴ λαογραφία βρῖσκεται στὰ σχόλια τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτη στοὺς θεῖους καὶ ἱερούς κανόνες τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ποὺ ἔχουν συγκεντρωθεῖ στὸ περίφημο *Πηδάλιον*³. Ἀπὸ τὰ ἐκτενῆ αὐτὰ κείμενα μποροῦμε ὄχι μόνο νὰ ἀντλήσουμε πληροφορίες γιὰ τὴν ἐθιμικὴ ζωὴ τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς περιόδου κατὰ τὴν ὁποία ἔζησε ὁ ἅγιος Νικόδημος, ἀλλὰ καὶ νὰ δοῦμε μίᾳ συγκροτημένη καὶ τεκμηριωμένη στάση ἀπέναντι στίς ἐκδηλώσεις τῆς λαϊκῆς θρησκευτικότητος τῆς ἐποχῆς, ποὺ δὲν ἀπέχει καὶ πολὺ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν παιδικῶν καὶ ἐφηβικῶν χρόνων τοῦ Ἄλ. Παπαδιαμάντη, ὅποτε καὶ διαμορφώθηκαν τὰ ἐθιμικὰ του βιώματα⁴. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ συγκρίσιμο ὕλικό, διὰ τοῦ ὁποίου μποροῦμε τελικὰ νὰ κρίνουμε ἂν καὶ κατὰ πόσο οἱ θεωρήσεις τοῦ Σκιαθίτη πεζογράφου καὶ τῶν αὐστηρῶν καὶ παραδοσιακῶν Κολλυβάδων σχετικὰ μὲ τὴν ἑλληνικὴ λαϊκὴ ἐθιμικὴ καὶ θρησκευτικὴ ζωὴ συνέκλιναν ἢ ἀπέκλιναν.

Ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης, στὰ διηγήματά του, ἀναφέρθηκε σὲ ὄλους σχεδὸν τοὺς μεγάλους σταθμοὺς τοῦ ἐτήσιου ἐορτολογικοῦ κύκλου⁵. Ἄς δοῦμε, ὡς χαρακτηριστικὸ παράδειγμα, τίς ἀναφορὲς του στὰ πασχαλινὰ ἑλληνικὰ ἔθιμα. Καταρχὴν οἱ περιγραφές του κατὰ κύριο λόγο ἀφοροῦν λειτουργίες καὶ ἀκολουθίες σὲ ἀπέριτα παρεκκλήσια καὶ ξωκλήσια, μὲ αὐτοσχέδιους ψάλτες καὶ ταπεινοὺς ἱερεῖς, πέρα καὶ μακριὰ ἀπὸ τὴν πολυκοσμία τῶν μεγάλων ἐνοριῶν καὶ τὴν ἐπιδεικτικὴ λαμπρότητα τῶν ἀρχιερατικῶν λειτουργιῶν⁶. Συμφωνεῖ σὲ

3. Πρβλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΝΗΣ Δ. Β., «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας», *Λαογραφία* 35 (1987-1989), σ. 46-47. ΗΜΕΛΛΟΣ ΣΤ. Δ., «Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης λαογραφῶν», στὸ βιβλίον τοῦ *Λαογραφικὰ 4. Ποικίλα*, Ἀθήνα 2003, σ. 201-204. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Λαϊκὸς πολιτισμὸς καὶ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση. Μία λαογραφικὴ ἀνάγνωση τοῦ «Πηδαλίου» τῶν Ἀγαπίου Ἱερομονάχου καὶ Νικοδήμου Ἀγιορείτου*, Ἀθήνα 2006, σ. 11-26.

4. Βλ. σχετικὰ ΒΕΡΙΠΗΣ Γ., «Τὸ ἀναμορφωτικὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων καὶ οἱ δύο Ἀλέξανδρου», *Ἀκτῖνες* 6 (1943), σ. 23 κ.ἑξ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΗ-ΜΟΥΣΙΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΛΛ., *Ἄλ. Παπαδιαμάντης. Οἱ ἑλληνορθόδοξοι ρίζες τοῦ ἔργου του. Λαογραφικὴ μελέτη*, Ἀθήνα 1984. ΜΕΡΑΚΗΣ Μ. Γ., «Θέματα διηγηματογραφίας τοῦ Παπαδιαμάντη», *Εὐθύνη* 15 (1981), σ. 43 κ.ἑξ. ΚΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ ΕΛ., *Ἄ. Παπαδιαμάντης. Μία ἄλλη ἀνάγνωση*, Θεσσαλονίκη 1990.

5. Πρβλ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ Δ. Σ., «Τὸ λαογραφικὸ στοιχεῖο στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη», *Νέα Ἑστία* (Χριστούγεννα 1941), σ. 145 κ.ἑξ., μὲ ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις.

6. ΧΙΟΥ ΕΛΣΑ, «Οἱ Πασχαλιὲς τοῦ κυρ Ἀλέξανδρου», *Χαραυγὴ* 787 (16 Ἀπριλίου 2011), σ. 9.

αυτά με τὸ αὐστηρὸ καὶ ταπεινὸ μαζί ἦθος τῶν Κολλυβάδων. Τὰ ἔθιμα ποὺ περιγράφει εἶναι, κατὰ μία εὐσεβῆ θὰ ἔλεγα ἐπιλογή, τὰ ἀμέσως σχετιζόμενα μετὰ τὴ λατρεία⁷. Δὲν βρίσκει κανεὶς, γιὰ παράδειγμα, ἐκτενεῖς ἀναφορὲς στοὺς ἐθιμικοὺς κρότους τοῦ Πάσχα⁸, μετὰ τοὺς ὁποίους κατὰ τὴν λαϊκὴ ἀντίληψη ἀποδιώχονται τὰ ἐπίβουλα τῆς ἀνθρώπινης εὐτυχίας δαιμόνια, οὔτε στὶς πασχαλινὲς ἐθιμικὲς πυρὲς⁹, οὔτε στὸ κάψιμο τοῦ Ἰούδα¹⁰.

Ὁ Σκιαθίτης πεζογράφος ἀρκεῖται στὶς περιγραφὰς τοῦ γλεντιοῦ καὶ τοῦ πασχαλινοῦ τραπεζιοῦ, ὅπου ἀκόμη καὶ οἱ τυχόν παρεκτροπὲς εἶναι ἀμελητέες καὶ συγνωστές, ἐνώπιον τῆς χαρᾶς τῆς Ἀναστάσεως, τὴν ὁποία ὁ ἴδιος φαίνεται νὰ βιώνει μετὰ ἔνταση καὶ διάρκεια: τὰ παραῦμνογραφικῶς ψαλλόμενα¹¹, γιὰ παράδειγμα, εἶναι ἀπὸ τὰ πλέον ἀθῶα καὶ εὐσεβῆ, ἂν καὶ ἀπὸ τὶς λαογραφικὲς καταγραφὰς γνωρίζουμε ὅτι ὑπῆρχαν ἐν χρήσει ἀφαντάστως σκληρότερα καὶ βωμολοχικότερα: *Κ' στὸ – μπρὲ – Κ' στὸς ἀνέστη / ἐκ νεκρῶν θανάτων / θάνατον μπατήσας / κι' ἐν τοῖς ἐν τοῖς μνήμασιν / ζῶν παμμακάριστε* ἔψαλε ὁ μπαρμπά-Κίτσος στὴν «Ἐξοχικὴ Λαμπρὴ», γιὰ νὰ συμπληρώσει ὁ κυρ-Στέφανος, στὰ «Τραγούδια τοῦ Θεοῦ»: *Ψῆσου γίδα ψῆσου / καὶ ροδοκοκκινήσου*, κατὰ τὸ *Ὁ ἄγγελος ἐβόα τῇ Κεχαριτωμένῃ*. Ἀκόμη καὶ οἱ λεκτικὲς παρεκτροπὲς δικαιολογοῦνται ἀπὸ τὸν συγγραφέα μας, ὡς ὀφειλόμενες σὲ ὑπερβάλλοντα ζῆλο καὶ ἀπηχοῦσες γνήσια

7. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. - ΣΟΥΛΙΩΤΑΚΗ ΝΙΚ., *Ἡ παραδοσιακὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τῶν συγχρόνων του ...* ὅ.π., σ. 106-107.

8. Πρβλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Δ., «Οἱ πυροβολισμοὶ τοῦ Πάσχα», *Νέα Ἐστία* 57 (1955), σ. 5-7.

9. Πρβλ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ Δ. Σ., *Πασχαλινὰ καὶ τῆς ἀνοιξῆς*, Ἀθήνα 1980, σ. 97-99 καὶ ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ. Γ., «Ἔθιμα τοῦ Πάσχα», στὸ βιβλίο τοῦ *Λαογραφικὰ Ζητήματα*, Ἀθήνα 1989, σ. 247-261.

10. Πρβλ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Λαϊκὲς θρησκευτικὲς τελετουργίες στὴν Ἀνατολικὴ καὶ τὴ Βόρεια Θράκη*, Ἀθήνα 2010, σ. 98-101. ΣΙΤΑΡΑΣ Α., «Λαογραφικὰ Μαδύτου», *Ἀρχεῖον Θρακικοῦ Γλωσσικοῦ καὶ Λαογραφικοῦ Ἰνστιτούτου* 13 (1946-1947), σ. 114. ΜΕΓΑΣ Γ. Α., *Ἑλληνικὰ ἑορταὶ καὶ ἔθιμα λαϊκῆς λατρείας*, Ἀθήνα 1957, σ. 157-158. ΣΕΡΓΗΣ Μ. Γ., *Ἔθιμα τοῦ Πάσχα ἀπὸ τὴ Θράκη*, Κομοτηνὴ 2009, σ. 9. ΠΟΥΧΝΕΡ Β., *Λαογραφία 4. Ἱστορικὴ Λαογραφία*, Ἀθήνα 2010. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ Γ. Ν., *Γιορτὲς καὶ δρώμενα στὸ νομὸ Δράμας*. Ἐκδόση Τοπικῆ Ἑνώση Δήμων καὶ Κοινοτήτων Νομοῦ Δράμας 1997, μετὰ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἐπίσης, ΠΟΥΧΝΕΡ Β., *Λαϊκὸ θέατρο στὴν Ἑλλάδα καὶ στὰ Βαλκάνια. Συγκριτικὴ μελέτη*, Ἀθήνα 1989, σ. 73. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Βυζαντινὰ θέματα τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας*, Ἀθήνα 1994, σ. 96-128, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ ΜΕΓΑΣ Γ. Α., «Ὁ Ἰούδας εἰς τὰς παραδόσεις τοῦ λαοῦ», *Ἐπετηρὶς Λαογραφικοῦ Ἀρχείου* 3-4 (1941-1942), σ. 3-32.

11. Βλ. σχετικὰ ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ Β., «Τὸ ὑμνογραφικὸ ἔργο ...», ὅ.π., σ. 162-272. Πρβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Διορθωτικὰ στοὺς Ἄλ. Παπαδιαμάντη καὶ Ἄλ. Μωραϊτίδη*, Ἀθήνα 1982, μετὰ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

λαϊκά θρησκευτικά βιώματα, όπως λ.χ. συμβαίνει με την παραλλαγή που έψαλε «ὁ ἐν Ἀθήναις γηραιὸς καὶ σεβάσιμος Κρηῆς»: *Ἄλαλα τὰ χεῖλη τῶν ἀσεβῶν / τῶν μὴ προσκυνούντων οἱ κερατάδες!! / τὴν εἰκόνα σου τὴν σεπτὴν.*

Συνεπῆς στὴν περιγραφή τῶν ἀνθρωπίνων παθῶν, ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης δὲν ἐξαιρεῖ ἀπὸ αὐτὴν οὔτε τὰ πάθη τῶν ἱερέων. Στὴν «Ἐξοχικὴ Λαμπρὴ» ὁ παπα-Κυριάκος, πού εἶχε συμφωνήσει μὲ τὸν συνεφημέριό του παπα-Θοδωρῆ τὸν Σφόντυλα νὰ ἐξυπηρετήσῃ τοὺς ἐκτὸς οἰκισμοῦ ἐνορίτες τοὺς ἀλλὰ νὰ μοιραστοῦν τὰ ἔσοδα τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδας, γίνεται ἔξαλλος καὶ ἐγκαταλείπει στὴ μέση τὴν θεία λειτουργία, ὅταν πληροφορεῖται ὅτι ὁ παπα-Θοδωρῆς δίνει κρυφίως τὰ πρόσφορα στὴ γυναῖκα καὶ τὴν πεθερά του. Μετανοεῖ ὅμως στὸ δρόμο, ζητᾷ συγχώρηση, ἐπιστρέφει στὸ ἱερὸ καθῆκον του καὶ εἰρηνεύει, δίνοντας στοὺς ἀναγνώστες ὑπόδειγμα μετανοίας¹².

Ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης δὲν παρουσιάζει μία ἀπόλυτη ὄψη τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ἀπρόσβλητης ἀπὸ τὴν ἁμαρτία. Τοῦναντίον ἀσχολεῖται μὲ τοὺς ἐφάμαρτους συνανθρώπους του, τῶν ὁποίων ἡ μετάνοια καὶ ἡ ψυχικὴ ἀνάταση τὸν ἐνδιαφέρει. Καὶ εἶναι σὲ ζητήματα λαϊκῆς λατρείας πού κατὰ κανόνα παρατηρεῖται ἡ ἐκδήλωση αὐτῶν τῶν ἁμαρτωλῶν ἔξω καὶ ἐπιλογῶν. Συμφωνεῖ βεβαίως στὸ σημεῖο αὐτὸ μὲ τὶς περὶ μετανοίας διδασκαλίες τῶν Κολλυβάδων, δίνοντας περιγραφές πού οὐσιαστικὰ λειτουργοῦν ὡς παραδείγματα τῶν κολλυβαδικῶν διδαχῶν¹³. Αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν φυσιολογία του, ὀδήγησαν ἐκπροσώπους μίας αὐστηρότερης καὶ πλέον ἀπόλυτης θεώρησης τῆς ἀνθρώπινης φύσης νὰ ἀμφισβητήσουν τὰ βαθύτερα ἠθικὰ κίνητρα τῶν συγγραφέων του. Εἶναι ἀπολύτως χαρακτηριστικὰ τὰ ὅσα σχετικὰ ἔγραψε ὁ λόγιος Ἀγιορείτης μοναχὸς Θεόκλητος ὁ Διονυσιάτης, ἀναφερόμενος στὸν συγγραφέα μας: «ἐτιρώσκοτο ἀπὸ τὸν δαίμονα τῆς ἡδονοφιλίας. Τὰ διηγήματά του, παράγουν φαιδρὴ διάθεση, γέλωτες, σαρκικὴν ἐπιθυμία, συγκατάβαση γιὰ τὴν ἀπλοϊκότητα τῶν ἡρώων, οἶκτο γιὰ τοὺς ἀτυχοῦντες στὶς ἐρωτικὲς ἐπιδιώξεις τους, αἰσθητικὴ εὐχαρίστηση, αἰσθησιακὸν ἐρεθισμὸν»¹⁴. Κι ὅμως, ἂν τὸ ἔργο του διαβαστεῖ ἀπερίσπαστα καὶ ὡς μία ὁλότητα, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ στόχος του εἶναι μία πιὸ φιλάνθρωπη, ἀλλὰ ἐξίσου ὀρθόδοξη ἀντιμετώπιση τῆς ἁμαρτίας, πού λαμβάνει ὑπ' ὄψη τῆς τὴν ἀσθένεια τῆς ἀνθρώπινης φύσης, πού κλαίει καὶ ὀδύρε-

12. ΧΙΟΥ ΕΛΣΑ, «Οἱ Πασχαλιές τοῦ κύρι Ἀλέξανδρου» ... ὅ.π., σ. 10.

13. Πρβλ. ΗΜΕΛΛΟΣ ΣΤ. Δ., «Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, *Περὶ παραδόσεως*», *Πρακτικὰ Εἰσημμωνικῶν Συνεδρίων* «Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος», Πάρος 2000, σ. 415-426, μὲ βιβλιογραφία.

14. Τὸ παράθεμα στὴν ΧΙΟΥ ΕΛΣΑ, «Οἱ Πασχαλιές τοῦ κύρι Ἀλέξανδρου» ... ὅ.π., σ. 9.

ται για την πώση, χωρίς να καταδικάζει τον πεπτωκότα στα Τάρταρα, και πού έχει απόλυτη έμπιστοσύνη στη θεία συγκατάβαση, στην αγάπη και στο άπειρο έλεος του Θεού προς τον ειλικρινώς μετανοούντα. Και η στάση αυτή, έλεγκτική της άμαρτίας αλλά και βοηθητική της ανόρθωσης του συντετριμμένου άμαρτωλού είναι, νομίζω, καθαρώς κολλυβαδικής προελεύσεως, αλλά και στηριζόμενη στην σχετική μακραιώνη όρθόδοξη παράδοση.

Ό Άλ. Παπαδιαμάντης φαίνεται λοιπόν ότι επιλέγει ποιά έθιμα θα αναφέρει. Για παράδειγμα, από τα πολλά και ποικίλα έθιμα της Μεγάλης Παρασκευής άποτυπώνει, στα διηγήματά του, την άρπαγή των λαμπάδων του έπιταφίου για να αναφτούν σε ώρες μεγάλης τρικυμίας, με την πίστη ότι έτσι θα ήρμησει ή θάλασσα, και τó έθιμικά καθιερωμένο πέραςμα όλων των πιστών κάτω από τον έπιτάφιο, στην είσοδο του ναού, κατά την έπιστροφή από την περιφορά¹⁵. Τα μη προβλεπόμενα από τó όρθόδοξο τυπικό τα χαρακτηρίζει ως άπλοικά, χωρικά και εύσεβη έθιμα των άγραμμάτων, άντιμετωπίζοντάς τα ως καλής προθέσεως εκδηλώσεις των εύσεβών πλην όμως άγραμμάτων και έκκλησιαστικά άστοιχείωτων χωρικών. Μοιάζει ή θεώρησή του αυτή με άνάλογες περιπτώσεις των σχολίων του άγίου Νικοδήμου του Άγιορείτη, πού ακόμη και τα λαϊκά θρησκευτικά έθιμα πού καταδικάζει, τα άποδίδει σε εύσεβη, πλην όμως καταδικαστέα, πρόθεση των τελεστών τους¹⁶.

Άπό την άλλη πλευρά, άπουσιάζουν, κατά κανόνα, από τις περιγραφές του τα προχριστιανικά έθιμικά έπιβιώματα, δηλαδή τα έλληνικά λαϊκά θρησκευτικά έθιμα πού προέρχονται από προχριστιανικές περιόδους, και τα όποια ή Έκκλησία, διá των Συνόδων και της διδασκαλίας των Πατέρων της, προσπάθησε συστηματικά να έξαφανίσει, ή να έναρμονίσει με την όρθόδοξη λατρευτική ζωή, χωρίς πάντοτε να τó καταφέρνει¹⁷. Άς σημειωθεί μάλιστα ότι στα

15. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. – ΣΟΥΛΙΩΤΑΚΗ ΝΙΚ., *Η παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά των συγχρόνων του ...* ό.π., σ. 106-107.

16. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Λαϊκός πολιτισμός και έκκλησιαστική παράδοση ...* ό.π., σ. 187-188. Πρβλ. ΦΕΙΔΑΣ ΒΛ., «Πηδάλιον και έκκλησιαστική συνείδηση», *Πρακτικά Συμποσίου «Νικοδήμου Άγιορείτου του Ναξίου Πνευματική Μαρτυρία»* (Νάξος, 8-11 Ιουλίου 1992). *Έπετηρίς Έταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 16 (1996-2000) [στό έξηξ; ΠΜ], σ. 135. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Τ., «Νικόδημος Άγιορείτης ό Νάξιος και τó κίνημα των Κολλυβάδων», ΠΜ, σ. 77.

17. Βλ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., «Survival of ancient elements in the traditional culture of the Greek people», *Mesogeios* 1 (1998), σ. 161-169, με την παλαιότερη βιβλιογραφία. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Συνέχειες και άσυνέχειες στον παραδοσιακό έλληνικό πολιτισμό. Ίδεολογικές άντιπαραθέσεις και έπιστημονικά δεδομένα», *Άπόψεις* 7 (1995), σ. 499-509.

προχριστιανικά αυτά επιβιώματα είναι αφιερωμένο μεγάλο μέρος των σχετικών ανυστερών σχολίων του άγιου Νικοδήμου στο *Πηδάλιον*. Η παράλειψη αυτή του Άλ. Παπαδιαμάντη ασφαλώς δεν είναι τυχαία, και άπληξε την ανάλογη απαξιωτική στάση των Κολλυβάδων έναντι αυτής της έθιμικής πραγματικότητας του λαού μας¹⁸.

Στις λίγες περιπτώσεις κατά τις όποιες αναφέρονται παρόμοια έθιμα, αναγκαστικά, λόγω της αφηγηματικής οικονομίας του κειμένου του, ο συγγραφέας μας δεν τονίζει το προχριστιανικό τους περιεχόμενο, αλλά την πλανημένη ασφαλώς πίστη των τελεστών τους πως ό,τι έκαναν εξυπηρετούσε την λαϊκή θρησκευτική τιμή προς τον συγκεκριμένο άγιο, με την έορτή του όποιου είχαν συνδεθεί. Έτσι, σχολιάζοντας την μαγική χρήση των κολλύβων της παραμονής της έορτής του δια κολλύβων θαύματος του άγιου Θεοδώρου, το πρώτο Σάββατο της Μεγάλης Τεσσαρακοστής, ο Άλ. Παπαδιαμάντης γράφει χαρακτηριστικά: «*τά κολλύβα σε ταύτα του άγιου Θεοδώρου είχαν και θαυματουργόν ιδιότητα δια τα κόρας του λαού. Εάν είχε πίστιν εις τον Θεόν, και ευσέβειαν εις τον άγιον, ηρκει πάσα κόρη να λάβη μίαν δράκα εξ αυτών των άγιων κολλύβων, και την νύκτα της Παρασκευής προς το Σάββατον να τα βάλη ύποκάτω εις το προσκέφαλόν της, δια να ίδη καθ' ύπνον όλοφάνερα τον μέλλοντα εύτυχή σύζυγόν της*»¹⁹.

Πολλές φορές, οί κολλυβάδικες καταβολές του φαίνονται από άπλές λέξεις ή φράσεις, δια των όποιων ο συγγραφέας μας απαξιώνει βέβηλες λαϊκές συνήθειες που είχαν συνδεθεί με έκδηλώσεις λαϊκής λατρείας. Έτσι, για παράδειγμα, αναφερόμενος στο ρίξιμο και την ανάσχυση του Τιμίου Σταυρού από τη θάλασσα, κατά την έορτή των Θεοφανείων, γράφει: «*εκείνος δέ, ό εύτυχής (ένν. που είχε πιάσει το σταυρό), έμελλε ν' άργυρολογήση και να μεθοκοπήση επί δύο ημέρας*». Πρόκειται για ένα κανστικό σχόλιο, δια του όποιου ουσιαστικά ο Άλ. Παπαδιαμάντης, ακολουθώντας τη σχετική κολλυβαδική παράδοση, στηλιτεύει τις τάσεις έκκοσμίκευσης και αποϊεροποίησης των ήμερών του²⁰,

18. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Λαϊκός πολιτισμός και έκκλησιαστική παράδοση ...* ό.π., σ. 12, 'Επίσης βλ. ΣΕΡΓΗΣ Μ. Γ., 'Ο Ζακύνθιος μοναχός Παχώμιος Ρουσάνος και ό λαϊκός πολιτισμός του 16ου αιώνα, Άθήνα 2000, σ. 64-69.

19. Πρβλ. σχετικά ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., «Η λατρεία των άγιων στον έλληνικό παραδοσιακό πολιτισμό», *Erytheia. Revista de Estudios Bizantinos y Neogriegos* 22 (2001), σ. 173-191 [= *Έξωπολις* 15-16 (2001), σ. 147-170], με ανάλογα παραδείγματα και βιβλιογραφία.

20. Βλ. ERICKSON J. H., «On the cusp of Modernity: The canonical Hermeneutic of St. Nikodemus the Hagiorite (1748-1809)», *St. Vladimir's Theological Quarterly* 42 (1998), σ. 45-47.

οί όποϊες εΐναι συχνές σέ πολλές πτυχές και έκδηλώσεις τής θρησκευτικής λαογραφίας μας, φανερώνοντάς μας τΐς άπόψεις που κυριαρχούν στίς λαϊκές έκδοχές και προσλήψεις τών λατρευτικών έκκλησιαστικών τελετουργιών²¹.

Κολλυβαδικής προέλευσης, προερχόμενη μάλιστα εϋθέως από τό Πηδάλιο, εΐναι ή κριτική του θεώρηση για τὰ κάλαντα που τραγουδιούνται από παιδιά τήν παραμονή τών τριών μεγάλων έορτών του Δωδεκαημέρου, και στα όποια συνδυάζονται οί θρησκευτικές περιγραφές με τὰ παγανιστικά εϋχετικά τραγούδια, ή πνευματική χαρά με τήν πλέον υλική και σωματική εϋωχία: «Δέν ήξεύρω ποίος περιπλανώμενος ραψωδός συνέθηκε τὰ νϋν συνήθως υπό τών παιδων άδόμενα ζσματα τών Χριστουγέννων, του άγ. Βασιλείου και τών Φώτων, τὰ όποια άκολουθοϋσι δήθεν κατά γράμμα τήν έκκλησιαστικήν παράδοσιν, βρίθουσιν όμως κακοζήλων στίχων»²². Στο χωρίο αυτό συνοψίζονται οϋσιαστικώς οί λόγοι για τούς όποιους τὰ κάλαντα δέν εΐναι άποδεκτά από τούς Κολλυβάδες, συνιστάται δέ άντ' αυτών ή χρήση τών άνάλογων έκκλησιαστικών ύμνων τής κάθε έορτής, κατά τό γνωστό παράγγελμα «εϋθυμεί τις, ψαλλέτω». Και έδω ό Άλ. Παπαδιαμάντης παραλαμβάνει τήν κριτική του από τό πνευματικό όπλοστάσιο τών άναγεννητών τής αύστηρης όρθόδοξης παράδοσης Κολλυβάδων²³.

Συστηματικός βιωματικός παρατηρητής και μελετητής τών φαινομένων τής λαϊκής θρησκευτικότητας, ό συγγραφέας μας συγκινείται από τΐς έκδηλώσεις τής πίστης τών ανθρώπων, και από τήν έκφραση τής άπαντοχής τους προς τό Θεό, στίς πλέον δύσκολες στιγμές τής ζωής τους. Παραλλήλως όμως διακρίνει με σαφήνεια όσα άνήκουν στην έκκλησιαστική και όσα προέρχονται από τή μαγική σφαΐρα τής λατρευτικής μας παράδοσης²⁴. Για παράδειγμα, στή «Φαρ-

21. Για τό φαινόμενο αυτό βλ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., «Πνευματικότητα και έκκοσμίκευση στα έθιμα τής έλληνικής λαϊκής λατρείας», στόν τόμο Ίερά Σύνοδος τής Έκκλησίας τής Έλλάδος, Χριστόδουλος. Άφιερωματικός τόμος, Άθήνα 2010, σ. 529-537, με παραδείγματα και βιβλιογραφία.

22. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. - ΣΟΥΛΙΩΤΑΚΗ ΝΙΚ., *Η παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά τών συγχρόνων του ...* ό.π., σ. 98-99.

23. ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ Β., *Κολλυβιστικά συνθέματα*, Άθήνα 1963, σ. 43-44.

24. Για άνάλογα φαινόμενα βλ. ένδεικτικά ΠΟΥΧΝΕΡ Β., *Θεωρητική Λαογραφία. Έννοιες-Μέθοδοι-Θεματικές*, Άθήνα 2009, σ. 191-192. Βλ. επίσης WOLF-KNUTS UL., «International Conference on everyday religion», *Ethnologia Scandinavica* 24 (1994), σ. 129. NOVIELLI ED., «La religiosite populaire», στόν τόμο *Santi di Casa Nostra*, Monopoli 1996, σ. 150. BARKALAJA A., «A continuing tradition», στην έκδοση *Studies in Folklore and Popular Religion*, Tartu 1996, σ. 129.

μακολύττρια» περιγράφει τις ενέργειες μιᾶς γυναίκας που προσφεύγει στη θεία βοήθεια για τὸ γιό της, καθώς πίστευε ὅτι εἶχε γίνει στόχος μαγικῶν ἐπιβουλῶν καὶ τελετουργιῶν: περίζωση τοῦ ναοῦ μὲ κερί ἑπτὰ φορές, ἀπόθεση τῶν ἐνδυμάτων τοῦ πάσχοντος κάτω ἀπὸ τὴν ἁγία τράπεζα «για νὰ διαβαστοῦν» κ.λπ. Οἱ πράξεις αὐτὲς τελοῦνται ὅμως ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ ἱερέα ἀπὸ τὸ ναό, κάτι ποὺ ὑποδηλώνει τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀποδοκιμασία γιὰ παρόμοιες ἔθιμικὲς ἐνέργειες, ἀκριβῶς ὅπως αὐτὴ ἐκφράζεται καὶ στὰ ἀνάλογα σχόλια τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτη²⁵.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ ὅτι στὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες κατὰ τὶς ὁποῖες ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης ὑποχρεώνεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἱστορία ποὺ διηγεῖται νὰ ἀναφερθεῖ σὲ μαγικὲς ἢ ἄλλες λαϊκὲς θρησκευτικὲς τελετὲς ποὺ ἀπερίφραστα ἔχουν καταδικαστεῖ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, μετὰ τὴν –ἐνίοτε λεπτομερέστετη– περιγραφή του τὸ δηλώνει καὶ ὁ ἴδιος κατηγορηματικά²⁶. Γιὰ παράδειγμα στὸ «Χρῆστο Μηλιόνη», ἀφοῦ περιγράφει μίαν τελετὴ ἀδελφοποιΐας μεταξὺ χριστιανοῦ καὶ μουσουλμάνου, μὲ τὸ κοινὸ τους δέσιμο μὲ τὴν ζώνη τῶν ἀμφίων τοῦ ἱερέα καὶ τὴν ἀνάγνωση σχετικῶν εὐχῶν, σπεύδει νὰ δηλώσει ὅτι κατὰ βάση ἐπρόκειτο γιὰ ἀνόσια τελετουργία, καὶ νὰ ἀποφανθεῖ: «οἱ δογματικοὶ τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἀπεκῆρυπτον καὶ κατεδίκασον τὸ ἔθιμον τοῦτο καθόλου, καὶ μεταξὺ χριστιανῶν», ἀκολουθώντας καὶ ἐδῶ τὴν διδασκαλία καὶ τὸ σχετικὸ παράδειγμα τοῦ Πηδαλίου καὶ τῶν νικοδημικῶν σχολίων του²⁷.

Τὴν ἴδια στάση τηρεῖ ὁ Σκιαθίτης πεζογράφος καὶ στὶς περιπτώσεις παγανιστικῶν ἐθίμων ποὺ ἐπιβιώνουν συνδυασμένα μὲ χριστιανικὲς πρακτικὲς, ὅπως γιὰ παράδειγμα σχετικὰ μὲ τὴ θυσία ζώου ποὺ ἀκολουθοῦσε τὸν ἁγιασμό, τὸν ὁποῖο τελοῦσε ὁ ἱερέας, μετὰ τὴν θεμελίωση ἑνὸς σπιτιοῦ, καὶ μὲ σκοπὸ αὐτὸ

25. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Λαϊκὸς πολιτισμὸς καὶ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση ...* ὅ.π., σ. 157-158. Γιὰ ἀνάλογα ἔθιμα τοῦ λαοῦ βλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Δ., «Λαογραφικὰ σύμμεικτα ἐξ Αἰτωλίας», *Λαογραφία* 12 (1938-1948), σ. 15. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ Φ., *Οἰνουντιακά*, ἐν Χανίοις 1908, σ. 131.

26. Βλ. σχετικὰ ΤΡΩΪΑΝΟΣ ΣΠ., «Ἡ θέση τῶν μάγων στὴ βυζαντινὴ κοινωνία», *Πρακτικὰ Ἡμερίδας «Οἱ Περιθωριακοὶ στὸ Βυζάντιο»*, Ἀθήνα 1993, σ. 271-278. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Μαγεία καὶ δίκαιο στὸ Βυζάντιο», *Ἀρχαιολογία* 20 (1986), σ. 41, ὅπου καὶ οἱ σχετικὲς ἀναφορὲς τῶν πηγῶν.

27. Πρβλ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Λαϊκὸς πολιτισμὸς καὶ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση ...* ὅ.π., σ. 147-149 καὶ ΤROMBLEY F. R., «The Council in Trullo (691-692). A study of the Canons relating to Paganism, Heresy and the Invasions», *Comitatus* 9 (1978), σ. 1-18, ὅπου καὶ σχετικὴ ἀνάλυση. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. - ΣΟΥΛΙΩΤΑΚΗ ΝΙΚ., *Ἡ παραδοσιακὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τῶν συγχρόνων του ...* ὅ.π., σ. 62-63.

νά είναι «καλοστερωμένο»²⁸. Ἄν μάλιστα συγκρίνουμε τὰ ἔθιμα στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης μὲ τις ἀνάλογες καταγραφές λαογραφικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὴ Σκιάθο, πού ἔχουν γίνει ἀπὸ τὸν π. Γεώργιο Ρήγα²⁹, ἕναν κληρικό μὲ σαφείς κολλυβαδικές πνευματικές ρίζες καὶ καταβολές, θὰ ἀνακαλύψουμε πολλές ὁμοιότητες, ὄχι μόνο στὶς περιγραφές, ἀλλὰ καὶ στὶς ἐσώτερες θεωρήσεις τους. Ἐνωῶ μὲ αὐτὸ ὅτι καὶ οἱ δύο φανερῶνουν τὴν πνευματικὴ κριτικὴ τους στὸν ὑποψιασμένο ἀναγνώστη συχνὰ μὲ μία μόνο λέξη, ἢ μὲ μία εἰδικὴ χρῆση τοῦ λόγου, πού ἀρκεῖ γιὰ νὰ δηλώσει τὴν ἀποδοκιμασίαν τους. Μία στάση πού ἔχει κολλυβαδικὴ προέλευση, καθὼς τὴν συναντοῦμε καὶ στὰ σχετικὰ σχόλια τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτη ἐπὶ τῶν ἐκδηλώσεων τῆς λαϊκῆς λατρείας τῆς ἐποχῆς του, καὶ μάλιστα σὲ περισσότερα τοῦ ἐνὸς συγγράμματά του³⁰, ἀλλὰ καὶ σὲ παρομοίου περιεχομένου συγγραφές ἄλλων ἐπιφανῶν Κολλυβάδων, ὅπως λ.χ. τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου³¹.

Ἡ ἀναλυτικὴ ἀποδελτίωση τῶν ἔργων τοῦ Ἄλ. Παπαδιαμάντη φανερῶνει ὅτι σὲ αὐτὰ ὁ Σκιαθίτης λογοτέχνης ἀσχολήθηκε μὲ ὅλες σχεδὸν τὶς κατηγορίες τῶν ἐκδηλώσεων τῆς παραδοσιακῆς θρησκευτικῆς συμπεριφορᾶς τοῦ λαοῦ μας: ἱερεῖς, θέση καὶ ἐξουσίες τους, ναοὶ παρεκκλήσια καὶ ξωκλήσια, μοναστήρια καὶ μοναστικὸς βίος, ἐνορίες καὶ ἐνοριακὴ ζωὴ, εἰκονοστάσια, ἀλλόθρησκοι καὶ ἑτερόδοξοι, θεία λειτουργία σὲ ἐνοριακὰ καὶ ἰδιωτικὰ πλαίσια τέλεσης, ἁγιασμοί, πανηγύρια, λοιπὲς λειτουργικὲς καὶ λατρευτικὲς πράξεις καὶ τε-

28. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. - ΣΟΥΛΙΩΤΑΚΗ ΝΙΚ., *Ἡ παραδοσιακὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τῶν συγχρόνων του ...* ὅ.π., σ. 53-53. Βλ. καὶ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ Γ. Ν., «Ἐθιμολογικὰ τῆς ἐλληνικῆς λαϊκῆς οἰκοδομίας», *Ἀρμός. Τιμητικὸς τόμος στὸν καθηγητὴ Ν. Κ. Μουτσόπουλο 1*, [Θεσσαλονίκη] 1991, σ. 149-151.

29. Τὸ ὕλικό πού προσφέρει βλ. στὶς σχετικὲς μελέτες ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ Δ. Β., «Ἡ θυσία εἰς οἰκοδομήματα», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 45 (1981-1982), σ. 43-132 καὶ ΡΑΡΑΜΙΧΑΕΛ - ΚΟΥΤΡΟΥΒΑΣ ΑΝΝΑ, «The Laying of Sacrifices under the Foundations of Buildings», *Neo-Hellenika* 4 (1981), σ. 211-226, ὅπου καὶ συνολικὴ διαπραγμάτευση τοῦ θέματος. Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ π. Γεωργίου Ρήγα, *Σκιάθου λαϊκὸς πολιτισμὸς 1-4*, Θεσσαλονίκη 1958-1970 βλ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ ΑΛΚΗ, «Ἡ “οἰκολογικὴ” ἔρμηνεα στὴ λαογραφία», στὸ βιβλίο τῆς *Λαογραφικὰ Μελετήματα 1*, Ἀθήνα 1989 (β' ἐκδ.), σ. 78-85.

30. Πρὸβλ. ΗΜΕΛΛΟΣ ΣΤ. Δ., «Νικοδήμος ὁ Ἁγιορείτης λαογραφῶν», στὸ βιβλίο του *Λαογραφικὰ 4. Ποικίλα*, Ἀθήνα 2003, σ. 201-204. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Λαϊκὸς πολιτισμὸς καὶ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση ...* ὅ.π., σ. 55-56.

31. Βλ. σχετικὰ ΗΜΕΛΛΟΣ ΣΤ. Δ., «Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, *Περὶ παραδόσεως*», *Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου «Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος*», Πάρος 2000, σ. 415-426.

λετές, πίστη και λατρευτική τιμή για την Παναγία και τους αγίους, σχέσεις άνθρωπου-θείου, θαυματουργά και περίπυστα εικονίσματα, αλλά και έθιμα και λαϊκές θρησκευτικές τελετουργίες του κύκλου της ζωής και του κύκλου του χρόνου³². Η πραγματικότητα μάλιστα αυτή έχει προσεχθεί ιδιαίτερωσ από τη σχετική παπαδιαμαντική βιβλιογραφία, και έχει ξεχωριστά μελετηθεί³³. Ακόμη και μέχρι τις μέρες μας, ό κύριος λόγος για τόν όποιο τό ευρύτερο άναγνωστικό κοινό θυμάται τόν Άλ. Παπαδιαμάντη και διαβάζει τά έργα του είναι ή στενή αυτή σύνδεσή του με τά λαϊκά θρησκευτικά μας έθιμα. Πράγματι, για τό μεγαλύτερο μέρος τών συμπατριωτών μας ό συγγραφέας μας δέν είναι παρά ό λογοτέχνης τών μεγάλων θρησκευτικών έορτών και τών έθιμων τους³⁴, στις σελίδες του όποιου βρίσκουν μέρος τής γλυκειάς νοσταλγικής ανάμνησης τών παιδικών χρόνων, ή όποία στήν ευρύτερη λαϊκή ψυχολογία συνδέεται άρρηκτα με τόν έθιμικό πλοΰτο του έλληνικού λαϊκού πολιτισμού.

Κολλυβάδικη, κατ' έξοχήν μάλιστα, είναι ή στάση του άπέναντι στους έφημερίους πού ζούσαν και τελούσαν τά ιερατικά τους καθήκοντα μέσα στον κόσμο. Άναγνωρίζει, παραδέχεται και περιγράφει, με μεγάλη δόση χιοΰμορ μάλιστα, τις άδυναμίες τους, πού σχετίζονται είτε με τήν άγραμματοσύνη τους, είτε με τήν προσπάθειά τους νά βροΰν οικονομικούς πόρους για νά θρέψουν τις πολυμελείς - συνήθως - οικογένειές τους³⁵. Δέν ρίχνει όμως τόν λίθο του άναθέματος, άφήνοντας πάντοτε περιθώριο για μετάνοια και άλλαγή, όπως και στην περίπτωση του ιερέα πού προαναφέρθηκε³⁶. Σχετίζονται οι άφηγήσεις του αυτές με τις άνάλογες λαϊκές περι ίερέων ευτράπελες διηγήσεις του έλληνικού

32. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. - ΣΟΥΛΙΩΤΑΚΗ ΝΙΚ., *Η παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά τών συγχρόνων του ...* ό.π., σ. 118-126, όπου άναλυτική άναφορά για τά σχετικά λαογραφικά στοιχεία πού παρέχονται σε διηγήματα του συγγραφέα μας.

33. Βλ. σχετικά ΠΑΣΧΟΣ Π. Β., *Παπαδιαμάντης. Μνήμη δικαίου μετ' έγκομιών*, Άθήνα 1991. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ Π. Δ., *Προοπτικές και προσεγγίσεις. Μελέτες νεοελληνικής φιλολογίας*, Άθήνα 1992, σ. 59-75, 207-210. ΚΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ ΕΛ., *Ά. Παπαδιαμάντης, τό τοπίο του χρόνου*, Θεσσαλονίκη 1990.

34. Βλ. σχετικές παρατηρήσεις στον άφιερωματικό τόμο ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ. (έπιμ.), *Φώτα Όλόφωτα. Ένα άφιέρωμα στον Παπαδιαμάντη και τόν κόσμο του*, Άθήνα 1981 και στον τόμο *Η Άδιάπτωτη Μαγεία. Παπαδιαμάντης. 1991 - Ένα άφιέρωμα*, Άθήνα 1992, σ. 108-110.

35. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. - ΣΟΥΛΙΩΤΑΚΗ ΝΙΚ., *Η παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά τών συγχρόνων του ...* ό.π., σ. 21-23.

36. Βλ. σχετικά ΧΙΟΥ ΕΛΣΑ, «Οί Πασχαλιές του κυρ Άλέξανδρου» ... ό.π., σ. 10-11.

λαοῦ, καὶ περιλαμβάνονται στὰ κείμενά του ὄχι μὲ σκοπὸ τὸν ἄκριτο σατιρισμὸ, ἀλλὰ ἀντιθέτως μὲ στόχο τὴ βελτίωση, ἐνίοτε μάλιστα μὲ ἰδιαίτερος διακριτικὸ τρόπο, τῶν κακῶς κειμένων ἢ κακῶς τελουμένων³⁷. Πρόκειται γιὰ μία στάση ἀνάλογη αὐτῆς πού οἱ Κολλυβάδες κρατοῦσαν γιὰ τοὺς ἱερεῖς πού ξέφευγαν ἀπὸ τὰ καθιερωμένα³⁸.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἡ προσήλωσή του στὰ μικρὰ καὶ ταπεινὰ ξωκλήσια, τὰ ὁποῖα συχνὰ περιγράφει σὰν λαμπρούς, ἐν πνεύματι καὶ ὄχι καθ' ὕλην, ναοὺς, ἔχει ἐπίσης κολλυβάδικες ρίζες³⁹. Ὅπως καὶ οἱ παραδοσιακοὶ Κολλυβάδες, ὁ συγγραφέας μας ἀναπαύεται στὰ παλαιὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ ναῦδρια, καὶ βλέπει πίσω ἀπὸ τὸν διάκοσμό τους τὸ πνευματικὸ μεγαλεῖο τοῦ πρωτοτύπου, τοῦ ἱεροῦ προσώπου πού ἀπεικονίζον⁴⁰. Τὴν μετάβαση αὐτὴ ἀπὸ τὸ ὕλικὸ στὸ πνευματικὸ, ἀπὸ τὸ ἐδῶ στὸ ἐπέκεινα, ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης βιώνει μέσῳ τῆς λατρείας καὶ τῶν λαϊκῶν ἐθίμων πού τὴ συνοδεύουν, ἀκριβῶς ὅπως καὶ οἱ Κολλυβάδες δίδασκαν, ἀναφερόμενοι στοὺς ἐξωτερικοὺς τύπους τῆς θείας λατρείας. Εἶναι ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρουσες οἱ παπαδιαμαντικὲς ἐκείνες ἀναφορὲς στὶς ὁποῖες φαίνεται ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐρμήνευε καὶ

37. Γιὰ τὶς διηγήσεις αὐτὲς καὶ τὸ περιεχόμενό τους βλ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., «Κληρικοὶ κωμωδούμενοι στὸ λαϊκὸ μῦθο», *Λαογραφία* 40 (2004-2006). *Μνήμη Δημητρίου Σωτ. Λουκάτου*, σ. 109-129. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Stories about priests in Greek Folklore», στὸ JOVANOVITCH Μ. - NESKOVITCH R. (ἐπιμ.), *Neohellenic Heritage at the Serbs 1. Papers presented to professor Miodrag Stojanovitch*, Beograd 2005, σ. 297-312, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

38. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Λαϊκὸς πολιτισμὸς καὶ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση ... ὅ.π.*, σ. 48, 95, 158, 160.

39. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. - ΣΟΥΛΙΩΤΑΚΗ ΝΙΚ., *Ἡ παραδοσιακὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τῶν συγχρόνων του ... ὅ.π.*, σ. 25-32. Γιὰ ἀνάλογες ἐλληνικὲς λαϊκὲς ἀντιλήψεις πρβλ. ΧΡΗΣΤΙΑΝΗΣ ΧΡ., «Ἥθη καὶ ἔθιμα τοῦ Λαγοῦ», *Θρακικὰ* 42 (1968), σ. 242. ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΓΛΟΥ ΕΛ., «Λαϊκὴ λατρεία εἰς Πύθιον Διδυμοτείχου», *Θρακικὰ* 43 (1969), σ. 197. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Δ., «Λαογραφικὰ Σκοπέλου-Πέτρας Ἀνατολικῆς Θράκης», *Ἀρχεῖον Θρακικοῦ Γλωσσικοῦ καὶ Λαογραφικοῦ Θησαυροῦ* (1941-1942), σ. 144-145. ΒΡΑΧΙΟΛΟΓΛΟΥ Δ., *Μορφὲς λαϊκοῦ πολιτισμοῦ στὴ Θράκη καὶ στὸν Ἔβρο*, Ἀλεξανδρούπολη 2000, σ. 52. Γενικότερα γιὰ τὶς ἐθιμικὲς περιοδικὲς πυρὲς βλ. ΗΜΕΛΛΟΣ ΣΤ. Δ., *Ζητήματα παραδοσιακοῦ ὕλικου βίου (ἐνδεικτικὲς ἐπισημάνσεις)*. Ἀθήνα 1993, σ. 109-111.

40. Βλ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Λαϊκὸς πολιτισμὸς καὶ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση ... ὅ.π.*, σ. 52, 74, 102. Γιὰ παρόμοιες ἀπόψεις τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ βλ. ΜΕΓΑΣ Γ. Α., *Ἑλληνικὲς ἑορτὲς καὶ ἔθιμα τῆς λαϊκῆς λατρείας*, Ἀθήνα 1956, σ. 143-149. ΠΟΛΙΤΗΣ Ν. Γ., *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα* 2, ἐν Ἀθήναις 1975 (β' ἔκδ.), σ. 366-374. ΜΕΝΟΝ Ρ. - LECOTTE R., *Au village de France*, Marseille 1978 (β' ἔκδ.), σ. 55-57. ΣΤΕΦΑΝΟΥ Μ., *Συριανὲς σελίδες* 1. Ἀθήνα 1971, σ. 102-105. ΧΑΤΖΗΜΙΚΑΛΗ ΑΓΓ., *Σαρακατσάνοι* Α1, Ἀθήνα 1957, σ. ρξα-ρξβ.

προσλάμβανε την εικονογραφία, όταν, για παράδειγμα, αναφέρεται στις τοιχογραφίες και τις φορητές εικόνες του ναού της Γεννήσεως του Χριστού, στο κάστρο της Σκιάθου, στο χριστουγεννιάτικο διήγημά του «Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο»⁴¹. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης ἔβλεπε τὶς εἰκόνες ἦταν παρόμοιος μὲ τὸν τρόπο πού ὄχι μόνον οἱ Κολλυβάδες, ἀλλὰ καὶ ὁ ἄπλος καὶ εὐσεβῆς ἑλληνικὸς λαὸς τὶς ἐρμήνευε καὶ τὶς προσλάμβανε. Τὸ ἀκόλουθο παράδειγμα ἀπὸ τὸ διήγημα «Οἱ Ἐλαφροῖσκιωτοὶ» εἶναι ἀπολύτως χαρακτηριστικό: «εἰς τὴν εἰκόνα, τὸ τριμόρφι, ἦν εἶχε λάβει προῖκα, φέρουσαν ἐν τῷ μέσῳ τὸν Χριστὸν ὄρθιον, ὀλόσωμον, εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ τόμον ἐν τῇ ἀριστερᾷ κατέχοντα, μετὰ τοῦ πρᾶου βλέμματος, τῆς ὥραίας κάλλει μορφῆς, τοῦ σχιστοῦ ξανθοῦ γενείου, μὲ τὸ ἰμάτιον κυανοῦν καὶ ἐρυθρόν, τὸν ἄρραφον χιτῶνα. Δεξιόθεν τοῦ Χριστοῦ τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον, ἀριστερόθεν τὸν Τίμιον Πρόδρομον, ἀμφοτέρους πλαγιόθεν, κύπτοντας μ' ἑσταυρωμένας τὰς χεῖρας παραπλευρῶς τοῦ Κυρίου». Ἡ αἴσθησις τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ διακόσμου του ἔχει σὰ κείμενα τοῦ συγγραφέα μας ἓνα χαρακτηριστικὸ εὐσέβειας, πού μόνον σὲ ἀνάλογες περιγραφὰς λαϊκῶν ἀφηγητῶν μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε⁴².

Τέλος, ἄλλο ἓνα παράδειγμα, ἀπὸ τὰ πολλὰ πού θὰ μποροῦσαν νὰ παρατεθοῦν, θὰ ἀναλυθεῖ στὴ συνέχεια. Μὲ σαφῆ ἐπίδραση ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων, ὁ λαὸς μας συνηθίζει τὴν τέλεση «Σαρανταλείτουργων» σὲ διάφορες περιστάσεις, ὅπως γιὰ τὴ συγχώρηση τῶν ἁμαρτιῶν τῶν νεκρῶν, γιὰ τὴν ἀποτροπὴ θλίψεων, ἀναγκῶν, ἀσθενειῶν καὶ μαγικῶν ἐπιβουλῶν, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ συγχώρηση παλαιῶν ἁμαρτιῶν τῶν ζωντανῶν, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἐξομολόγησι καὶ μετάνοια⁴³. Ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης ἀναφέρει καὶ περιγράφει συχνὰ τέ-

41. Βλ. σχετικὰ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., «Ὁ ἅγιος Μερκούριος, Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης καὶ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, εἰκονολογικὲς παρεκβάσεις σὲ μία ἰδεολογικὴ διαμάχη», *Παπαδιαμαντικά Τετράδια* 2 (1993), σ. 61-76, μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

42. Πρβλ. σχετικὰ ΗΜΕΛΛΟΣ ΣΤ. Δ., *Παρατηρήσεις ἐξ ἐπιτοπίου ἐρεύνης εἰς τὸν λαϊκὸν πολιτισμὸν τῶν νοτιῶν Κυκλάδων*, Ἀθήναι 1974, σ. 21. Βλ. ἐπίσης ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ ΑΛΚΗ, *Λαογραφικὰ Μελετήματα* 1, Ἀθήνα 1975, σ. 15-40. ΠΟΛΙΤΗΣ Ν. Γ., *Λαογραφικὰ Σύμμεκτα* 1, ἐν Ἀθήναις 1920, σ. 89-92. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ Γ. Ν., «Ἐαρινὰ ἔθιμα λαϊκῆς λατρείας ἀπὸ τὴν περιοχὴ Σερρῶν», *Πρακτικὰ Α' Συμποσίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικοῦ Χώρου*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 11-20. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ Γ. Ν., *Γιορτὲς καὶ δρώμενα στὸ νομὸ Δράμας*. Δράμα 1997, σ. 106-109. ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΙΣ Γ., «La litanie dans le Lassithi Crete», *Études et Documents Balkaniques et Méditerranéens* 16 (1979), σ. 156-158.

43. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. - ΣΟΥΛΙΩΤΑΚΗ ΝΙΚ., *Ἡ παραδοσιακὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τῶν συγχρόνων του ...* ὅ.π., σ. 60. Πρβλ. γιὰ ἀνάλογες ἀντιλήψεις καὶ ἔθιμικὲς συμπεριφορὰς τοῦ λα-

τοιες λειτουργικές έθιμικές πρακτικές, με τρόπο που φανερώνει τη συγκατάθεση και την έπιδοκιμασία του. Ίδιαίτερα μάλιστα σε περιπτώσεις διάλυσης μαγικών πλοκάμων και ακύρωσης μαγικών τελετουργιών, όπως περιγράφεται στο διήγημα «Τῆς δασκάλας τὰ μάγια», τὰ σαρανταλείτουργα, μαζί με τις ἐκκλησιαστικῶς καθιερωμένες εὐχὲς τοῦ ἔξορκισμοῦ, ἀναφέρονται ὡς μοναδικό πνευματικό φάρμακο, ἀκριβῶς ὅπως ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης τὰ θεωρεῖ⁴⁴, καὶ ὅπως ὁ λαὸς μας τὰ χρησιμοποιεῖ, ὑπακούοντας στὶς σχετικὲς πνευματικὲς νοθεσίες, καὶ εἰσάγοντάς τα γι' αὐτὸ στὴν λαϊκὴ θρησκευτικὴ ζωὴ του.

Ἀπὸ τὴν μελέτη τῶν σχετικῶν μετὰ τὴ λαϊκὴ λατρευτικὴ παράδοση καὶ τὰ ἔθιμά της διηγημάτων καὶ ἔργων τοῦ Ἄλ. Παπαδιαμάντη προκύπτει ὅτι σκοπὸς τοῦ ἔργου του δὲν ἦταν ἡ λεπτομερὴς καταγραφή τῆς λαϊκῆς θρησκευτικότητας, ὅπως αὐτὴ παρουσιάζεται στὰ κείμενά του, καθὼς ἀποτελεῖ θεμελιῶδες γνῶρισμα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας στὴν ὁποία ἀναφέρεται. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ δικαιολογεῖ τὴν ἑλλειπὴ ὡς ἓνα βαθμὸ εἰκόνα τῆς παραδοσιακῆς θρησκευτικῆς συμπεριφορᾶς τῶν συγχρόνων του, πού ὑπάρχει στὸ παπαδιαμαντικὸ ἔργο⁴⁵.

Ἐνῶ ὅμως τὸ θρησκευτικὸ στοιχεῖο δὲν φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ κύριο συστατικὸ τῶν λογοτεχνημάτων του, μίᾳ δευτέρῃ προσεκτικότερῃ ἀνάγνωση μᾶς δείχνει ὅτι ἡ θρησκευτικότητα καὶ ἡ λαϊκὴ εὐσέβεια πού εἶναι διάχυτες σὲ ὅλο τὸ ἔργο του πηγάζουν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ συγγραφέα. Ἡ συμμετοχὴ στὶς λατρευτικὲς πράξεις καὶ τὶς ἔθιμικὲς θρησκευτικὲς ἐκδηλώσεις συνιστοῦν τὸν βασικὸ πυρῆνα γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο δομήθηκε ἡ προσωπικότητα τοῦ Ἄλ. Παπαδιαμάντη⁴⁶. Ἡ βαθιὰ χριστιανικὴ πίστη, ἡ ὀρθόδοξη παράδοση καὶ ἡ λαϊκὴ εὐσέβεια

οὔ μας ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΗ-ΜΟΥΣΙΟΠΟΥΛΟΥ ΚΛΑΛ., *Λαογραφικὰ Θράκης* 1, Ἀθήνα 1979, σ. 75-76. ΣΤΑΜΟΥΛΗ-ΣΑΡΑΝΤΗ ΕΛΠ., *Ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Θράκη* 1. *Ἡ Σηλύβρια μετὰ τὰ γύρω της χωριά*, Ἀθήνα 1956, σ. 190-192. ΛΟΥΚΑΤΟΣ Δ. Σ., *Πασχαλινὰ καὶ τῆς ἀνοιξῆς*, Ἀθήνα 1980, σ. 134-138. ΣΕΡΓΗΣ Μ. Γ., *Διαβατήριες τελετουργίες στὸν Μικρασιατικὸ Πόντο* (μέσα 19^{ου} αἰῶνα-1922): *Γέννηση-γάμος-θάνατος*, Ἀθήνα 2007, σ. 43-48.

44. Γιὰ τὴ στάση τοῦ ἁγίου Νικόδημου τοῦ Ἄγιορείτη ἀπέναντι στὴ μαγεία ἔγινε λόγος καὶ προηγουμένως. Βλ. ἐπίσης ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Λαϊκὸς πολιτισμὸς καὶ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση ... ὁ.π.*, σ. 161-162. Ἐπίσης βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ ΣΠ., «Ἀρχαῖο πνεῦμα ἀθάνατο», *Ἀρχαιολογία* 28 (1988), σ. 87-88, μετὰ παραδείγματα.

45. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ. - ΣΟΥΛΙΩΤΑΚΗ ΝΙΚ., *Ἡ παραδοσιακὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τῶν συγχρόνων του ... ὁ.π.*, σ. 113-117.

46. Βλ. σχετικὰ ΘΕΜΕΛΗΣ Γ., *Ὁ Παπαδιαμάντης καὶ ὁ κόσμος του*, Θεσσαλονίκη 1961 καὶ ΜΕΝΟΥΝΟΣ ΙΩ., *Παπαδιαμαντικά, 60 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησή του*, Χαλκίδα 1971. Πρβλ. ἐπίσης ΜΠΑΣΤΙΑΣ Κ., *Ὁ Παπαδιαμάντης*, Ἀθήνα 1967, μετὰ ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις.

δέν μπορούν να είναι ούτε μέσο ούτε τρόπος, παρὰ συνιστοῦν βίωμα και ὀριακὸ δεδομένο τῆς λογοτεχνικῆς δημιουργίας του, στὸ ὁποῖο φυσικὰ ἐκδηλώνεται και κυριαρχεῖ ἡ κολλυβάδικη ρίζα τῆς πνευματικῆς του οἰκοδομῆς⁴⁷.

Ἀκριβῶς δὲ ἐπειδὴ οἱ ἀναφορὲς αὐτὲς ἀνταποκρίνονται σὲ μία ἐσώτατη ἀνάγκη τοῦ συγγραφέα μας, δὲν διαχωρίζονται στὸ παπαδιαμαντικὸ ἔργο οὐσιωδῶς οἱ μορφὲς λαϊκῆς λατρείας τῶν νησιωτῶν συμπατριωτῶν του και τῶν ἀστῶν Ἀθηναίων συγκατοίκων του, ἀνάμεσα δηλαδὴ στὰ σκιαθίτικα και στὰ ἀθηναϊκὰ διηγήματά του. Τὸν Ἄλ. Παπαδιαμάντη ἐνδιαφέρει ὁ θρησκευτῶν λαϊκὸς ἄνθρωπος, και γι' αὐτὸ ἐπιλέγει ἐκεῖνες τὶς ἐθιμικὲς μορφὲς και λαϊκὲς τελετουργίες ποὺ ἄπτονται τοῦ φαινομένου τῆς λαϊκῆς θρησκευτικότη-
τας, κι ἔτσι προσαρμόζει τὴν τέχνη στὴ ζωὴ του. Μία ζωὴ τῆς ὁποίας ἡ θρησκευτικότητα εἶχε, λόγω τῆς οἰκογενειακῆς παράδοσης και τῆς χριστιανικῆς ἀνατροφῆς ποὺ ἔλαβε στὴ Σκιάθου, τὸ καταφύγιο τῶν διωγμένων ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὅρος Κολλυβάδων και τὸ νησι ὅπου ὁ ὄσιος Νήφων εἶχε ἰδρῦσει τὴν κολλυβάδικη μονὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου⁴⁸, δομηθεῖ πάνω στὶς ἀρχὲς τῶν Κολλυβάδων.

Ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης ἐπιλέγει τὰ στοιχεῖα τῆς παραδοσιακῆς θρησκευτικῆς συμπεριφορᾶς ποὺ περιγράφει στὰ κείμενά του μὲ κριτήριο ὄχι τὴν πλήρη καταγραφή, ἀλλὰ τὴν εὐσεβῆ και παραδειγματικὴ ἀναγραφή, μὲ βάση τὰ διδάγματα και τὴ στάση ἀπέναντι στὰ λαϊκὰ λατρευτικὰ ἔθιμα τοῦ Κολλυβαδισμοῦ. Στόχος του εἶναι νὰ παρηγορηθεῖ πνευματικὰ ὁ ἴδιος και νὰ παραδειγματίσει τοὺς ἀναγνώστες του, νὰ τονίσει τὴν ἀξία τῶν παραδόσεων και τὴν ἀναγεννητικὴ πνευματικὴ τους δύναμη, νὰ στηλιτεύσει τοὺς νεωτερισμοὺς και τὶς τάσεις ξενομανίας ἢ ἀλλοτριώσεως ποὺ ἦταν ἐμφανεῖς στὴν ἐποχὴ του, κυρίως ὑπὸ τὴν λεοντῆ τοῦ ἔξουρωπαϊσμοῦ, ὁ ὁποῖος ἄγγιζε τὰ ὄρια ἐνὸς ἄκριτου ἐκδυτικισμοῦ⁴⁹. Αὐτοὶ ὅμως ἦταν και οἱ οὐσιαστικοὶ στόχοι τῆς διδασκαλίας τῶν Κολλυβάδων, ὅταν μὲ τὸν λόγο και τὸ παράδειγμά τους προσπάθησαν νὰ

47. Πρβλ. ΠΑΠΑΓΩΡΓΗΣ Κ., *Ἀλέξανδρος Ἀδαμαντίου Ἐμμανουήλ*, Ἀθήνα 1997. ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΣ Κ. Α., *Ὁ ἄγνωστος Παπαδιαμάντης*, Ἀθήνα 1947, σ. 12 κ.ἐξ. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ Ν., *Ἄλ. Παπαδιαμάντης, ὁ χριστιανὸς συγγραφέας*, Ἀθήνα 1983, ὅπου και οἱ παλαιότερες σχετικὲς ἀπόψεις.

48. Βλ. σχετικὰ ΦΡΑΓΚΟΥΛΑΣ ΙΩ., *Τὸ μοναστήρι τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Σκιάθου*, Βόλος 1994. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Σκιάθου*, Θεσσαλονίκη 1955. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Νοσταλγικὸς περίπατος στὸ νησι τῶν δύο Ἀλέξανδρων, τὴ Σκιάθου*, Ἀθήνα 1990 (β' ἔκδ.).

49. ΦΡΑΓΚΟΥΛΑΣ ΙΩ., *Ἀνεξερευνήτες πτυχὲς τῆς ζωῆς τοῦ Ἄλ. Παπαδιαμάντη*, Ἀθήνα 1988, σ. 13 κ.ἐξ.

φωτίσουν τὸ Γένος, καταρτίζοντάς το πνευματικά καὶ ὀδηγώντας το στὴν σωτηρία καὶ στὴν ἠθικὴ ὀλοκλήρωση⁵⁰.

Ὅπως καὶ οἱ Κολλυβάδες, καθὼς φαίνεται στὶς παρεκβολές τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτη στὰ σχόλια τοῦ Πηδαλίου, ἔτσι καὶ ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης βιώνει τὴν ἐμμονὴ στὴν χριστιανικῶς καὶ ἐκκλησιαστικῶς ἀποκαθαρμένη λαϊκὴ παράδοση ὡς τὴ μόνη διέξοδο τοῦ Γένους, τὸ ὁποῖο βλέπει ἀπολύτως συνυφασμένο μὲ τὴν Ὁρθοδοξία. Εἶναι δὲ ἀπολύτως χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς τάσης τὸ ὅτι ὁ χρόνος τῶν διηγημάτων του εἶναι κατ' οὐσίαν ὁ λειτουργικὸς ἄχρονος χρόνος, γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης ἐπαναλαμβάνει τὶς ἀναφορές του στοὺς μεγάλους ἑορτολογικοὺς σταθμοὺς καὶ στὶς ἴδιες, κατὰ βάσιν, λατρευτικὲς τελετουργίες, μὲ ἀλλαγές μόνο στὰ πρόσωπα πού πρωταγωνιστοῦν, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ λατρευτικὴ ζωὴ⁵¹. Ἡ σχέση τοῦ συγγραφέα μας μὲ τὴν Ὁρθοδοξία προχωρᾷ ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς λαογραφικῆς περιγραφῆς στὴν ὄντολογικὴ πραγματικότητα μίας βαθύτερης καὶ οὐσιωδέστερης σχέσης, ἀκριβῶς ὅπως οἱ Κολλυβάδες εἶχαν δείξει, περνώντας ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῶν ἐξωτερικῶν τύπων τῶν διάφορων ἐκκλησιαστικῶν τελετουργιῶν στὴν οὐσία τῆς ὄντολογικῆς σχέσης μὲ τὸν Σταυρωμένο καὶ Ἀναστημένο Χριστό⁵².

Τὰ διηγήματα τοῦ Ἄλ. Παπαδιαμάντη μὲ τὶς ἐπιμέρους ἀναφορές τους, πού σὲ πρώτη ἀνάγνωση φαίνονται ἀποσπασματικά, διακρίνονται γιὰ μίαν βαθύτερη ἐσωτερικὴ σχέση, πού τὰ καθιστᾷ ψηφίδες τῆς ἴδιας μωσαϊκῆς σύνθεσης. Ἡ ἐνότητα αὐτὴ ἐπιτυγχάνεται συμβολικὰ μέσῳ τῶν ἀναφορῶν σὲ λαϊκὲς θρησκευτικὲς πράξεις καὶ πρακτικὲς, τελετουργίες καὶ ἔθιμα, πού ὑπάρχουν σὲ ὅλα τὰ διηγήματά του⁵³. Ὅλες οἱ περιγραφόμενες λαϊκὲς θρησκευτικὲς τελετουργίες καταλήγουν αὐθόρμητα καὶ ἀβίαστα στὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, ὅπως συμβαίνει καὶ στὴν ὀρθόδοξη θρησκευτικὴ ζωὴ. Διὰ

50. Βλ. σχετικὰ ΠΑΣΧΟΣ Π. Β., *Ἐν ἀσκήσει καὶ μαρτυρίῳ. Ἀνέκδοτα Φιλοκαλικά καὶ Κολλυβάδικα ὑμναγολογικά κείμενα γιὰ τὸν μοναχισμό, τοὺς νεομάρτυρες καὶ τὴν παράδοση, τῶν Ἁγίων Νικοδήμου Ἁγιορείτου καὶ Ἀθανασίου τοῦ Παρίου*, Ἀθήνα 1996, σ. 85-96.

51. ΣΥΓΓΕΛΑΚΗΣ Ι., «Ἡ χριστιανικὴ πίστις στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη», *Σκιάθος* (1980), σ. 23 κ.ἑξ. ΤΣΙΡΟΠΟΥΛΟΣ Κ., «Ἐρωτήματα γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη», *Εὐθύνη* 15 (1981), σ. 45 κ.ἑξ.

52. Βλ. σχετικὰ ΧΑΤΖΗΦΩΤΗΣ Ιω., *Ὁ Παπαδιαμάντης*, Ἀθήνα 1970, σ. 25 κ.ἑξ. ΧΑΛΒΑΤΖΑΚΗΣ Μ., *Ὁ Παπαδιαμάντης μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο του*, Ἀλεξάνδρεια 1960, σ. 54 κ.ἑξ., μὲ ἐκτενεῖς σχετικὲς παρατηρήσεις.

53. ΧΑΡΗΣ Π., «Ἄλ. Παπαδιαμάντης, ὁ εἰδωλόλατρες ἄγιος», *Νέα Ἑστία* (1971), σ. 123 κ.ἑξ.

της ευχαριστηριακής ζωής επιτυγχάνεται ή ενότητα του πληρώματος της Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ἡ ενότητα ἀνθρώπων καὶ φυσικοῦ περιβάλλοντος, στὰ πλαίσια τῆς ἐρμηνείας τῆς κρίσης ὡς ευχαριστίας. Αὐτὴ ὅμως ὑπῆρξε καὶ ἡ βασικὴ θέση τῆς διδασκαλίας τῶν Κολλυβάδων, τὴν ὁποία ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης εἶχε ἐγκολπωθεῖ καὶ ἐπενδύσει στὶς λογοτεχνικὲς περιγραφές του⁵⁴. Κι αὐτὴ τὴν σὲ ἐτήσια βάση λειτουργικὴ ἐπανάληψη εἶχε βαθύτατα ἐνστερνωθεῖ ὁ Ἄλ. Παπαδιαμάντης, ὅταν ἔγραφε τὴ γνωστὴ ρήση του: «τὸ ἐπ' ἐμοί, ἐνόσω ζῶ καὶ ἀναπνέω καὶ σοφρονῶ, δὲν θὰ πάψω πάντοτε, ἰδίως κατὰ τὰς πανεκλάμπρους ταύτας ἡμέρας, νὰ ὑμῶ μετὰ λατρείας τὸν Χριστόν μου, νὰ περιγράφω μετ' ἔρωτος τὴν φύσιν, καὶ νὰ ζωγραφῶ μετὰ στοργῆς, τὰ γνήσια ἑλληνικὰ ἦθη»⁵⁵.

Γι' αὐτὸ καὶ θὰ ἦταν λάθος ἂν ἀντιμετωπίζαμε τὶς σχετικὲς ἀναφορὲς τῶν λαϊκῶν θρησκευτικῶν ἐθίμων στὰ διηγήματα τοῦ Ἄλ. Παπαδιαμάντη ὡς ἀπλὴ πηγὴ λαογραφικῶν εἰδήσεων καὶ περιγραφῶν. Τὰ κείμενά του, μὲ τὸ κολλυβάδικο πνευματικὸ τους ὑπόβαθρο, εἶναι κάτι περισσότερο: Ἀποτελοῦν μίαν ζῶσαν μαρτυρία καὶ μίαν οὐσιαστικὴ φωνὴ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν καρδιὰ τῆς ἐλληνορθόδοξης παράδοσής μας, ἀκριβῶς ἐπειδὴ στηρίζεται στὴν πίστη καὶ στὴ συναίσθηση τῆς παραδοσιακῆς θρησκευτικότητος συνολικά. Ἀποτελοῦν μαρτυρία γιὰ τὴν πνευματικὴ καὶ πολιτισμικὴ ταυτότητα τοῦ Γένους⁵⁶, σὲ μίαν ἐποχὴ ποὺ ὅπως καὶ ἡ δική μας ἦταν καιρὸς μετασχηματισμῶν καὶ διαδικασιῶν μετάβασης.

Καὶ εἶναι γιὰ ὅλα αὐτὰ ποὺ ἡ θεώρηση τῶν λαϊκῶν θρησκευτικῶν ἐθίμων μας ἀπὸ τὸν Ἄλ. Παπαδιαμάντη, καθὼς στηρίζεται στὴν κολλυβαδικὴ θεώρηση τῆς λαϊκῆς θρησκευτικότητος, ξεπερνᾷ τὰ ὄρια τῆς ἠθογραφίας, καὶ ἀποτελεῖ σημεῖο ἐπανόδου γιὰ ὅλους μας, ὅταν οἱ κατὰ καιροὺς δυσκολίες δημιουργοῦν ἐπιτακτικὴ τὴν ἀνάγκη μέσα μας νὰ ξαναγυρίσουμε στὶς ρίζες τῆς ἐλληνορθόδοξης παράδοσής μας, καὶ νὰ πάρουμε ἀπὸ αὐτὴν δύναμη, ἀκριβῶς ὅπως ὁ μυθικὸς Ἀνταῖος μποροῦσε νὰ ἀναζωογονηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπαφὴ μὲ τὴ μάνα Γῆ.

54. Βλ. σχετικὰ ΧΕΙΜΩΝΑΣ ΧΡ., «Μνήμη Ἄλ. Παπαδιαμάντη», *Δωδέκατη Ὑδρα* (1975), σ. 2-4. ΡΑΜΦΟΣ ΣΤ., *Ἡ παλινοδία τοῦ Παπαδιαμάντη*, Ἀθήνα 1976 ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΣ Ζ., *Ἄλ. Παπαδιαμάντης. Πενήντα χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του*, Ἀθήνα 1979.

55. ΧΙΟΥ ΕΛΣΑ, «Οἱ Πασχαλιὲς τοῦ κυρ Ἀλέξανδρου» ... ὁ.π., σ. 9. Γιὰ τὴ θέση του αὐτὴ σὲ σχέση μὲ τὶς κοινωνικὲς ἐπιταγὲς τῆς ἐποχῆς του βλ. ΣΕΡΕΜΕΤΗΣ Δ., *Ὁ Παπαδιαμάντης καὶ ἡ κοινωνία*, Θεσσαλονίκη 1955 καὶ σχετικὲς παρατηρήσεις στὸν τόμο *Σύγχρονες πολιτικὲς διαστάσεις τοῦ ἔργου τοῦ Ἄλ. Παπαδιαμάντη*, Θεσσαλονίκη 1978.

56. Βλ. σχετικὰ ΜΕΛΑΣ ΣΠ., *Δάσκαλοι τοῦ Γένους*, Ἀθήνα 1971, σ. 34 κ.ἐξ. καὶ ΜΑΤΣΑΣ Ν., *Ἄν δεις τὸν κύρ Ἀλέξανδρο ... Ἡ ἄλλη» βιογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη*, Ἀθήνα 1991.

Ὁ Παπαδιαμάντης καὶ ὁ Μεγάλος κανόνας

Μαρτυρία καὶ σχόλια γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη

Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ*

Σ' ἓνα δρόμο τῆς συνοικίας «Ράχη» ἔχει δοθεῖ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Ἦταν τόσο μεγάλη ἡ προσωπικότητα τοῦ Παπαδιαμάντη στὸ χῶρο τῆς Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας, ὥστε ἀρκοῦσε αὐτὸ καὶ μόνο νὰ ἐξηγήσει τὴν ὀνοματοδοσία αὐτή. Ἡ ἀφορμὴ ὅμως στὸ νὰ δοθεῖ τὸ ὄνομα τοῦ Παπαδιαμάντη σ' αὐτὸν τὸν δρόμο ἦταν ἡ παρακάτω:

Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης εἶχε ἓναν ἀδελφὸ, τὸν Γιώργη, πὺν εἶχε παντρευτεῖ στὴν Πορταριά καὶ σ' αὐτὴ ἐγκαταστάθηκε. Διετέλεσε ἐπὶ πολλὰ χρόνια γραμματέας τῆς Κοινότητος Πορταριάς, τότε Δήμου Ὁρμίνιου. Τὸ σπίτι πὺν καθότανε ἦταν στὴν μικρὴ πλατεία, ὅπου ἡ θολωτὴ βρύση καὶ ὁ μεγάλος πλάτανος τῆς «Ράχης», ἀπέναντι ἀπὸ τὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Τσοποτοῦ, τώρα ξενοδοχεῖο «Δεσποτικὸ». Ἔτσι ὁ ἐκφραστὴς τοῦ ταπεινοῦ, τοῦ ἀθηντικοῦ καὶ ἀδιάφθορου ἑλληνικοῦ κόσμου, ὁ κοσμοκαλόγερος Ἀλ. Παπαδιαμάντης, εἶχε ἐπισκεφθεῖ πολλές φορές τὴν Πορταριά, γιὰ νὰ δεῖ τὸν ἀδελφὸ καὶ τ' ἀνήψια του.

Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ ἀξίζει νὰ σᾶς διηγηθῶ ἓνα ἀνέκδοτο γιὰ τὸν Ἀλ. Παπαδιαμάντη, πὺν ὁ παππὺς μου ὁ παπα-Ἀντώνης, παπᾶς στὸν Ἱερὸ Ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων Πορταριάς, ἀπὸ τὸ 1890 ἕως τὸ 1942, μᾶς εἶχε διηγηθεῖ.

Ποιά χρονιά ἀκριβῶς συνέβη, δὲν τὸ ξέρω. Τὸ παραθέτω ὅπως μᾶς τὸ διηγήθηκε ὁ παππὺς μου.

Ἦτανε Μεγάλη Σαρακοστή, ἡμέρα Τετάρτη, πὺν διαβάζεται στὴν Ἐκκλησία, στὸν Ἑσπερινό, ὁ Μεγάλος Κανόνας τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου Κρήτης. Βγῆκε στὴν Ὁραία Πύλη ὁ παππὺς μου μὲ τὸ βιβλίον στὸ χέρι, πὺν περιεῖχε τὸ Μεγάλο Κανόνα, καὶ μὲ τὸ φῶς τῆς λαμπάδας ἄρχισε νὰ διαβάξει τὰ τροπάρια. Ψάλλτη δὲν εἶχε καὶ τὰ τροπάρια ἔπρεπε νὰ τὰ διαβάσει μόνος του. Καὶ ἦτανε πάρα πολλά.

* Ὁ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος εἶναι φιλόλογος.

Διάβασε τὸ πρῶτο καὶ πήρε μιὰ βαθεῖα ἀνάσα, ἔτοιμος ν' ἀρχίσει τὸ δεύτερο, ὅταν κάποιος, πὺν στεκότανε ὄρθιος ἀπὸ τὸ δεξιὸ μέρος, μπροστὰ στὴν κολόνα τῆς ἐκκλησίας, ἄρχισε νὰ ψάλλει τὸ δεύτερο τροπάριο. Ὁ παππὺς μου ξαφνιάστηκε λίγο καὶ προχώρησε στὸ τρίτο. Ὁ ἄγνωστος ἀπήγγειλε ἀπὸ στήθους τὸ τέταρτο. Ὁ παππὺς μου, μὲ ἀγωνία πὺν αὐξανόταν, διάβασε τὴν πέμπτη στροφή καὶ ὁ ἄγνωστος ἀπήγγειλε ἀπὸ στήθους τὴν ἕκτη, καὶ οὕτω καθεξῆς, μέχρι τὸ τέλος τοῦ μακροῦ Μεγάλου Κανόνα. Ὁ παππὺς μου διαβάζοντας ἀπὸ τὸ βιβλίο καὶ ὁ ἄγνωστος ἀπ' ἔξω, χωρὶς βιβλίο. Κρῦος ἰδρωτὰς περιέλουσε τὸν παππὺ μου. Αὐτὸς μετὰ δυσκολίας, κάτω ἀπὸ τὸ ἰσχνὸ φῶς τῆς λαμπάδας, κατόρθωνε νὰ ἀναγνώσει τὰ τροπάρια, ἐνῶ ὁ ἄγνωστος δὲν ἐκόμπιαζε καθόλου καὶ τὰ ἀπήγγελλε μεστὰ περιεχομένου. Ὁ φόβος τοῦ ἔβαλε τὴν ἰδέα ὅτι ὁ ξένος ἦταν ἄγγελος Κυρίου, σταλμένος ἀπὸ τὸ Θεὸ νὰ ἐλέγξει ἂν ἐπιτελεῖ σωστὰ τὸ ἔργο του. Καὶ πρόσθετε ὁ παππὺς μου: «Ἦμουν καὶ νέος παπάς...».

Τελείωσε ὁ Μεγάλος Κανόνας, μπῆκε ὁ παππὺς μου μέσα στὸ Ἱερό νὰ βγάλει τὸ πετραχήλι καὶ ἔως ὅτου βγεῖ ἔξω ὁ ἄγνωστος εἶχε ἐξαφανιστεῖ. Πράγμα πὺν ἐμπέδωσε, στὴν ἀρχή, τὴν ὑποψία τοῦ ἀγνοῦ ἱερέα γιὰ τὴν ἐξ οὐρανῶν προέλευση τοῦ ἀγνώστου. Τὸ μόνο πὺν, μέσα στὴν ταραχὴ του, μπόρεσε νὰ κρατήσει ἦταν τὸ φτωχικὸ ντύσιμο τοῦ ἀπόκοσμου ξένου. Ρώτησε καὶ ἔμαθε στὴ συνέχεια ὅτι αὐτὸς ὁ ἄγνωστος, πὺν τόσο συντάρραξε τὸν παππὺ μου μὲ τίς γνώσεις καὶ τὸ παρουσιαστικὸ του, ἦταν ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ὁ ἀδελφὸς τοῦ Γιώργη, τοῦ γραμματέα τῆς Κοινότητος. Πῆγε τὴν ἄλλη μέρα στὸ σπίτι τοῦ ἀδελφοῦ του γιὰ νὰ τὸν γνωρίσει καὶ εἶχε νὰ τὸ λέει γιὰ τὴν ἀπλότητά του, τὴν ταπεινοφροσύνη του καὶ τὴ σοφία του.

Νά, λοιπόν, πὺν τὸ χωριὸ συνδέεται μὲ δεσμοὺς αἵματος μὲ τὸν μεγάλο Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη καὶ πολὺ σωστὰ δόθηκε τὸ ὄνομα σὲ ἕνα δρόμο τῆς συνοικίας πὺν ἔμενε ὁ ἀδελφὸς του Γιώργης.

(Πρῶτη δημοσίευση: Πορταριά, φύλλο 4, Ἰανουάριος 1999)

Γεώργιος Τσιμπανούλης

Σχόλια στο κείμενο

Την ύπαρξη του κειμένου αυτού την πληροφορήθηκα από τον κ. Παναγιώτη Κ. Τσούκα, Πάρεδρο του Συμβουλίου Ἐπικρατείας, ὁ ὁποῖος καὶ μοῦ ἀφηγήθηκε περιληπτικὰ τὸ περιεχόμενό του. Τὸ περιστάτικὸ μοῦ φάνηκε ἀπίστευτο στὴν ἀρχή. Φαντάστηκα ὅτι ὁ ἀγαθὸς καὶ ὀλιγογράμματος λευίτης, σασιμένος ἀπὸ τὴν αἰφνίδια παρουσία τοῦ ἄγνωστου ψάλτη, νόμισε ὅτι ἐκεῖνος ἔψελνε ἀπὸ στήθους. Παρακάλεσα πάντως τὸν κ. Τσούκα νὰ ζητήσει γιὰ χάρη μου ἀπὸ τὸν δισέγγονο τοῦ ἱερέα κ. Δημήτρη Γ. Τσιμπανούλη, δικηγόρο, ἕνα ἀντίγραφο τοῦ δημοσιεύματος.

Τὸ ἔλαβα καὶ ἡ ἀνάγνωσή του μετρίασε τὴ δυσπιστία μου. Ἡ εἰκασία μου ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης εἶχε πάρει τὸ Τριώδιον ἀπὸ τὸ ἀναλόγιό τοῦ ψάλτη, δίχως ν' ἀντιληφθεῖ ὁ ἱερέας τὸ πρᾶγμα, κλονίστηκε: παρὰ τὴν ταραχὴ του, δὲν ἦταν δυνατόν νὰ μὴ παρατηρήσει ὁ παπὰς ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης κρατοῦσε ἕνα εὐογκο βιβλίον.

Ὁ Μ. Κανὼν ἀποτελεῖται ἀπὸ 260 τροπάρια, ἀλλὰ ὁ Ἄγγελος Μαντᾶς, φιλόλογος καὶ ψάλτης καὶ μελετητὴς τοῦ Παπαδιαμάντη, μολονότι ἔμεινε ἐκπληκτος ὅταν διάβασε τὸ δημοσίευμα, δὲν ἀμφισβήτησε τὴν ἀξιοπιστία τῆς μαρτυρίας. Ἄλλωστε ὁ συγγραφεὺς ρητὰ ἐξιστορεῖ ὅτι ὁ παππούς του ἐπισκέφθηκε τὸν Παπαδιαμάντη στὸ σπίτι τοῦ ἀδελφοῦ του Γιώργου. Εἶναι ἀφύσικο νὰ μὴν ἐξέφρασε στὸν Παπαδιαμάντη τὸ θαυμασμό του καὶ ἀκόμη πιὸ ἀφύσικο νὰ τὸν ἄφησε ὁ Παπαδιαμάντης στὴν πλάνη του.

Ὅσοι πιστεύουν ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης ἦταν ἀδύνατο νὰ ἔχει ἀπομνημονεύσει τὸν Μεγάλον Κανόνα, ἄς θυμηθοῦν ὅσα ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὴν προφορικὴ παράδοση τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν.

Ὁ Παπαδιαμάντης τρέφει μεγάλη ἀγάπη γιὰ τοὺς μείζονες κανονογράφους τῆς Ἐκκλησίας. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα: «Τὸ Τριώδιον τοῦτο, τμῆμα δηλαδὴ ἁσματικοῦ Κανόνος, ἔχοντος κυρίως ἑννέα ἢ συνήθως ὀκτὼ ὠδὰς, ὡς καὶ τὰ ἄλλα τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος, εἶναι ποίημα τοῦ ὑψητέτου ποιητοῦ Κοσμᾶ, ἔχοντος ἐν τοῖς ἀρχαίοις Τυπικοῖς τὰ πρωτεῖα ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ἁσματικούς Κανόνας, καὶ ἀποτελοῦντος μετὰ τοῦ Ρωμανοῦ, τοῦ Δαμασκηνοῦ Ἰωάννου, τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης, τοῦ Θεοφάνους καὶ τοῦ Ἰωσήφ, τὴν λαμπρὰν πλειάδα τῶν τόσον θαυμαζομένων ὑπὸ τῶν εἰδόντων ἱερῶν ποιητῶν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας» (Ἄπαντα, 5. 171. 27-34).

Μνεῖα τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης γίνεται πέντε φορὲς στὰ παπαδιαμαντικὰ Ἄπαντα. Παραθέτω τὴν παλαιότερη (1887): «(...) καὶ ἀναγινώσκεται ἀπόψε τὸ Μι-

κρὸν Ἀπόδειπτον “Ἀνώγειον ἐστρωμένον”, ποίημα τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου Κρήτης, ὅστις ἐποίησε καὶ τὸν Μ. Κανόνα, τὸ ἀριστούργημα τοῦτο τῆς Ἱερᾶς Μούσης» (5. 101. 15-17)¹.

Ἀντιπαραθέτω στὴν κρίση τοῦ Παπαδιαμάντη ἐκείνη τοῦ Στέφανου Α. Κουμανούδη², καθηγητῆ του στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολή:

«Ἦκουσα ἀπόψε εἰς τὴν ἐκκλησίαν τὸν μέγαν κανόνα 2^{1/2} ὥρας. Τί κακὸν νὰ λέγεται ἀπὸ τῆς 7-9^{1/2} ἑσπερινῆς ὥρας ἡ προσευχὴ ἐωθινή· καὶ πρὸς τοῖς ἄλλοις τί ἀπελλιτικὸν καὶ ψευδὲς ν’ ἀκούη τις ὅτι “ἤμαρτε ὑπὲρ πάντας τοὺς πρὸ καὶ μετὰ τὸν νόμον”!»³.

Δὲν εἶναι ἴσως περιττὸ νὰ σημειώσω ἐδῶ ὅτι στὸ βιβλίον τοῦ Ζῶν θεοῦμενον⁴ ὁ ἀείμνηστος Παναγιώτης Νέλλας, ἰδρυτῆς τοῦ περ. *Σύναξη*, ἀφιερώνει εἰδικὸ μελέτημα στὸν Μ. Κανόνα μὲ τίτλο: «Τὰ ἀνθρωπολογικὰ καὶ κοσμολογικὰ πλαίσια τῆς ἔνωσης μὲ τὸν Θεό. Μελέτη στὴν ἀκολουθία τοῦ Μεγάλου Κανόνα». Ὁ Νέλλας, πού ἀγνοεῖ τὸ *Ἡμερολόγιον* τοῦ Κουμανούδη, ἐξηγεῖ μὲ σαφήνεια ὅσα ἀπελλιζοῦν μὲ τὸ ψέμα τοὺς τὸν σοφὸ λατινιστῆ, ἀρχαιολόγο, λεξικογράφου, ἀντιβυζαντινὸ καὶ ἐραστὴ τῆς Ἑνετίας.

Ἡ Λαμπρινὴ Τριανταφυλλοπούλου ἀμφισβητεῖ τὴν πληροφορία ὅτι «ὁ κοσμοκαλόγερος Ἄλ. Παπαδιαμάντης, εἶχε ἐπισκεφθεῖ πολλὰ φορὲς τὴν Πορταριά, γιὰ νὰ δεῖ τὸν ἀδελφὸ καὶ τὰ ἀνήψια του». Ἰσως ἔχει δίκαιο, ἴσως ὄχι. Πάντως ἄς θυμηθεῖ ὁ ἀναγνώστης μιὰ ἐξαιρετικὰ δραματικὴ του ἐπίσκεψη στὸ χωριὸ αὐτὸ τοῦ Πηλίου: «Γράφω ἐκ Βώλου, ὅπου εὐρίσκομαι (ἐπιστρέφων ἀπόψε εἰς Σκιάθον) συνεπεία οἰκογενειακοῦ ἀτυχήματος. Ὁ ἀδελφός μου, ὁ ἐν Πορταριᾷ Δημογραμματοεὐς, ἔπαθε τὰς φρένας, καὶ ἀνάρπαστος ἔγεινα, διὰ τηλεγραφήματος τοῦ προϊσταμένου τοῦ Δημάρχου, τὴν ἡμέραν τῆς Τυρινῆς, ὅπως ἔλθω νὰ φροντίσω δι’ αὐτόν. Ἔχει πέντε παιδιὰ»⁵.

1. Ἡ ἀραιογράφηση δική μου. Οἱ παραπομπὲς γίνονται στὸν τόμο, τὴ σελίδα καὶ τοὺς στίχους τῆς κριτικῆς ἔκδοσης Ἀπάντων Παπαδιαμάντη («Δόμος»). Εὐκόλα βρῖσκει κανεὶς τὶς ἄλλες μνεῖες τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης μὲ τὴ βοήθεια τοῦ πίνακα ὀνομάτων (Ε’ τόμ.).

2. Ὁ Παπαδιαμάντης τὸν συγκαταλέγει στοὺς “χρηστοὺς ἄνδρας” τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς καὶ ἀναγνωρίζει τὴ σοφία του (βλ. *Ἄπαντα* 4. 301. 10 καὶ 5. 345. 10).

3. *Ἡμερολόγιον 1845-1867 Στεφάνου Α. Κουμανούδη*, Μεταγραφή Στέφανος Ν. Κουμανούδης, Ἐπιμέλεια - Ἐπιλεγόμενα Ἄγγελος Π. Ματθαίου, «Ἰκαρος», Ἀθήνα 1990. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὴν ἐγγραφή τῆς 23 Μαρτίου 1848, σ. 97.

4. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΝΕΛΛΑ, *Ζῶν θεοῦμενον. Προοπτικὲς γιὰ μιὰ ὀρθόδοξη κατανόηση τοῦ ἀνθρώπου*, «Ἐποπτεία», Ἀθήνα 1979.

5. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ, *Ἀλληλογραφία*, «Δόμος», Ἀθήνα 1992. Τὸ παράθεμα στὴ σελίδα 156 (ἀρ. ἐπιστ. 201).

Ἄνάρπαστος ἔγεινα· αὐτὸ τὸ ἀλγεινὸ ἀνάρπαστος τὴν Κυριακὴ τῆς Τυρινῆς δὲν ξέρω πῶς μὲ πῆγε στὸ βυζαντινὸ δημοτικὸ, ποὺ ὁ Λίνος Πολίτης στὸ πρῶτο βιβλίο τῆς Ποιητικῆς Ἀνθολογίας του τιλοφορεῖ «Τὸ Σάββατον τῆς Τυρινῆς...»:

Τὸ Σάββατον τῆς Τυρινῆς
χαρῆς, Ἀλέξιε, ἐννόησές το,
καὶ τὴν Δευτέραν τὸ πρωὶ
ὔπα καλῶς, γεράκιν μου.

Γεράκι ὁ Ἀλέξιος, γεράκι, μὲ τὸν τρόπο του, κάποτε καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ὅμως μετὰ τὴν Τυρινὴ τοὺς περίμενε ἡ Σαρακοστή.

Χαριτωμένη ἡ Πορταριά, ἀλλὰ δὲν ἦταν τόπος ἀναφυχῆς γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη.

Ὁ φάρος καὶ ὁ λιμὴν

ΔΗΜΗΤΡΗ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΥ*

Ἄν δὲν δώσεις αἷμα, δὲν λαβαίνεις πνεῦμα – αὐτὸ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν ἀσκητικὴν παράδοση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως. Ὁ Παπαδιαμάντης ἔγραψε μὲ τὸ αἷμα του, μὲ τὸ αἷμα του –κυριολεκτικά– πότισε τοὺς ἀμάραντους λειμῶνες τῶν χλοαζόντων θαυμάτων. Τὶς σελίδες του. Ξετυλίγοντας τὸ εἰλητήριο μίας ἀέναης προσευχῆς. Ἐκεῖνος μὲ βλέμμα «τεθαμβωμένον» ἔβλεπε τὸν ἄνθρωπο ὡς μυστήριο καὶ τὴν κτίση ὡς ἀποκάλυψη θεϊκῆς ἀγάπης. Κι οἱ ἄλλοι, οἱ πάσχοντες ἀπὸ «γραμματανθρωπισμὸν πού φονεύει τὰ ἀσθενῆ τάλαντα» καὶ ἀπὸ «τὸν διλεταντισμὸν πού χαρακτηρίζει τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς τέχνης τῶν ἡμερῶν μας» (βλ. Π. Νιρβάνας, Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, περ. «Παναθήναια», τόμ. ΙΓ', 15 Ὀκτ.1906) –οἱ ἄλλοι, λοιπόν, ἔβλεπαν ἕναν κουρελή. Περπάτησε σ' αὐτὸν τὸν βίον προσευχόμενος, δηλαδὴ ἀδιάπτωτα καὶ ἀκαταμάχητα ἐρωτευμένος. Ἡ γραφὴ τοῦ εἶναι καρπὸς προσευχῆς, ὅπως τὸ σταφύλι στὴν ἄμπελο. Προσευχόμενος καί, κατὰ κόσμον, διαρκῶς ἠττημένος. «[...] Μὲ 6 χιλ. δραχμὰς διετηρήθην ἐγὼ εἰς τὰς Ἀθήνας ἐπὶ 10 ἔτη, πότε νησιτικὸς καὶ πότε χορτάτος. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀλήθεια. [...]», γράφει στὸν ἀνησυχοῦντα πατέρα του, στίς 15 Ὀκτωβρίου 1881. Ἐγκάθειρκτος στὴν σπατάλη γιὰ τὸν ἐπιούσιο, ἄχρι πέρατος κελεύθους. Ξενιτεμένος, ἀνέστιος, φερέοικος καὶ πλάνητας, ὅπως ὁ ξεπεσμένος του Δερβίσης. Ξεπεσμένος καὶ ἀποτυχημένος γιὰ τὰ μέτρα καὶ τὰ σταθμὰ τῆς ἀθηναϊκῆς θορυβοποιίας. Ἐξόριστος καὶ λαμπερὸς μέσα στὴν «ἐντιμον πενίαν» καὶ στὴν συνειδητὴ ἀκτημοσύνη. Μηδὲν ἔχων καὶ τὰ πάντα κατέχων. Μ' ἀρέσει πολὺ, παιδιόθεν, πού ὁ Φώτης Κόντογλου ὀνοματίζει τὸν Παπαδιαμάντη Χριστιανὸ Δερβίση. Ἐξόριστος, ὁ ἱερατικὸς διάκονος τοῦ κάλλους «μὲς στῆς Ἀθήνας τὶς ἐμορφίεες». «[...] εἰς τὸν τόπον τῆς καταδίκης –ὄπου ἀπὸ πολλοῦ σύρω τὸν σταυρόν μου, μὴ ἔχων πλέον δυνάμεις νὰ τὸν βαστάζω– εἰς τὴν πόλιν τῆς δουλοπαροικίας καὶ τῶν πλουτοκρατῶν.[...]» (βλ. τὸ διήγημα Νεκρὰνθεμα, δημοσιευμένο στὸ Ἐλεύθερον Βῆμα, τὴν 6ῃ Ἰουνίου 1925). Μιλῶ

* Ὁ Δημήτρης Κοσμόπουλος εἶναι ποιητῆς - δοκιμογράφος καὶ ἐργάζεται ὡς δημοσιογράφος στὸν Ρ/Σ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

για τὸ αἷμα τῆς ψυχῆς του. (Αὐτὸ πού ὁ Ἐγγονόπουλος ἔλεγε «τὸ αἷμα τῆς καρδίας μου»). Γιατὶ τὸ αἷμα τοῦ κορμιοῦ του τὸ ἔσπειρε στὰ γραφεῖα τῶν ἐφημερίδων, ἀόκνως ἐργαζόμενος, μεταφράζων εἰδήσεις, ρεπορτάζ, μυθιστορήματα. Μὲ πλήρη ἐποπτεία τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς σκέψης τοῦ καιροῦ του.

Τώρα πού ἔρχονται σιγά-σιγά στὸ φῶς οἱ θαμμένοι μέσα στὴν κίτρινη σκόνη τῶν σελίδων, ἀπὸ τίς φυλλάδες ἐκείνου τοῦ καιροῦ, οἱ πολῦτιμοι μαργαρίτες τῶν λέξεών του, χάρις στὴν κραταιὰ ἀγάπη, τὴν φιλολογικὴ ἐμβρίθεια καὶ τὸ αἰσίγαστο μεράκι ἀφοσιωμένων ἀνθρώπων, τώρα βλέπουμε τὸ ξόδεμά του καὶ εἰσερχόμαστε στὸν κόπο του. Ὁ κόπος ἐτοῦτος κράτησε μέχρι τὰ τελευταῖα τῆς ἐπίγειας ζωῆς του ἔτη. Στις 2 Ἰανουαρίου τοῦ 1904, γράφει στὸν Βλαχογιάννη, πού τὸν πιέζει νὰ κάνει πιὸ γρήγορα, στὴν μετάφραση τῆς Ἱστορίας τοῦ Γόρδωνος, ἀνάμεσα σ' ἄλλα: «[...]Πέντε ἡμέρας ἐδοκίμασα τὸ σύστημα τῆς ὀκταώρου ἐργασίας, μὲ σκοπὸν νὰ τελειώσω γρήγορα, ὅπως ζητεῖς. (Εἰσηλθα τώρα εἰς τὸν Β' τόμον.) Ὁ λιχανὸς τῆς δεξιᾶς μου ἔχει δαρμούς καὶ πόνους, καὶ τὰ δύο ἄλλα δάκτυλα πάσχουσι σκλήρυνσιν τοῦ δέρματος. Ἡ μέση μου πονεῖ. Ὡστε ξανακύλισα πίσω εἰς τὴν πεντάωρον. Ἐδῶ, καὶ νὰ θέλω, σχεδὸν ἀδύνατον μοῦ εἶνε νὰ ἐργάζωμαι τὰς Κυριακὰς καὶ ἑορτάς.[...]». «Ἄδερφέ Ἀλέξανδρε», ἐπιμένει ὁ Βλαχογιάννης, «Φίλτατε ἀδερφέ Ἰωάννη...» ἀπαντᾷ ὁ μάρτυρας Ἀλέξανδρος, εὐρισκόμενος στὴν Σκιάθο, ὅπου ἔχει ἐπιστρέψει «εἰς τὸν τόπον τῆς μικρᾶς ἀναψυχῆς», μὲ τὸν ἀδελφὸ του Γιώργη νὰ «ἔχη πάθει τὰς φρένας». Ὁ Γεώργιος, «*Δημογραμματαεὺς ἐν Πορταριᾷ*»· κι ἔπρεπε νὰ ἐργάζεται ἐπιπροσθέτως ὁ Ἀλέξανδρος, ὥστε νὰ συνδράμει τίς ἀδελφές του, ἀλλὰ καὶ τὴν οἰκογένεια τοῦ Γεωργίου. Ἀλλὰ, γιατί τέτοια ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ ἀθῶου ἀμνοῦ στὸν Βλαχογιάννη; Γιατὶ ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἐμπιστοσύνη του στὸν Μαλακάση, ὁ ὁποῖος μὲ σθεναρὴ φωνὴ τὸν χαρακτήρισε ὡς τὸν «μεγαλύτερο νεοέλληνα ποιητῆ»; Γιατὶ οἱ συνομιλίες του μὲ τὸν Δαμβέργη, τὸν Χατζόπουλο, τὸν Κονδυλάκη, τὸν Καρκαβίτσα; «*Μὲς στῆς Ἀθήνας τίς ἐμορφιές*» (ρεμπέτικο) ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης μὲ δύο «σειριές» ἀνθρώπων ἔκανε παρέα. Μὲ τοὺς ἀληθινούς δημιουργούς, πού ἔνοιωθε ὅτι καταλάβαιναν. Καταλάβαιναν πῶς οἱ λέξεις του τοὺς ἀνοίγουν τὸ μυστικὸ μονοπάτι γιὰ νὰ βγοῦν στὸ ξέφωτο τῆς χαμένης ἐνότητος τῶν προσώπων καὶ τῶν πραγμάτων – ἐκεῖ ὅπου παρέμενε ἄπρωτος καὶ ὀλότμητος ὁ τρόπος ὁ ὁποῖος κάνει τὸ πένθος χαρὰ καὶ τὴν χαρὰ δακρυόεσσα ἀγάπη. Ὁ τρόπος τῆς συγχορήσεως. Οἱ ἀληθινοὶ δημιουργοὶ – κι ὄχι ὁ πολτὸς τῶν γραμματανθρώπων – εὐρισκαν στίς παραγράφους του τὴν πνοὴ τῆς λεπτότατης αὔρας, ἡ ὁποία σμιλεύει τὸν καημὸ καὶ τὰ βάσανα σὲ ἐλεύθερη ὑπάρξει. Αὐτὸ τὸ κάτι ἀπὸ τὴν ἀπωλεσμένη αἴγλη τῆς κοινότητος καὶ τοῦ μοι-

ράσματος. Τοῦ δοσίματος μέσα ἀπ' ὅπου ὁ βίος ἀπὸ παραίσθησι γίνεται ζωὴ παλλόμενη. Αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς τὸν νοιαζόντουσαν, μὲ βαθὺ σεβασμὸ καὶ ὄσο μποροῦσαν. Ὅταν πρόκειται νὰ φύγει γιὰ τὴ Σκιάθου, δίνει τὸ ἀποχαιρετιστήριο γεῦμα τοῦ Μπαρμπαγιάννη, στὴν Δεξαμενὴ. Ὁ Μαλακάσης τὸν ρωτᾷ μὲ ἔταστικὴ τρυφερότητα: «[...] Ἀγόρασε ρούχα καὶ παπούτσια; - Ἀγόρασα Μιλτιάδη μου. Δὲν ψεύδομαι ἐγώ. Ἀλλὰ τὰ πῆρα παληά. Θέλεις νὰ ἀμαρτήσω τώρα στὰ γεροντάματα;» Αὐτοὶ κι ἀκόμα, ὁ Γεράσιμος Βῶκος, ὁ Κ.Α. Ψάχος, ὁ Νίκος Βέης, εἶναι ποὺ καταγράφουν τὶς σχέσεις τοῦ Παπαδιαμάντη μὲ τὴν ἄλλη «σειριά» – μὲ τοὺς ἀπλοὺς μανάβηδες, κηροπλάστες, οἰνοπαντοπῶλες, καραγωγεῖς. Μὲ ἀγαθοὺς λευῖτες, ὅπως ὁ Ἅγιος πάπα-Νικόλας Πλανᾶς, στὶς ἀγρυπνίες τοῦ μικροῦ ἐκκλησιδίου, τοῦ Προφήτου Ἐλισαίου, στὴν ὁδὸν Ἄρεως στὸ Μοναστηράκι. Ἐκεῖ ὁ Παπαδιαμάντης συνέψαλε μὲ τὸν Μωραϊτίδη, ἐνόσω ὁ ἱεροεργὸς παπα-Νικόλας Πλανᾶς, στὰ μάτια τῶν καθαρῶν τῆ καρδία, ἵπτατο τοῦ ἐδάφους. «[...] Αἴγλη ἀπολύτου εὐτυχίας ἐφώτιζε τὴν δασύτριχα μορφή του μὲ τὴν σγουρὰν μαύρην γενειάδα καὶ τὴν ὁμόχρωμον πλουσίαν κόμην. Ἦτο ἀγνώριστος καὶ ἡ μορφή ἐκείνη ἢ τόσω σκυθρωπὴ κατὰ τὰς ὥρας τῆς ἐργασίας ἐδῶ εἰς τὸ γραφεῖον, ἐφαιδρύνετο ὑπεράνω του ἱεροψαλτικοῦ ἀναλογίου. Ἐψαλλε δὲ ὁ συγγραφεὺς τῆς «Νοσταλγοῦ» μετὰ ζέσεως καὶ πάθους ἀληθινοῦ [...]» (βλ. Γεράσιμος Βῶκος, Ἀγρυπνία εἰς τὸν Ἅγιον Ἐλισαῖον, ἐ.φ. «Ἀκρόπολις», 28 Μαρτίου 1894). Ὅμως οἱ «ἐπίσημοι ἐκπρόσωποι» τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, «οἱ τὰ μαλακὰ φοροῦντες», κατὰ τὸν λόγο τοῦ Εὐαγγελίου, τί ἔκαναν; Ὅπως καὶ τώρα, ὅπως καὶ πάντα, δὲν ἔπαιρναν χαμπάρι. Μετὰ τὴν κοίμησίν του, βεβαίως, καὶ κατὰ συρροήν, προσπαθοῦν ἀνυποψίαστοι καὶ «οὐκ ἀναγνώσαντες» νὰ ἀνεμίξουν τὸ ὄνομά του, ὡς σημαία τῆς ἐκάστοτε μορφῆς ποὺ λαβαίνει ἢ «χριστιανικὴ ἰδεολογία». Ἡ, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τοὺς θεωρητικὰ βαρυφορτωμένους, γυρεύουν νὰ τὸν τακτοποιήσουν ὡς ὑποσημείωση σὲ βαθυστόχαστες ἐρμηνευτικὲς ἐργασίες, ποὺ θεμελιώνουν θανατερὲς καρριέρες. Ἀλλὰ πῶς μπορεῖ νὰ γίνῃ ὁ πόνος ὑπόθεση λογοτεχνικῆς, θρησκευτικῆς, ἢ ἰδεολογικῆς βεγγέρας; Τὰ ἰσπενικά τρίγωνα καὶ τὰ φροῦδικὰ τετράγωνα συμπλεγμένα μὲ τὴν διαστροφή τῆς πίστεως σὲ θεωρία δὲν ἐξαρκοῦν. Ὁ Τσαρούχης ἄλλωστε εἶχε προειδοποιήσει ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης «μὲ δύο ἢ τρία “θρησκόληπτα” καὶ ἀγράμματα γραῖδια τοῦ νησιοῦ του, ἀχρηστεύει τὸν Φρόνι.» Ἐπειδὴ δὲ στὸν κόσμον αὐτὸ «Τὸ πνεῦμα δὲν τὸ ἔχεις, τὸ καταχτᾷς ἢ βιάζεις τὴ βασιλεία του», ὅπως ἔγραφε ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος στὸ ἐμβληματικὸ γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη κείμενό του, (περ. «Ὁ Ταχυδρόμος», 7 Ἰανουαρίου 1961) καὶ μὲ τὸ αἷμα τῆς ψυχῆς του ἀντίτιμο, ὁ Παπαδιαμάντης παρέμεινε διακαῶς ἐρωτευμένος μὲ τὴν

ἀληθινή ζωή. «Κράτησε τὸν πόνο στὸ σωστό του τὸ ὕψος», λέει ὁ Καρούζος. Κατὰ τοῦτο πραγμάτωσε τὴν προτροπὴ τοῦ Ἀββᾶ Λογγίνου: «δὸς αἷμα καὶ λάβε πνεῦμα». (Βλ. Γεροντικόν, Ἀββᾶς Λογγίνος, ἀπόφθεγμα Ε΄).

* * *

Στὸ γνωστὸ αὐτοβιογραφικὸ του σημείωμα, ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης ἀναφέρει καὶ τὰ ἑξῆς: «[...] Τῷ 1881 (ἐδημοσιεύθη) ἐν θρησκευτικὸν ποιημάτων εἰς τὸ περιοδικὸν “Σωτῆρα” [...]». Πρόκειται γιὰ τὸ ποίημα “Δέησις” μὲ ὑπότιτλο «(Ἐράνισμα ἐκ τῶν Ψαλμῶν)». Ἦδη ἀπὸ τὸν ὑπότιτλο τοῦ ποιήματος, τὸ ὁποῖο ἐκτείνεται σὲ ἔνδεκα τετράστιχες στροφές ὁμοιοκατάληκτες, σὲ ἀμιγῆ 15σύλλαβο δοσμένες, καταλαβαίνουμε προΐδεασμένοι, ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης δὲν συνομιλεῖ ἀπλῶς μὲ τὸν Προφητάνακτα ποιητὴ τοῦ Ψαλτηρίου, ἀλλὰ συναρμόζει τὴν προσευχητικὴ του ἰκεσία μὲ στίχους ἀπὸ ποιήματα τῶν Ψαλμῶν, τοὺς ὁποίους «γυρίζει» στὴν νεοελληνικὴ καθαρεύουσα. Ἡ ἀπλούστερη, σύγχρονή του γλωσσικὴ μορφή, στὴν ὁποία μεταγράφονται (κατὰ τὴν Σεφερική χρήση τοῦ ὄρου) οἱ ψαλμικοὶ στίχοι, μᾶς δείχνει –πέρα ἀπὸ τὴν ἀνάγκη δεητικῆς ἔκφρασης τοῦ 30χρονου, ὅταν δημοσιεύεται τὸ ποίημα, Παπαδιαμάντη – καὶ τὴν πρόθεσή του συνάμα: Ὅτι, δηλαδή, εἶναι ἀνάγκη ἢ ἱερὴ παρακαταθήκη τῶν Ψαλμῶν καὶ τῶν Ὑμνων, νὰ ἐνσωματώνεται μεταγραμμμένη σὲ σύγχρονες λογοτεχνικὲς μορφές, ὥστε νὰ μὴ χάνεται, ὅσο γίνεται, ἡ ὑψηλὴ αἰσθητικὴ τους αἴγλη – ἀξεδιάλυτα ἐνωμένη μὲ τὴν πνευματικὴ τους λάμψη. Παραθέτω ἐνδεικτικὰ ἀπὸ τὴν “Δέησιν”: «[...] Ἡ ὑπαρξίς μου εἰς φθορὰν καὶ σκοτασμὸν κατέβη· / κατέστη τῶν μισούντων με καὶ τῶν ἐχθρῶν μου χλεῦη· / οἱ συγγενεῖς μου μ’ ὕβριζον, μ’ ἐνέπαιζαν οἱ φίλοι, / τὰς κεφαλὰς των σείοντες, λαλοῦντες μὲ τὰ χεῖλη. / Καὶ πάντες οἱ θεώμενοι σκληρῶς μὲ κατηρῶντο, / καὶ τόσα βέλη κατ’ ἐμοῦ καὶ ξίφη ἠμιλλῶντο· ὦ, πότε, πότε, Κύριε, θὰ παύσης τὴν ὀργὴν σου; / Πᾶσαν αὐτὴν τὸ στόμα μου λαλεῖ τὴν αἰνεσίαν σου. [...] ἐτάκη ἢ καρδία μου ὡσεὶ κηρὸς ἐντὸς μου· / ἐλέησόν με, ὁ Θεός, σπλαγχνίσου ὁ Θεός μου... [...]». Μετὰ τὰ 1908, ἡ διηγηματογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη βρίσκεται στὴν κορύφωσή της, κι ἂν τὰ ποιήματά του εἶναι μέρος μιᾶς θαυμαστῆς ἐνότητας ἔργου καὶ βίου, τότε σ’ ἐκεῖνα τῆς περιόδου ἀπὸ τὸ 1908 μέχρι καὶ τὴν ἐκδημία του, γεννιέται ἕνας τόνος προσωπικοῦ ποιητικοῦ ὕψους πού, συνεκδοχικὰ, περιλαμβάνει τὶς αὐθεντικώτερες στιγμὲς τῶν προγενέστερων ποιημάτων του καὶ ἐκβάλλει σὲ μιὰν ἀνεπανάληπτη μορφικὴν ἀπλότητα, στερεωμένη καὶ ἀρδευόμενη ἀπὸ τὴν βιωματικὴ γνώση τῆς ὑμνογραφίας. Μιλοῦμε γιὰ τὰ ποιήματά του τῆς περιόδου 1909-1910, τὰ κατὰ κύριο λόγο Θεομητορικὰ. Ἀλλὰ καὶ τὰ ἄλλα

τὰ ἀναφερόμενα στό πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἢ στόν Τίμο Προδρόμο. Καθημαγμένος ἀπό τίς καταδρομές, εἶναι ὁ Παπαδιαμάντης ἐκεῖνα τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ἐπίγειας ζωῆς του. Ἐκεῖ, στό τέρμα τοῦ ἐπίγειου βίου του, στήν Σκιάθο δέν μᾶς χαρίζει κάποια ἀπό τὰ πλέον θεσπέσια διηγήματά του μόνον, ἀλλά καί «[...] τὸν θαυμάσιο ἀστερισμό τῶν Θεομητορικῶν πού φωτοβόλησε τὰ τελευταῖα χρόνια του στήν Σκιάθο [...]» κατὰ τὸν Γ. Βαλέτα. Δίπλα στήν ἀπασπράπτουσα στίλβη κάποιων στίχων ἐγκατεσπαρμένων στὰ διηγήματα, κι ἴσως πολὺ πάνω ἀπ' αὐτήν, στέκονται τὰ τραγούδια του δίχως ὁμοιοκαταληξία, ἀλλά μὲ τὴν ἐσώτερη ρυθμικὴ ἀρμονία, πού πηγάζει ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ του ὑπόσταση καὶ ἀπὸ τὴν ὑμνογραφικὴ του παιδεία. Καὶ γράφει τὰ ἀσημένια τάματά του, στήν Παναγία τὴν Κεχριά, στήν Παναγία τὴν Κουνίστρα, στήν Παναγία τοῦ Ντομάν, στήν Παναγίτσα στό Πυργί, στόν Προδρόμο στόν Ἀσέληνο, στήν Παναγία τὴν Σαλονικιά, στόν Προδρόμο τοῦ Κάστρου, στόν Χριστὸ τοῦ Κάστρου. Μὲ ἄλλον τρόπο ἀσκώντας τὴν ψαλτικὴ του τέχνη παρακαλεῖ: «[...] Ἄπο τὴν ἐρημία σου Ἄι μου Γιάννη / πού ἤχρησε τὸ πάλαι ἢ φωνή σου / θυμήσου μας κ' ἐμᾶς κ' ἐμᾶς λυπήσου / πού λυώνομε μέσα σὲ μιὰ ἐρημία / γεμάτην ἀπὸ πληθυσμὸν ἀνθρώπινον [...]». Ὁ Παπαδιαμάντης, εἰδικῶς στὰ θεομητορικὰ του ποιήματα, ἐνσωματώνει μεταγραμμένα σὲ γλῶσσα δημοτικὴ, ἀποσπάσματα ἢ καὶ αὐτούσιους στίχους ἀπὸ τοὺς ἱεροὺς ὑμνωδοὺς, ἀπὸ τοὺς μεγάλους ποιητὲς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ὑμνογραφίας. Στὸ ποίημα, λ.χ. «Στὴν Παναγία τὴν Κεχριά» πού ξεκινᾷ μὲ τὸν στίχο «Γλυκεῖα Παρθένε ἀξιώσέ με», στήν ἑβδομῆ στροφῇ, ἀποτελουμένη ἀπὸ τρεῖς στίχους, διαβάζουμε: «[...] Κι ὁ ἕνας γράφει: “θνητὴ γυναῖκα τοῦ Θεοῦ Μητέρα” κι ὁ ἄλλος: “τ' οὐρανοῦ εἶσαι πλατυτέρα / ὡς ἔμψυχος ναὸς καὶ θρόνος τοῦ Θεοῦ [...]». Μεταγραφὲς ἐνδογλωσσικὲς ἀπὸ τὴν γ' ὠδὴ τοῦ Κανόνος εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου, τοῦ σπουδαίου ἀνάμεσα στοὺς ὑμνογράφους, ἁγίου Κοσμά ἐπισκόπου Μαΐουμᾶ (ἀπὸ τὴν γ' ὠδὴ, τροπᾶριο β'): «Γυναῖκα σὲ θνητὴν, ἀλλ' ὑπερφυῶς καὶ Μητέρα, εἰδότες σὲ Πανάμωμε». Οἱ δύο ἐπόμενοι στίχοι εἶναι σχεδὸν αὐτούσια μεταγραφή σὲ γλῶσσα δημοτικὴ τοῦ Κανόνος εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου τοῦ ὑπερφυοῦς ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ (ἀπὸ τὴν α' ὠδὴ, τροπᾶριο γ'): «Ἀξίως ὡς ἔμψυχον, σὲ οὐρανὸν ὑπεδέξαντο, οὐράνια Πάναγκε θεῖα σκηνώματα». Στὸ ποίημα, ἐξ ἄλλου «Στὴν Παναγία τοῦ Ντομάν», ἐκτεινόμενο σὲ τέσσερις ἐλευθερόστιχες στροφές, ὁ τελευταῖος στίχος (24ος) – «Καὶ πύλαι Ἄδου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς», ἀνήκει στό 16ο κεφάλαιο τοῦ Κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου, (Μτθ. ιστ', 18). Ὁ Παπαδιαμάντης, λοιπόν, σ' αὐτὰ τὰ τελευταῖα χρόνια, προσεύχεται ποιητικῶ τῶ τρόπῳ –καὶ πότε ἄλλωστε δέν τὸ ἔκανε;– ἵνα ἀναψύξῃ, πρὸ τοῦ αὐτὸν

ἀπελθεῖν –κατὰ τὸ παράθεμα, τὸ ὑπότιτλο παράθεμα ἀπὸ τὸ 38ο Ψαλμὸ – Ἄνες μοι ἵνα ἀναψύξω πρὸ τοῦ ἀπελθεῖν – στὸ ποίημα “Στὴν Παναγίτσα στὸ Πυργί». Ὁ ποιητικὸς τοῦ τρόπος γυρίζει στὴν νέα γλῶσσα, μέρη ἢ θραύσματα τῆς Ὑμνογραφικῆς ποιητικῆς Παράδοσης. Καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ θυμόμαστε καὶ νὰ συνυπολογίζουμε, ὅτι στὸ διήγημα τοῦ 1909, «Ἡ Πεποικιλμένη», ὁ Παπαδιαμάντης “εἶχε τάξιμον” νὰ ὑπάγῃ στὴν Κεχριάν νὰ ψάλλῃ τὸ Πεποικιλμένη, εἰς τὰ Ἐννιάμερα, τὴν 23 Αὐγούστου. «[...] Δέκα χρόνια εἶχα ν’ ἀσπασθῶ τὴν σεβασμίαν παλαιάν Εἰκόνα τῆς Κοιμήσεως, ὅπου εἶναι ζωγραφισμένοι, ἐπάνω εἰς τὰ δύο ὑπερῶα, ἔνθεν καὶ ἔνθεν, ὁ ἱερός Κοσμάς (αὐτὸς ὁ θεσπέσιος ποιητῆς τῆς Πεποικιλμένης <καί> ὁ θεῖος Δαμασκηνός, τείνοντες δύο τόμους κάτω πρὸς τὴν σύνθεσιν τῆς εἰκόνας, ἐφ’ ὧν εἶναι γεγραμμένα δύο τροπάρια, τὸ «Γυναϊκά σε θνητὴν, ἀλλ’ ὑπερφυῶς καὶ Μητέρα Θεοῦ», καὶ τὸ «Ἀξίως ὡς ἔμψυχόν σε οὐρανὸν ὑπεδέξαντο» [...]). Κι ἀφοῦ πλανιέται καὶ περνάει ἀπὸ τόπους ὅπου κροτίζουν, “τέλος, ἠξιώθην” λέει “νὰ ψάλλω τὸ «Πεποικιλμένη» καὶ τοῦτο ἀρκεῖ». Ἄς συνυπολογίσουμε ἐπίσης, ὅτι στὸ διήγημα «Ρεμβασμὸς τοῦ Δεκαπενταγούστου» (1906), ὁ Παπαδιαμάντης «καταγράφει ὅλη τὴν δομὴ τῆς ὀκτάωρης ἀγρυπνίας» κι ὅτι στὸ τυπικὸ τῆς περιλαμβάνει τὴν ἀκολουθία τῆς Μεταλήψεως καὶ τὶς ἀναγινωσκόμενες Ὁρῆς, παρ’ ὅτι ὁ λειτουργὸς Ἱερέας δὲν εἶναι «μορφωμένος» καὶ τὸ πλήρωμα, τὰ μέλη τῆς Συνάξεως εἶναι χωρικοὶ «πανηγυρισταί». Τὸ ἴδιο καὶ στὸ διήγημα «Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο».

Ὁ Παπαδιαμάντης, λοιπόν, – μεγαλωμένος, γιὰ νὰ μὴν ξεχνιόμαστε, στὴν Σκιάθου τῆς κολλυβαδικῆς παράδοσης μὲ πατέρα ἱερέα καὶ οἰκονόμο τῆς νήσου, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἀναφορὰ τοῦ ἰδίου, «ὑπῆρξε ὁδηγὸς ἀγαθὸς εἰς πάσας τὰς ἐκκλησιαστικὰς περιστάσεις καὶ κόσμημα περικαλλῆς τῶν ἐκκλησιαστικῶν πανηγύρεων» – μεταγράφει καὶ ἐνσωματώνει στὸ ἔργο του ὑμνογραφικὰ χωρία. Μένει νὰ διερευνήσουμε τίς ἀπόψεις του γιὰ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα καὶ γιὰ τὴν λατρεία καὶ τὸ τυπικὸ τῆς. Ἀφοῦ λάβουμε ὑπ’ ὄψιν μας, ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης, ὁ μεγαλωμένος ὅπως μεγάλωσε, ἔγραψε κι ὁ ἴδιος τὰ ὑμνογραφήματα πού, ὅλοι, γνωρίζουμε. Γιὰ τὸν ἄνθρωπο, πού ἀβίαστα καὶ φυσικῶ τῷ τρόπῳ, ὅταν ὑποφέρει ἀπὸ φριχτὸ πονόδοντο γράφει τὴν ἀσματικὴ ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Ἀντίπα, Ἐπισκόπου Περγάμου, ἡ ὑμνογραφία δὲν εἶναι μιὰ ξηρὴ μιμητικὴ διαδικασία, ἀλλὰ πρωτογενὴς δημιουργία. «[...] Ὅλα τὰ ὑμνογραφήματα τὰ ἐκκλησιαστικὰ τοῦ Παπαδιαμάντη [...] μυρίζουν ἀρχαιότητα καὶ εἶναι ἐφάμιλλα τῶν καλῶν ὑμνογραφημάτων τῆς παλαιᾶς βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἂν καὶ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν κάποια πρωτοτυπία δηλωτικὴ τοῦ χαρακτήρα τοῦ Παπαδιαμάντη (ὅπως τὰ τρία τροπάρια τῶν Αἴνων, στὴν Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου

Ἀντίπα). Ἐνας πού δὲν ξέρει τίνος ποιήματα εἶναι, δὲν μπορεῖ νὰ διακρίνει, ἂν τὰ ποιήματα αὐτὰ τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι νέοι ἢ παλαιοὶ ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι ἀπ' τοὺς δοκιμότερους [...], γράφει ὁ Οἰκονόμος καὶ ὕμνογράφος καὶ ὁ ἴδιος π. Γ. Δ. Ρήγας. (Ν. Ἑστία, 1941). Στὸ ἴδιο περιοδικὸ ὁ ἀκαδημαϊκὸς Νίκος Ἀ. Βέης, τόνιζε ὅτι ἐπὶ τοῦ Ἀθηναϊκοῦ λόφου τῆς Δεξαμενῆς. οἱ νεοσοὶ φοιτῆτες καὶ συγγραφεῖς ἔβλεπαν τὸν Ἀλέξανδρο, «μόνον, πολλάκις, κατὰ τὰς μεσημβρινὰς ὥρας, καὶ μακρὰν τῶν λοιπῶν θαμῶνων τῆς Δεξαμενῆς ψιθυρίζοντα ἐπὶ μακρὸν, συνεχῶς... Τί ἦσαν τὰ ψιθυρίσματα ἐκεῖνα τοῦ Βυζαντινοῦ Σκιαθίτου καὶ Ἀθηναίου Ἀγιορείτου; Ἦσαν συνήθως κοντάκια τοῦ Ρωμανοῦ, τὰ ὅποια ἐκεῖνος ἐγνώριζε κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ στήθους καὶ ἡδύνατο νὰ ψάλλῃ «ἐπ' ἐκκλησίας» μετ' ἀπαραιμίλλου ζήλου καὶ τέχνης ἐνθέου [...] τὰ τραγούδια τοῦ Θεοῦ [...]. Κατὰ τὴν ρητὴν, ὁμολογία τῶν συγκαιρινῶν τοῦ Σκιαθιτῶν, ἀλλὰ καὶ λογίων, ὁ Παπαδιαμάντης ὑπῆρξε ἄτεγκτος καὶ ξεροκέφαλα ἀνυποχώρητος ὡς πρὸς τὴν προσήλωσή του στὰ τῆς λειτουργικῆς τάξεως. Παραθέτω χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα τοῦ Γερασίμου Βώκου ἀπὸ τὸ κείμενό του «Ἀγρυπνία εἰς τὸν Ἅγιον Ἐλισαῖον» (ἐφ. Ἀκρόπολις 28.3.1894 ἀναδημοσιευμένο στὴν Ν. Ἑστία, Χριστούγεννα 1934): «[...] ἀλλ' ἤδη εἶχε τελειώσει ὁ ὄρθρος καὶ μετὰ τὴν εὐλογίαν τῶν ἄρτων, ἐμπήκαν εἰς τὴν λειτουργίαν. Πάραυτα δὲ ὁ λαμπαδάριος Χριστοφίλης, κόψας τὸν ἄρτον εἰς μικρὰ τεμάχια, ἤρχισε νὰ διανέμῃ αὐτὸν εἰς τοὺς πιστοὺς, ἀλλὰ τοῦτο ἦτο προφανῆς παρατυπία καὶ ὁ Παπαδιαμάντης, ὅταν τὰ πλήθη μετὰ βουλιμίας ἐξέτεινον τὰς χεῖρας πρὸς τὸ κοφίνιον, ἀνεκραύγασε κατηγανακτιμένως:

–Σκάνδαλον! Σκάνδαλον! Ἔπρεπε νὰ τὸν μοιράσῃς μετὰ τὸ ἀντίδωρον, ἀδελφέ! Κατὰ σύμπτωσιν, τὴν στιγμὴν ἐκείνην νεανίας τις ἐπακουμβήσας εἰς τὸ ἀριστερὸν μανουάλι, ἠπείλει νὰ τὸ καταρρίψῃ. Καὶ ὁ συγγραφεὺς τῆς «Νοσταλγοῦ» ἐκτελῶν χρέη εὐταξίου, ἀνέκραξεν δυνατὰ, ὀργισθεῖς.

– Μὴν ἀκουμβᾶς τὸ μανουάλι! Φύγ' ἀπὸ ἐκεῖ! [...] Μεθ' ὃ ὁ παπᾶ-Χρῦσανθος ἔκραξεν:- Ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας... Ἄλλ' ἰδὼν, ὅτι κάποιος ἐκεῖ κοντὰ ἐγελοῦσε, τοῦ ἐφώνησεν αὐστηρότατα: – Ἐχομ' αὐλὴ κι ὅποιος θέλῃ νὰ γελάῃ πάει ἔξω! Συγχρόνως δὲ ὁ Παπαδιαμάντης ἔστρεψε τὴν κεφαλὴν καὶ βλοσυρότατα ἠτένισε τὸν παρεκτραπέντα [...]. Τὰ στιγμιότυπα αὐτά, μᾶς δίνουν ὀλοζώντανη τὴν εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου Παπαδιαμάντη στὴν προσωπικὴ λειτουργικὴ συμπεριφορὰ. Κι αὐτὴ ἡ εἰκόνα εἶναι εὐθέως ἀνάλογη μὲ τὰ περὶ λατρείας, λειτουργικῆς τάξεως καὶ γλώσσας τῆς ὕμνογραφίας κείμενά του πέραν, βεβαίως, τῶν πολλαπλῶν λειτουργικῶν ἀναφορῶν ἀπὸ τίς ὅποιες βρῆθουν τὰ διηγήματά του. Γιὰ τὸν Σκιαθίτη, εἶναι ἄλλο πρᾶγμα ἢ λογοτεχνικὴ ἐνδογλωσσικὴ

μετάφραση τῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμένων, κι ἄλλο, τελείως ἄλλο πρᾶγμα ἢ γλῶσσα τῆς λατρείας. Μπορεῖ οἱ ἐνδογλωσσικές του μεταπλάσεις νὰ λειτουργοῦν –ειδικῶς στὰ ψαλμικά χωρία– μὲ πνευματικὴ πληρότητα καὶ αἰσθητικὴ ἐπάργεια πού μεταφέρει τὸ ἄρωμα τοῦ πρωτοτύπου, ὅπως ἔγινε ἀργότερα καὶ μὲ τὶς ἐνδογλωσσικὲς μεταφράσεις Ψαλμῶν καὶ κειμένων τῆς ἀσκητικῆς Γραμματείας ἀπὸ τὸν Κόντογλου. Ὡστόσο, προκειμένου γιὰ τὴν γλῶσσα τῆς λατρείας, ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι μᾶλλον κατηγορηματικός. Ζώντας ἀφ’ ἑνὸς τὴν λειτουργικὴ παράδοση καὶ κατέχοντάς τὴν καὶ βλέποντας τὸν γλωσσικὸ διχασμὸ ὡς ὑπόθεση κατασκευασμένη καὶ στὶς δύο ἐκδοχές της — μαλλιαρὴ καὶ καθαρολογικὴ — στὰ ἐργαστήρια καὶ στὰ γραφεῖα — τῆς ὁδοῦ Κλωδίου τῶν Παρισίων κ.λπ. — τὴν συνδυάζει μὲ τὴν ἐν γένει ἐκκλησιαστικὴ ἀλλοτρίωση, γιὰ τὴν ὁποία νοιάζεται καὶ πονᾷ. Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν διστάζει νὰ χαρακτηρίσει: «[...] οἱ δὲ ἀγαθοὶ ἱεράρχαι μας νευρόσπαστα εὐχείρωτα καὶ εὐπειθῆ [...]» (Βλ. τὸ ἄρθρο του «Γλῶσσα καὶ Κοινωνία»), ἐνῶ θὰ ἔπρεπε νὰ διακονοῦν εἰς τύπον καὶ τόπον Χριστοῦ, συγκεφαλαιώνοντας τὴν ἐνότητα τοῦ Κυριακοῦ σώματος τῆς Εὐχαριστίας. Βλέπει τὴν λαίλαπα τοῦ ξενισμοῦ νὰ εἰσβάλλει στὸν ἐκκλησιαστικὸ χῶρο, ὅπως καὶ στὴν κοινωνία: «[...] Τὸ ζήτημα δὲν εἶναι πῶς νὰ ἐμφορηθῶμεν κατὰ κόρον ἀπὸ ξενισμούς, ἀλλὰ πῶς νὰ φέρωμεν ἀντίδρασιν, πῶς νὰ μετριάζωμεν τὴν ἀνάγκην τοῦ ξενισμοῦ. Χαλινοῦ ὄχι περηνιστήρος ἢ ὀργῶσα φύσις ἔχει ἀνάγκην [...]», ἐπισημαίνει στὸ ἴδιο κείμενο (ἐφ. Ἀλήθεια 4,11,18.2.1907).

Γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, ἡ κατ’ ἀνθρώπον Ἐκκλησία, κατὰ τὴν ἐποχὴ του, ἔχει γεμίσει ἀπὸ ἐπισκόπους πού ἀκκίζονται μέσα στὰ ψευδόχρυσα «ὡς μιτροφοροῦντες Μῆδοι σατράπαι» (Βλ. τὸ διήγημα «Τὰ περόεντα δῶρα», 1901) καὶ ἀπὸ ἀνθρώπους τῶν περιβαλλόντων, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὰ διεκτραγωδούμενα στὸ διήγημα «Ὁ Κοσμολαΐτης» (1903) «[...] ἐχώνοντο ὄλοι μέχρις ἀγκῶνων καὶ γονάτων [...]» ὅπως ὁ ἥρωας τοῦ διηγήματος, ὁ ὁποῖος «[...] ἠγωνίσθη τὸν ἀγῶνα τὸν ὁποῖον εἰς τοὺς λόγους του ὠνόμαζεν, ὅπως καὶ αἱ ἐφημερίδες τοῦ κόμματος, “τὸν εὐγενέστατον τῶν ἀγῶνων” [...] Δεινὸς ἦτο καὶ εἰς τὰς ἐκλογὰς τῶν ἠγουμένων [...] διέπρεπε καὶ εἰς τὸ νὰ ἐκφωνῆ λόγους ἐπισηδέιους εἰς τοὺς νεκροὺς [...]». Εἶναι χαρακτηριστικὰ ἄκρως, τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ διηγήματα «Τ’ Ἀστεράκι» (1908) καὶ «Ὁ Ἀνάκατος» (1910): «[...] Εἶχεν ἔλθει τότε, πρὸ ὀλίγου καιροῦ, διὰ πρώτην φορά εἰς τὸν τόπον περιοδεύων, ὁ νεοχειροτόνητος Δεσπότης, ὅστις, καθὼς ἐκακογλωσσοῦσαν πολλοί, εἶχε καταρτίσει τιμολόγιον, πρὶ φίξ διὰ τὰς χειροτονίας τῶν κληρικῶν. Εἶχε δὲ ἐκφρασθεῖ ὁ ἴδιος, ὡς ἔλεγαν, ὅτι εἶχεν ἀνάγκην νὰ πληρῶσῃ «τὰ κουφέτα», ὅσα εἶχεν ἐξοδεύσει διὰ τὰ

συγχαρητήρια τῆς ἀρχιερωσύνης του [...]» («Τ' Ἀστεράκι»). Καὶ ἀπὸ τὸν «Ἀνάκατο»: «[...] Μὲ δύο ἀστακουράς καὶ μὲ μίαν δαμετζάναν μοσχάτου, τὸ ζήτημα θὰ ἠδύνατο νὰ λυθῆ εὐνοϊκῶς εἰς τὴν ἔδραν τῆς ἐπισκοπῆς (ἐπειδὴ τότε δὲν εἶχεν ἀκριβῆνει, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ἡ σιμωνία, καὶ δὲν εἶχον διορίσει οἱ “δεσποτάδες” ἀνὰ τὸ θεόσωστον βασιλεῖον, πρωτοσυγκέλλους ἐργολάβους, οἵτινες ν' ἀπαιτοῦν ἑκατοστάρικα εἰς πᾶσαν τοιαύτην περίπτωσιν [...]). Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα – ὄχι μόνον στὴν πλανεύτρα Ἀθήνα ἀλλὰ καὶ στὴν ἐπαρχία – ὁ Παπαδιαμάντης προκρίνει – πάντα «Τέκνον Γνήσιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἐκπροσωπούμενης ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων της» – τοὺς ἀληθινοὺς λευίτες, ὅπου τοὺς συναντᾷ, καὶ ἀνθρώπους σὰν τὸν Ἅγιο Νικόλαο τὸν Πλανᾶ. Καταγγέλει στὰ ἄρθρα του τὸν ἀναισθητικὸ σφιχταγκάλισμὸ τοῦ Κράτους, τῆς “Νόμῳ Κρατούσης Πολιτείας”, καὶ ὑπομνήσκει: «[...] Ἐκαστος πρᾶττει κατὰ τὸ δοκοῦν αὐτῷ, εἰσάγων εἰς τοὺς ἱερούς Ναοὺς καινὰ καὶ ξενότροπα, νόθα καὶ ἀπηγορευμένα, καὶ δὲν εἶναι παράδοξον οἱ οὕτω πρᾶττοντες νὰ νομίζωσιν ὅτι ὑπηρετοῦσι δῆθεν τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ ὅτι εἶναι ἄξιοι ἐπαίνων καὶ στεφάνων διὰ τὸν ζήλόν των. Ἡ Ἐκκλησία ἔχει ἓνα παραδεδεγμένον τύπον, ὃν οὐδεὶς δύναται ἀποινεῖ νὰ παραβῆ, καὶ ρητῶς ἀπαγορεύεται πᾶσα καινοτομία εἴτε εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ γραφικὴν καὶ τὴν λοιπὴν τῶν ναῶν διακόσμησιν, εἴτε εἰς τὴν μουσικὴν καὶ τὴν ἄλλην λατρείαν. («Ὁ ἐπιτάφιος, ἡ ἀνάστασις εἰς χωρία», ἐφ. Ἐφημερίς, 7,10/4/1887).

Στὸ προαναφερθὲν καταστατικὸ γιὰ τὶς γλωσσικὲς τοῦ ἀντιλήψεις ἐκτενὲς ἄρθρο ὑπὸ τὸν τίτλο «Γλῶσσα καὶ Κοινωνία», ὁ Παπαδιαμάντης τολμᾷ μιὰ καίρια μεταφορά: «[...] Ἡ Γλῶσσα λέει εἶναι ὁ φάρος καὶ ὁ φάρος ὀδηγεῖ εἰς τὸν λιμένα, δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ λιμὴν». Ὑπὸ αὐτὴν τὴν προοπτικὴν, βλέπει καὶ τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας στὴν λατρεία. Στὸ κείμενό του ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἡ Μουσικὴ καὶ τὰ ἱερὰ Εὐαγγέλια» (περ. Φόρμιγξ 15 Ὀκτωβρίου 1902) (ὑπὸ τὸν γενικώτερο τίτλο ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΣΚΕΨΕΩΝ) διαβάζουμε:

«...Διὰ τῆς πατροπαραδότου Ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ὄχι μόνον τὰ ἱερὰ ἄσματα ἔγιναν προσφιλῆ καὶ οἰκεῖα εἰς τὴν ἀκοήν, καὶ ἡ γλῶσσα εἰς ἣν ταῦτα εἶναι γεγραμμένα καταληπτῆ, ὡς ἔγγιστα, καὶ εἰς τοὺς ἀγραμμάτους, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τῶν Θεῶν Εὐαγγελίων τὰ ρήματα διὰ τῆς αὐτῆς μουσικῆς καὶ τοῦ λογαιοδικοῦ αὐτῆς τρόπου κατέστησαν οἰκειότερα εἰς τὴν ἀκοήν, καὶ βαθύτερον πάντοτε εἰσδύουσιν εἰς τῶν ἀκροατῶν τὰς καρδίας.

Ὅθεν ἡ γλῶσσα αὕτη, εἰς ἣν εἶναι γεγραμμένα τό τε Εὐαγγέλιον καὶ τὰ ἱερὰ ἄσματα, ἔχει τὸ μοναδικὸν εἰς τὸν κόσμον προνόμιον νὰ ἔξακο-

λουθῆ και μετὰ εἴκοσιν αἰῶνας νὰ εἶναι ζωντανή, εἰς τὴν ἀκοὴν τοῦλάχιστον. Ἐὰς δοκιμάσῃ τις νὰ μεταφράσῃ ἐν τροπάριον εἰς τὴν δημώδη, και τότε θὰ ἴδῃ ὅτι ἡ γλῶσσα ἣτις εἶναι ζωντανή εἰς τὰ ἠρωϊκὰ και ἐρωτικὰ ἄσματα τοῦ λαοῦ, εἶναι ψυχρὰ μέχρι νεκροφανείας διὰ τὰ τροπάρια. Π.χ. «Ἄνοιξω τὸ στόμα μου, και πληρωθήσεται πνεύματος...». Θ' ἀνοιξω τὸ στόμα μου, και θὰ γεμίσῃ πνέμμα (ἢ πλέμμα ἢ και πλέγμα) και λόγο θὰ βγάλω (διότι πῶς ἄλλως θ' ἀποδοθῆ ἢ μεταφορὰ ἢ ἡ μετωνυμία τοῦ ἐρευξομαι;). «Ἄξιόν ἐστιν ὡς ἀληθῶς μακαρίζειν σε τὴν Θεοτόκον...». Ἄξιζει ἀληθινὰ νὰ σὲ καλοτυχίζουμε σένα τὴ Θεοτόκο, πού εἶσαι πάντα καλότυχη, και καθαρώτατη, και μάννα τοῦ Θεοῦ μας...

Πλὴν θὰ εἶπῃ τις, ἀντὶ νὰ μεταφρασθῶσι τὰ ὑπάρχοντα, ἄς ποιηθῶσι νέα ἐκκλησιαστικὰ ἄσματα ὑπὸ τῶν δοκίμων ποιητῶν μας.

-Ναί, βέβαια, λέγομεν ἡμεῖς, και εἶναι τόσο εὐκολον τὸ πρᾶγμα!... νὰ ἐμφυσηθῆ ζωὴ χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ, νὰ δοθῆ ἔμπνευσις ἐκεῖ ὅπου λείπει ἡ ψυχὴ!... Και πού εἶναι οἱ δόκιμοι ποιηταὶ μας;... Και ἂν τοιοῦτοι ὑπάρχουν, αὐτοὶ ἐνδιαφέρονται περισσότερο διὰ τὸν Νίτς και τὸν Ἴψεν παρὰ διὰ τὰ κατ' αὐτοὺς σκουριασμένα ἴδιαι πρᾶγματα!...

Ἄλλως, διὰ νὰ γίνονν νέα θρησκευτικὰ ἄσματα, πρέπει νὰ γίνῃ πρῶτα και νέα θρησκεία... Ἐὰς δοκιμάσουν λοιπὸν ἐκεῖνοι πού τὰ ὄνειροπολοῦν αὐτὰ νὰ κάμουν θρησκείαν χειροποίητον, θρησκείαν γιὰ τὰ κέφια τους, και τότε θὰ καταλάβουν και οἱ ἴδιοι πόσον εἶναι μαρῶ και τυφλοί.

* * *

Εἶπομεν ὅτι διὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς και τοῦ λογαοιδικοῦ αὐτῆς τρόπου κατέστησαν γνωριμότερα εἰς τὰς ἀκοὰς και τὰ λόγια τῶν θείων Εὐαγγελίων, ὡς και τοῦ Ἀποστόλου. Ὁ λογαοιδικὸς οὗτος τρόπος τῆς ἀπαγγελίας, εἶναι ἀρχαιότατος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, και εἶναι γνησίως Ἑλληνικὸς, ὅπως φαίνεται και εἰς τὰ παλαιὰ δράματα. Ἐκ τούτου παρέλαβον και οἱ Δυτικοὶ τὸ παρ' αὐτοῖς plain-chant.

Ὁ τρόπος οὗτος τῆς ἀπαγγελίας, διὰ τῆς παρατάσεως ὄλων μὲν τῶν συλλαβῶν, ἀλλὰ μάλιστα τῆς καταλήξεως ἐκάστης περιόδου ἢ ἐκάστου κώλου, σημαίνει και μιμεῖται τὸ κήρυγμα, ἥτοι τὴν φωνὴν τοῦ κήρυκος, και ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν ἐντολὴν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, «κηρύξατε τὸ Εὐαγγέλιον πάσῃ τῇ κτίσει».

Εἶναι ἄρα τὸ λογαοιδικὸν τοῦτο μέλος κανονικώτατον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, και ἀνήκει εἰς τὸν πλ. δ' ἢ τὸν βαρὺν ἦχον. Ἐθίζεται δὲ ν' ἀπαγγέλ-

ληται ὁ μὲν Ἀπόστολος μετὰ τινος ποικιλίας τόνων καὶ φθόγγων, τὸ δὲ Εὐαγγέλιον ἀπλούστερον καὶ ὅλως ἀπερίττως.

Οἱ περὶ πάντα ἐπιπόλοιοι καὶ ἀταλαίπωροι νεωτερισταὶ κατέκριναν καὶ τὸ λογαιοδικὸν τοῦτο μέλος καὶ εἶπαν ὅτι τοῦτο εἶναι «ἐπίρρινον» δῆθεν καὶ κακόζηλον. Εὗρον δὲ καὶ τινες καινοτόμους ἱερεῖς, οἵτινες πεισθέντες εἰς τὰς εἰσηγήσεις τῶν ξενοφρόνων ἐκείνων, κατήγγησαν αὐθαιρέτως τὸν λογαιοδικὸν τρόπον καὶ ἀπαγγέλλουσι τὰς περικοπὰς τῶν θείων ρημάτων δι' ἀπλῆς ἀναγνώσεως. Εἰς τοὺς τοιοῦτους ἱερεῖς πρέπει ν' ἀπαγορευθῇ ἀρμοδίως ἡ καινοτομία αὕτη».

Ὅπως, εὖστοχα, ἐπισημαίνει ὁ Δημήτρης Μαυρόπουλος, στὸν πρόλόγὸ του στὸν 15ο καὶ τελευταῖο τόμο τῆς σειρᾶς τῶν Ἀπάντων Παπαδιαμάντη, στὴν ἔκδοση τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ «Βήματος», στὰ περὶ τὴν Ἐκκλησία, τὴν Λατρεία καὶ τὴν Γλῶσσα τῆς κείμενα ὁ Παπαδιαμάντης δὲν γράφει γιὰ θρησκευτικὰ πράγματα, ἀλλὰ τοποθετεῖται ἐκκλησιαστικά. Δὲν θρησκευεῖ, ἀλλὰ ἐκκλησιάζεται. Διαβλέπει, καὶ ὑφίσταται τὶς πληγὲς ποὺ χαράζει ἡ ἐκκοσμίκευση καὶ ἡ ἔκπτωση στὴν θρησκευτικότητα, πάνω στὸ σῶμα τῆς κοινότητος ποὺ ἀνήκει. Τῆς πιστεύουσας εὐχαριστιακῆς κοινότητος. Οἱ νεωτερικὲς παρεμβάσεις στὴν ἀλλοίωση τοῦ λειτουργικοῦ ἤθους, εἶναι γι' αὐτὸν ἀπαράδεκτες. Στὰ κείμενά του, δημοσιευμένα στὴν Ἐφημερίδα (6-12 Ἀπριλίου 1881), ὑπὸ τὸν γενικὸ τίτλο «Ἡ Μεγάλῃ Ἑβδομάς ἐν Ἀθήναις» γράφει:

«[...] Τῷ ὄντι δὲ ἂν ὑπάρχη τι λυπηρότερον, τολμῶ εἰπεῖν, τῆς ἄκρας περὶ τὰ θρησκευτικὰ πράγματα ψυχρότητος, ἣτις ἐπικρατεῖ ἐν Ἀθήναις τοῦτο εἶναι ἢ ἐπίπλαστος καὶ τυπικὴ εὐλάβεια, ἢ ἄνευ τάξεως καὶ κόσμου συρροή πολλοῦ πλήθους εἰς τοὺς ἱεροὺς Ναοὺς, κατὰ τὴν ἑβδομάδα ταύτην καὶ μόνην, ἣτις ἔμεινεν ὡς μόνη ὀρθὴ διαμαρτύρησις καὶ ἀντίφασις ἅμα τῆς διαγωγῆς ἡμῶν τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν λεγομένων. Τὸ κατ' ἐμέ, λογικωτέρους θεωρῶ τοὺς *libres penseurs* ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ τοὺς διαρρήξαντας ἀπλῶς καὶ καθαρῶς πᾶσαν μετὰ τῆς Ἐκκλησίας σχέσιν καὶ συνάφειαν, ἢ ἡμᾶς αὐτοὺς, οἵτινες ἐξακολουθοῦμεν νὰ πιθηκίζωμεν τὰ τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἄνευ πίστεως καὶ χρηστοῦ συνειδότος [...]

Κατὰ τὴν εὐθύβολη ἐπισήμανση τοῦ Στέλιου Παπαθανασίου, στὸ βιβλίον του Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης καὶ ἡ γραμμὴ τοῦ ὀρίζοντος (2007): «[...] ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ὁ φορέας τοῦ τραγικοῦ τῶν νεοελλήνων». «Πρέπει ν' ἀποφασίσουμε, λοιπόν, ἂν θὰ μάθουμε κάτι γιὰ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν συγγραφέα μας» ἔγραφε τὸ 1991 ὁ Χρῆστος Βακαλόπουλος. Πῶς μπορεῖ νὰ γίνει

αυτό; Ὅπως ἐκεῖνος, μὲ τὴν δωρεὰ πού τοῦ δόθηκε ἔτεινεν οὓς εὐήκοον σὰ θροῖσματα τοῦ ἀρρήτου καὶ τὰ ἔκανε τραγούδια τοῦ Θεοῦ «πρέπει νὰ τὸν πλησιάσουμε κι ὄχι νὰ προσπαθήσουμε νὰ τὸν φέρουμε σὰ νερά μας», πάλι κατὰ Βακαλόπουλο. Τί μπορεῖ νὰ σημαίνει ἡ ὑμνογραφία γιὰ ἓνα δημιουργό ἢ γιὰ ἓναν πιστό, μᾶς τὸ ἔδειξε τὸ ἔργο του. Κατὰ τὸν Γέροντα Ἀνανία τῶν Ἐξαρχείων: «Τὰ λέει ὅλα ὁ κύρ Ἀλέξανδρος. Ἐμπνέεται ἀκριβῶς ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ Θεοῦ. Καὶ κάνει ἄλλα τραγούδια. Κάνει ποιητικούς μεταπλασμούς, ὅπως θὰ λέγαμε στὴ λογοτεχνία. Καὶ φτιάχνει καὶ ἄλλα ἀριστουργήματα, πού ἔναι προέκταση, πού πηγάζουν ἀπ' τὰ τραγούδια τοῦ Θεοῦ καὶ πάλι καταλήγουν σ' αὐτά. Εἶναι πολὺ φοβερὸ αὐτό».

* * *

Ἡ γλῶσσα τοῦ Παπαδιαμάντη βγαίνει ἀπὸ μία θάλασσα βιωμένης σιωπῆς. Μιλῶ γιὰ τὴν σιωπὴ τῆς λειτουργικῆς καὶ λατρευτικῆς ἐμπειρίας. Αὐτὴ ἡ εὐλαλή σιωπὴ εἶναι τὸ πέλαγος τοῦ νοήματος πού δὲν ἐξαντλεῖται μὲ ὅποιαδήποτε διατύπωση. Ὅταν ὁ Παπαδιαμάντης στὸ κείμενο «Γλῶσσα καὶ κοινωνία» παρομοιάζει τὴν γλῶσσα μὲ φάρο θέλει νὰ μᾶς τονίσει ὅτι πρὶν ἀπ' τὴ γλῶσσα, ταυτόχρονα μὲ τὴν γλῶσσα ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ τὴν γλῶσσα, ὑπάρχει πάντα ὁ λιμὴν, πού εἶναι ἡ εὐδιος περιοχὴ τῆς διαφάνειας τοῦ νοήματος. Ἡ Ὑμνογραφία καὶ ἡ λειτουργικὴ γλῶσσα εἶναι ἡ ρίζα ἀπὸ τὴν ὁποία ἐκβλαστάνει τὸ παπαδιαμαντικὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα. Ὁ Παπαδιαμάντης καταφέρει καὶ στὴ δική του γλῶσσα, νὰ φανερώσει τὴν ἀόρατη ἀλλὰ συνάμα καὶ ψηλαφητὴ παρασημαντικὴ τοῦ νοήματος, τὴν ὁποία ἀποκαλύπτει μὲ τὶς λάμπεις του, ὅπως ὁ φάρος, σὲ μία συναίρεση ὑπέρατης δυνατῆς ἐγγύτητας, ὁ ποιητικὸς λόγος τῆς Ὑμνογραφίας καὶ τῶν λειτουργικῶν κειμένων. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, ἐνῶ ἐνσωματώνει ὑμνογραφικὰ καὶ λειτουργικὰ κείμενα στὸν δικό του λόγο, μεταγράφοντας τα στὸ προσωπικὸ του γλωσσικὸ ἰδίωμα, εἶναι ἀτεγκτος, ὅπως εἶδαμε, ὡς πρὸς τὴν χρῆση τῆς μετάφρασης στὴν λατρεία. Ὁ Παπαδιαμάντης στὸ προαναφερθὲν κείμενο θεωρεῖ ὅτι οἱ λαοί, δίχως καθοδηγήσεις ἀπὸ γραφεῖα καὶ ἐργαστήρια, μόνοι τους σὲ διάλογο μὲ τὴν πνευματικὴ τους παράδοση, διαμορφώνουν τὴ γλῶσσα τους. Ὑπὸ αὐτὸ τὸ πρῶμα συναισθάνεται, ὄντας δεινὸς γνώστης καὶ μέτοχος τῆς λειτουργικῆς γλώσσας, ὅτι ἡ εἰσαγωγή στὴ λατρεία ὁποιασδήποτε μεταγραμμένης γλωσσικῆς ἐκδοχῆς, θὰ σήμαινε ταυτόχρονα τὴν ὑποβάθμιση τῆς θάλασσας τοῦ νοήματος, ἢ ὁποία σημαίνεται ἀπὸ τὴν γλῶσσα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποίησης. Ὅπως εὐστοχα ἐπισημαίνει ὁ Κωστής Παπαγιώργης (βλ. Κωστή, Παπαγιώργη, Ἀλέξανδρος Ἀδαμαντίου Ἐμμανουὴλ Ἐκδ. Καστανιώτη,

1997, σελ 64-65): «[...]Ούσιαστικά ή μεταγλώττιση αδυνατεί να γυρίσει στην άλλη γλώσσα – κυρίως στη δημοτική – την ιθαγένεια του κειμένου, την ψυχική βαθύτητα που καθιστά τη γλώσσα, εκτός από λογοτεχνικό μέσο, πατρίδα και καταγωγή». Ο Παπαδιαμάντης μετέπλασε όπου χρειάστηκε, – εκτός από τα ποιήματά του υπάρχει μία αδιάκοπη ένσωμάτωση ψαλμικών και ύμνογραφικών χωρίων στη γραφή του, αλλά αυτό είναι θέμα άλλης εργασίας– κείμενα της Ύμνογραφίας. Όχι όμως για να υποκατασταθούν στην λατρεία τα λειτουργικά κείμενα. Αυτή ήταν η έκπεφρασμένη και από τα παραθέματα που καταθέσαμε πεποιθήσή του, σχετικά με το πρόβλημα της κατανόησης στην εκκλησιαστική γλώσσα. Έπειδή δὲ τὸν ἐνδιέφερε ὁ λιμένας, ἤθελε νὰ μποροῦμε νὰ διακρίνομε ὅτι τὸ φῶς τοῦ φάρου λάμπει ἀενάως. Τὸ φῶς τοῦ φάρου εἶναι ἡ γλώσσα τῆς Ύμνογραφίας, στὴν ὁποία μποροῦμε νὰ φθάνομε, μέσα ἀπὸ τὶς δόκιμες μεταγραφές – ὅπως αὐτὲς ποὺ ἔκανε ὁ ἴδιος. Οἱ ἀπόψεις τοῦ μποροῦν νὰ συμβάλλουν στὸ διάλογο γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς γλώσσας στὴ λατρεία σήμερα. (Ὅταν εἶναι διάλογος καὶ ὄχι λυσσαλέος ιδεολογικὸς καυγᾶς ἀμυνομένων). Μὲ θαυμαστὴ ἐνότητα βίου καὶ ἔργου, ὁ Παπαδιαμάντης κλείνει τὰ μάτια καὶ φεύγει ψάλλοντας τὸ τροπᾶριο ἀπὸ τὶς Ὁδὲς τῆς παραμονῆς τῶν Φώτων, τὶς ἐπονομαζόμενες καὶ Βασιλικές: «Τὴν χεῖρα σου τὴν ἀψαμένην...» Φεύγει γιὰ τὸν λιμένα μὲ ὁδηγὸ τὴν φεγγοβολὴ τοῦ φάρου.

Παπαδιαμάντης Κοινωνιολογικός:

«Ταῦτα ὅλα βασίζονται ἐπὶ τῆς πραγματικότητος»

ΣΤΕΛΙΟΥ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ*

Στὴν κοινωνιολογία τοῦ πολιτισμοῦ γενικῶς καὶ στὴν κοινωνιολογία τῆς λογοτεχνίας εἰδικότερα δεσπάζει μία βασικὴ ἀρχή: Ἡ κοινωνικὴ ζωὴ ἐπηρεάζει τὴ λογοτεχνικὴ δημιουργία. Ἐξειδικεύοντας ἀναγκαστικὰ τὸ θέμα ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ θὰ ἀναφέρω ἀποφθεγματικὰ τὴν προβληματικὴ τοῦ Γενετικοῦ Δομισμού, δηλαδὴ μιᾶς ἐκ τῶν μεθόδων ποῦ χρησιμοποιεῖ ἡ κοινωνιολογία τῆς λογοτεχνίας: «Ἕνας φανταστικὸς κόσμος μπορεῖ ὡς πρὸς τὴ δομὴ του νὰ εἶναι εὐθέως ὁμόλογος μὲ τὴν ἐμπειρία μιᾶς συγκεκριμένης κοινωνικῆς ομάδας ἢ, τουλάχιστον, νὰ συνδέεται σημαντικὰ μὲ τὴν ἐμπειρία αὐτή»¹.

Σημειῶνω ἐδῶ ἀπλῶς ὅτι ὁ δημιουργὸς τῆς θεωρίας τοῦ Γενετικοῦ Δομισμού Λουσιὲν Γκόλντμαν, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι μὲ τὴ μέθοδο αὐτὴ ἀνέλυσε ἐπιτυχῶς τὶς τραγωδίαι τοῦ Racine, τὶς «Σκέψεις» τοῦ Πασκάλ, τὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ καὶ ἔργα Γάλλων λογοτεχνῶν, ὅπως ὁ Ἄντρέ Μαλρώ, ὁ Ἀλαῖν Ρομπγκριγιέ καὶ ἡ Ναταλί Σαρὸτ, κατέθεσε ἐν ἔτει 1947 καὶ τὶς σχετικὲς ἐπιφυλάξεις του: «Ἡ κοινωνιολογικὴ ἀνάλυση δὲν ἐξαντλεῖ τὸ ἔργο τέχνης καί, ἐνίοτε, δὲν κατορθώνει οὔτε κἀν νὰ τὸ ἀγγίξει. Συνιστᾶ μόνον ἓνα πρῶτο βῆμα στὸ δρόμο ποῦ ὀδηγεῖ πρὸς αὐτό»².

Μεταφέροντας τὴν ἄποψη τοῦ Γκόλντμαν εἰς τὰ καθ' ἡμᾶς, μποροῦμε ἀναλόγως νὰ ὑποστηρίξουμε τὰ ἀκόλουθα: Ὅπως ὁ Παπαδιαμάντης, κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Χρήστου Βακαλόπουλου, «δὲν ἔγραψε γιὰ ν' ἀποδείξει κάτι ἀλλὰ γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ τὸ κοινὸ ἐλληνικὸ αἶσθημα, τὸν παράξενο τρόπο τῶν Ἑλλήνων»³, ἔτσι καὶ οἱ μέθοδοι ποῦ χρησιμοποιοῦνται στὸ ἔργο του ἔχουν σχετικὴ

* Ὁ Στέλιος Παπαθανασίου εἶναι Δρ. Θεολογίας - Δρ. Φιλοσοφίας.

1. EVANS M., *Lucien Goldmann, an Introduction*, Sussex, The Harvester Press, 1981, σ. 50.

2. ΓΚΟΛΝΤΜΑΝ Λ., *Διαλεκτικὲς ἔρευνες*, μτφρ. Κωστή Παπαγιώργη, ἐκ. Γνώση, Ἀθήνα, 1986, σ. 76.

3. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ ΧΡ., «Ἡ ἱερὴ μελωδία τῆς πραγματικότητος», Ἐντὶ, Μ. Παρασκευῆ, 5 Ἀπριλίου 1991, σελ. 55.

(και έλεγχόμενη) αποδεικτική αξία. Μπορεί, ωστόσο, να θεωρηθούν απαραίτητες, έφόσον χρησιμοποιούνται με διάκριση, τουτέστιν με «γρήγορο νοῦ και σώφρονα λογισμό». Στην περίπτωση του Σκιαθίτη συγγραφέα, ειδικότερα, αλλά και σε κάθε μεγάλο έργο ή χρήση τους πρέπει να είναι συνδυαστική, ώστε να λειτουργούν συμπληρωματικά.

Ἡ κοινωνιολογική ανάγνωση, παραδείγματος χάριν, αδυνατεί να δώσει έπαρκη απάντηση, όσον αφορά την εξέλιξη τῆς πλοκῆς τοῦ μύθου στο διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη «Γουτοῦ - γουπατοῦ». Ἡ σωματική μειονεξία τοῦ κεντρικοῦ ἥρωα, ὁ ὁποῖος «ἦτο χωλὸς καὶ κυλλὸς καὶ μογιάλος» νοηματοδοτεῖται καὶ ἐρμηνεύεται μόνο διὰ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ λόγου καὶ δὴ με τὴν ἀποστολική περικοπή «ἡ δύναμίς μου ἐν ἀσθενείᾳ τελειοῦται» (Κορ. Β΄, ιβ΄, 9). Ἐν μάλιστα προσφύγουμε καὶ στὸν Ἡσαΐα, ἡ νοηματοδότηση καὶ ἡ συνακόλουθη ἐρμηνεία ὁδηγοῦνται σχεδὸν στὴν ἀπόλυτη κορύφωση: «Τότε ἀλείται ὡς ἔλαφος ὁ χωλὸς, τρανὴ δὲ ἔσται γλώσσα μογιάλων» (Ἡσαΐας, λε΄, 6).

Στὸ ἴδιο διήγημα καὶ στὸ πλαίσιο πάντοτε μιᾶς διακειμενικῆς ἀνάγνωσης διακρίνεται εὐχερῶς ἡ ρῆση τοῦ Ἡροδότου γιὰ τὸν Θεό, ὁ ὁποῖος «πολλούς, ἀφοῦ τοὺς ξεγέλασε με μία δόση εὐτυχίας, τοὺς ἀνέτρεψε ἐκ θεμελίων» (Α΄, 32). Ἐν μάλιστα ἐπιμείνουμε στὴ διακειμενική ἀνάγνωση, μπορούμε νὰ ἀνακαλέσουμε καὶ τὸν σχετικὸ με τὴν περίπτωση εὐαγγελικὸ λόγος: «Καθεῖλε δυνάστας ἀπὸ θρόνων καὶ ἕψωσε ταπεινούς» (Λουκ., α΄, 52).

Θὰ ἀναφέρω ἕνα ἀκόμα παράδειγμα, ὅσον ἀφορᾷ τὴ συνδυαστικὴ χρῆση τῶν μεθόδων. Στὸ διήγημα «Ἐρωσ-ἥρωσ», κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ ἀνάλυση εἶναι ὑποχρεωμένη ἐκ τῶν πραγμάτων νὰ προχωρήσει σὲ ἕνα γενναῖο ἄνοιγμα πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς ψυχολογίας. Τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ πρέπει νὰ προσανατολισθεῖ κυρίως πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἀνθρώπινης ἐπιθετικότητας, καθ' ὅσον ὁ ἐρωτευμένος ναύτης τοῦ ἐν λόγῳ διηγήματος συνιστᾷ μία κλασικὴ περίπτωση ἐπιθετικῆς συμπεριφορᾶς, ἐξαιτίας τῆς ματαίωσης τὴν ὁποία ὑφίσταται: ἡ κόρη ποὺ ἀγαπᾷ παντρεύεται, παρὰ τὴ θέλησή της, ἕναν μάρμαρα.

Βέβαια ἡ συμπεριφορὰ αὐτὴ δὲν ἐκδηλώνεται, ἀφοῦ ὑπάρχει μόνο στὴ σφαῖρα τοῦ φανταστικοῦ καὶ γνωστοποιεῖται μέσω τοῦ ἀφηγητῆ. Δὲν παύει, ὡστόσο, νὰ ἔχει τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ παρατηροῦνται στὴν ἐπιθετικότητα, ἡ ὁποία ἐκδηλώνεται στὴ σφαῖρα τοῦ πραγματικοῦ.

... Διατὶ κοιμάται; Πῶς ἀγρυπνεῖ; Πῶς μένει ἐξαπλωμένος; [...] Τί σκέπτεται; Σκέψις χρειάζεται; Ὅχι, δρθᾶσις. Νὰ σηκωθῆ... Νὰ πηδήσῃ... Νὰ τρέξῃ... Νὰ πετάξῃ... [...] Νὰ φθάσῃ ἐκεῖ ἐπάνω... Νὰ χυθῆ, νὰ ὀρμήσῃ... Νὰ τοὺς ταράξῃ... Νὰ

τούς θαλασσώση... Νά ἐπιβάλῃ χεῖρα εἰς τὴν νύφην, ὅπου στέκει στολισμένη καὶ καμαρώνει. “Ἐλα ἐδῶ, ἐσύ!...” Νά τὴν ἀρπάξῃ... [...]

Ἦς γνωστόν, ἡ ἐπίθεση δὲν πραγματοποιεῖται, ὁ γάμος τελεῖται, καὶ τὴν ἐπόμενη μέρα ὁ ἴδιος, ἐν ἐκστάσει φρενῶν, μὲ τὴ δική του βάρκα θὰ μεταφέρει τὴν ἀγάπη του τὴν Ἀρχόντω σὲ ξένη γῆ καὶ ξένη ἀγκαλιά.

Τὸ τέλος τοῦ διηγήματος δὲν χρειάζεται ἰδιαιτέρες συστάσεις. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἐρωτευμένος ναύτης, ὁ πορθημέας Γιωργῆς προκρίνει, ἀντὶ τῆς ἐπιθετικότητας, τὴ μεγάλη ἄμυνα διὰ τῆς ἀπορρίψεως τῶν ὄπλων «τὸν συνιστᾶ μεγάλως εἰς τὴν ἐκτίμησιν τῶν μελλουσῶν γενεῶν» καὶ γιὰ ἕναν ἐπιπλέον λόγο: δημιουργεῖ τρόπον τινά «δεδικασμένο», μὲ ἀποτέλεσμα ἡ ἀμερικανικῆς προελεύσεως καὶ κατασκευῆς ψυχολογικῆ θεωρία «Frustration-aggression hypothesis» νὰ ἔχει περιορισμένη καὶ σὲ πολλές περιπτώσεις ἀμφίβολη ἰσχὺ: «Εἶπεν: “Ἄς πάγῃ ἡ φτωχὴ νὰ ζῆσῃ μὲ τὸν ἄνδρα τῆς! Μὲ γειά τῆς καὶ μὲ χαρά τῆς!” Κατέστειλε τὸ πάθος, ἐπραῦνθη, κατενύγη, ἔκλαυσε κι ἐφάνη ἤρωσ εἰς τὸν ἔρωτά του –ἔρωτα χριστιανικόν, ἄγνόν, ἀνοχῆς καὶ φιλανθρωπίας».

* * *

Ἦχει ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ τὸν Κωστῆ Μπαστιᾶ⁴ καὶ μάλιστα μὲ τρόπο ἀξιωματικὸ ὅτι «ὁ Παπαδιαμάντης οὔτε φιλοσοφεῖ οὔτε κοινωνιολογεῖ. Λατρεύει». Θεωρῶ πὼς οἱ δύο πρῶτες θέσεις τοῦ Μπαστιᾶ δὲν εἶναι ἀπλῶς ὑπερβολικῆς εἶναι ἀνακριβεῖς. Ἡ δὲ τρίτη θέση ἀποτελεῖ μία μᾶλλον κοινότοπη διαπίστωση, ἀφοῦ ἔχει ἀποσαφηνισθεῖ μὲ κρυστάλλινη καθαρότητα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Παπαδιαμάντη στὴ γνωστὴ ὁμολογία πίστεως τοῦ διηγήματος «Λαμπριάτικος ψάλτης».

Στὸ ἔργο του ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς εἶναι εὐδιάκριτος. Ἐξίσου εὐδιάκριτες εἶναι καὶ οἱ κοινωνικὲς ἀναφορές. «Πόσοι συγγραφεῖς μας τοῦ 1907 ἀναγνώριζαν τὴν Ἀθήνα ὡς πόλη τῆς δουλοπαροικίας καὶ τῶν πλουτοκρατῶν», διερωτᾶται ὁ καθηγητῆς Μιχάλης Μερρακλῆς⁵. Συνεπῶς, ὁ Παπαδιαμάντης καὶ φιλοσοφεῖ καὶ κοινωνιολογεῖ (μὲ τὴν τρέχουσα σημασία τοῦ ὄρου) καὶ θεολογεῖ (ἄλλοτε καταφατικὰ καὶ ἄλλοτε ἀποφατικὰ).

* * *

4. ΜΠΑΣΤΙΑ Κ., *Παπαδιαμάντης*, Ἀθήνα, ἐκδ. Ἰωάννη Κ. Μπαστιᾶ, 1974 (Α' ἐκδοση 1962), σ. 267-68.

5. ΜΕΡΑΚΛΗ ΜΙΧ., «Θέματα τῆς διηγηματογραφίας τοῦ Παπαδιαμάντη», *Τετράδια «Εὐθύτης»*, τ. 15, Δεκέμβριος 1981, σ. 99.

Στὸ διάλογό του μὲ τὸν ὄπαδὸ τοῦ Ἡράκλειτου Κρατύλο ὁ Σωκράτης ὑποστηρίζει πὼς δὲν ὑπάρχει γνώση ἐν γένει, ἐφόσον ὅλα τὰ πράγματα μεταβάλλονται καὶ τίποτα δὲν μένει στὴ θέση του: «Εἰ μεταπίπτει πάντα χρήματα καὶ μηδὲν μένει». Ὡς γνωστόν, στίς φιλοσοφικὲς θέσεις τοῦ Ἡράκλειτου περὶ ἀενοῦ κινήσεως καὶ ροῆς ἀντιπαρατίθενται οἱ θέσεις τῶν Ἑλεατῶν γιὰ ἕναν κόσμον ἀκίνητο καὶ σταθερό. Τὸ συνεχὲς ἡρακλείτειο γίνεσθαι ἀποτελεῖ, κατὰ τὴ γνώμη τους ψευδαίσθηση.

Ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ προαναφερθεῖσες φιλοσοφικὲς θέσεις διακρίνονται εὐχερῶς στὴν ἀκόλουθη, ἀπίστευτης ὠραιότητος περιγραφή, ἀπὸ τῆ «Φόνισσα», ὅπου ὁ Μέγας Σκιαθίτης «ποιεῖ τὰ ἀμφοτέρω ἕν», ὑπενθυμίζοντας ὅτι «ὅλα εἶναι ἄλλα ἐξ ἄλλων»:

Ἡ γραῖα ἀνήρχετο ἤδη ὑψηλότερα, πρὸς τὴν ἀπότομον κορυφὴν τοῦ ρεύματος. Κάτω ἐχαράττειτο βαθὺ τὸ ποτάμιον, τ' Ἀχειλᾶ τὸ ρέμα, καὶ ὄλην τὴν βαθεῖαν κοιλάδα μετὰ ἡρέμου μορμυρισμοῦ διέτρεχε τὸ ρεῦμα, κατὰ τὸ φαινόμενον ἀκινήτου, λιμνάζον, ἀλλὰ πράγματι ἀενοῦ κινούμενον ὑπὸ τὰς μακρὰς βαθυκόμους πλατάνους.

Ἀνάλογες παρατηρήσεις μπορεῖ νὰ γίνουν καὶ σὲ κοινωνικὸ ἐπίπεδο. Ὁ κόσμος τὸν ὁποῖο διέσωσε ὁ Παπαδιαμάντης διὰ τῆς γραφίδος του εἶναι ἕνας κόσμος πού ἐξελίσσεται. Στὴ Σκιάθῳ τῶν ἀρχῶν τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα, γιὰ παράδειγμα, ναυπηγήθηκε τὸ μπάρκο «Οὐρανία» χωρητικότητος 600 τόνων. Ὡστόσο, ὁ κόσμος αὐτὸς παραμένει καὶ στὰ ἐξ ὧν συνετέθη: ἡρακλείτειος καὶ ταυτοχρόνως παρμενίδειος. Μὲ ἄλλα λόγια, μιὰ ζωὴ πού «τραβάει τὴν ἀνηφόρα» ἀλλὰ «δι' εὐχῶν τῶν ἁγίων πατέρων»...

* * *

Γιὰ τὴν ἀδιαφιλονίκητη σχέση ἱστορίας καὶ μυθιστορίας στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, ἢ ὅποια ὅμως ὑπερβαίνει τὴ λογικὴ ἐνὸς αὐστηροῦ ντετερμινισμοῦ, ἢ ἀκόλουθη παράγραφος ἀπὸ τὸ διήγημα «Λαμπριάτικος ψάλτης» (1893) ἀποτελεῖ τεκμήριο ἐξόχως ἀποκαλυπτικό:

Ὅπου γίνεται λόγος περὶ ξενιτευμένων, οἵτινες ἐπιστρέφουσι μετὰ μακρὰν ἀπουσίαν ἢ στέλλουσι γράμματα μετὰ ὑλικῆς παρηγορίας εἰς τοὺς οἰκείους, ταῦτα ὅλα βασιζονται ἐπὶ τῆς πραγματικότητος, καθόσον ὅλοι οἱ ζήσαντες εἰς παραθαλασσίους καὶ ναυτικούς τόπους τῆς Ἑλλάδος κάλλιστα γνωρίζουσιν ὅτι, κατὰ τὰς παραμονὰς ἰδίως τῶν ἐορτῶν, πολλοὶ ξενιτευμένοι, ἐνῶ συνήθως φαίνονται ψυχροὶ καὶ ἀπεσκληρυμμένοι τὸν φλοιόν, αἴφνης ἐνθυμοῦνται τοὺς οἰκείους των, καὶ ἢ ἐπιστρέφουσι εἰς τὰς πατρίδας, ἢ ἂν αὐτοὶ κωλύωνται ὑπὸ

φιλοτιμίας νὰ κατέλθωσιν εὐπροσώπως, ὄχι σπανίως ἀποστέλλουσι παραμυθίαν εἰς τὰς γηραιὰς μητέρας καὶ τὰς ἀδελφὰς των. Ἐν ἄλλοις γίνεται λόγος περὶ τῶν κοινωνικῶν καὶ οἰκογενειακῶν ἐθίμων τῶν σχετιζομένων μετὰ τὰς ἐορτάς, καὶ ἀλλαγῶν πάλιν ἢ ἀσθενῆς πλοκῆ στρέφεται περὶ νεωτεριστικόν τι καὶ φθοροποιὸν ἔθιμον.

Στὴν περικοπὴ αὐτῇ ὁ Παπαδιαμάντης φωτογραφίζει τρία τουλάχιστον διηγήματα, τῶν ὁποίων ἡ δημοσίευση εἶχε προηγηθεῖ. Πρόκειται γιὰ τὰ διηγήματα «Ὁ Ἀμερικάνος» (1891), «Ἡ σταχομαζώχτρα» (1889) καὶ «Ὁ πολιτισμὸς εἰς τὸ χωρίον» (1891).

Τὰ δύο πρῶτα δὲν θὰ τὰ σχολιάσω λόγῳ ἐλλείψεως χρόνου. Ὑπογραμμίζω ἀπλῶς ὅτι ὁ «Ἀμερικάνος» καὶ ἡ «Σταχομαζώχτρα» κοσμοῦσαν ἐπὶ πολλὰς δεκαετίες (πρὶν ἀπὸ τὸ 1977) τὶς σελίδες τῶν σχολικῶν ἀναγνωσμάτων τῆς δευτεροβάθμιας ἐκπαιδεύσεως. Ἡ ἐπιλογὴ αὐτῶν τῶν συγκεκριμένων διηγημάτων, καθὼς ἐπίσης καὶ ἄλλων παρεμφερῶν, ὅπως «Ἡ Ὑπηρέτρα», γιὰ παράδειγμα, ἀποτελοῦσε ἀσφαλὴ τρόπο, ὥστε νὰ ἐξοικειώνονται οἱ μαθητὲς καὶ οἱ μαθητρίες μὲ «τὰ πάθια καὶ τοὺς καῦμοὺς τοῦ κόσμου», προσέτι δὲ μὲ τὸ χαροποιὸν πένθος τοῦ Τρόπου μας.

Τὸ τρίτο ἀπὸ τὰ διηγήματα ποὺ φωτογραφίζει ὁ Παπαδιαμάντης, δηλαδὴ «Ὁ πολιτισμὸς εἰς τὸ χωρίον», τοῦ ὁποίου «ἡ ἀσθενῆς πλοκῆ στρέφεται περὶ νεωτεριστικόν τι καὶ φθοροποιὸν ἔθιμο», θὰ σχολιασθεῖ ἐν συντομίᾳ στὸ τέλος τῆς παρούσας ὁμιλίας.

Ἐπιστρέφω γιὰ λίγο στὴν περικοπὴ ἀπὸ τὸν «Λαμπριάτικο ψάλτη», ἡ ὁποία συνιστᾷ τρόπον τινὰ τὴν προγραμματικὴν δήλωσιν τῆς διηγηματογραφίας τοῦ Παπαδιαμάντη. «Ταῦτα ὅλα βασίζονται ἐπὶ τῆς πραγματικότητος», μᾶς διαβεβαιώνει ὁ Σκιαθίτης Γέροντας. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ σχέση τῆς παπαδιαμαντικῆς μυθιστορίας μετὰ τὴν ἱστορίαν, δηλαδὴ τὴν ἀπτὴν πραγματικότητα τῆς ἐμπειρίας, εἶναι δεδομένη. Ἡ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς Σκιάθου πρωτίστως καὶ δευτερευόντως τῶν Ἀθηνῶν, τροφοδοτοῦν τὶς παπαδιαμαντικὰς σελίδες μετὰ πρόσωπα καὶ γεγονότα, τὰ ὁποῖα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἶναι ἀληθινὰ: «Ἐξ ὅσων εἶδα ἰδίους ὄμμασιν», ἀναφέρει στὸ διήγημα «Ἡ Μαυρομαντηλοῦ» ὁ λογοτέχνης, «οὗ καὶ τὴν μνήμην ἐπιτελοῦμεν».

Φυσικά, ἡ εἴσοδος τῶν προσώπων καὶ τῶν γεγονότων στὸ χωρὸχρονο τοῦ λογοτεχνικοῦ σύμπαντος, συνεπάγεται αὐτομάτως μίαν μορφήν καλῆς ἀλλοίωσης. Ἡ ἀρχικὴ ὑπόστασις τῶν προσώπων καὶ τῶν γεγονότων μεταβάλλεται, ὅπως εἶναι φυσικόν, ἀλλὰ δὲν μεταλλάσσεται. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴ τὸ ὅλον τὸ ὁποῖο ἀπαρτίζεται ἀπὸ τὸ πρωτογενὲς ὑλικὸ καὶ τὸν μετασηματισμένον λογο-

τεχνικό είσοπτισμό δὲν ἔχει χαρακτήρα «μηχανικό». Τὰ συστατικά στοιχεῖα του, δηλαδή, συνυπάρχουν ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ καί, ἐπιπλέον, «εἶναι διαποτισμένα ἀπὸ κάποια ἐσωτερικὴ ἐνότητα νοήματος»⁶.

Ὁ φυσικὸς χώρος παρακολουθεῖ τὰ πρόσωπα καὶ τὰ γεγονότα καὶ ἡ ἀπόδοσή του διὰ λέξεων –μετ’ ἔρωτος ὅμως καὶ στοργῆς– καταλήγει συνήθως σὲ ἀναπαραστάσεις ἀσύλληπτης ὁμορφιάς, οἱ ὁποῖες, ἐν τούτοις, «διαβαίνουν ἐπὶ τὸ πρωτότυπον». Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ὁ διαχρονικὸς γλωσσικὸς ὄπλισμός τοῦ Παπαδιαμάντη διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο, διαλύοντας «τὸ μεσότηχον τοῦ φραγμοῦ», τουτέστιν τοὺς διχασμοὺς καὶ τὰ ιδεολογήματα καὶ καθιερύοντας διαλογικὲς σχέσεις, οἱ ὁποῖες, σύμφωνα μὲ τὸν Μιχαὴλ Μπαχτίν, προϋποθέτουν μία γλώσσα ἀλλὰ δὲν διαμένουν μέσα σὲ ἓνα γλωσσικὸ σύστημα⁷.

Αὐτὰ μὲ τὴ Θεωρία. Θὰ κλείσω μὲ τὸ αἶσθημα, τὸ ὁποῖο, κατὰ τὸν Παπαδιαμάντη, «εἶναι ἀνώτερον τῆς θεωρίας».

Μεγάλο κεσάτι, μεγάλη δυστυχία στὸν κόσμο! Ὁ παρὰς δὲν ξέρω ποῦ πάει καὶ χώνεται, καὶ δὲν βγαίνει στὸ μεϊντάνι.

Ὁ τοκογλύφος τοῦ διηγήματος «Ὁ πολιτισμὸς εἰς τὸ χωρίον», ποὺ κάνει αὐτὲς τὶς διαπιστώσεις, ἀπευθύνεται σὲ ἓναν δυστυχή συγχωριανό του, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἔχασε ὅλα του τὰ χρήματα στὴν χαρτοπαιξία, τὸν ἐκλιπαρεῖ νὰ τοῦ δανείσει ἓνα ποσὸ γιὰ τὴν κηδεῖα τοῦ παιδιοῦ του.

Ὁ μπαρμπα-Στέργιος εἶπε μετὰ θλίψεως: — Ἄν θέλῃς, κύρ Ἀργυρέ... ὕστερα-ὕστερα ἤμπορῶ νὰ τὸ θάψω καὶ βερεσὲ τὸ παιδί μου...

«Ὁ γέρον τοκογλύφος», κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ Παπαδιαμάντη, «τοῦ ἐμέτρῃσε τότε εἴκοσι δραχμάς». Ὡστόσο, γιὰ νὰ ἐπίτευχθεῖ τὸ δάνειο, ὑποχρεῶναι τὸν ἀπελιτισμένο πελάτη του νὰ φέρει γιὰ ἐνέχυρο ὅ,τι πολυτίμο ὑπάρχει στὸ σπίτι του. Εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ ἀργυραμοιβοὶ τῆς ἀνθρώπινη ἀθλιότητος στὴ λογοτεχνία τοῦ Σκιαθίτη ἰσοδυναμοῦν μὲ τὸν διαρκῆ ἀντίχριστο.

Τελειῶνω μὲ τὴν παράθεση δύο χωρίων τοῦ διηγήματος, τὰ ὁποῖα δὲν πιστοποιοῦν ἀπλῶς τὴ σχέση τῆς μυθιστορίας μὲ τὴν ἱστορία σὲ συγχρονικὸ ἐπίπεδο ἀλλὰ καταδεικνύουν ἐναργῶς ὅτι ἡ σχέση αὐτὴ ἐκτείνεται εἰς τὸ διηγενεές. Κα-

6. ΒΑΚΗΤΙΝ Μ. Μ., *Art and Answerability* University of Texas Press, 1990, σ. 1.

7. ΒΑΚΗΤΙΝ Μ. Μ., *Speech Genres and Other Late Essays*, Austin University of Texas Press, 1986, σελ. 117.

ταδεικνύουν επίσης πόσο δραματικά επίκαιρος παραμένει ο Παπαδιαμάντης, υπενθυμίζοντας με τὸν τρόπο του τὴν πρὸς Ρωμαίους ἀποστολική περικοπή: «Οἶδαμεν γὰρ ὅτι πᾶσα ἡ κτίσις συστενάζει καὶ συνωδίνει ἄχρι τοῦ νῦν· οὐ μόνον δὲ ἀλλὰ καὶ αὐτοί» (η' 22-23). Μὲ ἄλλα λόγια, δὲν στενάζει μόνο ἡ κτίσις ἀλλὰ καὶ ἐμεῖς οἱ ἴδιοι.

Εἰς τὸ ἄκρον τῆς παραθαλασσίας ἀνωφεροῦς ὁδοῦ, παρὰ τὸ λιθόστρωτον, δι' οὗ ἀνήρχετό τις εἰς τὴν ἄνω ἐνορίαν, ἐκεῖ ὅπου δὲν ἦτο πλέον ἀγορά, ἀλλὰ καὶ ὄχι ἔξω τῆς ἀγορᾶς ἐξ ὀλοκλήρου, ἦτο τὸ μαγαζὶ τοῦ κῆρ Ἀργυροῦ τοῦ Συρματένιου. Ἐὰν τυχὸν ὁ ἔφορος καὶ ὁ πρόεδρος τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου, καὶ δὲν ἤξεύρω τίς ἄλλος ἀκόμη, ἤθελον νὰ κατανείμωσι δικαίως τοὺς φόρους τοῦ ἐπιτηδεύματος, πολὺ θὰ ἐδίσταζον εἰς ποίαν τάξιν ἐμπορευομένων νὰ τὸν κατατάξωσιν, διότι, κατὰ τὸ φαινόμενον, δὲν ἐπώλει τίποτε. [...]

Ἐλέγετο ἐν τούτοις ὅτι ἐνίστε ἐδάνειζεν, εἰς στενοὺς φίλους, καὶ χρήματα ἐπὶ ἐνεχύρῳ πάντοτε τριπλασίας ἀξίας τῆς τοῦ δανειζομένου ποσοῦ καὶ μὲ τόκον ὄχι ἀνώτερον τῶν 80 τοῖς ἑκατὸν κατ' ἔτος. «Οἱ καιροὶ εἶναι δύσκολοι νὰ σᾶς χαρῶ. Καὶ ὁ παρὰς, τὸ σήμερο, εὐκόλα δὲν βγαίνει...».

Ἡ Ἐπικαιρότητα τοῦ Παπαδιαμάντη

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΜΟΡΦΟΥ ΝΕΟΦΥΤΟΥ

Ὄταν ὁ Παπαδιαμάντης κάνει τὴν ἐμφάνισή του στὴ λογοτεχνία, περίπου πενήντα χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἡ πορεία αὐτοῦ πού ἐπικράτησε νὰ ὀνομάζεται Ἑλληνισμὸς ἔχει ἤδη κριθεῖ καὶ δρομολογηθεῖ.

Ἡ ἐπανάσταση τοῦ '21, ὀδήγησε στὴ δημιουργία ἑνὸς κράτους τὸ ὁποῖο περιοριζόταν σ' ἓνα μικρὸ κομματάκι τῆς ὑπόδουλης Ρωμηοσύνης, ἀφήνοντας ἐκτὸς συνόρων τὸ κύριο σῶμα τῆς. Κατὰ τὰ ἄλλα, ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα κράτος στὰ πρότυπα πού ὀνειρεύτηκε ὁ Κοραῆς, πού καταδίκαζε τοὺς κατοίκους του σ' ἓναν διχασμὸ ταυτότητας ἀπὸ τὸν ὁποῖο δὲν ἔμελλαν νὰ ξεφύγουν. Ἐνα ἔθνος-κράτος στραμμένο ἐσαεὶ πρὸς Δυσμᾶς, πού προσπαθοῦσε νὰ δημιουργήσει ἐκ τοῦ μηδενὸς μία καινούργια ταυτότητα, ἄλλην ἀπὸ ἐκείνη πού διαμόρφωσε ἡ Ρωμηοσύνη κατὰ τοὺς αἰῶνες τῆς δουλείας μὲ ἐπίκεντρο τὴ Μητέρα Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐνα κράτος, δηλαδή, τοῦ ὁποῖου οἱ θεομοὶ ἦσαν –καὶ δυστυχῶς ἐξακολουθοῦν καὶ σήμερα νὰ εἶναι– σὲ ἀντίφαση μὲ τὴν ταυτότητα τῶν κατοίκων του.

Ὄταν λοιπὸν ὁ Παπαδιαμάντης καταφθάνει ἀπὸ τὴν Σκιάθο στὴν Ἀθήνα, ὁ Ἑλληνισμὸς εἶναι ἤδη ἔρμαιο ἑνὸς μεγάλου σπαραγμοῦ: ἀπὸ τὴ μία οἱ δυνάμεις τοῦ ἐκδυτικισμοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ μεγάλη σιωπηλὴ πλειοψηφία τοῦ λαοῦ πού ἐξακολουθεῖ νὰ βλέπει τὴν ὑπόθεση τῆς ταυτότητας ὄχι ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ κρατικοῦ διαβατηρίου ἀλλὰ τῆς καρδιάς.

Κι ὅπως ἦταν φυσικό, τὸ σκηνικὸ αὐτοῦ τοῦ σπαραγμοῦ ἦταν ἡ ἴδια ἡ πρωτεύουσα, ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ κρίση ἔμελλε νὰ ἐξακτινωθεῖ σιγὰ σιγὰ πρὸς κάθε γωνιὰ τοῦ νέου κράτους. Ὁ νεαρὸς Παπαδιαμάντης ἔρχεται σὲ μία πόλη πού εἶναι ὁ δίαυλος τοῦ ραγδαίου καὶ ἐν πολλοῖς ἐξαναγκαστικοῦ ἐκδυτικισμοῦ, μία πόλη στὴν ὁποία συντελεῖται ἓνας πολιτισμικὸς ξεριζωμὸς. Ἦταν φυσικὸ λοιπὸν, ἡ συνάντηση αὐτὴ νὰ λάβει τὶς διαστάσεις ἑνὸς κλονισμοῦ. Ὁ Παπαδιαμάντης νοιώθει τελείως ξένος, ἐξόριστος σχεδόν, στὴν ἄξερη πόλη τῶν Ἀθηνῶν. Γράφει σχετικᾶ: «Φεῦ! Τίς μοι δώσοι ὕδωρ καὶ δάκρυα; Ἀπὸ τὸν τόπον ἐκεῖνον τῆς δοκιμασίας καὶ τὸν τόπον τῆς μακρᾶς ἀναπνυχῆς, ἦλθα εἰς τὸν τόπον τῆς καταδίκης –ὅπου ἀπὸ πολλοῦ σύρω τὸν σταυρόν μου, μὴ ἔχων πλέον

δυνάμεις νὰ βαστάζω- εἰς τὴν πόλιν τῆς δουλοπαροικίας καὶ τῶν πλουτοκρατῶν»¹.

Ὡς ἄνθρωπος τῆς Ἀνατολῆς, μὲ βιωματική σχέση μὲ τὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, τὴν Ἐκκλησία-κοινότητα, ἔξω ἀπὸ τὴν ὁποία τίποτα δὲν εἶναι νοητό, ὁ Παπαδιαμάντης ὄχι μόνον ἀντιλαμβάνεται καὶ βιώνει αὐτὸ τὸν διχασμό, ἀλλὰ καὶ τοποθετεῖται ξεκάθαρα μέσα ἀπὸ ὅλο τὸ ἔργο του ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς ταυτότητας τοῦ σύγχρονου Ἑλληνισμοῦ. Ἡ τοποθέτηση αὐτῆ, βέβαια, δὲν εἶναι πολιτική, ὅπως προσπαθοῦν νὰ στοιχειοθετήσουν μερικές σύγχρονες ἀναγνώσεις τοῦ ἔργου του, οἱ ὁποῖες ἄλλοτε τὸν χαρακτηρίζουν σάν «ὀπαδὸ τοῦ λαοῦ» κι ἄλλοτε σάν «συντηρητικό». Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν ἦταν πολιτικός, καὶ ἡ πολιτική δὲν ἦταν ἀνάμεσα στὰ πρώτιστά του ἐνδιαφέροντα. Ἦταν πρωτίστως δημιουργός. Καὶ ὡς δημιουργὸς πρόβαλε μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο του μία ἐνιαία ταυτότητα, τὴν ταυτότητα τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς, στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας τὰ πρακτικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ ζητήματα δὲν μποροῦν νὰ διαχωριστοῦν ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐμπειρία καὶ πραγματικότητα.

Ἦταν φυσικὸ λοιπὸν γιὰ ἕναν τέτοιο ἄνθρωπο νὰ βλέπει τὰ πραγματικὰ ὄρια τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ νὰ γράφει ὅτι «ἡ χώρα αὕτη ἠλευθερώθη ἐπιτηδες διὰ νὰ ἀποδειχθῆ ὅτι δὲν ἦτο ἰκανὴ πρὸς αὐτοδιοίκησιν»². Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐπειδὴ ὁ Παπαδιαμάντης εἶχε ὀρθόδοξη ματιὰ, πρᾶγμα πού σημαίνει ὅτι δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι φαντασιόπληκτος ἢ ιδεολόγος, καταλάβαινε ὅτι αὐτὸ πού προέβαλλε μὲ τὸ ἔργο του ὡς ἀντίποδα, ἡ Ἀνατολή, δὲν τίθεται ὡς πολιτικὸ πρόγραμμα ἢ ιδεολογικὸ αἶτημα: «Ἡ ταλαίπωρος Ἀνατολὴ ὑπῆρξε καὶ τότε, ὡς τώρα καὶ πάντοτε, ὑπὸ τε γεωγραφικὴν καὶ κοινωνικὴν, ὑπὸ πολιτικὴν καὶ θρησκευτικὴν ἔποψιν, ἄφρακτος ἀμπελών. Ἀλλ' ὁ Χριστὸς ὁμιλεῖ περὶ τινος μελλούσης ἡμέρας, ὅτε θὰ ἔλθῃ ὁ κύριος τοῦ ἀμπελώνος»³. Ἀπὸ τὴ μία λοιπὸν οἱ πολιτικάντηδες καὶ οἱ κάθε λογῆς ἐκσυγχρονιστὲς πού θέλουν νὰ κάνουν τὴν Ἑλλάδα φράγκικο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ἕνα ξέφραγο ἀμπέλι, ἡ Ἀνατολή, πού ἡ δύναμή της ἐν ἀσθενείᾳ τελειοῦται καὶ δὲν ἔχει τίποτα ἄλλο γιὰ νὰ πιαστεῖ, πέρα ἀπὸ τὴν ἐλπίδα τῆς στὸν Χριστό.

Ἀνάμεσα στὰ δύο, ὁ Παπαδιαμάντης ἐπιλέγει προφανῶς τὸ ξέφραγο ἀμπέλι. Ἕνα πολὺ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἐπὶ τούτου εἶναι ἡ στάση του κατὰ

1. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., *Ἄπαντα, Νεκρὸν θεμα*, τ. 4, σ. 578.

2. Βαρδιάνος στὰ *Σπόρκα*, τ. 2, σ. 571.

3. Βαρδιάνος στὰ *Σπόρκα*, τ. 2, σ. 569.

τήν διοργάνωση τῶν πρώτων Ὀλυμπιακῶν ἀγῶνων στήν Ἀθήνα, στά 1896. Μέσα σ' ἓνα κλίμα τυφλῆς ἑλληνολατρίας καί ἐντονότατης προγονοπληξίας, πού παρέπεμπε κυρίως στήν εἰκόνα τῆς Ἑλλάδας ὅπως καλλιεργήθηκε ἀπό τόν γερμανικό ἰδεαλισμό, ὁ Παπαδιαμάντης μετέχει σ' ἓνα ἀφιερωματικό λεύκωμα πού κυκλοφορεῖ ἡ ἑφημερίδα Ἀκρόπολις ἐπ' εὐκαιρία τῶν ἀγῶνων, μέ δύο ἄρθρα πού πᾶνε τελείως κόντρα στοῦ ρεῦμα. Οἱ τίτλοι μιλοῦν ἀπό μόνοι τους: «Αἱ Ἀθηναίως ἀνατολική πόλις»⁴ καί «Ἱερεῖς τῶν πόλεων καί ἱερεῖς τῶν χωρίων». Στό δεύτερο ἀπό αὐτά, ὁ Παπαδιαμάντης στηλιτεύει ἐντονότατα τὸ γενικότερο πιθηκισμό τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, γράφοντας χαρακτηριστικά: «Νά παύσῃ π.χ. ἡ συστηματικὴ περιφρόνησις τῆς θρησκείας ἐκ μέρους τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν, ἐπιστημόνων, λογίων, δημοσιογράφων καὶ ἄλλων. Ἡ λεγομένη ἀνωτέρα τάξις νά συμμορφωθῆι μὲ τὰ ἔθιμα τῆς χώρας, ἂν θέλῃ νά ἐγκλιματισθῆι ἐδῶ. Νά γίνῃ προστάτης τῶν πατριῶν, ὄχι διώκτρια. Νά ἀσπασθῆι καὶ νά ἐγκολπωθῆι τὰς ἐθνικὰς παραδόσεις. Νά μὴν περιφρονεῖ ἀναφανδὸν ὅ,τι παλαιόν, ὅ,τι ἐγχώριον, ὅ,τι ἑλληνικόν. Νά καταπολεμηθῆι ὁ ξενισμός, ὁ πιθηκισμός, ὁ φραγκισμός. Νά μὴν νοθεύονται τὰ θρησκευτικὰ καὶ οἰκογενειακὰ ἔθιμα. Νά καλλιεργηθῆι ἡ σεμνοπρεπὴς βυζαντινὴ παράδοσις εἰς τὴν λατρείαν, εἰς τὴν διακόμησιν τῶν ναῶν, τὴν μουσικὴν καὶ τὴν ζωγραφικὴν. Νά μὴ μιμώμεθα πότε τοὺς Παπιστὰς καὶ πότε τοὺς Προτεστάντας. Νά μὴν χάσκωμεν πρὸς τὰ ξένα. Νά στέργωμεν καὶ νά τιμῶμεν τὰ πάτρια»⁵.

Ὁ ὀρίζοντας τῆς τέχνης τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι λοιπὸν ἐκεῖνος τῆς παράδοσης. Ὡστόσο, ὅπως εἶπαμε, ἡ παράδοση αὐτὴ δὲν προβάλλεται ὡς πολιτικὸ πρόγραμμα ἢ ὡς ἰδεολογία, ὅπως συμβαίνει συχνὰ μέ μερικούς «παραδοσιακούς» ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας. Ἡ παράδοση εἶναι βίωμα. Βίωμα τὸ ὅποιο ὁ συγγραφέας ἔζησε στοὺς κόλπους τῆς μικρῆς σκιαθίτικης κοινωνίας, ἡ ὁποία σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ἦταν ταυτισμένη μέ τὴν ἐκκλησία. Στρέφει λοιπὸν τὴν τέχνη του πρὸς τὴν γενέθλια κοινότητα, ἀναζητώντας μέσῳ τῆς λογοτεχνίας νά ἐνωθῆι μέ τὸ βιωματικὸ ὑπόστρωμα τῆς παράδοσης. Ἡ πυξίδα τοῦ Σκιαθίτη εἶναι σταθερὰ προσανατολισμένη πρὸς Ἀνατολὰς, πρὸς τὴν κοινότητα-Ἐκκλησία. Αὐτὴ εἶναι ἡ ταυτότητά του καὶ αὐτὴν ἀποκαλεῖ «γένος».

Ὡστόσο, ἡ ἐπικέντρωση τοῦ Παπαδιαμάντη στήν ζωὴ τῆς γενέθλιας κοινότητας δὲν ἔχει τίποτα τὸ νοσταλγικὸ ἢ τὸ ἐξιδανικευτικὸ. Εἶναι προσέγγιση

4. Αἱ Ἀθηναίως ἀνατολική πόλις, τ. 5, σ. 270.

5. Ἱερεῖς τῶν πόλεων καὶ ἱερεῖς τῶν χωρίων, τ. 5, σ. 198.

απόλυτα ρεαλιστική, δείχνοντας τόσο την καλή όσο και την κακή πλευρά των ανθρώπων. Οί άλιεῖς, οἱ αἰπόλοι καὶ τὰ γραῖδια ποῦ παρουσιάζει ὁ Παπαδιαμάντης, δὲν εἶναι ἐξιδανικευμένοι χαρακτηῖρες. Εἶναι ἄνθρωποι ἀληθινοί, ποῦ προσκομίζουν τὴν ἀτέλειά τους στὴν ἐκκλησία. Ὁ κόσμος τοῦ νησιοῦ δὲν εἶναι ὁμορφος καὶ ἠθικός κι ἀξιομίμητος. Μαζὶ μὲ τὴν καλοσύνη καὶ τὴν ἀγιότητα, ἡ παπαδιαμαντικὴ κοινότητα ἐξωτερικεύει καὶ τὰ ἄγρια πάθη τῆς, τὶς ἀνθρώπινες ἀστοχίες, ποῦ δὲν ὑστεροῦν σὲ ἔνταση καὶ κακία ἀπὸ ἐκεῖνα ὅποιασδήποτε ἄλλης κοινωνίας. Ἡ διαφορὰ ἐγκνεται στὸ ὅτι στὴ λογοτεχνικὴ πολίχνη τοῦ Παπαδιαμάντη, ὅλα βαίνουν πρὸς ἐκκλησιασμόν. Τὸ κακὸ δὲν παρουσιάζεται ὡς αὐτονομημένο ἰδίωμα τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ, ἀκόμα καὶ σὲ ἀκραίες περιπτώσεις, ὅπως τῆς φόνισσας Φραγκογιαννοῦς, τὸ κακὸ εἶναι μίᾳ διαστροφή τῆς φύσης ποῦ δὲν ἀφήνει τὸν ἄνθρωπο νὰ ζήσει ὡς ἄνθρωπος καί, σὲ περίπτωση ποῦ δὲν ὑπάρχει ἀνάληψη, τὸν ὀδηγεῖ στὴν καταστροφή.

Οἱ προσανατολισμοὶ αὐτοὶ τοῦ Παπαδιαμάντη ἦταν φυσικὸ νὰ προκαλέσουν τὸν χλευασμὸ καὶ τὴν ἀπόρριψη ἀπὸ μέρους μιᾶς ἰδεολογικᾶ προσανατολισμένης κριτικῆς, ἡ ὁποία τὸν εἶδε εἴτε σὰν ἀπλὸ ἠθογράφο, εἴτε σὰν ὀπισθοδρομικὸ καὶ παρηκμασμένο ἄνθρωπο ποῦ παραιτήθηκε ἀπὸ τὴ ζωὴ. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρω τὰ παραδείγματα τῶν ἱστορικῶν τῆς λογοτεχνίας Κ.Θ. Δημαρᾶ καὶ Γιάννη Κορδάτου. Ὁ μὲν Δημαρᾶς λέει γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη: «Εἶναι συντηρητικὸς· τὸ θρησκευόμενο Βυζάντιο σὲ στιγμὲς παρακμῆς. Μίσος γιὰ τοὺς Φράγκους, ἀποστροφή γιὰ κάθε νεωτερισμό. (...) Ἐνας κόσμος κλειστός, εὐχάριστος στὴν πρώτη ἐπαφὴ καὶ ἀποπνικτικὸς στὴ διάρκειά του»⁶. Ὁ δὲ Κορδάτος, σημειώνει: «Ὅποιος διαβάσει τὰ μυθιστορήματα καὶ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη χωρὶς παρωπίδες, θὰ βγάλει τὸ συμπέρασμα πὼς ὁ Σκιαθίτης συγγραφέας εἶχε συντηρητικὲς ιδέες»⁷. ἢ ἀκόμα: «Ὅπως εἶναι διαπιστωμένο, ὁ Παπαδιαμάντης φοροῦσε τὶς παρωπίδες τοῦ θρησκόληπτου. Ἡ θρησκοληψία του στάθηκε τροχοπέδη στὴν καλλιτεχνικὴ του δημιουργία»⁸.

Παρ' ὅλ' αὐτὰ, ὁ Παπαδιαμάντης ἀποτελεῖ μίᾳ μοναδικὴ περίπτωση διορατικότητας γιὰ τὴν ἐποχὴ του. Θέτει τὸ πρόβλημα τοῦ ἑλληνισμοῦ πέρα ἀπὸ τὸ κράτος καὶ τοὺς θεσμοὺς. Ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἡ ἐπιβίωση καὶ ἡ σωτηρία τοῦ γένους, δὲν πρόκειται νὰ ἔρθει ἀπὸ τὸ κράτος καὶ τὶς πολιτικὲς ἰδεολογίες, ἀλλὰ

6. ΔΗΜΑΡΑΣ Κ. Θ., *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, 1978, σ. 204.

7. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Τόμος Α', 1962, σ. 335.

8. Ὁ.π., σ. 337.

ἀπὸ τὴ συνέχιση τῆς ζωσας ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης, ἡ ὁποία καὶ τὸν στήριξε κατὰ τοὺς αἰῶνες τῆς δουλείας. Γι' αὐτό, ὁ ἴδιος ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ἀπολύτως σαφῆς ὅσον ἀφορᾷ τὴ στόχευση τοῦ δημιουργικοῦ του ἔργου. Σχολιάζοντας τὰ γραφτά του, εἰδικὰ ἐκεῖνα ποὺ ἀναφέρονται στὶς μεγάλες ἐκκλησιαστικὲς ἑορτές, λέει τὰ ἑξῆς: «'Αλλὰ τὰ πλεῖστα τῶν ὑπ' ἐμοῦ γραφέντων ἑορτασίμων διηγημάτων ἔχουσιν, ἅς μοῦ ἐπιτραπεῖ ὁ λατινικὸς ὄρος, *a rgiogi tῆν ὑπόθεσιν, εἶναι δηλαδὴ μᾶλλον θρησκευτικὰ*»⁹. Ἐνῶ γιὰ τὴ συγγραφικὴ του ἀποστολὴ σημειώνει τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά: «Τὸ ἐπ' ἐμοί, ἐνόσω ζῶ καὶ ἀναπνέω καὶ σωφρονῶ, δὲν θὰ παύσω πάντοτε, ἰδίως δὲ κατὰ τὰς πανεκλάμπρους ταύτας ἡμέρας, νὰ ὑμνῶ μετὰ λατρείας τὸν Χριστόν μου...»¹⁰

Ὁ στόχος τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν εἶναι ἡ ἠθογραφικὴ ἀναπαράσταση μίας μικροκοινωνίας ποὺ ἔχει παρέλθει, ἀλλὰ ἡ ἀναβάπτιση στὸ ζωντανὸ ἐκκλησιαστικὸ ἦθος, ὅπως διασώθηκε μέσα ἀπὸ τὴ λαϊκὴ παράδοση καὶ τὴν κοινοτικὴ εὐσέβεια. Ὁ ὀρίζοντας τῆς τέχνης του εἶναι σαφῶς θεολογικός, ἀντλώντας ἀπὸ τὴν κολλυβαδικὴ παράδοση καὶ τὴ λαϊκὴ εὐσέβεια. Τὸ «νὰ ὑμνῶ μετὰ λατρείας τὸν Χριστόν μου» ποὺ θέτει ὡς στόχο τῆς λογοτεχνίας του, ἀποτελεῖ μίαν ὀρθόδοξὴ θεώρηση γιὰ τὴν ἴδια τὴν τέχνη, μίαν θεώρηση τῆς τέχνης ἀπὸ δοξολογικὴ καὶ εὐχαριστιακὴ σκοπιὰ.

Ἐνῶ λοιπὸν γύρω του καὶ στὰ μυαλὰ τῶν συγχρόνων του μορφωμένων διαμορφωνόταν ἕνας κρατικὸς ἐθνικισμὸς, ὁ Παπαδιαμάντης στρέφει πεισματικὰ τὴν ἀναζητήσή του ὄχι πρὸς τὴν ἐθνικὴ ἰδεολογία ἀλλὰ πρὸς τὴν ἀνάδειξη τοῦ μερικοῦ, τοῦ ἐπιμέρους. Ἡ μικρὴ κοινωνία πρὸς τὴν ὁποία στρέφει τὸ βλέμμα τῆς τέχνης του, ἀναδεικνύεται ἔτσι σὲ κρύπτη ἀνεκτίμητων θησαυρῶν.

Κι αὐτός, νομίζω, εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ λογοτεχνία τοῦ Παπαδιαμάντη ἐπιβίωσε καὶ ἐξακολούθει νὰ εἶναι ἐπίκαιρη. Ἄν ἦταν μίαν λογοτεχνία ποὺ περιγράφει ἀπλῶς τὴν κοινοτικὴ ζωὴ ποὺ χάνεται, ἂν ἦταν ἀπλῶς νοσταλγία γιὰ ἕναν κοινωνικὸ τύπο ποὺ δὲν ἄντεχε στὴν ἀναμέτρηση μὲ τὴ νεωτερικότητα, θὰ εἶχε ἐξαφανιστεῖ καὶ ξεχαστεῖ, ὅπως συνέβη μὲ τὸ ἔργο πολλῶν συγγραφέων τῆς ἴδιας ἐποχῆς. Ὁ ταπεινὸς ἐπιφυλλιδογράφος, ὁμοίως, ὁ ὁποῖος δὲν εὐτύχησε νὰ δεῖ ὅσο ζοῦσε ἕνα ἔργο του τυπωμένο μὲ σταχλωμένο ἐξώφυλλο, ὄχι μόνον δὲν ἐξαφανίστηκε, ἀλλὰ ἐξακολούθει νὰ εἶναι ἀκόμα ἐδῶ καὶ νὰ ἀποτελεῖ μίαν πρόκληση γιὰ τὴ σύγχρονη ἐποχὴ.

9. Λαμπριάτικος ψάλτης, τ. 2, σσ. 514-515.

10. Λαμπριάτικος ψάλτης, τ. 2, σ. 517.

Λόγω ακριβώς της βιωματικής του σχέσης, σε προσωπικό επίπεδο ψάχνει συνεχώς τρόπους για να κρατηθεί σε κοινωνία με την εκκλησιαστική παράδοση, ακόμα και μέσα στην ξρημο της Αθήνας. Στά 1887 ανακαλύπτει τις άγρυνιές που γίνονται στο εκκλησάκι του Αγίου Έλισσαίου, στο Μοναστηράκι, με επίκεντρο τόν παπα-Νικόλα Πλανᾶ, τόν μετέπειτα Άγιο Νικόλαο. Είναι άραγε τυχαίο πού ή συνάντηση αὐτή συμπίπτει με μία μεγάλη στροφή στη λογοτεχνική του πορεία; Από την έκδοση του μυθιστορηματός του *Χρῖστος Μηλιόνης*, τὸ 1885, μέχρι τὸ πρῶτο του διήγημα, τὸ *Χριστόψωμο*, τὸ 1887, μεσολαβεῖ μία διετία σιωπῆς, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας φαίνεται νὰ συντελέστηκε μία ἀποφασιστική στροφή στη δημιουργική του πορεία. Ἡ στροφή αὐτή συμπίπτει με τὴν ἀνακάλυψη τοῦ Αγίου Έλισσαίου, ὅπου ἀναλαμβάνει ὡς δεξιὸς ψάλτης, ψάλλοντας στίς άγρυνιές τοῦ παπᾶ Νικόλα. Ἀπὸ ἐκεῖνη τὴ στιγμή, ἐγκαταλείπει τὸ μυθιστόρημα (ἀφοῦ εἶχε ἤδη γράψει τοὺς *Ἐμπόρους τῶν ἔθνῶν*, τὴ *Γυφτοπούλα*, κ.λπ.), πού ἐκινεῖτο στὰ πρότυπα τοῦ ρομαντισμοῦ καὶ γενικὰ τῆς εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνικῆς παράδοσης καὶ στρέφεται πρὸς τὴ μορφὴ τῶν σύντομων διηγημάτων πού ξέρουμε.

Φυσικὸ ἦταν, ἐπίσης, στὸ βαθμὸ πού ἡ παραδοσιακὴ εὐσέβεια βρισκόταν περίπου ὑπὸ διωγμὸν ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ, νὰ υἰοθετεῖ καὶ μία στάση πού ἀπὸ μερικὸς σήμερα θεωρεῖται σὰν ἀτεγκτη, ἀπέναντι σὲ ὀ,τιδήποτε νοθεύει ἢ ἀπειλεῖ τὴν παράδοση. Ἦταν ἀσυμβίβαστος, γιὰ παράδειγμα, σὲ θέματα λατρευτικῆς τάξης, ψαλμωδίας καὶ γενικότερα λειτουργικοῦ ἤθους, διαβλέποντας καὶ ἐδῶ ὅτι ὁ κίνδυνος προερχόταν ἀπὸ τοὺς μορφωμένους καὶ τοὺς κάθε λογῆς ἀναμορφωτές. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ὅσα γράφει γιὰ τὸ Πάσχα τοῦ 1887, ὅταν ἀναζητώντας νὰ γιορτάσει τὴν Ἀνάσταση ἀνάμεσα σ' ἓνα ταπεινὸ ἐκκλησιασισμα, πηγαίνει στὰ Μεσόγεια τῆς Ἀττικῆς. Οἱ ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴν ἀκολουθία ἦσαν οἱ ἐξῆς: «*Εὐρέθησαν ἑπτὰ ἢ ὀκτῶ αὐτοσχέδιοι ψάλται (...) ἦσαν εὐρωστοὶ χωρικοὶ νεανίαι καὶ δὲν τὰ ἔλεγον μὲν ἀπταιστος, ἀλλὰ δὲν τὰ ἐδολοφόνουν ἀσυνειδήτως. Μόνον εἷς παραφώνως καὶ ἀτάκτως ἔψαλλεν καὶ οὔτος ἦτο διδάκτωρ τῆς νομικῆς*»¹¹. Ὅσο γιὰ τὴ βυζαντινὴ μουσικὴ, τῆς ὁποίας ἦταν γνώστης καὶ λάτρης, ἡ διεισδυτικὴ του ματιὰ βάζει καὶ πάλι τὰ πράγματα στὴ θέση τους: «*Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ εἶναι τόσον ἑλληνικὴ ὅσον πρέπει νὰ εἶναι. Οὔτε ἡμεῖς τὴν θέλωμεν, οὔτε τὴν φανταζόμεθα, ὡς αὐτὴν τὴν μουσικὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἀλλ' εἶναι ἡ μόνη γησιὰ καὶ ἡ μόνη ὑπάρχουσα. Καὶ δι'*

11. Ὁ Ἐπιτάφιος καὶ ἡ Ἀνάστασις εἰς τὰ χωρία, τ. 5, σ. 121.

ἡμᾶς, ἐὰν δὲν εἶναι ἡ μουσικὴ τῶν Ἑλλήνων, εἶναι ἡ μουσικὴ τῶν ἀγγέλων». Λόγια παρηγοριᾶς γιὰ ὄσους σήμερα ἐπιμένουν νὰ διακονοῦν ἀόκνως καὶ μὲ τὸ ἴδιο μεράκι τὴν μουσικὴ αὐτὴ τῶν ἀγγέλων.

Ἡ ἐπιχειρούμενη ἰσοπέδωση τῆς βυζαντινῆς παράδοσης καὶ ἡ κατασκευὴ ἐνὸς μυθεύματος περὶ ἐθνικῶν καταβολῶν ποῦ θέλει τοὺς σύγχρονους Ἑλληνες κατ' εὐθεῖαν συνεχιστὲς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, προκαλεῖ τὰ πικρά του σχόλια: «Μὴ θρησκευτικὰ πρὸς Θεοῦ! Τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος δὲν εἶναι βυζαντινοί, ἐννοήσατε; Οἱ σημερινοὶ Ἑλληνες εἶναι κατ' εὐθεῖαν διάδοχοι τῶν ἀρχαίων. Ἐπειτα ἐπολιτίσθησαν, ἐπροόδευσαν καὶ αὐτοί. Συμβαδίζουν μὲ τ' ἄλλα ἔθνη»¹². Καὶ δὲν διστάζει βέβαια νὰ ἐντοπίσει τὸ πρόβλημα στὶς ἀνώτερες τάξεις τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, στοὺς «φωτισμένους» καὶ κρατικοδίαιτους τῆς ἐποχῆς του, οἱ ὁποῖοι μεταλαμπαδεύουν τὰ εὐρωπαϊκὰ φῶτα στὴν Ἑλλάδα: «Τόσοι σοφοὶ ἄνδρες, φωστῆρες ἐξ Ἑσπερίας ἀνατειλαντες, μὲ τόσον παχεῖς μισθοῦς, καὶ νὰ μὴν μεταγγίσουν ὀλίγον ἀθεϊστικὸν πνεῦμα εἰς τὴν Ἑλλάδα;»¹³ Καὶ ἐδῶ ὁ Παπαδιαμάντης ἀναφέρεται φυσικὰ στὸν ἐξ Εὐρώπης εἰσαγόμενον ἀθεϊσμό, ποῦ προηγήθηκε καὶ ἐν πολλοῖς ἐτοίμασε τὸν δρόμο τοῦ μπολσεβικικοῦ ἀθεϊσμοῦ. Τὰ ὅσα ἀφοροῦν τὸ κράτος καὶ τὴ δημόσια ζωὴ τῆς τότε Ἑλλάδας, συμπυκνῶνεται ἴσως στὴν περιβόητη φράση τοῦ Παπαδιαμάντη: «Ἐως πότε θὰ εἴμεθα ἀχαρακτήριστοι Γραικύλοι;»¹⁴

Ἀπὸ τὸν ἔλεγχο αὐτὸ δὲν ἐξαιρεῖται, κάποιες φορές, καὶ ὁ κληρὸς, κατὰ κανόνα ὁ ἀνώτερος κληρὸς. Ἐνῶ οἱ ταπεινοὶ ἱερεῖς τῶν χωριῶν ἀπολαμβάνουν μία ἀξιοσέβαστη θέση στὸν παπαδιαμαντικὸ κόσμο, ὡς πραγματικοὶ ποιμένες ταυτισμένοι μὲ τὴ ζωὴ τῆς κοινότητάς τους, κάποιοι δεσποτάδες ἐκτίθενται γιὰ τίς ἀπολυταρχικὲς τους τάσεις καὶ τὴν προσκόλλησή τους στὸν πλοῦτο καὶ τὴν πολυτέλεια, ἐνῶ στιγματίζεται ἐντονότατα ἡ μάστιγα τῆς σιμωνίας.

Κατὰ τὰ ἄλλα, ἡ τέχνη τοῦ Παπαδιαμάντη, στὴν ὥριμή της φάση, δηλαδὴ μετὰ τὴ στροφή πρὸς τὸ διήγημα, θὰ ἀποτελέσει τὴν πρώτη ἴσως συνειδητὴ ἀναίρεση τῆς ρομαντικῆς φαντασίας στὰ ἑλληνικὰ γράμματα. Ἄς θυμηθοῦμε τὸ πλήρες σημασίας σχολίό του στὸν Λαμπριάτικο ψάλτη: «Ἐπειτα οὐδαμοῦ σχεδὸν θὰ εὔρητε ὅτι ἐπεζήτησα βεβιασμένην θέσιν ἢ πλοκὴν, ὅπως γαλβανίσω τὴν περιέργεια τοῦ ἀναγνώστου»¹⁵. Ἡ ἐπικέντρωση τῆς ἀφήγησής του στὸν νη-

12. Λαμπριάτικος ψάλτης, τ. 2, σ. 515.

13. Μεγαλειῶν ὀψώνια, τ. 4, σ. 427.

14. Ἡ κάλτσα τῆς Νώενας, τ. 4, σ. 194.

15. Λαμπριάτικος ψάλτης, τ. 2, σ. 514.

σιωπικό κόσμο, διακρίνεται από έναν ρεαλισμό που ήταν άγνωστος μέχρι τότε στα γράμματα, θα τολμούσα να πω έναν ορθόδοξο ρεαλισμό. Τα θέματά του τα άντλει κατά κανόνα από την καθημερινή ζωή του νησιού και πολλές φορές είναι τόσο εύτελη που σε μία ρομαντική θέαση των πραγμάτων δεν θα ήταν καν θέματα για αφήγηση. Οί ήρωές του είναι άνθρωποι συνηθισμένοι, κατά κανόνα άσημοι, ψαράδες, γριοῦλες, άμόρφωτοι παπάδες, που ή ρομαντική λογοτεχνία δεν θα καταδεχόταν να τους πάρει στα σοβαρά. Αυτή ή συμπεριφορά έχει ένα μήνυμα που είναι κατεπείγουσας σημασίας για μās σήμερα όπου οί σύγχρονοι τύρανοι μας, οί κάθε λογής όθόνες και τὰ ήλεκτρονικά μέσα, διαμορφώνουν ένα φανταστικό κόσμο, ό όποιος σιγά σιγά τείνει να καλύψει ύπουλα την πραγματικότητα, τείνει να μās εισάγει σε μία φαντασία, σε μία εικονική δήτην πραγματικότητα, καθιστώντας μας άνάπηρους να ζήσουμε την των πραγμάτων αλήθειαν, δηλαδή την πραγματικότητα του ούρανού και τής γής.

Όσο για τὸ μεγάλο κάλλος τής τέχνης του Παπαδιαμάντη, τή γλώσσα του (που σήμερα φρόντισαν τὰ κράτη μας να μην μποροῦν να την διαβάσουν οί νέες γενιές), τί να πω; Αποτελεί ίσως τὸ πιό τρανό παράδειγμα ότι στην παράδοση που καλλιέργησε ή Έκκλησία κατά τους αιώνες τής δουλειάς, είχε λυθεί όμαλά τὸ γλωσσικό πρόβλημα –ή, για την ακρίβεια, δεν τέθηκε ποτέ. Στὸν Παπαδιαμάντη δεν υπάρχει δίλημμα έπιλογής, του τύπου που έθετε ό Κοραΐς, ό Ψυχάρης και άλλοι μορφωμένοι που καθόρισαν την πορεία των γλωσσικών πραγμάτων στο έλλαδικό κράτος. Μέσα στο γλωσσικό του φρόνημα άφομοιώνονται άρμονικά και χωρίς προσπάθεια τὰ άρχαία, τὰ βυζαντινά, μεσαιωνικά και νέα έλληνικά, αλλά και οί ξένες λέξεις, είτε από τις ευρωπαϊκές γλώσσες, είτε από τὰ τούρκικα ή τὰ άλβανικά.

Γιατί όμως είναι επίκαιρος και παρών σήμερα ό Παπαδιαμάντης;

Πρωτ' άπ' όλα γι' αυτό τὸ αΐσθημα τής ξενιτείας που έννοιωθε όταν έφτασε από τὸ νησί του στην Άθήνα, που σήμερα είναι ακόμα πιό έντονο για όσους προσπαθοῦν να όρίσουν τή ζωή τους σε σχέση με την Έκκλησία. Ξένοι και πάροικοι νοιώθουμε σήμερα κι έμεϊς μέσα στο σύγχρονο εικονικό κόσμο, όχι μόνο οί Μικρασιάτες πρόσφυγες του '22, όχι μόνο οί Κύπριοι πρόσφυγες του '74, και όχι μόνο στις πόλεις όπως άλλοτε, αλλά και μέσα στα ίδια τὰ χωριά μας πλέον.

Σ' αυτή την έποχή τής κρίσης στρεφόμαστε προς τὸν Παπαδιαμάντη ακολουθώντας την προτροπή του Έλύτη στο Άξιόν έστι «Μνημονεύετε Διονύσιο

Σολωμό και Άλέξανδρο Παπαδιαμάντη», γιατί ο Παπαδιαμάντης μᾶς μιλά για τὴ βαθύτερή μας ταυτότητα. Τὰ ἴδια θέματα πού ἔβρισκε ὁ Παπαδιαμάντης μπροστά του, μᾶς συντροφεύουν ἀπὸ τότε συνεχῶς καὶ τὰ ἀντιμετωπίζουμε καὶ σήμερα περίπου ἀναλλοίωτα καὶ ἴσως πολὺ πιὸ ἔντονα. Ἄν ἡ κρατική ἔνδεια καὶ ἀνεπάρκεια ἦταν ἐκκωφαντική τὴν ἐποχὴ τοῦ Παπαδιαμάντη, σήμερα ἔχει φτάσει στὸ μὴ παρέκει – τόσο στὴν Ἑλλάδα ὅσο καὶ στὴν Κύπρο. Τὸ ἔνδυμα τοῦ κράτους μας, δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς ντύσει...

«Οἱ Φυλακισμένοι καὶ οἱ ἄρρωστοι καταφεύγουν συχνὰ στὴν Ἁγία Γραφή καὶ μερικοὶ Ἑλληνες στὸν Ἄλέξανδρο Παπαδιαμάντη»¹⁶, λέει ὁ Χρῆστος Βακαλόπουλος. Ὁ ἑλληνικὸς κόσμος, λέει ὁ Βακαλόπουλος, μοιάζει σ' αὐτὴ τὴ νωθρὴ περίοδο τῆς ἱστορίας του μὲ παγιδευμένο ζωντανὸ σῶμα, τὸ ὁποῖο, ὅπως ἔγραφε ὁ Παπαδιαμάντης τὸ 1907 στὸ ἄρθρο Γλῶσσα καὶ κοινωνία, «ὅσο δὲν δύναται νὰ ζήσει δι' ἐνέσεων, τρόπον τινά, ἀπὸ κόνιν ἀρχαίων σκελετῶν καὶ μνημείων, ἄλλο τόσον δὲν δύναται νὰ ζήσει, εἰμὴ μόνον κακὴν καὶ νοσηρᾶν ζωὴν, τρεφόμενον μὲ τουρσιά καὶ μὲ κονσέρβας εὐρωπαϊκάς». Γι' αὐτὸ, καταλήγει ὁ Βακαλόπουλος, «μερικοὶ ἀπὸ μᾶς, χορτασμένοι καὶ πεινασμένοι ταυτόχρονα, πιάνονται τὴν ὕστατη στιγμή ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη»¹⁷.

Ὁ Παπαδιαμάντης, δὲν εἶναι μία φυγὴ πρὸς τὰ ὀπίσω. Δὲν εἶναι νοσταλγία γιὰ τὰ περασμένα, ἀλλὰ ματιὰ στὸ μέλλον. Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν ἐπιχειρεῖ νὰ δραπετεύσει ἢ νὰ κρυφτεῖ ἐν ὄψει τῆς νεωτερικότητας. Οὔτε κατηγορεῖ τὴ Δύση ἀπὸ ὀπισθοδρομικότητα ἢ φόβο. Ἐπειδὴ ὅμως ξέρεῖ ποιὸς εἶναι καὶ ποῦ πάει, μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπίζει κριτικὰ τὴ Δύση καὶ τὶς ἀξίες της.

Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι σήμερα πιὸ ἐπίκαιρος παρὰ ποτὲ καὶ ξαναβρίσκοντάς τον, ξαναβρίσκουμε τὸν ἑαυτὸ μας. Μᾶς καλεῖ νὰ κάνουμε μαζί του μία στροφή πρὸς τὰ ἔμπροσ, δηλαδή πρὸς Ἀνατολάς, πρὸς τὰ ἐκεῖ ἀπὸ ὅπου ἀνέτειλε τὸ Φῶς καὶ ἀπ' ὅπου τὸ ἀναμένουμε νὰ ἔρθει ξανά γιὰ νὰ φωτίσει τὸ ξέφραγο ἀμπέλι πού εἴμαστε.

Ἀντὶ ἄλλης κατακλείδας, θὰ ἤθελα νὰ παραθέσω ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ ἓνα διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη, πού μᾶς εἰσάγει στὴν ἱερὴ μελωδία τῆς πραγματικότητας. Ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ διήγημα ὁ *Ξεπεσμένος δερβίσης*:

16. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΧΡ., «Ἡ ἱερὴ μελωδία τῆς πραγματικότητας», Ἀπὸ τὸ χάος στὸ χαρτί, Ἑστία, Ἀθήνα 1995, Ἐπιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, σ. 196.

17. Ὁ.π., σ. 197.

Τὸν ἄστεγο δερβίση, «ἐκείνην τὴν βραδιὰν τὸν εἶχε προσκαλέσει μίᾳ παρέᾳ. Ἐπὶ ἡ ὀκτὼ φίλοι ἀχώριστοι. Ἀγαποῦσαν τὴν ζωὴν, τὰ νιάτα. Ὁ ἕνας ἀπ' αὐτοὺς ἔβαλλε γιουβέτσι κάθε βράδυ. Οἱ ἄλλοι ἔτρωγαν. (...) Ἀγαποῦσαν τὰ τραγούδια, τὰ ὄργανα. Ὁ Δερβίσης δὲν ἔπινε κρασί, ἔπινε μαστίχαν. Δερβισάδες ἦσαν κι αὐτοί. Τοῦ εἶπαν νὰ τραγουδήσῃ. Ἐτραγουδήσῃ. Τοῦ εἶπαν νὰ παίξῃ τὸ νάϊ. Ἐπαιξε. Δὲν τοὺς ἤρεσε. Ὡ, αὐτὸς δὲν ἦτον ἀμανές. Δὲν ἦτον, ὅπως τὸν ἤξευραν αὐτοί. Ἄλλ' ὁ Δερβίσης τοὺς ἔλεγε τὸν καθ' αὐτὸ ἀμανέν. (...)

Τὸν ἀμανὲ τοῦ Δερβίση, ὅμως, τὸν ἤξευραν καὶ τὸν ἀναγνώρισαν, μέσα ἀπὸ τὸν ἦχο πὺ ἀνέπειπε τὸ νὰι τὸ ἡμερον, τὸ ταπεινὸν καὶ πρᾶον, τὸ νὰι τὸ φιλάνθρωπον, τὸν ἀναγνώρισαν λοιπὸν «τὰ βαρῆα τείχη καὶ οἱ ὀγκῶδεις κίονες τοῦ Θεοσείου, ἡ στέγη ἡ μεγαλοβριθής», τὰ ὁποῖα «δὲν ἐξεπλάγησαν πρὸς τὴν φωνήν, πρὸς τὸ μέλος ἐκεῖνο. Τὴν ἐνθυμοῦντο, τὴν ἀνεγνώριζον. Καὶ ἄλλοτε τὴν εἶχον ἀκούσει. Καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῆς δουλείας καὶ εἰς τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς. Ἡ μουσικὴ ἐκεῖνη δὲν ἦτο τόσο βάρβαρος, ὅσον ὑποτίθεται ὅτι εἶναι τὰ ἀσιατικὰ φῦλα. Εἶχε στενὴν συγγένειαν μὲ τὰς ἀρχαίας ἀρμονίας, τὰς φρυγιστὶ καὶ λυδιστὶ»¹⁸.

18. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., «Ὁ ξεπεσμένος δερβίσης», Ἔπαντα, τ. 3, ἐπιμ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Ἀθήνα, Δόμος, 1989, σσ. 111-116.

Παρατηρώντας τὸν πόνο τῶν ἄλλων:
Ἡ εὐθύνη τοῦ χριστιανοῦ ἀναγνώστη
μὲ ἀφορμὴ τὸ διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη
«Ὁ Γάμος τοῦ Καραχμέτη»

ΣΠΥΡΙΔΟΥΛΑΣ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΥΠΡΙΟΥ*

Ἀφετηρία τῆς ἐργασίας μου ἀποτελεῖ ἡ ἐδραιωμένη ἐδῶ καὶ δεκαετίες σχέση τοῦ Παπαδιαμάντη μὲ τὸν θεολογικὸ ὄμιλον. Ὑπάρχει πλούσια βιβλιογραφία σχετικὰ μὲ τὴν θρησκευτικὴν τοῦ σκιαθίτη λογοτέχνη καὶ ἰκανὴ βιβλιογραφία σχετικὰ μὲ τὴν πρόσληψη τοῦ ἔργου του στὸν Ὁρθόδοξο ὄμιλον. Ἐὰν καὶ ἔχουν ὑπάρξει καὶ ἀρνητικὲς προσεγγίσεις τοῦ ἔργου καὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπὸ πρόσωπα τοῦ Ὁρθόδοξου ὄμιλου, μὲ κυριότερη περιπτώσιν αὐτῆ τοῦ μοναχοῦ Θεόκλητου Διονυσιάτη, ὁ ὁποῖος συγγέροντας τὸν συγγραφέα μὲ τὸ ἔργο του ἀποτίμησε ἀρνητικὰ πτυχὲς τῆς λογοτεχνίας τοῦ σκιαθίτη, ἐξαιτίας τῶν παθῶν ποὺ διέβλεπε νὰ προβάλλονται ἐμμέσως ἢ ἀμέσως στὰ ἔργα του¹, σὲ γενικὲς γραμμὲς ἀποτελεῖ κοινὸν τόπον τῶν θεολόγων ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν Ὁρθοδοξίαν². Ὡς τέκνον καὶ ἄρα μέρος μιᾶς Ὁρθόδοξης κουλτούρας, ὁ Παπαδιαμάντης σίγουρα ἔχει ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸ περιβάλλον του καὶ ἔχει μὲ ποικίλους τρόπους σχολιάσει τὴν Ὁρθόδοξον πνευματικότητα, τὴν ἐκκλησιαστικὴν ζωὴν τοῦ τόπου του ἀλλὰ καὶ ἔχει προβληματιστεῖ μὲ τὰ περὶ Θεοῦ, ἁμαρτίας, σωτηρίας καὶ ἀνθρώπινης φύσεως θέματα.

Ὁ ρόλος τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου στὴ συστηματικὴ σύνδεση τοῦ Παπαδιαμάντη μὲ τὴν Ὁρθοδοξίαν ἔχει ἐπισημανθεῖ³. Ἀπὸ τὴ δημοσίευσή τῆς ἐργα-

* Ἡ Σπυριδοῦλα Ἀθανασοπούλου - Κυπρίου εἶναι Δρ. Θεολογίας καὶ διδάσκουσα στὸ Ἑλληνικὸ Ἀνοικτὸ Πανεπιστήμιον.

1. ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΗΣ, *Ὁ κοσμοκαλόγερος Παπαδιαμάντης*, ἐκδ. Ἀστήρ, Ἀθήνα 1986, σελ. 23, 60-61.

2. Ἡ βιβλιογραφία εἶναι τόσο πλούσια ποὺ δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ ἀναφερθεῖ στὸ πλαίσιον αὐτῆς τῆς σύντομης μελέτης. Ἄλλωστε, καὶ τὸ συγκεκριμένον ἀφιέρωμα τοῦ περιοδικοῦ *Θεολογία* ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ ἀφιέρωματα στὸν Παπαδιαμάντη ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς θεολογίας.

3. ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ ΣΤΑΥΡΟΣ, «Ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος καὶ ἡ Ὁρθόδοξον ἐρμηνευτικὴ τοῦ Παπαδιαμάντη», *Νέα Ἑστία* 1824 (2009), σελ. 127-136.

σίας του για τὸν Παπαδιαμάντη καὶ μετὰ, ἡ θεολογικὴ διάσταση τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη ἀποτελεῖ δεδομένο γιὰ κάθε φιλολογικὴ σπουδὴ τοῦ ἔργου του⁴. Ὅπωςδήποτε μεταξὺ ἐκείνων τῶν θεολόγων ποὺ ἔχουν θετικὰ ἀποτιμήσει τὸ ἔργο του δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι δὲν ὑπάρχουν διαφοροποιήσεις. Πιὸ συγκεκριμένα, δὲν θὰ δέχονταν ὅλοι νὰ μυθοποιήσουν τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο του μὲ τὴν ἴδια εὐκολία. Μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ πρόσφατες προσεγγίσεις, στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας γίνεται μιὰ ἀπόπειρα ἀποστασιοποίησης ἀπὸ τὸ θεολογικὸ μῦθο τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ ἀπὸ τὴν τάση ἀγιοποίησής του, εἶναι αὐτὴ τοῦ π. Εὐαγγέλου Γκανᾶ. Ὁ πατὴρ Γκανᾶς ἀναδεικνύει τὴ θεολογικὴ σημασία τόσο τῶν ἔργων τοῦ Παπαδιαμάντη ὅσο καὶ τῆς ἀνάγνωσής τους καὶ ἐγγράφει τὶς ἀφηγήσεις καὶ διηγήσεις του στὴ βιβλικὴ ἀφήγηση, διακρίνοντας τὶς συνδέσεις ποὺ ὑπάρχουν μεταξὺ τῆς χριστιανικῆς κοσμοθεωρίας καὶ τοῦ προβληματισμοῦ τοῦ Παπαδιαμάντη⁵.

Ἰδιαίτερα ἐγγράφονται στὴ βιβλικὴ ἀφήγηση τὰ διηγήματα ἐκεῖνα τοῦ συγγραφέα ποὺ παρουσιάζουν τὴν ὀδύνη καὶ τὴ θυσία ἀνθρώπων ποὺ προσφέρουν τὸν ἑαυτό τους στοὺς ἄλλους καὶ συγχωροῦν τὶς ἀδυναμίες καὶ τὰ πάθη τῶν ἄλλων στὸ πλαίσιο μιᾶς ἐν Χριστῷ ζωῆς. Ὁ Παπαδιαμάντης ἀφηγεῖται τὴν ἀνθρώπινη πραγματικότητα μὲ εἰλικρίνεια, δὲν ὠραιοποιεῖ κάτι καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ οἱ ἀφηγήσεις του εἶναι «θεαματικές», εἶναι πραγματικές, ἔχουν ἐναλλαγές καὶ ἀνατροπές, ἰδιαίτερους ἀνθρώπινους χαρακτήρες καὶ προκαλοῦν συγκίνηση. Ἡ κριτικὸς Susan Sontag παρατηρεῖ: «Τὸ θεαματικὸ ὅμως ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο μέρος τῶν θρησκευτικῶν ἀφηγήσεων μέσα ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔχει γίνει κατανοητὴ ἡ ὀδύνη, σχεδὸν στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς δυτικῆς ἱστορίας»⁶. Μὲ ἄλλα λόγια, οἱ ἀφηγήσεις τοῦ Παπαδιαμάντη ἐγγράφονται στὴ βιβλικὴ ἀφήγηση καὶ συνδέονται μὲ τὴν Ὁρθοδοξία ἐπὶ τῇ βάσει ἀπλῶς καὶ μόνο τῆς παρουσίας τοῦ θέματος τῆς πραγματικῆς ὀδύνης καὶ συγχώρεσης στὰ διηγήματά του.

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀφήγησης τῆς ὀδύνης καὶ τῆς συγχώρεσης εἶναι «Ὁ γάμος τοῦ Καραχμέτη». Στὸ πλαίσιο τῆς ἀνάλυσής μας ἐστιάζουμε

4. ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΣ ΖΗΣΙΜΟΣ, «Παπαδιαμάντης Α' -Β'» στὸ *Μελέτες Α'*, 2η ἐκδοση, ἐκδ. Δόμος καὶ Μουσεῖο Μπενάκη, Ἀθήνα 2007.

5. ΓΚΑΝΑΣ Π. ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ, «Παπαδιαμάντης καὶ Ὁρθοδοξία: ἀπὸ τὸ μῦθο στὴ μαρτυρία», *Νέα Ἔστια* 1846 (2011), σελ. 37-62.

6. SONTAG SUSAN, *Παρατηρώντας τὸν πόνο τῶν ἄλλων*, μτφρ. Σεραφεῖμ Βελέντζας, ἐκδ. Scripta, Ἀθήνα 2003, σελ. 86.

στό χαρακτήρα της Σεραϊνῶς, ἡ ὁποία μένει στό γάμο της πιστή ἀκόμα καί ὅταν ὁ σύζυγός της γίνεται δίγαμος. Μὲ ὑπομονή δέχεται τὸν δικό της σταυρὸ καὶ δὲν προδίδει τὸ μυστήριό τοῦ γάμου καὶ τὴν ἔνωσή της μὲ τὸ νυμφίό Χριστό, μὲ τὸν ὁποῖο ἐνώνεται μυστηριακά στό πλαίσιο τοῦ γάμου της μὲ τὸν Κουμπή. Αὐτὸ πού ἔχει σημασία γι' αὐτὴν τὴ γυναῖκα εἶναι νὰ μὴν προδώσει τίς δικές της ἀρχές καὶ τὴ δική της πίστη καὶ ἐλπίδα μὲ βάση τὴν ἀγάπη πού ἔχει γιὰ τὸ Χριστό. Αὐτὴ ἡ ἀγάπη ἐκφράζεται καὶ στὴν ἀγάπη πού δείχνει πρὸς τὴ δευτέρη σύζυγο τοῦ ἀντρα της καὶ πρὸς τὸν ἴδιο τὸν δίγαμο, ἀλλὰ καὶ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο δέχεται νὰ φροντίσει τὰ παιδιὰ πού ἀπέκτησε ὁ ἀντρας της μὲ τὴ δευτέρη γυναῖκα του.

Στὸ διήγημα διακρίνουμε τὴ βιβλικὴ διήγηση τοῦ θείου πάθους, τῆς σωτηρίας καὶ τῆς ἀγιότητος. Ὅπως ὁ Χριστὸς θυσιάζεται γιὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς συγχωρεῖ, ἔτσι καὶ ἡ Σεραϊνῶ θυσιάζεται γιὰ τοὺς ἄλλους, δείχνει ἔμπρακτα τὴν ἀγάπη της καὶ τοὺς συγχωρεῖ. Ὅταν μετὰ πεθαίνει, ἐπιβεβαιώνεται ἡ ἀγιότητά της, καθὼς τὰ κόκκαλά της εὐωδιάζουν.

Στὶς θετικὲς θεολογικὲς προσεγγίσεις τοῦ Παπαδιαμάντη φαίνεται ὅτι οἱ θεολόγοι δικαιώνουν τὴν παρουσίαση τῆς ὀδύνης αὐτῆς, καθὼς τὴν ἐγγράφουν στὴ βιβλικὴ διήγηση. Μὲ ἄλλα λόγια, μὲ συγκίνηση, εὐλάβεια καὶ δέος ἐρμηνεύουν τὴ θυσία τῆς γυναῖκας, ὅπως καὶ ἄλλων ταπεινῶν χαρακτήρων, ὡς μίμηση τῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ. Μὲ τὰ λόγια τοῦ π. Εὐάγγελου Γκανᾶ, «οἱ ἥρωες τοῦ Παπαδιαμάντη, αὐτοὶ πού ἀποτελοῦν τὸ λῆμμα τῆς κοινότητάς τους, παρουσιάζονται μὲ ἓνα τρόπο πού καθιστᾶ καθένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ διηγήματα ἓνα ἰδιότυπο, μετανεωτερικὸ συναξάρι»⁷.

Τὸ ἐρώτημα ὅμως πού θὰ ἤθελα νὰ ἐξετάσω εἶναι σχετικὸ μὲ τὸ ποιά εἶναι ἡ θεολογικὴ σημασία ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση καὶ τὴν παρατήρηση τοῦ πόνου καὶ τῆς θυσίας τοῦ ἄλλου (ἐν προκειμένῳ τῆς ἄλλης). Γιατί νὰ διαβάσω καὶ νὰ παρατηρήσω τὴ ζωὴ τῆς Σεραϊνῶς; Ὅπως φαίνεται νὰ προτείνει στό πρόσφατο ἄρθρο του γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη ὁ πατὴρ Εὐάγγελος Γκανᾶς, καὶ ἡ ἀνάγνωση (μὲ ἄλλα λόγια ἡ παρατήρηση) τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων ἔχει ἀξία⁸. Πράγματι, ἔχει εὐρέως ὑποστηριχθεῖ ὁ παιδαγωγικὸς χαρακτήρας τῆς ἀνάγνωσης ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνάγνωση ὡς τύπος ἠθικῆς/πνευματικῆς/θρησκευτικῆς ἀσκησης,

7. ΓΚΑΝΑΣ Π. ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ, «Παπαδιαμάντης καὶ Ὁρθοδοξία: ἀπὸ τὸ μῦθο στὴ μαρτυρία», σελ. 60.

8. Στὸ ἴδιο, σελ. 45-47, 62.

μέσω τῆς ὁποίας οἱ ἀναγνώστες μαθαίνουν νὰ συναισθάνονται τοὺς ἄλλους καὶ νὰ σέβονται τὴν ἑτερότητα, ἐνῶ ταυτόχρονα οἱ ἴδιοι ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ καλλιεργοῦν τὶς δικές τους πνευματικὲς καὶ γνωσιακὲς ἀρετές⁹. Στὸ πλαίσιο μάλιστα τῶν σύγχρονων λογοτεχνικῶν θεωριῶν τῆς πρόσληψης τῶν κειμένων, ποὺ τονίζουν τὸν ρόλο καὶ τὴν εὐθύνη τῶν ἀναγνωστῶν στὴν ἐρμηνευτικὴ διαδικασία καὶ στὸ προῖον αὐτῆς, ἔχουμε καὶ ἐμεῖς ὑποστηρίξει ὅτι ἡ ἐρμηνεία μας ἐκφράζει καὶ τὴ δική μας (προϋπάρχουσα) ἠθικὴ στάση ἀπέναντι σὲ διάφορα ζητήματα καὶ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν πίστη μας (ἢ ὄχι) στὸ Χριστό. Διαφορετικὴ εἶναι δηλαδὴ μία ἐν Χριστῷ ἀνάγνωση ἀπὸ μία ἐρμηνεία ποὺ γίνεται ἐρήμην τῆς θεολογικῆς ὀπτικῆς καὶ πίστεως¹⁰. Ἀλλὰ καὶ ὅταν γίνεται μία θεολογικὴ ἀνάγνωση ἐνὸς κειμένου, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ πιθανὴ θεολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ συγκεκριμένου κειμένου. Ἡ θεολογικὴ ἐρμηνεία ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὶς θεολογικὲς προϋποθέσεις μας καὶ ἡ θεολογικὴ ἀποτίμηση ἀπὸ τὸ εἶδος θεολογίας ποὺ κάποιος κάνει. Γιὰ παράδειγμα, διαφορετικὰ θὰ διαβάσει ἕνας θεολόγος τῆς ἀπελευθέρωσης τὰ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη ποὺ περιγράφουν χαρακτήρες νὰ θυσιάζονται καὶ νὰ συγχωροῦν, καὶ διαφορετικὰ ἐκείνοι οἱ θεολόγοι καὶ κριτικοὶ ποὺ τονίζουν τὴν ἀξία τοῦ σταυροῦ καὶ τῆς θυσίας καὶ συχνὰ μάλιστα μὲ σαδομαζοχιστικὴ διάθεση ταυτίζονται τὸ μεγαλεῖο τῆς γυναίκας μὲ τὴ στωικότητα μὲ τὴν ὁποία οἱ γυναῖκες ὑπομένουν τὸ σταυρὸ τους καὶ μένουν πιστὲς στὸν Χριστό¹¹.

Σὲ αὐτὴ τὴ μελέτη θὰ ἤθελα νὰ ἐντάξω τὴν ἐρμηνεία μου στὴν ὀπτικὴ μιᾶς θεολογίας τῆς ἀπελευθέρωσης. Στὸ πλαίσιο μιᾶς τέτοιας ἐρμηνείας, τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴ θεολογικὴ σημασία τῆς παρατήρησης τοῦ πόνου τῶν ἄλλων ἀλλὰ καὶ τῆς συγχώρεσης καὶ τῆς ἀγάπης ποὺ αὐτοὶ δίνουν στους ἄλλους ἀνθρώπους, πρέπει νὰ τεθεῖ ἐκ νέου ὡς ἐξῆς: ποιὸς ὁ λόγος νὰ παρατηρῶ τὸν πόνο τῶν ἄλλων, ἂν δὲν μπορῶ νὰ κάνω κάτι γιὰ νὰ τὸ ἀλλάξω αὐτό; Ποιὸς ὁ λόγος νὰ διαβάξω μία ἀφήγηση ποὺ μιλάει γιὰ τοὺς σταυροὺς τῶν ἄλλων ἀνθρώπων;

9. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλέπε ιδιαίτερα NUSSBAUM MARTHA, *Love's Knowledge: Essays on Philosophy and Literature*, Oxford University Press, Oxford 1990.

10. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΥΠΡΙΟΥ ΣΠΥΡΙΔΟΥΛΑ, *Κείμενα γιὰ τὸ τίποτα: Μία συνάντηση θεολογίας καὶ λογοτεχνίας μὲ ἀφορμὴ τὰ ἔργα τοῦ Σάμουελ Μπέκετ*, ἐκδ. Ἄρμος, Ἀθήνα 2009, σελ. 143-153.

11. Ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος στὶς Ρωμὲς θαυμάζει καὶ ἐκτιμᾷ θετικὰ τὸν τύπο γυναίκας ποὺ παρουσιάζει ὁ Παπαδιαμάντης, καθὼς οἱ γυναῖκες του μὲ παρησία καὶ καρτερικότητα ἀποδέχονται τὴν ὀδύνη τῆς ὑπαρξῆς καὶ δὲν προσπαθοῦν μάταια νὰ τὴν ὑπερβοῦν. ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΣ ΖΗΣΙΜΟΣ, «Ρωμίες» στὸ *Μελέτες Α΄*.

Διαβάζοντας την αφήγηση για τὸ σταυρὸ τοῦ Χριστοῦ ἀντιλαμβάνεται κάποιος τὴν ὁδὸ τῆς μίμησης τοῦ Χριστοῦ. Σὲ ἓνα κείμενό της ἡ ἁγία Μαρία Σκομπτσόβα ἀναφέρει ὅτι ὁ Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου ἔδειξε στοὺς κατὰ σάρκα ἀδελφούς Του ἓνα ... μονοπάτι ἐλευθερίας καὶ ὑπευθυνότητας. Τοὺς εἶπε ὅτι θὰ θεωθοῦν ὅταν θὰ ἄρουν ἐλεύθερα καὶ ὑπεύθυνα τοὺς σταυρούς τους στοὺς ὤμους τους¹². Στὸ διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη παρατηροῦμε τὴν (ἂς δεχτοῦμε καὶ ἂς ἐλπίζουμε ὅτι ἰσχύει) ἐλεύθερη πορεία μιᾶς γυναίκας πρὸς τὸ Γολγοθᾶ καὶ καλούμαστε νὰ μιμηθοῦμε τὸ παράδειγμά της. Στὸ πλαίσιο ὅμως μιᾶς ἀπελευθερωτικῆς θεολογίας, καλούμαστε νὰ συναισθανθοῦμε τὸν πόνο τῆς γυναίκας καὶ νὰ διαμαρτυρηθοῦμε, προκειμένου νὰ ἀλλάξουμε τὶς συνθήκες ποὺ τὸν προκαλεσαν καὶ ὄχι νὰ τὸν δικαιώσουμε ἀπλῶς καὶ μόνο, γιατί ἐσχατολογικὰ θὰ ἀποκατασταθεῖ αὐτὴ ἡ γυναῖκα καὶ τὰ κόκκαλά της θὰ δηλώσουν τὴν ἁγιότητά της. Κάτι τέτοιο θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε σὲ ἓναν θεολογικὸ σαδισμό, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο εὐχαριστιέται ὁ Θεὸς νὰ ὑποφέρουμε, καθὼς ξέρει ὅτι μετὰ θὰ δικαιωθεῖ ὁ κάθε σταυρωμένος. Οὔτε ὅμως μποροῦμε νὰ ἀποδεχθοῦμε τὸν πόνο καὶ νὰ τὸν καλοδεχθοῦμε ὅποτε τὸν βλέπουμε, ἐπειδὴ ἡ ὑποταγὴ γίνεται πηγὴ ἡδονῆς γιὰ τοὺς πιστοὺς δικαιώνοντας ἓναν θεολογικὸ μαζοχισμό, ὅπως τὸν περιέγραψε ὁ Freud¹³. Ἐπομένως, στὸ πλαίσιο μιᾶς ἀπελευθερωτικῆς θεολογίας καλούμαστε νὰ μιμηθοῦμε τὴ μητέρα τοῦ Χριστοῦ καὶ νὰ μὴν παρακολουθοῦμε μὲ ἀπάθεια τὸν πόνο τῶν ἄλλων ὡς ἀναπόσπαστο μέρος τῆς φθαρτῆς μας φύσης, τῆς κτιστότητας τοῦ κόσμου καὶ τῆς γενικῆς ροπῆς πρὸς τὴν ἁμαρτία. Ἡ ἁγία Μαρία Σκομπτσόβα ἐξηγεῖ τί σημαίνει ἡ μίμηση τῆς μητέρας τοῦ Θεοῦ: σημαίνει νὰ αισθανθοῦμε τὸν σταυρὸ καὶ τὸν Γολγοθᾶ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ὅπως ἡ Παναγία ἔνωσε σὰν ρομφαία (Λκ. 2:35) στὴν καρδιά της τὸ σταυρὸ τοῦ παιδιοῦ της¹⁴. Ἐπομένως, δὲν μποροῦμε ἐν Χριστῷ νὰ μένουμε ἀπαθεῖς ἐνώπιον τοῦ πόνου καὶ τῆς θλίψης τῶν ἄλλων, ἀλλὰ ὀφείλουμε νὰ παραμένουμε ἀσυμβίβαστοι μέσα στὴν ἀδικία καὶ τὸν σκληρὸ κόσμο, καθὼς πέ-

12. ΑΓΙΑ ΜΑΡΙΑ ΣΚΟΜΠΤΣΟΒΑ (1891-1945), *Ἡ θυσία τοῦ ἀδελφοῦ*, μτφρ. Μελίτα Ἀντωνιάδου, ἐκδ. Δορκάς, Ἀθήνα 2007, σελ. 78-79.

13. SOELLE DOROTHEE, *Suffering*, μτφρ. Everett R. Kalin, Fortress Press, Philadelphia 1975, σελ. 22-23. Γιὰ τὸν Freud «ὅταν ὁ πιστὸς ἀναγκάζεται τελικὰ νὰ μιλήσει γιὰ τὶς “ἀνεξιχνίαστες βουλές” τοῦ θεοῦ, ὁμολογεῖ πὼς σὰν τελευταία παρηγοριὰ καὶ πηγὴ ἡδονῆς μέσα στὸν πόνο τοῦ ἔχει ἀπομείνει μόνο ἡ ἄνευ ὄρων ὑποταγὴ». ΦΡΟΥΝΤ ΣΙΓΚΜΟΥΝΤ, *Ὁ πολιτισμὸς πηγὴ δυστυχίας*, ἐκδ. Ἐπίκουρος, Ἀθήνα 1974, σελ. 24.

14. ΑΓΙΑ ΜΑΡΙΑ ΣΚΟΜΠΤΣΟΒΑ (1891-1945), *Ἡ θυσία τοῦ ἀδελφοῦ*, σελ. 83.

ρα ἀπὸ τὸ σταυρὸ τοῦ Χριστοῦ καὶ ὄσων ἐν Χριστῷ σταυρώνονται (αὐτῶν ποὺ ἀδίκως πάσχουν καὶ θλίβονται) ἀνατέλλει ὁ ἥλιος τῆς ἀνάστασης. Ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ Jürgen Moltmann (Γιούργκεν Μόλτμαν), ἡ ἐλπίδα τῆς ἀνάστασης «ἐνθαρρύνει, ὥστε νὰ μὴν παραδώσει κανεὶς τὰ ὄπλα μπροστὰ στὸ ἀναπόφευκτο καὶ μὴ ἀναστρέψιμο τῶν συνθηκῶν, ἀλλὰ νὰ ὀρθώσει τὸ ἀνάστημά του διαμαρτυρούμενος»¹⁵.

Ἡ διαμαρτυρία ἐνώπιον τοῦ πόνου τῶν ἄλλων καὶ τῆς σκληρότητας τοῦ κόσμου δὲν σημαίνει σὲ καμία περίπτωση ἄρνηση τῆς πραγματικότητας τοῦ κόσμου καὶ τῆς φθαρτότητας τῆς κτίσης. Ἀντίθετα, ἡ διαμαρτυρία βασίζεται στὴν ἀποδοχή τοῦ κόσμου ἔτσι ὅπως εἶναι καὶ στὴν κατανόησή του ὡς δεδομένου δώρου μὲ τὴν προσδοκία τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Διαμαρτύρεται μπροστὰ στὴν ἀδικία ἐκεῖνος ὁ ὅποιος ἐλπίζει στὴν αἰώνια ζωὴ καὶ γιὰ τὸν ὅποιο ἡ ἀποτυχία νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴν πρόσκληση (ἐμμεση μέσῳ τῆς θλίψης ποὺ διαρκῶς παρατηρεῖ στὰ πρόσωπα τῶν ψυχολογικῶς ἢ σωματικῶς πασχόντων καὶ ἄμεση μέσῳ τῆς ἐκκωφαντικῆς κραυγῆς τῶν ἀδίκως σταυρωμένων) θὰ ἔχει συνέπειες στὴ συνείδησή του. Ὁ π. Δημήτριος Στανιλοάε παρατηρεῖ ὅτι «ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς μίλησε γιὰ τέτοιες συνέπειες, ὅταν ὑποσχέθηκε τὴν οὐράνια βασιλεία σὲ ὄσους ἀνταποκρίθηκαν στὸ κάλεσμα τῶν πεινασμένων, τῶν καταπιεσμένων, τῶν ἀσθενῶν, καὶ τὸ αἰώνιο πῦρ σὲ ἐκείνους ποὺ δὲν τοὺς ἀπάντησαν. Μᾶς δείχνει, ἐπιπλέον, ὅτι ἡ εὐθύνη μας ἀπέναντι στοὺς ἄλλους εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν εὐθύνη ποὺ ἔχουμε ἀπέναντι στὸν ἴδιο (Ματθ. 25)»¹⁶. Ὅπως εἶπα καὶ πιὸ πάνω, ἡ διαμαρτυρία ἐνώπιον τοῦ πόνου καὶ τῆς θλίψης τῶν ἄλλων καὶ τῆς σκληρότητας τοῦ κόσμου δὲν σημαίνει ἄρνηση τῆς πραγματικότητας καὶ τῆς οἰκουμενικότητας τῆς θλίψης καὶ τῆς φθορᾶς. Σημαίνει ὑπεύθυνη στάση ἐνώπιον συγκεκριμένων γεγονότων (συμβάντων), σημαίνει διάκριση θύτη καὶ θύματος καὶ συμπόνια γιὰ τὸ θῦμα, ἡ ὁποία συμπόνια μὲ τὴ σειρά της προϋποθέτει ἕνα δεσμό ἐνότητας ἀνάμεσα σὲ ἐκεῖνον ποὺ ὑποφέρει καὶ σὲ ἐκεῖνον μὲ τὸν ὅποιο μοιράζεται τὰ δεινά του καὶ γιὰ τὸν ὅποιο ὁ σταυρὸς τῶν ἄλλων γίνεται ρομφαία στὴν καρδιά του (μιμούμενος ὄχι μόνο τὸν Χριστὸ ἀλλὰ καὶ τὴ μητέρα τοῦ Θεοῦ).

15. MOLTSMANN JÜRGEN, «Ὁ Θεὸς τῆς ἐλπίδας καὶ ἡ θεολογία τῆς ἐλπίδας», *Σύναξη* 118 (2011), σελ. 14.

16. ΣΤΑΝΙΛΟΑΕ Π. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, «Ἡ χριστιανικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ αἶσθημα εὐθύνης», *Σύναξη* 118 (2011), σελ. 8.

Έπανερχόμενη στο κεντρικό ερώτημα σχετικά με τη θεολογική σημασία της παρατήρησης του πόνου των άλλων και πιο συγκεκριμένα στην υπό εξέταση περίπτωση της ανάγνωσης της ζωής της Σεραϊνώς, ισχυρίζομαι ότι η ανάγνωση και η έρμηνεία μπορεί να γίνει μέσω της αφύπνισης μέσα μας της ευθύνης για τους άλλους. Η θεολογική σημασία του διηγήματος του Παπαδιαμάντη δέν εξαντλείται στη διαπίστωση ότι οι αφηγήσεις του εγγράφονται στη βιβλική αφήγηση του θείου πάθους. Ούτε εξαντλείται στο θαυμασμό της «θεαματικής» οδύνης ενός γυναικείου χαρακτήρα και της εν συνεχεία συγχώρεσης εκ μέρους της όσων την βασάνισαν. Όπως τα λόγια του Χριστού και η βιβλική αφηγηματική μαρτυρία ότι ο Χριστός υποφέρει με εκείνους που υποφέρουν σε τέτοιο σημείο που θυσιάζεται για χάρη τους αφυπνίζουν την ευθύνη μας κάθε φορά που τα διαβάζουμε ή τα ακούμε, έτσι και η ανάγνωση του πάθους της Σεραϊνώς μάς αφυπνίζει και μάς υπενθυμίζει ότι «στον όριζοντα της ανάστασης του σταυρωμένου Χριστού, η ζωή μέσα στην ιστορία γίνεται εντεταλμένο έργο, μία επιταγή, μία αποστολή. Η υπόσχεση [της ανάστασης] μάς ανοίγει τα μάτια για τις δυνατότητες της ιστορίας και τους στόχους που πρέπει να επιτύχουμε. ... Η *promissio*, την οποία ανοίγει για μάς το μέλλον του Θεού, ακολουθείται από την *mission* μέσα στην ιστορία, έτσι ώστε να μπορούμε να προγευόμαστε αυτό το μέλλον όσο είναι δυνατόν και έτσι ώστε το μέλλον να μπορεί να διαμορφωθεί υπό το φως αυτού του οράματος»¹⁷.

Η ανάγνωση του διηγήματος του Παπαδιαμάντη υπό το φως της υπόσχεσης της Βασιλείας του Θεού και της αιώνιας ζωής μάς καλεί να αλλάξουμε τις συνθήκες που οδηγούν όχι μόνο τη Σεραϊνώ στο πάθος αλλά και τη δεύτερη γυναίκα του Κουμπή στην οδύνη ενός εκβιασμένου γάμου και να συμπαρασταθούμε έμπρακτα στα πάσχοντα πρόσωπα αναγνωρίζοντας στη δική μας (ως όφειλουμε και μπορούμε) σύγχρονη έλλαδική συγκυρία το πρόβλημα των διαφόρων μορφών ένδοικογενειακής βίας, το ζήτημα της έλλειψης πρόνοιας για τις γυναίκες που ασχολούνται με τις οικιακές εργασίες και την ανατροφή των παιδιών, τις στερεοτυπικές αντιλήψεις για τους έμφυλους ρόλους, την ισχύουσα ανδρική έξουσία και προτεραιότητα αλλά και τον περιορισμό της μητρότητας σε καθαρά βιολογικό επίπεδο.

Η Σεραϊνώ ανέλαβε εν Χριστώ το δικό της σταυρό και θυσιάστηκε στο όνομα της αγάπης που έμπρακτα έδειξε προς όλους και γι' αυτό άγιασε στο διήγη-

17. MOLTSMANN JÜRGEN, «Ο Θεός της έλπίδας και η θεολογία της έλπίδας», σελ. 21.

μα. Ἐμεῖς ὅμως ὡς ἀναγνώστες ἔχουμε εὐθύνη νὰ διακρίνουμε τὸ θύμα (ἢ τὰ θύματα) ἀπὸ τὸ θύτη, τὴ σκληρὴ κοινωνία ἀπὸ τὰ ἐκάστοτε ἐξιλαστήρια θύματα ποὺ θυσιάζονται στὸ ὄνομα συχνὰ τῆς (ἀνθρώπινης) νομιμότητας καὶ νὰ διαμαρτυρηθοῦμε γιὰ τὴν ἀδικία. Ὁ θαυμασμός καὶ ἡ «ἀποθέωση» τῆς γυναικειᾶς θυσίας χωρὶς διαμαρτυρία καὶ ἀγώνα γιὰ μεταμόρφωση τοῦ κόσμου ὑποθάλλουν ἕναν θρησκευτικὸ σαδισμό, ὁ ὁποῖος καθίσταται ἰδιαίτερα προβληματικὸς θεολογικά, ὅταν ἔχει καὶ μία ἔμφυλη διάσταση. Πιὸ συγκεκριμένα, φαίνεται ὅτι ἡ γυναίκα συνδέεται συχνὰ μὲ τὴν ὀδύνη καὶ γιὰ πολλοὺς ὁ πόνος τῶν γυναικῶν καθίσταται ὁ κατεξοχὴν πόνος. Ἡ ὄντολογικὴ ὅμως ἀποδοχὴ τῆς γυναικειᾶς ὀδύνης ποὺ τὴν καθιστᾷ ἀναπόφευκτη ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι εἶναι στὴ φύση τῆς γυναίκας ἡ ὀδύνη καὶ ὅτι ἀπὸ τὴ φύση τῆς ἡ γυναίκα εἶναι πιὸ ἱκανὴ νὰ συγχωρεῖ, δὲν ὀδηγεῖ στὴν ἐν Χριστῷ μεταμόρφωση τοῦ κόσμου ὑπὸ τὴν προοπτικὴ τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ἀντίθετα, δικαιώνει μὲ τὸν πιὸ ἀπ-Ἀνθρώπο (ἀντί-Χριστὸ δηλαδή) τρόπο τὴν ὑπάρχουσα πραγματικότητα τῶν φυλετικῶν καὶ ἄλλων διακρίσεων.

Οί μεταφράσεις του Παπαδιαμάντη «κατὰ τὸ θεῖον ρῆμα»

ΧΡΥΣΗΣ ΚΑΡΑΤΣΙΝΙΔΟΥ*

Ἡ μετατροπὴ ἑνὸς μέτριου πρωτογενοῦς ἔργου - ἢ, καλύτερα, ὁ μετασχηματισμός του - σὲ σημαντικό δευτερογενές, καθὼς ἐπίσης καὶ ἑνὸς σημαντικοῦ πρωτογενοῦς σὲ μέτριο δευτερογενές, δὲν εἶναι ἀσυνήθιστο φαινόμενο στὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ. Καὶ ἡ πρώτη καὶ ἡ δεύτερη κατηγορία συναρτῶνται κυρίως μὲ τὴν ποιότητα τοῦ ὑποκειμένου τῆς πολιτισμικῆς δημιουργίας. Στὴν πρώτη περίπτωση ἀναγκαία προϋπόθεση εἶναι τὸ μέγα τάλαντον, δηλαδὴ ἡ σφραγίδα τῆς δωρεᾶς καὶ ἡ ἐντελεχῆς ἀξιοποίησή τους. Στὴ δεύτερη περίπτωση, ἡ ἀγαθὴ προαίρεση - ἐφ' ὅσον ὑπάρχει - δὲν ἀρκεῖ. Ἡ σφραγίδα τῆς δωρεᾶς ἀποτελεῖ καὶ ἐδῶ προϋπόθεση ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ.

Οἱ σκέψεις αὐτὲς ἐνισχύονται καὶ ἀπὸ τὰ λεγόμενα τοῦ Ὀδυσσέα Ἐλύτη, ὁ ὁποῖος, ἀναφερόμενος στοῦ ἔργο καὶ εἰδικὰ στὴ γλώσσα τοῦ Παπαδιαμάντη, ὑποστηρίζει τὰ ἑξῆς: «Ἡ ποιητικὴ νοημοσύνη τοῦ Παπαδιαμάντη διατρέχει τὶς σελίδες του, συνεγείρει καὶ μαγνητίζει τὶς λέξεις, τὶς ὑποχρεώνει νὰ συναντηθοῦν σὲ μία φράση ὅπως ὁ ἀέρας τὰ λουλούδια σ' ἕναν ἀγρό»¹.

Τὸ θαυμαστὸ στοῦ ζήτημα ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ εἶναι πὼς ὁ,τι ἀναγνωρίζουν οἱ μελετητὲς στὴ λογοτεχνία τοῦ Σκιαθίτη ἀναγνωρίζεται εὐχερῶς καὶ στὶς μεταφράσεις του. «Πιάνει ἀσήμι καὶ συχνὰ τὸ μεταποιεῖ σὲ χρυσάφι» ἰσχυρίζεται ὁ Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος². Ὁ ἰδιοφυῆς χειρισμὸς τῆς γλώσσας ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη καταυγάζει τὰ πρὸς μετάφραση κείμενα, τὰ ὁποῖα εἶναι συχνὰ προϊόντα κατώτερης λογοτεχνικῆς παραγωγῆς, προερχόμενης ἀπὸ ἐλάσσονες συγγραφεῖς, ὅπως γιὰ παράδειγμα οἱ Jules Gastyne, Gustave Aimard, Arthur Matthey (ἢ Arthur Arnould). Ἡ μεταποίηση ἢ ἡ μετάπλαση τῶν ἔργων τους σὲ

* Ἡ Χρυσὴ Καρατσινίδου εἶναι Ἐπίκουρη Καθηγήτρια στοῦ Τμήμα Γαλλικῆς Γλώσσας καὶ Φιλολογίας τοῦ Α.Π.Θ.

1. ΕΛΥΤΗΣ ΟΔ., *Ἡ Μαγεία τοῦ Παπαδιαμάντη*, (4η ἐκδ.), Ἀθήνα, ἐκδ. «Γνώση», 1989, σ. 55.

2. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν.Δ., ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ ΛΑΜΠΡΙΝΗ, «Ὁ Παρδαλὸς Συρικτῆς τῆς Ἐμλίνης», Ἀθήνα, Νεφέλη, 2007, σ. 19.

δημιουργίες με ὑψηλὴ λογοτεχνικὴ ἀξία ὀφείλεται ἐν πολλοῖς καὶ στὸν ἐμπλουτισμὸ τῶν μεταφράσεων με λέξεις καὶ ἔκφρασεις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας ἀλλὰ καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας (βιβλικῆς καὶ ὑμνογραφικῆς) καὶ τῶν συνακόλουθων ὑψηλῶν νοημάτων ποὺ κομίζουν.

Ὁ Ἀπόστολος Ζορμπᾶς στὴ διδακτορικὴ του διατριβὴ ἀποδεικνύει με ἀσφάλεια «ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης χρησιμοποιεῖ [στὴ λογοτεχνία του] ἀπὸ τὴν ἀρχὴ σταθερὴ περίπου γλώσσα, με βασικὸ κοίτασμα, ἀπ' ὅπου ἀντλεῖ, τὴν ἐκκλησιαστικὴ γλώσσα»³. Ἡ μελέτη τῶν παπαδιαμαντικῶν μεταφράσεων μᾶς ὀδηγεῖ σὲ ἀνάλογη διαπίστωση, ποὺ ἀφορᾷ τὴ γλωσσικὴ ὁμοιογένεια τοῦ πρωτογενοῦς καὶ μεταφρασμένου ἔργου του ἀλλὰ καὶ τὴ χρῆση –με διάκριση– τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας στὴν ἀπόδοση τῶν γαλλικῶν διηγημάτων καὶ μυθιστορημάτων⁴.

Δύο ἀπὸ αὐτὰ τὰ μυθιστορήματα, Ὁ Ὀλωναῖος ἢ ὁ υἱὸς τῆς τρικυμίας, τοῦ Gustave Aimard καὶ Ὁ πλοίαρχος Λαπάντας, ποὺ ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ προηγούμενου, συγκαταλέγονται στὶς πρώιμες γαλλικὲς μεταφράσεις τοῦ Παπαδιαμάντη, δημοσιευμένες στὴν Ἐφημερίδα τὸ 1886, καὶ προσφέρουν ἓνα ἐξαίρετο δείγμα λεπτῶν μεταφραστικῶν χειρισμῶν, ποὺ διασώζουν τὰ ἀπειλούμενα νὰ καταποντιστοῦν (καὶ ἀφηγηματικά) πλοῖα τῶν χρυσοθήρων τῆς Καραϊβικῆς στὶς ἀπροσδόκητες καὶ ἀτέλειωτες περιπέτειές τους. Ὁ ἐξαντλητικὰ περιγραφικὸς λόγος τοῦ Aimard «οἰκονομεῖται» ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη με συντακτικὴ λιτότητα στὴ διατύπωση, ἐνῶ οἱ ἀναφορὲς στὴν ἐκκλησιαστικὴ γλώσσα προσδίδουν στὸ κείμενο μοναδικὴ ταυτότητα.

Οἱ πηγὲς ἀπὸ ὅπου ἀντλεῖ ὁ μεταφραστὴς Παπαδιαμάντης τοὺς ἐκκλησιαστικούς ὄρους εἶναι κατὰ κύριο λόγο βιβλικὰ χωρία, τὰ Μηναῖα καὶ οἱ Ψαλμοί, ἐνῶ δὲν εἶναι σπάνιες οἱ περιπτώσεις ὅπου μία λέξη ἢ ἔκφραση ἀπαντᾷ καὶ στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία καὶ ἐπομένως ἡ πηγὴ ἀνιχνεύεται δυσκολότερα, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ λέξη «ὀθόνη» με ἀναφορὰ στὸν Ὅμηρο⁵ ἀλλὰ

3. ΖΟΡΜΠΑΣ ΑΠ., *Ἡ Γλώσσα τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῶν Λειτουργικῶν Βιβλίων* στὸ Ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, διδ. διατριβή, Ἀθήνα, Τμῆμα Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1991, σ. 618.

4. Ὄφειλουμε εὐχαριστίες στὸ συνάδελφο κ. Παναγιώτῃ Ὑφαντῇ, ἐπίκουρο καθηγητὴ στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Α.Π.Θ., γιὰ τὴ συνδρομὴ του στὴν ἀνίχνευση τῶν πηγῶν καὶ τὴν ἀποσαφήνιση θεολογικῶν ὄρων καὶ ζητημάτων. Ἡ παρούσα ἐργασία ἀποτελεῖ τμῆμα μᾶς εὐρύτερης μελέτης γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ γλώσσα στὶς μεταφράσεις τοῦ Παπαδιαμάντη ἐκ τοῦ γαλλικοῦ ποὺ ἐκπνεῖται σὲ συνεργασία με τὸν κ. Παναγιώτῃ Ὑφαντῇ.

5. ΟΜΗΡΟΣ (Ὀδ. Η 107): «καιρουσσέων δ' ὀθονέων ἀπολείβεται ὑγρὸν ἔλαιον».

και στις Πράξεις των Ἀποστόλων (10,11): «και θεωρεῖ τὸν οὐρανὸν ἀνεωγμένον, και καταβαῖνον ἐπ' αὐτὸν σκευὸς τι ὡς ὀθόνην μεγάλην». Στὴ μετάφραση ἡ λέξι συνδυάζεται μὲ τὸ ἐπίθετο «σινική» γιὰ νὰ ἀποδώσει τὴ γαλλικὴ ἔκφραση «un cône de Chine», δηλαδή ἕνα λεπτὸ μεταξωτὸ ὕφασμα. Ὁ Ὀλωναῖος - κεντρικὸς ἥρωας τοῦ ὁμώνυμου μυθιστορήματος - δίνει ὡς δῶρο στὴ σύζυγο τοῦ Πέτρος Γάρτσιας «ἐνώπια και μίαν σινικὴν ὀθόνην» (68/18β)⁶.

* * *

Οἱ παρεμβάσεις τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν περιορίζονται στὶς λεξιλογικὲς προσαρμογὲς ἀλλὰ ἐπεκτείνονται και στὴ διατύπωση θέσεων ποὺ ἀφοροῦν ζητήματα θεολογικά. Ἔχει σχεδὸν καθολικὴ ἐφαρμογὴ στὶς μεταφράσεις ἡ φιλάνθρωπη στάση τὴν ὁποία υἰοθετεῖ ὁ Παπαδιαμάντης γιὰ τοὺς μυθιστορηματικούς του ἥρωες. Διακρίνουμε δὲ και περιπτώσεις ὅπου ἡ μακροθυμία του ἐκφράζεται μέσα ἀπὸ τὴ θεολογικὴ προοπτικὴ τῆς μετάνοιας και τοῦ θεοῦ ἐλέους. Στὸ παράδειγμα ποὺ ἀκολουθεῖ, ἡ σκηνὴ ἔχει ἕνα δραματικὸ τόνο, καθὼς περιγράφει τὶς ἐπισκέψεις ποὺ δέχεται ὁ μελλοθάνατος Ὁράτιος λίγο πρὶν ὀδηγηθεῖ στὸ κρατητήριο. Ὁ ἱερέας τοῦ ἀπευθύνει «θρησκευτικὰς παραμυθίας» και ὁ θεὸς του Λαρτίγ δίνει τὶς τελευταῖες του συμβουλές: «réconciliez-vous avec le ciel, si vous le pouvez!», ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ ὡς «συμφιλιωθεῖτε μὲ τὸν οὐρανὸ, ἂν μπορεῖτε». Ὁ Παπαδιαμάντης μεταφράζει: «Μετανοήσατε ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, διὰ νὰ εὕρητε ἔλεος» (160/37γ). Ἡ παρέμβαση τοῦ μεταφραστῆ μετατρέπει μίαν γενικόλογη και συμβατικὰ ἠθικολογικὴ παραίνεση σὲ εὐαγγελικὸ διακείμενο ὑπαρξιακοῦ βάρους, παραπέμποντας στὴν προτροπὴ τοῦ Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστῆ: «Μετανοεῖτε· ἤγγικε γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν» (Μτ. 3, 2).

Μὲ τὴν ἴδια διαδικασίαν «ἱεροποιήσης» τοῦ πρωτοτύπου, τὸ περιεχόμενο μιᾶς κοινότοπης διατύπωσης γίνεται φορέας τοῦ εὐαγγελικοῦ λόγου, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ ἀναφορὰ στὴν παραβολὴ τοῦ Λαζάρου και τοῦ πλουσίου ἀπὸ τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιο.

il refuserait de me jeter cette bouchée, que l'on ne refuse pas, même à un chien.

και βεβαίως θὰ ἠρνεῖτο νὰ μοὶ ρίψη τὰ ψυχία ἐκεῖνα τῆς τραπέζης του, τὰ ὁποῖα συνήθως ρίπτουσιν εἰς τοὺς σκύλους?
(Λαπ., 145/33[2]α)

6. Τὰ ἀποσπάσματα τῶν μεταφράσεων στὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχει ἔνδειξη προέρχονται ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα Ὁ Ὀλωναῖος. Τὸ μυθιστόρημα Ὁ πλοίαρχος Λαπάντας συντομογραφεῖται ὡς Λαπ.

7. Ἡ ὑπογράμμιση στὰ ἀποσπάσματα τῶν μεταφράσεων ποὺ παρατίθενται στὴν ἐργασία εἶναι δική μας.

Πρβλ. «καὶ ἐπιθυμῶν χορτασθῆναι ἀπὸ τῶν ψυχίων, τῶν πιπτόντων ἀπὸ τῆς τραπέζης τοῦ πλουσίου» (Λκ. 16, 19-31).

Σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις οἱ λεξιλογικὲς ἐπιλογὲς καὶ οἱ μετατροπὲς ποὺ ἐπιφέρει ὁ Παπαδιαμάντης στὸ κείμενο ἔχουν θεολογικὴ καὶ ὄντολογικὴ ὑπόσταση καὶ ἐπιδέχονται μία συστηματικὴ προσέγγιση:

Bah! on trouverait un autre moyen et tout le monde y gagnerait, crois-le-bien.

Μπᾶ! μήπως εἶναι ἀνάγκη ν' αὐξάνεται καὶ νὰ πληθύνεται αἰωνίως ὁ ἀηδῆς καὶ ἠλίθιος οὗτος κόσμος! (182/44α)

Ἡ προσθήκη τοῦ χωρίου τῆς Γενέσεως χρησιμοποιεῖται μὲ τρόπο ὑπονοητικό. Οἱ λέξεις «ἀηδῆς» καὶ «ἠλίθιος» στοὺς ὁποίους πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ ἀντίστοιχα ἡ ἔννοια «πικρός» καὶ «ἀνόητος» χαρακτηρίζουν τὸν μεταπτωτικὸ κόσμο καὶ ἐπομένως ἡ παρέμβαση τοῦ Παπαδιαμάντη πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ ὡς θεολογικὸ σχόλιο γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν πηγὴ τοῦ ἀγαθοῦ.

Στοὺς ἀντίποδες ἀκριβῶς ἐνὸς κόσμου ποὺ ρέπει στὴ φθορὰ τοποθετεῖ ὁ Παπαδιαμάντης «τοὺς ἐκλεκτοὺς τοῦ Θεοῦ» μὲ μία εὐγλωττὴ προσθήκη ποὺ θεολογεῖ ὑποδοριῶς μὲν, εὐκρινῶς δέ:

ils éprouvaient [...] ce sentiment de mystérieuse vénération que l'homme ressent presque instinctivement pour ceux que Dieu semble avoir placés sous sa garde spéciale, en les privant de cette faculté intellectuelle dont il a doté la foule.

καὶ ἠσθάνοντο ἐν ἑαυτοῖς τὸν μυστηριώδη ἐκείνον σεβασμὸν, ὃν τρέφει ὁ ἄνθρωπος πρὸς τοὺς ἐκλεκτοὺς τοῦ Θεοῦ, τοὺς ἀπεστερημένους πάσης ἡδονῆς καὶ πάσης κακίας ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ καὶ τείνοντας ἀκουσίως πρὸς τὸ ἰδεῶδες καὶ τὸ ἄπειρον. (237/60γ)

Ἄπὸ τὴ μετάφραση παραλείπεται ἡ λέξη «ἐνστικτωδῶς» («*instinctivement*»), ἐνῶ προστίθεται ἓνα σχόλιο τοῦ μεταφραστῆ γιὰ νὰ ἐκδηλώσει τὸν συνειδητὸ σεβασμὸ στοὺς «ἐκλεκτοὺς τοῦ Θεοῦ», δηλαδὴ τοὺς Ἁγίους, τοὺς φίλους τοῦ Θεοῦ⁸.

8. Ὁ Παναγιώτης Ὑφαντῆς παρατηρεῖ ὅτι «Σύμφωνα πάντα μὲ τὶς ἀνθρωπολογικὲς σταθερὲς τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης καὶ τὶς λειτουργικὲς ἐμπειδιώσεις, αὐτὴ ἡ φιλία μὲ τὸν Θεὸ ταυτίζεται μὲ τὸ γεγονός τῆς ἀγιότητας». Βλ. *Κλήση, Πορεία, Μετοχή. Ἡ πνευματικὴ ὄντολογία τῆς χριστιανικῆς ἀγιότητας*, Ἀθήνα, ἐκδ. Ἄρμος, 2010, σ. 19.

Ἄναφορικά μὲ τὴν προσθήκη τοῦ Παπαδιαμάντη «ἀπεστερημένους πάσης ἡδονῆς καὶ πάσης κακίας», ὅπου διατυπώνονται σαφέστατα οἱ προϋποθέσεις ἀγιότητας, βλ. ἐπίσης ὙΦΑΝΤΗΣ Π., ὁ.π., σ. 151: «Σύμφωνα μὲ τὴν πνευματικὴ εὐφυΐα τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, ἂν ὑπάρχει κάποιος ποὺ μπορεῖ νὰ τεκμηριώσει τὴ συγγένεια τῶν ἐνεργειῶν τοῦ ἀνθρώπου μὲ ἐκεῖνες τοῦ Θεοῦ καὶ τὸν καθιστᾷ μιμητὴ καὶ μέτοχο τῆς θείας τελειότητος εἶναι ἡ ἀποφυγὴ κάθε εἴδους κακίας».

Ὁ ἀποστολικὸς λόγος ἀποτελεῖ συχνὰ τὸ συγκείμενο τῶν μεταφράσεων. Στὸ ἀπόσπασμα ποὺ παρατίθεται γίνεται διπλὴ ἀναφορὰ στὴν πρὸς Γαλάτας ἐπιστολὴ (6, 2 καὶ 2, 15). Στὴν ἴδια πρόταση ὁ Παπαδιαμάντης ἀνακαλεῖ τὴν Παύλεια διδαχὴ γιὰ ἀνοχὴ καὶ ταπεινοφροσύνη καὶ ἀνακινεῖ ταυτόχρονα τὸ ζήτημα τῆς ἀντιπαλότητος ἐθνικῶν καὶ χριστιανῶν: «Ἡμεῖς φύσει Ἰουδαῖοι, καὶ οὐκ ἐξ ἐθνῶν ἁμαρτωλοὶ» (Γαλ. 2, 15). Εἶναι προφανές ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης ἀναπαράγει τὴν ἀποστολικὴ διάκριση μὲ μίαν ἀποφθεγματικὴ διατύπωση ποῦ ἰσοδυναμεῖ μὲ ὁμολογία πίστεως:

on doit s'aider les uns les autres; nous ne sommes pas des *Gringos* nous autres, nous sommes des chrétiens;

Ἄλλήλων τὰ βάρη βαστάζετε· δὲν εἴμεθα ἐθνικοί, ἄπιστοι, εἴμεθα χριστιανοί. (Λαπ., 104/24[5]α)

Ἀπὸ τίς ἄμεσες ἢ ἔμμεσες ἀναφορὲς στὰ εὐαγγελικὰ χωρία, ἐπιλέγουμε μίαν σημαντικὴ προσθήκη ἀπὸ τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιο (5, 45) ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὴν πνευματικὴ προσήλωση τοῦ Παπαδιαμάντη στὸ «**θεῖο ρῆμα**», τὸ ὁποῖο ἐντάσσει μὲ πολλαπλὲς λεκτικὲς ἀποτυπώσεις στὶς μεταφράσεις του⁹:

précaution utilisée pendant la nuit contre les voleurs, de tout temps fort nombreux dans ces régions si généreusement chauffées par le soleil.

Τὴν προφύλαξιν ταύτην μεταχειρίζονται τὴν νύκτα ἐναντίον τῶν κλεπτῶν, πολυαριθμοτάτων πάντοτε εἰς τὰς θαλπερὰς ἐκεῖνας χώρας, ὅπου ὁ ἥλιος ἀνατέλλει ἐπὶ πονηροῦς καὶ ἀγαθοῦς, κατὰ τὸ θεῖον ρῆμα. (Λαπ., 109/25β)

Ἡ μετοχὴ στὴ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας καθορίζει σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τίς μεταφραστικὲς ἐπιλογὲς τοῦ Σκιαθίτη συγγραφέα. Ὁ ἐκκλησιαστικὸς καὶ λειτουργικὸς χρόνος φαίνεται πῶς ἐπηρεάζει συγχρονικὰ τὸν Παπαδιαμάντη στὴ μεταφραστικὴ του δραστηριότητα, καθὼς τὸν τροφοδοτεῖ μὲ στοιχεῖα ὑμνογραφικά, τὰ ὁποῖα παρεμβάλλει στὶς μεταφράσεις τῆς ἀντίστοιχης χρονικῆς περιόδου.

Ἡ μετάφραση τοῦ Ὀλωναίου ξεκινᾷ στὶς 11 Μαρτίου τοῦ 1886 καὶ ὁλοκληρώνεται στὶς 20 Ἰουνίου τοῦ ἴδιου ἔτους. Καλύπτει, ἐπομένως, μέρος τοῦ Τριωδίου, τίς Ἀκολουθίες τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου, τὴ Μεγάλῃ Ἑβδομάδα καὶ τὸ Πά-

9. Ὁ Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος ἐπισημαίνει τὴν προσθήκη τοῦ συγκεκριμένου εὐαγγελικοῦ χωρίου στὴ μετάφραση τοῦ μυθιστορήματος Ὁ πλοίαρχος Λαπάντας. Βλ. Παπαδιαμαντικά Τετράδια (Αφιέρωμα στὸ μεταφραστὴ Παπαδιαμάντη), τ. 7 (Ἄνοιξη 2006), («Ἐκκλησιαστικὸ λεξιλόγιο καὶ φράσεις», σ. 90).

σχα¹⁰. Τὰ δάνεια ἀπὸ τὴν Α΄ Στάση τῶν Οἴκων τῆς Θεοτόκου ἐπιβεβαιώνουν πὼς γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη ἡ λειτουργικὴ ζωὴ καὶ ἡ συγγραφικὴ δραστηριότη-
τα δὲν εἶναι δύο διαφορετικοὶ κόσμοι ἀλλὰ ὑπάρχουν ἐν ταῦτῳ.

–non pas sans avoir été salué par maintes καὶ ἀφοῦ ἤκουσεν ἀράς τινας (48/9γ)
malédiction

Πρβλ. «χαῖρε, δι ἧς ἡ ἀρὰ ἐκλείπει»

–Ces chemins [...] conduisaient, soit à de Αἱ ὁδοὶ αὐταί, [...] ἤγον ἡ εἰς εὐρείας ἀρού-
larges claires rous (303/78γ)

Πρβλ. «Χαῖρε, ἄρουρα βλασάνουσα εὐφορίαν οἰκιτριμῶν»

Ἄλλὰ καὶ τὸ «χαῖρε» ἀπαντᾶται στίς μεταφράσεις γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ τὸ γαλ-
λικό «adieu». Ὑπάρχουν μάλιστα περιπτώσεις, ὅπως αὐτὴ πού ἀκολουθεῖ καὶ
ἀραιογραφεῖται στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση, ὅπου δίνεται ἐσχατολογικὸς χαρα-
κτήρας:

il n'y a d'éternel que l'adieu prononcé par Μόνον τὸ χαῖρε θνήσκοντος χεῖλους εἶνε
une bouche mourante... αἰώνιον. (Λαπ., 17/5α)

Ἡ χαρὰ εἶναι αἰώνιος, «οὐκ [ἔστι] ἐκ τοῦ κόσμου» (Ιω. 8, 23) θυμίζοντας τὸ
εὐαγγελικὸ «καὶ εἶπεν αὐτοῖς· ὑμεῖς ἐκ τῶν κάτω ἐστέ, ἐγὼ ἐκ τῶν ἄνω εἰμί·
ὑμεῖς ἐκ τοῦ κόσμου τούτου ἐστέ, ἐγὼ οὐκ εἰμί ἐκ τοῦ κόσμου τούτου».

Χωρὶς κατ' ἀνάγκην νὰ ἀκολουθεῖ τὴν ἡμερολογιακὴ σειρὰ τῶν λειτουρ-
γικῶν κειμένων, εἶναι ἐμφανὲς ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης χρησιμοποιεῖ δάνεια στοι-
χεῖα ἀπὸ τὸν κανόνα τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ
καὶ ἀπὸ τοὺς ὕμνους τῶν Ἑγκωμίων ἀντίστοιχα:

–les deux hommes demeurèrent assez ἔμειναν ἐπὶ μακρὸν περιπτυσσόμενοι ἀλλή-
longtemps embrassés λους (65/14β)
–j'ai craint un instant de vous voir μήπως σᾶς ἴδω ἀπονεκρούμενον εἰς τὰς ἀγ-
trépasser entre mes bras. κάλας μου (150/34γ).

Πρβλ. μετὰ τὴν Α΄ Στάση τῶν Ἑγκωμίων: «τὸν ἐμὸν ἀπονεκρώσας νεκρωτὴν»

Στίς 169 ἐπιφυλλίδες πού συγκροτοῦν τὴ μετάφραση, ἡ παρουσία τοῦ λόγου
τῆς Ἐκκλησίας εἶναι συνεχῆς. Ἄλλοτε μὲ μορφὴ βιβλικῶν χωρίων, ὕμνογρα-
φικῶν καὶ ψαλμικῶν ἀποσπασμάτων καὶ ἄλλοτε μὲ τὴν παρεμβολὴ μεμονωμέ-
νων λέξεων ἐκκλησιαστικῆς προέλευσης ὅπως «ἀπολωλότα», «στέαρ», «διαρ-

10. Στὸ Ἰουλιανὸ ἡμερολόγιο τὸ Πάσχα ἐορτάζεται στὴ χρονικὴ περίοδο ἀπὸ 22 Μαρτίου
ἕως 25 Ἀπριλίου.

ρήδην», «σητοβρώτου», «μεγαλύνει», «ἔχει χειροτονηθεῖ», «παροδίτης», «συνεσκοτασμένος», δηλώνεται τὸ ὀρθόδοξο πνευματικὸ βίωμα τοῦ μεταφραστῆ. Ὁ Παπαδιαμάντης καὶ μέσω τῆς μεταφραστικῆς δημιουργίας του πραγματώνει τὸν ἀποστολικὸ λόγο: «ἀλλὰ τὰ πάντα καὶ ἐν πᾶσι Χριστός» (Κολ. 3, 11).

Ἡ λογικὴ τῆς ὑποκειμενικῆς ἔντασης τῶν μορφῶν: Ὑπὸ τὴν βασιλικὴν δροῦν τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΔΟΪΚΟΥ*

Μέσα στὴ σχέση τῆς μορφῆς του μὲ τὴ δική μας, κάθε ὄν πού μᾶς ἀποτείνεται, ἐνεργοποιεῖ βαθμούς τῶν ποιότητων τῆς ἔντασής του. Τούτῃ ἐδῶ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν τὸ ὄν ἀναπτύσσεται στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, στὸν ἐσωτερικὸ ἢ στὸ δυναμικὸ πεδίο τῆς συνάντησης μεταξὺ τῶν δύο, προωθεῖται ἀπὸ τὴν ἀόρατη βαθύτητα τοῦ ὄντος, στὶς ἐπιφάνειές του. Ἔτσι τὰ νοηματικὰ στοιχεῖα πού παράγονται κάθε φορὰ μέσα στὴν προαναφερόμενη σχέση, ἔχοντας ὡς φορέα τους τὴν ἔνταση¹ τοῦ ὄντος πού μᾶς ἀπευθύνεται ἀλλὰ καὶ τὴ δική μας, βρίσκουν αἰσθητὴ διέξοδο, δρόμο φανέρωσης, καθὼς ἐπιφανικοποιοῦνται². Προκειμένου νὰ συλλάβουμε -καὶ νὰ αἰσθανθοῦμε³- τὸ σχηματισμὸ μίας τέτοιας ὄντολογικῆς σχέσης, μποροῦμε -κατὰ τὴν ἄποψή μου- νὰ ἐνεργοποιήσουμε δύο κεντρικὲς μας δυνατότητες. Σύμφωνα μὲ τὴν πρώτη, ἢ ἀποδεικτικὴ μας σκέψη, θεωρώντας τὴν ἐπίπεδη φορὰ τῶν ἰχνῶν τῆς ἔντασης στὶς ἐπιφάνειες τῆς συνάντησης μὲ τὸ ὄν πού μᾶς ἀπευθύνεται, ἐπεξεργάζεται τὸ περιεχόμενον τῶν ἐπιφανειῶν, κατανοεῖ -σὲ βαθμούς πού, βέβαια, ποικίλλουν- τὶς ἐκφάνσεις τῶν τροπῶν τῆς συνάντησης καὶ τὰ ἀντίστοιχά τους ἀποτελέσματα καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ προσανατολίσει ἀνάλογα τὶς διαστάσεις τῆς ὑπαρξῆς μας, πού ἢ ἴδια -ἢ ἀποδεικτικὴ σκέψη- ἐκτιμᾷ ὅτι ἐμπλέκονται στὴν ὅλη διεργασία. Ἔτσι λειτουργεῖ

* Ὁ Παναγιώτης Δοῖκος εἶναι Ἐπίκουρος Καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας στὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης

1. Ἀναφέρομαι στὴν ἔνταση τῆς σχέσης πού παράγεται, τὴ βιωματικὴ, *συναισθηματικὴ* ἔνταση τῆς ἴδιας σχέσης, ὅπως ἡ τελευταία ἀναπτύσσεται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς συνάντησης μεταξὺ τῶν ὄντων - μορφῶν.

2. Ἐννοῶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὰ νοήματα, καθὼς συγκεκριμενοποιοῦνται, καθίστανται ὁρατὰ στὶς ἐπιφάνειες τῶν ὄντων πού συγκροτοῦν τὴν ὑπὸ συζήτησιν σχέση.

3. Ὅπως θὰ φανεῖ καὶ στὴ συνέχεια, ἡ σύλληψη τῆς σχέσης εἶναι σύμφυτη μὲ τὴν ἀντίστοιχη συναισθηματικὴ ἐμπειρία τῆς.

ή αναπαραστατική λογική, εκείνη που επικοινωνεί έξωτερικά με τις μορφές, εκλαμβάνοντας τις επιφάνειές τους ως επίπεδα καταγραφής πληροφοριών, δηλαδή χωρίς να τις αντιλαμβάνεται ως ανάγλυφους τόπους εμφάνισης των κυμάνσεων μίας ενδότερης ύπαρξι(α)κής έντασης. Σύμφωνα με τη δεύτερη από τις δυνατότητες που χρειάζεται να επισημανθούν, οι μορφές αισθάνονται αλλά και συλλαμβάνουν ή μία την άλλη, στο μέτρο που το όντολογικό βάθος των εντάσεων τους, φέροντας τα νοήματα της μορφικής σχέσης, ιδιαιοποιεί τη δυναμική του στις επιφάνειες των αντιστοίχων όντων. Κατά την ενεργοποίηση αυτής της δυνατότητας, το όν που μās αποτείνεται, χωρίς να αποσύρει την αντικειμενικότητά του (τά γνωρίσματά της εισρέουν απευθείας στον αντιληπτικό χωροχρόνο της συνάντησης), προωθεί την κίνηση του υποκειμένου βάθους του, με άλλα λόγια την (αθέατη) υποκειμενικότητα της έντασής του, έφ' όσον ή τελευταία συγκεκριμενοποιεί και φανερώνει τόσο την ισχύ της όσο και το νόημα της στις επιφάνειες της όντικής μορφής. Τούτες έδω μās προτείνονται, μās στοχεύουν, προ(σ)καλώντας την αντίστοιχη στοχαστική - στοχευτική διάσταση⁴ της μορφικής μας δύναμης⁵. Η ένδεχόμενη ανταπόκρισή μας σέ αυτή την πρό(σ)κληση ανοίγει την προοπτική όλοκληρώσεως της σχέσης μας με το όν που μās αποτείνεται, σέ δύο επίπεδα πραγματικότητας: άφ' ενός, στο επίπεδο της έξωτερικής, αντικειμενικής πραγματικότητας, τά χαρακτηριστικά της όποίας συνεχίζουν να ισχύουν κατά την παραγωγή της σχέσης· άφ' έτέρου, στο επίπεδο της έσωτερικής, (συν)υποκειμενικής πραγματικότητας, τό στίγμα και τό γίγνεσθαι της όποίας διέπονται άπό την (προαναφερθείσα) λογική της έντασης των μορφών που εκλύουν νόημα, που άναδύουν στοχαστικότητά⁶.

4. Έδω με ένδιαφέρει τό γνωσιολογικό και όντολογικό περιεχόμενο της έτυμολογικής συγγένειας μεταξύ των όρων “στοχάζομαι” και “στοχεύω”, “στοχεύομαι”. Βλ. ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ, *Λεξικόν άρχαίας έλληνικής γλώσσης*, Άθήνα, Βιβλιοπρομηθευτική, 1999, σ. 921.

5. “Όπως δείχνω και πιο κάτω, αναφέρομαι στήν ικανότητα του μορφικού στοιχείου να ένσωματώνει τό νοηματικό. Άς μου έπιτραπεί να παραπέμψω στή σχετική άνάλυση που έπχειρώ στις έργασίες: *Spirioza. Φαντασία, γνώση και προφητεία*, Άθήνα, Έλληνικά Γράμματα, 2000, “Η διεύρυνση του όρθολογικού και ή στοχαστική φαντασία”, στο Δημήτρα Σφενδόνη - Μέντζου (έπιμέλεια - εισαγωγή), *Φιλοσοφία των έπιστημών. Κείμενα άπό τό 10ο πανελλήνιο συνέδριο Φιλοσοφίας της Έλληνικής Φιλοσοφικής Έταιρείας*, Α.Π.Θ., 6-8 Μαΐου 2006, σσ. 199-204 και “Ο Έλύτης και ή άνατολική μεταφυσική”, *Φιλόλογος*, τεύχος 145 [άφιέρωμα: Όδυσσέας Έλύτης], Ιούλιος - Αύγουστος - Σεπτέμβριος 2011, σσ. 449-69 [στό έξής: ΠΔ (2011)], σσ. 460-1 και 468-1 (σημ. 82).

6. Βλ. σχετικά και την προηγούμενη σημείωση.

Ἡ λογική τούτης τῆς δεύτερης δυνατότητας σύλληψης καὶ βαθύτερης βίωσης τῆς υποκειμενικῆς ἔντασης τῶν μορφῶν δραματοποιεῖται μὲ ἕναν ἰδιοφυῆ, μεστό τρόπο ἀπὸ τὴν ἐνστικτώδη δύναμη τῆς στοχαστικῆς φαντασίας τοῦ Παπαδιαμάντη σὸ διήγημά του *Ὑπὸ τὴν βασιλικὴν δρῦν*⁷. Ὁ προεφηβικῆς ἡλικίας -ἔντεκα ἐτῶν- ἥρωας τοῦ ἔργου, ἀνα-ύλοποιώντας τὴ μυθολογικὴ ἀλήθεια τῆς γυναίκας - δέντρου (τῆς Ἀμαδρυάδος)⁸, εἰσέρχεται σὲ μία ἰδιάζουσα, ἐρωτικὴ καὶ μεταμορφωτικὴ σχέση μὲ τὴ μορφή μίας ἀγαπημένης του βελανιδιάς. Ἡ τελευταία, λειτουργώντας μέσα σὲ αὐτὴ τὴ σχέση, ἀναπτύσσει τὴν συναισθηματικὴ ἔνταση τῆς μορφῆς τῆς στὴν ἐξωτερικὴ καὶ τὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τοῦ ἥρωα, μὲ τὸ νὰ κλιμακώνει -μέχρι τὸ σημεῖο τῆς κορύφωσης- σὸ σῶμα καὶ τὸν ψυχισμό του τὴ βιωματικὴ σύζευξη τῶν νοημάτων τοῦ ἔρωτα καὶ τοῦ μεγαλείου. Θὰ παρακολουθήσω ἐδῶ τὶς ποιότητες τῶν φάσεων τῆς ἐν λόγω κλιμάκωσης, συναρτώντας τὴν μὲ τὶς ἰδιαιτέρες τροπὲς τῆς λογικῆς ποῦ διέπει τὶς ἀντιστοιχίες ἐκφράσεις τῆς υποκειμενικότητας τῆς μορφικῆς ἔντασης.

Ἡ γαλήνη καὶ ἡ ἔλκυστικὴ ἀναστάτωση⁹ τῆς ἐμπειρίας τῆς ρέμβης¹⁰ σηματοδοτοῦν τὴν ἀπαρχὴ τῆς σχέσης τοῦ μικροῦ ἥρωα μὲ τὴ βελανιδιά. Στὴν ἀτμόσφαιρα τῶν ἐπίμαχων γεγονότων εἶναι ἐκ προοιμίου διάχυτες οἱ ποιότητες τοῦ ἱεροῦ, τοῦ γιορτινοῦ καὶ τῆς ἀπόλαυσης¹¹. Αὐτὴ ἡ εἰσαγωγικὴ προδιάθεση ἐρωτισμοῦ καὶ τελετουργίας ἀμεσοποιεῖται κατευθείαν: ἡ ἀρχικὰ μόνον βλεμματικὴ

7. Βλ. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ὑπὸ τὴν βασιλικὴν δρῦν* [πρώτη δημοσίευση: 1901], σὸ *Ἄπαντα. Τόμος τρίτος*, κριτικὴ ἔκδοση Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Ἀθήνα, Δόμος, 1989, σσ. 327-32 καὶ 684. Ἐργάστηκα κυρίως μὲ τὸ κείμενο *Ὑπὸ τὴν βασιλικὴν δρῦν*, στὴ μικρὴ ἔκδοση ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Πασχαλινὰ διηγήματα*, ἐπιμέλεια Σπύρου Κοκκίνη, Ἀθήνα, Ἔστια, 2001, σσ. 153-59 [σὸ ἐξῆς: ΑΠ (2001)], στὴν ὁποία παραπέμπω.

8. Στὴν ἑλληνικὴ μυθολογία οἱ Ἀμαδρυάδες ἢ Δρυάδες ἦταν νύμφες (νεαρὲς γυναικεῖς ἰδεατὲς μορφὲς θεϊκῆς προέλευσης, ποῦ συνόδευαν τὴν Ἄρτεμη, ζώντας στὴν ἀγρία φύση, σὸ δάση καὶ τὰ βουνά) τῶν λιβαδιῶν καὶ τῶν μοναχικῶν δέντρων (πεῦκα, ἔλατα, βελανιδιές). Τὰ τελευταία ἀρχίζαν νὰ ψηλώνουν τότε ποῦ ξεκινούσε ἡ ζωὴ μίας ἀντιστοιχῆς νύμφης. “Ἀμαδρυάς” σημαίνει “δέντρο καὶ γυναῖκα συγχρόνως”. Ἡ Ἀμαδρυάδα συναντᾷ τὴ συλλογιστικὴ ποῦ ἀναπτύσσω ἐδῶ, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ὄντολογίας τῆς θηλυκῆς διττότητας τῶν (ἀνάλογων) μορφῶν τῆς.

9. Παράλληλα μὲ τὴ σημασία τῆς γοητευτικῆς, συγκινησιακῆς περιτλάνησης τῆς φαντασίας (προπάντων μέσα σὲ μία ἐμπειρία ὄνειροπόλησης), ὁ ρεμβασμὸς ἔχει καὶ τὸ νόημα τῆς ἀνησυχίας, τῆς ταραχῆς (βλ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Νέον λεξικὸν ὀρθογραφικὸν καὶ ἐρμηνευτικὸν ὄλης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθήνα, Περγαμηναί, 1959, σ. 1085).

10. Βλ. σὸ ἴδιο.

11. Βλ. ΑΠ (2001), σ. 153.

ἐπαφή με τὴ μορφή τοῦ δέντρου, καθὼς στοχεύει στὸ κάλλος, τὴν ἐπιβλητικὴ μοναχικότητα, τὸ ἀσυνήθιστα ὑψηλὸ μέγεθος¹² καὶ τὸ ἀνοδικὸ μεγαλεῖο [“Ὅποῖον μεγαλεῖον εἶχεν!”¹³], πὺν ἀποπνέουν οἱ συναρπαστικοὶ σχηματισμοὶ τῶν ἐπιφανειῶν του, δικαιολογεῖ τὴν ἔνταση, τὴν παράξενη αἰσθησιακὴ λαχτάρα καὶ τὸ συναφὴ θαυμασμὸ πὺν προκαλεῖται στὸ παιδί¹⁴.

Ἡ συνακόλουθη περιγραφὴ τῆς ὀρηκτικῆς ἐπικοινωνίας -με ὅλες τὶς αἰσθήσεις- τοῦ ἥρωα με τοὺς κυματισμοὺς τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ δέντρου καὶ τὴν ἠδύτητα τοῦ γαλακτώδους ὑγροῦ του, ἀρχίζουσι νὰ δείχνουσι πῶς ἡ προαναφερόμενη ἔνταση αὐτοῦ τοῦ σύγκορμου καὶ συμψύχου βιώματος φανερώνει στίς ὄψεις τῆς δρυὸς -μέσα στὴ σχέση τους με τὸ συνεπαρμένο παιδί- τὶς δονήσεις ἐνὸς ἰδιάζοντος νοήματος ἔρωτα θεϊκῆς δύναμης: μέσα του προβάλλει ἤδη τὴ ζωὴ τῆς ἡ ἀπρόσμενης(;), θηλυκὴ ὑποκειμενικότητα μιᾶς δρυὸς με ἄγρια καλλονὴ¹⁵ καὶ με βασιλικὴ συμπεριφορὰ καὶ ἐμφάνιση¹⁶. Στὴ συνέχεια, ἐντὸς τῆς ἔντασης τούτου τοῦ αἰνιγματικοῦ ἐρωτικοῦ βιώματος, οἱ ἐνδότερες τροπὲς τοῦ αἰσθησιασμοῦ τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ δέντρου διαπνέονται ὄλο καὶ σφοδρότερα ἀπὸ τὸ ἐξυψωτικὸ συναίσθημα γοητείας καὶ τάσης γιὰ ἔνωση, πὺν προκαλοῦνται· ἔτσι, τὸ ἐλκυστικὸ ἐπιφανικὸ μεγαλεῖο τῆς βελανιδιάς, ὀξύνοντας τὴν ἰκανότητά του νὰ ἀναλαμβάνει καὶ νὰ (δια)κινεῖ τὸ σχεδὸν ἱερὸ ἐρωτικὸ τῆς νόημα, ἐκδηλώνει στὸ ἔπακρο τὴν ὑποκειμενικότητά της, μέχρι τὸ σημεῖο ὅπου τὸ δέντρο ἀποτείνεται στὸν ἥρωα, προσκαλώντας τον σὲ παραληρηματικὸ παιχνίδι περιπτύξεων¹⁷. Ἡ ὑποκειμενικὴ ἔνταση τῆς δρυὸς ἐνεργοποιεῖ, καθιστώντας τοὺς ὄρατούς, τοὺς μυστικούς τόνους τῶν ἐπιφανειῶν τῆς¹⁸, ἡ ἐτοιμότητα τῶν ὀποίων διε-

12. Βλ. στὸ ἴδιο.

13. Βλ. στὸ ἴδιο.

14. Βλ. στὸ ἴδιο.

15. Βλ. στὸ ἴδιο.

16. Βλ. στὸ ἴδιο.

17. Βλ. στὸ ἴδιο.

18. Ὁ Ἐλύτης, καθὼς στοχάζεται πάνω στὴ σχέση τῆς ἐπιφανειακότητας με τὸ βάθος τῶν μορφῶν στὸν Παπαδιαμάντη, ἐντοπίζει μίαν ἐνδότερη, κρυφὴ, ἀρχικὰ ἀθέατη λάμψη τῶν τελευταίων: βλ. ΟΔΥΣΣΕΑΣ ΕΛΥΤΗΣ, *Ἡ μαγεία τοῦ Παπαδιαμάντη*, στὸ *Ἐν λευκῷ*, Ἀθήνα, Ἰκαρος, 1993² [στὸ ἐξῆς: ΕΛΥΤΗΣ (1993)], σσ. 74-5 (ἐπισημαίνο καὶ τὴν ἔκδοσιν τοῦ ἰδίου ἔργου [Ἐρμείας], ἡ ὀποία περιλαμβάνει καὶ ἀνθολόγιο τῶν ἐπιλεγμένων -καὶ σχολιαζομένων- ἀπὸ τὸν ποιητὴν κειμενικῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Παπαδιαμάντη [σσ. 57-128]). Βλ. καὶ MARCO CERASOLI, “Κριτικὲς παρεμβάσεις τοῦ Ἐλύτη στὸν Παπαδιαμάντη”, στὸ Paola Maria Minucci - Χρῆστος Μπιτούδης (ἐπιμ.), *Ὁ Ἐλύτης στὴν Εὐρώπη*, Ἀθήνα, Ἰκαρος, 2011 [σσ.280-302] [στὸ ἐξῆς: Cerasoli (2011)]: “Ὁ Ἐλύτης (...) ἰσχυρίζεται ὅτι πρέπει νὰ ἀφαιρέσουσι τὸ πέπλο τοῦ ρεαλισμοῦ [στὸν

γείρεται από το θερμό βλέμμα - νεῦμα ανταπόκρισης, πού απευθύνει σὲ τοῦτες τὶς ἐπιφάνειες τὸ παιδί. Μέσα στὴ στοχαστικὴ, ἐρωτικὴ σχέση αὐτοῦ τοῦ βλέμματος μὲ τοὺς παλμούς τῶν ὄψεών της, ἡ δρυὶς ἀποκτᾶ -ἢ/καὶ ἀνακτᾶ- ὕφος, ἀπελευθερώνοντας πλέον τὸν ἀθέατο, προσωπικό, ἔμφυχο ἑαυτό της.

Ὁ ἴδιος, μία ἀπὸ τὶς γιορτινὲς μέρες τοῦ ἔτους 186..., προσλαμβάνοντας ἀκόμη μεγαλύτερη ἔνταση μέσα στὴν ἰδιότυπη ἐμπειρία τῆς (συν)αισθηματικῆς συνεννόησης μὲ τὸν ἀναβάτη -ἐπὶ ὄναριου¹⁹- μικρὸ ἥρωα, καθιστᾶ τὴ δρυϊκὴ ὑποκειμενικότητά του πόλο ἐνὸς ἐρωτικοῦ διαλόγου κινηματογραφικῆς ὕψης: ἡ ροὴ τῶν μεταβολῶν τοῦ ἕψους τῶν θέσεων τοῦ ζώου κατὰ τὴ διαδρομὴ του πάνω στὴν πλαγιά τοῦ βουνοῦ ὑλοποιεῖ τὸν μύχιας προφάνειας -δηλαδὴ μαγικό²⁰- τόνο μίας βλεμματικῆς συνέχειας, τὸ κρυφὸ σῶμα τῆς ὁποίας ἀνα-πτύσσεται χάρη σὲ μία εὐλυγισία φιλικοῦ τύπου· οἱ ἀποστάσεις τῆς ματιᾶς τοῦ παιδιοῦ ἀπὸ τὴ βελανιδιά ζωντανεύουν τὶς ἀντίστοιχες ροικῆς ἀλλαγές τῶν ἀποστάσεων ἐνὸς φακοῦ ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο - ὑποκείμενο τῆς κινηματογράφησης. Ἔτσι, ἡ κυμαινόμενη κίνηση τοῦ θαυμαστικοῦ - ἐρωτικοῦ βλέμματος στὴν ἐξωτερικότητα συναντᾶ τὶς ὄψεις τοῦ ἐρωμένου ὄντος -τῆς δρυός- στὴν ἐνδότερη, σχεσιακὴ πραγματικότητά²¹. Μέσα στὴν αἰρετικὴ ἀλήθειά του, τὸ παρά-λογο, τὸ ἀλλιῶς ἔλλογο τῆς ἔλξης πού ἀσκει τὸ θηλυκὸ δέντρο²² στὸν ἥρωα, προκαλεῖ δέος καὶ γοητεία προβάλλοντας τὴν κίνηση τῆς ἐμφάνισης τῶν θελγῆτρων: λιγυρότητα, χάρη, μεστότητα, ἐπιβλητικὸς νυμφικὸς χαρακτήρας²³. Ἡ σχέση τοῦ ἀγοριοῦ μὲ τὴν ὑποκειμενικὴ ἔνταση τῆς βελανιδιάς δείχνει ὄλο καὶ πιὸ ἐκδηλατὴν ὄριακὴ τῆς φύσης.

Τὰ πρῶτα σημάδια τῆς τελευταίας φαίνονται ἐκεῖνη τὴ νύχτα -τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς πρὸς τὸ Μεγάλο Σάββατο-, μὲ τὴν εἴσοδο τῆς σχέσης πού μᾶς ἐνδιαφέρει -στὸ μεγαλεῖο καὶ στὴν ἐλκυστικότητά της- στὴν ὄνειρικὴ ζωὴ τοῦ

Παπαδιαμάντη], ὥστε νὰ φανοῦν οἱ ἀπόκρυφες ἐπιφάνειες τῶν ἀντικειμένων, τῶν προσώπων καὶ τῶν καταστάσεων" (δ.π., σ. 295).

19. ΑΠ (2001), σ. 153. Γιὰ τὴ χρονολογικὴ ἀναφορὰ 186..., βλ. δ.π., σ. 154.

20. Πρβλ. καὶ τὴ λέξη "μαγεία" στὸν τίτλο τοῦ ΕΛΥΤΗΣ (1993): πρόκειται γιὰ μία ἐνδεικτικὴ ὑποβολὴ τοῦ νοήματος τῶν ὄρων "μαγεία", "μαγικός", ὡς συναφούς μὲ τὸ μύχιο, τὸ ἐνδον φανερώσιμο.

21. Ἀναφέρομαι στὸ περιβάλλον τῆς ὄντολογικῆς σχέσης τοῦ ἀγοριοῦ μὲ τὸ δέντρο.

22. Στὴν ἔλξη αὐτὴ εἶναι ἡδη δι-ορατὸς ὁ δυνητικὰ γυναικεῖος χαρακτήρας τῆς ἐν λόγῳ θηλυκότητας: στὸ παράδοξο τούτης τῆς δυνητικότητας ἀφορᾶ -κατὰ τὴν αἴσθησή μου- ἡ ἀλλιῶς ἔλλογη διάσταση τῆς ὑπὸ συζήτηση ἔλξης.

23. Βλ. ΑΠ (2001), σ. 155.

παιδιοῦ²⁴. Ἡ ἀλληλεπίδραση ἀνάμεσα στοῦ ὄνειρο καὶ τὴν ἐργήγορη ἐπιβεβαιώνεται κατευθείαν: τὸ ἀμέσως ἐπόμενο πρωί, διαπερνώντας τὴν περιβάλλουσα θρησκευτικὴ ἀτμόσφαιρα πρὸς ὄφελος τῆς λαχτάρης γιὰ μίαν ἰδιωτικὰ²⁵ ἱερὴ ἔνωση μὲ τὴν ἐρωτικὴ μορφή τοῦ δέντρου, ὁ μικρὸς ἥρωας παίρνει τὸν ἀνηφορικὸ δρόμο, ποῦ θὰ τὸν ὀδηγήσει στὴ βελανιδιά. Ὁ παρὰξενος ἐρωτισμὸς ὁμολογεῖται ἢ ἐσώτερη, ἀρχέγονη ἔνταση τῆς ὑψηλῆς φυσικῆς ἔλξης ποῦ ἀσκεῖ στοῦ ἀγόρι ἢ γυναικεία τροπὴ τῆς μορφῆς τοῦ δέντρου, παράγει μίαν ἀσυνήθιστα λυτρωτικὴ, αἰσθησιακὴ ὀρμὴ ἀλήθειας ποῦ, μὲ τὴν ἐρωτηματικότητά της, κινητοποιεῖ καταλυτικὰ τὸν συγκλονισμένο πρωταγωνιστὴ τοῦ διηγήματος μέσα στοῦ ὑπαίθριο τοπίο. Ὁ προέφηβος ἥρωας τρέχει “ν’ ἀσπασθ[εῖ] τὴν ἐρωμένην [του] - ἐπειδὴ ἢ δρυὲς ὑπῆρξε ἢ πρώτη παιδικὴ [του] ἐρωμένη (...) εὐεργέτις καὶ κηδεμών του. Αὕτη [τόν] ἐξήγαγεν ἐκ τῆς ἀπάτης, ἐφαίνετο ὡς νὰ [τοῦ] ἔνευε μακρόθεν, καὶ [τόν] ὠδήγει νὰ ἔλθει πλησίον της”²⁶. Πράγματι, “καθὼς τὴν εἶδ[ε] χαμηλοτέρα, δεξιόθεν, ἀρκετὰ μακρὰν, ἄφησ[εν] τὸν δρομίσκον εἰς τὸν ὁποῖον ἔτρεχ[εν] καὶ στραφεὶς πρὸς δυσμὰς ἤρχισ[εν] νὰ κατέρχ[εται], μέσφ τῶν ἀργῶν, ὑπερπηδῶν αἱμασιάς, χάνδακας, φραγμοὺς θάμνων καὶ βάτων, σχίζων τὰς σάρκας [του], αἰμάσσων χεῖρας καὶ πόδας... Τέλος ἔφθασ[εν] πλησίον τῆς ποθητῆς νύμφης τῶν δασῶν”²⁷.

Τότε ἀκριβῶς, σὲ ἀπόσταση ἐπαφῆς ἀπὸ τὴ βελανιδιά, ἢ ἐξάντληση καὶ τὸ λαχάνιασμα τοῦ ἀγοριοῦ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἄμεση ἐτοιμότητα τῆς ἐπιθυμίας του, ὀδηγοῦν τὴν ἔντασή του, τὴ γεμάτη μὲ τὴ δράση τῶν νοημάτων τοῦ ἔρωτα καὶ τοῦ δέους ἀπέναντι στοῦ δέντρου, σὲ ἓνα ἀσυνήθιστο, μεταίχμακό - ἀνάμεσα στὴν ἐξωτερικὴ ζωὴ καὶ τὴ βίωση τῆς ὄνειροπόλησης- ξέσπασμα. Οἱ καμπυλώσεις, οἱ παλμοὶ καὶ οἱ εὐθεῖες δια(σ)τάσεις τῶν ἐπιφανειῶν τῆς δρυός, ἐνεργώντας μέσα στὴν ἐμπειρία τοῦ παιδιοῦ, διανοίγουν τὴ θηλυκὴ δύναμη τοῦ βάθους τῆς μορφῆς τοῦ δέντρου καὶ, συνακόλουθα, συναντοῦν τὶς κινήσεις τῆς ἀνταπόκρισης τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς τοῦ ἥρωα: μεταξὺ τοῦ τελευταίου καὶ τῆς προαναφερόμενης μορφῆς προκαλοῦνται ἓνας παροξυσμὸς αἰσθησιακῆς

24. Βλ. στοῦ ἴδιο.

25. Κρίσιμες διαστάσεις τῆς φύσης αὐτῆς τῆς βαθύτερης ἰδιωτικότητος συλλαμβάνονται ἀπὸ τὸν Ὅδυσσέα Ἐλύτη τόσο στοῦ ΕΛΥΤΗΣ (1993), ὅσο καὶ στοῦ -κατὰ τὴν ἀποψή μου, προγραμματικὸ- κείμενο τοῦ Ἰδιωτικὴ δόξ, Ἄθῆνα, Ἰκαρος, 1995² [στοῦ ἐξῆς: ΕΛΥΤΗΣ 1995)]. Βλ καὶ πῶς κάτω, τὴ σημείωση 43.

26. ΑΠ (2001), σ. 155.

27. Ὁ.π., σσ. 155-6.

ἐπικοινωνίας και μία αντίστοιχη συναισθηματική ανάταση, στὸν ὁποῖο οἱ μορφικές ἐπιφάνειες, μεταποιώντας συνεχῶς τὴν ἀντικειμενική τους λειτουργία, συγκεκριμενοποιῶν τὶς ζωές τῶν νοημάτων μίας μύχιας, (δι') ὑποκειμενικῆς ἔντασης. Παράγεται ἓνα παράξενο, ὄρατο και ἐνδοψυχικὸ γεγονός ἔκστασης και εὐφορίας, ὅπου ἡ κυριολεκτικὴ ἐπαφὴ ἀνάμεσα στὰ αἰσθησι(α)κά, τὰ συναισθηματικά και τὰ νοη(μα)τικά βιώματα καθιστᾶ ἀνάγλυφο τὸν ἐρωτικὸ οἶστρο μίας ἀρχέγονης ὁρμῆς γιὰ διαφάνεια. Τὸ πρῶτο πρόσωπο τῆς ἀφήγησης ὀριστικοποιεῖ τὸ δέλεαρ τοῦ ἀγγίγματος μας ἀπὸ τὸ γεγονός: “Ἡμῖν κατάκοπος και πνευστιῶν. Ἄμα ἔφθασα, ἐρρίφθην ἐπὶ τῆς γλῶσσης, ἐκλύσθην ἐπάνω εἰς παπαροῦνες και χαμολούλουδα. Ἄλλ’ ὅμως ἡσθανόμην κρυφὴν εὐτυχίαν, ὄνειρώδη ἀπόλαυσιν. Ἐρρέμβασον ἀναβλέπων εἰς τοὺς κλώνους τῆς τοῦ κραταιοῦς, και ἀνοιγόκλειον ἡδυπαθῶς τὰ χεῖλη εἰς τὴν πνοὴν τῆς αἴρας τῆς, εἰς τὸν θροῦν τῶν φύλλων τῆς. Ἐκατοντάδες πουλιῶν ἀνεπαύοντο εἰς τοὺς κλώνους τῆς, ἔμελλον τρελὰ τραγούδια... Δρόσος, ἄρωμα και χαρμονὴ ἐθώπευον τὴν ψυχὴν μου...”²⁸.

Τότε ἀκριβῶς, στὴν ὀριακὴ περιοχὴ τούτης τῆς ἰδιάζουσας ἐρωτικῆς εὐφορίας, ἡ νοηματικὴ δυναμικὴ τῆς μορφῆς τῆς γυναίκας²⁹, ἔχοντας ἤδη ἀρχίσει νὰ συγκεκριμενοποιεῖ -στὸ βάθος τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἐπιφανειῶν τῆς δρυός- τὴ σχέση τῆς μὲ τὴ θηλυκὴ ἔνταση τῆς ἔννοιας τοῦ δέντρου, ἐνεργοποιεῖται -βαθμιαῖα, ἀλλὰ και μέχρι τὸ σημεῖο τῆς ὀλοκλήρωσης- στὸ ἐσωτερικὸ αὐτῆς τῆς διεργασίας συγκεκριμενοποίησης, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀπελευθέρωση μίας καταλυτικῆς μεταμορφωτικῆς δυνάμεις. Ἡ ὑποκειμενικὴ ἔνταση τῆς μορφῆς τῆς βελανιδιάς, καθὼς διαπερνᾶται ἀπὸ τὴν ὁρμὴ τῆς ἔννοιας τῆς γυναίκας, ἀφήνει τοὺς τόνους τοῦ ποθητοῦ γυναικεῖο νοήματος νὰ διαχυθοῦν μέσα τῆς και νὰ ἐπενεργήσουν σὲ ἐκείνους τῆς δρυϊκῆς θηλυκότητος· ἡ θέρμη τῆς νοηματικῆς και τῆς συναισθηματικῆς σφοδρότητας αὐτῆς τῆς ἐπενέργειας ἀνα-διεγείρει ἐκ βαθέων τὶς μορφικές ἐπιφάνειες, προκαλώντας τὴν ὀξύτερη και ριζικότερη συσχετικὴ αὐτενέργειά τους: τὴν προώθηση τῆς ἀναβάθμισης τοῦ δενδρικοῦ θηλυκοῦ τους εἶναι σὲ γυναικεῖο, συνακόλουθο τῆς μετα-μόρφωσης τῆς ἔντασής τους. Ἡ βελανιδιά γίνεται γυναῖκα. Στὸ βάθος, ἡ ἴδια ἔτσι μόνον

28. Ὁ.π., σ. 157.

29. Μέχρι τότε ἡ γυναικεῖα μορφή κινεῖται ἀνάμεσα στὸ ἀφρημένο και τὸ συγκεκριμένο: ὑποβάλλεται ἀπὸ τὴν ἀχνότητα ἔντασης τοῦ θηλυκοῦ νοήματος (τοῦ δέντρου) και, συγχρόνως, προωθεῖ τὸν (λανθάνοντα) τόνο τῆς ἀνάδυσής τῆς σὶς ἐπιφανικές κυμάνσεις τῆς δρυός.

υπάρχει πλήρως -στο επίπεδο της κορυφαίας ζωής της- μέσα στη σχέση της με τὸ μικρὸ ἄντρα.

Τοῦτο συμβαίνει με τὴν προέκταση τῆς ρεμβώδους -αίσθησιακῆς καὶ συναισθηματικῆς- ἐμπειρίας πού προηγήθηκε, σὲ ὄνειρικό γεγονός³⁰. Ἐκεῖ, ἡ ἐνσωμάτωση τῆς ἔννοιας³¹ τοῦ δέντρου στὴ διττὴ -μεγαλειακὴ καὶ (θηλυκὰ) ἐρωτικῆ³²- ἔνταση τῆς μορφῆς του ἀναλαμβάνεται ἀπὸ τὴν -ἐπίσης ἐρωτικὴ, ἀλλὰ καὶ στοχαστικὴ (δηλαδή στοχευτικὴ: ἡ μορφή στοχεύει καὶ στοχεύεται)- ὀπτικὴ φαντασία τοῦ ἀγοριοῦ (ἡ δράση της τονίζεται με τὴ συστηματικὴ ἐπανάληψη τοῦ ρηματικοῦ τύπου “ἐφάνη”³³), με ἀποτέλεσμα τὴν πρόκληση καὶ τὴ σταδιακὴ κορύφωση τῆς μεταμορφωτικῆς διεργασίας πού προανέφερα. Στὸ ἀντίστοιχο κρίσιμο στιγμικὸ διάστημα³⁴ τοῦ ὄνειρου ἡ δρῦς “μικρὸν κατὰ μικρὸν [μεταβάλλει] ὄψιν, εἶδος καὶ μορφήν”³⁵, παίρνοντας ἄλλοτε ἐξυψωτικὴ καὶ ἄλλοτε χθόνια κατεύθυνση³⁶. Βαθμιαῖα, οἱ ἐκβολὲς τῶν σχημάτων τῆς ρίζας μετατρέπονται σὲ τορνευτὲς κνήμες, ὁ κορμὸς σὲ μέση, κοιλιακὴ χώρα καὶ καμπυλῶδες στῆθος, τὰ κλαδιὰ σὲ χέρια καὶ τὸ φύλλωμα σὲ λυμένα καστανά μαλλιά πού κυματίζουν: “Εἰς μίαν στιγμὴν ἡ ρίζα του μοῦ ἐφάνη ὡς δύο ὠραῖοι εὖτορνοι κνήμαι, κολλημέναι ἢ μία πάνω εἰς τὴν ἄλλην, εἶτα κατ’ ὀλίγον ἐξεκόλλησαν καὶ ἐχωρίσθησαν εἰς δύο· ὁ κορμὸς μοῦ ἐφάνη, ὅτι διεπλάσσετο καὶ ἐμορφοῦτο εἰς ὄσφύν, εἰς κοιλίαν καὶ στέρονον, με δύο κόλπους γλαφυρούς, προέχοντας· οἱ δύο παμμέγιστοι κλάδοι μοῦ ἐφάνησαν ὡς δύο βραχίονες, χεῖρες ὀρεγόμεναι εἰς τὸ ἄπειρον, εἶτα κατερχόμεναι, συγκαταβατικῶς, πρὸς τὴν γῆν, ἐφ’ ἧς ἐγὼ ἐκείμην· καὶ τὸ βαθυφαῖον, ἀειθαλὲς φύλλωμα μοῦ ἐφάνη ὡς κόμη πλουσία κό-

30. Βλ. ΑΠ (2001), σσ. 157-8.

31. Βλ. ὁ.π., σ. 157: “(...) ἔσωζον καθ’ ὕπνον τὴν ἔννοιαν τοῦ δένδρου” (ὑπογραμμίζω). Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ δέντρου στὸν Παπαδιαμάντη, βλ. SHANNAN PECKHAM ROBERT [King’s College, London], “Ὁ Παπαδιαμάντης καὶ ἡ ἔννοια τοῦ δένδρου”, *Ἑλληνικά*, τόμος 44 (τεῦχος 1), 1994, σσ. 147-57.

32. Βλ. τὴν ἀπόδοση τῆς σχέσης τοῦ ἥρωα με τὴ μορφή τῆς δρυὸς πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τοῦ ὄνειρου: ΑΠ (2001), σσ. 153-7.

33. Βλ. ὁ.π., σ. 157, τὴν τετραπλὴ ἐπανάληψη αὐτοῦ τοῦ τύπου.

34. Ἐνωῶ τὴ μὴ χρονολογήσιμη χρονικότητα τοῦ ὄνειρικοῦ ἀνοίγματος στὸν ἐνδότερο κόσμο τῆς μεταμόρφωσης τῆς δρυὸς σὲ γυναῖκα, τὸν κόσμο τῆς κορύφωσης τῆς σχέσης τοῦ μικροῦ ἄντρα με τὸ (θηλυκὸ) δέντρο.

35. ΑΠ (2001), σ. 157.

36. Παραδείγματος χάρι: “(...) οἱ δύο παμμέγιστοι κλάδοι μοῦ ἐφάνησαν ὡς δύο βραχίονες, χεῖρες ὀρεγόμεναι εἰς τὸ ἄπειρον, εἶτα, κατερχόμεναι, συγκαταβατικῶς, πρὸς τὴν γῆν” (στὸ ἴδιο: ὑπογραμμίζω).

ρης, άναδεδημένη προς τὰ άνω, εΐτα λυομένη, κυματίζουσα, χαλαρουμένη προς τὰ κάτω³⁷. Έπισημαίνω έδω μία κρίσιμη, δελεαστική “άπουσία”: ό όξύτερος και βαθύτερος τόπος ιδιαιοποίησης τής ύποκειμενικής έντασης τής (δενδρικής και) γυναικείας μορφής, πού είναι τό πρόσωπό της, τό κατεξοχήν στοιχείο μέ τό όποίο ή γυναίκα μās άποτείνεται, κρύβει τόσο τό νόημα όσο και τήν παρουσία του. Τό ύφος τής προσωπικής έπιφάνειας και τών κυμάνσεών της μās κρατοϋνται μυστικά άπό τήν όνειρική, μεταμορφωτική φαντασία (του ήρωα) του Παπαδιαμάντη. Έξάιρεση -τρομακτική³⁸ και σπαρακτική- άποτελεί μόνον ή φωνή τής κόρης - δρυός: μέσα στην ιδιάζουσα διαύγεια μίας άνάγλυφης προέκτασης τής ύπό συζήτηση έμπειρίας του άγοριού στον άπώτερο χωροχρόνο μίας ένδο-όνειρικής άφύπνισης, αυτή ή οικεία, θηλυκή φασματική φωνή προειδοποιεί μέ λαχτάρα τον έντεκάχρονο έρωτευμένο για τό ένδεχόμενο -πού τελικά δέν προλαμβάνεται³⁹- τής άκούσιας, κακής στοιχειωτικής της δράσης:”- Είπε νά μου φεισθούν, νά μη μέ κόψουν ... δια νά μη κάμω άκουσίως κακόν. Δέν είμ’ έγώ νύμφη άθάνατος· θά ζήσω όσο αυτό τό δένδρον”⁴⁰.

Συναιρώντας τή ζωή μίας έσώτερης κατάστασης άφύπνισης μέ τήν καταφατική ποιότητα του όνειρου, τό μεταμορφωτικό γεγονός πού έξετάζουμε ένεργοποιεί τό διπτό -έξυψωτικό και αισθησιακό- έρωτικό του νόημα μέσα στο χωροχρόνο τής έντασης, τήν όποία τό ίδιο παράγει. Έτσι ή τελευταία τείνει νά έμφανίζει και, συνακόλουθα, νά θέτει μία δική της, έντελως ιδιαίτερη διάσταση πραγματικότητας. Αυτή έδω, μέ βάση τὰ προαναφερθέντα όντολογικά γνωρίσματά της, προσεγγίζει τήν τάξη του όράματος, δηλαδή ένός ένδότερου έπεισοδίου πού χαρακτηρίζεται άπό μία έτοιμότητα άυτονόμησης⁴¹. Η έλλογη δυ-

37. Στο ίδιο.

38. Πρβλ. τή δήλωση του άγοριού: “Έξύπνησα έντρομος και έφυγον” [ΑΠ (2001), σ. 158: ύπογραμμίζω].

39. Τελικά ή δρυς προκάλεσε τή θανατηφόρα άρρώστια του Βαργένη, άφου αυτός είχε κόψει τό δέντρο (βλ. ό.π., σ. 159).

40. Στο ίδιο.

41. Η όλοκλήρωση τής άυτονόμησης συντελείται στο πλαίσιο μιάς ριζικής όντολογικής μεταβολής τών γεγονότων: ή αισθητή τους διάσταση έκλεπτύνει, καθιστώντας τήν πλήρως στοχαστική, τήν εκ-τεινόμενη έντασή τους, ένω ή νοηματική τους ποιότητα άποκτά χωρική, πνοιική ύφή. Η όντολογική και ή γνωσιολογική διερεύνηση τής όραματικής έμπειρίας και τής ύψηλης πραγματικότητας του όραματικού γεγονότος όφείλονται στον μεγάλο άνατολιστή φιλόσοφο Henry Corbin (1903-1978). Βλ. ένδεικτικά τὰ έργα *Face de Dieu, face de l' homme. Herméneutique et soufisme*, Paris, Flammarion, 1983. *L' imagination créatrice dans le soufisme d'*

ναμική μίας τέτοιας τάξης φαίνεται και από το ότι το περιεχόμενο του γεγονότος εκφράζεται και με τη λογική του πορίσματος, ακόμα και αν διατυπώνεται - από τον μικρό ήρωα- με την επίγνωση της άφελους επιδεικτικότητας ενός επίσημου συλλογισμού: “Το πόρισμά μου, το έν όνειρω έξαχθέν, και είς λήρον έν είδει συλλογισμού διατυπωθέν, ύπήρξεν τούτο· «Α! δέν είναι δένδρο, είναι κόρη και τά δένδρα, όσα βλέπομεν, είναι γυναίκες!»”⁴².

Στις σελίδες που άμέσως προηγήθηκαν έπιχείρησα να έξετάσω τη λογική της ύποκειμενικής έντασης της μορφής της βελανιδιάς στο έσωτερικό της σχέσης της με τον έντεκάχρονο ήρωα, στο διήγημα του Παπαδιαμάντη *Ύπό την βασιλικήν δρύν*. Όπως έξήγησα και στις δύο αρχικές παραγράφους του κειμένου, αυτή ή έξέταση έξειδίκευσε κατά κύριο λόγο την άκόλουθη άποψη μου σχετικά με τη λογική που διέπει -ένεργοποιώντας την αντίστοιχη ύποκειμενικότητά τους- την ένταση των στοχαστικών μορφών: ή συναισθηματική δύναμη, που παράγει ή σχέση της μορφής ένός όντος με τη δική μας, ιδιαιοποιείται στο βαθμό που οι έπιφάνειές του έμφανίζουν το νοηματικό βάθος της έντασης που αναπτύσσει το συγκεκριμένο όν μέσα⁴³ στη σχέση· χάρη σε αυτή τη μορφή

Ibn Arabí, Paris, Aubier, 1993 και *Corps spirituel et terre céleste*, Paris, Buchet/Chastel, 1979. Σχετικά με τη σκέψη του Corbin, βλ. -έπίσης ένδεικτικά- και JAMBET CHRISTIAN, *La logique des Orientaux*. Henry Corbin et la science des formes, Paris, Seuil, 1983. SHAYEGAN DARIUS - CORBIN HENRY, *La topographie spirituelle de l' Islam iranien*, Paris, Les Éditions de la Différence, 1990. CHEETHAM TOM, *The world turned inside out. Henry Corbin and islamic mysticism*, Woodstock, Connecticut, Spring Journal Books 2003 και JAMBET CHRISTIAN (dir.), *Henry Corbin*, Paris, L' Herne, 1981.

Στην έλληνική γλώσσα, βλ. τις έργασίες μου “Τό δίλημμα “μύθος ή ιστορία;” και ή άμφισμία της φαντασίας”, *Φιλόλογος*, τεύχος 84, καλοκαίρι 1996, σσ. 149-69, “Η όριακή λογική της όραματικής έμπειρίας”, στο Π. Δούδαλη, Γ. Βασιλάκος (έπιμ.), *Ψυχιατρική και σπουδές του άνθρώπου. Η άμοιβαία συμβολή*, Κοζάνη, Θεραπευτήριο Σπινάρη, 2004, σσ. 57-67, “Η έρμηνευτική των μορφών και ή λογική του φαντασικού”, *Φιλοσοφείν*, τεύχος 2, Ιούνιος 2010, σσ. 60-65, “Ο “θάνατος του Θεού” και ό μεταφυσικός άνθρωπος, Άθήνα, Ίνδικτος, 2008, σσ. 195-215 και ΠΔ (2011).

Ό Μ. Cerasoli έπισημαίνει, χωρίς όμως να τον προσδιορίζει θεωρητικά, τον όραματικό χαρακτήρα της μεταμόρφωσης της δρυός σε γυναίκα [βλ. CERASOLI (2011), σ. 297].

42. ΑΠ (2001), σ. 158.

43. Από αυτή την άποψη έμφανίζεται και ή διακριτότητα της ιδιαίτερης πραγματικότητας που παράγει ή υπό συζήτηση μεταμορφωτική σχέση του έντεκάχρονου άγοριού με τη βελανιδιά. Έτσι φαίνεται πώς ή έν λόγω πραγματικότητα αναπτύσσεται “μέσα” σε έκεινή του άισθητού χώρο της έξωτερικής -έπαληθεύσιμης από τον καθένα- παρουσίας του μικρού ήρωα και του δέντρου, αλλά σε άλλο όντολογικό επίπεδο, σε άλλη διάσταση. Πρόκειται -κατά μία έννοια- για

κή του συμπεριφορά, τὸ τελευταῖο ἀποκτᾶ τό (ὑποκειμενικό) ὕφος, μὲ τὸ ὁποῖο μᾶς ἀποτείνεται⁴⁴. Ἡ ἰδιάζουσα πραγματικότητα πού χαρακτηρίζει τὴ σχέση, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος ἐδῶ, ὀφείλει τὴν ποιότητά της στὴ σύνδεση τῆς μορφῆς μὲ τὴν ἔντασή της: ἡ ἔνταση, ὡς ἐσωτερική, ἀμοιβαία⁴⁵ κίνηση - πρὸς, συγκεκριμενοποιεῖται καὶ ἐμφανίζεται, καθὼς τὸ νόημά της προωθείται ἀπὸ τὸ βάθος τοῦ κάθε ἀντιστοίχου ὄντος στίς ἐπιφάνειές του. Ὁ φορέας τούτης τῆς προώθησης εἶναι ἡ μορφική δυναμικὴ τοῦ ὄντος, ὁ τρόπος δια-μόρφωσης τῆς παρουσίας του μέσα στὴν προαναφερόμενη σχέση. Ἡ σχεσιακὴ πραγματικότητα εἶναι ἰδιάζουσα ἀπὸ τὴν ἄποψη τόσο τῆς σύστασης, ὅσο καὶ τῆς ὁρατότητάς

τὴν ἀνάπτυξη ἑνὸς κόσμου “μέσα” σὲ ἕναν ἄλλον. Χωρὶς νὰ προβαίνει σὲ ἀντίστοιχη ὄντολογικὴ ἀνάλυση, ὁ Ἐλύτης, ἐντόπισε τοῦτο τό “μέσα”, μιλώντας εὐστοχα γιὰ τὴν ἀνάλογη σχέση γειτνίασης μεταξὺ τῶν δύο κόσμων: βλ. ΕΛΥΤΗΣ (1993), σσ. 71-2. Ὁ ποιητὴς κάνει λόγο καὶ γιὰ μία ὀρισμένη σύγκλιση τῆς τρέχουσας, καθημερινῆς φύσης τῶν πραγμάτων μὲ τὸ μυστηριακὸ χαρακτῆρα τῶν ὑπερφυσικῶν γεγονότων (βλ. ὁ.π., σ. 83). Ἡ μύχια, ἐξωτερικὰ ἀθέατα πραγματικότητα τῆς ἐρωτικῆς σχέσης τοῦ μικροῦ ἄντρα μὲ τὴν ἀγαπημένη του βελανιδιά ἀπελευθερώνει, κατὰ ἕναν τρόπο, τὴν τελευταία ἀπὸ τὸν αὐστηρὰ χρηστικὸ, προφανῆ της χαρακτῆρα. Τούτη ἡ διεργασία ἀπελευθέρωσης εἶναι κεντρικὸ γνῶρισμα τῆς *ιδιωτικῆς ὁδοῦ*, τῆς κίνησης σὸ βάθος τοῦ προσωπικοῦ χωροχρόνου, γιὰ τὴν ὁποία συζητεῖ κεντρικὰ ὁ Ἐλύτης σὸ ὁμώνυμο κείμενό του· βλ. ΕΛΥΤΗΣ (1995). “Ἐχὼ ἐπιχειρήσει νὰ δείξω ὅτι ἡ ἐν λόγω προβληματικὴ τοῦ ποιητῆ ἰδιαίτεροποιεῖ μία ἀπὸ τίς κατευθύνσεις μίας εὐρύτερης μεταφυσικῆς τῶν μορφῶν, συναρτώμενης μὲ τὴ θεωρία τῆς στοχαστικῆς φαντασίας, πού ἐπεξεργάζομαι - σὲ ἀναφορὰ καὶ μὲ τὴ λειτουργία τοῦ ὁραματικοῦ στοιχείου” βλ. ΠΔ (2011).

44. Ἡ ἀπόκτηση ἑνὸς τέτοιου ὕφους συνιστᾶ, κατὰ μία ἔννοια, τὴν πράξη ἀνταπόκρισης τῆς μορφῆς τῶν ὄντων σὸ ἀνοδικὸ βλέμμα, σὸ ὁποῖο εἰσάγει τὰ τελευταία ἢ στοχαστικὴ φαντασία (βλ. ὁ.π.). “Ἐτσι κατανοοῦνται βαθύτερα καὶ δύο κρίσιμες παρατηρήσεις τοῦ Ἐλύτη σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴ μεταμορφωτικὴ ἐνεργοποίηση τῆς ὑποκειμενικότητας τῶν μορφῶν στὸν Παπαδιαμάντη. Ἀφ’ ἑνός, ἡ ἀνοδικότητα τοῦ βλέμματος τὸ καθιστᾶ ἀναπόφευκτα θαυμαστικὸ· τούτη ἡ θαυμαστικότητα εἶναι -κατὰ τὸν ποιητῆ- ἡ κρίσιμη αἰτία τῆς παραμόρφωσης [ὁ ὅρος εἶναι τοῦ Ἐλύτη] τῆς βελανιδιάς, ὅταν αὐτὴ γίνεται γυναῖκα [βλ. ΕΛΥΤΗΣ (1993), σ. 84]. Ἀφ’ ἑτέρου, ἀπὸ τὴ φύση του τὸ ἐν λόγω ὕφος εἶναι ὁ δείκτης τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ὑποκειμενικοῦ χαρακτῆρα τῶν -μὴ προφανῶς ὑποκειμενικῶν- μορφῶν· ἐδῶ ὁ Ἐλύτης κάνει λόγο γιὰ ἐμφύχωση, γιὰ ἀπόδοση θυμικοῦ στὰ ἄψυχα (βλ. ὁ.π., σ. 85). “Ὅπως θέλησα νὰ φανεῖ στὴν παρούσα ἐργασία, ἡ ὑποκειμενικότητα [τὸ προσ-ωπικὸ σίγμα] τῆς ἔντασης τῶν μορφῶν συναρτᾶται μὲ τὴ δυναμικὴ πού διέπει τὴ σχέση ἀνάμεσα σὸ βάθος καὶ τίς ἐπιφάνειές τους. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, ἐκεῖνο πού ἀποκαλοῦμε “ψυχὴ” εἶναι μία προνομιακὴ ποιότητα τοῦ ὄντολογικοῦ τόνου τούτης τῆς δυναμικῆς. Οὕτως ἢ ἄλλως, τὸ ἰδιαίτερα ἐρωτηματικὸ ζήτημα τῆς σχέσης μεταξὺ τῆς ψυχῆς καὶ τῆς μορφῆς παραμένει ἀνοιχτό.

45. Ἡ ἀμοιβαίότητα ἀφορᾶ σὸ ὅτι οἱ μορφές στρέφονται ἢ μία στὴν ἄλλη. Στὸ κυρίως κείμενο τῆς παρούσας ἐργασίας προσεγγίζω τὴν ὄντο-λογικὴ δυναμικὴ αὐτῆς τῆς ἀμοιβαίας στροφῆς.

της. Ἄφ' ἑνὸς ἀφορᾷ στὴν ὑφή τῆς ὑποκειμενικῆς ἔντασης τῶν μορφῶν, δηλαδή τὸν ὄντολογικὸ τόπο ἐμφάνισης τῆς συμβολῆς τοῦ συναισθηματικοῦ⁴⁶ μὲ τὸ στοχαστικὸ στοιχεῖο. Ἄφ' ἑτέρου προσδιορίζει ἓνα μύχιο ἐρωτικὸ γεγονός συνάντησης τῆς ὑποκειμενικότητας τοῦ ἀνθρώπου μὲ ἐκείνη τῆς φύσης, τὸ μεταμορφωτικὸ περιεχόμενον τοῦ ὁποίου, ἐνῶ εἶναι ὄρατὸ⁴⁷ μέσα στὸ ἴδιον τὸ γεγονός, παραμένει ἀθέατο γιὰ ὅποιο μάτι ἐπιμένει νὰ τὸ ἀντικρῦσει χωρὶς νὰ τοῦ ἀπευθύνεται.

46. Στὸ βαθμὸ πού συνιστᾷ τὸν ἕναν ἀπὸ τοὺς δύο ὅρους αὐτῆς τῆς ἐμφάνισης, τὸ συναισθημα ἀναπτύσσει ἓνα δικό του βλέμμα, τὸ ὁποῖο, ἀναπόφευκτα, εἶναι φορέας τοῦ συναισθήματος, δηλαδή νιώθει. Ὁ Ἐλύτης ἀναφέρεται σὲ μία συνάντηση τοῦ βλέμματος μὲ τὸ συναισθημα: βλ. ὁ.π., σ. 66. Κατὰ τὴ γνώμη μου, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς συναισθηματικῆς σχέσης μεταξύ τῶν ὄντων, οἱ ἐπιφάνειες τοὺς μαρτυροῦν τὴν ποιότητα -ἢ τὴν ἀκολουθία τῶν τροπῶν- τῆς σχέσης. Ἄναφύρομαι στὴν ποιότητα τῶν ἐπιφανικῶν -καὶ ὄχι ἐπιφανειακῶν- μεταβολῶν, ἐφ' ὅσον εἶναι αὐτὴ πού φανερώνει τὴν ἐξέλιξη τῆς ἐπαφῆς τοῦ κάθε ὄντος μὲ τὴ συναισθηματικὴ ἔνταση τοῦ ἴδιου καὶ τῆς σχέσης. Ἐδῶ ἡ μορφή εἶναι ἡ δυναμικὴ σύνθεση τῶν ἀνταποκρίσεων ἀνάμεσα στὶς ἐπιφάνειες τῶν ὄντων καὶ τὴ διαβάθμιση τοῦ παραγόμενου συναισθηματικοῦ βάθους. Ὁ Ἐλύτης ἐννοεῖ τὴ μορφή ὡς καθαρὴ μονάδα, χωρὶς ὡστόσο νὰ ἐντοπίζει τὴ διάκριση μεταξύ τῆς ἐπιφάνειας καὶ τοῦ βάθους. Κατὰ τὸν ἴδιο, οἱ λαξεύσεις, οἱ κυματικὲς τροπὲς τῶν μορφῶν προκαλοῦνται ἀπὸ τὸ συναισθηματικὸ στοιχεῖο, ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικότητα τοῦ πάθους (βλ. ὁ.π., σσ. 71-2).

47. Τὸ βλέμμα πού παράγει αὐτὴ τὴν ὄρατότητα, ἐνῶ προκαλεῖται στὸν ἐξωτερικὸ αἰσθητὸ κόσμον, εἰσχωρεῖ στὴν ἄλλη πραγματικότητα, ἐκείνην τῆς μεταμορφωτικῆς ἔντασης. Ἡ τελευταία διέπεται ἀπὸ μία δυναμικὴ ἀφύπνιση μέσα στὸν ὕπνον καί, συνακόλουθα, ἀπὸ μίαν ἀντίστοιχον τάξης, βαθύτερη φωτεινότητα, σύμφυτη μὲ τὴν ὄρατότητα τοῦ περάσματος στὴ συνθήκη ἄσκησιν τῆς μεταμορφωτικῆς ἐνέργειας. Τὸ ἐν λόγῳ βλέμμα ὀφείλει πολλὰ στὴν ὀξύτητα τῆς ἀρχέγονης λάμψης, μέσα στὴν ὁποία ἀπελευθερώνεται ἡ ἀθωότητα πραγμάτωσης τῶν δυνατοτήτων, στὸ ὑψηλὸ χωροχρονικὸ ἐπίπεδο πού τοὺς προσιδιάζει. Εὐστοχώντας ἀπόλυτα, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὁ Ἐλύτης συνδέει τούτῃ τὴ λάμψη μὲ τὴν ἄλω πού προσδίδει στὰ πράγματα ἢ ἀτμόσφαιρα τῆς παιδικότητας, ἐνῶ συγχρόνως χαρακτηρίζει ὡς ἀντεστραμμένη ἐργόγορη τὴν εἰδικὴ κατάσταση τῆς προαναφερόμενης ἀφύπνισης, ὅπου ἡ ματιὰ διεισδύει, (δια)περνᾷ, διαβλέποντάς το, σὲ ἓνα ἐνδότερον ἄλλου διαφάνειας, αὐτενέργειας τῶν μορφῶν: βλ. ὁ.π., σσ. 70, 75-6.

Ἀπολογισμὸς τοῦ Γ΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη

Πρῶτος κύκλος: Σκιάθος, 29 Σεπτεμβρίου - 2 Ὀκτωβρίου 2011.

Δεύτερος κύκλος: Ἀθήνα, 7-8 Ὀκτωβρίου 2011

ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ Δ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ*

Ἔχουν ἤδη παρέλθει ἑκατὸν ἐξήντα χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή του καὶ ἑκατὸ ἀπὸ τότε πού ὁ Σκιαθίτης γέροντας ἐκοιμήθη. Ἐνῶ γνωρίζουμε καλῶς ὅτι οἱ κλασικοὶ συγγραφεῖς τὸν ἔχουν δεχθεῖ ὡς ἐκλεκτὸ στὶς τάξεις τους, καὶ πάλι ἦλθε ὡς ἐκπληξη ἡ ἐνιαύσια ἐπετειακὴ πλημμυρίδα ἐκδόσεων καὶ ἀφιερωμάτων, ἄρθρων καὶ ἐκδηλώσεων, ἀκόμη καὶ θεατρικῶν παραστάσεων. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ διαπιστώσαμε ὅτι γι' αὐτὸν ἐρίζουν λογοτέχνες καὶ ἐρευνητὲς ὄχι μόνον ἀπὸ ὄμορα ἀλλὰ ἀπὸ ποικίλα θεωρητικὰ πεδία, χρησιμοποιώντας στὸ πλαίσιο ἑνὸς πρωτόγνωρου ἐρμηνευτικοῦ πλουραλισμοῦ τὰ πιὸ ἰσχυρά τους ὄπλα.

Ἐνδεικτικὲς ὄλων τῶν ἀναζητήσεων καὶ προβληματισμῶν τῶν εἰδικῶν μελετητῶν ἦταν οἱ εἰσηγήσεις πού παρουσιάστηκαν στὸ Γ΄ Διεθνὲς Συνέδριο γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη, τὸ ὁποῖο συνδιοργάνωσαν, σὲ δύο κύκλους, ἡ Ἐταιρεία Παπαδιαμαντικῶν Σπουδῶν καὶ ὁ Δήμος Σκιάθου, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, Διὰ Βίου Μάθησης καὶ Θρησκευμάτων. Οἱ συνέδροι προέρχονταν στὴν πλειονότητα ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ καὶ διεθνῆ ἀκαδημαϊκὴ κοινότητα καὶ ἓνα μέρος τους ἀπὸ τὴ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση.

Μέχρι σήμερα ἔχουν πραγματοποιηθεῖ μὲ ἐπιτυχία ἄλλα δύο διεθνή Συνέδρια γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη. Τὸ 1991 διοργανώθηκε στὴ Σκιάθου τὸ Α΄ Διεθνὲς Συνέδριο ἀπὸ τὴν Ἐταιρεία Εὐβοϊκῶν Σπουδῶν, τὴν Ἱστορικὴ καὶ Λαογραφικὴ Ἐταιρεία τῶν Θεσσαλῶν καὶ τὸν Σύλλογο τῶν Ἀπανταχοῦ Σκιαθιτῶν, μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ Δήμου Σκιάθου· τὰ Πρακτικὰ αὐτοῦ τοῦ Συνεδρίου ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὴν Ἐταιρεία Εὐβοϊκῶν Σπουδῶν. Τὸ 2001 ἡ Ἐταιρεία

* Ἡ Βασιλικὴ Δ. Λαμπροπούλου εἶναι Φιλολόγος καὶ Γραμματέας τῆς Ἐταιρείας Παπαδιαμαντικῶν Σπουδῶν.

Παπαδιαμαντικῶν Σπουδῶν διοργάνωσε τὸ Β΄ Διεθνὲς Συνέδριο γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη στὴν Ἀθήνα καὶ ἐξέδωσε τὰ Πρακτικὰ του.

Οἱ ἐργασίες τοῦ πρώτου κύκλου τοῦ Γ΄ Διεθνoῦς Συνεδρίου ξεκίνησαν τὴν Πέμπτη 29 Σεπτεμβρίου 2011 στὸ ξενοδοχεῖο Skiathos Palace, στὶς Κουκουναριές τῆς Σκιάθου. Στὴν ἐναρκτήρια συνεδρία παρέστησαν ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος κ. Ἰερώνυμος, ὁ Μητροπολίτης Χαλκίδος, Ἰστιάας καὶ Βορείων Σποράδων κ. Χρυσόστομος, ὁ Περιφερειάρχης Θεσσαλίας κ. Κωνσταντῖνος Ἀγοραστός, ὁ Δήμαρχος Σκιάθου κ. Νικόλαος Πλωμαρίτης, οἱ ὅποιοι ἀπήντησαν χαιρετισμό, ἐκπρόσωποι τοπικῶν ἀρχῶν καὶ ἀρκετοὶ ἀκροατές.

Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος κήρυξε τὴν ἐναρξη τῶν ἐργασιῶν τοῦ Συνεδρίου, ἐνῶ τὴν Παρασκευή 30 Σεπτεμβρίου, ἀφοῦ παρακολούθησε κάποιες εἰσηγήσεις, ἐπισκέφθηκε τὴν Ἱερὰ Μονὴ Εὐαγγελιστρίας, τὸ Σπίτι-Μουσεῖο Παπαδιαμάντη, εἶδε τὴν ὁμαδικὴ ἔκθεση Σκιαθιτῶν ζωγράφων στὴ Μικρὴ Αἴθουσα Τέχνης καὶ Πολιτισμοῦ καὶ προσκύνησε τὴν ἐφέστιο εἰκόνα τῆς Παναγίας Εἰκονιστρίας, πού βρίσκεται στὸν Μητροπολιτικὸ Ναὸ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν.

Οἱ ποικίλης θεματολογίας εἰσηγήσεις τῶν συνέδρων στὴ Σκιάθο ἀπλώθηκαν σχεδὸν σὲ ὀλόκληρο τὸν ἀπέραντο λειμῶνα τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου, ἐπιβεβαίωσαν ὡστόσο καὶ πάλι τὴν ἰδιαίτερη σαγήνη τοῦ κειμένου τῆς *Φόνισσας* καὶ τῆς σκοτεινῆς του ἡρώιδας. Τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ ὅπως τίθεται στὸ *Ἔγκλημα καὶ Τιμωρία* τοῦ Ντοστογιέφσκι καὶ στὴ *Φόνισσα* τοῦ Παπαδιαμάντη ἀποπειράθηκε νὰ ἀνιχνεύσει μὲ τὴν ἀνακοίνωσή του ὁ Μᾶρκος Γαλούνης, ἐπισημαίνοντας ἐνδελεχῶς ἀναλογίες καὶ διαφορὲς πού ἀφοροῦν στὰ θεμελιακὰ ζητήματα τῆς προέλευσης τῆς ἁμαρτίας, τῆς τιμωρίας καὶ τῆς μετάνοιας στὰ κορυφαῖα ἔργα δύο συγγραφέων πού ἀνήκουν στὴν ἴδια θρησκευτικὴ καὶ ὁμολογιακὴ παράδοση. Ὁ Λάμπρος Σιάσος μὲ ἐμβρίθεια ἀνέγνωσε τὴ *Φόνισσα* ὡς τὸ πληρέστερο ἀνθρωπολογικὸ δοκίμιο τῶν τελευταίων εἴκοσι αἰῶνων πού παρουσιάζει μὲ ἐνάργεια «πῶς ψηλώνει ὁ νοῦς» τοῦ ἀνθρώπου καὶ πῶς, ἀναποφεύκτως πλέον, συντρίβεται μετὰ κρότου ἐπὶ γῆς. Τὸ πρόσωπο τῆς Φραγκογιαννοῦς ὡς σύγχρονη ἐπαναγραφή τῆς Μήδειας τοῦ ὁμωνύμου ἔργου τοῦ Εὐριπίδη εἶδε ἡ Μαρία Τρουπῆ, ἐνῶ ὁ Ἀμερικανὸς David Weinberg στὴν εἰσήγησή του, πού ἐκφώνησε στὰ ἑλληνικὰ προκαλώντας συγκίνηση στὸ πολυπληθὲς ἀκροατήριο, κατέδειξε ὅτι τὸ ὕφος στὴ *Φόνισσα* διαφοροποιεῖται σημαντικὰ ἀπὸ χαρακτήρα σὲ χαρακτήρα. Ὁ Π. Δ. Μαστροδημήτρης ἐκκινώντας ἐπίσης ἀπὸ τὴ *Φόνισσα* προέβη σὲ μιὰ διεξοδικὴ συγκριτικὴ προσέγγιση τεσσάρων παπαδιαμαντικῶν ἀφηγημάτων πού συνιστοῦν παραδειγματικὴ

περίπτωση «κειμενικού συστήματος», μέσω έσωτερικών συνδέσεων σε πολλά επίπεδα. Κατέληξε τοιουτοτρόπως σε άκρως ένδιαφέρουσες διαπιστώσεις για τις όμοιότητες και τις διαφορές μεταξύ του έκτεταμένου αφηγήματος της Φόνισσας και των διηγημάτων «Στρίγλα μάννα», «Τò Πνίξιμο του παιδιού» και «Τò Μυρολόγι της φώκας».

Τò πέρασμα στη διηγηματογραφία του Παπαδιαμάντη έγινε με την ειδικότερη αναφορά στα άθηναικά του διηγήματα. Η Δώρα Μέντη έστίασε στους ήρωες τών διηγημάτων αυτών, οι όποιοι με τή δράση τους λειτουργούν ως δείκτες κοινωνικής παρακμής και ήθικης έξαχρείωσης, σε μιá ρεαλιστική απεικόνιση τής Άθήνας που δημιουργεί ζωσηρή αντίθεση με τήν άτμόσφαιρα τής νήσου τής γενέθλιας και τής αγαπημένης. Η Μαίρη Λεφάκη διέκρινε στα άθηναικά διηγήματα τόν έντονο σκεπτικισμό ένός κοινωνικά ένσυνείδητου συγγραφέα άπέναντι στα σοβαρά προβλήματα που έγκυμονεί ή άστικοποίηση, ένω ή Γεωργία Χαριτίδου σκιαγράφησε και κατέταξε σε κατηγορίες τούς γυναικείους χαρακτήρες που προβάλλονται.

Έν γενει θεωρείται ότι ό Παπαδιαμάντης μεγαλόρρηξε δουλεύοντας και έξελίσσοντας κυρίως τή μικρή φόρμα του διηγήματος, ώστόσο ή σύγχρονη κριτική φωτίζει διαρκώς με νέα στοιχεία τόν ρόλο και τή σπουδαιότητα τών μυθιστορημάτων του. Σε αυτό τò πλαίσιο ό Άγγελος Καλογερόπουλος στην εισήγησή του έξέτασε τò μυθιστόρημα Η *Γυφτοπούλα*, τεκμηριώνοντας τήν άποψη ότι τά μυθιστορήματα του Παπαδιαμάντη άποτελούν κλειδι για τήν κατανόηση του συνολικού έργου του. Ειδικότερα, ή *Γυφτοπούλα* άντιμετωπίστηκε ως έργο-δείκτης τής συγγραφικής ιδιαιτερότητας του Παπαδιαμάντη, λόγω τής άνατροπής-ύπονόμευσης του ρόλου του παντογνώστη αφηγητή, ή όποία συντελείται με τή μετατόπισή του στη θέση ένός παρατηρητή του κόσμου. Έτσι άποδεσμεύεται τò λογοτεχνικό έργο άπό τò άσφυκτικό πλαίσιο τής άτομικής έμπνεύσεως και πορεύεται προς τήν άνάδειξη μιás κοινής αλήθειας. Η Δήμητρα Γιανναρά άποδύθηκε σε μιá γόνιμη προσπάθεια σύγκρισης τής *Γυφτοπούλας* με τò έργο-όρόσημο τής ιταλικής λογοτεχνίας *I promessi sposi* (1840) του Alessandro Manzoni. Αναζητώντας αναλογίες και όμοιότητες άνάμεσα στα δύο έργα, σε μιá υπόθεση διακειμενικής χρήσης του αφηγήματος του Manzoni άπό τόν Παπαδιαμάντη, ή *Γυφτοπούλα* προσεγγίζεται ως ή όρθόδοξη άπάντηση στο ίταλικό καθολικό μυθιστόρημα. Έξετάζοντας τò μυθιστόρημα *Οί Έμποροι τών Έθνών* ό Άπόστολος Διαμαντής κατέληξε ότι ό Παπαδιαμάντης υπήρξε έκτός άπό σπουδαίος λογοτέχνης και έννας μεγάλος «ιστορητής», ό

όποιος πραγματεύεται με άκρως ενδιαφέροντα τρόπο τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ λατινικοῦ κόσμου κατὰ τὴ μεσαιωνικὴ περίοδο.

Δὲν ἔλειψαν βέβαια οἱ ψυχχαναλυτικὲς, οἱ κοινωνιολογικὲς καὶ οἱ προσεγγίσεις ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ φύλου. Ὁ Δημήτρης Βλαχοδήμος κατέγραψε τὴν ἔντονη παρουσία τῆς θηλυκῆς ταυτότητας στὸ διήγημα «Τὸ Μυρολόγι τῆς φώκιας» καὶ μίλησε γιὰ τὴ σημασία της σὲ συμβολικὸ ἐπίπεδο, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀπατηλὴ παρουσία τοῦ μόνου ἀνδρός (τοῦ ἀωνύμου «Σουραυλῆ»), πού ὀδηγεῖ στὸν θάνατο. Ἡ Μαρία Γκασούκα καὶ ἡ Τερψιχόρη Γκιόκα σὲ μιὰ ἔμφυλη θεώρηση τόνισαν ὅτι στὸ κατεξοχὴν γυναικοκεντρικὸ παπαδιαμαντικὸ ἔργο δίδεται ἔμφαση στὸν κοινωνικὸ ρόλο τῶν φύλων καὶ στὴν ἀλληλεπίδρασή τους στὸ πλαίσιο τῆς ἀνδροκρατούμενης ἀρτισύστατης πρωτεύουσας ἀλλὰ καὶ τῆς παραδοσιακῆς Σκιάθου. Λανθάνουσες μνήμες «μητρωνυμικοῦ κληρονομικοῦ δικαίου ἢ τοῦ δικαίου τῆς πρώτης θυγατέρας», σύμφωνα μὲ τὸν ὄρο πού εἰσήγαγε ὁ Γιάννης Βλαχογιάννης, ἐντόπισε ὁ Χρῆστος Δάλλκος στὸ διήγημα «Θάνατος κόρης». Βάσει ἀναφορῶν σὲ ἄλλα ἔργα τοῦ Παπαδιαμάντη, στὸ ἐθνικὸ δίκαιο αἰῶνων καὶ στὰ ἀρχαῖα «δράματα κληρονομίας» ὑποστήριξε ὅτι ἡ σκληρὴ μητρικὴ συμπεριφορὰ ὀφείλεται οὐσιαστικὰ σὲ ἰδιοτελεῖς συλλογισμούς, ἀποτελεῖ παλινδρόμηση πρὸς ἀρχαῖες πρακτικὲς ἐπίλυσης ἐνδοοικογενειακῶν συγκρούσεων καὶ ἀπληρεῖ ἀντιλήψεις ριζωμένες βαθιὰ στὸ συλλογικὸ ἀσυνείδητο. Ἰδιαίτερη ἀναφορὰ στὸν λόγο τοῦ παιδιοῦ καὶ τὶς λειτουργίες του στὰ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη ἔγινε ἀπὸ τὴ Μαρία Καραῖσκου, μὲ τὴν προβολὴ δύο ἀντιφατικῶν ὄψεων τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Τὰ πορίσματα τῆς ἔρευνας ἐντάχθηκαν στὴν εὐρύτερη προβληματικὴ γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ παιδιοῦ στὴν ξένη λογοτεχνία τοῦ 19ου αἰώνα. Στὸν τρόπο πού παρουσιάζονται οἱ Ἑβραῖοι ὡς οἱ πολιτισμικοὶ «ἄλλοι» ἀναφέρθηκε ἡ Μαίρη Μαργαρώνη ἐξετάζοντας ἔργα στὰ ὁποῖα τὸ ἑβραϊκὸ στοιχεῖο διαδραματίζει πρωταγωνιστικὸ ἢ καὶ δευτερεύοντα ρόλο.

Στὴν ἔννοια τῆς κοινωνικῆς ὄντολογίας μᾶς μύησε μὲ τὴν ἀνακοίνωσή του ὁ Στέλιος Παπαθανασίου, πραγματοποιώντας μιὰ ἀκρως ἐνδιαφέρουσα προσέγγιση τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου. Ἡ κοινότητα συγκροτεῖται γύρω ἀπὸ ἓναν συνεκτικὸ πυρῆνα, μιὰ μακρὰ παράδοση πού τῆς ἐξασφαλίζει διαχρονικὴ ταυτότητα καὶ θεμελιώνεται στὴν ἐλευθερία. Ἐμφαντικὰ ἀναφέρθηκε στὸν ἰδιάζοντα ρεαλισμὸ τοῦ Παπαδιαμάντη (πού κινεῖται συνήθως «μεταξὺ φάσματος καὶ ὑπαρκτοῦ») καὶ μὲ παραστατικὴ παρουσίασε τὸν Σκιαθίτη ὡς τὸν ἀπόλυτο ἐκφραστὴ τῆς λογοτεχνίας μας αὐτοῦ πού στὴν πατερικὴ παράδοση

καλείται «χαροποιόν πένθος», τῆς χαρμολύπης πού χαρακτηρίζει τὸν παράξενο τρόπο τῶν Ἑλλήνων.

Μὲ τρόπο δυναμικὸ ἐκπροσωπήθηκε ἡ ἀμιγῶς φιλολογικὴ προσέγγιση τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη. Στὸ πλούσιο ρεπερτόριο σχημάτων λόγου καὶ εἰδικότερα στὴ χρήση σχημάτων λεξικῆς καὶ φραστικῆς ἐπανάληψης ἐπικεντρώθηκε ὁ Θανάσης Νάκας, τονίζοντας ὅτι ἡ ἐπαναφορὰ (πού πραγματώνεται ὡς ἐπιφορὰ, ἀλλὰ καὶ ὡς μεσαία καὶ ὡς πολλαπλή) ἐμφανίζεται ἀκριβῶς στὰ σημεῖα ἐντονης συναισθηματικῆς φόρτισης, ἐνῶ σὲ πολλὲς περιπτώσεις τὸ σχῆμα ταυτίζεται μὲ τὴ θεματικὴ δομὴ μὲ τρόπο ἐντυπωσιακὸ. Ὁ Νικόλαος Α. Ε. Καλοσπύρος ἀναφέρθηκε στὴν τεχνικὴ τῆς ἐκφράσεως τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀποδεικνύοντας ὅτι ἡ ἀρχαία λογοτεχνικὴ θεωρία καὶ οἱ ρητορικὲς τεχνικὲς τῶν ἀρχαίων ταιριάζουν κατ' ἐξοχὴν στὸ ἔργο τοῦ Σκιαθίτη. Μὲ ἀναφορὲς στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη πού τεκμηριώνονται μὲ φιλολογικοὺς παραλληλισμοὺς πρὸς τοὺς κλασικοὺς ὁμοτέχνους τοῦ ἔθεσε σαφῶς ζήτημα ἀρχαιογνωσίας, εἰσάγοντας τὴ χρήση τῆς ἀντίστοιχης ὀρολογίας στὶς παπαδιαμαντικὲς σπουδές. Μὲ τὸν γοητευτικὸ κλάδο τῆς Ἐκδοτικῆς τοῦ παπαδιαμαντικοῦ κειμένου ἀσχολήθηκε στὴν ἀνακοίνωσή του ὁ Γεώργιος Ἄ. Χριστοδούλου, παρουσιάζοντας τὰ ἐνδιαφέροντα πορίσματα τῆς συγκρότησης κριτικῆς ἔκδοσης στὰ διηγήματα «Τὸ Πνίξιμο τοῦ παιδιοῦ», «Τὸ Γιαλόξυλο» καὶ «Ὁ Ἀλιβάνιστος», στὸ πλαίσιο πανεπιστημιακοῦ φροντιστηριακοῦ μαθήματος. Ἀνήγγειλε ἐπίσης νέα κριτικὴ ἔκδοση τοῦ διηγήματος «Ὀλόγυρα στὴ λίμνη». Ἡ Ἀγγέλα Πιερχῆ πραγματεύθηκε τὸ εἰδικότερο θέμα τῆς λειτουργίας τῆς παραγράφου στὰ διηγήματα «Ὀνειρο στὸ κῦμα» καὶ «Ἡ Φαρμακολύτριά».

Τὸ παπαδιαμαντικὸ corpus συνοδεύεται καὶ συμπληρώνεται μὲ τρόπο διαφωτιστικὸ ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία πρὸς τοὺς οικείους τοῦ συγγραφέα, ὅπως μᾶς ὑπενθύμισε ἡ Δέσποινα Δούκα, παρουσιάζοντας καὶ κωδικοποιώντας τὴν ἐκδεδομένη ἐπιστολογραφία, σὲ ἄμεση συνάρτηση μὲ τὸ δημιουργικὸ ἔργο. Ὁ Νίκος Ὁρφανίδης ἐπέλεξε νὰ ἀντιδιαστείλει δώδεκα ἐπιστολὲς πού συνοψίζουν τίς στέρησεις, τίς δυσκολίες καὶ τὴν ἀγωνία γιὰ τὴν ἐν Ἀθήναις ἐπιβίωση τοῦ Παπαδιαμάντη πρὸς τὴν εὐφρόσυνη διάθεση πού ἐκφράζεται στὸ διήγημα «Τὰ Καλαμπούρια ἐνὸς δασκάλου», τὸ ὁποῖο φέρει τὸν ὑπότιτλο «Ἀναμνήσεις φοιτητικοῦ βίου». Παρουσίασε τὸν Παπαδιαμάντη ὡς πεζογράφο-ἀφηγητὴ μὲ χιοῦμορ, πού περιγράφει ἕναν πληθυσμὸ τῆς χαρᾶς, πλευρὰ πού σπανίως τονίζουν οἱ μελετητές του.

Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι τὸν Παπαδιαμάντη τὸν ἀγάπησαν ιδιαίτερα οἱ ποιητές, ἀφοῦ συνδιαλέχθηκε μαζί τους ὡς ἕνας ἐξ αὐτῶν. Ὁ Κώστας Βάρναλης, ἐκτός

ἀπὸ δοκιμακὰ κείμενα γιὰ τὸν Σκιαθίτη συγγραφέα, ἔγραψε καὶ τρία ἀφηγήματα «Εἰς ὕψος Παπαδιαμάντη», τὰ ὁποῖα συμπεριέλαβε καὶ στὴ «συγκεντρωτικῆ» ἔκδοση τοῦ ἀφηγηματικοῦ ἔργου του. Ὁ Δημήτρης Κόκορης ἀναφέρθηκε διεξοδικὰ στὸν τρόπο πὸν ὁ Βάρναλης ἀξιοποίησε διακειμενικὰ τὰ παπαδιαμάντεια λογοτεχνικὰ πρόσωπα. Ἡ Χρυσούλα Σπυρέλη μὲ τὴν ἀνακοίνωσή της κατέδειξε τὴ γοητεία πὸν ἀσκεῖ ὁ Παπαδιαμάντης στοὺς σύγχρονους ποιητές, ἐντοπίζοντας ἐπιδράσεις σὲ ποιήματα πὸν γράφτηκαν ἢ δημοσιεύτηκαν τὴν τελευταία τριακονταετία. Ὁ συγγραφέας ὡς πρόσωπο ἀπασχόλησε τὴ Σταυρούλα Τσοῦπρου, ἡ ὁποία ἀναζήτησε παπαδιαμαντικὰ ἴχνη στὰ ἔργα ὁμοτέχνων του, ἀλλὰ καὶ σὲ εἰκαστικὲς ἀναπαραστάσεις.

Τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη συσχετίστηκε βέβαια καὶ μὲ τὸ ἔργο τοῦ «ἄλλου Ἀλεξάνδρου» τῆς Σκιάθου, τοῦ Ἀλεξάνδρου Μωραϊτίδη. Ὁ Κωνσταντῖνος Κουτούμπας ἐντόπισε τὰ κοινὰ λειτουργικὰ στοιχεῖα, μέσα ἀπὸ τὶς ἀναφορὲς τους στὶς ἐορτὲς τῆς Ἐκκλησίας, μὲ κεντρικὸ ἄξονα τὴ λατρευτικὴ παράδοση τῆς Σκιάθου, συνεξετάζοντας ἀντίστοιχες ἀναφορὲς τοῦ Τυπικοῦ τοῦ Γεωργίου Ρήγα. Ὁ Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος διαφώτισε τὴ στάση τῶν δύο Ἀλεξάνδρων ἀπέναντι στὴν ἐκκλησιαστικὴ-λατρευτικὴ τέχνη τῆς ἐποχῆς τους, φιλοτεχνώντας μιὰ εἰκόνα πὸν διαφοροποιεῖται σημαντικὰ ἀπὸ τὰ κλισιὰ πὸν συχνὰ προβάλλονται σχετικὰ μὲ τὸ θέμα.

Μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου στὴ Δευτεροβάθμια Ἐκπαίδευση ἀσχολήθηκε ὁ Ἀναστάσιος Στέφος, ἐπισημαίνοντας ὅτι ἡ ἀνθολόγηση σχετικῶν ἀποσπασμάτων στὰ σχολικὰ βιβλία εἶναι σήμερα ἰσχνή, ἐνῶ ἡ Σοφία Κανταράκη ὑπέβαλε μὲ τὴν ἀνακοίνωσή της ὀλοκληρωμένη πρόταση διδακτικῆς ἀξιοποίησης τοῦ φυσιολατρικοῦ στοιχείου τῶν διηγημάτων τοῦ Παπαδιαμάντη. Ὁ Νεκτάριος Μαμαλοῦγκος, ἐκπροσωπώντας τὶς θετικὲς ἐπιστῆμες πὸν προσέρχονται πρὸς ἐπικουρία τῆς φιλολογικῆς ἔρευνας προσφέροντας πολὺτιμα τεχνολογικὰ ἐργαλεῖα, παρουσίασε μιὰ σύγχρονη μέθοδο ἐκσφαλματώσεων κατὰ τὴ μετατροπὴ παλαιῶν ἐντύπων σὲ ἐπεξεργάσιμη κειμενικὴ μορφή. Τὰ θέματα τῶν ἀνακοινώσεων τοῦ Συνεδρίου περιέλαβαν ἀκόμη τὰ εἶδη τῶν φυτῶν πὸν περιγράφονται στὰ ἔργα τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τοὺς συμβολισμούς τους (Γεώργιος Σαρλῆς) καὶ τὸν τρόπο πὸν περιγράφεται ἡ γυναικεία παραδοσιακὴ φορεσιὰ τῆς Σκιάθου (Ἄννα Ἰωάννα Γουήλ-Μπαδιεριστάκη), συμπληρώνοντας ἔτσι ἕνα γοητευτικὸ ψηφιδωτό.

Οἱ ἐργασίες τοῦ δευτέρου κύκλου τοῦ Συνεδρίου, μὲ θέμα «Ὁ Παπαδιαμάντης μεταφράζων καὶ μεταφραζόμενος», ξεκίνησαν τὴν Παρασκευὴ 7 Ὀκτωβρίου στὸ Μέγαρο Μουσικῆς Ἀθηνῶν καὶ ὀλοκληρώθηκαν τὸ Σάββατο 8

Όκτωβρίου 2011. Κατά τη διεξαγωγή του πρώτου κύκλου στη Σκιάθο μās προϋδέασαν για τὸ κεντρικὸ αὐτὸ θέμα κάποιες ἀνακοινώσεις πὸ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸν μεταφραστὴ Παπαδιαμάντη. Συγκεκριμένα, ὁ Μάκης Καραγιάννης προχώρησε στὴν ἀνίχνευση ἀναλογιῶν καὶ ἐπιδράσεων τῶν μεταφράσεων τοῦ Παπαδιαμάντη στὸ πρωτότυπο ἔργο του καὶ κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ εὐρωπαϊκὴ του θητεία στὸ μεταφραστικὸ πεδίο συνετέλεσε στὸν γενικότερο προσανατολισμὸ τοῦ ἔργου του στὸν εὐρωπαϊκὸ κανόνα. Ὁ π. Λάμπρος Καμπερίδης χρησιμοποίησε μεταφορικὰ τὸν ὄρο «μετάφραση», γιὰ νὰ μās βοηθήσει νὰ κατανοήσουμε τὸν τρόπο πὸ ὁ Παπαδιαμάντης μεταφράζει μὲ τὴ γραφὴ του τὸν κτιστὸ κόσμο, ἐπιτελώντας ὡς μεταφραστὴς τὴ λειτουργία τοῦ μεσολαβητῆ μεταξὺ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου καὶ κατορθώνοντας συγχρόνως νὰ τὰ ταυτίσει στὸ κείμενο πὸ μās παραδίδει. Σὲ μιὰ ἀριστοτεχνικὴ παρουσίαση τῆς ἀνακοίνωσής του, ὁ εἰσηγητὴς ἔδωσε ἰδιαίτερη ἔμφαση στὰ τουρκικὰ παραθέματα.

Καθὼς ἀνοίγεται λοιπὸν μπροστὰ μās ὁ δεῦτερος κύκλος τοῦ Συνεδρίου στὴν Ἀθήνα καὶ γνωρίζοντας βέβαια ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης ἦταν ἐπαγγελματίας μεταφραστὴς ἀπὸ τὰ ἀγγλικά καὶ τὰ γαλλικά κυρίως λογοτεχνικῶν καὶ ἱστορικῶν κειμένων, ἴσως ἀναρωτηθοῦμε ἂν τὸ ἔργο αὐτὸ ἔχει τέτοια ἔκταση ἢ (καὶ) σπουδαιότητα ὥστε νὰ ἀποτελέσει τὴν κεντρικὴ ἐνότητα ἐνὸς Διεθνoῦς Συνεδρίου. Ὁ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος στὴν ἐμπνευσμένη κεντρικὴ ὁμιλία τεκμηριώνει πῶς ἡ δουλειὰ αὐτοῦ τοῦ «μεταφραστικοῦ εἴλωτα» ρίχνει νέο φῶς στὸ λογοτεχνικὸ του ἔργο. Σὲ μιὰ ἐποχὴ πὸ οἱ ἐκδόσεις τῶν ἔργων τοῦ Παπαδιαμάντη διαδέχονται ἡ μία τὴν ἄλλη μὲ καταιγιστικὸ ρυθμὸ, πιστεύαμε ὅτι ἡ ἐργογραφία του ἔχει πλήρως καλυφθεῖ. Ἀντιθέτως, τώρα ἀναφαίνεται πρὸ τῶν εἰδικῶν μελετητῶν ἓνα νέο πεδίο, ὅπως ξεπροβάλλει μιὰ ἄγνωστη χώρα μπροστὰ στὰ μάτια τοῦ ἐξερευνητῆ, τυλιγμένη ἀκόμη στὴν ὁμίχλη τοῦ μυστηρίου: Τὸ μεταφραστικὸ του ἔργο, ἀπέραντο καὶ σκορπισμένο ἀνώνυμα σὲ πλῆθος ἔντυπα, ὅπως μās ἐπεσήμεινε τὸ 1934 ὁ Γ. Κ. Κατσίμπαλης στὸν Πρόλογο τῆς παπαδιαμαντικῆς βιβλιογραφίας του. Χάρη στὴν ἀκάματη ἔρευνα τοῦ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου καὶ τῆς Λαμπρινῆς Τριανταφυλλοπούλου ἔχουν ἤδη ἐντοπιστεῖ καὶ ἐκδοθεῖ τὴν τελευταία δεκαπενταετία αὐτοτελῶς ἀρκετές παπαδιαμαντικὲς μεταφράσεις. Ἡ Λαμπρινὴ Τριανταφυλλοπούλου στὴν εἰσήγησή της παρουσίασε τὰ πορίσματα τοῦ ἐλέγχου 175 ἀνωνύμων μεταφράσεων πὸ ὁ Γ. Βαλέτας ἀποδίδει στὸν Παπαδιαμάντη στὴ μελέτη του *Παπαδιαμάντης. Ἡ ζωὴ - Τὸ ἔργο - Ἡ ἐποχὴ του* [Μυτιλήνη 1940], καταλήγοντας στὸ

συμπέρασμα ότι πολλές από αυτές δεν ανήκουν στον Παπαδιαμάντη και δημιουργούσαν μέχρι σήμερα έσφαλμένη εικόνα για το μεταφραστικό του έργο.

Ίδιαίτερα κατατοπιστική ήταν η εισήγηση της Μαρίνας Άρετάκη, που ασχολήθηκε με τον τρόπο που η μεταφραστική δραστηριότητα του Παπαδιαμάντη άνταννακλάται στο πρωτότυπο έργο του, καθώς και η εισήγηση της Τασούλας Καραγεωργίου, η οποία ανέδειξε ως Ίδιον του λογοτεχνικού παπαδιαμάντειου ύφους τον τρόπο με τον οποίο το λαϊκό ιδίωμα «μεταφράζεται» με λογίους τύπους (άντι να συμβαίνει το αντίθετο). Οί ένδογλωσσικές μεταφράσεις από τον Παπαδιαμάντη ψαλμικών και ύμνογραφικών χωρίων σε κάποια ποιήματά του και σε αρκετά διηγήματα άπασχόλησαν τον Δημήτρη Κοσμόπουλο και άποτέλεσαν γι' αυτόν άφορμή να αναλύσει τις άπόψεις του συγγραφέα για τη λειτουργική γλώσσα, τονίζοντας ότι ενδιαφέρεται για το τυπικό και για τον πλούτο της γλώσσας της ύμνογραφίας επειδή βιώνει τη λατρεία της Έκκλησίας ως ζωντανή πραγματικότητα. Ο Δημήτρης Κανελλόπουλος παρατήρησε ότι αυτές οί μεταφράσεις κατέστησαν προσιτά στο εύρο κοινό δύσκολα θεολογικά κείμενα και αναφέρθηκε στη σύνταξη, συμπλήρωση και διόρθωση ιερών ακολουθιών, παρακλητικών Κανόνων και τροπαρίων από τον Παπαδιαμάντη και τον Μωραϊτίδη.

Ο πρώτος μεγάλος θεματικός άξονας του δευτέρου κύκλου περιέλαβε τις μεταφράσεις που έκανε ο Παπαδιαμάντης από τα γαλλικά και τα άγγλικά ως μεταφραστής της ξένης λογοτεχνίας και γραμματείας. Η Στέση Άθήνη παρουσίασε στοιχεία για το μεταφραστικό έργο του Παπαδιαμάντη στα έντυπα του Βλάση Γαβριηλίδη (*Άκρόπολις, Μή χάνεσαι, Νέον Πνεύμα*) και ο Φίλιππος Παππής χαρτογράφησε κατά το δυνατόν το άχανές πεδίο των έπιφυλλιδικών μεταφράσεων με πυξίδα τον μεταφραστή Παπαδιαμάντη.

Η μετάφραση της *Άριέτας* του Francois Corpee παρουσιάστηκε από τον Φώτη Δημητρακόπουλο και την Άννα Λαμπαδαρίδη, οί όποιοι άνακοίνωσαν νέα στοιχεία που προέκυψαν από την άντιβολή με το γαλλικό κείμενο. Η Χρυσή Καρατσινίδου-Παπαθανασίου έθεσε το ζήτημα των έπιδράσεων που δέχτηκε ο Παπαδιαμάντης από τη γαλλική λογοτεχνία στη διαμόρφωση του δικού του λογοτεχνικού σύμπαντος και μās γνωστοποίησε τα άποτελέσματα της ένδελεχούς και κοπιώδους άντιβολής του γαλλικού πρωτοτύπου με τις παπαδιαμαντικές μεταφράσεις της περιόδου 1886-1890 στην έφημερίδα *Έφημερίς*. Ένότισε στις μεταφράσεις χαρακτηριστικές παπαδιαμαντικές έκφράσεις και λέξεις-σημαντήρες, που άποδεικνύουν την ένότητα της γλώσσας και του ύφους. Ο Matteo Miano κατέθεσε άξιοσημείωτες παρατη-

ρήσεις για τη γαλλική πηγή των «Τεσσάρων διηγημάτων» του Τσέχωφ, από όπου τα μετέφερε ο Παπαδιαμάντης στην ελληνική γλώσσα.

Σημαντική ήταν η θητεία του Παπαδιαμάντη στη μετάφραση της αγγλικής γλώσσας, όπως φάνηκε και από τον αριθμό των σχετικών ανακοινώσεων. Η Γεωργία Γκότση και η Γεωργία Φαρίνου-Μαλαματάρη μελέτησαν τη μετάφραση του μυθιστορήματος της Sarah Grand *Οι δίδυμοι του ούρανοῦ* και κατέγραψαν τον τρόπο που χειρίζεται ο Παπαδιαμάντης ένα ἐξεχόντως απαιτητικό κείμενο που θέτει ζητήματα όπως η ἀνισότητα στην ἐκπαίδευση γυναικῶν και ἀνδρῶν και ἡ ἀνδρική προγαμιαία ἐλευθεριότητα. Σύμφωνα με τὰ συμπεράσματά τους, ἡ στάση τοῦ Παπαδιαμάντη ὑπερβαίνει τὴ συμβατικότητα ἢ τὸν συντηρητισμὸ που θὰ τοῦ ἀπέδιδαν πολλοί. Ἡ γράφουσα προσπάθησε νὰ ἀνιχνεύσει στὸν *Μαξιῶτη* τοῦ Ἀγγλοῦ μυθιστοριογράφου Hall Caine χαρακτηρισμούς και τρόπους που ἀργότερα ἀποτυπώθηκαν στὰ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη, παρουσιάζοντας τὴ βεβαιότερη ἀνυπόγραφη μετάφραση τοῦ Παπαδιαμάντη, που εἶναι και ἡ ὠραιότερή του κατὰ τὸν Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλο. Δύο ἔγκριτοι μελετητὲς μίλησαν γιὰ τὴν παπαδιαμαντική μετάφραση τοῦ *Βίου τοῦ Χριστοῦ* τοῦ Φρειδερίκου Φάρραρ, ὁ Ἀνέστης Κεσελόπουλος στὴ Σκιάθο και ὁ Μιχαὴλ Πασχάλης στὴν Ἀθήνα. Ἀμφότεροι προσκόμισαν ἀξιόλογα πορίσματα και συντάχθηκαν με τὴ δήλωση τοῦ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου στὴν εἰσαγωγή τῆς ἔκδοσης τῆς μετάφρασης: «Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν μεταφράζει ἀλλὰ ἐξελληνίζει τὸν Φάρραρ και, τελικά, τὸν ἐξορθοδοξίζει». Ὁ ἄγγελος Μαντᾶς, που πραγματοποιοῖσε τὸ μνημειῶδες ἔργο τῆς ἐπιμέλειας τῆς μετάφρασης τῆς *Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως* τοῦ George Finlay, ἀναφέρθηκε στὴν προετοιμασία τῆς ἔκδοσης τῆς μετάφρασης τοῦ ὁμοτίτλου ἔργου τοῦ Thomas Gordon και παρουσίασε τὶς συγκεκριμένες μεταφράσεις ὡς τεκμήρια τῆς πνευματικῆς συγκρότησης τοῦ μεταφραστῆ Παπαδιαμάντη. Ἀξίζει, τέλος, νὰ γίνει και μὴ μικρὴ ἀναφορά στὴν ἀγάπη τοῦ Παπαδιαμάντη γιὰ τὴν ποίηση τοῦ Byron, τὴν ὁποία μεταφράζει, αὐτὴ τὴ φορὰ ὄχι στὸ πλαίσιο ἔμμισθης ἀνάθεσης, ἀλλὰ μέσα στὸ δικό του δημιουργικὸ ἔργο. Στὸ ἄρθρο τοῦ 1896 με τίτλο «Ὁ Μπάϋρων. Ποιητὴς θεσπέσιος», ὁ Παπαδιαμάντης συμπεριλαμβάνει τὴ μετάφραση τριῶν στροφῶν ἀπὸ τὰ «Νησιὰ τῆς Ἑλλάδος», καθὼς και ἀποσπάσματα ἐπιστολῶν τοῦ ποιητῆ, γιὰ τὰ ὁποία μᾶς μίλησε στὴν εἰσήγησή της ἡ Βαρβάρα Ρούσσου, ἀνιχνεύοντας τὴ λογοτεχνικὴ σχέση τοῦ Byron με τὸν Παπαδιαμάντη.

Ὁ ἕτερος μεγάλος θεματικὸς ἄξονας τοῦ δευτέρου κύκλου περιέλαβε τὶς μεταφράσεις τοῦ ἴδιου τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου σὲ ξένες γλώσσες, καταδει-

κνύοντας τις ιδιαιτερότητες και τις τεχνικές δυσκολίες που προκύπτουν. Τη σχετική έμπειρία τους κατέθεσαν με τη συμμετοχή τους και έγκριτοι έρευνητές από τη διεθνή ακαδημαϊκή κοινότητα. Ο Δημήτρης Φίλιας, μετά από διαφωτιστική άναδρομή στις μεταφράσεις του παπαδιαμαντικού έργου στη Γαλλία, άναφέρθηκε ειδικότερα στις γαλλικές μεταφράσεις της Φόνισσας από τους Octave Merlier και Guy-Michel Saunier. Η Άναστασία Δασκαρόλη παρουσίασε τις μεταφράσεις έργων του Παπαδιαμάντη στον γερμανόφωνο χώρο, με ιδιαίτερη άναφορά στην άποκορύφωση του σχετικού ένδιαφέροντος τó έτος 2001, έπ' άφορμή της έτήσιας έκθεσης βιβλίου της Φρανκφούρτης, στο πλαίσιο της όποίας τιμώμενη χώρα ήταν ή Ελλάδα. Ο Γιάννης Τζιώτης με την άνακοίνωση του έμπλούτισε τη βιβλιογραφία των γερμανόφωνων μεταφράσεων του παπαδιαμαντικού έργου με την προσθήκη δεκαοκτώ λημμάτων στην πρώτη σχετική καταγραφή που είχε δημοσευθεί από άλλους έρευνητές τó 1995 και άριθμούσε όκτώ έγγραφές. Έπισκόπηση και σχολιασμό των μεταφράσεων των έργων του Παπαδιαμάντη στα ιταλικά έκανε ή Γκαμπριέλλα Μακρη, ένω ή Anna Zimbone άσχολήθηκε με τά μεταφραστικά προβλήματα που δημιουργεί ή μεταφορά του διηγήματος «Τό Μυρολόγι της φώκιας» στα ιταλικά. Ζητήματα μετάφρασης του διηγήματος «Η Νοσταλγός» και γενικότερα του έργου του Παπαδιαμάντη στα ίσπανικά μās παρουσίασε ή Marta Silvia Dios Sanz, ένω οί Marina Veljkovic, Predrag Mutavdzic και Sasha Djordjevic μίλησαν για τις μεταφράσεις στα σερβοκροατικά και στα σερβικά. Αύτη την ένδιαφέρουσα περιήγηση στις περιπετειώδεις προσπάθειες της μεταγλώττισης του Παπαδιαμάντη έκλεισε ή Μακα Kamushadze άναφερόμενη στις γεωργιανές μεταφράσεις διηγημάτων και ή Medea Abulashvili κατέθεσε προτάσεις για την υπερνίκηση των σχετικών δυσκολιών.

Έξίσου περιπετειώδης με τη μετάφραση σέ ξένες γλώσσες, άν όχι και περισσότερο, είναι όμως και ή ένδογλωσσική μετάφραση του Παπαδιαμάντη (μεταγλωττίσεις και διασκευές των έργων του στη δημοτική). Ο Σταύρος Ζουμπολάκης άσχολήθηκε με τó άκανθώδες ζήτημα, ένω τó άκροατήριο για άλλη μιá φορά άπέδειξε ότι οί Έλληνες πάντοτε θά παθιάζονται με τó ζήτημα της γλώσσας. Πρότεινε λοιπόν στα βιβλία του δημοτικού σχολείου νά υπάρχει άντικριστά τó κείμενο του Παπαδιαμάντη με την άπόδοσή του στη νεοελληνική, στα βιβλία του γυμνασίου και του λυκείου τó πρωτότυπο με ύποσελίδιες σημειώσεις με την έξήγηση των τύπων των λέξεων (και όλόκληρων φράσεων) όπως ακριβώς άπαντοϋν στο κείμενο, ένω για τούς ένήλικες θεώρησε άρκετό ένα καλό γλωσσάρι.

Τὸ Συνέδριο ἔκλεισε μὲ τὴν παρουσίαση ἀπὸ τὴν Ἑλένη Πολίτου-Μαρινοῦ, τὸν Γεώργιο Μικρὸ καὶ τὴν Τιτίκα Δημητρούλια ἐνὸς νέου γλωσσολογικοῦ ἐργαλείου ἀπὸ τὸν νεοσύστατο κλάδο τῆς ὑφομετρίας, τὸ ὁποῖο ἀναμένεται νὰ συμβάλει σημαντικὰ στὴν ἀναγνώριση τῆς πατρότητας λογοτεχνικῶν κειμένων καὶ μεταφράσεων, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ πορίσματα καὶ ὑπὸ τὸν ἐμπειρικὸ ἔλεγχο φιλολόγων πού εἶναι ἐγκρατεῖς τῶν κειμένων τοῦ Παπαδιαμάντη, ὅπως ἐν προκειμένῳ ἡ Λαμπρινὴ Τριανταφυλλοπούλου.

Τὰ ὀγκωδέστατα Πρακτικὰ πού θὰ δημοσιευθοῦν ἐντὸς τοῦ τρέχοντος ἔτους σὲ ἄρτια τυποτεχνικὰ ἔκδοση πού κατὰ παράδοσιν ἀναμένουμε ἀπὸ τὸ τυπογραφικὸ ἐργαστήρι τοῦ «Δόμου», δίχως ἄλλο θὰ ἀναδείξουν καταλεπτῶς τὶς θεωρητικὲς κατευθύνσεις καὶ τάσεις τῶν ἀνακοινώσεων τοῦ Συνεδρίου. Αὐτὸ ὅμως πού δὲν μπορεῖ νὰ μεταφερθεῖ στὸ χαρτί εἶναι ἡ μυσταγωγικὴ ἐμπειρία τῆς ὁποίας γίναμε κοινωνοὶ ὅλοι στὴ Σκιάθῳ, ἐκπεφρασμένη μὲ τρόπο ἐμβληματικὸ ἀπὸ τὰ χεῖλη μιᾶς ἐκ τῶν συνέδρων: «Ὅσοι βρεθήκαμε ἐκεῖ νιώσαμε ὅτι μοιραστήκαμε ἓνα μυστικόν».

Ἐνδεικτικὴ Βιβλιογραφία
Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη
ἔτους 2011

ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ Δ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ*

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ἄπαντα: Ἡ Φόνισσα. Χρῆστος Μηλιόνης*, ἐπιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, σημείωμα γιὰ τὴν ἔκδοση Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Προλογικὰ σὲ δύο “μυθιστορήματα” τοῦ Παπαδιαμάντη» (Σειρὰ *Τὸ Βῆμα Βιβλιοθήκη*, τόμος 1), Δημοσιογραφικὸς Ὄργανισμὸς Λαμπράκη, Ἀθήνα 2011. [Copyright: Ἐκδόσεις Δόμος.]
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ἄπαντα: Τὰ Ρόδιν' ἀκρογιάλια. Βαρδιάνος στὰ σπόρκα*, ἐπιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, προλογικὸ σημείωμα Λουκᾶς Κούσουλας (Σειρὰ *Τὸ Βῆμα Βιβλιοθήκη*, τόμος 2), Δημοσιογραφικὸς Ὄργανισμὸς Λαμπράκη, Ἀθήνα 2011. [Copyright: Ἐκδόσεις Δόμος.]
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ἄπαντα: Οἱ Ἐμποροὶ τῶν Ἐθνῶν*, ἐπιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, σημείωμα γιὰ τὴν ἔκδοση Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ἀνύπαρκτη Πολιτεία» (Σειρὰ *Τὸ Βῆμα Βιβλιοθήκη*, τόμος 3), Δημοσιογραφικὸς Ὄργανισμὸς Λαμπράκη, Ἀθήνα 2011. [Copyright: Ἐκδόσεις Δόμος.]
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ἄπαντα: Ἡ Μετανάστis*, ἐπιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, προλογικὸ σημείωμα Δημήτρης Κοσμόπουλος, «Ὁ φθαρτὸς καὶ ὁ θεὸς ἔρως» (Σειρὰ *Τὸ Βῆμα Βιβλιοθήκη*, τόμος 4), Δημοσιογραφικὸς Ὄργανισμὸς Λαμπράκη, Ἀθήνα 2011. [Copyright: Ἐκδόσεις Δόμος.]
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ἄπαντα: Ἡ Γυφτοπούλα*, ἐπιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, προλογικὸ σημείωμα Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Κατὰ οὐτοπιστῶν» (Σειρὰ *Τὸ Βῆμα Βιβλιοθήκη*, τόμος 5), Δημοσιογραφικὸς Ὄργανισμὸς Λαμπράκη, Ἀθήνα 2011. [Copyright: Ἐκδόσεις Δόμος.]
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ἄπαντα: Ἡ Σταχομαζώχτρα καὶ ἄλλα διηγῆματα*, ἐπιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, προλογικὸ σημείωμα Ἄγγελος Μαντᾶς (Σειρὰ *Τὸ Βῆμα Βιβλιοθήκη*, τόμος 6), Δημοσιογραφικὸς Ὄργανισμὸς Λαμπράκη, Ἀθήνα 2011. [Copyright: Ἐκδόσεις Δόμος.]

- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *“Απαντα: Όλόγυρα στή λίμνη και άλλα διηγήματα*, επιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, προλογικό σημείωμα Άγγελος Καλογερόπουλος (Σειρά *Τό Βήμα* Βιβλιοθήκη, τόμος 7), Δημοσιογραφικός Όργανισμός Λαμπράκη, Άθήνα 2011. [Copyright: Έκδόσεις Δόμος.]
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *“Απαντα: Η Νοσταλγός και άλλα διηγήματα*, επιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, προλογικό σημείωμα Σταύρος Ζουμπουλάκης, «Πέτρα σκανδάλη» (Σειρά *Τό Βήμα* Βιβλιοθήκη, τόμος 8), Δημοσιογραφικός Όργανισμός Λαμπράκη, Άθήνα 2011. [Copyright: Έκδόσεις Δόμος.]
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *“Απαντα: Όνειρο στό κύμα και άλλα διηγήματα*, επιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, προλογικό σημείωμα Στέλιος Παπαθανασίου (Σειρά *Τό Βήμα* Βιβλιοθήκη, τόμος 9), Δημοσιογραφικός Όργανισμός Λαμπράκη, Άθήνα 2011. [Copyright: Έκδόσεις Δόμος.]
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *“Απαντα: Η Φαρμακολύτρια και άλλα διηγήματα*, επιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, προλογικό σημείωμα Στέλιος Παπαθανασίου (Σειρά *Τό Βήμα* Βιβλιοθήκη, τόμος 10), Δημοσιογραφικός Όργανισμός Λαμπράκη, Άθήνα 2011. [Copyright: Έκδόσεις Δόμος.]
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *“Απαντα: Ρεμβασμός του Δεκαπενταυγούστου και άλλα διηγήματα*, επιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, προλογικό σημείωμα Άγγελος Καλογερόπουλος (Σειρά *Τό Βήμα* Βιβλιοθήκη, τόμος 11), Δημοσιογραφικός Όργανισμός Λαμπράκη, Άθήνα 2011. [Copyright: Έκδόσεις Δόμος.]
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *“Απαντα: Τό Μυρολόγι της φάκιας και άλλα διηγήματα*, επιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, προλογικό σημείωμα Τασούλα Καραγεωργίου (Σειρά *Τό Βήμα* Βιβλιοθήκη, τόμος 12), Δημοσιογραφικός Όργανισμός Λαμπράκη, Άθήνα 2011. [Copyright: Έκδόσεις Δόμος.]
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *“Απαντα: Άγάπη στον κρεμό και άλλα διηγήματα*, επιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, προλογικό σημείωμα Σταύρος Ζουμπουλάκης (Σειρά *Τό Βήμα* Βιβλιοθήκη, τόμος 13), Δημοσιογραφικός Όργανισμός Λαμπράκη, Άθήνα 2011. [Copyright: Έκδόσεις Δόμος.]
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *“Απαντα: Ποιήματα και άλλα κείμενα*, επιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, προλογικό σημείωμα Δημήτρης Κοσμοπούλος, «Παπαδιαμάντης ό μελωδός» (Σειρά *Τό Βήμα* Βιβλιοθήκη, τόμος 14), Δημοσιογραφικός Όργανισμός Λαμπράκη, Άθήνα 2011. [Copyright: Έκδόσεις Δόμος.]
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *“Απαντα: Η δίψα του Δαυΐδ και άλλα κείμενα*, επιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, προλογικό σημείωμα Δημήτρης Μαυρόπουλος, επίμετρο Ήλιος Χ. Παπαδημητρακόπουλος, «Ύδατογράφημα» (Σειρά

- Τὸ Βῆμα Βιβλιοθήκη, τόμος 15), Δημοσιογραφικός Ὄργανισμός Λαμπράκη, Ἀθήνα 2011. [Copyright: Ἐκδόσεις Δόμος.]
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ἡ Γυφτοπούλα*, εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα Ἀλέξης Ζήρας (Σειρὰ *Τὰ Νέα* Πεξογραφία, Ἀριστοουργήματα Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας 2), Δημοσιογραφικός Ὄργανισμός Λαμπράκη, Ἀθήνα 2011.
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ἡ Φόνισσα. Μυθιστόρημα*, προλογικὸ σημεῖωμα Κώστας Ἀκριβος, ἐκδόσεις Μεταίχιμο, Ἀθήνα 2011. [Φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση: Ἐκδοτικὸς Οἶκος Γεωργίου Φέξη, Ἐν Ἀθήναις 1912.]
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ἐρωτικὸς Παπαδιαμάντης* [e-book], ἀνθολόγηση Χριστόφορος Λιοντάκης, ἐκδόσεις Πατάκη, Ἀθήνα 2011.
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Νὰ εἶχεν ὁ ἔρωτας σαῖτες! Ἐπτά ἀγαπητικὰ διηγήματα τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη* [e-book], ἐπιμέλεια Κώστας Ἀκριβος, εἰκονογράφηση Δημήτρης Μοράρος, ἐκδόσεις Μεταίχιμο, Ἀθήνα 2011.
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Τὰ σκοτεινὰ παραμῦθια* [e-book], εἰσαγωγή, ἐπιλογή διηγημάτων, σχόλια Στρατῆς Πασχάλης, ἐκδόσεις Μεταίχιμο, Ἀθήνα 2011.
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ρεμβασμὸς τοῦ Δεκαπενταυγούστου. Ἡ Νοσταλγὸς* [e-book], ἐκδόσεις Πατάκη, Ἀθήνα 2011.
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ἐπιλογή II*, τόμος 2, ἐκδόσεις Σύγχρονη Ἐποχή, Ἀθήνα 2011 (α' ἔκδ. 1987).
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ἐπιλογή III. Κοινωνικὰ διηγήματα*, τόμος 3, ἀνθολόγηση Γιάννης Σκυλλάς, ἐκδόσεις Σύγχρονη Ἐποχή, Ἀθήνα 2011 (α' ἔκδ. 1999).
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ἡ Σταχομαζώχτρα*, διασκευὴ Κώστας Ποῦλος, εἰκονογράφηση Νικόλας Ἀνδρικόπουλος, ἐκδόσεις Παπαδόπουλος, Ἀθήνα 2011 (α' ἔκδ. 2001).
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Γουτοῦ Γουπατοῦ*, διασκευὴ Κώστας Ποῦλος, εἰκονογράφηση Νικόλας Ἀνδρικόπουλος, ἐκδόσεις Παπαδόπουλος, Ἀθήνα 2011 (α' ἔκδ. 1999).
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ὁ Πανταρώτας*, διασκευὴ Κώστας Ποῦλος, εἰκονογράφηση Βασίλεβ Σβετλίν, ἐκδόσεις Παπαδόπουλος, Ἀθήνα 2011 (α' ἔκδ. 2001).
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Λαμπριάτικος Ψάλτης*, εἰκονογράφηση Εὔα Καραντινοῦ, ἐκδόσεις Παρρησία, Ἀθήνα 2011.
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Πασχαλινὰ διηγήματα*, ἐπιμέλεια Ἐλπίς Μ. Σκαρδάση-Διονυσίου, εἰκονογράφηση Σπύρος Γούσης, ἐκδόσεις Μίνωας, Ἀθήνα 2011 (α' ἔκδ. 2004) [καὶ σὲ e-book].

- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Γουτοῦ Γουπατοῦ καὶ ἄλλα νησιωτικὰ διηγήματα*, πρόλογος Παῦλος Νιρβάνας, ἐπίμετρο Γιάννης Κορδάτος, ἐκδόσεις Νησιίδες, Σκόπελος 2011 (α' ἔκδ. 1997).
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Χριστουγεννιάτικα διηγήματα*, ἐκδόσεις Πελεκάνος, Ἀθήνα 2011.
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Πασχαλινὰ διηγήματα*, ἐκδόσεις Πελεκάνος, Ἀθήνα 2011.
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Τῆς Κοκκίνας τὸ σπίτι*, διασκευὴ Κώστας Ποῦλος, εἰκονογράφηση Νικόλας Ἀνδρικόπουλος, ἐκδόσεις Παπαδόπουλος, Ἀθήνα 2011 (α' ἔκδ. 2003).
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Διηγήματα γιὰ τὰ Χριστούγεννα καὶ τὴν Πρωτοχρονιά*, διασκευὴ Ἑλπίς Μ. Σκαρδάση-Διονυσίου, εἰκονογράφηση Σπύρος Γούσης, ἐκδόσεις Μίνωας, Ἀθήνα 2011 (α' ἔκδ. 2003) [καὶ σὲ e-book].
- Ἑλληνικὰ Χριστούγεννα μὲ τὸν Καρκαβίτσα, τὸν Κόντογλου καὶ τὸν Παπαδιαμάντη. Ὁ Θωμᾶς Κοροβίνης ἐπιλέγει καὶ διαβάζει τρία ἀγαπημένα ἑλληνικὰ διηγήματα* [e-book], ἐπιμέλεια Θωμᾶς Κοροβίνης, ἐκδόσεις Μεταίχιμο, Ἀθήνα 2011.
- Στὸν παράδεισο πρῦμα. Ἀνθολογία διηγημάτων Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη*, ἀνθολόγηση - ἐπιμέλεια Δ. Χρισταφακόπουλος, εἰσαγωγικὸ σχόλιο Γ. Φραντζολᾶς, ἐκδόσεις Τὸ Περιβόλι τῆς Παναγίας, Θεσσαλονίκη 2011.
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ποιήματα 1874-1910*, ἐπιμέλεια Γιάννης Κορίδης, ἐκδόσεις Ἴωλλκός, Ἀθήνα 2011.
- ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Ὁ ἔρωτας στὰ χιόνια. Μιὰ ψυχὴ. Ἄνθος τοῦ γιαιλοῦ* = Papadiamantis Alexandros, *Amor en la nieve. Un alma. Flor de la costa*, μετάφραση στὰ ἰσπανικὰ Marta Silvia Dios Sanz, ἐκδόσεις Παρρησία, Ἀθήνα 2011.
- PARADIAMANDIS ALEXANDROS, *The Murderess. A social tale*, Translated by Liadain Sherrard, Edited by Lambros Kamperidis and Denise Harvey, Limni, Evia 2011.

ΑΥΤΟΤΕΛΕΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

- ΒΟΛΙΟΤΗΣ-ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗΣ ΗΛΙΑΣ, *Ἡ Φραγκογιαννοῦ καὶ ὁ Ρασκόλνικοβ. 100 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη*, ἐκδόσεις Μετρονόμος, Ἀθήνα 2011.
- ΓΑΝΩΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Σ., *Μαθητεύοντας στὸν Παπαδιαμάντη: Ἡ στοιχειωμένη καμάρρα. Ὁ γάμος τοῦ Καραχμέτη. Ὁ νεκρὸς ταξιδιώτης. Ὁ ξεπεσμένος Δερβίσης. Χωρὶς στεφάνι. Τὸ καμίνι*, ἐκδόσεις Παρρησία, Ἀθήνα 2011.

- ΓΚΡΗΣ ΗΛΙΑΣ (έπιμ.), *‘Ο Παπαδιαμάντης με τὰ μάτια νεότερων λογοτεχνῶν, ἀνθολόγηση Ἡλίας Γκρῆς, Μορφωτικό Ἴδρυμα τῆς Ἐνώσεως Συντακτῶν Ἡμερησίων Ἐφημερίδων Ἀθηνῶν (Ε.Σ.Η.Ε.Α.), Ἀθήνα 2011.*
- ΓΛΑΡΟΥ ΕΛΕΝΗ (έπιμ.), *Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. 100 χρόνια ἀπό τὸ θάνατό του, Ἐταιρεία Εὐβοϊκῶν Σπουδῶν, Τοπικὸ Παράρτημα Κύμης, Κύμη 2011.*
- ΚΑΜΠΑΤΖΑ ΒΑΛΕΝΤΙΝΗ, *Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Ἡ ἀνίχνευση τοῦ κωμικοῦ στοιχείου στὸ ἔργο του, ἐκδόσεις Σοκόλη-Κουλεδάκη, Ἀθήνα 2011.*
- ΚΑΦΑΟΥΛΟΥ ΗΛΙΑΣ, *«Ἡσθάνθη τὸσαύτην ἐμπιστοσύνην καὶ ἀσφάλειαν». Μιὰ λοξὴ ἀνάγνωση στὴ Γυφτοπούλα τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη καὶ στὴν ἐποχὴ του, ἐκδόσεις Ὑψίλον, Ἀθήνα 2011.*
- ΚΟΠΙΔΑΚΗΣ ΜΙΧΑΗΛΗΣ Ζ., ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α., ΝΑΚΑΣ ΘΑΝΑΣΗΣ, ΚΑΛΟΣΠΥΡΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Α.Ε., *Ρητορικός Παπαδιαμάντης, ἐκδόσεις Πατάκη, Ἀθήνα 2011.*
- ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Κροῦσμα, ἐκδόσεις Κέδρος, Ἀθήνα 2011 (α΄ ἔκδ. 3 Ἰαν. 2011, β΄ ἔκδ. 4 Μαρτ. 2011).* [Ποιητικὴ συλλογὴ ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀποσπάσματά της μεταφράστηκαν στὰ ἀγγλικά, γαλλικά, ἰταλικά καὶ ἀραβικά.]
- ΚΡΟΥΣΤΑΛΑΚΗΣ ΣΠΥΡΟΣ Γ., *Ἡ ἀγωγή καὶ οἱ φορεῖς της στὸ ἔργο τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη: παιδαγωγικὴ καὶ ψυχολογικὴ προσέγγιση, Τμῆμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικῆς καὶ Ψυχολογίας Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 2011. [Διδακτορικὴ διατριβή.]*
- ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΘΑΝΑΣΗΣ, *Γύρω στὸν Παπαδιαμάντη, Ἀθήνα 2011.*
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΣ Δ., *Ἐνα νησί. Τέσσερα κείμενα γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, ἐκδόσεις Ἰκαρος, Ἀθήνα 2011.*
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΣ Δ. (έπιμ.), *Ἄσπερος Παπαδιαμάντης τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου, ἐκδόσεις Ἰκαρος, Ἀθήνα 2011.*

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ - ΛΕΥΚΩΜΑΤΑ

- Ἐγκόλπιον ἡμερολόγιον σωτηρίου ἔτους 2011. Ἀφιερωμένο στὸν ἐκλεκτὸ γόνου τῆς Σκιάθου Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη γιὰ τὴ συμπλήρωση 100 ἐτῶν ἀπὸ τὴν κοίμησή του (1911-2011), πρόλογος Σεβ. Μητροπολίτης Χαλκίδος κ. Χρυσόστομος, ἐπιμέλεια Ἀρχιμ. Φιλόθεος Θεοχάρης, Ἄγγελος Γ. Μαντᾶς, Ἱερὰ Μητρόπολις Χαλκίδος, Χαλκίδα 2011.*
- Ἄσπερος Παπαδιαμάντης μας. Ἡμερολόγιο 2011, ἐπιμέλεια Δημήτρης Γκιώνης - Ἡλίας Γκρῆς, Μορφωτικό Ἴδρυμα τῆς Ἐνώσεως Συντακτῶν Ἡμερησίων Ἐφημερίδων Ἀθηνῶν (Ε.Σ.Η.Ε.Α.), Ἀθήνα 2011.*

- Ημερολόγιο 2011. Ἀφιέρωμα γιὰ τὰ 100 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησιν τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη (1851-1911)*, ἐπιμέλεια Στέλιος Παπαθανασίου, εἰκονογράφηση Δημήτρης Μοράρος, Ἀναπτυξιακὴ Σκιάθου / Ἐκδόσεις Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2011.
- ΝΕΟΦΥΤΟΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ, *Ἐπὶ τὸν τύπον τῶν ἡλῶν. Φωτογραφικὴ ἀφήγησις γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη 100 χρόνια μετὰ*, ἐκδόσεις Εὐρασία, Ἀθήνα 2011.
- Π. ΣΤΑΜΑΤΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α., Π. ΣΤΑΜΑΤΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ., *Τὸ Κάστρο τῆς Σκιάθου. «Παλάτιον τῆς ἐρημίας καὶ τῆς σιγῆς»*, [ἔκδ. συγγρ.], Σκιάθος 2011.
- [Ἀωνύμως], *Μνήμη Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη*, πρόλογος Κώστας Λογαράς, Εἰκαστικὸ Ἐργαστήρι Δήμου Ἀργινίου, Ἀργίριο 2011. [Κατάλογος μὲ ζωγραφικούς πίνακες ἐμπνευσμένους ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη.]

ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΙΚΑ ΤΕΥΧΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ

Περ. 3η Χιλιετία, τεύχ. 47 (Ἰανουάριος - Μάρτιος 2011).

Περιεχόμενα:

- ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΣ ΓΙΑΝΝΗΣ, «Ἅγιες μέρες συντροφιά μὲ τὸν ὄσιο Ἀλέξανδρο», σσ. 1-2. [Ποίημα.]
- ΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΤΖΩΡΤΖΑΚΗ ΜΑΙΡΗ, «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης: “Τὸ σκοτεινὸ τρυγόνι”». Σχόλια πάνω στὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο του», σσ. 3-11. [Ἀναδημοσίευση ἀπὸ τὸ *Δελτίο Ἰδρύματος Κορινθιακῶν Μελετῶν*, τεύχ. 48.]
- ΜΠΟΣΙΝΑΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΡ., «“Ἡ Φαρμακολύτρια” (καὶ ἡ “ἀγρία χαρά” τοῦ Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη)», σσ. 12-14.
- ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ ΓΩΡΓΟΣ, «Παπαδιαμάντης», σ. 14. [Ποίημα.]
- ΚΑΡΑΜΒΑΛΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι., «Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη», σσ. 15-17.
- ΣΑΛΠΑΔΗΜΟΥ ΝΙΚΗ, «Ψήγματα ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη», σσ. 18-20.
- ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΘΑΝΑΣΗΣ, «Παπαδιαμάντης», σ. 20. [Ποίημα πὺ δημοσιεύθηκε στὸ βιβλίο: Παπαθανασόπουλος Θανάσης, *Γύρω στὸν Παπαδιαμάντη*, Ἀθήνα 2011. Πρῶτη δημοσίευση στὴν ποιητικὴ συλλογὴ *Ποιήματα. Τρίτος τόμος*, ἐκδόσεις Μελέαγρος, Ἀθήνα 2002, σ. 20. Βλ. καὶ παρακάτω, περ. *Νέα Σκέψη*, τεύχ. 514 (Μάρτιος - Ἀπρίλιος 2011), σ. 28.]
- ΠΙΣΤΙΚΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης: Ποιητὴς καὶ Ποιητικὸς», σσ. 21-23. [Ἀναδημοσίευση ἀπὸ τὸ: Πιστικὸς Δημήτρης, *Ἐκ τοῦ συστάδην. Στίξεις καὶ ἄλλα πρόσφορα δοκίμια*, ἐκδόσεις Δωδώνη, Ἀθήνα 2007, σ. 25.]
- ΠΟΡΦΥΡΑΣ ΛΑΜΠΡΟΣ, «Δέηση γιὰ τὴν ψυχὴ τοῦ Παπαδιαμάντη», σ. 23. [Ποίημα.]
- ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ ΓΩΡΓΟΣ, «Ἀναιρέσεις τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου», σσ. 24-25.
- ΦΕΡΟΥΣΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Γαλάζιο φῶς κι ἀνέγγιχτο», σ. 25. [Ποίημα.]

ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ ΓΙΩΡΓΟΣ (έπιμ.), «Τί εἶπαν γιά τόν Παπαδιαμάντη», σσ. 26-30. [Ἀποσπάσματα κειμένων τῶν: Στύρου Μελά, Μιχάλη Περάνθη, Παύλου Νιρβάνα, Ὀδυσσεά Ἐλύτη, Μιλτιάδη Μαλακάση, Γιάννη Χατζίνη.]

Περ. *Τὰ Αἰτωλικά*, τεύχ. 16 (Ἰανουάριος - Ἰούνιος 2011).

Περιεχόμενα:

[Ἄνωνύμως], «Ἀφιέρωμα στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη. 100 χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του. Μεσολόγγι-Ἄργινο 5-6 Ἀπριλίου, Βόνιτσα 9 Μαΐου 2011», σσ. 223-224.

ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΦΩΤΙΟΣ ΑΡ., «Γλῶσσα, κοινωνία καὶ λατρεία κατὰ τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη», σσ. 226-233.

ΠΟΛΙΤΟΥ-ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΥ ΕΛΕΝΗ, «Ἡ θάλασσα καὶ οἱ θαλασσινοὶ στὰ διηγήματα τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη», σσ. 234-243.

ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΛΕΞΙΟΥ ΕΡΗ, «Διδάσκοντας Παπαδιαμάντη», σσ. 244-248.

ΜΠΕΝΑΤΣΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, «“Ὀνειρο στὸ κῦμα”: Μία σημειωτικὴ ἀνάγνωση», σσ. 249-266.

ΒΕΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, «Ἡ Γλῶσσα τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη», σσ. 267-277.

ΣΠΥΡΕΛΗ ΧΡΥΣΟΥΛΑ, «“Ἀφοῦ ἐβάδισαν ἀνὰ τὴν βαθεῖαν σύνδενδρον κοιλάδα, ...τέλος ἔφθασαν”. Δρόμοι γιὰ τὴ συνάντηση μὲ τὸν Παπαδιαμάντη στὰ σχολεῖα», σσ. 278-285.

ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΟΥ ΘΕΟΔΩΡΑ, «Τὸ γυμνάσιο Νεάπολης τιμᾷ τὰ 100 χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Παπαδιαμάντη μὲ ἐπετειακὴ ἔκδοση λευκώματος», σσ. 286-292.

ΚΟΝΤΟΝΑΣΙΟΣ Π. Ν., «Ὁ ποιητὴς Παπαδιαμάντης: Διδακτικὴ καὶ Ἑρμηνευτικὴ Προσέγγιση», σσ. 293-303.

ΓΙΟΠΑΝΟΥ ΕΙΡΗΝΗ, «3ο Γυμνάσιο Ἄργινοῦ. “Ἐμεῖς τὸν εἶδαμε τὸν Παπαδιαμάντη”», σσ. 304-306.

ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, «Φωτογραφίες καὶ πορτραῖτα τοῦ Παπαδιαμάντη», σσ. 308-316.

ΠΑΝΑΓΙΩΠΙΔΟΥ ΑΝΤΙΓΟΝΗ, «Φιλαναγνωσία μὲ κίνητρο τὸ ἔτος Παπαδιαμάντη», σσ. 317-318.

ΧΡΗΣΤΟΥ ΔΕΣΠΟΙΝΑ, «Προσεγγίζοντας τὴ “θαλασσινὴ” γλῶσσα τοῦ Παπαδιαμάντη», σσ. 319-320.

ΠΑΛΟΥΚΗ ΚΑΛΛΙΡΡΟΗ, «Παρέα μὲ τὸν ἐρωτικὸ Παπαδιαμάντη», σσ. 321-322.

ΚΑΚΟΥΡΗ ΛΟΥΚΙΑ, «Μία ἐκδήλωση ποὺ ἀγκαλιάστηκε ἀπὸ ὅλη τὴν πόλη μας», σσ. 323-324.

ΚΟΡΕΛΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, «Θαλασσινός Παπαδιαμάντης. Έρωτας και θάνατος στη θάλασσα», σσ. 325-328.

Περ. *Νέα Σκέψη*, τεύχ. 514 (Μάρτιος - Απρίλιος 2011).

Περιεχόμενα:

[Άωνύμως], «Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, 4 Μαρτίου 1851 - 3 Ιανουαρίου 1911», σσ. 26-27.

ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΘΑΝΑΣΗΣ, «Παπαδιαμάντης», σ. 28. [Ποίημα. Βλ. και παραπάνω, περ. *3η Χιλιετία*, τεύχ. 47 (Ιανουάριος - Μάρτιος 2011), σ. 20.]

ΧΕΛΜΟΣ ΚΩΣΤΑΣ, «Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης», σ. 28. [Ποίημα που πρωτοδημοσιεύθηκε στην ποιητική συλλογή *Χρώματα Σχήματα*, εκδόσεις Λεξίτυπον, Αθήνα 2009.]

ΚΑΡΑΜΒΑΛΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι., «Η κοινωνική διάσταση στη *Φόνισσα* του Παπαδιαμάντη», σσ. 29-36.

Περ. *Τό Δέντρο*, τεύχ. 181-182 (Ιούνιος 2011).

Περιεχόμενα:

[Άωνύμως], «Ο Παπαδιαμάντης σήμερα» [Προλογικό σημείωμα], σσ. 5-8.

ΑΛΕΞΙΟΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ, «Ο έρωτικός Παπαδιαμάντης», σσ. 9-14.

ΑΓΓΕΛΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Ιστορίες που μās περιέχουν», σσ. 15-18.

ΑΚΡΙΒΟΣ ΚΩΣΤΑΣ, «Στό σκοτεινό βασίλειο της Μοίρας...», σσ. 19-22.

ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ, «Ο Παπαδιαμάντης ως δείκτης τής έκκρεμοῦς ταυτότητας μας ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση» [Συνομιλία του Δέντρου με τον Εὐριπίδη Γαραντούδη], σσ. 23-27.

ΓΚΟΥΡΟΠΙΑΝΝΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, «Παπαδιαμάντης ὁ θαυματουργός», σσ. 28-30.

ΔΗΜΟΥ ΝΙΚΟΣ, «Μὲ τὰ μάτια τοῦ παιδιοῦ», σσ. 31-33.

ΔΗΜΟΥΛΑ ΒΑΣΙΛΙΚΗ, «“Μόνον ἤρκει νὰ ἤϋχετο...” [“Ο Παπαδιαμάντης, τὸ φανταστικὸ καὶ ἡ ἐπιμονὴ τοῦ “πραγματικοῦ”]», σσ. 34-40.

ΕΥΣΤΑΘΙΑΔΗΣ ΓΙΑΝΝΗΣ, «Ἀπαντήσεις γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη», σσ. 41-44.

ΚΑΚΟΥΛΙΔΗΣ ΓΙΑΝΝΗΣ, «Καληνύχτα, κυρ-Ἀλέξανδρε!», σσ. 45-48.

ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Ἀπὸ τὰ παγκάρια τῆς γλοιώδους ἰχθυολατρείας...», σσ. 49-53.

ΚΟΥΖΕΛΗ ΛΑΜΠΡΙΝΗ, «Ἀναζητώντας τὴ μαγεία», σσ. 54-57.

ΜΑΓΓΕΛ ΑΥΓΗ-ANNA, «Οἱ δρόμοι τῆς περιπλάνησης: Σοφοκλῆς καὶ Παπαδιαμάντης», σσ. 58-62.

ΜΑΡΑΒΕΛΙΑΣ Χ. Ε., «Ο Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης [Πέραν τοῦ “καλοῦ” καὶ τοῦ “κακοῦ” (χριστιανοῦ)]», σσ. 63-68.

- ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Μιά ζωή με τὸν Παπαδιαμάντη», σσ. 69-71.
- ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ. Γ., «Εἶχε ἀρετὴν καὶ τόλμην», σσ. 72-76.
- ΜΟΥΡΣΕΛΑΣ ΚΩΣΤΑΣ, «Στὴν ἄκρη τῆς νύχτας», σσ. 77-81.
- ΜΠΟΥΚΑΛΑΣ ΠΑΝΤΕΛΗΣ, «Καὶ “ὄσιος καὶ ἀλήτης”, καί...», σσ. 82-85.
- ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΗΛΙΑΣ Χ., «“Μετ’ ἐξοικονομήσεως...”», σσ. 86-88.
- ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ ΛΑΚΗΣ, «“Ὁ ἔρωτας στὰ χιόνια” [Μία ἀνάγνωση τοῦ 1988]», σσ. 89-96.
- ΠΕΡΙ ΜΑΣΙΜΟ, «Οἱ περιγραφές του μοῦ θύμισαν τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς μου [Ὁ Μάσιμο Πέρι ἀπαντᾷ σὲ ἐρωτήσεις τοῦ Δέντρου]», σσ. 97-100.
- ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Προκατάληψη καὶ πάθος. Χρειάζεται διόρθωση ὁ Παπαδιαμάντης; [Ὁ Δημήτρης Ραυτόπουλος ἀπαντᾷ σὲ ἐρωτήσεις τοῦ Δέντρου]», σσ. 101-106.
- ΡΟΝΤΡΙΓΚΕΣ ΛΑΟΥΡΑ ΣΑΛΑΣ, «Ἀνεξάντλητη πηγὴ ἐκπλήξεων», σσ. 107-110.
- ΣΟΝΙΕ ΓΚΙ, «Γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη [Πέντε σύντομες ἀπαντήσεις τοῦ Γκι Σονιέ», σσ. 111-112.
- ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΑΛΕΞΗΣ, «“Ὀνειρο σὸ κῦμα” [revisited]», σσ. 113-116.
- ΣΤΑΘΟΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΝΟΣ, «Ὁ Σουρτούκης», σσ. 117-122.
- ΤΑΜΒΑΚΑΚΗΣ ΦΑΙΔΩΝ, «Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν ταξιθεύει», σσ. 123-125.
- ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΒΑΓΓΕΛΗΣ, «Πιασμένος σὸ δόκανο τῆς ἰδεολογίας», σσ. 126-128.
- ΧΟΥΖΟΥΡΗ ΕΛΕΝΑ, «Ποιὸς ἦταν ὁ Παπαδιαμάντης», σσ. 129-130.
- ΧΥΤΗΡΗΣ ΤΗΛΕΜΑΧΟΣ, «Ὁ δικός μου Παπαδιαμάντης», σσ. 131-133.
- Περ. *Κουκούτσι*, τόμ. 2, τεύχ. 4 (Καλοκαίρι - Φθινόπωρο 2011).
- Περιεχόμενα:
- ΧΡΟΝΑΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, «Τὰ δάκρυα τῆς Κυρίας Παπαδάκη», σ. 71.
- ΜΠΟΥΡΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, «Παπαδιαμάντης, τὸ αἰνιγματικὸ διαμάντι», σσ. 72-74.
- ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ ΘΟΔΩΡΗΣ, «Ὁ Παπαδιαμάντης τὸ 2011», σσ. 75-77.
- ΓΕΩΡΓΟΥΣΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, «Ὁ μορφοποιὸς τῆς Νοσταλγίας», σσ. 78-83.
- ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Τὸ αἷμα καὶ τὸ πνεῦμα», σσ. 84-86. [Πρώτη δημοσίευση σὸ ἔνθετο «Βιβλιοθήκη», ἐφημ. *Ἐλευθεροτυπία*, 29 Ἀπριλίου 2011. Βλ. καὶ παρακάτω, περ. *Σύναξη*, τεύχ. 119 (Ἰούλιος - Σεπτέμβριος 2011), σσ. 75-77.]
- ΣΟΥΛΤΑΝΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, «Φύση καὶ ἄνθρωπος: λογοτεχνικὲς συντεταγμένες», σσ. 88-90. [Πρώτη δημοσίευση σὸ ἔνθετο «Βιβλιοθήκη», ἐφημ. *Ἐλευθεροτυπία*, 29 Ἀπριλίου 2011.]

- ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ ΚΩΣΤΑΣ, «Μορφές ιερέων στο έργο του Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη», σσ. 91-100.
- ΜΑΥΡΟΚΕΦΑΛΟΣ ΣΕΡΓΙΟΣ, «Παπαδιαμάντης και νεοελληνικές “παρεξηγήσεις”», σσ. 102-104.
- ΣΤΕΡΓΙΟΥΛΑΣ ΔΙΟΝΥΣΗΣ, «Ποιός είμαι, κύριε Παπαδιαμάντη;», σσ. 105-113.

Περ. *Νέα Ἀριάδνη*, τεύχ. 71 (Ἰούλιος - Σεπτέμβριος 2011).

Περιεχόμενα:

- [Ἀωννύμως, ἔρευνα «Πολιτιστική Συνεργασία»], «Ἐνας παγκόσμιος συγγραφέας - Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης καὶ οἱ σοσιαλιστικὲς ἀτάκες του», σ. 18.
- ΛΙΑΚΟΣ ΚΩΣΤΑΣ, «Πορφύρας ὁ παπαδιαμαντικός. Ὁ ἔρωτας στὴν ποίηση τοῦ Λάμπρου Πορφύρα, Προδημοσίευση», σ. 19.
- ΚΑΡΑΜΒΑΛΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ. Ι., «Χρῆστος Β. Χειμώνας. Τὸ χρέος, ἡ εὐθύνη, ἡ φλόγα καὶ τὸ πάθος», σσ. 20-24.
- ΜΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ ΘΑΝΑΣΗΣ, «Ἀπὸ τὸν Μαρκούζε στὸν Παπαδιαμάντη. Ἡ ἐρωτικὴ φαντασία ὡς ἄρνηση ὑποταγῆς στὸ σύστημα», σσ. 25-27.
- ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΠΑΝΤΕΛΗΣ Χ., «Σκιάθος», σ. 43. [Ποίημα.]
- [Ἀωννύμως], «Συνέδριο γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη», σ. 104. [Σύντομο σημείωμα.]

Περ. *Σύναξη*, τεύχ. 119 (Ἰούλιος - Σεπτέμβριος 2011).

Περιεχόμενα:

- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ ΛΑΜΠΡΙΝΗ, «Δύο διασκευασμένα μεταφράσματα τοῦ Παπαδιαμάντη», σσ. 62-63.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., «Ὁ Παπαδιαμάντης ἀντιπιοεῖται ἱερατικὰ ἔργα», σσ. 64-65.
- ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΒΑΓΓΕΛΗΣ, «Ἡ ἀλήθεια ὅπου ποτὲ δὲν εὐρίσκεται», σσ. 66-68.
- ΒΛΑΧΟΔΗΜΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Διδάσκοντας Παπαδιαμάντη στὸ σχολεῖο: ἐμπειρία καὶ προτάσεις», σσ. 69-72.
- ΑΡΕΤΑΚΗ ΜΑΡΙΝΑ, «Ὁ Παπαδιαμάντης στὸ Γυμνάσιο», σσ. 73-74.
- ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Τὸ αἷμα καὶ τὸ πνεῦμα», σσ. 75-77. [Βλ. καὶ παραπάνω, περ. *Κουκούτσι*, τόμ. 2, τεύχ. 4 (Καλοκαίρι - Φθινόπωρο 2011), σσ. 84-86.]
- π. ΚΑΛΛΙΑΝΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ν., «Περὶ Ἐνορίας ὁ λόγος. Πῶς βιώνει τὴν ἐνορία καὶ τὴν ἐνοριακὴ ζωὴ ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης», σσ. 78-82.

Περ. *Ἐπίγνωση*, τεύχ. 118 (Ὀκτώβριος - Δεκέμβριος 2011).

Περιεχόμενα:

[Ἀνωνύμως], Προλογικό σημεῖωμα με ἀποσπάσματα διηγημάτων τοῦ Παπαδιαμάντη, σσ. 2-6.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., «Παπαδιαμάντης ἐκκλησιαζόμενος», σσ. 7-8.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., «Μὲ τίς ἀνταύγειες τοῦ ὑψιδρόμου σέλαος», σ. 8.

π. ΚΑΛΛΙΑΝΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ν., «Μορφές ποιμαντικῆς ἐπικοινωνίας καὶ μέριμνας στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη (ἢ, Μαθητεύοντας στὰ Σκιαθίτικα διηγήματά του)», σσ. 9-13.

ΠΟΛΙΤΙΔΗΣ ΠΑΥΛΟΣ, «“Ὁ πόνος θᾶναι ἢ ζωὴ σου”», σσ. 13-14.

ΠΟΛΙΤΙΔΗΣ ΠΑΥΛΟΣ, «Ἡ “φιλοκτημοσύνη” καὶ “πλεονεξία” τοῦ Παπαδιαμάντη», σσ. 14-15.

Περ. *Διαβάζω*, τεύχ. 524 (Δεκέμβριος 2011).

Περιεχόμενα:

ΜΠΑΣΚΟΖΟΣ ΓΙΑΝΝΗΣ Ν., «Παπαδιαμάντης reloaded» (Στήλη Σχόλια), σ. 8.

ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ ΜΑΝΟΣ, «Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης καὶ τὰ μυστικὰ τῶν εἰκόνων», σσ. 58-63.

ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΙΡΙΣ, «“Ἡ ἀλήθεια εἶναι πάντοτε παράλογος”: ἓνα εἰκαστικό ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη», σσ. 64-69.

ΠΕΡΑΝΤΩΝΑΚΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ Ν., «Ἡ εἰκονοποιία στὰ ἔργα τοῦ Παπαδιαμάντη: πίνακες ἐν κειμένῳ», σσ. 70-72.

Περ. *Manifesto*, τεύχ. 32-33 (Δεκέμβριος 2011 - Ἰανουάριος 2012).

Περιεχόμενα

ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Κρυπτόλεξον», σ. 17.

ΜΑΝΤΑΣ ΑΓΓΕΛΟΣ Γ., «Ἡ ἄνοιξη καταχρῆμωνα...», σ. 18.

ΠΑΝΤΟΥΛΑΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ, «Ἄριστερὰ καὶ Παπαδιαμάντης», σσ. 19-21.

ΚΟΚΟΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Δείγματα κριτικῆς πρόσληψης τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπὸ τὴν Ἄριστερὰ», σσ. 22-27.

ΚΟΡΔΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, «᾿Ήταν ὄνειρο μαγικό», σσ. 28-29.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., «Ἡμερολογιακὰ γιὰ τὸν μεταφραστὴ Παπαδιαμάντη», σσ. 30-31.

ΜΑΡΙΝΑΚΗ ΕΛΕΝΗ, «Στὴν ἀγκαλιὰ τῆς ἱστορίας», σ. 32.

ἀρχ. ΚΟΥΣΤΕΝΗΣ ΑΝΑΝΙΑΣ, «Ὁ ἱερέας στὸν Παπαδιαμάντη», σσ. 33-34.

ΜΠΛΑΘΡΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, «Ὁ Παπαδιαμάντης κινηματογραφιστής», σσ. 35-36.

Περ. *Ἀκτὴ* (Λευκωσίας), ἔτος ΚΓ', τεύχ. 89 (Χειμῶνας 2011).

Περιεχόμενα:

ΟΡΦΑΝΙΔΗΣ ΝΙΚΟΣ, «Ἵ ἅγιος Νικόλαος παπα-Πλανᾶς, ὁ κὺρ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης καὶ οἱ ἀγρυπνίες στὸν Ἅγιο Ἐλισσαῖο», σσ. 23-36.

ἀρχ. ΚΟΥΣΤΕΝΗΣ ΑΝΑΝΙΑΣ, «Σχόλια στὸν πρόλογο τοῦ “Λαμπριάτικου Ψάλτη”», σσ. 37-47.

ΜΕΛΑΧΡΙΣ ΝΤΙΝΟΣ, «Οἱ δύο “Ἀμερικάνοι”», σσ. 65-67.

ΝΤΕΛΛΑ ΟΛΓΑ, «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης: Ἡ ἐλεημοσύνη τῆς γραφῆς», σσ. 69-87.

ΤΡΙΑΡΧΗ-ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ, «“Τίς ἡμύνθη περὶ πάτρης;”», σσ. 89-96.

ΟΡΦΑΝΙΔΗΣ ΝΙΚΟΣ, «Γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη» (Στήλη Ἑτερα κεφάλαια), σσ. 97-98.

ΟΡΦΑΝΙΔΗΣ ΝΙΚΟΣ, «Ἵ παπαδιαμαντικὸς Νίκος Καββαδίας» (Στήλη Ἑτερα κεφάλαια), σσ. 98-99.

ΓΑΛΑΖΗ ΠΙΤΣΑ, «Κοσμοπούλου Δημήτρη, *Κροῦσμα*, ἐκδόσεις Κέδρος, Ἀθήνα 2011» (Στήλη Ψηφίδες), σ. 101. [Βιβλιοκρισία.]

ΟΡΦΑΝΙΔΗΣ ΝΙΚΟΣ, «Ἐπιλογές γιὰ βιβλία» (Στήλη Σημεῖα), σσ. 111-123. [Παρουσίαση ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὰ βιβλία: ΓΚΡΗΣ ΗΛΙΑΣ (ἐπιμ.), *Ἵ Παπαδιαμάντης μὲ τὰ μάτια νεότερων λογοτεχνῶν*, ἀνθολόγηση Ἡλίας Γκρῆς, Μορφωτικὸ Ἵδρυμα τῆς Ἐνώσεως Συντακτῶν Ἡμερησίων Ἐφημερίδων Ἀθηνῶν (Ε.Σ.Η.Ε.Α.), Ἀθήνα 2011, ΒΑΓΕΝΑΣ ΝΑΣΟΣ, *Κινούμενος στόχος. Κριτικά κείμενα*, ἐκδόσεις Πόλις, Ἀθήνα 2011, ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Κροῦσμα*, ἐκδόσεις Κέδρος, Ἀθήνα 2011, ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΘΑΝΑΣΗΣ, *Γύρω στὸν Παπαδιαμάντη*, Ἀθήνα 2011, ΠΑΥΛΟΥ ΣΑΒΒΑΣ, *Μικροφιλογικὰ καὶ ἄλλα*, ἐκδόσεις Κέντρου Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου, Λευκωσία 2010, ΦΡΑΝΤΖΟΛΑΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, *Τὸ καμίνι πὺν δροσίζει. Προσεγγίσεις στὸν Παπαδιαμάντη καὶ στὸν Πεντζίκη*, ἐκδόσεις Πολιτιστικοῦ καὶ Ἀναπτυξιακοῦ Κέντρου Θράκης, Εἰάνθη 2010, ΧΡΙΣΤΟΦΑΚΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, *Τὸ μοιρολόγι τοῦ κόσμου. Μιὰ διαφορετικὴ ἐρμηνεῖα στὸ «Μυρολόγι τῆς φάκιας» τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη*, ἐκδοτικὸς οἶκος Ἰ. Ἀ. Λιβάνη, Ἀθήνα 2010.]

ἈΡΘΡΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ

ΖΟΡΜΠΑΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Β., «Τρία κείμενα γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη», περ. *Ἀκτὴ* (Λευκωσίας), ἔτος ΚΒ', τεύχ. 85 (Χειμῶνας 2010), σσ. 21-25.

ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ Β. Π., «Ἐνδόδημα καὶ ἀποικιακὰ», περ. *Ἡ Παρέμβαση* (Κοζάνης), τεύχ. 155 (Δεκέμβριος 2010 - Ἰανουάριος-Φεβρουάριος 2011), σσ. 1-10. [Στίς

σσ. 7-8 τὸ κεφάλαιο «Παπαδιαμαντισμός, τὸ ἀνώτατον στάδιον τοῦ πνευματικοῦ χυλοσχορισμοῦ».]

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., «Ἀντάμωμα Ἀλεξάνδρου καὶ Φωτίου», περ. *Manifesto*, τεῦχ. 22 (Ἰανουάριος 2011), σ. 42.

ΒΕΛΟΥΔΗΣ ΓΩΡΓΟΣ, «Ἡ γλώσσα τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ ἡ πολυγλωσσία τῆς ἠθογραφίας», περ. *Νέα Ἑστία*, τόμ. 169, τεῦχ. 1840 (Ἰανουάριος 2011), σσ. 84-134.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., «Παπαδιαμάντης ἐλλειμματίας», περ. *Νέα Εὐθύνη*, τεῦχ. 3 (Ἰανουάριος - Φεβρουάριος 2011), σσ. 81-83.

ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΥ ΜΑΡΙΑ Δ., «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Ὁ χαρακτηριστικὸς λαϊκὸς διηγηματογράφος τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων 1911-2011· ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του», περ. *Βιβλιοφιλία*, τεῦχ. 131 (Ἰανουάριος - Μάρτιος 2011), σσ. 13-14.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., «Μνήμη Μοναχοῦ Κοσμᾶ, ἰσοκράτη τοῦ Παπαδιαμάντη», περ. *Manifesto*, τεῦχ. 23 (Φεβρουάριος 2011).

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., «Γιὰ τὴν ἐλληνομάθεια καὶ τὴ γλωσσομάθεια τοῦ Παπαδιαμάντη», περ. *Νέα Ἑστία*, τόμ. 169, τεῦχ. 1842 (Μάρτιος 2011), σσ. 544-546.

ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΒΑΓΓΕΛΗΣ, «Ἡ θεολογία τοῦ κενοῦ», περ. *Νέα Ἑστία*, τόμ. 169, τεῦχ. 1843 (Ἀπρίλιος 2011), σσ. 721-723. [Βιβλιοκρισία γιὰ τὴν ποιητικὴ συλλογὴ: ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Κροῦσμα*, ἐκδόσεις Κέδρος, Ἀθήνα 2011.]

ΔΑΝΕΖΗΣ ΓΩΡΓΟΣ, «Τὸ κρανίον στὸ φούρνο. Μιὰ λαϊκὴ διήγηση στὸν Παπαδιαμάντη», περ. *Νέα Ἑστία*, τόμ. 169, τεῦχ. 1843 (Ἀπρίλιος 2011), σσ. 757-761.

ΝΟΛΛΑΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Τῆς γειτονιάς τὰ φρόκαλα πάντα γυρίζουνε στὸ σπίτι», περ. *Ἐντευκτήριο*, τεῦχ. 93 (Ἀπρίλιος - Ἰούνιος 2011), σσ. 101-102.

ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΚΗΣ, «Βλέφαρον ἰλλωπίζον», περ. *Ἐντευκτήριο*, τεῦχ. 93 (Ἀπρίλιος - Ἰούνιος 2011), σσ. 155-156. [Βιβλιοκρισία γιὰ τὴ μετάφραση: Ε. Γ. ΟΥΕΛΛΑΣ, *Ὁ Ἀόρατος*, μετάφραση Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλοπούλου, Λαμπρινὴ Τριανταφυλλοπούλου, ἐπίμετρο Πέγκυ Καρπούζου, σχέδια Εὐῆ Τσακνιά, ἐκδόσεις Κίχλη, Ἀθήνα 2009.]

ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΣ ΓΙΑΝΝΗΣ, «Ἅγιες μέρες συντροφιά μὲ τὸν Ὅσιο Ἀλέξανδρο», «Δέηση στὸν ἅγιο τῆς Ταπεινώσεως!», «Σ ἀποζητοῦμε κυρ-Ἀλέξανδρε», περ. *Νέα Ἀριάδη*, τεῦχ. 70 (Ἀπρίλιος - Ἰούνιος 2011), σσ. 54-57. [Ποιήματα ἀπὸ τὴ συλλογὴ *Σ' ἀποζητοῦμε κυρ-Ἀλέξανδρε...*, Αἴγιο 2007, ποὺ δημοσιεύθηκε τμηματικὰ σὲ διάφορα λογοτεχνικὰ περιοδικὰ.]

ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΘΑΝΑΣΗΣ, «Ἀνθρωπογεωγραφία τοῦ ἄστεως στὰ ἀθηναϊκὰ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη», περ. *Νέα Ἀριάδη*, τεῦχ. 70 (Ἀπρίλιος - Ἰού-

- νιος 2011), σσ. 58-62. [Τμήμα μελέτης πού δημοσιεύθηκε στο βιβλίο: ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΘΑΝΑΣΗΣ, *Γύρω στον Παπαδιαμάντη*, Αθήνα 2011.]
- ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ Σ. Ν., «Συνοπτικό διάγραμμα του κεφαλαίου “Συγκάλυψη και αποκάλυψη: Το διήγημα του Παπαδιαμάντη “Όνειρο στο κύμα”», περ. *Πόρφυρας* (Κερκύρας), τόμ. Ν΄, τεύχ. 139 (Απρίλιος - Ιούνιος 2011), σσ. 77-79.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., «Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης: μεταφραστές ειδήσεων και ανταποκρίσεων», περ. *Manifesto*, τεύχ. 26 (Μάιος 2011).
- ΒΑΡΕΛΑΣ ΛΑΜΠΡΟΣ, «Για τον “σοφό επικριτή” του “Λαμπριάτικου Ψάλλη” του Παπαδιαμάντη», περ. *Νέα Έστία*, τόμ. 169, τεύχ. 1844 (Μάιος 2011), σσ. 795-828.
- ΑΡΕΤΑΚΗ ΜΑΡΙΝΑ, «Μετά το μυρολόγι: εικασίες και έρμηνείες», περ. *Νέα Εύθύνη*, τεύχ. 5 (Μάιος - Ιούνιος 2011), σσ. 302-304.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., «Φιλάρετος και Παπαδιαμάντης», περ. *Πλανόδιον*, τεύχ. 50 (Ιούνιος 2011), σσ. 536-537.
- π. ΓΚΑΝΑΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ, «Παπαδιαμάντης και Όρθοδοξία: από το μύθο στη μαρτυρία», περ. *Νέα Έστία*, τόμ. 170, τεύχ. 1846 (Ιούλιος - Αύγουστος 2011), σσ. 37-62.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., «Μιμήσεις του “Όνειρου στο κύμα” στον Μυριβήλη: Από τον αισθησιασμό στην ταμένη παρθενία», περ. *Νέα Έστία*, τόμ. 170, τεύχ. 1846 (Ιούλιος - Αύγουστος 2011), σσ. 178-182.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., «Ό Παπαδιαμάντης ανάμεσά μας», περ. *Νέα Εύθύνη*, τεύχ. 6 (Ιούλιος - Αύγουστος 2011), σσ. 411-415.
- ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ ΑΓΓΕΛΟΣ, «Η Άϊμά», περ. *Νέα Εύθύνη*, τεύχ. 7 (Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 2011), σσ. 535-537.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., «Μικρό πραγματολογικό (reale) στον Παπαδιαμάντη», περ. *Μικροφιλολογικά* (Λευκωσίας), τεύχ. 30 (Φθινόπωρο 2011), σσ. 25-26.
- ΩΤΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ ΦΩΤΕΙΝΗ, «Ό διαχρονικός Παπαδιαμάντης. Μύστης της λαϊκής παράδοσης. Λάτρης της λαϊκής μούσας», περ. *Νέα Σκέψη*, τεύχ. 517-518 (Σεπτέμβριος - Δεκέμβριος 2011), σσ. 81-83.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., «Η όρθογραφία στον Παπαδιαμάντη», περ. *Νέος Έρμής ό Λόγιος*, τεύχ. 3 (Σεπτέμβριος - Δεκέμβριος 2011), σσ. 164-165.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., «Αφιερώματα στον Παπαδιαμάντη», περ. *Νέα Έστία*, τόμ. 170, τεύχ. 1848 (Οκτώβριος 2011), σσ. 585-588.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., «[...] από τους προ της εύτυχίας του χρόνου». Έπεράσπιση μιάς γραφής στον παπαδιαμαντικό “Έρωτα στα χιόνια”, περ. *Νέα Έστία*, τόμ. 170, τεύχ. 1849 (Νοέμβριος 2011), σσ. 788-789.

- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., «Συλλαβίζοντας με τὸν Λορεντζάτο τὸν Παπαδιαμάντη - Β'. Φύλλα Ἡμερολογίου», περ. *Νέα Ἑστία*, τόμ. 170, τεύχ. 1850 (Δεκέμβριος 2011), σσ. 1024-1027.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., «Παπαδιαμαντικό καὶ ἐλυτικό», περ. *Νέα Ἑστία*, τόμ. 170, τεύχ. 1850 (Δεκέμβριος 2011), σσ. 1028-1029.
- ΒΑΝΑΡΓΙΩΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, «Τὸ παλτό», περ. *Πλανόδιον*, τεύχ. 51 (Δεκέμβριος 2011), σσ. 563-564. [Διήγημα ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη.]
- ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ ΑΓΓΕΛΟΣ, «Τὸ θαλάσσωμα», περ. *Πλανόδιον*, τεύχ. 51 (Δεκέμβριος 2011), σσ. 804-807.
- ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΑΣΟΥΛΑ, «Μινύρισμα πτηνοῦ χειμαζομένου», περ. *Πλανόδιον*, τεύχ. 51 (Δεκέμβριος 2011), σσ. 815-816.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., «Ποῖος ἦταν ὁ μεταφραστής τοῦ κεφαλαίου Τ.», περ. *Πλανόδιον*, τεύχ. 51 (Δεκέμβριος 2011), σσ. 823-825.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., «Ἦθη, ὄχι ἔθη (Παπαδιαμάντης 2.517.4)», περ. *Πλανόδιον*, τεύχ. 51 (Δεκέμβριος 2011), σσ. 826-827.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., «Ἀπολογισμὸς παπαδιαμαντικοῦ ἔτους 2011», περ. *Ἄν (Χαλκίδας)*, τεύχ. 29 (Δεκέμβριος 2011 - Ἰανουάριος 2012), σσ. 15-16. [Free press ἔκδοση.]

Θεολογικά Χρονικά

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ - ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2011: Σκιάθος

Ἡ Ἐταιρεία Παπαδιαμαντικῶν Σπουδῶν καὶ ὁ Δῆμος Σκιάθου διοργάνωσαν ἀπὸ 29 Σεπτεμβρίου μέχρι 2 Ὀκτωβρίου τὸν πρῶτο κύκλο (Σκιάθος) καὶ ἀπὸ 7 ἕως 8 Ὀκτωβρίου τὸν δεῦτερο κύκλο (Ἀθήνα) τοῦ Γ΄ Διεθνoῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη μὲ ἀφορμὴ τῆ συμπλήρωση 100 ἐτῶν ἀπὸ τὴν κοίμησή του. Στὸ συνέδριο αὐτὸ ἐξετάστηκαν ποικίλες ὄψεις τοῦ πλοῦσιου ἔργου τοῦ Σκιαθίτη συγγραφέα ἀπὸ εἰδικoὺς μελετητῆς τοῦ ἔργου του.

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2011: Αθήνα

Μὲ ἀφορμὴ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Κυριακοδρομίου μὲ γραπτὰ κηρύγματα πανεπιστημιακῶν θεολόγων τὸ Ἰδρυμα «Ἄρτος Ζωῆς» διοργάνωσε ἡμερίδα μὲ τὸν τίτλο «Ἄς συζητήσουμε ἐπιτέλους γιὰ τὸ κήρυγμα» τὴν 1^η Ὀκτωβρίου στὸ Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν (Ἀθήνα). Στὶς εἰσηγήσεις ποὺ διαβάστηκαν στὸ πλαίσιο τῆς ἡμερίδας παρουσιάστηκαν πτυχῆς τῆς νεότερης ἱστορίας τοῦ κηρύγματος, καθὼς καὶ προβλήματα καὶ ἰδιαιτερότητες τοῦ σύγχρονου κηρύγματος. Ὁμιλητῆς ἦταν οἱ ἑξῆς: π. Ἀντώνιος Πινακούλας, Γ. Μποροβίλος, π. Δημήτριος Μπαθρέλλος, Στ. Ζουμπουλάκης, π. Εὐάγγελος Γκανᾶς, ἀρχιμ. Θεοδόσιος Ματζιοῦχος καὶ π. Βασίλειος Χαβάτζας.

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2011 : Θεσσαλονίκη

Τὸ Τμῆμα Θεολογίας Α.Π.Θ. σὲ συνεργασία μὲ τὸ Γενικὸ Προξενεῖο τῆς Ὁμοσπονδιακῆς Γερμανίας στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὸ Ἰνστιτοῦτο Hermann Cohen διοργάνωσε στὶς 3 Ὀκτωβρίου συνέδριο μὲ τὸν τίτλο «Resistance against disappearance. The Meaning of the Universalist Philosophy of Herman Cohen for the Experience of Tolerance in the Cosmopolitical Arena of the Eastern Mediterranean». Στὸ πλαίσιο τοῦ συνεδρίου παρουσιάστηκαν πτυχῆς τῆς σκέψης τοῦ φιλοσόφου Hermann Cohen σχετικὰ μὲ τὴν θρησκευτικὴ πολυφωνία καὶ ἀνοχή, καθὼς καὶ περιπτώσεις τῆς θρησκευτικῆς ἀνοχῆς στοὺς μεσογειακοὺς πολιτισμοὺς. Ὁμιλητῆς ἦταν οἱ: Renate Schindler, R. Schneller, Μ. Κωνσταντίνου, Ν. Μαγγιώρος καὶ Χρ. Τσιρῶνης.

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2011: Ἰνδονησία

Στὶς 4-7 τοῦ μηνὸς πραγματοποιήθηκε στὸ Manado τῆς Ἰνδονησίας ἡ δεῦτερη συνάντηση τοῦ Φόρουμ τῶν χριστιανῶν τοῦ κόσμου μὲ θέμα «Vivre Ensemble en Jesus Christ. Fortifiés par l'Ésprit Saint». Στὴ συνάντηση αὐτὴ ἔλαβαν μέρος περισσότεροι ἀπὸ 50 ἐκπρόσωποι ἀπὸ παραδοσιακῆς καὶ μὴ χριστιανικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ ὅλο τὸν κόσμο, ἐνῶ συζητήθηκαν ζητήματα ποὺ

σχετίζονται με σύγχρονες παγκόσμιες ανακατατάξεις που επηρεάζουν τις χριστιανικές κοινότητες και τον τρόπο που οι Έκκλησίες καλούνται να απαντήσουν στις προκλήσεις αυτές.

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2011: Ρόδος

Πραγματοποιήθηκε στη Ρόδο, από τις 12 έως τις 16 Οκτωβρίου του 2011, το Β' διεθνές συνέδριο του Οικουμενικού Πατριαρχείου για την Ποιμαντική Διακονία στο Χώρο της Υγείας με θέμα « Ἡ Πρό των Πυλῶν τοῦ Θανάτου Μέριμνα ». Οἱ συμμετέχοντες στό συνέδριο, περίπου 185 άτομα, προέρχονταν ἀπό ὅλες τίς τοπικές Ἐκκλησίες πού ἀνήκουν διοικητικῶς ἢ πνευματικῶς στό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, ἀλλά καί τίς ὑπόλοιπες αὐτοκέφαλες Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες καί Πατριαρχεῖα, καθῶς ἐπίσης παρέστησαν καί ἀντιπρόσωποι τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας, τῆς Εὐαγγελικῆς Λουθηρανικῆς Ἐκκλησίας τῆς Λετονίας καί Θεολογικῶν Σχολῶν καί Ἀκαδημιῶν.

Τό συνέδριο αὐτό, δεύτερο στη σειρά μετά τό πρῶτο ἀντίστοιχο τόν Οκτώβριο τοῦ 2008 στόν ἴδιο τόπο, εἶναι τό ἀποτέλεσμα πολυετῶν διεργασιῶν καί προσπαθειῶν στό χῶρο τῶν ἀσκούντων ποιμαντική στόν τομέα τῆς υγείας, σέ διορθόδοξο ἀλλά καί παγκόσμιο ἐπίπεδο, πού ἀκούραστα κατέβαλε ὁ π. Σταῦρος Κοφινᾶς, ἡ ψυχή τῆς ὅλης προσπάθειας, ὑπό τήν αἰγίδα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Πιό συγκεκριμένα, τό 1998, τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο δέχθηκε τήν πρόσκληση νά διοργανώσει τήν Ἐκτη Εὐρωπαϊκή Συνδιάσκεψη γιά τήν ποιμαντική διακονία σά νοσοκομεῖα ἀπό ἐκπροσώπους τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν καί Προτεσταντικῶν Ἐκκλησιῶν. Ἡ συνδιάσκεψη πραγματο-

ποιήθηκε τό 2000 στήν Ὁρθόδοξη Ἀκαδημία τῆς Κρήτης μέ τήν παρουσία καί Ὁρθόδοξης ἀντιπροσωπείας. Ἀποτέλεσμα τῆς προσπάθειας αὐτῆς ἦταν ἡ ἴδρυση τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικτύου Ποιμαντικῆς Διακονίας στό Χῶρο τῆς Υγείας. Καί μάλιστα, ἀπό τότε καί γιά δέκα χρόνια, ὡς συντονιστής τοῦ Δικτύου ἐκλεγόταν παμψηφεί (τρεις φορές) ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, πρωτοπρ. Σταῦρος Κοφινᾶς. Ἐπιστέγασμα τῆς δεκαετοῦς πορείας ὠρίμανσης τῆς πρωτοβουλίας αὐτῆς ἦταν ἡ σύσταση, στή διάρκεια τοῦ πρῶτου συνεδρίου, ἐνός φορέα συνεργασίας καί ἀλληλεπίδρασης μεταξὺ τῶν τοπικῶν Ἐκκλησιῶν στόν τομέα τῆς ποιμαντικῆς τῆς υγείας. Ἔτσι συστήθηκε τό «Δίκτυο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου γιά τήν Ποιμαντική Διακονία στό Χῶρο τῆς Υγείας». Σκοπός του εἶναι νά συσπειρώσει σ' ἓνα δίκτυο συνεργασίας μητροπόλεις, θεολογικές σχολές καί ἀκαδημίες, καθῶς καί άτομα πού σχετίζονται μέ τήν ποιμαντική διακονία τοῦ ἀσθενοῦς καί τήν ἰατρική καί νοσηλευτική φροντίδα του. Τό δίκτυο δίνει τή δυνατότητα στους συμμετέχοντες ὄχι μόνο νά ἀλληλοβοηθοῦνται ἀπό τήν γνώση καί ἐμπειρία τῶν ἄλλων ἀλλά καί νά προωθήσουν ἓνα ὑψηλῆς ποιότητας ἐπίπεδο στόν τομέα τῆς ποιμαντικῆς διακονίας στό χῶρο τῆς υγείας, μέ τήν συνεργασία τους μέ ἐκκλησιαστικούς, κρατικούς, ἐπιστημονικούς καί κοινωνικούς φορεῖς πού μεριμνοῦν γιά τή φροντίδα τοῦ ἀρρώστου.

Τά θέματα πού ἀπασχολοῦν τοὺς ποιμνόντες τοὺς ἀσθενεῖς, τίς ζυμώσεις πού συντελοῦνται στό χῶρο καθῶς καί τίς προκλήσεις ἀλλά καί τοὺς κινδύνους πού ἐλλοχεύουν στό ἔργο τῆς ποιμαντικῆς φροντίδας τῶν ἀσθενῶν, θά μπορέσει νά πληροφορηθεῖ ὁ ἀναγνώστης μέ τήν σύντομη μα-

τιά, πού ακολουθεί, στο περιεχόμενο τῶν ἐργασιῶν τοῦ συνεδρίου. Τὸ θέμα τοῦ συνεδρίου ἀφοροῦσε, κατὰ μία ἔννοια, ἕνα εἰδικὸ πλῆθυσμὸ τῶν ἀσθενῶν, ὅσους δηλαδὴ ἀπὸ αὐτοὺς ἀντιμετωπίζουν ἀπειλητικὴ γιὰ τὴ ζωὴ τους ἀσθένεια. Ἡ ὀριακὴ, ὁμως, αὐτὴ κατάσταση, μπροστὰ στὸ θάνατο (ὅλων μας, ὑγιῶν καὶ ἀσθενῶν) ἀναδεικνύει καὶ τὴν ὀξύτητα τῶν ζητημάτων μετὰ τὰ ὁποῖα ἀναμετρᾶται ὁποῖος φροντίζει ποιμαντικὰ ἀσθενεῖς, καὶ ἰδίως, αὐτοὺς τοὺς ἀσθενεῖς. Ποιὸς ἀκριβῶς εἶναι ὁ ρόλος τῶν ποιμένων πού ἐργάζονται σὲ νοσοκομεῖα καὶ συχνὰ ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ μετὰ ἐτοιμοθάνατους ἀσθενεῖς καὶ τοὺς συγγενεῖς τους ἢ, ἀκόμη περισσότερο, ὅσων ὑπηρετοῦν σὲ δομὲς ὑγείας πού ἡ ἐπαφὴ μετὰ τὸν θάνατο εἶναι ἡ μόνιμη καθημερινὴ πραγματικότητα; Πότε καὶ πῶς ὁ ποιμένας θὰ ἔρθει σὲ ἐπαφὴ μετὰ τὸν ἄρρωστο; Πῶς θὰ συνεργαστεῖ μετὰ τὸ ὑπόλοιπο προσωπικὸ τῆς μονάδας πού περιθάλπει τὸν ἀσθενῆ; Ποιοὶ εἶναι οἱ κίνδυνοι καὶ ποιές οἱ δυνατότητες ὅταν τὸ πλαίσιο εἶναι εὐνοϊκὰ διακειμένο ἀπέναντι στὸν κληρικὸ ἢ ὅταν εἶναι ἐχθρικό ἢ ἀδιάφορο. Τί γίνεται στὴν Ἑλλάδα καὶ τί στὸν ὑπόλοιπο κόσμο; Ὁ ρόλος τοῦ κληρικοῦ εἶναι νὰ ἐμφανισθεῖ λίγο πρὶν τὸ τέλος γιὰ νὰ προσφέρει «ἐφόδιον ζωῆς αἰωνίου» στὸν μελλοθάνατο, μετὰ ὅ,τι παρεπόμενα ἔχει στὴ συλλογικὴ μας μνήμη αὐτῆ ἢ, σχεδὸν γενικευμένη στὰ ἑλληνικὰ νοσοκομεῖα, πρακτικὴ δεκαετιῶν; Ἐκεῖ ἐξαντλεῖται ὁ ρόλος τοῦ ποιμένα; Καὶ ἂν κάποτε αὐτὸ ἀρκοῦσε πῶς μπορεῖ νὰ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀρκεῖ σήμερα; Αὐτὰ ἦταν ἡ μία ὁμάδα ἐρωτημάτων πού ἀπασχόλησαν τὸ συνέδριο. Καὶ ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ, πῶς παρὰ τὶς συνεχεῖς προσπάθειες τοῦ συντονιστῆ τοῦ Δικτύου, ἀλλὰ καὶ πολλῶν ἄλλων μελῶν του, νὰ διευρυνθεῖ ὁ ὀρίζοντας τῆς

προβληματικῆς τῶν κληρικῶν πού ὑπηρετοῦν σὲ χώρους ὑγείας, μεγάλη μερίδα ἐξ αὐτῶν –καὶ αὐτὸ φάνηκε σὲ συζητήσεις ἐπὶ εἰσηγήσεων πού ἔγιναν– ἀκόμη, ἐξακολουθεῖ νὰ βλέπει τὸ ρόλο τῆς ὡς ἀποκλειστικὰ τελετουργοῦ λατρευτικῶν πράξεων καὶ μάλιστα ἀποκομμένων ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπὴ ζωὴ τῶν ἀσθενῶν.

Μιὰ ἄλλη θεματικὴ ἐνότητα τοῦ συνεδρίου ἦταν ἀφιερωμένη στὴν θεολογικὴ καὶ ψυχολογικὴ διερεύνηση τοῦ πόνου, τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἐνοχῆς. Σχετικῆς ἦταν οἱ εἰσηγήσεις τοῦ π. Ναθαναὴλ Συμεωνίδη, Ἀναπλ. Καθηγητῆ Ἡθικῆς στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Ἁγ. Βλαδίμηρου, μετὰ θέμα «Τὶ σημαίνει ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια καὶ ποιότητα ζωῆς σὲ σχέση μετὰ τὸν θάνατο;», τοῦ Θεοφ. Ἐπισκόπου Μάξιμου τῆς Σεββικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Los Angeles καὶ τοῦ π. Σταύρου Κοφινᾶ, ψυχοθεραπευτῆ καὶ συντονιστῆ τοῦ Δικτύου, μετὰ θέμα «Ὁ φόβος τοῦ θανάτου», καὶ τοῦ κ. Δημήτρη Κυριαζῆ, ψυχιάτρου - παιδοψυχιάτρου, ψυχαναλυτῆ, μετὰ θέμα «Ἡ θέληση νὰ ζεῖς καὶ ὁ ψυχολογικὸς θάνατος». Ἰδιαίτερη στιγμή τοῦ συνεδρίου ἦταν ὁ διάλογος ἐνώπιον τοῦ κοινοῦ τοῦ Ὁμότιμου Καθηγητῆ κ. Χρήστου Γιανναρᾶ μετὰ τὴν κ. Ἄννα Ποταμιάνου, διδάσκουσα ψυχαναλύτρια τῆς Ψυχαναλυτικῆς Ἐταιρείας Παρισίων καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ψυχαναλυτικῆς Ἐταιρείας, μετὰ θέμα «Ἡ ἐνοχὴ καὶ ὁ θάνατος», τὸ ἀπόγευμα τῆς δευτέρας ἡμέρας. Παρὰ τὸ ὅτι εἶναι δύσκολη ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ δύο συνομιλητῶν, ὅταν ὁ καθένας ὑπερασπίζεται τὴ δική του γλῶσσα, ἢ προσπάθεια νὰ ἀκουστοῦν καὶ οἱ δύο φωνές καὶ νὰ συνυπάρξουν ἕνας θεολόγος καὶ μία ψυχαναλύτρια στὸ ἴδιο τραπέζι ἦταν γεγονός ἀξιοσημείωτο.

Μιὰ ἄλλη ὁμάδα ἐρωτημάτων πού ἀπασχόλησε τὸ συνέδριο ἦταν τὸ ποῖα εἶναι ἡ

στάση τών λειτουργών τῆς ὑγείας (ιατρῶν, νοσηλευτῶν, ἱερέα) ἀπέναντι στοῦ θάνατο. Ἀπέναντι στοῦ θάνατο τοῦ ἄλλου ἀλλά καί τοῦ ἑαυτοῦ τους. Σχετικές εἰσηγήσεις ἔκαναν ἀπό ἱατρικῆς πλευρᾶς ἡ κ. Δήμητρα Καναλουπίτη, εἰδική παθολόγος καί ἀναπλ. Διευθύντρια Α΄ ὀγκολογικῆς κλινικῆς στοῦ νοσοκομεῖο Metropolitan. Ἀπό νοσηλευτικῆς πλευρᾶς οἱ κ.κ. Ἐλισάβετ Πατηράκη Ἀναπλ. Καθηγήτρια νοσηλευτικῆς στοῦ ΕΚΠΑ καί Σπυριδοῦλα Τσαρουχᾶ, νοσηλεύτρια σέ ὑπηρεσία Ἀνακουφιστικῆς Φροντίδας. Ἀπό ψυχολογικῆς πλευρᾶς ἡ κ. Εἰρήνη Παπαζογλου, ψυχολόγος στοῦ Σισμανόγλειο Γενικό Νοσοκομεῖο Ἀττικῆς. Τέλος, συγκλονιστική ἦταν ἡ κατάθεση τῆς προσωπικῆς ἐμπειρίας τοῦ π. Δημήτρη Μαρούλη, ἐφημέριου στήν Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀθηνῶν, γιά τὸ πῶς ἀλλάζει τὴ στάση ζωῆς τοῦ κληρικοῦ ἢ ἀντιμετώπιση τοῦ ἐνδεχόμενου δικοῦ του θανάτου μέσα ἀπὸ μιὰ περιπέτεια ὑγείας. Ὅλοι οἱ ὁμιλητὲς τόνισαν ὅτι ἡ ἐπαφή μας μὲ τὸν ἐπικείμενο θάνατο ἀσθενῶν καί προσφιλῶν προσώπων δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς ἀφήσει ἀναλλοίωτους. Τὸ ζήτημα εἶναι πῶς κανεὶς προετοιμάζεται καλύτερα γιά κάτι τέτοιο, καί μάλιστα ὁ ἐπαγγελματίας πού θὰ συνεργαστεῖ μὲ ἀνθρώπους πού πλησιάζουν τὸ θάνατο ἐξ αἰτίας ἀσθενείας, καί πῶς στή συνέχεια ἀξιοποιεῖ καλύτερα τὴν ἐμπειρία αὐτῆ στήν ἐπαγγελματικὴ καί προσωπικὴ του ζωὴ.

Παρόμοια ζητήματα ἔθιξε ἡ εἰσήγηση τῆς κ. Δανάης Παπαδάτου, Καθηγ. Κλινικῆς Ψυχολογίας στοῦ τμήμα Νοσηλευτικῆς τοῦ ΕΚΠΑ καί προέδρου τῆς «Μέριμνας», μὲ θέμα «Ἡ ἐκπαίδευση τῶν λειτουργῶν ὑγείας πού φροντίζουν τὸν ἄνθρωπο πού πεθαίνει», καθὼς καί οἱ εἰσηγήσεις τοῦ Μητροπολίτη Μεσογαίας καί Λαυρεωτικῆς κ. Νικολάου καί τῆς κ.

Ἀλίκης Τσερκέζογλου, διευθύντριας τῆς μονάδας ἀνακουφιστικῆς φροντίδας «Γαλιλαία» τῆς Ἱ. Μ. Μεσογαίας καί Λαυρεωτικῆς. Στὶς εἰσηγήσεις αὐτὲς τόνιστηκε ὅτι σὲ τέτοιες ἐξειδικευμένες δομὲς φροντίδας παιδιῶν καί ἐνηλίκων μὲ ἀπειλητικὴ γιά τὴ ζωὴ τους ἀσθένεια, ὅπως αὐτὲς στὶς ὁποῖες συμμετέχουν οἱ παραπάνω ὁμιλητὲς, τὰ προβλήματα τῶν ἀσθενῶν καί τῶν οἰκείων τους εἶναι τόσο πολὺπλοκα καί σοβαρὰ πού χρειάζεται εἰδικὴ ἐκπαίδευση τῶν στελεχῶν αὐτῶν τῶν δομῶν καί συνεχῆς συνεργασία ὄλων ὅσων ἐμπλέκονται στήν φροντίδα αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων.

Κλείνοντας τὴν ἀναφορά στοῦ συνέδριου, ἐπισημαίνουμε τὴν σημασία πού ἔχει γιά τὴν σημερινὴ ἑλλαδικὴ πραγματικότητα, τὸ γεγονός ὅτι ἔγινε γιά δευτέρη φορὰ ἓνα τέτοιο ἐγχεῖρημα. Γιὰ δευτέρη φορὰ, μετὰ ἀπὸ τρία χρόνια, βρέθηκαν στὸν ἴδιο χῶρο κυρίως κληρικοὶ ἀλλὰ καί λαϊκοί, γιατροί, νοσηλευτὲς, ψυχολόγοι γενικῶς ὅλοι ὅσοι μὲ διάφορους τρόπους ἐμπλέκονται στὴ διακονία τοῦ ἀσθενοῦς καί μίλησαν γιά τὴ δουλειά τους καί γιά τὰ προβλήματά τους. Ἀνάλλαξαν γνώμες, προβληματίσθηκαν καί ἀλληλεπίδρασαν, ἐπίσημα, στὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τοῦ συνεδρίου, ἀλλὰ καί ἀνεπίσημα, στοῦ διάστημα τῶν τεσσάρων ἡμερῶν πού βρέθηκαν στὴ Ρόδο. Τὸ ἐγχεῖρημα ἦταν σημαντικό, μὲ δεδομένο ὅτι στήν πατρίδα μας, καί ὄχι μόνο, οἱ ἐπαγγελματίες τοῦ κάθε κλάδου, συχνά, δαπανοῦν περισσότερο χρόνο καί ἐνέργεια στήν ἀτομικὴ τους προβολὴ ἢ στοὺς ἀνταγωνισμούς μεταξύ τους, παρὰ στήν συνεργασία, στήν ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων καί ἐμπειριῶν καί στήν ἀλληλοβοήθεια. Στὸν ἐκκλησιαστικὸ χῶρο, μάλιστα, αὐτὰ ὀξύνονται ἂν συνυπολογίσουμε καί μερικὰ ἰδιαίτερα τοῦ χώρου αὐτοῦ χαρακτηριστικά, ὅπως τὶς ἐξαρτη-

τικές σχέσεις τῶν κληρικῶν μὲ τὸν ἐπίσκοπό τους, τὸν φόβο ἀπέναντι στὴν κριτικὴ σκέψη ἐπὶ ποιητὴ αἵρέσεως, τὴν αἴσθησις ὅτι κατέχουμε τὴν ἀλήθεια κ.ο.κ. Τὸ Β' διεθνὲς συνέδριο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου γιὰ τὴν Ποιμαντικὴ Διακονία στὸ Χῶρο τῆς Ὑγείας πάλεψε μὲ ἐπιτυχία αὐτοὺς τοὺς «πειρασμούς». Εὐχόμαι καὶ στὸ μέλλον νὰ κερδίσει καὶ ἄλλες μάχες.

Γιώργος Κίσσας

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2011: Κατάρ

Στις 24-26 τοῦ μηνὸς στὸ ξενοδοχεῖο Sheraton στὸ Ἐμιράτο τοῦ Κατάρ διοργανώθηκε ἀπὸ τὸ Κέντρο Διαθρησκειακοῦ διαλόγου Ντόχα σὲ συνεργασία μὲ τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν τοῦ Κατάρ τὸ 9^ο διεθνὲς συνέδριο Διαθρησκειακοῦ διαλόγου τῆς Ντόχα μὲ θέμα «Τὰ κοινωνικὰ μέσα ἐπικοινωνίας καὶ ὁ διαθρησκειακὸς διάλογος, μιὰ νέα θεώρηση». Στὸ συνέδριο ἔλαβαν μέρος μεταξὺ ἄλλων περισσότεροι ἀπὸ 240 κληρικοί, ἐπιστήμονες, πολιτικοί, εἰδικοί σὲ θέματα τεχνολογίας, ἀπὸ τὶς τρεῖς μεγάλες μονοθεϊστικὲς παραδόσεις, ἐνῶ ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἐκπροσωπήθηκε ἀπὸ τὸν Πατριαρχικὸ Ἐπίτροπο τοῦ Κατάρ π. Μακάριο τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, ὅπως ἐπίσης μὲ κληρικούς καὶ λαϊκούς ἀπὸ τὰ Πατριαρχεῖα Μόσχας, Σεβρίας καὶ Ρουμανίας.

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2011: Βόλος

Ἡ Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δημητριάδος ὀργάνωσε τὸ πρῶτο διεθνὲς συνέδριο (στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα) μὲ παράλληλη τμητικὴ ἐκδήλωση γιὰ τὴν βράβευσις τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου Ἰωάννη Ζηζιούλα, ἀκαδημαϊκοῦ γιὰ τὴν πολυετῆ ἀκάματη προσφορά του στὸν ὀρθόδοξο καὶ διαχριστιανικὸ

θεολογικὸ προβληματισμὸ καὶ στὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, μὲ θέμα «Ὁ Μητροπολίτης Περγάμου Ἰωάννης Ζηζιούλας: Πρόσωπο, Εὐχαριστία καὶ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ σὲ ὀρθόδοξη καὶ οἰκουμενικὴ προοπτικὴ». Στὸ συνέδριο ἔλαβαν μέρος μὲ εἰσηγήσεις ὁ Ἐπίσκοπος Δυτικῆς Ἀμερικῆς Μάξιμος Βασιλιέβιτς («Φῦλο, πρόσωπο καὶ ἑτερότητα στὴ θεολογία τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου Ἰω. Ζηζιούλα»), ὁ Ἐπίσκοπος Μπραβιτσέβου Ἰγνάτιος Μίνιτς («Εὐχαριστία καὶ Βασιλεία: ὁ εἰκονιστικὸς ρεαλισμὸς τῆς λατρείας στὸν Μάξιμο Ὁμολογητὴ καὶ τὸν Μητροπολίτη Περγάμου Ἰω. Ζηζιούλα»), ὁ Μέγας Ἀρχιδιάκονος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Μάξιμος («Ἡ εὐχαριστιακὴ ἐκκλησιολογία τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου καὶ τὸ ζήτημα τοῦ πρωτείου»), ὁ Ἀριστοτέλης Παπανικολάου («Πρόσωπο καὶ ὁμολογία: τὸ ἀληθεύειν ὡς ὑποστατικὸ γεγονός»), ὁ Γεώργιος Μαρτζέλος («Ἡ ἐκκλησιολογικὴ σκέψη τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου στὸ πλαίσιο τοῦ οἰκουμενικοῦ διαχριστιανικοῦ διαλόγου»), ἡ Αἰκατερίνη Τσαλαμπουρή («Ἡ οἰκολογικὴ διάστασις τῆς θεολογίας τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου Ἰωάννη Ζηζιούλα»), ὁ Κωνσταντῖνος Ἀγόρας («Ἀναφορὲς στὴν θεολογικὴ ἐριμνευτικὴ τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου Ἰω. Ζηζιούλα»), ὁ Πέτρος Βασιλειάδης («Ἡ ἔσχατολογικὴ κατανόησις τῆς Ἐκκλησίας στὴ σκέψη τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου»), ὁ Κωνσταντῖνος Δεληκωστάντης («Ἄσκησις καὶ Ἐλευθερία: τὸ ἀσκητικὸ ἦθος στὴ θεολογία τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου Ἰωάννη Ζηζιούλα»), ὁ Σταῦρος Γιαγκάζογλου («Ἡ πνευματολογικὴ Χριστολογία τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου Ἰωάννη Ζηζιούλα»), ὁ π. Δημήτριος Μπαθρέλλος («Ἡ θέσις τοῦ ἐπισκόπου στὴν ἐκκλησιολογία τοῦ Ἰωάννη Ζηζιούλα»), ὁ Michel Stavrou (Ἡ θεολογία τοῦ προσώπου στὸν Ἰω. Ζηζιούλα καὶ ὁ VI.

Lossky») και ὁ Νικόλαος Ἀσπρούλης («Ἡ νεο-πατερική μεθοδολογία τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου Ἰωάννη Ζηζιούλα: ἀπὸ τὸν π. Γεώργιο Φλωρόφσκυ στὴ θεολογικὴ γενιὰ τοῦ '60»). Στὸ συνέδριο ἀναγνώστηκαν οἱ χαιρετισμοὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Βαρθολομαίου, τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος κ. Ἱερωνύμου, τῶν κοσμητόρων τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονίκης κ. Μάριου Μπέγζου καὶ Μιχαὴλ Τρίτου, ἐνῶ παραβρέθηκαν πλῆθος Μητροπολιτῶν, Ἐπισκόπων καὶ κληρικῶν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἔξωπτερικὸ. Μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ συνεδρίου πραγματοποιήθηκε ἡ τιμητικὴ ὑποδοχὴ τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου ὡς ἐταίρου τῆς Θεολογικῆς Ἀκαδημίας καὶ ἡ ὁμιλία τοῦ ἴδιου μὲ θέμα «Ἡ ὀρθόδοξη θεολογία καὶ οἱ προκλήσεις τοῦ 21^{ου} αἰῶνα», ἐνῶ προηγήθηκε σχετικὸς ἀκαδημαϊκὸς ἔπαινος ἀπὸ τὸν Π. Καλαϊτζίδη. Στὴν πολυαρχιερατικὴ Θεία Λειτουργία πού τελέστηκε μετὰ τὸ συνέδριο ὁ Μητροπολίτης Περγάμου παρασημοφορήθηκε μὲ τὸν «Χρυσοῦν Σταυρόν, ἀνώτατη τιμητικὴ διάκριση τῆς Μητροπόλεως Δημητριάδος».

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2011: Tübingen, Γερμανία

Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Tübingen σὲ συνεργασία μὲ τὸ Ἴδρυμα τῶν Elisabeth & Jürgen Moltmann γιὰ τὴν Οἰκουμενικὴ Θεολογία διοργάνωσαν στὸ διάστημα 4 καὶ 5 Νοεμβρίου συνέδριο μὲ τὸν τίτλο «Gott – Seele – Welt». Οἱ ὁμιλητὲς παρουσίασαν φιλοσοφικὲς καὶ θεολογικὲς πτυχὲς τοῦ προβλήματος καθὼς ἐπίσης καὶ τὸν τρόπο πού αὐτὸ τὸ τρίπτυχο ἀπαντᾷ μέσα στὰ βιβλικά κείμενα. Ὁμιλητὲς ἦταν οἱ: R. Strunk, V. Drehsen, M. Wildermuth, J. Halfwassen, B. Janowski, F. Hermanni.

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2011: Toronto, Καναδᾶς

Στις 11 καὶ 12 Νοεμβρίου πραγματοποιήθηκε διεθνὲς συνέδριο μὲ τὸν τίτλο «Erasure History: Approaching the Missing Sources of Antiquity». Θέμα τοῦ συνεδρίου ἦταν ἡ συζήτηση διαφόρων ζητημάτων σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχαία ἱστορία καὶ λογοτεχνία, ὑποθέτοντας τὴν ἀπουσία τῶν βασικῶν ἱστορικῶν πηγῶν πού διασώζονται σχετικὰ μὲ αὐτά. Μεταξὺ τῶν ὁμιλητῶν ἦταν οἱ: A. Runesson, M. Goodacre, J. Kloppenborg, J. Gager, E. Epp, T. Burke κ.ἄ.

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2011: Ναύπακτος

Στις 13 τοῦ μηνὸς ἡ Ἱερὰ Μητρόπολη Ναυπάκτου καὶ Ἀγίου Βλασίου μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς συμπλήρωσης δέκα ἐτῶν ἀπὸ τὴν κοίμηση τοῦ π. Ἰωάννου Ρωμανίδη διοργάνωσε ἡμερίδα μὲ τίτλο «Τὸ ἔργο καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ π. Ἰωάννου Ρωμανίδη». Στὴν ἡμερίδα ἔλαβαν μέρος μὲ εἰσηγήσεις οἱ π. Γεώργιος Μεταλληνός («Ὁ π. Ἰω. Ρωμανίδης, σημεῖον ἀντιλεγόμενον»), Δέσπω Λιάλιου («Θεολογικὲς προϋποθέσεις τῆς ἐρμηνευτικῆς στὸ ἔργο τοῦ π. Ἰω. Ρωμανίδη»), Ἀντώνιος Παπαδόπουλος («Ἀναμνήσεις μου ἀπὸ τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὸν π. Ἰω. Ρωμανίδη στὴν Θεολογικὴ Σχολὴ Θεσσαλονίκης»), Σταῦρος Γιαγκάζογλου («Ἡ σημασία τοῦ περὶ τοῦ προπατορικοῦ ἀμαρτήματος ἔργου τοῦ π. Ἰωάννου Ρωμανίδη γιὰ τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν θεολογία»), π. Γεώργιος Δράγας («Ἡ πατερικὴ θεολογία ὡς ἡ βάση τῆς συγχρόνου ὀρθοδόξου ἐρμηνευτικῆς»).

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2011: Λαγκαδᾶς

Στις 14 τοῦ μηνὸς πραγματοποιήθηκε Θεολογικὸ Συμπόσιο πού διοργανώθηκε ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Θεολογικῶν καὶ Φιλοσοφικῶν Σπουδῶν –«Οἱ ἄγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος» τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως

Λαγκαδά, Λητής και Ρεντίνης με θέμα «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς. Ὁ θεολόγος, ὁ ἡσυχαστής, ὁ ἅγιος». Μεταξὺ τῶν ὁμιλητῶν ὑπῆρξαν οἱ π. Νικ. Σκρέττας («Ἡσυχασμός και λειτουργική βίωση. Θεσμός και χάρισμα κατὰ τὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ»), π. Ἰω. Κοτσώνης («Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς και ἡ ἐποχή μας») και ὁ Θ. Πάγκου («Περὶ τῆς τιμῆς τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ»).

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2011: Θεσσαλονίκη

Ἡ Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν διοργάνωσε ἐκδήλωση στίς 15 Νοεμβρίου στήν αἴθουσα διαλέξεων τῆς Ἐταιρείας ὅπου παρουσιάστηκε ἡ ἔκδοση τοῦ τόμου «Εἰκόνες Ἱερᾶς Μονῆς Καρακάλλου». Ὁμιλητῆς ἦταν οἱ: Ν. Ε. Μέρτζος, ἀρχιμανδρίτης Φιλόθεος, καθηγούμενος Ἱ. Μ. Καρακάλλου, Εὐθ. Ν. Τσιγαρίδας, Ἀθ. Καραθανάσης.

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2011: Ἡράκλειο Κρήτης

Ὁ Παγκρήτιος Σύνδεσμος Θεολόγων πραγματοποίησε στίς 19 τοῦ μηνὸς ἡμερίδα με θέμα «Πνευματικές και ἠθικές διαστάσεις τῆς σύγχρονης κοινωνικῆς κρίσης». Εἰσηγητῆς ἦταν ὁ Μητροπολίτης Προικοννήσου Ἰωσήφ («Κρίση οικονομική ἢ κρίση τοῦ Θεοῦ;») και ὁ Ἰω. Πυργιωτάκης («Ἡ οικονομική κρίση ὡς ἠθική κρίση και ὁ ρόλος τῶν ἐκπαιδευτικῶν στὸ σύγχρονο κόσμο»).

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2011: Ἱερουσαλήμ

Στίς 24-25 τοῦ μηνὸς πραγματοποιήθηκε στὸ Van Leer Jerusalem Institute διεθνὲς θεολογικό-φιλοσοφικό συνέδριο με θέμα «After sin: Sin and Evil: Poetry, Philosophy and Theology». Στὸ συνέδριο ἔλαβαν μέρος με εισηγήσεις οἱ William Desmond («Endorsing the Serpent: On Hegel's

Sin»), π. John Panteleimon Manoussakis («The Sin of Being»), Eli Schonfeld («God beyond Theodicy: Toward a phenomenology of consolation»), Joseph David («Between Sin and Crime: Visibility and Penance in Medieval Theology»), κ.ἄ.

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2011: Θεσσαλονίκη

Ἡ Μακεδονική και Καλλιτεχνική ἐταιρεία «Τέχνη» πραγματοποίησε στίς 29 τοῦ μηνὸς ἐκδήλωση με ἀφορμὴ τὰ 100 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμηση τοῦ Παπαδιαμάντη με θέμα «Ἄφθιτος μνήμη μετ' ἐγκωμίων». Ὁμιλητῆς μεταξὺ ἄλλων ἦταν οἱ Χρυσὴ Καρατρινίδου («Οἱ μεταφραστικοὶ τρόποι τοῦ Παπαδιαμάντη: "Τὸ αἶσθημα ἀνώτερόν της θεωρίας"»), Παναγιώτης Ὑφαντῆς («Ἀνώνημη ἀγιότητα γένους θηλυκοῦ στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη») κ.ἄ.

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2011 - ΜΑΡΤΙΟΣ 2012: Λονδίνο

Ἀπὸ τίς 11 Νοεμβρίου μέχρι και τίς 13 Μαρτίου θὰ διαρκέσει ἔκθεση με αὐθεντική συλλογὴ εἰκονογραφημένων χειρογράφων τοῦ Μεσαίωνα και τῆς Ἀναγέννησης, ἡ ὁποία διεξάγεται στὴ Βρετανική Βιβλιοθήκη τοῦ Λονδίνου. Τὰ χειρόγραφα εἶχαν συλλεχθεῖ ἀπὸ βασιλεῖς και βασιλισσες τῆς Ἀγγλίας μεταξὺ τοῦ 9^{ου} και 16^{ου} αἰώνα. Ἡ σπουδαιότητα τῆς συγκεκριμένης ἔκθεσης ἔγκειται στὸ ὅτι θὰ συμβάλει στήν ἀπομυθοποίηση παγιωμένων στερεοτύπων θέσεων περὶ Μεσαίωνα, ἀποτελώντας ζωντανὴ πηγὴ γιὰ τὴν κατανόηση τῆς βασιλικῆς ταυτότητας, τίς ἠθικές και θρησκευτικές πεποιθήσεις, τὴ μάθηση και τὴν παιδεία, τίς καλλιτεχνικές τάσεις και τὴ διεθνὴ πολιτικὴ τῆς περιόδου.

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2011: Αθήνα

Στὸ διάστημα 2 ἕως 3 Δεκεμβρίου τὸ Ἴδρυμα Ἄρτος Ζωῆς διοργάνωσε συνέ-

δριο με τὸν τίτλο «Ὁ Θεὸς τῆς Βίβλου κι ὁ Θεὸς τῶν φιλοσόφων». Στὸ συνέδριο συμμετείχαν εἰδικοί ἀπὸ διάφορες εἰδικότητες (ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, φιλοσοφία, θεολογία) κι ἐξέτασαν διάφορες πτυχές τοῦ ζητήματος, ὅπως τὸν τρόπο πὸν κατανοοῦν τὸν Θεὸ φιλόσοφοι τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν νεώτερων χρόνων, τὸν περὶ Θεοῦ λόγο τῶν βιβλικῶν καὶ πατερικῶν κειμένων καθὼς καὶ τὸ διάλογο σχετικὰ μετὰ τὸν Θεὸ μεταξὺ θεολόγων καὶ φιλοσόφων. Ὁμιλητὲς ἦταν οἱ: Β. Καλλιγᾶς, Β. Κάλφας, Κ. Ἱεροδιακόνου, Ἐλ. Περδικούρη, Δ. Καϊμάκης, Μ. Θεοχάρους, Χ. Καρακόλης, Χ. Ἀτματζίδης, π. Δημήτριος Μπαθρέλλος, Θ. Σαμαρτζῆς, Π. Κανταρτζῆς, Θ. Δρίτσας, Ἄ. Στυλιανοῦ, Κ. Ἀνδρουλιδάκης, Γ. Πίσσης, Γ. Φαράκας, Β. Τσακίρη, Στ. Ζουμπουλάκης, Ν. Ἀσπρούλης, Στ. Βιφβιδάκης, π. Εὐάγγελος Γκανᾶς.

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2011: Θεσσαλονίκη

Στὶς 2 Δεκεμβρίου πραγματοποιήθηκε στὸ Κέντρο Ἱστορίας τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης μετὰ τὴ διατμηματικὴ πρωτοβουλία καθηγητῶν καὶ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Πρυτανείας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Συμπόσιο πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Τίτλος τοῦ συνεδρίου ἦταν «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Ἐκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησή του. Διεπιστημονικὸς ἀπολογισμός». Οἱ ὁμιλητὲς, ἀκαδημαϊκοὶ δάσκαλοι καὶ ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος παρουσίασαν πτυχές τοῦ πλοῦσιου ἔργου τοῦ μεγάλου Ἑλληνα λογοτέχνη. Στὸ συνέδριο συμμετείχαν μετὰ εἰσηγήσεις οἱ: Χ. Γιανναρᾶς, Δ. Γιανναρᾶ, Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Β. Μπετσάκος, Γ. Ζωγραφίδης, Π. Α. Ὑφαντῆς, Ἄλ. Κουκαρούδης, Θ. Ε. Παντούλας, Δ. Κόκορης, Δ. Μαυρόπουλος, Ἄν. Κεσελόπουλος, Δ. Κο-

σμόπουλος, π. Ἀνανίας Κουστῆνης, Γ. Κόρδης, π. Σπύρος Ἀντωνίου, Κ. Κουτούμπας.

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2011: Weliko Tarnovo, Βουλγαρία

Στὶς 1-3 τοῦ μηνὸς πραγματοποιήθηκε στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Weliko Tarnovo στὴ Βουλγαρία διεθνὲς συνέδριο μετὰ τίτλο «Die gottlichen Energien und die Gotteseckentnis in der orthodoxen Tradition». Στὸ συνέδριο τὸ ὁποῖο ἐξέτασε τὴ σημασία τῆς περὶ θείων ἐνεργειῶν διδασκαλίας τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ἔλαβαν μέρος, μεταξὺ ἄλλων, οἱ Ivo Dotschov («Die Mode der Triade in der alexandrinischen Tradition im 1-3 Jahrhundert»), Blagoy Pantelitz («Die Gnoseologie nach Diadochos von Photike»), Ν. Dimitrova («Die ἄγνωσία nach dem hl. Maximus Confessor»), G. Kapriev («Das gottliche Gesetz und die Norm der Erkenntnis nach dem hl. Gregorios Palamas»), Μ. Stoyadinov («Hypostasis, Wesenheit und Energie in der polemischen Theologie des hl. Markos Eugenikos») κ.ἄ.

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2011: Νέα Ὑόρκη, Η.Π.Α.

Τὴν Παρασκευὴ 2 τοῦ μηνὸς τὸ Sophia Institute διοργάνωσε στὸ χωρὸ τοῦ Union Theological Seminary στὴν πόλη τῆς Νέας Ὑόρκης τὸ 4^ο Ἐτήσιο Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο μετὰ τίτλο «Beauty and the Beautiful in Eastern Christian Thought and Culture» Μεταξὺ τῶν εἰσηγητῶν ἦταν οἱ π. J. Mc Guckin («The Eros of Divine Beauty in St. Maximus the Confessor»), Daniel Munteanu («An iconic theology of Beauty: The orthodox aesthetics of salvation»), Peter Jeffrey («Prophecy mixed with melody»), David B. Hart («Beauty, Being, Kenosis»),

Robert Bird («Beyond Beauty: Gift and Sacrifice in Modern Russian Aesthetics»), N. Marinides («The Beautiful Bishop: Physiognomy and Holiness in the Vita of St. Eutychios of Constantinople») κ.ά.

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2011: Αθήνα

Με άφορμή τή συμπλήρωση 100 έτων από τήν κοίμηση του Άλέξανδρου Παπαδιαμάντη, ή Ειδική Συνοδική Έπιτροπή Πολιτιστικής Ταυτότητας τής Έρεάς Συνόδου τής Έκκλησίας τής Έλλάδος με πρόεδρο τόν Μητροπολίτη Δημητριάδος Ίγνάτιο διοργάνωσε στις 10 του μηνός ήμερίδα με τίτλο «Ή διαχρονικότητα του Παπαδιαμάντη». Ή ήμερίδα ήταν χωρισμένη σε θεματικές ένότητες. Στην πρώτη με θέμα «Γλώσσα και Παπαδιαμάντης», όμιλητές ήταν μεταξύ άλλων οί Δημ. Κοσμόπουλος («Ή άψευδής γλώσσα ή τά θαμνώδη ρήματα. Κοινωνία, γλώσσα και τέχνη στον Παπαδιαμάντη»), Νικ. Τριανταφυλλόπουλος («Ή μετάφραση του βίου του Χριστού του Φρειδεरिकου Φάρραρ από τόν Άλέξανδρο Παπαδιαμάντη»). Στην δεύτερη ένότητα με θέμα «Όρθόδοξη πνευματικότητα και Παπαδιαμάντης», έλαβαν μέρος μεταξύ άλλων οί Μητρ. Χαλκίδος Χρυσόστομος («Ή όρθόδοξη πνευματικότητα και ό Παπαδιαμάντης»), Έμμ. Βαρθούνης («Ό Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης και ή κολλυβαδική θεώρηση τής έλληνικής λαϊκής λατρείας»). Στην τρίτη ένότητα με θέμα «Παπαδιαμάντης και Κόσμος» συμμετείχε ό Δημ. Τριανταφυλλόπουλος («Άνάμεσα στο χείλος τής κολάσεως και στα χέρια του ζωτιανου Θεου. Από τόν Ρωμανό τόν Μελωδό στο ήδύμολο τρυγόνι τής Σκιάθου»). Παραθέτουμε τόν χαιρετισμό του Προέδρου τής Συνοδικής Έπιτροπής Μη-

τροπολίτη Δημητριάδος Ίγνάτιου, που άπηύθυνε κατά τήν έναρξη τής ήμερίδας.

«Με αισθήματα χαράς, εύχαριστιών και σεβασμού χαιρετίζω τήν έναρξη τής Ήμερίδος τής Έπιτροπής μας με θέμα «Ή διαχρονικότητα του Παπαδιαμάντη», ή όποία πραγματοποιείται από τήν Έρεά Σύνοδο τής Έκκλησίας τής Έλλάδος και τελεί υπό τήν αίγίδα του Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Έλλάδος κ. Ίερωσύμου, με τήν εύκαιρία τής συμπληρώσεως 100 χρόνων από τήν κοίμηση του Άλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Ό Παπαδιαμάντης κατείχε ένα όνομα σηματοφόρο τής μεγαλοφυούς σύλληψης τών άοράτων δυνάμεων τής γλώσσας μας. Μία άνάγνωση βαθύτατη, ένα χρυσόβουλλο και ένας προκαταβολικός αίνος, σε έκείνον που λάμπρυνε τήν έλληνική γραμματολογία με τήν καταγραφή τής βασανισμένης ανθρώπινης ψυχής, τών τοπικών ήθών τής γενέτειράς του και τής κατασκευτικής όμορφιάς τής φύσης, με έναν τρόπο άπαράμιλλης άφύπνισης και σύμπλευσης του άναγνωστικού του κοινού με τό αίώνιο. Ένα όνομα ταυτόχρονης εύχης και πραγμάτωσης, μία άληθινή συστέγηση και συμπόρευση τών δύο δυνάμεων του συγγραφικού του έργου, του Όρθοδόξου χριστιανικού βιώματος και του προσωπικού άπαυγάσματος του γραπτού λόγου, τό έμφορούμενο από τήν εύλαβή προσέγγιση όλων τών πλασμάτων τής γραφίδας του. Άνιχνευτές τών διακριτικών του βημάτων ύπηρεξαν ό Έλύτης και ό Σεφέρης, οί όποιοι έξύμνησαν τήν «ποιητική νοημοσύνη» του κοσμοκαλόγερου τής πτερόεσσας πεξογραφίας: τήν ικανότητα πρόσληψης του άνείπωτου και τής άντήχησής του στην καρδιά. Έχει ύμνηθεί και ύμνείται έσαεί, μετά θάνατον, κατά τό θλιβερό πρότυπο, τό όποιο τείνει να τιμά

τὸ πνεῦμα μετὰ τὴν κατάλυση τοῦ σαρκίου.

Ἄς εἶναι ἀναπαυμένη ἡ ψυχὴ τοῦ ταπεινοῦ καὶ λαμπροῦ δούλου τοῦ Θεοῦ στὴν Βασιλεία Του. Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης γεννήθηκε τὸ ἔτος 1851 στὴ Σκιάθο, τὸ νησι τῆς ἀποκάλυψής του, τὸ νησι ποῦ δεξιώθηκε τὴν ἀνάδυσή του σὲ ὄροσημο τῆς ἀνθρώπινης συνθήκης. Ὑπῆρξε υἱὸς πατᾶ καὶ γαλουχήθηκε σὲ ἓνα περιβάλλον βαθύτατα θρησκευτικό, φτωχικὸ καὶ ἀπομονωμένο, συστατικὰ ποῦ διαμόρφωσαν τὴν εὐαίσθητη προσωπικότητά του, καὶ τὸν κατέστησαν νησιδα μοναδικῶν ἀξιῶν καὶ δημιουργικοῦ πόνου. Βαθύτατα θρησκευόμενος, μονήρης καὶ ταπεινός, ἀνάλωσε τὴ ζωὴ του στοὺς δύο συγκλίνοντες πόλους τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου του, τὴν ψαλτικὴ του συμμετοχὴ στὴν λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν γλαφυρὴ ἀπεικόνιση τῶν φανερῶν καὶ τῶν ἀρρήτων. Ἡ πολὺπλευρὴ μόρφωσή του, ἀτελής κατὰ τοὺς κοινωνικοὺς τύπους, ὑπῆρξε ἀπόρροια ἐνδελεχοῦς καὶ προσωπικῆς ἐνασχόλησης στὸ φτωχικὸ του δωμάτιο, κάπου στὴν Ἀθήνα, ὅπου μετοίκησε γιὰ βιοποριστικούς λόγους. «Δὲν μπορῶ νὰ κάνω τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ γράφω», εἶχε κάποτε ὁμολογήσει καὶ αὐτὴν τὴν κλίση ἀνήγαγε σὲ λειτούργημα καὶ ἰλαρὸ φεγγοβόλημα στὴν ψυχὴ καὶ τὴ διάνοια τῶν ἀναγνωστῶν του. Αὐτοδίδακτος στὴν Ἀγγλικὴ καὶ Γαλλικὴ γλῶσσα, ἐπιδόθηκε ἀρχικὰ σὲ μεταφράσεις μυθιστορημάτων τοῦ Οὐγκώ, τοῦ Ντοστογιέφσκι καὶ ἄλλων, πρὶν δημοσιεύσει σὲ ἐπιφυλλίδες, στὴν ἐφημερίδα Ἀκρόπολη, τὰ δικά του ἱστορικὰ μυθιστορήματα, τοὺς «Ἐμπόρους τῶν Ἐθνῶν» καὶ τὴ «Γυφτοπούλα», μὲ τὴν ἔνθερμη ὑποστήριξη τοῦ Βλάση Γαβριηλίδη. Λάτρης τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ θεοκρατικοῦ Βυζαντίου, παρέμεινε ἀνεπηρέαστος, ἀτόφιος, μονα-

χικός, σεμνὸς καὶ ἀπόμακρος, ἔσερνε τὴν πληγωμένη του ψυχὴ, τὸν εὐαίσθητο ψυχισμό του, σχεδὸν ρακένδυτος, γύρω καὶ μακριὰ ἀπὸ τὴν ζωὴ τῆς πρωτεύουσας. Ὁξυδερκῆς παρατηρητῆς συναισθημάτων καὶ συμπεριφορῶν τῆς μικρῆς κοινωνίας τοῦ νησιοῦ του, ἐπέδυσσε τὴν πνευματικὴ του ἐμπειρία σὲ 180 περίπου θαυμαστὰ διηγήματα στὴν «ἀτημέλητη καθαρεύουσά του», τὴ διάσπαρτη ἀπὸ τὰ διαμάντια τῆς τοπολαλιᾶς καὶ τοῦ δημιουργικοῦ του οἴστρου. Ὑπῆρξε ἠθογράφος ἀπαράμιλλος καὶ ἡ μαγεία του, ἡ ὑπερβαίνουσα τὰ στεγνά, φιλολογικὰ κριτήρια, ἔγκειται στὴν ἀλήθεια ποῦ ἀναβλύζει, ποῦ μοσχοβολᾷ σὲ κάθε μαρτυρία τῶν ἡρώων καὶ ἡρωίδων του. Ἡ γλῶσσα στὰ χέρια του ἀποκαλύπτει ἓνα πλαστικὸ θάμβος ποῦ ἐκπλήσσει καὶ ἀγαλλιᾶζει μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς θείας Χάριτος, ὅταν ἐναποτίθεται στὸ κεφάλι τοῦ εὐσεβοῦς μελετητῆ. Ξεδιπλώνεται χαρίεσσα, παιγνιώδης, ὀλοζώντανη, μία καταβύθιση καὶ μία πλούσια ἀνάδυση ἀπὸ τὰ ἔγκατα τοῦ λόγου. Ὁ Λόγος, τὸν ὅποιον τιμᾷ διὰ βίου, τοῦ χαρίζεται. Εἶναι ἡ ζωογόνος πρώτη ὕλη.

Στὸν μικρόκοσμο εἰσάγει παραλλαγμένα οἰκεία πρόσωπα καὶ περιστατικά, τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του μὲ ὄλες τὶς ἀνεκπλήρωτες ἐπιθυμίες ποῦ τὸν στοιχειώνουν, ποῦ πραγματώνονται μὲ τὴν νοσταλγία, ποιητικὴ ἀδεία τοῦ Ποιητῆ. Σκύβει μὲ εὐγένεια καὶ κατανόηση πάνω στὸ ἀνθρώπινο δρᾶμα ποῦ ξετυλίγεται, πραγματώνεται καὶ ἀέναα ἐπανέρχεται γιὰ νὰ βιωθεῖ ἐκ νέου, νὰ διαμορφώσει, νὰ παραδειγματίσει, νὰ διδάξει τὴν καρτερία, νὰ κάνει τὴν τιμωρία νὰ ἀναβλύσει καθαρτήρια, καὶ νὰ σμίξει τὸ ὄρατὸ μὲ τὸ ἀόρατο, τὸ ἀνθρώπινο μὲ τὸ θεῖο στὸν ἄνθρωπο. Ὁ Παπαδιαμάντης τὸ διαμεσολαβεῖ. Παρακολουθεῖ καὶ καταγράφει.

Αισθάνεται και αποδίδει με γνησιότητα και αγάπη. Σὲ μικρή, ἀνθρώπινη κλίμακα διαπραγματεύεται τὰ ἱερά και τὰ ὄσια, τὰ ἀνίερα και τὰ ἀνόσια, κατανοώντας, μεταγίζοντάς τα και ἀναδεικνύει τὰ στοιχεῖα τῆς πολιτιστικῆς μας ταυτότητας γιὰ τὴν συνέχιση τῆς κοινῆς πορείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ και τῆς Ὁρθοδοξίας, πάνω στὴν Πίστη, τὴν Ἀλήθεια, τὴν Ἐλευθερία, τὴν Ἀρετὴ και τὴν Δικαιοσύνη. Ἡ φύση και τὸ πέλαγος, τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα, τὰ πάθη ποὺ ἄγουν και φέρουν τίς τυρανισμένες ψυχές, ἡ σύλληψη και συμπερίληψη τοῦ ὑπερφυσικοῦ στὰ δρώμενα αὐτοῦ τοῦ κόσμου ἀποτελοῦν τὸ σύμπαν τοῦ Παπαδιαμάντη και οἱ ἥρωές του ἀναπτύσσονται, ταξιδεύουν ἢ πελαγοδρομοῦν, βιώνοντας ἢ προκαλώντας τὸ ὑπερφυσικὸ, ὑπὸ τὴ σκέπη Ἐκείνου ποὺ τὰ πάντα ὄρᾳ συμπάσχοντας και συμπονώντας. Ὁ Παπαδιαμάντης, συλλαμβάνει και ἀφουγκράζεται τὸ εἰδικό, τὸ προσωπικό, μυστικὸ σκίρτημα τῆς ψυχῆς και τοῦ μυαλοῦ, πρὶν τὰ συλλάβει, πρὶν τὰ ἀφουγκραστεῖ, πρὶν τὰ ἐρμηνεύσει ὁ ἀτοχός του, και καταθέτοντάς το, φωτισμένο, διαυγές, τὸ ἀνάγει σὲ κοινὸ, ἀνθρώπινο βίωμα. Γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη ὁ ἀνθρώπος εἶναι παιδί τῆς θάλασσας και τῆς γῆς, διφυῆς δημιούργημα τοῦ Θεοῦ και ταυτιζόμενος μὲ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, προσπαθεῖ νὰ κατανοήσῃ τὸ μυστήριο τῆς ζωῆς ποὺ εἶναι και δικό του. Γι' αὐτὸ ἡ θάλασσα και ἡ φύση στὰ χέρια τοῦ μεσολαβητῆ καθαγιαζόνται, δελεάζουν, και προκαλοῦν τὴν ἀναγνώριση και τὴν ἀποδοχὴ τῆς συμβολῆς τους στὸ πολυσήμαντὸ τῆς ὑπαρξῆς. Τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα τοῦ Παπαδιαμάντη ἀποτελεῖ τὸ φόντο κάθε διηγῆματός του, τὸ ἀεράκι ποὺ ἀναπνέουν ἀσυναίσθητα ἢ συνειδητὰ τὰ δρώμενα ἀντικείμενα τῆς σύλληψης και ἐκτέλεσῆς του. Σὲ αὐτὸ, στὴν ἀπόλυτη λιτότητά

του, στὸ ἀδιαπραγμάτευτο τῆς συμμετοχῆς του στὰ δρώμενα αὐτοῦ τοῦ κόσμου και τοῦ ἄλλου, στὴ μακάρια ἀποδοχὴ αὐτῆς τῆς ἀλήθειας ποὺ ὁ Παπαδιαμάντης πρὸςβέβει, καταφεύγει ἢ ἀδήλωτη, ἀλλὰ πάντοτε παρούσα ἀνθρώπινη ἀνάγκη γιὰ τὸ ἀπόλυτο, γιὰ τὸ ὑπερβατικὸ.

Και πάλι καταλύτης και μεσολαβητῆς εἶναι ὁ ἀληθινός του λόγος. Αὐτὸν τὸν λόγο τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη, σήμερα, ἢ Ἱερά Σύνοδος τιμᾶ και εὐχαριστοῦμε ὄπως ἰδιαίτερος τὸν Μακαριώτατο Ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν και πάσης Ἑλλάδος κ. Ἱερώνυμο, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ ὁποῖου πραγματοποιεῖται ἡ Ἡμερίδα αὐτὴ ποὺ σκοπὸ ἔχει νὰ ἀναδείξει τὴ διαχρονικότητα και τὴν ἐπικαιρότητα τῶν βαθύτερων ζητημάτων τοῦ ἔργου του, ὡς ἐνισχυτικὴ ἐμπνευση και στήριγμα στὴν ζωὴ μας. Στὶς ἡμέρες αὐτὲς ποὺ καλεῖται ἐν πολλοῖς ἡ ζωὴ μας νὰ ἀναδιοργανωθεῖ ὑπὸ τὴν πίεση πολλῶν ἐτερόκλητων πιέσεων, τὸ διακύβευμα γιὰ τὸν πολιτισμὸ και τὴν ταυτότητα του εἶναι ἡ ἀπειλὴ τῆς συντριβῆς θεμελιωδῶν ἀξιών και στοιχείων τῆς πολιτιστικῆς μας ταυτότητας, νὰ παραμείνει μία ἀγωνία ποὺ θὰ μεγιστοποιήσῃ τὸ θάρος και τίς λυτρωτικὰ σωτηρίες ἐσωτερικῆς δυνάμεις τοῦ γένους μας, ὥστε τὰ ἱερότερα μας νὰ μᾶς ἀναγεννήσουν και νὰ καθορίσουν δημιουργικὰ τοὺς δρους τοῦ τρόπου τῆς ὑπάρξεώς μας. Θερμὰ εὐχαριστῶ τοὺς συμμετέχοντες στὴν Ἡμερίδα μας εἶναι ὄλοι ἐξέχουσες προσωπικότητες και ἐμβριθεῖς μελετητὲς τοῦ ἔργου τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη. Ἰδιαίτερος εὐχαριστῶ τὸν ἀγαπητὸ ἐν Χριστῷ ἀδελφὸ μου, Σεβασμώτατο Μητροπολίτη Χαλκίδος κ. Χρυσόστομο γιὰ τὴν παρουσία του και τὴν Εἰσήγησή του, καθὼς και τὰ Μέλη τῆς Εἰδικῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς Πολιτι-

στικής Ταυτότητος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ εὐχομαι γιὰ τοὺς καλοὺς καρποὺς τῆς Ἡμερίδος μας».

Μητροπολίτης
Δημητριάδος καὶ Ἀλμυροῦ Ἰγνάτιος

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2011: Θεσσαλονίκη

Στις 12 τοῦ μηνὸς πραγματοποιήθηκε στὸ ἀμφιθέατρο τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ. ἐπισημονικὴ ἐσπερίδα μὲ θέμα «Παιδεία καὶ παιδι στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη». Μεταξὺ τῶν ὁμιλητῶν ἦταν οἱ Ἀθ. Καραθανάσης («Ὁ Παπαδιαμάντης καὶ τὰ φῶτα τῆς Εὐρώπης»), Ἡρ. Περάκης («Ἡ ἄγωγή τοῦ παιδιοῦ στὸν Παπαδιαμάντη») κ.ἄ.

ΓΕΓΟΝΟΤΑ

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2011: Θεσσαλονίκη, στίς 20 τοῦ μηνὸς ἐκοιμήθη σὲ ἡλικία 90 ἐτῶν στὴ Θεσσαλονίκη ὁ ὁμότιμος Καθηγητῆς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης Δαμιανὸς Δοῖκος.

ΜΝΗΜΗ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΔΑΜΙΑΝΟΥ ΔΟΪΚΟΥ
(1921-2011)

In memoriam

«Συνηθίζεται στοὺς ἐπικήδειους λόγους ἢ διεξοδικὴ περιγραφή τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀποθανόντος καὶ ἡ ἀναλυτικὴ ἀπαρίθμηση τῶν ἔργων του, σὰν νὰ μποροῦσε ποτὲ νὰ χωρέσει ἡ βιωτὴ καὶ τὸ ἦθος ἑνὸς ἀνθρώπου σὲ λόγια καὶ σὲ ἀριθμούς. Στὴν πραγματικότητα, ὅσο πιὸ ἐκτεταμένους εἶναι ἕνας τέτοιος λόγος τόσο δυσκολότερα ἀναγνωρίζει κανεὶς στίς λεπτομέρειές του τὸ πρόσωπο πού γνώρισε. Ἡ μνήμη τοῦ Δαμιανοῦ Δοῖκου εἶναι βέβαιο πὼς θὰ

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2011: Ἀθήνα

Ἡ Ἱερά Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀθηνῶν πραγματοποιήσε στίς 19 τοῦ μηνὸς στὸ Μέγαρο Μουσικῆς Ἀθηνῶν ἐκδήλωση μὲ θέμα «Χριστιανισμὸς καὶ Ἐπιστήμη», μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἐκδόσεως τοῦ τόμου «Ὁ Ἰπποκράτης στὴν Πολιτεία τοῦ Θεοῦ» τοῦ Ὀμότιμου Καθηγητῆ Π. Δημακάκου. Στὴν στρογγυλὴ τράπεζα πού ἔλαβε χώρα συμμετείχαν οἱ Γ. Μπαμπινιώτης, Μητροπολίτης Μεσογαίας καὶ Λαυρεωτικῆς Νικόλαος, Ἄννα Ψαρούδα-Μπενάκη, Ἀθ. Φωκάς κ.ἄ., ἐνῶ χαιρετισμὸ ἀπήντησε ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ Πάσης Ἑλλάδος Ἱερώνυμος ὁ Β΄.

σώζεται ἀκέραιη καὶ ζωντανὴ σ' ὅλους ἐκείνους πού σχετίστηκαν προσωπικὰ μαζί του ἢ τὸν γνώρισαν μέσα ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν πολλῶν πονημάτων του καὶ δὲν ἐξαντλεῖται σὲ ἠθικὲς ἀξιολογήσεις καὶ βιογραφικά. Μόνο ὡς ἔναυσμα μνήμης τῆς πολὺπλευρῆς ζωῆς του, ἐπιτρέψτε μου νὰ ἀναφέρω, πολὺ συνοπτικά, κάποια γεγονότα τῆς ἀκαδημαϊκῆς του σταδιοδρομίας πού σημάδεψαν μέχρι σήμερα τὸ Τμήμα Θεολογίας καὶ ἔμειναν σὲ μᾶς τοὺς συνεχιστῆς τοῦ ἔργου του ὡς κληρονομία.

Ἐπῆρξε ὁ πρῶτος Πρόεδρος τοῦ Τμήματος πού προέκυψε μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Νόμου 1268/82 γιὰ τὴν Ἀνώτατὴ Ἐκπαίδευση καὶ ἐπωμίστηκε τὸ βᾶρος τῆς ὀργάνωσής του. Μὲ δικές του πρωτοβουλίες καὶ ἐνέργειες ἔδωσε διεθνή αἴγλη καὶ προβολὴ στὸ Τμήμα. Ὁργάνωσε Ἀναγνωστήριο στὴ Σχολὴ ἀλλὰ καὶ αἴθουσα Βιβλικοῦ Μουσείου τὸ ὁποῖο κόσμησε μὲ προσωπικὴ

έργασία και κόπο. Ήταν τὸ καμάρι του· κάθε φορὰ πού ἐπισκεπτόταν, μετὰ τὴν ἀφυπνέρεσή του τὴ Σχολή, δὲν παρέλειπε νὰ ρίχνει μιὰ κλεφτὴ ματιά, νὰ δεῖ ἂν ὄλα εἶναι ἐντάξει. Οἱ παλαιότεροι θυμοῦνται τὸ γνήσια δημοκρατικὸ ἦθος μὲ τὸ ὁποῖο ἀσκούσε πάντοτε τὴ διοίκηση, ἔχοντας σὰν πρωταρχικὸ στόχο τὴν ἐνότητα καὶ συνεργασία ὄλων, διδακτικοῦ προσωπικοῦ καὶ φοιτητῶν. Ἡ ἐπιστημονικὴ του παραγωγή συνοδεύτηκε ἀπὸ πρωτοποριακὴ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία ἔρευνα καὶ τὰ μελετήματά του εἶναι διαχρονικὸ βοήθημα γιὰ φοιτητὲς καὶ μελετητὲς τῆς Γραφῆς. Δὲν θὰ ἀναφερθῶ σ' αὐτά, ἀφοῦ ἀκόμη κυκλοφοροῦν καὶ διαβάζονται ἀπὸ πολλοὺς ἀνθρώπους πού θέλουν νὰ γνωρίσουν τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ὁμορφιὰ τῆς Βιβλικῆς ἀποκάλυψης. Ἄν θὰ ἔπρεπε ὅμως νὰ ὑπογραμμίσω ἓνα χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τοῦ συγγραφικοῦ του ἔργου, αὐτὸ θὰ ἦταν ἡ μέριμνά του, ὥστε ἡ ἐρμηνεία τῶν Γραφῶν νὰ μὴν εἶναι μία στεῖρα ἀκαδημαϊκὴ προσέγγιση, ἀποκομμένη ἀπὸ τὴ διακονία τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ νὰ τὴν ὑπηρετεῖ καὶ νὰ ἀφουγκράζεται τὶς ἀνάγκες τῆς. Τὸ ἔργο του «Τάδε λέγει Κύριος» εἶναι ἴσως τὸ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸ δῆγμα αὐτῆς του τῆς μέριμνας.

Ἀπὸ τὴν μαθητεία μου κοντὰ του, στὰ πανεπιστημιακὰ γράμματα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν μετέπειτα σχέση φιλίας πού μᾶς συνέδεε, θὰ τὸν θυμᾶμαι μὲ αἰσθήματα υἱικῆς ἀγάπης καὶ εὐγνωμοσύνης, σὰν ἓναν ιδιαίτερο ἄνθρωπο, χαρισματικὸ δάσκαλο, καὶ ἀφοσιωμένο ἐρευνητὴ, πού ποτὲ δὲν ἔχασε τὸν στόχο του. Ὁ θάνατος ἐνὸς ἀγαπημένου προσώπου εἶναι πάντοτε σκληρὸς. Ὅσο κι ἂν προσπαθῆσει κανεὶς νὰ τὸν ἀπαλύνει, ὅσο κι ἂν ἐμπιστεύεται τὴ δύναμη τοῦ Θεοῦ νὰ νικάει τὸν θάνατο, δὲν παύει νὰ βιώνει τὸν θάνατο

σὰν τραγικὴ ἀπώλεια. Ἄν, ἴσως, κάτι μπορεῖ νὰ παρηγορήσει τὸ πένθος, εἶναι ἡ ἐμπιστοσύνη στὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος στὴν τελευταία λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ πάθος προσευχὴ του πρὸς τὸν Πατέρα του εἶπε: *Ἐσὺ ἔδωσες στὸν Υἱὸ σου ἐξουσία πάνω σὲ ὄλους τοὺς ἀνθρώπους· ἔτσι κι αὐτὸς θὰ δώσει τὴν αἰώνια ζωὴ σὲ ὄλους αὐτοὺς πού τοῦ ἐμπιστεύτηκες. Καὶ νὰ ποιά εἶναι ἡ αἰώνια ζωή; Ν' ἀναγνωρίζουν οἱ ἄνθρωποι ἐσένα ὡς τὸν μόνο ἀληθινὸ Θεό, καθὼς κι ἐκεῖνον πού ἔστειλες, τὸν Ἰησοῦ Χριστό.*

Τὸν θυμᾶμαι ἀκόμα νὰ τονίζει στοὺς φοιτητὲς του, μὲ τὸ πάθος τοῦ δασκάλου πού τὸν διέκρινε, πὼς: «Σκοπὸς τῆς ἰσραηλιτικῆς λατρείας εἶναι νὰ ἀναπαραστήσει καὶ νὰ διατηρήσει ζωντανὴ στὴ μνήμη τῆς κοινότητας τὴν ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ μέσα στὴν ἀνθρώπινη Ἱστορία». Κι ἀκόμα νὰ ὑπογραμμίζει, ἐρμηνεύοντας στὸ ἀμφιθέατρο τὸν ἀγαπημένο του προφήτη, πὼς: «Ὅταν ὁ προφήτης Ὑσηὲ καταγγέλλει τὸν Ἰσραὴλ γιὰ ἔλλειψη γνώσης τοῦ Θεοῦ δὲν κατηγορεῖ τοὺς συμπατριῶτες του γιὰ ἀδιαφορία στὴν ἐξιχνίαση τοῦ μυστηρίου τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἀδυναμία τους νὰ ἀναγνωρίσουν τὴν παρουσία τοῦ ζωντανοῦ Θεοῦ στὴ ζωὴ τους». Ήταν αὐτὴ ἡ ἀκλόνητη βεβαιότητα τοῦ καθηγητῆ Δόικου γιὰ τὴν παρουσία τοῦ ζωντανοῦ Θεοῦ στὴν καθημερινότητά του πού νοσηματοδοτοῦσε τὴ ζωὴ του καὶ τὸν ἔκανε νὰ βιώνει ἐδῶ σ' αὐτὴν τὴ ζωὴ, παρὰ τὶς ἀντιξοότητες, τὶς δυσκολίες καὶ τὶς πίκρες τῆς, τὴν αἰώνια ζωὴ. Γνωρίζοντας πὼς ὁ κεκοιμημένος δάσκαλος ἦταν ἀληθινὸ μέλος τῆς Ἐκκλησίας, ἃς προσευχηθοῦμε ὁ Χριστὸς νὰ τὸν ὑποδεχθεῖ καὶ νὰ τὸν διατηρήσει μέσα στὸ πλήρωμα τῆς ἀγάπης του».

Μιλτιάδης Κωνσταντίνου

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2011: Γενεύη, έκοιμήθη ό Μητροπολίτης Άδριανουπόλεως Δαμασκηνός Παπανδρέου.

ΜΝΗΜΗ

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΑΝΔΡΙΑΝΟΥΠΟΛΕΩΣ
ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ (1936-2011)

Ι. Έκκλησιαστική και οίκουμνενική δράση

Τήν 5^η Νοεμβρίου έκοιμήθη σέ ήλικία 75 έτών ό Μητροπολίτης Άδριανουπόλεως Δαμασκηνός (23.2.1936-5.11.2011). Οί πολύπλευρες δραστηριότητές του ως πρώτου Μητροπολίτη Έλβετίας διεκόπησαν αίφνιδίως τόν Ίανουάριο του 2001 λόγω όξείας έγκεφαλικής αίμορραγίας. Τίς μή άναστρέψιμες συνέπειες άπό τήν κατάρρευση τής υγείας του ό έκλιπών τίς ύπέμεινε με ύποδειγματικό θάρρος και εύλάβεια. Έπειτα άπό τήν είσαγωγή του στο νοσοκομείο, στις άρχές Αυγούστου του 2011, και τήν τρίμηνη νοσηλεία του, ό Μητροπολίτης Δαμασκηνός ξεκίνησε, έν πλήρει συνειδήσει, τό ταξίδι προς τόν ούράνιο Πατέρα και έκοιμήθη είρηνικά έν Κυρίω.

Ό Μητροπολίτης Δαμασκηνός ήταν, σέ έθνικό και διεθνές επίπεδο, γνωστός για τήν ακούραστη σράτευση του ύπέρ τής συννενόησης τών λαών και τών έθνών και τής είρηνικής συνύπαρξης τών ανθρώπων. Τό χάρισμά του έγκνιτο στον διάλογο. Ήταν πεπεισμένος πώς ή άμεση έπαφή μεταξύν τών ανθρώπων θα μετριάσει και θα γκρεμίσει τούς φραγμούς, τίς προκαταλήψεις και τίς έχθρες και θα οίκοδομήσει γέφυρες. Τό Όρθόδοξο Κέντρο του Οίκουμνενικού Πατριαρχείου στο Σαμπτεζύ/Γενεύη, προιστάμενος του όποιου ύπήρξε ό Μητροπολίτης Δαμασκηνός άπό τό έτος 1969, έγινε ύπό τήν αίγίδα του ένας τόπος όπου, όρατά και αισθητά, άνοιγονταν πα-

ράθυρα και όπου οί πόρτες ήταν άνοιχτές για όλους τούς ανθρώπους καλής θελήσεως, οί όποιοι, με ώθηση τήν πίστη τους, ήθελαν να συνεισφέρουν στην έπί γής είρήνη. Έτσι λοιπόν, τό Όρθόδοξο Κέντρο κατέστη ό κατ' έξοχήν τόπος τών ένδο-όρθόδοξων συναντήσεων -όσον άφορά τήν προπαρασκευή τής Άγίας και Μεγάλης Συνόδου τής Όρθόδοξου Έκκλησίας- περιστρεφόμενη γέφυρα τών διαφόρων χριστιανικών Έκκλησιών και εκκλησιαστικών κοινοτήτων- σέ μία προσπάθεια οίκοδόμησης οίκουμνενικών σχέσεων- τόπος συνάντησης με έβραίους και μουσουλμάνους -όσον άφορά τόν διαθρησκειακό ή και διαπολιτισμικό διάλογο στο πλαίσιο τής κοινής βάσης τής μονοθεϊστικής πίστεως.

Η μεγάλη αγάπη για τόν άνθρωπο, ή όποια χαρακτήριζε τόν Μητροπολίτη Δαμασκηνό, ή βαθιά του προσήλωση στη χριστιανική πίστη και ή άφοσίωση του στην Όρθόδοξη Έκκλησία, οί έμπεριστατωμένες θεολογικές γνώσεις του περι τήν παράδοση τών εκκλησιαστικών πατέρων και, προπαντός, ή μοναδική του διπλωματική ίκανότητα τόν κατέστησαν έναν άναγνωρισμένο συνομιλητή τόσο στη Δύση όσο και στην Άνατολή. Ένας εύρύς κύκλος φίλων και ένας όλοένα αύξανόμενος κύκλος γνωστών πλαισίωσαν και έμπλουτίσαν τόν Μητροπολίτη, ό όποιος ήταν ούτως ή άλλως προικισμένος με έξαιρετική εύφυία. Η όξυδέρκειά του του επέτρεπε να έπεξεργάζεται τίς ποικίλες πληροφορίες και να διακρίνει νέες συνάψεις. Συχνά έξέπληττε τό περιβάλλον του με άπροσδόκητες λύσεις, οί όποιες, παρά τήν διστακτική άποδοχή που έβρισκαν, άποδεικνόνταν συνήθως όρθές. Ώς εκ τούτου, ό Μητροπολίτης Δαμασκηνός έγινε περιζήτητος σύμβουλος -τόσο για τόν άπλό άνθρωπο με τά καθημε-

ρινά του προβλήματα όσο και για έκκλησιαστικούς άρχοντες, θρησκευτικούς ηγέτες και άρχηγους κρατών, οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με πολλά καθήκοντα και μεγάλες ευθύνες.

Ήδη ως νέος άνθρωπος ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός έμφορείτο από όράματα, τα οποία δέν γνωστοποιούσε άπαραιτήτως σέ τρίτους. Ωστόσο, τα όράματα αυτά ύπήρξαν καθοριστικά για τίς θεολογικές σπουδές του και την πορεία του ως κληρικός. 'Ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός έμεινε πάντα πιστός στα όράματά του: τόν ένέπνεαν μία όλόκληρη ζωή. "Έτσι, τó Σαμπεζύ κατέστη τόπος άκτινοβόλος, διαμορφωμένος από τη χριστιανική πίστη, ένας τόπος πού άσκούσε μαγνητική έλξη σέ πολλούς επισκέπτες. 'Ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός σφράγισε γενεές νέων ανθρώπων, πολλοί εκ τών οποίων κατέχουν σήμερα ηγετικές θέσεις στα θεολογικά, στα έκκλησιαστικά αλλά, έν μέρος, και στα πολιτικά πράγματα. 'Υπό την δική του αϊγίδα, τó Σαμπεζύ έγινε τόπος θεολογικού στοχασμοϋ, ποιμαντορικού έργου, λειτουργικής ζωής. "Ο,τι ó Μητροπολίτης Δαμασκηνός δημιούργησε

- ως Προϊστάμενος του 'Ορθοδόξου Κέντρου του Οίκουμενικού Πατριαρχείου στο Σαμπεζύ, τó όποιο έκανε διεθνώς γνωστό·
- ως ακούρατος, έν τούτοις άκρωσ επιτυχημένος, παρά τίς δυσκολίες, Γραμματέας για την Προπαρασκευή της Άγίας και Μεγάλης Συνόδου της 'Ορθοδόξου Έκκλησίας·
- ως Συμπρόεδρος τών Μικτών Θεολογικών Επιτροπών για τόν διάλογο της 'Ορθοδόξου Έκκλησίας με τούς Παλαιοκαθολικούς και τούς Προχαλκηδόνιους, οι όποιες, χάριν στίς βαθιές του θεολο-

γικές γνώσεις, στην άξιοπιστία του και στην πειστική του προσήλωση στο στόχο, ύπήρξαν οι μοναδικές επιτροπές διαλόγου πού εύτύχησαν νά φθάσουν επίσημα στην όλοκλήρωσή τους·

- ως διοργανωτής διεθνών θεολογικών σεμιναρίων, τα όποια θεωρούσε άναντικατάστατα φυτώρια, άναγκαία προκειμένου νά ανταποκριθει κανείς στο πνεϋμα της εποχής, όπου, σέ ένα χριστιανικό μωσαϊκό από θεολογικής-έπιστημονικής και λειτουργικής-ποιμαντικής άπόψεως, έφερνε σέ έπαφή την νεώτερη με την γηραιότερη γενιά·
 - ως ιδρυτής του 'Ινστιτούτου 'Ανωτέρων Σπουδών 'Ορθοδόξου Θεολογίας, ένα όνειρο για τó όποιο άγωνίστηκε επί σειρά έτών και ή ύλοποίηση του όποίου στέφθηκε έντέλει με έπιτυχία·
 - ως πρώτος Μητροπολίτης Έλβετίας, ένα άξιωμα πού του έδωσε τη δυνατότητα νά άποδείξει τó οργανωτικό του ταλέντο στη δημιουργία τών άπαιτούμενων ποιμαντικών χώρων τόσο επί έλβετικού έδάφους όσο και στο Πριγκιπάτο του Λίχτενσταϊν·
 - ως ύποστηρικτής τών διαθρησκειακών διαλόγων με τόν 'Ιουδαϊσμό και τó 'Ισλάμ, καθοδηγούμενος από την πεποίθηση ότι ή μονοθεϊστική συγγένεια δέν μπορεί παρά νά συνιστά μία ρεαλιστική άφετηρία για την ειρηνική συνύπαρξη·
 - ως πρωτεργάτης της ίδρυσης του 'Ινστιτούτου Διαθρησκειακής και Διαπολιτισμικής Έρευνας και Διαλόγου - τó άποκορύφωμα τών επιδιώξεων και όραμάτων του,
- άπέκτησε διεθνή άκτινοβολία και άναγνώριση: αυτό μαρτυρούν τα πολυάριθμα θεολογικά του κείμενα, πού έχουν μεταφραστεί σέ πολλές γλώσσες -πράγμα πού κα-

ταδεικνύει τὸ αὐξανόμενο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν σκέψη του- οἱ ἀμέτρητες διακρίσεις ἀπὸ τὶς διαφορές κατὰ τόπους Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς χριστιανικὲς ἀδελφές Ἐκκλησίες, καθὼς καὶ οἱ δεκατέσσερις τίτλοι ἐπίτιμοι διδάκτορα ποὺ τοῦ ἀπονεμήθηκαν ἀπὸ πολλὲς ὀρθόδοξες καὶ ἄλλες χριστιανικὲς Θεολογικὲς Σχολές - ἀπὸ τὴν Εὐρώπη ἕως τὴν Μανίλα.

Τὸ ἐάν καὶ σὲ ποιοῦ βαθμὸ τὸ πλοῦσιον αὐτὸ ἔργο θὰ συνεχιστεῖ, ἐξαρτᾶται πλέον ἀπὸ τὴν νεώτερη γενιά. Ὁ Μητροπολίτης Δαμασκηνός, προκειμένου νὰ μὴν περιορίσει τὰ ὁράματα καὶ νὰ μὴν θέσει τέλος στὶς προφητικὲς προοπτικὲς, οἱ ὁποῖες δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ καθοδηγοῦνται καὶ νὰ ἐμφυσοῦνται ἀπὸ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ταπεινῶνε, ἀπὸ τὴν ἡμέρα ποὺ νόσησε πρὶν ἀπὸ ἔντεκα ἔτη, συνειδητὰ τὸν ἑαυτὸ του ἀναγκάζοντάς τον νὰ περάσει τὰ τελευταῖα του χρόνια μέσα σὲ μία ὀλοένα αὐξανόμενη σιωπή. Μία μεγάλη θυσία!

II. Ἀκαδημαϊκὴ ἐκπαίδευση καὶ πορεία

Τὴν βασικὴ θεολογικὴ του ἐκπαίδευση ὁ Δαμασκηνός (Βασίλειος) Παπανδρέου τὴν ἔλαβε στὴν περιώνυμη Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὴ Χάλκη (1955-1959). Ἀφοῦ χειροτονήθηκε διάκονος, ἐστάλη στὴν «Εὐρώπη» γιὰ νὰ συνεχίσει τὶς σπουδές του (1959-1965). Ὑπῆρξε μαθητὴς τῶν φημισμένων θρησκευολόγων *Friedrich Heiler* στὸ Μαρβούργο καὶ *Gustav Menshling* στὴ Βόννη, ὅπου σπούδασε ἐπίσης Συστηματικὴ Θεολογία κοντὰ στὸν *Joseph Ratzinger*. Τὸ ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον του κέρδισαν ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ἡ Συγκριτικὴ Θρησκευολογία καὶ ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας. Τὴν ἴδια ἐποχὴ, καὶ ἀφοῦ χειροτονήθηκε ἱερέας (1961), εἶχε ὑπὸ τὴ φροντίδα του

τοὺς Ἕλληνες μετανάστες, ἰδρύοντας τὰ πρῶτα τρία ἑλληνικὰ δημοτικὰ σχολεῖα στὴν περιοχή τῆς Βόννης. Τὸ 1966 κατέθεσε στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν τὴν διδακτορικὴ διατριβὴ του μὲ θέμα τὴν ἴδρυση καὶ τὴν ὀργάνωση τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας.

Στὸ πλαίσιο τῶν πολυποικίλων δραστηριοτήτων του, ὁ Μητροπολίτης Δαμασκηνός ἀσχολήθηκε στὸ πέρασμα τῶν χρόνων μὲ τὰ ἀκόλουθα θέματα, τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ χωριστοῦν σὲ τρεῖς τομεῖς:

α. - Αὐτοπροσδιορισμὸς τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καθὼς καὶ θέσις, ἀποστολὴ καὶ λειτουργία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου·

- Προπαρασκευὴ τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλης Συνόδου·

- Ἐνότητα καὶ πολυμορφία ἐντὸς τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας·

- Δεσμευτικότητα τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλης Συνόδου·

- «Τύπος καὶ κανόνας» ὡς ὄψεις τῆς ἱστορικότητας καὶ τῆς δεσμευτικότητας.

β. - Ἡ στάσις τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ ἡ θέσις τῆς ἀπέναντι στὶς ὑπόλοιπες χριστιανικὲς Ἐκκλησίες καὶ κοινότητες·

- Οἰκουμενισμὸς καὶ Οἰκουμενικὴ Κίνησις·

- Τὸ ὄραμα μᾶς «συμφιλωμένης χριστιανοσύνης»·

- Ἡ εὐχαριστιακὴ ἐκκλησιολογία ὡς πιθανὴ βάση γιὰ τὴν διεκκλησιαστικὴ συνάντησις·

- «Θεῖα Κοινωνία» (*communicatio in sacris*) καὶ «κοινωνία» (*communio*)·

- Χριστολογία - ἐκκλησιολογία - σωτηριολογία.

γ. - Ἡ εὐθύνη γιὰ τὸν κόσμον τοῦ σήμερα·

- Πῶς καταγίνεται κανεὶς ἀξιοπίστα μὲ τὴν θεολογία στὸν σημερινὸν κόσμον;

- Τὸ ὄραμα τοῦ «Νέου Ἀνθρώπου» καὶ ἡ φιλανθρωπικὴ ὄψη·

- Ἡ χριστιανικὴ κληρονομιά τῆς Εὐρώπης·

- Ἡ συμβολὴ τῆς Ὁρθοδοξίας σὲ μία ἑνωμένη Εὐρώπη·

- Διαθρησκειακοὶ καὶ διαπολιτισμικοὶ διάλογοι·

- Ἡ συμβολὴ τῶν μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν σὲ μία εἰρηνικὴ συνύπαρξη.

Σὲ τριάντα ὀλόκληρα χρόνια παρουσιάστηκαν στὴν διεθνή κοινὴ γνώμη πάνω ἀπὸ 500 βιβλία, ἄρθρα, ἐκθέσεις, θέσεις, συνεντεύξεις καὶ κριτικὲς μελέτες –γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρουμε τὴν πλειάδα διαλέξεων– ποὺ ἐκφωνήθηκαν ἢ δημοσιεύτηκαν στὴν ἡμεδαπὴ καὶ στὴν ἀλλοδαπή, σὲ διάφορες γλώσσες, σὲ ἐνδοεκκλησιαστικούς καὶ ἐξωεκκλησιαστικούς κύκλους. Οἱ πολυάριθμες ὁμιλίες τοῦ Μητροπολίτη Δαμασκηνοῦ περιέκλειαν καὶ ὅλες τὶς σημαντικὲς ἐκκλησιαστικὲς ἐπετείους καθὼς καὶ αὐτὲς ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, συμπεριλαμβανομένων καὶ ὄλων τῶν σημαντικῶν βατικάνειων κειμένων. Ἀπὸ αὐτὸν τὸν πλούσιο θησαυρὸ γνώσης μπόρεσαν ἐπιπλέον νὰ ἐπωφεληθοῦν πολλοὶ φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες –στὴ Λυών, στὸ Μποσέ, στὸ Σαμπεζύ, μὰ προπαντὸς στὴν Λουκέρνη, ὅπου ἀπὸ τὸ 1974 ὁ Μητροπολίτης Δαμασκηνὸς ἦταν καθηγητὴς τῆς Ἑλληνικῆς Πατρολογίας, τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τῆς Οἰκουμενικῆς Κίνησης. Ἔχουν ἐκδοθεῖ οἱ ἀκόλουθες ἀνθολογίες: *Orthodoxie und Ökumene*, 1986 (Ὁρθοδοξία καὶ Οἰκουμενισμός)· Θεολογικοὶ διάλογοι. Μία ὀρθόδοξος προοπτικὴ, 1986· Ὁρθοδοξία καὶ Κόσμος, 1993· *Eucharisteria / Eὐχαριστήρια*, 1996· *Dialog als Leitmotiv. Die Orthodoxie an der Schwelle zum dritten Jahrtausend*, 2000 / Λόγος διαλό-

γου, 1997. Ἐκδόθηκαν ἐπίσης οἱ ἐξῆς μονογραφίες: Ἴδρυσις καὶ ὀργάνωσις τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας μέχρι τῆς 4^{ης} Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Μελέτη ἱστορικὴ καὶ κριτικὴ, 1966 (ἀρμενικὴ ἔκδοσις 1997)· Ὁρθοδοξία καὶ ἑνωμένη Εὐρώπη, 1989· Πρὸς τὴν Ἁγίαν καὶ Μεγάλην Σύνοδον. Προβλήματα καὶ Προοπτικαί, 1990 (ρουμανικὴ ἔκδοσις 1998). Μνείας χρήζουν ἐπίσης τὰ ἀκόλουθα ἔργα: *Stimmen der Orthodoxie zu Grundfragen des II. Vatikanums*, 1969 (Φωνὲς τῆς Ὁρθοδοξίας ὡς πρὸς τὰ βασικὰ ἐρωτήματα τῆς Β' Βατικάνειας Συνόδου)· *Eucharistiegemeinschaft. Der Standpunkt der Orthodoxie*, 1974 (Εὐχαριστιακὴ κοινωνία. Ἡ θέση τῆς Ὁρθοδοξίας) [συνέκδοσις μὲ τὸν καθ. *Raymond Erni*]· *Eucharistie und Amt in der Kirche*, 1976 (Θεία Εὐχαριστία καὶ Ἱερωσύνη στὴν Ἐκκλησία) [συνέκδοσις μὲ τὸν Καρδινάλιο *Joseph Hoffner*]· *La volonté de Dieu aujourd'hui / La volonté di Dio oggi / Τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ σήμερα*, 1981· *L'héritage chrétien de l'Europe*, 1989 (Ἡ χριστιανικὴ κληρονομιά τῆς Εὐρώπης) [συνέκδοσις μὲ τὸν Καρδινάλιο *Joseph Ratzinger*].

I. Am 5. November entschlief im Alter von 75 Jahren Metropolit Damaskinos von Adrianoupolis (23.2.1936-5.11.2011). Seinen vielfältigen Aktivitäten als erster Metropolit der Schweiz wurden im Januar 2001 durch eine akute Gehirnblutung ein jähes Ende gesetzt. Die irreversiblen Folgen des gesundheitlichen Einbruchs ertrug der Verstorbene mit beispielhafter Tapferkeit und Gottergebenheit. Nach dreimonatiger Hospitalisierung Anfang August 2011 trat er in vollem Bewusstsein den Weg zum

himmlischen Vater an und entschlief im Frieden des Herrn.

Metropolit Damaskinos war auf nationaler und internationaler Ebene bekannt für sein unermüdliches Engagement um die Verständigung der Völker und Nationen und eine friedliche Koexistenz der Menschen. Sein Charisma galt den Dialogen. Er war überzeugt, dass der direkte Kontakt von Mensch zu Mensch die Schranken, Vorurteile, Animositäten relativieren, einreissen und Brücken aufbauen werde. Das Orthodoxe Zentrum des Ökumenischen Patriarchats in Chambésy / Genf, dessen Vorsteher er seit 1969 war, wurde unter seiner Ägide zu einem Ort, wo sichtlich und spürbar Fenster geöffnet wurden und Türen offen standen für alle Menschen guten Willens, die vom Glauben motiviert einen Beitrag zum Frieden in der Welt leisten wollten. So wurde dieses Orthodoxe Zentrum zu einer *Plattform* der innerorthodoxen Begegnungen – im Zusammenhang mit der Vorbereitung des Heiligen und Grossen Konzils der orthodoxen Kirche; zu einer *Drehscheibe* der verschiedenen christlichen Kirchen und kirchlichen Gemeinschaften – im Bestreben der ökumenischen Beziehungen; zu einer *Begegnungsstätte* mit Juden und Muslimen – im Hinblick auf einen interreligiösen bzw. interkulturellen Dialog, und dies basierend auf der gemeinsamen Basis des monotheistischen Glaubens.

Die grosse Menschenliebe, die Metropolit Damaskinos auszeichnete, seine Verankerung im christlichen Glauben und seine Treue zur orthodoxen Kirche, seine profunde theologische Kenntnis im Kontext der Tradition der Kirchenväter, darüber hinaus jedoch vor allem sein einmaliges di-

plomatisches Geschick bewirkten, dass er sowohl im Westen wie im Osten zu einem anerkannten Gesprächspartner wurde. Ein grosser Freundeskreis und zunehmend wachsender Bekanntenkreis erweiterten und bereicherten den ohnehin schon mit überdurchschnittlicher Intelligenz dotierten Metropoliten. Seine Denkkraft verarbeitete die vielfältigen Informationen, liess ihn neue Zusammenhänge erkennen. Sein Umfeld verblüffte er des öftern mit ungeahnten Lösungsvorschlägen, die sich trotz zögerlicher Aufnahme meistens als richtig erwiesen. So wurde Metropolit Damaskinos zu einem aufgesuchten Ratgeber – für den einfachen Menschen in seinen Alltagsnöten bis hin zu Kirchenfürsten, Religionsführern und Staatsoberhäuptern in ihren verantwortungsvollen Aufgaben. Wen wundert es da, dass er sowohl von muslimischer als auch von jüdischer Seite zum Wunschkandidaten als Patriarch von Jerusalem wurde...

Schon als junger Mensch war Metropolit Damaskinos von Visionen geprägt, die er nicht unbedingt Drittpersonen mitteilte. Sie waren jedoch ausschlaggebend für sein Theologiestudium und seinen Werdegang als Kleriker. Metropolit Damaskinos blieb zeitlebens seinen Visionen treu: sie beseelten ihn ein ganzes Leben lang. So wurde Chambésy zu einem blühenden, vom christlichen Glauben gestalteten Ort, der auf viele Besucher eine magnetische Anziehungskraft ausübte. Metropolit Damaskinos prägte Generationen von jungen Menschen, von denen heute viele in theologischen und kirchlichen, zum Teil auch politischen Leitungsfunktionen stehen. Unter seiner Ägide war Chambésy ein Ort theologischen Denkens, pastoraler Aufnahme, li-

turgischen Feierns – in aller Vielfalt. Was Metropolit Damaskinos geschaffen hat als *Vorsteher des Orthodoxen Zentrums des Ökumenischen Patriarchats* in Chambésy, das er zu internationaler Bekanntheit brachte;

– als unermüdlicher, jedoch trotz aller Mühen äusserst erfolgreicher *Sekretär für die Vorbereitung des Heiligen und Grossen Konzils* der orthodoxen Kirche;

– als *Ko-Präsident der Gemischten Theologischen Kommissionen* für den Dialog der orthodoxen Kirche mit den Altkatholiken und den Orientalisch-Orthodoxen (Altorientalen), die dank seiner profunden theologischen Kenntnisse, seiner Glaubwürdigkeit und seiner überzeugenden Zielstrebigkeit als einzige aller bestehenden Dialoge einen offiziellen Abschluss fanden;

– als *Organisator internationaler theologischer Seminare*, die er als unabdingbare und dem Zeitgeist entsprechend notwendige Pflanzstätte betrachtete, wobei er die jüngere mit der älteren Generation zusammenbrachte, und dies auf einer theologisch-wissenschaftlichen und liturgisch-pastoralen christlich völlig durchmischten Ebene;

– als *Gründer des Instituts für höhere Studien in orthodoxer Theologie*, ein Traum für den er jahrelang gekämpft hat und dessen Verwirklichung ihm schliesslich erfolgreich gelungen ist;

– als *erster Metropolit der Schweiz*, wo er sein Organisationstalent unter Beweis stellen konnte, um die erforderlichen pastoralen Räume auf Schweizer Boden und im Fürstentum Liechtenstein zu schaffen;

– als *Promotor der interreligiösen Dialoge* mit dem Judentum und dem Islam, wobei

ihn die Überzeugung leitete, dass die monotheistische Verwandtschaft ein realistischer Ausgangspunkt für eine friedliche Koexistenz sein müsste;

– als *Initiator der Stiftung für interreligiöse und interkulturelle Forschung und Dialog*, der Kulminationspunkt seiner Perspektiven und Visionen;

dies alles erhielt internationale Ausstrahlung und Anerkennung: das bezeugen seine zahlreichen, in viele Sprachen übersetzten theologischen Beiträge, welche das wachsende Interesse an seinen Aussagen zum Ausdruck bringen; die unzähligen Auszeichnungen durch die verschiedenen orthodoxen Lokalkirchen, aber auch seitens der christlichen Schwesterkirchen; sowie die vierzehn Ehrendoktorate vieler orthodoxer und anderer christlicher Theologischer Fakultäten – bis hin nach Manila.

Ob und in welchem Mass dieses reiche Werk weitergeht, liegt nun in den Händen der jüngeren Generation. Um die Visionen nicht zu beengen und den prophetischen Perspektiven keinen Einhalt zu gebieten, die letztlich vom Heiligen Geist geleitet und beseelt sein müssen, hat Metropolit Damaskinos, seit dem Tag seiner Erkrankung vor knapp elf Jahren, sich bewusst gedemütigt, die letzten Jahre zunehmend in Schweigen zu verbringen. Ein grosses Opfer!

II. Die theologische Grundausbildung genoss Damaskinos (Basilios) Papandreou an der renommierten Hochschule des Ökumenischen Patriarchats in Chalki (1955-1959). Nach seiner Diakonatsweihe wurde er zu Weiterstudien nach “Europa” geschickt (1959-1965). Er war Schüler der namhaften Religionswissenschaftler *Friedrich Heiler* in Marburg und *Gustav Men-*

sching in Bonn; daselbst studierte er auch Systematische Theologie bei *Joseph Ratzinger*. Sein besonderes Interesse galt der Kirchengeschichte, den vergleichenden Religionswissenschaften und der Religionsphilosophie. Zeitgleich betreute er nach seiner Priesterweihe (1961) auch die griechischen Gastarbeiter und gründete die ersten drei griechischen Volksschulen im Raum Bonn. 1966 reichte er seine Dissertation über die Gründung und Organisation der armenischen Kirche an der Universität Athen ein.

Im Zusammenhang mit den vielfältigen Tätigkeiten beschäftigte sich Metropolit Damaskinos im Verlauf der Jahre mit folgenden Themen, die in drei Bereiche aufgeteilt werden können:

a.

- Das Selbstverständnis der orthodoxen Kirche sowie die Stellung, Aufgabe und Funktion des Ökumenischen Patriarchats;
- Die Vorbereitung des Heiligen und Grossen Konzils;
- Einheit und Vielfalt innerhalb der orthodoxen Kirche;
- Die Verbindlichkeit des Heiligen und Grossen Konzils;
- "Form und Norm" als Aspekte der Geschichtlichkeit und Verbindlichkeit.

b.

- Die Haltung der orthodoxen Kirche und die Einschätzung den übrigen christlichen Kirchen und kirchlichen Gemeinschaften gegenüber;
- Ökumene und ökumenische Bewegung;
- Die Vision einer "versöhnten Christenheit";
- Die eucharistische Ekklesiologie als mögliche Basis für die zwischenkirchliche Begegnung;

- "Kommunion" (*communicatio in sacris*) und "communio" (κοινωνία);

- Christologie – Ekklesiologie – Soteriologie.

c.

- Die Verantwortung für die Welt von heute;
- Wie glaubwürdig Theologie betreiben in der heutigen Welt?;
- Die Vision des "Neuen Menschen" und der philanthropische Aspekt;
- Das christliche Erbe Europas;
- Der Beitrag der Orthodoxie zu einem vereinten Europa;
- Interreligiöse und interkulturelle Dialoge;
- Der Beitrag der monotheistischen Religionen für eine friedliche Koexistenz.

In gut dreissig Jahren sind über 500 Bücher, Artikel, Beiträge, Aufsätze, Stellungnahmen, Interviews und kritische Untersuchungen der Weltöffentlichkeit vorgelegt worden – ganz abgesehen von einem Vielfachen an Vorträgen – die im In- und Ausland, in verschiedenen Sprachen, in inner- und ausserkirchlichen Kreisen gehalten bzw. publiziert wurden. Die reichen Wortmeldungen von Metropolit Damaskinos, zu denen er immer wieder eingeladen wurde, schlossen auch alle wichtigen kirchlichen und kirchengeschichtlichen Jubiläen mit ein, einschliesslich aller bedeutenden vatikanischen Dokumente. Von diesem reichen Wissensschatz konnten ausserdem viele Studenten und Studentinnen profitieren – und dies in Lyon, Bossey, Chambésy, besonders aber in Luzern, wo Metropolit Damaskinos seit 1974 Professor für griechische Patrologie, Orthodoxie und Ökumene war. Erschienen sind folgende

Sammelbände: Orthodoxie und Ökumene, 1986; (Theologische Dialoge. Eine orthodoxe Perspektive) / Θεολογικοί διάλογοι. Μία ὀρθόδοξος προοπτική, 1986; (Orthodoxie und Welt) / Ὁρθοδοξία καὶ Κόσμος, 1993; Eucharisteria / Εὐχαριστήρια, 1996; Dialog als Leitmotiv. Die Orthodoxie an der Schwelle zum dritten Jahrtausend, 2000 / Λογος διαλογου, 1997. Als *Mono-graphien* sind zu nennen: (Gründung und Organisation der armenischen Kirche bis zum IV. Ökumenischen Konzil. Historisch-kritische Studie) / Ἱδρυσις καὶ ὀργάνωσις τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας μέχρι τῆς 4^{ης} Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Μελέτη ἱστορικῆ καὶ κριτικῆ, 1966 (*armenisch* 1997); (Orthodoxie und vereintes Europa) / Ὁρθοδοξία καὶ ἐνωμένη Εὐρώπη, 1989; (Auf

dem Weg zum Heiligen und Grossen Konzil. Probleme und Perspektiven) / Πρὸς τὴν Ἁγίαν καὶ Μεγάλην Σύνοδον. Προβλήματα καὶ Προοπτικαί, 1990 (*rumänisch* 1998). *Ferner* sind zu nennen: Stimmen der Orthodoxie zu Grundfragen des II. Vatikanums (Hg.), 1969; Eucharistiegemeinschaft. Der Standpunkt der Orthodoxie (*Koedition mit Prof. Raymond Ernī*), 1974; Eucharistie und Amt in der Kirche (*Koedition mit Kardinal Joseph Höffner*), 1976; La volonté de Dieu aujourd'hui / La volontà di Dio oggi / Τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ σήμερα, 1981; L'héritage chrétien de l'Europe (*Koedition mit Kardinal Joseph Ratzinger*), 1989.

Maria Brun, Dr. Theol.
Luzern

Στὴ σύνταξη τῶν «Θεολογικῶν Χρονικῶν» συνεργάστηκαν ὁ Νικόλαος Ἀσπρούλης, ἡ Αἰκατερίνη Τσαλαμπούνη, ὁ Δημήτριος Πάλλης, ὁ Γιώργος Κίσσας, ὁ Μιλτιάδης Κωνσταντίνου καὶ ἡ Maria Brun.

Περιοδικὰ Ἀνάλεκτα

Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft (τόμος 102, τεῦχος 1/2011)

Στὸ πρῶτο ἄρθρο τοῦ τεύχους ὁ Chris Keith ἀσχολεῖται μὲ τὸ ἀκανθῶδες πρόβλημα τῆς ἱστορικότητας στὴν ἔρευνα γιὰ τὸν ἱστορικό Ἰησοῦ καὶ ὑποστηρίζει ὅτι μία λύση σὲ αὐτὸ μπορεῖ νὰ προσφέρει ἡ θεωρία τῆς μνήμης γιὰ τὸν Ἰησοῦ. («Memory and authenticity: Jesus tradition and what really happened») Μία τέτοια προσέγγιση ξεπερνᾷ τὴ διχαστική διάκριση μεταξὺ τοῦ Ἰησοῦ τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ Χριστοῦ τῆς πίστεως χωρὶς βέβαια νὰ ἀρνεῖται τὴν ἱστορική διάσταση τοῦ προσώπου του. Ἀμφισβητεῖ ὡστόσο τὴν ἰκανότητα τοῦ ἱστορικοῦ νὰ διακρίνει μὲ σαφήνεια μεταξὺ τῶν δύο πλευρῶν τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ θέτει τὸ ἱστορικό ἐρώτημα, γιατί οἱ χριστιανοὶ διατήρησαν αὐτὲς τὶς μνῆμες γιὰ τὸν Ἰησοῦ.

Ὁ Albert L. Hogeterp, στὴ συνέχεια («New Testament Greek as popular speech: Adolf Deissmann in retrospect; a case study in Luke's Greek») συζητᾷ τὴ βασική θέση τοῦ Adolf Deissmann ὅτι ἡ γλῶσσα τῆς Καινῆς Διαθήκης δὲν εἶναι μία ἰδιαίτερη γλῶσσα διαφορετική ἀπὸ τὴν Ἑλληνιστική Κοινὴ τῆς ἐποχῆς τῆς καὶ στὴ συνέχεια ἐξετάζει τὴ γλῶσσα τοῦ κατὰ Λουκᾶν εὐαγγελίου. Καταλήγει ὅτι αὐτὴ δὲν ἀποτελεῖ ἐξαιρέση στὸ γενικό κανόνα γιὰ τὴ γλῶσσα τῶν εὐαγγελίων. Πρόκειται γιὰ μία μεικτὴ γλῶσσα, ὅπου ἡ Ἑλληνιστική Κοινὴ ἀναμειγνύεται μὲ μία σημιτίζουσα παραλλαγή τῆς, ἡ ὁποία ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴ γλῶσσα τῶν κειμένων τῆς μετάφρασης τῶν Ὁ καὶ ἀπὸ τὴ γλῶσσα τῆς Παλαιστίνης. Σὲ αὐτὸ ὁ συγγραφέας διαφοροποιεῖται ἀρκετὰ ἀπὸ τὴ θέση τοῦ Deissmann.

Ἀκολουθεῖ ἡ μελέτη τοῦ Markus Ohler («Das ganze Haus: antike Alltagsreligiosität und die Apostelgeschichte»). Θέμα τῆς εἶναι οἱ ἀναφορὲς στὶς κατ' οἶκον ἐκκλησίες πὺν διασώζονται στὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων καὶ ἡ θέση αὐτῶν τῶν οἴκων-ἐκκλησιῶν μέσα στὴ γενικότερη ἱστορική συνάφεια τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς θρησκευτικότητας. Ὁ συγγραφέας ὑποστηρίζει ὅτι ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τῶν ἄλλων οἰκογενειῶν οἱ κατ' οἶκον ἐκκλησίες βίωναν τὴν πίστη τους στὸν Κύριο Χριστὸ στὴν καθημερινὴ ζωὴ καὶ σὲ ἓνα πρακτικό ἐπίπεδο.

Τὸ ἐρώτημα ἐὰν ὁ περὶ Χριστοῦ λόγος τοῦ Παύλου παρουσιάζει μία ἐξέλιξη μέσα στὶς παύλειες ἐπιστολὲς ἀπασχολεῖ τὸν Michael Theobald στὴ μελέτη πὺν ἀκολουθεῖ («Geboren aus dem Samen Davids...» (Röm 1,3): Wandlungen im paulinischen Christus-Bild?). Ὁ συγγραφέας ἐντοπίζει μία τέτοια ἐξέλιξη στὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολὴ καὶ ὑποστηρίζει ὅτι σημαντικὸς παράγοντας αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης εἶναι ἡ προσπάθεια ἐξισορρόπησης μεταξὺ τῶν ἱεροσολυμικῶν ἀπαρχῶν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἀνοίγματος πρὸς τὰ ἔθνη. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ πρὸς Ρωμαίους ἐξαιτίας τῆς σύνδεσός τῆς μὲ τὴν πρόθεση τοῦ ἀποστόλου νὰ ταξιδέψει στὴν Ἰσπανία γιὰ νὰ κηρύξει τὸ εὐαγγέλιο.

Στὴ συνέχεια ὁ Christopher M. Hays συζητᾷ τὸ κήρυγμα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας γιὰ τὸν πλοῦτο καὶ τὶς συνέπειες πού αὐτὸ εἶχε σὲ χριστιανικὲς κοινότητες κατὰ τὸ 2ο καὶ 3ο αἰ. μ.Χ. («Resumptions of radicalism: Christian wealth ethics in the second and third centuries»). Ὡς τέτοια παραδείγματα ὁ Hays συζητᾷ μαρτυρίες τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως, τοῦ Κυπριανοῦ Καρθαγένης, τῶν κοινοτήτων πού συνδέονται μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ ἀποστόλου Θωμᾶ, τὸ γνωστικὸ κείμενο Μαρτυρία περὶ τῆς Ἀληθείας καὶ τὶς ἀπόκρυφες *Πράξεις Πέτρου καὶ τῶν δώδεκα ἀποστόλων*.

Στὴν τελευταία μελέτη ἡ Gertraud Harb προτείνει μία νέα ἐρμηνεία τῆς λέξης «ἀετοί» στὸ Λκ 17, 37 («The meaning of Q 17,37: problems, opinions and perspectives»). Λαμβάνοντας ὑπόψη τὶς μαρτυρίες ἀπὸ τὸ ἑλληνορωμαϊκὸ περιβάλλον καὶ ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη (στὴν ἑβραϊκὴ καὶ ἑλληνικὴ ἐκδοχὴ της) καθὼς καὶ τὴ συνάφεια τοῦ χωρίου ἡ συγγραφέας καταλήγει ὅτι ἡ λέξη ἔχει τὴ σημασία τῶν «ὀρνέων».

Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft (τόμος 123, τεῦχος 2/2011)

Πέντε ἐκτενέστερες μελέτες καὶ τρεῖς συντομότερες φιλοξενοῦνται στὸ τρέχον τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ. Στὴν πρώτη μελέτη ὁ Rainer Albertz («Das Buch Numeri jenseits der Quellentheorie. Eine Redaktionsgeschichte von Num 20–24 (Teil I)») ἐξετάζει τὴν ἱστορία σύνταξης τῶν κεφαλαίων 20-24 τοῦ βιβλίου τῶν Ἀριθμῶν. Ὁ συγγραφέας ὑποστηρίζει ὅτι σὲ αὐτὰ τὰ κεφάλαια μποροῦν νὰ ἐντοπισθοῦν τρία στρώματα σύνταξης: (α) ἓνα στρώμα πού προηγείται τοῦ Ἱερατικοῦ Κώδικα, ἓνα ἱερατικὸ στρώμα καί, τέλος, ἓνα στρώμα πού εἶναι μεταγενέστερο τοῦ Ἱερατικοῦ Κώδικα. Παρατηρεῖ ἐπίσης ὅτι αὐτὸ τὸ τελευταῖο στρώμα, τὸ ὁποῖο περιέχει τὶς ἱστορίες τῶν Ἐδωμιτῶν, ἀπατεῖ μία νέα ἐξέταση καὶ ἐξήγηση.

Ὁ Hermann-Josef Stipp στὴ συνέχεια («Die Verfasserschaft der Trostschrift Jer 30–31») ἐξετάζει τὸ θέμα τοῦ συγγραφέα τοῦ λεγόμενου «βιβλίου τῆς παραμυθίας» (Ἱερ 30, 4-31, 26). Ὁ συγγραφέας συζητᾷ κριτικὰ τὴ θεωρία τοῦ Konrad Schmid, ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε ὅτι αὐτὸ τὸ κείμενο δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἱερεμία. Ὁ Stipp ὑποστηρίζει ἀντίθετα ὅτι στὸ κείμενο ὑπάρχει ἓνας πυρήνας, ὁ ὁποῖος προέρχεται ἀπὸ τὸν προφήτη. Ἐπίσης προτείνει τὴ διάκριση μεταξὺ διαφοροτικῶν αἰτίων πού ὀδήγησαν σὲ διακειμενικὲς ἀναφορές: τὸν κοινὸ συγγραφέα, τὶς ἐσκεμμένες ἀναφορὲς καὶ τέλος τὶς συμπώσεις.

Ἡ σύνδεση τοῦ Ἡλία μὲ τὴν ἔλευση τοῦ Μεσσία, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ στὸν Μαλαχία, εἶναι τὸ θέμα τῆς μελέτης τοῦ Elie Assis, πού ἀκολουθεῖ («Moses, Elijah and the Messianic Hope. A New Reading of Malachi 3, 22–24»). Ὁ συγγραφέας συνδέει αὐτὴν τὴν προσδοκία μὲ τὶς ἱστορικὲς συνθῆκες τῆς ἐποχῆς πού αὐτὴ ἐμφανίζεται. Μετὰ τὴν ἐπιστροφή ἀπὸ τὴν Αἰχμαλωσία ἀναζωπυρῶθηκαν οἱ μεσσιανικὲς ἐλπίδες τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ. Αὐτὲς τὶς διαδέχθηκε ἡ ἀπογοήτευση ἐξαιτίας τῆς μὴ πραγμάτωσης αὐτῶν τῶν ἐλπίδων. Ἔτσι οἱ ἐλπίδες τοῦ λαοῦ βρῆκαν τότε τὴν ἔκφρασή τους στὴν προσδοκία ἑνὸς προφητικοῦ μεσσία. Αὐτὲς τὶς προσδοκίες ἐκφράζει ὁ Μαλαχίας μέσα στὸ βιβλίό του.

Ὁ Christoph Levin στὴ συνέχεια («Das »Vierprophetenbuch«. Ein exegetischer Nachruf») συζητᾷ τὴν ὑπόθεση ὑπαρξῆς μιᾶς συλλογῆς τεσσάρων προφητικῶν βιβλίων (Ὡσέ, Ἀμῶς, Μιχαΐα καὶ Σοφονία) ὡς προδρομοῦ τοῦ Δωδεκαπρόφητου. Ὁ συγγραφέας υἱοθετεῖ αὐτὴν τὴν ἔκδοχή, ἀσκεῖ ὁμως κριτικὴ στὴ θέση ὅτι τὸ σύστημα χρονολόγησιν στὶς ἐπιγραφὰς αὐτῶν τῶν βιβλίων ἔχει ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς τὸ βιβλίον τοῦ Ἡσαΐα καὶ θεωρεῖ ὅτι ἡ βασικὴ προτεραιότητά τους εἶναι θεολογική, ἀφοῦ σὲ αὐτὲς τὶς ἐπιγραφὰς τὰ προφητικὰ βιβλία χαρακτηρίζονται πρῶτιστα ὡς λόγος τοῦ Γιαχβέ.

Ἀκολουθεῖ τὸ ἄρθρο τοῦ Markus Saur («Sapientia discursiva. Die alttestamentliche Weisheitsliteratur als theologischer Diskurs»). Σὲ αὐτὸ ὁ συγγραφέας ὑποστηρίζει ὅτι ἡ παλαιοδιαθηκικὴ σοφιολογικὴ γραμματεία ἀντικατοπτρίζει τὴ συζήτηση στὸν ἀρχαῖο Ἰσραὴλ καὶ Ἰούδα γιὰ τὴ Σοφία. Χρησιμοποιεῖ ὡς παράδειγμα τὸ μοτίβο τοῦ φόβου τοῦ Θεοῦ, τὴν ἰδέα τῆς προσωποποιημένης Σοφίας καὶ τὴ σχέση πράξης καὶ συνέπειας, τὰ ὅποια ἐμφανίζονται συχνὰ στὰ σοφιολογικὰ κείμενα. Ἀπὸ τὴν ἐξέτασή τους προκύπτει μία λογοτεχνικὴ καὶ θεολογικὴ πολυμορφία, ἡ ὅποια διαφωτίζει τὴ συζήτηση περὶ Σοφίας στὸν ἀρχαῖο Ἰσραὴλ καὶ Ἰούδα.

Ἡ C. L. Crouch ἐρμηνεύει στὴ συνέχεια (πρῶτον ὡς Interpolative Gloss. A Solution to Gen 4,7») τὴ λέξη πρῶτον ὡς ἐρμηνευτικὴ γλῶσσα στὸ Γεν 4, 7. Ἡ ἀπομάκρυνσή της ἀπὸ τὸ κείμενο διευκολύνει τὴ συντακτικὴ κατανόηση τοῦ κειμένου καὶ ὁδηγεῖ στὸ ἐρμηνευτικὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ κείμενο ὑπονοεῖ πὼς δίνεται στὸν Κáιν ἡ δυνατότητα νὰ ἀναστρέψει τὴν κατάσταση ποὺ δημιουργήθηκε μὲ τὴν ἀπόφαση τῆς Εὐᾶς νὰ γευτεῖ τὸν καρπὸ τοῦ δένδρου τῆς γνώσης τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ.

Ὁ Matthijs J. de Jong στὴ συνέχεια («A note on the meaning of צָרָר in Isaiah 42,6 and 45,13a») ὑποστηρίζει ὅτι ἡ λέξη צָרָר στὰ Γεν 42, 6 καὶ 45, 13 πρέπει νὰ μεταφραστεῖ ὡς ἐπίρροια καὶ ἀποδίδεται κατὰ συνέπεια ὡς «νόμιμα», «μὲ τὸν ὀρθὸ τρόπο».

Στὴν τελευταία μελέτη τοῦ τρέχοντος τεύχους ὁ Aron Pinker ἀποδίδει τὴ δύσκολη γραφὴ στὸ Ἐκκλ 5, 9β σὲ ἀντιγραφικὸ λάθος ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴν παρανόηση τῶν γραμμάτων n/w («On Cattle and Cowboys in Kohelet 5,9b»).

Zeitschrift für antikes Christentum (τόμος 14, τεῦχος 3/2011)

Ἡ σημασία τῆς λέξης «ΛΟΓΟΣ» στὸν πρόλογο τοῦ γνωστικοῦ εὐαγγελίου τοῦ Ἰούδα ἀποτελεῖ τὸ θέμα τῆς πρώτης μελέτης τοῦ τρέχοντος τεύχους («Zur Bedeutung von ΛΟΓΟΣ im Prolog des Judasevangeliums»). Ὁ συγγραφέας της, Hans Förster, παραθέτει τὴ γενικότερη συζήτηση τοῦ ζητήματος στὴν ἔρευνα καὶ προτείνει μία νέα ἐρμηνεία ἡ ὅποια λαμβάνει ὑπόψη τῆς τῆς σημασίας τῆς λέξης καὶ σὲ ἄλλα κοπτικὰ κείμενα.

Ὁ William Adler, στὴ συνέχεια («The Chronographiae of Julius Africanus and its Jewish Antecedents»), συζητᾷ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὅποιο ὁ Julius Africanus

χρησιμοποιεί διάφορες παλαιότερες ιουδαϊκές πηγές και παραδόσεις και εξετάζει τις διαφορετικές πηγές προέλευσής τους: προφορική παράδοση, παραδόσεις της Παλαιστίνης, βιβλική έρμηνεία, ιστοριογραφία, απόκρυφη γραμματεία (κυρίως τὸ βιβλίο τῶν Ἰωβηλαίων καὶ ὁ αἰθιοπικὸς Ἐνώχ), ἀπολογητικὴ γραμματεία καὶ ἀποκαλυπτικὴ παραδόσεις. Ὁ Julius Africanus προσλαμβάνει αὐτὸ τὸ ὕλικό, τὸ ἐντάσσει στὸ χρονολογικὸ τοῦ ἔργου καὶ δημιουργεῖ κάτι ἐντελῶς νέο.

Τὸ ιστοριογραφικὸ ἔργο τοῦ Julius Africanus ἀποτελεῖ τὸ θέμα καὶ τῆς ἐπόμενης μελέτης. Ὁ Umberto Roberto («From Hellenistic to Christian Universal History. Julius Africanus and the Attidographers on the Origins of Athens») συζητᾷ τὸν τρόπο πὸν ὁ χριστιανὸς συγγραφέας συνδυάζει τὴν προηγούμενη ἑλληνιστικὴ παράδοση μὲ τὴ χριστιανικὴ ἰδέα τῆς ἐνότητας τῆς ἀνθρωπότητας στὸ ἔργο τοῦ *Chronographiae*. Αὐτὸ καθίσταται ἰδιαίτερα σαφὲς στὸ συνδυασμὸ τῶν γεγονότων τῆς Ἐξόδου τῶν Ἰσραηλιτῶν μὲ τὸν Κατακλυσμὸ στὴν ἐποχὴ τοῦ Ὠγύγου στὴν Ἀττικὴ, τὰ ὁποῖα θεωρεῖ σύγχρονα μεταξύ τους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ Africanus ἀμφισβητεῖ ὁποιαδήποτε ἀξίωση τῶν Ἀθηναίων γιὰ αὐτοχθονία, κάτι πὸν ἀποτελεῖ ἕνα σημαντικὸ βῆμα στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν κλασσικὴ-ἑλληνιστικὴ στὴ χριστιανικὴ παγκόσμια ἱστορία.

Οἱ *Chronographiae* τοῦ Julius Africanus ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο συζήτησης καὶ τῆς μελέτης τοῦ Martin Wallraff πὸν ἀκολουθεῖ («The Beginnings of Christian Universal History. From Tatian to Julius Africanus»). Ὁ συγγραφέας συγκρίνει αὐτὸ τὸ χριστιανικὸ ιστοριογραφικὸ ἔργο μὲ ἀνάλογα χριστιανικὰ κείμενα τοῦ 2ου καὶ τῶν ἀπαρχῶν τοῦ 3ου αἰ. (τοῦ Τατιανοῦ, τοῦ Θεοφίλου Ἀντιοχείας καὶ τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως). Καταλήγει στὰ ἑξῆς συμπεράσματα: α) μολονότι ὑπάρχει ἕνα ἔντονο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἀκριβῆ χρονολογικὸ ὑπολογισμό, ἀπουσιάζει ἡ ἔσχατολογία ἀπὸ τὰ χριστιανικὰ ιστοριογραφικὰ κείμενα καὶ β) ὑπάρχει μία ἔντονη σχέση μεταξύ ἀπολογητικῆς καὶ χριστιανικῆς ἱστοριογραφίας. Αὐτὴ ἡ σχέση εἶναι ἰδιαίτερα ἔντονη στὰ ἀρχαιότερα κείμενα (τοῦ Τατιανοῦ καὶ τοῦ Θεοφίλου), ἐνῶ ὑποχωρεῖ ἀργότερα. Οἱ ρίζες αὐτῆς τῆς ἀπομάκρυνσης ἀπὸ τὴν ἀπολογητικὴ παράδοση μποροῦν νὰ ἐντοπισθοῦν ὡς ἕνα βαθμὸ στὸν Κλήμεντα καὶ στὸν Julianus Africanus.

Ὁ Danny Praet συζητᾷ στὴν τελευταία μελέτη τοῦ τεύχους τὸ *Μαρτύριο Σερνίου* (BHL 7595-6), ἐνὸς ἀγιογραφικοῦ κειμένου τῆς Ὑστερης Ἀρχαιότητας («Sussanna, the Fathers and the Passio Sereni (BHL 7595-6): Sexual Morals, Intertextuality and Early Christian Self-Definition»). Ὁ συγγραφέας ὑποστηρίζει ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα λογοτεχνικὸ κείμενο χωρὶς ἱστορικὴ βάση καὶ ὅτι παρουσιάζει ἐκπληκτικὲς ὁμοιότητες μὲ τὴν παλαιοδιαθηκικὴ ἀφήγηση τῆς Σωσάννας. Ὁ χριστιανὸς συγγραφέας τοῦ *Μαρτυρίου* προσέλαβε αὐτὴν τὴν ἱστορία ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Δανιὴλ καὶ τὴν μετέτρεψε σὲ μία ἀντιπαράθεση μεταξύ ἔθνικῶν καὶ χριστιανῶν. Ὁ συγγραφέας συγκρίνει αὐτὴν τὴν ἱστορία μὲ τὴν πατερικὴ πρόσληψη τοῦ μαρτυρίου καὶ μὲ τὸ ρωμαϊκὸ ἰδεῶδες τῆς *prudicitia*. Καταλήγει ὅτι τὸ *Μαρτύριο Σερνίου* (περ. 400 μ.Χ.) συντάχθηκε μὲ σκοπὸ νὰ προάγει ἕναν ἀσκητικὸ Χριστιανισμό ὡς τὴ μοναδικὴ κληρονομιά μιᾶς ἰουδαϊκῆς καὶ ρωμαϊκῆς παράδοσης.

Protokolle zur Bibel (τόμος 20, τεύχος 1/2011)

Τὸ τρέχον τεύχος τοῦ περιοδικοῦ εἶναι ἀφιερωμένο σὲ ἐρμηνευτικά καὶ θεολογικά ζητήματα τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς. Στὴν πρώτη μελέτη οἱ Andrea Beyer καὶ Delia Klingler («Ps 95 und die Ruhe in Hebr 3-4») ἐξετάζουν τὸ κείμενο τοῦ Ψα 95 (στὴ μετάφραση τῶν Ο΄ Ψα 94), ὅπως αὐτὸ παρατίθεται στὴν περικοπὴ Ἑβρ 3, 7-4, 7. Οἱ συγγραφεῖς ἀρχικὰ συγκρίνουν τὸ ἑβραϊκὸ κείμενο μὲ τὸ κείμενο τῶν Ο΄ καὶ ἐντοπίζουν τὶς μεταθέσεις τοῦ θεολογικοῦ μηνύματος ποῦ παρατηροῦνται στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση. Στὴ συνέχεια ἐξετάζουν τὸν τρόπο ποῦ χρησιμοποιεῖται ὁ Ψαλμὸς στὴ σχετικὴ περικοπὴ τῆς πρὸς Ἑβραίους καὶ καταλήγουν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς ἐπιστολῆς υἱοθετεῖ καὶ συνεχίζει τὴν θεολογικὴ παράδοση τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τῶν Ο΄ καὶ τοποθετεῖ τὴν ἔννοια τοῦ «ὕπολοιπου» σὲ μία ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ.

Ὁ Frank Ueberschaer στὴ συνέχεια («Mit gutem Glauben und vorbildlicher Weisheit. Zwei Ahnentafeln im Vergleich (Sir 44f. und Hebr 11)») ἐξετάζει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο παρουσιάζονται σημαντικὲς μορφὲς τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰσραὴλ στὰ κεφάλαια 44-50 τῆς Σοφίας Σειράχ καὶ στὸ 11ο κεφάλαιο τῆς πρὸς Ἑβραίους. Ὁ συγγραφέας καταλήγει ὅτι ὁ διαφορετικὸς τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο τὰ δύο βιβλία παρουσιάζουν αὐτὲς τὶς παλαιοδιαθηκικὲς μορφὲς, ὀφείλεται στὰ διαφορετικὰ ἀκροατήρια τῶν δύο βιβλίων καὶ στὸ διαφορετικὸ σκοπὸ ποῦ ἐξυπηρετοῦν· ὁ Ben Sira ἀπευθύνεται σὲ μία νεότερη γενιά, τὴν ὁποία ἐλπίζει ὅτι θὰ καθοδηγήσει, ἐνῶ ὁ συγγραφέας τῆς πρὸς Ἑβραίους σκοπὸ ἔχει νὰ ἐνδυναμώσει τοὺς ἀναγνώστες του στὴν πίστη καὶ νὰ τοὺς παροτρύνει σὲ ἀντίσταση, ὅταν αὐτὸ εἶναι ἀναγκαῖο.

Στὴν ἐπόμενη μελέτη ὁ Michael Ernst («Eucharistie im Hebräerbrief?») ἀσχολεῖται μὲ τὸ ἐρώτημα ποιὲς ἀναφορὲς στὴν Εὐχαριστία ὑπάρχουν στὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολή. Καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς ἐπιστολῆς συνδέει τὸ Μυστήριον τῆς Εὐχαριστίας μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν ἴδια τὴν σωτηρία, τὴν ὁποία ὅμως θεωρεῖ μέσα ἀπὸ μία ἐκκλησιολογικὴ προοπτικὴ.

Στὴν τελευταία μελέτη τοῦ τεύχους ὁ Christian-Jürgen Gruber συγκρίνει τὴν περικοπὴ Ἑβ 13, 20-21 μὲ διάφορους παπύρους καὶ καταλήγει σὲ ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα ὅσον ἀφορᾷ στὸν τύπο τοῦ κειμένου καὶ στὴ σημασίᾳ ποῦ ἔχει μέσα στὴν ἐπιστολή.

Biblische Notizen (τόμος 149 /2011)

Στὸ παρὸν τεύχος φιλοξενοῦνται ὀκτὼ μελέτες σχετικὲς μὲ θεολογικά καὶ ἐρμηνευτικά ζητήματα ἐπιμέρους βιβλίων καὶ περικοπῶν τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης. Ἡ ἀφήγηση τῆς δημιουργίας στὴν περικοπὴ Γέν 1, 1-2, 3 ἀποτελεῖ τὸ θέμα τῆς πρώτης μελέτης («Die Länge der Schöpfungstage. Eine exegetische und rezeptionsgeschichtliche Untersuchung von מַּׁ ("Tag") in Gen 1,1-2,3»). Ὁ συγγραφέας τῆς, Walter Hilbrands, συζητᾷ τὴν ἐρμηνεία ποῦ ἔχει δοθεῖ στὶς ἡμέρες τῆς δημιουργίας ὡς μεγάλες περιόδους στὴν παγκόσμια ἱστορία. Θεωρεῖ ὅτι μιὰ τέτοια ἐρμηνεία ἀντικατοπτρίζει τὴ σύγχρονη προσπάθεια ἐναρμόνισης τῆς βι-

βλικής αφήγησης με τη σύγχρονη γεωλογική χρονολόγηση, υποστηρίζει όμως ότι το κείμενο στο Γεν 1 φαίνεται να προϋποθέτει κανονικές ημερολογιακές μέρες.

Ο Rainer Albertz, στη συνέχεια («Ex 33,7-11, ein Schlüsseltext für die Rekonstruktion der Redaktionsgeschichte des Pentateuch»), συζητά την ιστορία σύνταξης της περικοπής Ήξ 33, 7-11. Υποστηρίζει ότι αυτή η περικοπή μαζί με εκείνες των Άρ 11, 12 και Δευτ 31, 14-15 και 23 θα πρέπει να αποδοθούν σε ένα μεταγενέστερο δευτερονομιστικό στρώμα έπεξεργασίας, το οποίο προϋποθέτει τα προηγούμενα στρώματα έπεξεργασίας, αλλά προηγείται του πρώτου ιερατικού στρώματος του βιβλίου των Άριθμών. Έτσι το συγκεκριμένο κείμενο έπιβεβαιώνει την θεωρία του T. Römer ότι το βιβλίο των Άριθμών λειτουργεί ως η γέφυρα μεταξύ των βιβλίων Γέν-Λευι, που έχουν δεχθεί ιερατική έπεξεργασία και του Δευτ που έχει δεχθεί την έπεξεργασία του Δευτερονομιστή.

Άκολουθεί η μελέτη της Tova Forti με θέμα την παρουσία της Σοφίας στην αφήγηση για τον Κήπο της Έδεμ και στο βιβλίο των Παροιμιών («The Polarity of Wisdom and Fear of God in the Eden Narrative and in the Book of Proverbs»). Και στις δύο περιπτώσεις η Σοφία τοποθετείται σε μία ιδιαίτερη θέση μεταξύ του ανθρώπου και του δημιουργού Θεού. Η συγγραφέας συζητά το μοτίβο της βρώσης από το δένδρο της γνώσης στον Κήπο της Έδεμ μέσα από τη σοφολογική προοπτική των Παροιμιών και προσθέτει ένα έπιπλέον στρώμα παραστάσεων, το οποίο συμβάλλει στην αξιολόγηση της σχέσης μεταξύ των άξιών της πίστης και της νόησης.

Στην έπόμενη μελέτη ο Hans-Georg von Mutius μελετά την προσθήκη τριών μη μασωριτικών γραφών στο Midrasch ha-Gadol στα χωρία Ίωβ 38, 35, Παρ 29, 12 και Έκκλ 3, 14 («Drei nichtmasoretische Textzitate aus dem Midrasch ha-Gadol zu den Büchern Ijob (38,35), Sprüche (29,12) und Kohelet (3,14)»).

Μία νέα άποκατάσταση του κειμένου του δύσκολου χωρίου Έκκλ 10, 15 προτίνει ο Aron Pinker στην έπόμενη μελέτη («A Reconstruction of Qohelet 10,15»).

Έχοντας ως άφετηρία τις θέσεις του Mikhail Bakhtin για τη διαλογική αλήθεια η Carmel Murtagh προσεγγίζει έρμηνευτικά τα κεφάλαια 1 και 2 της Α΄ Κορ. («The Word in a Dialogically Agitated and Tension Filled World. A Bakhtinian Reading of 1 Corinthians 1 and 2»). Ο έπαναπροσδιορισμός των είκόνων που περιέχονται σε αυτά τα κεφάλαια φανερώνει ένα Θεό του οποίου η σοφία άποκαλύπτεται μέσα από το παράδοξο του σταυρού. Είναι ένας Θεός, ο οποίος είναι γνωστός με τρόπους οι οποίοι δεν βγάζουν νόημα κατ' ανάγκη με βάση τους συνηθισμένους όρους κι όποιος όμως άποκαλύπτεται έπίσης μέσα από τις καθημερινές θρησκευτικές, πολιτισμικές, πολιτικές, οικονομικές και διαπροσωπικές έντάσεις.

Τη σημασία που μπορεί να έχουν τα άρχαία νομίσματα στην έρμηνεία της Καινής Διαθήκης συζητά ο Peter-Ben Smit στην έπόμενη μελέτη («A Numismatic Note on Phil 2:9-11»). Ός παράδειγμα ο συγγραφέας χρησιμοποιεί την περίπτωση ενός νομίσματος που κόπηκε στους Φιλίππους για να προσεγγίσει έρμηνευτικά την ιδέα του δοξασιού του Ίησου στο Φιλ 2, 9-11.

Ἡ τελευταία μελέτη τοῦ τεύχους εἶναι τὸ πρῶτο μέρος μιᾶς μελέτης ἡ ὁποία ἔχει ὡς θέμα της τὴν ἔκφραση τῆς παλαιοδιαθηκικῆς πίστεως κατὰ τὰ ἑλληνιστικά χρόνια («Politik, Bildung und Religion. Der alttestamentliche Glaube im hellenistischen Ambiente Teil 2»). Ὁ συγγραφέας της, Friedrich V. Reiterer, συζητᾷ τὴ νέα ταυτότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ ὁποία διαμορφώνεται σὲ αὐτὴν τὴν περίοδο καὶ συναντᾶται μὲ διάφορες θρησκευτικὲς πραγματικότητες, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ μὲ τὸν Ἰουδαϊσμό.

Theologische Zeitschrift (τόμος 66, τεῦχος 4/2010)

Ὅλες οἱ μελέτες τοῦ τρέχοντος τεύχους παρουσιάζουν πτυχὲς τῆς θεολογικῆς σκέψης τοῦ γνωστοῦ Γερμανοῦ θεολόγου Karl Barth. Τὸ ζήτημα τῆς καλῆς θεολογίας ἀποτελεῖ τὸ θέμα τῆς πρώτης μελέτης («Gute Theologie und die Kirche der Freiheit»). Προκειμένου νὰ ἀπαντήσῃ τὸ σημαντικό αὐτὸ ἐρώτημα ὁ Wolfgang Huber χρησιμοποιεῖ τὸ ἀφηγηματικὸ παράδειγμα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Karl Barth. Τέσσερις εἶναι οἱ βασικοὶ ἄξονες γύρω ἀπὸ τοὺς ὁποίους κινεῖται ἡ παρουσίαση τοῦ Huber: ἡ προσωπικότητα τοῦ μεγάλου Γερμανοῦ θεολόγου, ἡ σχέση μεταξὺ Κράτους καὶ Ἐκκλησίας, ἡ εὐθύνη τοῦ θεολογικοῦ λόγου καὶ τὸ ἰδεώδες τῆς σοφίας.

Ὁ Bruce L. McCormack, στὴ συνέχεια, συζητᾷ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο κατανοεῖ ὁ Karl Barth τὸν ὄρο «ἐκκλησιαστικὴ δογματικὴ» («Is there a future for «Church Dogmatics»?»). Πρόκειται γιὰ τὴν κριτικὴ συζήτηση τοῦ κηρύγματος τῆς Ἐκκλησίας, δηλαδὴ γιὰ μία προσπάθεια ἐλέγχου τῆς ἐπάρκειάς του ὑπὸ τὸ φῶς μιᾶς νέας ἀνάγνωσης τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ. Στόχος αὐτῆς τῆς διεργασίας εἶναι ἡ παρουσίαση τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας μὲ ἕναν τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ εἶναι πρὸ κοντὰ στὴν κατάσταση τῆς Ἐκκλησίας σήμερα. Ἔτσι ὁ συγγραφέας ὀρίζει τὸ ἔργο τῆς θεολογίας τριπλά: α) ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενο τῆς θεολογίας, β) ὡς πρὸς τὴν πηγὴ καὶ τὸν κανόνα τῆς θεολογίας καὶ γ) ὡς πρὸς τὴν ἴδια τὴν ἀνάπτυξή της. Ὁ συγγραφέας καταλήγει ἐκφράζοντας τὴν ἐλπίδα ἡ θεολογία νὰ συνεχίσει καὶ σήμερα νὰ ὑπηρετῇ τὶς ἀνάγκες τῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ μὴν περιοριστεῖ σὲ μία ἀκαδημαϊκὴ ἐνασχόληση.

Ἀκολουθεῖ ἡ μελέτη τοῦ Georg Pfliegerer σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῆς σχέσης τῆς θεολογικῆς ἀλήθειας μὲ τὴν ἱστορία, τὸ ὁποῖο ἀπασχολεῖ τὴ γερμανόφωνη θεολογία ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ κι ἐξῆς («Theologie als normative Kulturwissenschaft? Überlegungen im Lichte Barthscher Verdikte»). Στὸ πρῶτο μέρος τῆς μελέτης ὁ συγγραφέας παρουσιάζει τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη αὐτῆς τῆς σχέσης κατὰ τὰ νεότερα χρόνια καὶ παρατηρεῖ ὅτι αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ θέμα τόσο τῆς φιλελεύθερης θεολογίας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Schleiermacher ἀλλὰ καὶ κριτικῆς πρὸς αὐτὴν θεολογίας τῆς ἀποκάλυψης τοῦ Karl Barth. Ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1970 στὶς γερμανόφωνες θεολογικὲς σχολὲς ἐμφανίζεται μία νέα φιλελεύθερη θεολογία ἡ ὁποία στὸν ἀκαδημαϊκὸ κῶρο βρῆκε τὴν ἀντίδραση τῆς θεολογίας πού προέκυψε ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Barth. Στὸ δεύτερο μέρος τῆς μελέτης τοῦ ὁ Pfliegerer προτείνει

τρόπους με τους οποίους θα μπορούσαν οι δύο πλευρές να διδαχθούν ή μία από την άλλη.

Ο Konrad Schmid στην επόμενη μελέτη («Karl Barths Schriftauslegung und die Bibelwissenschaft») συζητά τον τρόπο που κατανόησε και έφάρμοσε ο Karl Barth την εξήγηση των βιβλικών κειμένων. Τα διάφορα σχεδιάσματα του προλόγου στο Ύπόμνημά του στην Πρὸς Ρωμαίους ἀποκαλύπτουν τις σκέψεις και τὸν προβληματισμό του για τὸ πρόβλημα τῆς λεγόμενης «εἰσήγησης» (ὄρος πὸν χαρακτηρίζει τὴν τάση ἀνάγνωσης και ἔρμηνείας τῶν βιβλικῶν κειμένων με βάση τις προσωπικὲς προϋποθέσεις και προ-λήψεις τοῦ ἔρμηνευτῆ), κάτι για τὸ ὁποῖο κατηγορήθηκε ὁ ἴδιος ὁ Barth. Ὁ ἴδιος ἐπιμένει στὰ προλογικά του σχεδιάσματα ὅτι ἡ ἱστορικριτική και ἡ θεολογική ἔρμηνεία δὲν πρέπει κατ' ἀνάγκη νὰ εἶναι κάτι τὸ διαφορετικό. Ὁ τρόπος ὁμως πὸν αὐτὲς συνδέονται μεταξύ τους ἀποτελεῖ ἔργο τῆς βιβλικῆς ἐπιστήμης, ἡ ὁποία πάντοτε πρέπει νὰ ἀντισταθεῖ στὸν πειρασμὸ τοῦ δοκτικισμοῦ.

Στὴν τελευταία μελέτη τοῦ τεύχους ἡ Marianne Jehle-Wildberger παρουσιάζει τὴν ἱστορία τῆς φιλίας μεταξύ τῶν δύο θεολόγων Karl Barth και Adolf Keller («Karl Barth und Adolf Keller. Geschichte einer Freundschaft»). Ὁ Keller ἦταν ὁ πρῶτος πὸν υἰοθέτησε τὴ θεολογία τοῦ Barth και τὴν πρόβαλε στὸν ἀγγλόφωνο χῶρο με τὸν τίτλο «theology of crisis». Μολονότι οἱ δύο φίλοι διέφεραν στὶς ἀπόψεις τους σχετικά με τὴν οἰκουμενική θεολογία, συμφωνοῦσαν ἀπόλυτα στὴν ἀντίσταση κατὰ τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ και στὴν στήριξη πὸν πρόσφεραν στὴν Ὁμολογοῦσα Ἐκκλησία τῆς Γερμανίας τοῦ Γ' Ράιχ.

Neue Zeitschrift für systematische Theologie (τόμος 53, τεῦχος 2/2011)

Στὴν πρώτη μελέτη τοῦ τεύχους ἡ Sibylle Rolf ἀποπειρᾶται - ἔχοντας ὡς ἀφετηρία τὸν τρόπο πὸν κατανοεῖ ὁ Λούθηρος τὴν ἀντίδοση τῶν ἰδιωμάτων στὸ πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ - νὰ σκιαγραφήσει μία ἀνθρωπολογία και ὄντολογία, ἡ ὁποία νὰ ἐπιλύει τὸ πρόβλημα σχέσης σώματος και νοῦς και νὰ ἀποφεύγει τὸ δυαλισμὸ σῶμα-νοῦς και τὴ φυσιοκρατική προσέγγιση πὸν προτείνεται στὸ χῶρο τῆς Νευροεπιστήμης («Die Kommunikativität des Menschlichen. Überlegungen zum Verhältnis von Leib und Seele im Anschluss an Martin Luther»).

Ὁ Wolfgang Achtner στὴ συνέχεια συζητᾶ τὸ πρόβλημα τῆς ἐλεύθερης βούλησης, ὅπως αὐτὸ ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τις νευροεπιστῆμες και τὴ θεολογία («Willensfreiheit und Person in neurowissenschaftlicher und theologischer Perspektive»). Στὴν ἱστορία τῆς θεολογίας ἐντοπίζονται τέσσερις τύποι ἐλεύθερης βούλησης: *liberum arbitrium*, νομιναλισμὸς, μυστικισμὸς και δικαίωση. Στὴ συνέχεια ὁ συγγραφέας συζητᾶ δύο κατὰ βάση ἀντίθετες μεταξύ τους ἔρμηνείες τῶν ἴδιων ἐμπειρικῶν δεδομένων πὸν εὐνοοῦν τὴν ἐλεύθερη και τὴ μὴ ἐλεύθερη βούληση ἀντίστοιχα. Τέλος, προτείνει μία νέα θεώρηση τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία στηρίζεται στὴ συστημική θεωρία και ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ λειτουργήσει ὡς ἡ γέφυρα μεταξύ τῶν ἀντιλήψεων για τὴν ἐλεύθερη βούληση στὴ θεολογία και στὶς νευροεπιστῆμες.

Ἀκολουθεῖ ἡ μελέτη τοῦ Lukas Ohly («Die Wiederkehr des Homunkulus. Thomas Metzingers materialistische Dekonstruktion des Selbstbewusstseins»). Ὁ συγγραφέας συζητᾷ κριτικά τὴν τοποθέτηση τῶν ὀλισθῶν ἀπέναντι στὴν ὑποκειμενικότητα καὶ εἰδικότερα ἐκείνην τοῦ Thomas Metzinger. Τὸ πρῶτο ποῦ παρατηρεῖ εἶναι ὅτι παραμένει ἀσαφὲς σὲ αὐτὴν τὴν τοποθέτηση τί σημαίνει ὁ ὄρος «homunculus» καὶ τὸ «ψευδὲς ἐγώ». Τὸ δεύτερο εἶναι ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Metzinger ἀφήνει κῶρο γιὰ μία ὀντολογικὴ ἀποκατάσταση τοῦ ἐγώ.

Στὴ συνέχεια ἡ Kjetil Hafstad ξεκινᾷ μὲ τὴ θέση τοῦ Λουθήρου ὅτι μόνο ἡ δικαίωση ἐκ πίστεως μπορεῖ νὰ ὀρίσει τὸ ἀνθρώπινο ὄν καὶ ἀποπειρᾶται νὰ διατυπώσει ἕναν ὀρισμὸ λαμβάνοντας ὑπόψη τὶς σύγχρονες συνθηκὲς ζωῆς («Homosexuelle Partner im kirchlichen Dienst. Ein Entwurf zur theologischen Begründung»). Ἡ συγγραφέας συζητᾷ ἀρκετὲς θέσεις ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὸ κῶρο τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν καὶ κυρίως τοῦ κοινωνικοῦ φύλου καὶ τῆς ταυτότητας κι ἐξετάζει τὶς πιθανὲς συνέπειες ποῦ αὐτὲς μποροῦν νὰ ἔχουν στὸν τρόπο ποῦ ἡ εὐαγγελικὴ θεολογία κατανοεῖ τὶς ὁμοφυλοφιλικὲς συμβιώσεις.

Ἡ ἀντιμέτωπιση τῆς ἀγάπης τοῦ ἑαυτοῦ, ὅπως ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τὴν προτεσταντικὴ θεολογία εἶναι τὸ θέμα τῆς μελέτης τῆς Anne Käfer, ποῦ ἀκολουθεῖ («Von Abgötterei und Selbsthingabe. Theologische Überlegungen zur Selbstliebe»). Σύμφωνα μὲ τὴ χριστολογία τοῦ Λουθήρου ἡ ἀγάπη τοῦ ἑαυτοῦ καὶ τοῦ πλησίον ἔχει τὴ βάση της στὴν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία ἀποκαλύπτεται στὴ θυσία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἐκφράζεται μέσα ἀπὸ τὸ βάπτισμα. Ἡ ἀληθινὴ μαθητεία ἐκδηλώνεται μέσα ἀπὸ τὴ μίμηση τῆς δημιουργικῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ καὶ μὲ τὴν κοινωνία τῆς παρουσίας τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ μὲ τὰ ὑπόλοιπα δημιουργήματα μέσα ἀπὸ τὴν τέλεση τῶν μυστηρίων.

Ὁ Jason Lepojärvi, στὴ συνέχεια («Does Eros Seek Happiness? A Critical Analysis of C. S. Lewis's Reply to Anders Nygren»), συζητᾷ τὴ θέση ποῦ ἀνάπτυξε ὁ C.S. Lewis στὸ ἔργο του *The Four Loves* (1960) σχετικὰ μὲ τὴ σχέση ἔρωτος καὶ ἀγάπης ἀπαντώντας στὶς θέσεις τοῦ Anders Nygren, ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε ὅτι ὁ ἔρωτας ἔχει πάντοτε ὡς σκοπὸ τὴν εὐδαιμονία τοῦ ἐραστῆ. Γιὰ τὸν Lewis ἡ ἀναζήτηση τῆς εὐτυχίας δὲν εἶναι ἀπὸ τὴ φύση της κατακριτέα καὶ ὁ ἔρωτας ἔχει μία ἀγαπητικὴ διάσταση. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὡστόσο ὁ Lewis φτάνει στὸ ἀντίθετο ἄκρο, ὅταν ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἔρωτας δὲν ἔχει αὐτὸ τὸ στοιχεῖο τῆς ἀναζήτησης τῆς εὐτυχίας, ἂν καὶ διορθώνει αὐτὴν τὴ θέση στὴ μελέτη τοῦ «We Have No "Right to Happiness"» (1963) ποῦ κυκλοφόρησε μετὰ τὸ θάνατό του.

Στὴν τελευταία μελέτη τοῦ τεύχους ὁ Henning Theißen («Witness and Service to the World. Discovering Protestant Church Renewal in Europe») παρουσιάζει τὶς προτάσεις ποῦ ἀνέπτυξε στὴν ἐπιτροπὴ ἐκκλησιαστικῆς ἀνανέωσης τῆς Community of Protestant Churches in Europe (CPCE) στὰ 2009. Προτείνει τρία προκαταρκτικὰ ἐρμηνευτικὰ βήματα στὴν πορεία διατύπωσης μιᾶς προτεσταντικῆς ἐκκλησιολογίας, ἡ ὁποία θὰ λαμβάνει σοβαρὰ ὑπόψη τὶς τελευταῖες τάσεις ἀνανέωσης στὶς ἐκκλησίες: ἐστιασμὸς στὴ ἀνακάλυψη τῆς κρυμμένης φύσης τῆς

Ἐκκλησίας μέσα στὸν κόσμον, ἀναζήτηση τῶν νέων πλαισίων (ἠθικῶν, οἰκουμενικῶν κ.ἄ.) μέσα σὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ βρεθεῖ ἡ κρυμμένη Ἐκκλησία καί, τέλος, συνειδητοποίηση τοῦ ρόλου τῆς λατρείας ὡς τῆς καρδιάς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς μὲ μία ταυτόχρονη σαφέστερη συμμετοχὴ τῆς Ἐκκλησίας στὴ δημόσια ζωή.

Zeitschrift für Theologie und Kirche (τόμος 108, τεῦχος 2 /2011)

Στὴ πρώτη μελέτη τοῦ τεύχους ὁ Jens Schröter («Nicht nur eine Erinnerung, sondern eine narrative Vergegenwärtigung: Erwägungen zur Hermeneutik der Evangelischschreibung») συγκρίνει τὸν τρόπο πού παρουσιάζεται ὁ Ἰησοῦς σὰ ἰδρυτικὰ λόγια τῆς Θ. Εὐχαριστίας καὶ στὶς ἀφηγήσεις τῶν εὐαγγελίων. Μὲ βάση τὴ θεωρία τῆς «ἐρμηνευτικῆς τῆς ἀπεικόνισης» ὁ συγγραφέας καταλήγει ὅτι ἡ πρώτη μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς μυστηριακὴ ἀπεικόνιση καὶ ἡ δευτέρη ὡς ἀφηγηματικὴ ἀπεικόνιση. Ὑποστηρίζει μάλιστα ὅτι μιὰ τέτοια ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση μπορεῖ νὰ ξεπεράσει τὴ διάκριση μεταξὺ τοῦ ἱστορικοῦ Ἰησοῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ τῆς πίστεως.

Ἡ ἐπόμενη μελέτη ἔχει ὡς θέμα τῆς τὴ στάση τοῦ Καλβίνου ἀπέναντι στὴν *Confessio Augustiana* («Calvin und die Confessio Augustana Ein Nachtrag zum Calvin-Jahr»). Ὁ συγγραφέας τῆς μελέτης, Matthias A. Deuschle, συζητᾷ ἀρχικὰ ἐὰν ὁ Καλβίνος ὑπέγραψε τελικὰ τὴν ὁμολογία. Στὴ συνέχεια ἐξετάζει τὴν ἐπίδραση πού ἄσκησε τὸ κείμενο στὴ σκέψη του καὶ καταλήγει ὅτι τελικὰ ὁ μεταρρυθμιστὴς τὴν ἀποδέχθηκε ἂν καὶ ποτὲ δὲν ταυτίσθηκε μὲ αὐτήν.

Ἀκολουθεῖ μία μελέτη τοῦ Jan Rohls σχετικὰ μὲ τὴ στάση τοῦ Τολστόι ἀπέναντι στὴ δογματικὴ διδασκαλία τῆς Ρωσικῆς Ὁρθοδοξίας («Tolstoj und das Christentum»). Ὁ συγγραφέας ὑποστηρίζει ὅτι αὐτὴ ἡ στάση τοῦ Ρώσου συγγραφέα προκύπτει ἐν πολλοῖς ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν φιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν κειμένων τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τοῦ 19ου αἰ. καθὼς κι ἀπὸ τὴν δική του κριτικὴ ἀνάγνωση τῶν βιβλικῶν κειμένων.

Στὴ συνέχεια ὁ Martin Heckel συζητᾷ τὶς νομικὲς πλευρὰς τῆς Μεταρρύθμισης («Die zwiespältigen Rechtswirkungen der lutherischen Reformation durch das Wort»). Ἡ ἴδια ἡ Μεταρρύθμιση στηρίχθηκε σὰ λόγια τοῦ Λουθήρου καὶ ἀντιμετώπισε σκληρὴ ἀντίσταση. Ἐπιπλέον ἀναγκάστηκε γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσῃ νὰ λειτουργήσει μέσα σὲ κοσμικὲς νομικὲς μορφὲς καὶ κατὰ τὴ γνώμη τοῦ συγγραφέα πρέπει νὰ συνεχίσει νὰ λειτουργεῖ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, ἐὰν θέλει νὰ ὑπηρετήσῃ τὸ εὐαγγέλιο σὲ μιὰ ἐκκοσμικευμένη κοινωνία.

Ἡ Sabine Hermisson, τέλος, συζητᾷ τὶς θέσεις τοῦ Ἀμερικανοῦ θεολόγου George Lindbeck, ὁ ὁποῖος ἀπαντᾷ σὲ διάφορα σύγχρονα ζητήματα πνευματικότητας καὶ ἐξετάζει ἐπίσης ζητήματα πού προέκυψαν ἀπὸ τὴ συζήτηση γιὰ τὴν ἐκπαίδευση στὶς προτεσταντικὲς ἐκκλησίες («Spiritualität in der Ausbildung zum Pfarrberuf: Eine Bestandsaufnahme im Dialog mit George Lindbecks Überlegungen zum Thema»).

Αἰκατερίνη Τσαλαμπούνη, Λέκτορας Κ.Δ.,
Τμῆμα Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας Α.Π.Θ.

Ἐπιστημονική ἐπιθεώρηση τοῦ Μεταπτυχιακοῦ Προγράμματος «Σπουδές στήν Ὁρθόδοξη Θεολογία» (τόμος Α, ΕΑΠ, Πάτρα 2010) .

Ἡ Ἐπιστημονική ἐπιθεώρηση τοῦ Μεταπτυχιακοῦ Προγράμματος «Σπουδές στήν Ὁρθόδοξη Θεολογία» ἀποτελεῖ περιοδική ἐκδοση τοῦ ὁμώνυμου προγράμματος τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀνοικτοῦ Πανεπιστημίου, ἡ ὁποία μέ κάποια χρονική καθυστέρηση βλέπει γιά πρώτη φορά τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας. Ὁ τόμος χωρίζεται σέ δύο μέρη. Τὸ πρῶτο μέρος ἀποτελεῖται ἀπὸ ποικίλου ἐνδιαφέροντος μελετήματα (θεολογικά, φιλοσοφικά, ἱστορικά κ.λπ.), ἐνῶ τὸ δεύτερο ἀπὸ βιβλιοκρισίες.

Στὴν πρώτη μελέτη τοῦ τόμου μέ τίτλο «Τὸ ἀκατάληπτον τοῦ Θεοῦ στὸ ἔργο Ἐκδοσις Ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ: Μία διερεύνηση ἀπὸ τὴν ὀπτική τῆς συμβολικῆς καὶ τροπικῆς λογικῆς», ὁ Βασίλειος Ἀδραχτᾶς ἐπιχειρεῖ μία φιλοσοφική προσέγγιση τῆς ἔννοιας τοῦ «ἀκατάληπτου», ξεκινώντας ἀπὸ μία ἀνάδειξη τῆς διαλεκτικότητάς του πρὸς τὸ «γνωστόν» καὶ τὸ «ἄγνωστον» καὶ τὴν ὀργανικὴ σύνδεσή του μέ τὴν ἀποκάλυψη, ἐνῶ ἐπιπλέον ἐξετάζονται οἱ συνέπειές του γιά τὴ θεολογία. Ἐπίσης διερευνᾶται ὁ ρόλος τῆς ἀποκάλυψης ὡς θεμελίου τοῦ «ἀκατάληπτου», ἐνῶ λαμβάνεται ἡ ἔννοια τῆς οὐσίας ὡς παραδειγματικὴ περίπτωση ἐφαρμογῆς τοῦ «ἀκατάληπτου».

Ἡ Σπυριδούλα Ἀθανασοπούλου-Κυπρίου στὸ μελέτημά της πού ἀκολουθεῖ μέ τίτλο «Ὁρθόδοξη παράδοση ἢ/καὶ θεολογία τῆς ἀνέλιξης; Ἑρμηνευτικὲς δυσκολίες στὸν καθορισμὸ τῆς θεολογικῆς σκέψης τοῦ Νίκου Καζαντζάκη» ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναδείξει τὴν προβληματικὸ χαρακτήρα τῶν λόγων ἐκείνων πού ἔχουν ὀδηγήσει τὴν σύγχρονη ἔρευνα νὰ παραλληλίζει τὸ ἔργο τοῦ Καζαντζάκη ἀποκλειστικά μέ τοὺς θεολόγους τῆς ἀνέλιξης, ἂν καὶ ὁ ἴδιος εἶχε ἀνδρωθεῖ στὸ πλαίσιο τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης, προτείνοντας ἀντίθετα ὅτι τὸ ἔργο τοῦ μεγάλου λογοτέχνη μπορεῖ νὰ ἰδωθεῖ μέσα καὶ ἀπὸ τὰ δύο πρίσματα αὐτὸ τῆς θεολογίας τῆς ἀνέλιξης ἀλλὰ καὶ τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας.

Στὸ ἄρθρο του μέ τίτλο «Ἀπόστολος Παῦλος καὶ Ἰουδαϊσμός. Μία εἰσαγωγικὴ ἀνατολικὴ ὀρθόδοξη προσέγγιση σὲ σύγχρονες βιβλικὲς μελέτες» ὁ Ἀθανάσιος Ἀντωνόπουλος ἐπιχειρεῖ νὰ συζητήσει τὸ σχετικὸ θέμα μέσα ἀπὸ τὶς σύγχρονες βιβλικὲς μελέτες τῶν Jacob Neusner, *From Politics to Piety. The emergence of Pharisaic Judaism* καὶ τοῦ E. P. Sanders *Paul and Palestinian Judaism*.

Ὁ Σταῦρος Γιαγκάζογλου στὸ κείμενό του μέ τίτλο «Ἡ παρουσία τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτη στὴ θεολογικὴ σκέψη τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα» ἀναφέρεται στὴν παρουσία καὶ στὴ συμβολὴ τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου μέσα ἀπὸ τὸ ρεῦμα τῆς φιλοκαλικῆς ἀναγέννησης καὶ τὸν διάλογο μεταξὺ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ὀρθόδοξης Παράδοσης. Ἐνῶ μέ τὸ ἔργο του ἐπηρεάζει τὸν σλαβικὸ κόσμο ἤδη ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα, στὴν Ἑλλάδα τὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Νικοδήμου θὰ ἐπηρεάσει τὰ θεολογικὰ δρώμενα μόλις στὰ μέσα τοῦ 20ου αἰῶνα. Ὁ συγγραφέας θὰ συζητήσει κριτικὰ καὶ πρόσφατες ἑρμηνευτικὲς ἀξιολογήσεις καὶ εὐρύτερα τὸν τρόπο πρόσληψης τοῦ ἔργου τοῦ ἁγίου Νικοδήμου ἀπὸ τοὺς Χρ. Γιανναρά καὶ Στ. Ράμφο.

Στὸ ἄρθρο μὲ τίτλο «Ἡ λειτουργικότητα τοῦ προοιμιακοῦ ὕμνου τοῦ κατὰ Ἰωάννη» ὁ Σωτήριος Δεσπότης ἐρευνᾷ τίς λειτουργίες ποῦ ἐπιτελεῖ ὁ γνωστὸς προοιμιακὸς ὕμνος τοῦ κατὰ Ἰωάννη εὐαγγελίου καὶ τὴ σημασία ποῦ αὐτὸς διαθέτει γιὰ τὴν εὐρύτερη ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τοῦ ὅλου εὐαγγελίου.

Ὁ Ἄπόστολος Καπρούλιας στὸ μελετημὰ του μὲ τίτλο «Θεολογικὲς καὶ φιλοσοφικὲς προκείμενες τῆς Χριστιανικῆς ἀνθρωπολογίας» ἐξετάζει ἐπὶ τῆ βάσει νεοπλατωνικῶν καὶ χριστιανικῶν κειμένων τὸν τρόπο κατανόησης τῆς κάθαρσης τοῦ ἀνθρώπου, καθὼς αὐτὴ στοιχειοθετεῖ κατὰ τὸν συγγραφέα τὴν πεμπουσία τῆς θεολογίας τοῦ προσώπου. Ἡ ἀνθρώπινη ὄντοτητα ὀφείλει νὰ κατανοήσῃ τὴν ὕπαρξή της προβαίνοντας σὲ μία ἐσωτερικὴ αὐτοαξιολόγηση καὶ στὴ συνέχεια νὰ μορφώσῃ ἐντὸς της τὸ Θεῖον. Ἀκολουθῶς, κατὰ τὸ συγγραφέα, ὁ πιστὸς ἀνακαινίζεται καὶ ὀδηγεῖται πρὸς τὴν γνωσιολογικὴ καὶ ὄντολογικὴ ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειάς του, ἡ ὁποία στὴν ἀξιολογικὴ καὶ ἐσατολογικὴ ἀπόληξή της ἐδραιώνει τὸ καθ' ὁμοίωση.

Στὸ μελετημὰ της μὲ τίτλο «Ἐνότητα στὴ διαφορετικότητα. Σκέψεις καὶ προβληματισμοὶ στὸ Α΄ Κορ. 12» ἡ Ἑλένη Κασσελοῦρη-Χατζηβασιλειάδου συζητᾷ τὴν βασικὴ εἰκόνα ποῦ χρησιμοποιεῖ ὁ Παῦλος, αὐτὴ τοῦ «σώματος τοῦ Χριστοῦ», ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Ἄπόστολο προκειμένου νὰ δηλώσῃ τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴ σχέση τῶν μελῶν τοῦ σώματος, στὴν προοπτικὴ ἀξιοποίησης τῆς εἰκόνας αὐτῆς στὸν οἰκουμενικὸ διάλογο.

Ὁ Γεώργιος - Νεκτάριος Λόης στὸ ἄρθρο του μὲ τίτλο «Ἡ θέσις τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας στὴ Ρωσία (τέλη 19ου - ἀρχὲς 20οῦ αἰῶνα)» περιγράφει τὴν πορεία τῆς Ρωσικῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν ἐνσωμάτωσή της στὸν κρατικὸ μηχανισμὸ ἐπὶ Μεγάλου Πέτρου, καὶ τὴ βαθμιαία ὑποταγὴ της στὴν κοσμικὴ ἐξουσία, μέχρι τὰ ποικίλα προβλήματα ποῦ προκάλεσε στὸν τρόπο λειτουργίας καὶ ἐπιβίωσής της ἡ Ὀκτωβριανὴ Ἐπανάσταση.

Στὸ ἄρθρο μὲ τίτλο «Ἡ κοσμολογία τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων» ὁ Κωνσταντῖνος Μαντζανάρης ἐξετάζει τίς βασικὲς παραμέτρους (κόσμος, αἰῶνας, χρόνος, ἱστορία, ἐσατολογία κ.λπ.) ποῦ συνθέτουν τὴν κοσμολογικὴ σκέψη τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων.

Ὁ Ἀναστάσιος Μαράς στὸ κείμενό του μὲ τίτλο «Χριστολογικὲς ἀποκλίσεις ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων κατὰ τὸν 4ο καὶ 5ο αἰῶνα» ἐξετάζει ἀφενὸς ἐπιμέρους πρόσωπα (Ἀπολλινάριος Λαοδικείας, Διόδωρος Ταρσοῦ κ.ἄ.) ἀλλὰ καὶ ἰδέες φιλοσοφικὲς ἢ θεολογικὲς (π.χ. ἡ ἀντιστοίχιση ἐνὸς προσώπου σὲ μία φύση κ.ἄ.) ποῦ ὀδήγησαν ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς σὲ προβληματικὲς θεωρήσεις γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀφετέρου τίς προσπάθειες τῶν ὀρθοδόξων νὰ ἀποσυνδέσουν τὴ Χριστολογία ἀπὸ κάθε φιλοσοφικὴ ἐξάρτηση γιὰ νὰ φτάσουν στὶς δογματικὲς διατυπώσεις τῶν Γ' καὶ Δ' Οἰκουμενικῶν Συνόδων.

Στὸ ἐπόμενο μελετημὰ μὲ τίτλο «Ζητήματα ἀνεξιθρησκείας στὸν ἅγιο Νικόδημο τὸν Ἁγιορείτη» ὁ Ἀθανάσιος Ν. Παπαθανασίου ἐξετάζει τὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἰδωθοῦν οἱ φαινομενικὰ ἀντιφατικὲς θέσεις τοῦ ἁγίου Νικοδή-

μου άναφορικά με την μη έπιβολή τής θρησκευτικῆς πίστης καί ταυτόχρονα με την άνάγκη καταδίωξης τών άθεϊστικῶν ιδεῶν. Ήτσι άπό τή μία πλευρά οί ιδέες τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη γιά τήν άνεξιθρησκεία καί τήν πεποίθησή του ὅτι κάθε άνθρωπος πρέπει νά παραμείνει πιστός στήν πίστη τών πατέρων του, ὅπως έπίσης καί ἡ ποινικοποίηση άπό μέρους τής βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας τής αἴρεσης, τροφοδοτοῦσε τήν σκληρή περι άποστασίας άπό τή χριστιανική πίστη θεώρηση τοῦ άγίου Νικοδήμου, ένῶ άπό τήν ἄλλη πλευρά ἡ έλευθερία τοῦ προσώπου, άξονική αντίληψη στόν Χριστιανισμό, ἔρχεται νά μετριάσει τīs παραπάνω θεωρήσεις.

Ὁ Ἡλίας Τεμπέλνς στό ἄρθρο του «Ἡ άναίρεση τής θεωρίας τής μετεμφύχωσης καί τοῦ ἄνλου χαρακτήρα τοῦ θείου σά ἔργα τών νεοπλατωνικῶν σχολιαστῶν Ὀλυμπιόδωρου καί Ἡλία», μελετώντας τά ἔργα τών νεοπλατωνικῶν φιλοσόφων Ὀλυμπιόδωρου καί Ἡλία σημειώνει ὅτι οί συγκεκριμένοι στοχαστές άποπειρῶνται νά άναδείξουν ὅτι ὁ νεοπλατωνισμός μπορεῖ νά ὑποστηρίξει έπιτυχέστερα τά πλατωνικά δόγματα π.χ. γιά τήν μετεμφύχωση, χωρίς μάλιστα νά εἶναι άναγκαῖο νά θεωρεῖται αὐθεντία κάποιος άρχαῖος φιλόσοφος εἴτε πρόκειται γιά τόν Πλάτωνα εἴτε γιά τόν Ἀριστοτέλη.

Ὁ Χρῆστος Τερέζης στό ἄρθρο του με τίτλο «Ὁψεις τών ὄρων ἔνωσης' καί ἰδιάκρισις' στόν Μάξιμο τόν Ὁμολογητή, ὡς μία άντιπανθειστική πρόταση» έπιχειρεῖ μέσα άπό τή μελέτη τών σχετικῶν μαξιμιανῶν ὄρων νά δείξει ὅτι ὁ Μάξιμος άποδέχεται ὅτι ὁ μεταφυσικός κόσμος δέν εὐρίσκεται σέ μία κατάσταση άπόλυτα στατική καί άκίνητη, ἄλλά έμφανίζεται καί νά διασῶζει άναλλοίωτες τīs άρχικές ιδιότητές του καί νά διαμορφώνει τīs προϋποθέσεις γιά παραγωγικές διαδικασίες.

Στό σύντομο κείμενό του με τίτλο «Ἐρευνα στά βλαστοκύτταρα: Ἀπόψεις άπό τήν ὀρθόδοξη χριστιανική προοπτική», ὁ Βασίλειος Φανάρας συζητάει τό ζήτημα τής χρήσης τών έμβρυϊκῶν βλαστικῶν κυττάρων, καθῶς δημιουργεῖ ὀξῦ ἠθικό δίλλημα μεταξύ τής καταστροφῆς καί τής χρήσης τών κυττάρων γιά θεραπευτικούς λόγους. Ἀφοῦ ὁ συγγραφέας έπισημάνει τό άνεπίτρεπτο, άπό δεοντολογική άποψη, τής καταστροφῆς ανθρώπινων έμβρυῶν, θεωρεῖ ὅτι ἡ χρήση σωματικῶν βλαστικῶν κυττάρων στήν έρευνα θά μποροῦσε νά εἶναι εὐπρόσδεκτη καί τουλάχιστον ἠθικά άποδεκτή πρακτική.

Ὁ Γεώργιος Φίλις στό μελέτημά του με τίτλο «Ἀντιαιρετική θεολογία καί εὐχαριστιακή προσευχή τόν τέταρτο αἰῶνα» εξετάζει τήν λειτουργική πρακτική πού διαμόρφωσε ἡ ἄλεξανδρινή Ἐκκλησία τοῦ 4ου αἰῶνα με τήν εισαγωγή τής έπίκλησης στόν Υἱό καί Λόγο τοῦ Θεοῦ. Ἡ πρακτική αὐτή έπέδωκε νά προβάλλει τήν άντιαιρετική διδασκαλία περι τής ὁμοουσιότητας τοῦ Υἱοῦ πρὸς τόν Πατέρα, μία πρακτική πού συναντάται εὐρύτερα καί σέ ἄλλες Ἐκκλησίες αὐτῆς τής περιόδου. Αὐτό τό γεγονός άναδεικνύει ὅτι ἡ έξελικτική πορεία τών εὐχῶν τής λατρείας εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένη με τή διαμόρφωση τοῦ δόγματος τής Ἐκκλησίας.

Στήν τελευταία μελέτη τοῦ τόμου με τίτλο «Σοφιολογία vs Νεοπατερική σύνθεση. Σχόλιο γιά τή σχέση κτιστοῦ καί Ἀκτίστου καί τή Δημιουργία στοῦς Μπουλ-

γκάκωφ και Φλωρόφσκυ και τὸ μεθοδολογικὸ ἐρώτημα στὴν θεολογία» ὁ Νικόλαος Ἀσπρούλης ἐπιχειρεῖ μία διερεύνηση ὀρισμένων ὄψεων τοῦ μεθοδολογικοῦ ἐρωτήματος γιὰ τὸν τρόπο τοῦ θεολογεῖν μέσα ἀπὸ τὴ διαμάχη ὡς πρὸς τὴ σχέση κτιστοῦ καὶ Ἀκτίστου στὴ θεολογία τῆς δημιουργίας δύο ἐκ τῶν κορυφαίων ἐκπροσώπων τῆς ρωσικῆς ὀρθόδοξης θεολογικῆς σκέψης τοῦ 20ου αἰῶνα. Ὁ παρῶν τόμος ὀλοκληρώνεται μὲ τὸ δεύτερο μέρος ὅπου περιλαμβάνονται ἐνδιαφέρουσες βιβλιοκρισίες προσφάτων θεολογικῶν καὶ ὄχι μόνο ἐκδόσεων.

Participatio (συμπληρωματικὸς τεῦχος στὸν 1ο τόμο τοῦ 2011)

Στὸ συμπληρωματικὸ αὐτὸ τεῦχος τοῦ ἠλεκτρονικοῦ περιοδικοῦ ποῦ ἐκδίδεται ἀπὸ τὴν ἀδελφότητα γιὰ τὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Thomas Torrance, ὁ Christian Kettler μὲ τὸ κείμενό του «Tribute and Review: Ray Anderson (1925-2009)» ἀποτίει φόρο τιμῆς μὲ μία βιογραφικὴ παρουσίαση τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἔργου καὶ μὲ μία συνοπτικὴ ἐπισκόπηση τῶν ἔργων, σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς πλέον δημιουργικοὺς μαθητῆς τοῦ Torrance. Ἀκολουθεῖ βιβλιοκρισία-βιβλιοπαρουσίαση τοῦ ἔργου τοῦ C. Kettler *Reading Ray S. Anderson* ἀπὸ τὸν A. Nigh.

Στὴ συνέχεια ἀκολουθοῦν δύο συνεντεύξεις πρῶτα τοῦ David Torrance, τοῦ νεώτερου ἀδελφοῦ τοῦ T.F. Torrance καὶ στὴν συνέχεια τοῦ Alasdair Heron, στὸν διευθυντὴ τοῦ περιοδικοῦ Todd Spreidell, ὅπου προσφέρονται προσωπικὲς ἀναμνήσεις καὶ θεολογικὲς σκέψεις γιὰ τὸν Torrance ὡς θεολόγο καὶ ὡς πάστορα.

Ὁ Elmer Colyer στὸ κείμενό του «An introductory reader's guide to the published works of T. F. Torrance» ἐπιχειρεῖ νὰ προσφέρει μία πρώτη γνωριμία μὲ τὴ βασικὴ καὶ δευτερογενῆ βιβλιογραφία ποῦ καλύπτουν τὰ βασικὰ θέματα τῆς θεολογίας ἀλλὰ καὶ τῆς σταδιοδρομίας τοῦ T. F. Torrance. Τὸ τεῦχος ὀλοκληρώνεται μὲ βιβλιοκρισίες ἔργων, μελετῶν ἢ διατριβῶν σημαντικῶν νεώτερων θεολόγων πάνω σὲ διάφορες ὀψεις τῆς θεολογικῆς σκέψης τοῦ T. F. Torrance.

Bogosovlje (τόμος 69, τεύχη 1-2, 2010)

Τὸ *Bogosovlje* (ἔλλ. *Θεολογία*) εἶναι τὸ ἐπιστημονικὸ περιοδικὸ τῆς Ὁρθόδοξης Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Βελιγραδίου. Ἰδρύθηκε τὸ 1926 καὶ σήμερα ἐκδίδεται δύο φορές ἑτησίως. Τὸ τελευταῖο τεῦχος φιλοξενεῖ δέκα ἐπιστημονικὰ ἄρθρα καὶ τρεῖς βιβλιοπαρουσιάσεις, ὅπως καὶ χρονικὸ τῆς Σχολῆς.

Τὰ πρῶτα τρία ἄρθρα ἀφοροῦν στὸν τομέα τῆς Βιβλικῆς θεολογίας. Ὁ Rodoljub Kubat στὸ ἄρθρο μὲ τίτλο «Dva aspekta (biblijske) teologije» («Δύο ὀψεις βιβλικῆς θεολογίας») σχολιάζει τοὺς ὑπάρχοντες τύπους θεολογικῆς προσέγγισης σὲ διάφορα θέματα καὶ προτείνει μία πιὸ δημιουργικὴ ἐρμηνευτικὴ μέθοδο. Πρόκειται γιὰ τὴν προσπάθεια κατανόησης τῆς λογικῆς κάθε θεολογικοῦ προγράμματος βάσει ἐνὸς συγκεκριμένου ἱστορικοῦ παραδείγματος καὶ ἔπειτα γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ αὐτῆς τῆς λογικῆς σὲ σύγχρονα ζητήματα.

Ὁ Nebojša Tumara στὸ ἄρθρο τοῦ «Starojevrejski koren stn i pitanje starozavetnog monoteizma» («Ἡ ἀρχαία ἑβραϊκὴ ρίζα στν καὶ ὁ παλαιοδιαθηκικὸς

μονοθεϊσμός») σχολιάζει τὰ κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὅπου ἡ ἀναφερόμενη ρίζα χρησιμοποιεῖται ὡς οὐσιαστικὸ πού ἀναφέρεται στὸν Σατανᾶ.

Τὸ ἐπόμενο ἄρθρο ἀποτελεῖ μετάφραση τῆς διάλεξης τοῦ Χρήστου Καρακόλη, πού πραγματοποιήθηκε στὶς 7 Μαΐου 2008 στὴν Θεολογικὴ Σχολὴ Βελιγραδίου. Στὸ πρῶτο μέρος τῆς μελέτης μὲ τίτλο «Ἡ καινοδιαθηκικὴ ἐπιστήμη στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ θεολογία. Ἀνάγκη καὶ πρόκληση μίας συνθέσεως», γίνεται λόγος γιὰ τὴν πατερικὴ ἑρμηνευτικὴ καὶ τὴν ἀποδοχὴ της στὸ πλαίσιο τῆς σύγχρονης θεολογικῆς καὶ βιβλικῆς ἐπιστήμης. Ἐπειτα παρουσιάζονται τὰ καινούργια προβλήματα καὶ ζητήματα στὸν τομέα τῆς καινοδιαθηκικῆς ἐπιστήμης. Στὸ τρίτο μέρος, ὁ συγγραφέας ὑποστηρίζει ὅτι ἡ καινοδιαθηκικὴ ἐπιστήμη μπορεῖ νὰ ἐνσωματωθεῖ λειτουργικὰ στὴν Ὁρθόδοξη θεολογία, ἀλλὰ μόνο μέσα στὸ πλαίσιο τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία, ὅμως, δὲν εἶναι οὔτε ἕνας δικανικὸς θεσμός, ὁ ὁποῖος ἐκπροσωπεῖ τὸν Θεὸ στὴ Γῆ, οὔτε μίᾳ ἀφηρημένη κοινότητα διεσπαρμένων πιστῶν, ἀλλὰ τὸ πραγματικὸ Σῶμα τοῦ Χριστοῦ.

Ὁ David Perovic, μὲ τὸ ἄρθρο του «Harizmatologija i aretologija svetog Vasilija Velikog» («Χαρισματολογία καὶ ἀρετολογία στὸν Μέγα Βασίλειο»), ἀσχολεῖται μὲ ὄψεις χριστιανικῆς ἀνθρωπολογίας, ὅπως παρουσιάζονται στὰ συγγράμματα τοῦ μεγάλου Καππαδόκη.

Ἀκολουθεῖ ἡ μελέτη τοῦ Maksim Vasiljević μὲ τίτλο «O Hagiografskom delu svetoga Simeona Metafrasta: biografija, redakcija, teologija» («Περὶ τοῦ ἁγιογραφικοῦ ἔργου τοῦ Συμεῶν τοῦ Μεταφραστῆ βιογραφία, σύνταξη, θεολογία»). Ὁ συγγραφέας, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τοῦ ἔργου καὶ τῆς δημιουργικῆς σκέψης τοῦ Συμεῶν, προτείνει μίᾳ ἁγιογραφικὴ μέθοδο τῆς ὁποίας ὁ κεντρικὸς ἄξονας δὲν θὰ εἶναι ἡ ἐπανάληψη δεδομένων προτύπων, ἀλλὰ μίᾳ θεολογία τῆς ἀγιότητας πού ὁδηγεῖ πρὸς τὴν εὐφορη σύνθεση. Τὸ ἐπόμενο ἄρθρο «Šta je to ljudsko biće? - savremena pravoslavna antropologija: prosopološki pravac» («Τί εἶναι τὸ ἀνθρώπινο ὄν; - ἡ σύγχρονη ὀρθόδοξη ἀνθρωπολογία: μίᾳ προσωπολογικὴ κατεύθυνση») εἶναι ἀνακοίνωση πού ἀναγνώστηκε στὶς 3 Σεπτεμβρίου 2010 στὸ κολέγιο Christ Church τῆς Ὁξφόρδης στὸ πλαίσιο τακτικῆς συνεδρίασης τῆς Διεθοῦς Ἐπιτροπῆς γιὰ τὸν διμερῆ διάλογο Ἀγγλικανῶν καὶ Ὁρθοδόξων. Ὁ Bogdan Lubardic στὴ μελέτη αὐτὴ παρουσίασε βασικὲς ἱστορικὲς καὶ θεωρητικὲς προϋποθέσεις μίας σύγχρονης ὀρθόδοξης ἀνθρωπολογίας στὴν προσωπολογικὴ τῆς προοπτικῆς. Τονίζεται ἰδιαίτερα ἡ συνάφεια τῆς ὀρθόδοξης ἀνθρωπολογίας στὸ πλαίσιο τῆς ἱστορίας τῆς σύγχρονης ἀνθρωπολογίας.

Ἀκολουθεῖ ἡ ἀνακοίνωση τοῦ καρδινάλιου Angelo Scola, «Dijalog hrišćanstva i modernog sveta» («Ὁ διάλογος τοῦ χριστιανισμοῦ μὲ τὸν σύγχρονο κόσμο») πού ἀναγνώστηκε στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Βελιγραδίου στὶς 18 Ὀκτωβρίου 2010. Ὁ Πατριάρχης τῆς Βενετίας κάνει λόγο γιὰ τὴν σύγχρονη πλουραλιστικὴ ἐποχὴ μὲ ὅλες τὶς ἐντάσεις πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὴν ταυτότητα καὶ τὴν διαφορετικότητα, στὴν ἐνότητα καὶ τὴν πολλαπλότητα. Οἱ χριστιανοί, ὅμως, ἔχουν τὴν δυνατότητα νὰ ἀντιμετωπίσουν αὐτὰ τὰ προβλήματα τῆς ἀνθρωπότητας, ἡ ὁποία

δυνατότητα πηγάζει από το μυστήριο της Ἁγίας Τριάδος όπου υφίσταται ἡ διαφοροτικότητα σὴν ἐνότητα *par excellence*.

Στὴ φιλολογικὴ μελέτῃ τοῦ Zoran Rankovic «Dva bogoslužbena teksta u srpskoj rukopisnoj tradiciji» («Δύο λειτουργικὰ κείμενα σὴν σερβικὴ χειρόγραφη παράδοση») παρουσιάζονται ὁ Χερουβικὸς Ὕμνος τῆς ἡμέρας τοῦ Πάσχα, καὶ τὸ Κοντάκιο τῆς Ἀκολουθίας κατὰ τὴν Μεταφορὰ τῶν τίμιων λειψάνων τοῦ ἁγ. Λαζάρου, κείμενα τὰ ὁποῖα σπάνια ἐμφανίζονται σὴν σερβικὴ χειρόγραφη παράδοση.

Τέλος, δύο ἄρθρα ἀναφέρονται σὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας. Τὸ πρῶτο εἶναι τοῦ Vladislav Ruzović μὲ τίτλο «Kanoniski sporovi u Moskovskoj patrijaršiji 20-ih i 30-ih godina XX veka kao izazov za savremenu rusku crkvenu historiografiju» («Κανονικὲς διενέξεις στὸ Πατριαρχεῖο τῆς Μόσχας κατὰ τὴ δευτέρῃ καὶ Τρίτῃ δεκαετία τοῦ κ' αἰῶνα ὡς πρόκληση γιὰ τὴν σύγχρονη ρώσικη ἐκκλησιαστικὴ ἱστοριογραφία»). Τὸ θέμα αὐτῶν τῶν προβλημάτων ἐγένε καὶ πάλι ἐπικαιρο μετὰ τὴν ἀνακήρυξη τῶν Ρώσων νεομαρτύρων καὶ ὁμολογητῶν ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀρκετοὶ συμμετείχαν σὲ ἐκκλησιαστικὲς συγκρούσεις τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ κ' αἰῶνα. Τὸ ἄρθρο τοῦ Nikola Tanasić «Golgota ruskog naroda i države» («Ἡ Γολγοθὰς τοῦ ρώσικου λαοῦ καὶ κράτους») εἶναι μία κριτικὴ παρουσίαση τοῦ ἔργου τῆς Ναταλία Ναροτονίτσκαγια - *Ἡ Ρωσία καὶ οἱ Ρῶσοι σὴν παγκόσμια ἱστορία*.

Scottish Journal of Theology (τόμος 24, τεῦχος 03, 2011)

Στὸ πρῶτο ἄρθρο τοῦ τεύχους μὲ τίτλο «*Contra Academicos as autobiography: a critique of the historiography on Augustine's first extant dialogue*» ὁ St. Squires ἐπικρίνει ὡς ἐπικίνδυνη τὴν τάση τῆς ἔρευνας νὰ διαβάξει τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Αὐγουστίνου ὡς αὐτοβιογραφικὸ πού περιγράφει τὴν ψυχολογικὴ κατάστασή του τὴν περίοδο τῆς μεταστροφῆς του, καθὼς δὲν πρόκειται γιὰ μία οὐδέτερη παρουσίαση τῆς ψυχοσύνθεσής του ἀλλὰ γιὰ μία ἐσκεμμένη αὐτοπαρουσίαση σὲ ἓνα παγανιστικὸ κοινό, ὅπως ἀπὸ διάφορες πλευρὲς θὰ ἐπιχειρήσει νὰ ἀποδείξει ὁ συγγραφέας.

Στὸ ἐπόμενο μελέτημα μὲ τίτλο «*Neither height nor depth: discerning the cosmology of Romans*» ὁ Beverly Roberts Gaventa ἐπιδιώκει νὰ ἀναδείξει ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ κόσμου ἂν καὶ χρησιμοποιεῖται σὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολὴ καὶ γιὰ τὴν ὑποδήλωση τῆς ἀνθρωπότητας, ἡ βασικὴ νοηματοδότησή της ὡστόσο εἶναι αὐτὴ πού δείχνει πρὸς τὸν τόπο ὅπου φανερῶνεται ἡ σύγκρουση μεταξὺ Θεοῦ καὶ δαιμονικῶν δυνάμεων. Ὁ συγγραφέας θὰ δείξει ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ κόσμου στὸν Παῦλο συνδέεται περισσότερο μὲ τὴν ἀπολύτρωσή του παρὰ μὲ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ὄντολογικὴ καταστάσή του καὶ ἐπομένως ἡ κοσμολογία συνδέεται ἄρρηκτα μὲ τὴν σωτηριολογία.

Ὁ Bruno Shah στὸ ἄρθρο του «*Approaching the Holy with Thomas Dozeman and Rudolf Otto*» ἐξετάζει τὴν οἰκουμενικὰ προσανατολισμένη καὶ βιβλικὰ θεμελιωμένη θεολογία τῆς ἱερωσύνης τοῦ Thomas Dozeman, ἀξιολογώντας τὴ χρῆση

πού εκείνος κάνει τῆς «περὶ τοῦ ἱεροῦ ἰδέας» τοῦ μεγάλου θρησκευολόγου R. Otto.

Στὸ ἐπόμενο κείμενο μὲ τίτλο «Hermeneutical discontinuity between Calvin and later Calvinism» ὁ Kevin Kennedy ἐπιθυμεί νὰ δείξει τὴν ἀσυνέχεια πού ὑφίσταται στὸν τρόπο πού ὁ ἴδιος ὁ Καλβίνος ἐρμηνεύει τὰ βιβλικά χωρία πού σχετίζονται μὲ τὸν βαθμὸ τῆς ἐξιλέωσης, σὲ σχέση μὲ τὴ σχετικὴ ἐρμηνευτικὴ παράδοση στοὺς ἐπιγόνους του, ἐστιάζοντας αὐτὴν τὴν ἀσυνέχεια στὴν ἀπουσία ἀπὸ τὴ σχετικὴ θεώρηση τοῦ Καλβίνου συγκεκριμένων φιλοσοφικῶν προϋποθέσεων.

Ἡ Vivienne Blackburn στὸ ἄρθρο τῆς μὲ τίτλο «Albert Camus: The challenge of the unbeliever», ἀφοῦ ἐξετάσει τὰ διάφορα στάδια τῆς ζωῆς καὶ τὴν πολυεπίπεδη σχέση τοῦ Camus πρὸς τὴ χριστιανικὴ πίστη θὰ ἐπιδιώξει νὰ βρεῖ ἀναλογίες γιὰ τὸ πῶς μπορεῖ νὰ εὐδοκηθεῖ ὁ διάλογος μεταξὺ χριστιανῶν καὶ ἀπίστων στὸ φῶς τοῦ σχετικοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου Γάλλου στοχαστῆ.

Ὁ Kevin Giles μὲ τὸ μελέτημά του «Barth and subordinationalism» ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνασκευάσει τὴν ἐπιχειρηματολογία σύγχρονων συντηρητικῶν εὐαγγελικῶν κύκλων πού θεωροῦν ὅτι βρίσκουν στὸν Barth καὶ στὴν ὑποτιθέμενη ἀντίληψή του γιὰ τὴν ὑποταγὴ τοῦ Υἱοῦ στὸν Πατέρα, τὸ ἔδαφος γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὴ διάκριση καὶ τὴν ὑποταγὴ τῆς γυναίκας στὸν ἄνδρα. Ὁ συγγραφέας θὰ τονίσει ὅτι ἡ ἰσχυρὴ ἔμφαση τοῦ μεγάλου θεολόγου στὴν θεία ἐνότητα καὶ τὴν πλήρη θεότητα τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν ἄμεση ἀπόρριψη ἐκ μέρους του κάθε τάσης ὑποταγῆς καθιστᾷ τὶς παραπάνω ἀξιώσεις τουλάχιστον προβληματικές. Τὸ τεῦχος δλοκληρῶνεται μὲ πλούσιες βιβλιοκρισίες καὶ βιβλιοπαρουσιάσεις.

Σύναξη (τεῦχος 119, Ἰούλιος-Σεπτέμβριος 2011)

Στὸ νέο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ *Σύναξη*, τὸ ὁποῖο ὑπὸ τὸν κεντρικὸ τίτλο «Ἰδέες καὶ ρεύματα» περιλαμβάνει ἄρθρα ποικίλης ὕλης καὶ ἓνα μικρὸ ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη. Στὸ πρῶτο μελέτημα μὲ τίτλο «Ὁ πλουραλισμὸς τῆς Κανονικῆς παράδοσης τῆς Ἐκκλησίας», ὁ Θεόδωρος Γιάγκου μέσα ἀπὸ μία ἐνδεικτικὴ ἀνθολόγηση πληροφοριῶν ἀπὸ τὴν κανονικὴ καὶ λειτουργικὴ παράδοση ἐπιχειρεῖ νὰ διευκρινίσει ὅτι στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς παράδοσης ὑπῆρξε πάντοτε, ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις, μία δημιουργικὴ προσαρμοστικότητα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἐνίοτε ζηλωτικὲς τάσεις καὶ μονομερεῖς ἐρμηνεῖες στὴν ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων, μὲ κριτήριο πάντοτε τὴ διασφάλιση τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ Θανάσης Παπαθανασίου στὸ δοκίμιό του μὲ τίτλο «Ὁ θεὸς προβοκάτορας, ὁ θεὸς ναζὶ καὶ ὁ λυτρωτὴς Θεός. Δοκίμιο γιὰ τὴν πολυτιμότητα τῆς ἐρμηνείας», ἐξετάζει, ἐπὶ τῇ βάσει ὀρισμένων ἀγιογραφικῶν ἀντινομῶν γιὰ τὴ σχέση προσωπικῆς εὐθύνης καὶ συλλογικῆς ἐνοχῆς, πὼς ὁ θρησκευτικὸς προσανατολισμὸς δὲν χαρακτηρίζεται ἀπὸ στατικότητα ἀλλὰ μεταβάλλεται ἀναλόγως τῶν ἐπιλογῶν τοῦ ὑποκειμένου ἢ μὲ ἄλλα λόγια τῆς ἐρμηνευτικῆς του δέσμευσης.

Στὸ κείμενο πού ἀκολουθεῖ μὲ τίτλο «Ἐκκλησία καὶ ἐθνικισμὸς: ἐπιστροφὴ ἢ πορεία πρὸς τὰ ἔμπροσ; Μία κριτικὴ προσέγγιση στὴ σκέψη τοῦ π. Ἰω. Ρωμανί-

δη», ὁ Λάμπρος Ψωμᾶς διερευνᾷ τὴ σχέση Ἐκκλησίας καὶ ἔθνικισμοῦ μέσα ἀπὸ τὴ θεολογικὴ σκέψη ἑνὸς σύγχρονου Ἑλλῆνα θεολόγου τοῦ π. Ἰ. Ρωμανίδη, προκειμένου νὰ διαπιστώσει ἐὰν οἱ θέσεις του θὰ μπορούσαν νὰ συμβάλλουν σὲ μία ὀρθόδοξη ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τοῦ ἔθνικισμοῦ.

Ὁ Εὐάγγελος Μπάρτζης μὲ τὸ ἄρθρο του «Ἀπὸ τὴν κριτικὴ τῆς ἀποδόμησης σὲ μία ἐποικοδομητικὴ χριστιανικὴ ἀνθρωπολογία» προσπαθεῖ νὰ ἐντοπίσει δυνατότητες μίας δημιουργικῆς θεολογίας νὰ συναντηθεῖ μὲ ἐπιμέρους αἰτήματα τῆς ἀποδόμησης ὡς φιλοσοφικῆς πρότασης τῆς μετανεωτερικότητας.

Ὁ π. Παῦλος Κουμαριανὸς στὸ κείμενό του μὲ τίτλο «Ἡ γονυκλισία κατὰ τὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας» ἐπιχειρεῖ νὰ ἐρευνήσῃ μὲ βάση τὴν χειρόγραφη παράδοση τῶν εὐχολογιῶν, τὸ ἐὰν καὶ σὲ ποιοῦ βαθμὸ ἡ λειτουργικὴ παράδοση δικαιώνει τὴν γονυκλισία σὲ ἐπιμέρους στάδια τῆς θείας Εὐχαριστίας.

Στὸ ἐπόμενο μελέτημα μὲ τίτλο «Ἡ διαχείριση τῆς εἰκόνας» ὁ Γεώργιος Πλουμίδης ἀφοῦ περιγράφει τὴν πληθωρικὴ ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ προβληματικὴ κυριαρχία τῆς εἰκόνας στὴ ζωὴ τῶν σύγχρονων ἀνθρώπων, ἀποπειρᾶται μίαν ὑπεράσπιση τοῦ προσωπικοῦ τρόπου ὑποδοχῆς τῆς πληροφορίας καὶ τὴ συμμετοχὴ τοῦ λόγου τοῦ ἀνθρώπου σ' αὐτὴν τὴ διαδικασία.

Τὸ τεῦχος συνεχίζεται μὲ ἓνα μικρὸ ἀφιέρωμα στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη μὲ ἀφορμὴ τὰ ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμηση τοῦ μεγάλου Σκιαθίτη λογοτέχνη, περιλαμβάνοντας κείμενα μεταξὺ ἄλλων τῶν Ν. Τριανταφυλλόπουλου, Λ. Τριανταφυλλόπουλου, Δ. Κοσμόπουλου, τὰ ὁποῖα περιγράφουν γνωστὲς ἢ ἀγνωστες πτυχὲς τοῦ ἔργου του.

Στὴ συνέχεια καὶ μετὰ τὴ στήλη *Ὁρθόδοξος κόσμος* καὶ τὸ κείμενο τῆς Ὁλγας Μεντζαφοῦ-Πολύζου «Χτίζοντας μὲ τὸ φῶς καὶ τὸ χρῶμα», ἀκολουθεῖ ἓνα ἐνδεικτικὸ διαθεματικὸ σχέδιο μαθήματος, γιὰ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν τῆς Γ' Γυμνασίου (Δ.Ε. 19), ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο Μαζνέικο μὲ τίτλο «Μάθημα θρησκευτικῶν καὶ περιβαλλοντικὴ ἐκπαίδευση».

Τὸ τρέχον τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ στὴν στήλη του «Ἀναγνώσεις», φιλοξενεῖ μία κριτικὴ συζήτηση (τῶν Κων/νου Παπαγεωργίου καὶ Νίκου Μανωλόπουλου) πάνω στὸ βιβλίον τῶν Γ. Χάμπερμας-Πάπας Βενέδικτος 16ος «Ἡ διαλεκτικὴ τῆς ἐκκοσμίκευσης». Τὸ τεῦχος ὁλοκληρώνεται μὲ τὶς μόνιμες στήλες γιὰ τὸ *διάλογο μὲ τοὺς ἀναγνώστες καὶ τὸ βιβλίον*.

Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς (ἔτος 94, τεῦχος 840, Μάιος-Ἰούνιος 2011)

Στὸ τρέχον τεῦχος τοῦ διμηνιαίου θεολογικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ περιοδικοῦ *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, ποὺ ἐκδίδεται ἀπὸ τὴν Ἱερά Μητρόπολη Θεσσαλονίκης φιλοξενοῦνται τρεῖς ἄρθρα.

Στὸ πρῶτο ἄρθρο μὲ τίτλο «Ὁ ἱερός Αὐγουστίνος στὸ ἐορτολόγιο καὶ τὴν ὕμνογραφία», ὁ Παναγιώτης Σκαλτσῆς περιγράφει τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη ποὺ παρατηρεῖται ἀναφορικὰ μὲ τὴ θέση τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου στὸ ἐορτολόγιο καὶ ὕμνολόγιο τῆς Ἐκκλησίας, τόσο καὶ εἰδικὰ στὴν Ἀνατολή, ὅσο καὶ στὴ Δύση, ση-

μειώνοντας μερικούς σταθμούς στην πορεία αυτή, όπως π.χ. τὸν ιδιαίτερο ρόλο ποὺ διαδραμάτισε ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης στὴν εἰσαγωγή τοῦ μεγάλου Λατίνου Πατέρα στοῦ Συναξάριου τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας μόλις τὸν 19ο αἰῶνα.

Ὁ Μ. Βαρβούνης στὸ ἄρθρο του «Ἄγιορείτικη λαογραφία καὶ βίοι ἁγιορειτῶν Πατέρων (19-20ος αἰ.) ἀσχολεῖται μὲ τὴν παρουσίαση ὀρισμένων ἐνδεικτικῶν βίων ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἁγιορειτῶν Πατέρων, σημειώνοντας τὶς ποικίλες ἐπιμέρους τάσεις καὶ κατηγορίες τῶν ἀφηγήσεων αὐτῶν.

Στὸ τελευταῖο μελέτημα τοῦ τρέχοντος τεύχους μὲ τίτλο «Ἀνθρωπολογικὲς προσεγγίσεις σὲ μεταβυζαντινὰ ὁμιλιπτικὰ κείμενα -μέσα 16ου -ἀρχ. 18ου αἰώ.»», ἡ Ἑλένη Χατζοπούλου-Μπαλτᾶ προσπαθεῖ νὰ παρουσιάσει ὄψεις τῆς ἀνθρωπολογικῆς σκέψης τῶν λογίων τῆς ὑπὸ ἐξέταση περιόδου. Ἡ μελέτη σκοπῶς ἀρχίζει ἀπὸ τὴν περίοδο (μέσα τοῦ 16ου αἰώ.) κατὰ τὴν ὁποία παρουσιάζεται σημαντικὴ δραστηριότητα στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῶν ὑπόδουλων πληθυσμῶν, ἐνῶ στὴν ἴδια προοπτικὴ παρακολουθεῖ τὶς προσπάθειες τῶν λογίων αὐτῶν νὰ τονώσουν μέσα σὲ δυσχερεῖς συνθῆκες τὴν ὀρθόδοξη χριστιανικὴ αὐτοσυνειδησία ἀλλὰ καὶ τὴν ἐθνικὴ συνείδηση. Τὸ τεῦχος ὀλοκληρῶνεται μὲ σημαντικὲς βιβλιοπαρουσιάσεις.

*Νικόλαος Ἀσπρούλης,
Ντραγκίτσα Ντάνιτις*

Βιβλιοστάσιον

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, *Διηγήματα τῆς ἀγάπης*, ἐκδ. Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1998, σσ. 110.

«*Διηγήματα τῆς ἀγάπης*» εἶναι ἡ ψυχωφελὴς προσφορά τοῦ ταπεινοῦ κυρ-Ἀλέξανδρου ἔτσι ὅπως τὴν συγκέντρωσαν καὶ τὴν ἐπιμελήθηκαν μὲ φροντίδα οἱ ἐκδόσεις «Ἑρμῆς» καὶ τὴν φιλοτέχνησε μὲ περισσὴ ἐπιδεξιότητα ὁ ἐμπνευσμένος ἀγιολόγος Γεώργιος Κόρδης. Στὸ ὄμορφα αὐτὸ βιβλιοδετημένο ἔργο συγκεντρώθηκαν πέντε διηγήματα ποὺ ἔχουν ὡς κεντρικὸ ἄξονα τὴν ἀγάπη, ὅπως τὴν αἰσθάνθηκε, τὴν περιέγραψε, τὴν μετέπλασε καὶ τὴν ἀποτύπωσε ὁ κοσμοκαλόγερος συγγραφέας μέσα σὲ πέντε διαφορετικὲς ἀνθρώπινες ἱστορίες. Ὁ πρόλογος τοῦ βιβλίου ἀνήκει δικαιοματικὰ στὸν ἄξιο φιλόλογο καὶ ἀκάματο παπαδιαμαντιστὴ Νίκο Τριανταφυλλόπουλο.

Ὁ Γεώργιος Κόρδης μὲ ἀπαράμιλλη ζωγραφικὴ μαεστρία καὶ χρωματικὴ πανδαισία ἔχει πλαισιώσει, ἢ ἀκόμη ἀκριβέστερα, ἔχει ζωντανέψει ἐπὶ χάριτος τὶς ἐν λόγῳ ἱστορίες, φωτίζοντας συμβολικὰ μὲ τὸ πινέλο του κάθε λεπτομέρειά τους. Ἀποτύπωσε τεχνπέντως μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ του εὐαισθησία, τὸ μπλέ του πελάγου τοῦ Σκιαθίτη συγγραφέα. Λάμπρυνε τὸ ἀσβεστωμένο ἄσπρο τῶν σπιτιῶν καὶ τῶν μικρῶν ξωκλισιῶν ποὺ σκαρφαλώνουν στὰ βουνὰ ὀλοένα καὶ περισσότερο γιὰ ν' ἀγγίξουν οὐρανό. Ἀπέδωσε ὀλοζώντανα τὸ θλιμμένο

βλέμμα τῶν ἡρώων ποὺ ἀντιλαμβάνονται τὸν ἀνεκπλήρωτό του ἔρωτά τους καὶ κλαῖνε βαθυκωφὰ γιὰ νὰ μὴν τοὺς ἀκούσει κανεὶς.

Οἱ μορφὲς τοῦ Γεώργιου Κόρδη εἶναι φιλόλιγνες, ἀσκητικὲς ὡσὰν μορφὲς ἀγίων ἔτσι ὅπως ἄλλωστε τὶς μετέπλασε στὰ κείμενά του καὶ ὁ κοσμοκαλόγερός μας. Μορφὲς ἀνθρώπων ποὺ ἡ καθημερινότητα τὶς περισσότερες φορὲς τοὺς συντρίβει, τοὺς καταπονεῖ, τοὺς κατατρώχει, στὸ τέλος ὅμως τοὺς φωτίζει μὲ τὸ ἀνέσπερο φῶς τῆς ταπείνωσης καὶ τοὺς ἀνασπώνει στὸν ἀέναο χορὸ τῆς δημιουργίας, μέρη ἀναπόσπαστα τοῦ ὁποῦ εἴμαστε ὅλοι... ταπεινοὶ ἢ μή. Τὸ βαθὺ μπλέ τῆς θάλασσας, ἡ κατάσπρη νησιώτικη πουκαμῖσα τῶν ἀνδρῶν, τὸ καφετὶ τῆς ἀμμουδιᾶς καὶ τῆς ἀκρογιαλιᾶς, τὸ σκούρο καφέ τοῦ νοσταλγικοῦ βλέμματος, τὸ καθάριο κενὸ τοῦ καθαρῶ ἔρωτα καὶ τὸ μαβὶ μπλέ τοῦ ἑλληνικοῦ οὐρανοῦ μπλέκονται μὲ τὰ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμαντι καὶ κάνουν εὐχάριστη τὴν περιπλάνησή μας στοὺς στοχασμούς του. Μᾶς ταξιδεύουν τέρποντας κάθε αἴσθησι καὶ φαντασία, καθιστώντας μας ὄχι ἀπλά, ἀπαθεῖς ἀναγνώστες κειμένου –τοῦναντίον μάλιστα– αὐτούσιους ἥρωες ἄλλοτινῶν ἐποχῶν. Ἦρωες ποὺ τοὺς αἰσθανόμαστε δικούς μας περισσότερο ἀπὸ ποτέ.

Πέντε εἶναι τὰ διηγήματα τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ ἀνικανοποίητου ἢ τοῦ κρυμμένου ἔρωτα, τὸ πρῶτο ἐκ τῶν ὁποίων τι-

λοφορεῖται «Ἄνθος τοῦ γιалоῦ». Ἡρωάς του ὁ Μάνος, ὁ νεαρός ψαρὰς πού ἔβλεπε κάθε βράδου φῶς στό πέλαγος ἀνάμεσα σέ δύο βράχους. «Ἐβλεπε, βραδιές τώρα, τὸ παράδοξον ἐκεῖνο μακρυσμένον φῶς νὰ τρέμη καὶ νὰ φέγγη ἐκεῖ εἰς τὸ πέλαγος, ἐνῶ ἤξευρεν, ὅτι δὲν ἦτο ἐκεῖ κανεὶς φάρος» γι' αὐτὸ καὶ ἀποφάσισε νὰ πάει μέχρι ἐκεῖ νὰ δεῖ τί εἶναι μὲ τὴ βοήθεια τοῦ φίλου του Γιαλῆ τοῦ Φαφάναν. «Ὅσον ἔπλεον αὐτοὶ μὲ τὴν βάρκαν, τόσον τοὺς ἔφευγε» ὥσπου μία μέρα ὁ Λίμπος ὁ Κοκοῖας, ἕνας μεσπλικας τοὺς ἀποκάλυψε τὴν ἀλήθεια γιὰ αὐτὸ τὸ φῶς. Τοὺς μίλησε γιὰ τὴν ἀγάπη ἑνὸς Βασιλόπουλου καὶ τῆς Λουλούδως καὶ γιὰ τὴν ὑπόσχεσή του νὰ τὴν στεφανωθεῖ «τὴν ἡμέρα πού θὰ γεννηθῆ ὁ Χριστός» ἀφοῦ θὰ ἔχει νικήσει τοὺς βαρβάρους. «Ἐμεινεν ἡ Λουλούδω, ρίχνοντας τὰ δάκρυά της στό κύμα, στὸν ἀέρα στέλνοντας τοὺς ἀναστεναγμούς της, καὶ τὴν προσευχὴν στὰ οὐράνια, νὰ βγῆ νικητὴς τὸ Βασιλόπουλο, νὰ ἔρθῃ ἡ μέρα πού θὰ γεννηθῆ ὁ Χριστός, νὰ γυρίσῃ ὁ σαστικός της νὰ τὴν στεφανωθῆ». Τὸ Βασιλόπουλο ὅμως αἰχμαλωτίστηκε, δὲν γύρισε ποτέ. «Τὰ δάκρυα τῆς κόρης ἐπύκρναν τὸ κύμα τ' ἄρμυρό, οἱ ἀναστεναγμοὶ της ἐδιαλύθηκαν στὸν ἀέρα, κι ἡ προσευχὴ της ἔπεσε πίσω στὴ γῆ, χωρὶς νὰ φθάσῃ στό θρόνον τοῦ Μεγαλοδύναμου. Ἐνα λουλουδάκι ἄορατο, μοσχομυρισμένο, φύτρωσε ἀνάμεσα στοὺς δύο αὐτοὺς βράχους, ὅπου τὸ λέν Ἄνθος τοῦ Γιαλοῦ, ἀλλὰ μάτι δὲν τὸ βλέπει» ... «Μερικοὶ λένε, πῶς τὸ Ἄνθος τοῦ Γιαλοῦ ἔγινε ἀνθος, ἀφρὸς τοῦ κύματος. Κ' ἡ Σπίθα ἐκείνη, ἡ φωτιά τοῦ πελάγου πού εἶδες, Μάνο, εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ Βασιλόπουλου, πού ἔλιωνε, σβῆσθηκε στὰ σί-

δερα τῆς σκλαβιάς, καὶ κανεὶς δὲν τὴν βλέπει πιά, παρὰ μόνον ὅσοι ἦταν καθαροὶ τὸν παλαιὸν καιρὸν, καὶ οἱ ἐλαφροῖσκιωτοι στὰ χρόνιά μας»

Τὸ δεύτερο διήγημα ἔχει τὸν τίτλο «Ὁ ἔρωτας στὰ χιόνια» καὶ ἐκτυλίσσεται τὴν ἐποχὴ τῶν Χριστουγέννων. Ἡρωάς μας εἶναι ὁ μπαρμπα-Γιαννιὸς πού «δὲν ἦτο πλέον νέος, οὔτε εὐμορφος, οὔτε ἄσπρα εἶχεν. Ὅλα αὐτὰ τὰ εἶχε φθειρεῖ πρό χρόνων πολλῶν, μαζί μὲ τὸ καράβι, εἰς τὴν θάλασσαν, εἰς τὴν Μασσαλίαν». Ὁ μπάρμπα-Γιαννιὸς πού «...εἶχε πέσει εἰς τὸν ἔρωτα, μὲ τὴν γειτόνισσαν τὴν Πολυλογοῦ, διὰ νὰ ξεκάσῃ τὸ καράβι του, τὰς Λαΐδας τῆς Μασσαλίας, τὴν θάλασσαν καὶ τὰ κύματά της, τὰ βάσανά του, τὰς ἀσωτίας του, τὴν γυναῖκα του, τὸ παιδί του. Καὶ εἶχε πέσει εἰς τὸ κρασί διὰ νὰ ξεκάσῃ τὴν γειτόνισσαν». Ἡ γειτόνισσα ἀπὸ τὴν ἄλλη ἔχει ἄνδρα καὶ παιδιά, ἔχει οἰκογένεια πού τὴν ἀγαπᾷ καὶ τὴ γνοιάζεται. Ἐχει νοικοκυριὸ πού τὸ φροντίζει καὶ ἔτσι καθὼς κάθεταί στὴν θαλπωρὴ καὶ ζεστασιά τοῦ σπιτιοῦ της ὁ μπαρμπα-Γιαννιὸς ὑποφέρει καὶ σιγοτραγουδεῖ. «Σοκάκι μου μακρὸν-στενό, μὲ τὴν κατεβασιά σου, /κάμε κ' ἐμένα γείτονα μὲ τὴν γειτόνισσά σου».

Ὁ χειμῶνας βαρὺς καὶ δύσκολος, μοναχικὸς σὰν τὸν ἦρωά μας. «Χειμῶν βαρὺς, οἰκία καταρρέουσα, καρδιά ρημασμένη. Μοναξία, ἀνία, κόσμος βαρὺς, κακός, ἀνάληπτος. Ὑγεία κατεστραμμένη. Σῶμα βασανισμένον, φθαρμένον, σωθικὰ λυωμένα. Δὲν ἠμποροῦσε πλέον νὰ ζῆσῃ, νὰ αἰσθανθῆ, νὰ χαρῆ. Δὲν ἠμποροῦσε νὰ εὖρῃ παρηγορίαν, νὰ ζεσταθῆ. Ἐπὶ διὰ νὰ σταθῆ, ἔπὶ διὰ νὰ πατήσῃ, ἔπὶ διὰ νὰ γλιστρήσῃ. Δὲν ἐπάτει πλέον ἀσφαλῶς τὸ ἔδαφος.» Πλησιάζει

ζει τὸ σπίτι τῆς γειτόνισσάς του καὶ μεθυσμένος παραπατᾷ, πέφτει καὶ ἐκεῖ πάνω στὸ χιόνι, πού ἔπεφτε ἀσταμάτητα, θὰ ἀφήσει τὴν πνοή του. «Καὶ ὁ μπάρμπα-Γιαννιὸς ἀσπρισεν ὄλος, κ' ἐκοιμήθη ὑπὸ τὴν χιόνα, διὰ νὰ μὴ παρασταθῆ γυνὸς καὶ τετραχλισμένους, αὐτὸς καὶ ἡ ζωὴ τῶν καὶ αἱ πράξεις του, ἐνώπιον τοῦ Κριτοῦ, τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν, τοῦ Τρισαγίου.»

Τὸ τρίτο διήγημα τῆς ἀγάπης τιλοφορεῖται «*Ἔρως - Ἡρώς*». Περιγράφει τὴν σπαρακτικὴ ἱστορία τοῦ ἐρωτευμένου Γιωργῆ τῆς Μπούρμπαινας, πού ἡ τραγικὴ του μοῖρα, τὸν βάζει νὰ μεταφέρει μὲ τὴ βάρκα του σὲ γαμπλίο ταξίδι, τὸν παιδικό του ἔρωτα, τὴν Ἀρχόντω. «Καὶ ἄλλοτε πάλιν ἔπαιζαν οἱ δύο τους “τὸν δείχτην”», ὁποῦ ἦτον μία ἀπλὴ κόκκινη κλωστή, μεταβαλλομένη τεχνέντως εἰς τὴν χεῖρα τῆς μικρᾶς πότε εἰς πριόνι, πότε εἰς καράβι, πότε εἰς τραπέζι, πότε εἰς τυλιγάδι καὶ εἰς ἀργαλειόν». Ναύτης αὐτός, μικρὸς ἀκόμη δὲν ἔκανε γιὰ ἀγαπητικὸς τῆς Ἀρχόντως, ὁ ἄλλος ἦταν ὄριμος, «*Οἰκοκύρης ἄνθρωπος, μὲ τὰ χωράφια του, μὲ τὰ σπίτια του, μὲ τὰ καλά του*».

Σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ ὁ Γιωργῆς βασανίζεται ἀπὸ τὶς σκέψεις του νὰ σκοτώσει τὸν γαμβρό, τὴν μάνα τῆς Ἀρχόντως καὶ νὰ σώσει μόνο τὴν ἀγαπημένη του. Ὁ πειρασμὸς τὸν λιβανίζει, τὸν ταλανίζει, μαζί του ταλανίζεται κι ὁ ἀναγνώστης πού διαβάζει τὶς ἀράδες ὄλο καὶ πιὸ γρήγορα προκειμένου νὰ λυτρωθεῖ. Ὁ συγγραφέας γράφει «*Τέλος, ἀναποδογύρισε τὴν βάρκαν; Ἐπνιξε τοὺς ἐπιβάτας; Τὴν ἔσωσεν ἐκείνην; Δὲν ἰσχύει πλαισησοῖα οὔτε πλεπάθεια, διὰ νὰ ζητήσωμεν τὰς ψήφους τῶν ἀναγνω-*

στῶν, νοερῶς, ἀκαρταίως, οὐδὲ Κοινοβουλίου τέμενος εἶναι παρ' ἡμῖν ἱερόν, ἀλλὰ ναὸς Εὐβουλίας. Πᾶς συγγραφεὺς ὑποτίθεται ὅτι ἀντιπροσωπεύει τὴν μέσον κρίσιν καὶ τὸ μέσον αἶσθημα τῶν ἀναγνωστῶν του». Καταλυτικὸς παράγοντας στὴν ἀπόφαση τοῦ Γιωργῆ θὰ εἶναι ἡ μάνα του ἡ Μπούρμπαινα καὶ χαρακτηριστικὸ σημάδι τῆς ψυχικῆς του ἀπόφραξης θὰ εἶναι τὸ σημεῖο τοῦ Σταυροῦ.

Τὸ τέταρτο διήγημα εἶναι «*Ἡ νοσταλγός*». Δύο ἀγάπες διαφορετικῆς συνυπάρχουν στὴν ἴδια βάρκα. Κυρίαρχη, ἡ νοσταλγικὴ ἀγάπη τῆς Λιαλιῶς πρὸς τὴν ἰδιαίτερον πατρίδα της, ὑπόκοψη, ἡ κρυφὴ ἀγάπη τοῦ Μαθιοῦ γιὰ τὴν ἴδια τὴν Λιαλιῶ. «*Ἡ σελήνη ἐπρόβαλλε, μόλις ἀρχίσασα νὰ φθίνη τρίτην νύκτα μετὰ τὸ ὀλογέμισμά της, εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ βουνοῦ, κι ἐκείνη, ἀσπροφορεμένη, μετὰ τόσους στεναγμοὺς καὶ τόσα περιπαθῆ ἄσματα, ἔκραξε: -Νὰ ἔμβαινα σὲ μιὰ βαρκοῦλα, τώρα - δά... ἔτσι μου φαίνεται... νὰ φτάναμε πέρα! Κι ἐδείκνυε μὲ τὴν χεῖρα της πέραν τοῦ λιμένος. Ὁ Μαθιὸς δὲν παρετήρησεν ἴσως ὅτι αὐτὴ εἶχε τρέψει τὸν λόγον εἰς τὸν πληθυντικόν, εἰς τὸ τέλος τῆς εὐχῆς της. Ἄλλ' αὐθορμητῶς, χωρὶς νὰ τὸ σκεφθῆ, ἀπῆντησε: - Μπορῶ νὰ ρίξω ἐκείνη τὴ βάρκα στὸ γιαλό... Τί λές, δοκιμάζουμε;*»

Ἡρώας ντροπαλὸς καὶ ἵπποτικὸς ὁ Μαθιὸς, παρόλη τὴ φλόγα τοῦ ἔρωτα πού κρύβει στὴν ψυχὴ του γιὰ τὴν νεαρὴ Λιαλιῶ, δέχεται τὶς ἐπιλογῆς τῆς ἀγαπημένης του καὶ τοῦ ἡλικιωμένου ἄντρα τῆς καρτερικὰ καὶ μὲ ὑποταγὴ στὸ θεῖο θέλημα. Καταλαβαίνει ὅτι τὸ ταξίδι πού ξεκίνησανε μαζί δὲν ἀφορμᾶται ἀπὸ τὴν ἴδια ἀνάγκη. Ὁ Μαθιὸς ἔχει τὴν ἀγάπη τοῦ γι' αὐτήν, ἐκείνη ὅμως ἔχει τὴν ἀγάπη της

για τὸ νησί της, τοὺς γονεῖς της, ἔχει τὴ νοσταλγία της πὸ εἶναι δυνατότερη καὶ ἀπὸ τὸν ἄντρα της καὶ ἀπὸ τὸν ἔρωτα τοῦ Μαθιοῦ. Ἀκόμη καὶ ὅταν ὑποβόσκει ἕνας ἄβρὸς ἔρωτισμός, τὴ στιγμή πὸ ἡ Λιαλιῶ προσφέρει τὸ κολόβιόν της γιὰ νὰ τὸ κάνουν πανὶ γιὰ τὴ βάρκα, ἡ πραγματικὴ αἰτία τῆς πράξης αὐτῆς δὲν εἶναι παρὰ ἡ νοσταλγία τῆς πατρίδας της καὶ κατ' ἐπέκταση ἡ ἐπιθυμία της νὰ βρεθεῖ στὸν τόπο πὸ γεννήθηκε.

Τὸ τελευταῖο διήγημα τῆς Ἀγάπης εἶναι τὸ «*Ὀνειρο στὸ κύμα*». Πρόκειται γιὰ ἕνα τρυφερὸ διήγημα, μὲ πολλὰ αὐτοβιογραφικὰ στοιχεῖα, πὸ ἐκτυλίσσεται σὲ δύο χρονικὰ παράλληλα, τὸ παρὸν καὶ τὸ παρελθόν, ἔχοντας ὡς σταθερὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τὴν νησιώτικη Σκιάθου. Ἡ ἀφήγηση τοποθετεῖται στὸ παρὸν, ἐνῶ ἡ ἱστορία ἀφορᾶ παρελθοντικὰ γεγονότα ἀπὸ τὴν βουκολικὴ ζωὴ τοῦ ἥρωα πὸ καταλαμβάνουν καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἱστορίας. «*Ἦμν πτωχὸν βοσκόπουλον εἰς τὰ ὄρη. Δεκαοκτῶ ἐτῶν, καὶ δὲν ἤξευρα ἀκόμη ἄλφα. Χωρὶς νὰ τὸ ἤξεύρω, ἤμν εὐτυχῆς. Τὴν τελευταίαν φορὰν ὅπου ἐγεύθην τὴν εὐτυχίαν ἦτον τὸ θέρος ἐκεῖνο τοῦ ἔτους 187... Ἦμν ὠραῖος ἔφηβος, κ' ἔβλεπα τὸ πρωίμως στρυφνόν, ἠλιοκαὲς πρόσωπόν μου νὰ γυαλίζεται εἰς τὰ ρυάκια καὶ τὰς βρῦσεις, κ' ἐγύμναζα τὸ ἐδλύγιστον, ὑψηλὸν ἀνάστημά μου ἀνὰ τοὺς βράχους καὶ τὰ βουνά.*» Ἡ φύση δὲν ἀποτελεῖ γιὰ τὸν ἥρωα ἕνα ξένο σῶμα στὸ ὁποῖο ἐντάσσεται, ἡ φύση ἀποτελεῖ τὴν προέκταση τοῦ ἑαυτοῦ του, εἶναι σύμμεκτη μὲ τὴν αἴσθηση τῆς νεότητος καὶ σφριγηλότητάς του. Εἶναι ἡ ἴδια ἡ προσωποποίηση τῆς ἐλευθερίας του, τὴν ὁποία σύντομα θὰ στερηθεῖ καθὼς θὰ

γίνει δικηγόρος. «*Τέλος, ἀρχίσας τὰς σπουδὰς μου σχεδὸν εἰκοσαετής, ἐξῆλθα τριακοντούτης ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον· ἐξῆλθα δικηγόρος μὲ δίπλωμα προλύτου...*» καὶ ἐνῶ θὰ περίμενε κανεὶς νὰ αἰσθάνεται καλύτερα μὲ αὐτὴ του τὴν ἐπαγγελματικὴ πορεία ὁ ἥρωας μᾶς διαβεβαιώνει ὅτι: «*Μεγάλην προκοπὴν, ἐννοεῖται, δὲν ἔκαμα.*»

Ἡ ζωὴ αὐτὴ τὸν περιορίζει, τὸν βασανίζει, τὸν κολοβώνει καθιστώντας τὸν αἰχμάλωτο τῆς ἴδιας τοῦ τῆς ζωῆς στὴν πρωτεύουσα χωρὶς νὰ δύναται νὰ χαρεῖ ὅτιδήποτε. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ ἔπειτα ἔχουμε τὴν νοσταλγικὴ ἀναπόληση τοῦ ἥρωα - συγγραφέα πὸ μᾶς μεταφέρει στὴν νιότη του καὶ τὸ φυσικὸ του περιβάλλον «*Ἡ τελευταία χρονιά πὸ ἤμν ἀκόμη φυσικὸς ἄνθρωπος ἦτον τὸ θέρος ἐκεῖνο τοῦ ἔτους 187... Ἦμν ὠραῖος ἔφηβος, καστανόμαλλος βοσκός, κ' ἔβοσκα τὰς αἴγας τῆς Μονῆς τοῦ Ἐὐαγγελισμοῦ εἰς τὰ ὄρη τὰ παραθαλάσσια*» - «*Μόνον διαρκῆ γείτονα, ὅταν κατηρόμην κάτω, εἰς τὴν ἄκρην τῆς περιοχῆς μου, εἶχα τὸν κυρ-Μόσχον, ἕνα μικρὸν ἄρχοντα λίαν ἰδιότροπον. Ὁ κυρ Μόσχος ἐκατοῖκει εἰς τὴν ἐξοχὴν, εἰς ἕνα ὠραῖον μικρὸν πύργον μαζί μὲ τὴν ἀνεψιάν του τὴν Μοσχούλαν, τὴν ὁποίαν εἶχεν υἰοθετήσῃ, ἐπειδὴ ἦτον χηρευμένος καὶ ἄτεκνος. Τὴν εἶχε προσλάβῃ πλησίον του, μονογενῆ, ὄρφανὴν ἐκ κοιλίας μητρὸς, καὶ τὴν ἠγάπα ὡς νὰ ἦτο θυγάτηρ του.*»

Ὁ ἥρωας μᾶς ἔκρυβε ἔρωτα βαθὺ γιὰ τὴ Μοσχούλα, τόσο βαθὺ πὸ ἔδωσε τὸ ὄνομά της στὴν ἀγαπημένη του κατοικουλά τὴν ὁποία τὴν πρόσεχε καὶ φύλαττε μὲ περισσὴ φροντίδα καὶ ἔγνοια. Μία μέρα πὸ κατέβασε τὸ κοπάδι του στὴ

θάλασσα κι ἀφοῦ ἀπόλαυσε τὸ μπάνιο του καὶ ἐτοιμάστηκε νὰ φύγει γιὰ τὸ κοπάδι του, ἀντιλαμβάνεται πρὸ ἐκπλήξεως ὅτι «*ἡ Μοσχούλα εἶχε πέσει ἀρτίως εἰς τὸ κῶμα γυμνή, κ' ἔλουετο...*» Ἡ διηγηματικὴ πλοκὴ περιπλέκεται, ὁ ἥρωάς μας ἐγκλωβισμένος σὲ μία δυσμενῆ κατάσταση, φοβούμενος νὰ μὴν παρεξηγηθεῖ, παραμένει ἀκίνητος καὶ σιωπηλὸς δίκως ἴχνος ἐνοχῆς στὴν καρδιά του. «*Δὲν ὑπῆρχεν ἄλλη αἴρεσις, εἰμὴ νὰ περιμένω. Θὰ ἐκράτουν τὴν ἀναπνοήν μου. Ἡ κόρη ἐκείνη δὲν θὰ ὑπόπτευε τὴν παρουσίαν μου. Ἄλλως ἤμην ἐν συνειδήσει ἀθῶος*» καὶ μὲ μία ἀθωωτικὴ περιέργεια ἀποφασίζει νὰ κοιτάξει τὸ ὄνειρικό του δῶρο πού του ἔλαχε. «*Ἦτον ἀπόλαυσις, ὄνειρον, θαῦμα. Εἶχεν ἀπομακρυνθῆ ὡς πέντε ὀργυιάς ἀπὸ τὸ ἄντρον, καὶ ἔπλεε, κ' ἔβλεπε τώρα πρὸς ἀνατολάς, στρέφουσα τὰ νῶτα πρὸς τὸ μέρος μου*». ...«*Ἦτο πνοή, ἴνδαλμα ἀφάνταστον, ὄνειρον ἐπιπλέον εἰς τὸ κῶμα· ἦτον νηρηίς, σειρήν, πλέουσα, ὡς πλέει ναῦς μαγική, ἡ ναῦς τῶν ὀνειρων...*» τόσο γλυκὸ καὶ ὁμορφο ἦταν τὸ ὄνειρο, τόσο σαγηνευτικὴ ἡ εἰκόνα τῆς ἀγαπημένης στὴν θάλασσα πού τὸν ἔκανε νὰ ξεχάσει κάθε τί κοῖκὸ καὶ ἐπίγειο. «*Εἶχα μείνει χάσκων, ἐν ἐκστάσει, καὶ δὲν ἐσκεπτόμην πλέον τὰ ἐπίγεια*» μέχρι τῆ στιγμῆ πού τὸ βέλασμα τῆς κατσικούλας του θὰ τὸν ξυπνήσει ἀπὸ τὸ ὄνειρικό του ταξίδι καὶ θὰ τὸν ἐπαναφέρει στὴν πραγματικότητα ἐπιφορτίζοντάς τον μὲ φόβο, τόσο γιὰ τὴν ἀνιψιὰ τοῦ κυρ-Μόσχου πού «*ἀφῆκε μισοπνιγμένην κραυγὴν φόβου...*» ὅσο καὶ γιὰ τὴν κατσικούλα του, πού φοβήθηκε νὰ μὴν πνιγεῖ μὲ τὸ σχοινὶ πού τῆς εἶχε δέσει στὸν τράχηλο.

Ἡ Μοσχούλα, προφανῶς ἐξαιτίας τοῦ φόβου, λιγοψυχᾷ καὶ βυθίζεται, γίνεται ἀφαντὴ μέσα στὸ κῶμα καὶ ὁ ἥρωάς μας κινεῖται γρήγορα πρὸς τὸ μέρος της γιὰ νὰ τὴ σώσει. Βουτάει πρὸς τὸν πυθμένα τὴν ἀρπάζει στὴν ἀγκαλιά του καὶ ἀνέρχεται πρὸς τὴν ἐπιφάνεια μὲ τὸ σῶμα της στὰ χέρια του. Ἐδῶ ἡ πλοκὴ θὰ φορέσει τὸ μανδύα τῆς ἐρωτικῆς ἀθωότητας καὶ θὰ πλαισιώσῃ κάθε λέξη τοῦ συγγραφέα, ἡ ἐπαφὴ αὐτὴ μὲ τὸ σῶμα τῆς ἀγαπημένης του θὰ στιγματίσει τὸν ἥρωα πού σὰν ὕμνωδὸς τῆς ἀγάπης του θὰ φελλίσει. «*Ἦσθάνθην ὅτι προσεκολλάτο τὸ πλάσμα ἐπάνω μου· ἤθελε τὴν ζωὴν της· ὦ! ἄς ἔζη καὶ ἄς ἦτον εὐτυχής. Κανείς ἰδιοτελὴς λογισμὸς δὲν ὑπῆρχε τὴν στιγμὴν ἐκείνην εἰς τὸ πνεῦμά μου. Ἡ καρδιά μου ἦτο πλήρης αὐτοθυσίας καὶ ἀφιλοκερδείας. Ποτὲ δὲν θὰ ἐξήτουν ἀμοιβήν!*» ... «*Ποτὲ δὲν ἠσθάνθην τὸν ἑαυτὸν μου ἐλαφρότερον ἢ ἐφ' ὅσον ἐβάσταζον τὸ βάρος ἐκεῖνο...* Ἦμην ὁ ἀνθρωπος, ὅστις κατώρθωσε νὰ συλλάβῃ μὲ τὰς χεῖρας του πρὸς στιγμὴν ἐν ὄνειρον, τὸ ἴδιον ὄνειρόν του...» Τὸ ὄνειρο καταρρέει αὐτόματα μὲ τὴν ἐπιστροφὴ στὸ παρὸν καὶ στὴν καταπιεσμένη ζωὴ τοῦ δικηγόρου μας. Ἡ Μοσχούλα γίνεται «*ἀπλὴ θυγάτηρ τῆς Εὔας, ὅπως ὄλαι*» ἡ ζωὴ ξαναπαίρνει τὸ γκριζο χρῶμα τῆς συμβατικότητας καὶ τῆς μεγαλουπόλεως καὶ ἡ τελευταία κραυγὴ τοῦ ἥρωα, μᾶς κάνει ὅλους νὰ ἀναλογιστοῦμε τὴν προσωπικὴ μας ἐλευθερία πού ἡ ζωὴ μᾶς ἔχει χαρίσει «*ῶ! ἄς ἤμην ἀκόμη βοσκὸς εἰς τὰ ὄρη!...*».

Μὲ περισσὴ μαεστρία καὶ τὴν φυσικὴ ἀπλότητα τῆς περιγραφῆς, τὰ διηγήματα τῆς ἀγάπης πού μᾶς ἄφησε ὁ κυρ-Ἀλέξανδρος ἀποτελοῦν πάντοτε σπουδαία

παρακαταθήκη και θαυμαστό φυλακτό διανθίζοντας την έννοια της αγάπης σε πέντε διαφορετικές ιστορίες. Ο Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης μοναχικός όπως πάντα, ταπεινός ως αν καλόγερος μέσα στον κόσμο, ανθερμεμένος και γαλουχημένος με τα νόματα της Ὁρθοδοξίας ἔφερε την Ἐκκλησία μέσα του και την «κουβαλοῦσε» ἀκόμη και ὅταν ἦταν στην Ἀθήνα, τὰ δύσκολα χρόνια της ξενιτιάς, μακριὰ ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του τὴ Σκιάθου. Βαθύτατα ἐκκλησιαστικὸς συγγραφέας, λειτουργικὸς καὶ εὐχαριστιακὸς συνάμα, ὑπῆρξε ἀγαπητικὸς τῆς Ἀλήθειας τοῦ Χριστοῦ. Αὐτὴ του τὴν ἀγάπη γιὰ τὴν Ἐκκλησία καὶ τὸν Χριστὸ δὲν τὴν διακήρυξε μεγαλόφωνα, οὔτε πάλι τὴν προσποιήθηκε, ἀπλὰ τὴν βίωσε καὶ μέσα ἀπὸ τὴ στάση ζωῆς ἀλλὰ καὶ συγγραφῆς του μᾶς τὴ φανέρωσε ὡς ἀποκάλυψη. Στὸν Παπαδιαμάντη ὅλα εὐλογοῦνται καὶ ἀγιάζονται, τίποτα δὲν μένει ἐκτὸς τῆς προσοσιασίας τῆς Θείας Πρόνοιας. Τίποτα σὴν κτίση δὲν ἀπαξιώνεται. Ὅλα βρίσκουν τὴν σημασία τους καὶ τὴν ἀξία τους μὲ κέντρο ἀναφορᾶς τους τὴν δικαιοσύνη τῆς Θείας Οἰκονομίας.

Στὴν Ἐκκλησία ἡ ὕλη μεταμορφώνεται καὶ ἀνακαινίζεται. Ἀκόμη καὶ ὁ θάνατος δὲν ἀποτελεῖ πέρα τὸ μέσο ἐπαναφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου στὸ «ἀρχαῖον καὶ πρωτόκτιστον κάλλος». Καὶ αὐτὸ τὸ γνωρίζει πολὺ καλά ὁ Παπαδιαμάντης, γι' αὐτὸ ἐξῆλλου καὶ οἱ ἥρωές του βρίσκουν καταφύγιο στὸν Χριστὸ γιατί εἶναι ὁ μοναδικὸς σωτῆρας ποὺ μπορεῖ ν' ἀπαλύνει τὰ πάθη καὶ τοὺς πόνους τους. Οἱ ἥρωες τῶν βιβλίων του ἦταν ἀπλοὶ καθημερινοὶ ἄνθρωποι. Ἄνδρες, γυναῖκες, παιδιά, φτωχοὶ, κῆρες, ὀρφανά, ἄνθρω-

ποι βασανισμένοι, εὐσεβεῖς χριστιανοί, σμαδαμένοι ἀπὸ τὴ μοῖρα, ὑποταγμένοι στὰ κοινωνικὰ στέγαστρα τῆς ἐποχῆς τους, τραγικὲς φιγοῦρες τὶς ὁποῖες ἡ γραφίδα τοῦ συγγραφέα κατορθώνει νὰ ἀναδεικνύει σὲ φορεῖς μίας ἰδιότυπης ἠθικῆς ποὺ μᾶς ξαφνιάζει μὲ τὴν ὀρθότητά της. Ὁ ἴδιος θὰ πεῖ σχετικά μὲ τὴν ἠθική: «*Ἡ ἠθικὴ δὲν εἶναι ἐπάγγελμα καὶ ὅστις ὡς ἐπάγγελμα θέλει νὰ τὴν μετέλθῃ, πλανᾶται οἰκτρῶς καὶ γίνεται γελοῖος.*»

Λεπτομερειακὸς ἀναλυτῆς τοῦ ψυχικοῦ κόσμου τῶν ἡρώων του καὶ τρανὸς ἠθογράφος μὲ ἔντονη τὴν παρουσία τοῦ λαογραφικοῦ στοιχείου στὸ ἔργο του, ὁ Παπαδιαμάντης δίκαια χαρακτηρίζεται ὡς ὁ Ντοστογιέφσκυ ἢ ὁ Ντίκενς τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων. Προκαλεῖ πρᾶγματι κατάπληξη ἢ ἀφηγηματικὴ φυσικότητα του, ὅταν ἀναλύει ψυχικὲς καταστάσεις ποὺ χρίζουν ἐμπειρίας μακροχρόνιων ψυχολογικῶν ἐρευνῶν. Καὶ αὐτὸ ἐπειδὴ ὁ Παπαδιαμάντης ἦταν κατὰ βάση ἐμπειρικὸς καὶ βαθύτατα ὀρθόδοξος. Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν ὑπῆρξε παρατηρητῆς τοῦ ἀνθρώπινου πόνου καὶ πάθους ἀλλὰ ὑπῆρξε ὁ ἴδιος τὸ δρῶν πρόσωπο ποὺ πόνεσε, ξεριζώθηκε καὶ ταπεινώθηκε. Στὸν Παπαδιαμάντη ἡ σύλληψη τῆς ἱστορίας τῶν ἡρώων του δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα μίας κατὰ ἐπίνοιαν συγγραφικῆς ἀπόληξης ἀλλὰ τὸ ἀπόσταγμα μίας ἐντελῶς προσωπικῆς στιγμῆς· ἔκφραση τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς τοῦ συγγραφέα τὴν ὁποία σαφῶς καὶ μεταπλάσσει προκειμένου νὰ τὴν ἐγκεντρίσει σὴν ἱστορία τοῦ ἐκάστοτε ἡρώων του.

Τὸ βυζαντινὸ ἦθος καὶ βίωμα εἶναι διάχυτο σὲ ὅλο τὸ ἔργο του, ὁ ἴδιος ὁ Παπαδιαμάντης θὰ πεῖ γιὰ τὸν ἑαυτὸ

του «...ἐνόσω ζῶ, καὶ ἀναπνέω καὶ σοφρωνῶ, δὲν θά παύσω νὰ ὑμνῶ μετὰ λατρείας τὸν Χριστὸν μου, νὰ περιγράψω μετ' ἔρωτος τὴν φύσιν, καὶ νὰ ζωγραφῶ μετὰ στοργῆς τὰ γνήσια ἑλληνικὰ ἦθη». Γνήσιο τέκνο τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας θὰ συνταιριάζει τὴν ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα μὲ τὴν ἀρχαῖζουσα καθαρεύουσα τῆς γραφῆς τοῦ ἐμπλουτίζοντάς τιν πάντοτε μὲ τὴν νιοπολαλιὰ τῆς Σκιάθου. Ὁ ρομαντισμὸς καὶ ὁ λυρισμὸς, πού δὲν λείπουν ἀπὸ τὰ ἔργα του, θὰ ἐναρμονιστοῦν ἐξαίσια στὸ ροῦν τῆς ἀφήγησής του καὶ μὲ παραστατικὸ τρόπο θὰ μεταμορφωθοῦν σὲ εἰκόνα μπροστὰ στὰ μάτια τοῦ ἀναγνώστη. Γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη δὲν ἔχει τόσο σημασία πῶς τελειώνει μία ἱστορία ἢ ἡ πλοκὴ τῆς, πού περιτέχνα κορυφώνει μὲ τὶς λεπτομερειακὲς περιγραφές, ἀλλὰ κυρίως τὸ ταξίδι μέσα ἀπὸ ἓνα ἀτέλειωτο παιχνίδι λέξεων καὶ εἰκόνων εἴτε ἐξωτερικῶν (τόπος - χρόνος), εἴτε ἐσωτερικῶν - ψυχικῶν.

Πολὸ εὐστοχα ὁ ποιητὴς Μιλτιάδης Μαλακάσης ἔγραψε γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη τοὺς ἑξῆς στίχους: «Ὁ κάθε στοχασμὸς σου / ἀσμάτων ἄσμα / στὸν κόσμον τὸν δικό σου / κόσμος τὸ κάθε πλάσμα». Στὸν κόσμο τοῦ Παπαδιαμάντη ἐνώνεται εὐλαβικὰ ἡ κτίσις καὶ ἡ δημιουργία μὲ τὸν πεπωκότα ἄνθρωπο πού δὲν παύει ν' ἀποτελεῖ εἰκόνα Θεοῦ. Ἐνώνεται τὸ ἱερό μὲ τὸ ἀνθρώπινο, ἡ ἐλευθερία τῆς φύσης ἀντιδιαστέλλεται μὲ τὴν καταπίεση τῶν πόλεων, ὁ κοινωνικὸς περιορισμὸς μὲ τὴν χριστιανικὴ προοπτικὴ. Ὁ κυρ-Ἀλέξανδρος δὲν διαστάζει νὰ ἀπογυμνώσει τὴν ἀνθρώπινη ὑπόστασι ἀπὸ κάθε ψεύτικο στολίδι πού τὴν βαραίνει καὶ νὰ δεῖξει ὅτι ἀκόμη καὶ μέσα στὴν ἐξαχρείωσή τῆς ἀποτελεῖ ἓναν

δλάκερο κόσμο. Ἐναν κόσμο πού πάντοτε θὰ μᾶς συγκινεῖ, ὅσο καὶ ἂν ἀλλάξουν οἱ ἐποχές. Δὲν εἶναι τυχαῖο ἐξάλλου ὅτι ὁ συγγραφέας μας κατέχει ξεχωριστὴ καὶ καινοφανῆ θέσι στὴ λογοτεχνία καὶ τὸν πολιτισμὸ τῆς πατρίδας μας καὶ τὸ ἔργο του, μὲ τὶς πολυάριθμες μεταφράσεις καὶ τὶς ἐντατικὲς ἐπανεκδόσεις εἶναι εὐρέως διαδεδομένο ἀνὰ τὸν κόσμο.

Εὐστοχα θὰ τὸ πεῖ κι ὁ Ὀδυσσεὺς Ἑλύτης: «...Νὰ πού βρίσκεται ἡ ἀληθινὴ μαγεία τοῦ Παπαδιαμάντη. Δὲ ζητᾶ νὰ τετῶσει τὰ νεῦρα μας, νὰ σείσει πύργους καὶ νὰ ἐπικαλεστεῖ τέρατα. Οἱ νύχτες του, ἐλαφρὲς σὰν τὸ γιασεμί, ἀκόμη κι ὅταν περιέχουν τρικυμίες, πέφτουν ἐπάνω στὴν ψυχὴ μας σὰν μεγάλες πεταλοῦδες πού ἀλλάζουν ὁλοένα θέσι, ἀφήνοντας μία στιγμὴ νὰ δοῦμε στὰ διάκενα τῆ χρυσῆ παραλία ὅπου θὰ μπορούσαμε νὰ ἔχαμε περπατήσει χωρὶς βᾶρος, χωρὶς ἁμαρτία. Εἶναι ἐκεῖ πού βρίσκεται τὸ μεγάλο μυστικὸ, αὐτὸ τὸ θὰ μπορούσαμε εἶναι ὁ οἶακας πού δὲ γίνεται νὰ γυρίσει, μόνο μᾶς ἀφήνει μὲ τὸ χέρι μετέωρο ἀνάμεσα πίκρα καὶ γοητεία, προσδοκώμενο καὶ ἄφταστο. Σα νὰ ἔχανε ποτὲ τελειωμὸ τὰ πάθια καὶ οἱ καημοὶ τοῦ κόσμου...».

Ἀναστασία Γκίτσιου

ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΝ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΝ, Ποιμαντικὴ διακονία στὸ Χῶρο τῆς ὑγείας «Θεραπείαν Προσάγοντες – Εἰσαγωγή στὴν ποιμαντικὴ διακονία στὸ Χῶρο τῆς ὑγείας (2011)», Δίκτυο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου γιὰ τὴν Ποιμαντικὴ Διακονία στὸ Χῶρο τῆς Ὑγείας.

Εὐχάριστη ἐκπληξη γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ἑλληνόγλωσσας βιβλιογραφίας ἀποτε-

λεί ή έκδοση του Οικουμενικού Πατριαρχείου με τίτλο «Θεραπείαν προσάγοντες – Είσαγωγή στην ποιμαντική διακονία στο χώρο της υγείας» που επιμελήθηκε ο έκδοτικός οίκος Ἄρμος. Πρόκειται για συλλογικό τόμο του Δικτύου του Οικουμενικού Πατριαρχείου για την ποιμαντική διακονία στο χώρο της υγείας που επιμελήθηκε ο πρωτοπρ. Σταύρος Κοφινᾶς και περιλαμβάνει τὰ πρακτικά του πρώτου σχετικού συνεδρίου που διοργάνωσε στη Ρόδο μεταξύ 8^{ης} και 12^{ης} Ὀκτωβρίου του 2008 τὸ ὡς ἄνω Δίκτυο του Οικουμενικού Θρόνου. Καί μιλῶ για εὐχάριστη ἐκπληξη, γιατί ἐπιτέλους, με πρωτοβουλία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ἄρχισε κάτι νὰ γίνεται στὸν ἐκκλησιαστικὸν ὡς τὸν τομέα αὐτό, ὀργανωμένα, συστηματικά καί, τὸ σπουδαιότερο, σὲ ἐπαφὴ με τὸν ὑπόλοιπο κόσμο. Γιὰ τὴν ἴστορία του πράγματος, τὸ πὼς δηλαδὴ δημιουργήθηκε τὸ Δίκτυο καί πὼς φθάσαμε στὴν ὀργάνωση του πρώτου συνεδρίου (μάλιστα προσφάτως, ἀπὸ 12 ἕως 16 Ὀκτωβρίου 2011, ἔγινε τὸ δεύτερο συνέδριο) ἀξίζει νὰ γίνει ἐκτενέστερα, μίαν ἄλλη φορὰ, ἰδιαίτερη μνεία. Ἀπλῶς, στὸ σημεῖο αὐτό, πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι ἡ ἐκδοση του τόμου αὐτοῦ προϋποθέτει ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἐργῶδες προσπάθειες ἐτῶν, πολλῶν ἀνθρώπων, καί κυρίως αὐτοῦ που εἶναι ἡ ψυχὴ του Δικτύου, ἀπὸ τὸ 2000, του π. Σταύρου Κοφινᾶ. Καί ἀκόμη, ὅτι τὸ Δίκτυο, με στόχο ἀφ' ἐνὸς νὰ συντονίσει ὅλους ὄσους ἀσκοῦν ποιμαντικὸ ἔργο στὸν ὡς τὴν υγείας καί ἀνήκουν διοικητικῶς καί πνευματικῶς στὴ δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καί ἀφ' ἑτέρου νὰ ἀναπτύξει συνεργασία με ἐκκλησιαστικούς, κρατικούς,

ἐπιστημονικούς καί κοινωνικούς φορεῖς που μεριμνοῦν γιὰ τὸν ἄρρωστο, σήμερα, ἤδη ἀναγνωρίζεται παγκοσμίως, ὡς ὀργανισμὸς που συνεισφέρει στὸ διάλογο που σχετίζεται με θέματα ἱατρικῆς περιθαλψῆς καί ποιμαντικῆς φροντίδας.

Στὴ συνέχεια θὰ γίνει μία σύντομη ἀναφορὰ γιὰ τὸ κάθε κεφάλαιο του βιβλίου, ὥστε νὰ κατατοπισθεῖ ὁ ἀναγνώστης γιὰ τὴ θεματολογία του.

Μετὰ τὸν χαιρετισμὸ του Οικουμενικού Πατριάρχου καί τὸν πρόλογο του καθηγητῆ Γρ. Σκαλκέα, τὸ εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα του ἐπιμελητῆ τῆς ἐκδόσεως ἐνημερώνει τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὴν προϊστορία του συνεδρίου καί κυρίως γιὰ τοὺς στόχους του καί τὰ προβλήματα που ἀπασχόλησαν τοὺς συμμετέχοντες καί ἀναπτύσσονται στὶς σελίδες που ἀκολουθοῦν.

Ὅλο τὸ βιβλίον μπορεῖ νὰ διαιρεθεῖ θεματικά σὲ τρία μέρη:

Στὸ *πρῶτο*, γίνεται ἀναφορὰ στὴ θεολογικὴ ταυτότητα τῶν ἀσκούντων ποιμαντικὴ στὸν ὡς τὴν υγείας. Δηλαδὴ, ὅχι θεωρητικὴ συζήτηση περὶ ὄντολογίας, ἀλλὰ προσπάθεια νὰ γεφυρωθεῖ τὸ χάσμα θεωρίας – πράξης καθὼς ἀναμετρῶνται οἱ συγγραφεῖς με ζητήματα ὅπως τί εἶναι φιλανθρωπία γιὰ τὴν Ἐκκλησία σήμερα, ποιὸ τὸ νόημα του πόνου, ἢ ποιὰ ἡ ἀπαιτούμενη ἐκπαίδευση τῶν ἀσκούντων ποιμαντικὸ ἔργο στὸν ὡς τὴν υγείας, ἢ στήριξη που μποροῦν νὰ παρέχουν σὲ ἱατροὺς, νοσηλευτὲς κλ.π.

Τὸ *πρῶτο* κεφάλαιο του βιβλίου εἶναι του ἀρχιμ. Δοσιθέου Κανέλλου «Γιὰ τὴν διακονία καί τὴν υγεία». Βασικὸς ἄξονας στὴν σύντομη ἱστορικὴ ἀναδρομὴ που κάνει εἶναι τὸ πὼς ἐντάσσεται στὴ

ζωή τῶν χριστιανῶν ἡ διακονία τῶν ἄλλων καὶ μάλιστα τῶν πασχόντων. Συνοψίζει ὁ π. Δοσίθεος: «Ὅταν ἐξαφανίστηκε ἡ ἰσότητα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, ἔμεινε ἡ φιλανθρωπία εἴτε ὡς ἐλεημοσύνη εἴτε ὡς ὀργανωμένη εὐποιΐα» (σελ. 42). Συναφὲς πρὸς τὸ κεφάλαιο αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ παράρτημα τοῦ βιβλίου ποὺ ἐπιμελήθηκε ὁ ἴδιος καὶ περιλαμβάνει συλλογὴ πατερικῶν κειμένων γιὰ τὴν φιλανθρωπία, καθὼς καὶ κατάλογο τῶν φιλανθρωπικῶν ἰδρυμάτων ποὺ ὑπῆρχαν κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδο στὴν Κωνσταντινούπολη.

Μὲ τὴν τόσο παρεξηγημένη λέξη φιλανθρωπία ἀσχολοῦνται καὶ τὰ ἐπόμενα δύο κεφάλαια. Τοῦ κ. Ἀθανασίου Παπαθανασίου μὲ τίτλο «φιλανθρωπία ἢ ἀκτιβισμός» καὶ τοῦ πρωτοπρ. Σταύρου Κοφινᾶ, μὲ τίτλο «Προσεγγίζοντας τὸν ἑαυτὸ μας καὶ τὸν συνάνθρωπό μας μέσα ἀπὸ τὴν φιλανθρωπία». Στὸ πρῶτο, τονίζεται ἡ σημασία τῆς θεολογικῆς θεμελίωσης τῆς ἀγάπης ὡς πράξης ποὺ ὁ ἄνθρωπος ὡς ἰκέτης ἐνεργεῖ, ἀναγνωρίζοντας ὅτι μόνο ὁ Θεὸς τῆς Βίβλου ὡς «ζωντανὸ ὑποκείμενο» φιλάνθρωπος ὢν, μπορεῖ νὰ ἀποτρέψει τοῦ νὰ γίνεῖ στοιχεῖο δαιμονικῆς θρησκευτικῆς αὐτοεπιβεβαίωσης. Χαρακτηριστικό, στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου, τὸ παράθεμα τοῦ Σολζενίτιν «ὁ ὁποῖος οὐτοπικὰ ὑποστήριζε ὅτι κάθε γιατρὸς θά ἔπρεπε νὰ ἔχει τόσους ἀρρώστους ὅσους μπορεῖ νὰ χωρέσει ἡ μνήμη του» (σελ. 54). Στὸ δεῦτερο κεφάλαιο γίνεται μία σοβαρὴ θεολογικὴ κριτικὴ τῆς φιλανθρωπίας, ὅπως κυρίως ἀσκεῖται στὴν Ἐκκλησία, καὶ ταυτοχρόνως δίνονται οἱ προϋποθέσεις καὶ ὁ τρόπος ἔκφρασης μίας γνησιότερης φιλανθρωπίας. Τὸ παράδειγμα τοῦ

ἄββᾶ Ἰωσήφ, ποὺ ἤξερε μόνο νὰ ἀκούει, κάνει ρεαλιστικὲς τὶς θεολογικὲς ἔννοιες ποὺ προϋποθέτει μία γνησιότερη φιλανθρωπία. Στὸ σύντομο ἄρθρο τοῦ ὁ πρωτοπρ. Δοσίθεος Ἀναγνωστόπουλος μᾶς ἐνημερώνει γιὰ τὴν φιλανθρωπικὴ παράδοση στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ 20^{οῦ} αἰῶνα.

Ὁ καθηγητὴς Χρῆστος Γιανναγᾶς τολμᾷ στὸ κεφάλαιο μὲ τίτλο «σωματικὸ καὶ ψυχικὸ ἄλγος, ἡ διαπλοκὴ τοῦ πόνου μὲ τὸ ὄντολογικὸ ἐρώτημα» νὰ ἀναμετρηθεῖ μὲ καιρία πανανθρώπινα ἐρωτήματα, χωρὶς νὰ καταφύγει στὰ γνωστὰ θεολογικὰ κλισεῖ μὲ τὰ ὁποῖα σπεύδουμε συχνὰ νὰ καλύψουμε τὸ ὑπαρξιακὸ ἄγχος ποὺ μᾶς διακινεῖ τέτοια ἐρωτήματα. Γιατί ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ κακοῦ καὶ τοῦ πόνου; Τοῦ βασανισμοῦ ἀπὸ ὀδυνηρὲς ἀρρώστιες; «Γιατί τὸ νὰ καταστεῖ ἀθάνατο τὸ κακὸ μέσῳ ἐνδεχόμενης ἀθανασίας τοῦ ἀνθρώπου ἔπρεπε νὰ ἀποκλεισθεῖ ἐνῶ τὸ ἀθάνατο κακὸ μέσῳ τῆς ἀθανασίας τῶν δαιμόνων δὲν ἐνοχλεῖ;» (σελ. 89).

Ὁ πρωτοπρ. Λάμπρος Καμπερίδης ἀπὸ τὸν Καναδὰ στὴ δική του εἰσήγηση κάνει λόγο γιὰ δύο ὄψεις τῆς θεραπευτικῆς πραγματικότητας, τὴν ἴαση καὶ τὴν θεραπεία, ἐστιάζοντας στὸ μυστήριό τοῦ Εὐχελαίου. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ φθάνοντας στοὺς χριστιανικοὺς χρόνους ἐξηγεῖ πὼς σήμερα χρειάζεται νὰ γίνεῖ μία ἐπανατοποθέτησή μας στὸ θέμα. Ἀπὸ τὴν ἀτομοκεντρικὴ προσπάθεια κατάκτησης πνευματικῶν κορυφῶν, στὴν ἀποδοχὴ, ἰδίως τοῦ μυστηρίου τοῦ Εὐχελαίου, ὡς θεραπευτικοῦ φαρμάκου τῆς κοινότητας, ποὺ μέσῳ τῶν μυστηρίων, ἐνώνει τοὺς πιστοὺς μὲ τὴ χάρη τοῦ ἁγίου Πνεύματος.

Στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ πρώτου μέρους ὁ καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς σχολῆς τῆς Θεσσαλονίκης Ἀνέστης Κεσελόπουλος ἀποπειρᾶται μὲ ἐπιγραμματικὸ τρόπο, μίᾳ ποιμαντικῇ προσέγγισι τῶν συγχρόνων προκλήσεων τῆς βιοηθικῆς. Ἀπὸ θέματα ποὺ ἀφοροῦν στὴν ἀρχὴ τῆς ζωῆς (ὑποβοηθούμενη ἀναπαραγωγή, ἔξωσωματικὴ γονιμοποίηση, ἐμβρυϊκὴ ἔρευνα κ.ἄ.) μέχρι τῆ διατήρησής της (μεταμοσχεύσεις, γονιδιακὴ θεραπεία) ἀλλὰ καὶ τὸ τέλος της (ἐγκεφαλικὸς θάνατος, εὐθανασία).

Τὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου διαπραγματεύεται θέματα ποὺ ἀφοροῦν στὴν ἐκπαίδευση καὶ ἐπιμόρφωση τῶν ποιμένων, καθὼς καὶ τὴ σχέση τους μὲ τοὺς ἰατροὺς, νοσηλευτές, κοινωνικοὺς λειτουργοὺς καὶ ἄλλους ὅσους διακονοῦν στὸν ἴδιο χώρο.

Ἐνα ἀπὸ τὰ σοβαρότερα ζητήματα ποὺ ἀπασχολοῦν ὄσους ἀσχολοῦνται ποιμαντικὰ μὲ ἀσθενεῖς ἢ πάσχοντες στὸν κώρο τῆς υγείας εἶναι μὲ τί ἐφόδια σήμερᾶ ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνη κάποιος κληρικὸς νὰ ὑπηρετήσῃ π.χ. σὲ ἓνα νοσοκομεῖο. Ποιῆς ἀπαραίτητες ἐμπειρικὲς γνώσεις ὀφείλει νὰ ἔχει ἀλλὰ καὶ ποιά ἀπαραίτητη πνευματικὴ καὶ ψυχολογικὴ ὑποστήριξη ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ προσφέρει στὸ δύσκολο κώρο τῆς υγείας. Αὐτὸ εἶναι τὸ θέμα τοῦ πρωτοπρ. Ἀδαμάντιου Αὐγουστίνου. Ἐδῶ ἀναπτύσσεται ἓνας πολὺ ἐνδιαφέρον καὶ σοβαρὸς προβληματισμὸς ὡς πρὸς τὸ τί δεῖν γενέσθαι ἀπὸ ὀρθόδοξη πλευρὰ, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὴ συσσωρευμένη ἐμπειρία δεκαετιῶν τῆς Δύσης. Πῶς ἐκπαιδεύονται ἐκεῖ οἱ κληρικοὶ καὶ λαϊκοὶ ποὺ ἀσκοῦν ποιμαντικὴν στὰ νοσοκομεῖα (chaplains ἢ pastoral counselors);

Στὴ νεώτερη πλουραλιστικὴ κοινωνία εἶναι πρωτίστως ποιμένες ἢ αὐτὸ εἶναι δευτερευόν καὶ προηγεῖται ἡ παροχὴ «πνευματικῆς» φροντίδας (spiritual caregivers);

Τὸ θέμα ποὺ ἀναπτύσσει ὁ πρωτοπρ. Σταῦρος Κοφινᾶς, «ἡ διακονία τοῦ ἱερέα στὸ νοσοκομεῖο», βγαλμένο ἀπὸ τὴν πολυετῆ σχετικὴ ἐμπειρία τοῦ συγγραφέα, ποὺ συνδυάζει καὶ τὶς ιδιότητες τοῦ κληρικοῦ καὶ τοῦ ψυχοθεραπευτῆ εἶναι ἐπίσης μέσα στὴν καρδιὰ τῆς θεματολογίας τοῦ συνεδρίου. Πέραν μίας σύντομης ἱστορικῆς ἀναφορᾶς, διαπραγματεύεται τὸ ρόλο τοῦ ποιμένα στὰ σύγχρονα νοσοκομεῖα καὶ τὴν σχέση του μὲ τὸ ὑπόλοιπο προσωπικὸ, πράγματα ποὺ συνδέονται ἄμεσα μὲ τὸ πῶς νοεῖται ἡ υγεία καὶ ἡ ἀρρώστια σήμερᾶ. Τὸ παράδειγμα ἑνὸς ποιμαντικοῦ διαλόγου διευκρινίζει καλυτέρα τὶς θέσεις τοῦ συγγραφέα. «Ἐάν θέλουμε νὰ προσφέρουμε μίᾳ ἀληθινῇ καὶ σημαντικῇ διακονίᾳ σὲ τέτοιες περιστάσεις, τότε θὰ πρέπει νὰ δοῦμε κάθε ἄρρωστο ξεχωριστὰ, μὲ τὰ δικά του προβλήματα, ἀδυναμίες καὶ δυνατότητες, καὶ νὰ τὸν ἀκούσουμε μὲ προσοχὴ καὶ ὑπομονή» (σελ. 192).

Τὰ ἐπόμενα δύο κείμενα ὑπογράφονται ἀπὸ δύο κληρικοὺς ποὺ ὑπηρετοῦν σὲ διαφορετικοὺς χώρους υγείας. Ὁ πρωτοπρ. Ἀναστάσιος Σαλαπάτας σὲ νοσοκομεῖο τῆς Μεγ. Βρετανίας καὶ ὁ πρωτοπρ. Ἀντώνιος Ἀρετάκης στὸ Ἄννουσάκειο Ἰδρυμα Κισάμου Κρήτης. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἀναγνώστη ἔχουν στὸ πρῶτο κείμενο οἱ πληροφορίες γιὰ τὸ πῶς βιώνει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας, ὡς ὀρθόδοξος κληρικὸς, τὴν πραγματικότητα ἑνὸς σύγχρονου νοσοκομεῖου στὴν πολυπολιτισμικὴ καὶ πολυθρησκευτικὴ Μ.Βρετανία.

Ένα από τα πιο αξιόλογα κεφάλαια του βιβλίου, στα όποια πιστεύω μπορεί να επανέλθει ο αναγνώστης, είναι και το « Ό γιατρός και ο ποιμένας: Σχέσεις αντιπαλότητας ή συνεργασίας;» της Dr. Tanya Spirto από τις ΗΠΑ. Με νηφαλιότητα, κριτική ματιά και σαφήνεια μπαίνει στην οδσία του προβλήματος. Προσφέρει χρήσιμες πληροφορίες για συγκρίσεις με την ελληνική και ευρωπαϊκή πραγματικότητα. Δείχνει πώς βαθμιαία όλο και περισσότερο ο Ιατρικός κόσμος στις ΗΠΑ (ιατρικές σχολές και νοσηλευτικά ιδρύματα) ένστερνίζονται ένα βίο-ψυχο-κοινωνικό-πνευματικό μοντέλο περίθαλψης. Τέλος αναφέρεται στο πού συναντώνται και τί προβλήματα ή δυσκολίες έχει να υπερνικήσει ή κάθε πλευρά (ιατρική – ποιμαντική) στον κοινό στόχο να φροντίσουν τον άσθενή μέσα από σχέσεις συνεργασίας και όχι αντιπαλότητας.

Με ένα παραγνωρισμένο, αλλά πολύ κρίσιμο θέμα, όλοκληρώνεται το δεύτερο μέρος του βιβλίου. Ό Σεβ. Μητροπολίτης Ίλίου, Άχαρων και Πετρούπολεως, κ. Άθναγόρας κάνει μία αναφορά στο φαινόμενο της επαγγελματικής έξουθένωσης στους λειτουργούς στο χώρο της υγείας. Με παραδείγματα από την Παλαιά Διαθήκη (Μωυσής, Ίωνάς) και την Καινή Διαθήκη (Πέτρος) δίνει μία πνευματική διάσταση στο ζήτημα με άμεση αναφορά στους κληρικούς.

Τα κεφάλαια του τρίτου μέρους του βιβλίου αναφέρονται σε συγκεκριμένες ομάδες ανθρώπων που συναντούν οί διακονούντες στο χώρο της υγείας (καρκινοπαθείς, παιδιά, γέροντες κ.λ.π.) και πού, όπως τονίζει ο επιμελητής της έκδοσης, «τα θέματα υγείας και περίθαλψής

τους είναι τόσο μεγάλα, περίπλοκα και πολυσύνθετα, πού δεν μπορούν να αντιμετωπισθούν αποκλειστικά από ένα μόνο φορέα». (σελ. 25) Είναι αυτή ή ανάγκη που σχετίζεται με τον τρίτο προβληματισμό του συνεδρίου, «πώς, δηλαδή, τα μέλη της θεραπευτικής ομάδας συνεργάζονται μεταξύ τους, και πώς έντάσσεται ο κληρικός σε αυτή την ομάδα» (σελ. 25).

Η πρώτη «ειδική» ομάδα άσθενών είναι οί καρκινοπαθείς γυναίκες. Τα ζητήματα της πρόληψης και της περίθαλψής τους και μάλιστα αυτών με καρκίνο του μαστού αναλύει ή επίκ. Καθηγ. της Ίατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Άθηνών κ. Λυδία Ίωαννίδου – Μουζάκα, κάνοντας και ειδική μνεία στο Κέντρο Ψυχοκοινωνικής Υποστήριξης Γυναικών με Καρκίνο του Μαστού «Έλλη Λαμπέτη».

Η επόμενη «ειδική» κατηγορία άσθενών είναι των άνοϊκών και γενικότερα όσων πάσχουν από νευρολογικές παθήσεις. Ό καθηγητής της Ίατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας κ. Άλέξανδρος Παπαδημητρίου, πέραν των Ιατρικών δεδομένων που αναφέρει (χαρακτηριστικά, εξέλιξη της νόσου κλ.π.), θέτει και έρωτήματα ως προς την στάση των συγγενών και των φροντιστών του άσθενούς, την επίδραση της θρησκευτικότητας στο πρόβλημα, αλλά και τον ρόλο της έννορίας στην φροντίδα αυτών των ανθρώπων. Ό εύρηματικός τίτλος « Όταν άρχίσω να ξεχνάω μη με ξεχάσετε», λόγια μίας κυρίας, όταν έμαθε ότι πάσχει από την νόσο Alzheimer, άπνχουν και τον προβληματισμό που έθεσε ο εισηγητής, γύρω από τα τεράστια θέματα που ανακύπτουν και άφορούν

στό πολιτιστικό πλαίσιο του σύγχρονου δυτικού ανθρώπου, καθώς μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οί ικανότητες που πλήττει μία τέτοια νόσος, είναι αυτές που δίνουν αξία στον άνθρωπο.

Ἐξαιρετικό κείμενο είναι καί «Τὸ παιδί που ἀρρωσταίνει» τῆς Καθηγήτριας Κλινικῆς Ψυχολογίας στὸ Τμῆμα Νοσηλευτικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Δανάης Παπαδάτου. Εἶναι βγαλμένο ἀπὸ τὴν 25χρονη ἐμπειρία ἑνὸς εἰδικοῦ, ἡ ὁποία μαθαίνει, ὅπως τό- νισε ἡ ἴδια, ἀπὸ τὰ παιδιά μὲ σοβαρὴ ἀσθένεια που δουλεύει μαζί τους. Προ- σεγγίζει τὴν οὐσία τῶν προβλημάτων που ἀντιμετωπίζει τὸ παιδί ὅταν ἀσθενεῖ μὲ ἀσθένεια ἀπειλητικὴ γιὰ τὴ ζωὴ του, ἀλλὰ καὶ ἡ οἰκογένειά του καὶ ἀναλύει τὶς ἐπιπτώσεις στὴ ζωὴ του ἰδίως ὅταν οἱ μεγάλοι ἀρνοῦνται νὰ συζητήσουν γιὰ τὴν ἀρρώστια του, καθώς καὶ τὸ πῶς ἡ θρησκευτικὴ πίστη καὶ ἡ ἀναζήτησις νοή- ματος γι' αὐτὸ που συμβαίνει σχετίζο- νται θετικὰ ἢ ἀρνητικὰ μὲ τὸ ἀρρωστο παιδί. Θεωρῶ ὅτι ἡ συμμετοχὴ τῆς κ. Παπαδάτου μὲ τὴν εἰσήγησις αὐτὴ ἀπλω- σε γέφυρες συνάντησις, συνεννόησις καὶ συνεργασίας πρὸς τοὺς ἀνθρώπους που ἀσκοῦν ποιμαντικὴ στὸ κῶρο τῆς ὑγείας καὶ ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ μὲ ἀρρω- στα παιδιά. Πόσο χρήσιμο θὰ ἦταν κλη- ρικοί που στὸ ποιμαντικὸ τους ἔργο ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τέτοια παιδιά καὶ τὶς οἰκογένειές τους, γιὰ ἀρχὴ τουλάχισ- τον, νὰ διαβάσουν τὸ ἀρθρο τῆς κ. Πα- παδάτου;

Τὸ βιβλίον κλείνουν δύο κεφάλαια που ἀναφέρονται σὲ ζητήματα τρίτης ἡλικίας.

Στὸ πρῶτο, ὁ καθηγητὴς τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς Ἀλεξανδρουπόλης κ. Ἡλίας Θώδης, μὲ τίτλο « Φροντίδα τῆς τρίτης

ἡλικίας» ἀγγίζει ἕναν ἄλλο εὐαίσθητο το- μέα ποιμαντικῆς στὸ κῶρο τῆς ὑγείας. Ὁ συγγραφέας, ὡς ἱατρικὸς σύμβουλος σὲ ἴδρυμα περιθάλψεως χρονίως πασχό- ντων, ἀσχολεῖται μὲ τὰ γενικότερα προ- βλήματα ὑγείας τῶν ὑπερηλικῶν καθώς καὶ τὰ ψυχιατρικὰ ἀντίστοιχα, δίνοντας ἔμφασις στὴν ἀποφυγὴ τῆς ἰδρυματοποι- σις, τὴν ἀνάγκη νὰ μένουν τὰ ἄτομα τῆς τρίτης ἡλικίας μέσα στὴν κοινότητα, καὶ τὴν εὐαίσθητοποίησις τῆς κοινῆς γνώμης.

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο γιὰ τὴν τρίτη ἡλικία, ὁ θεοφ. Ἐπίσκοπος Μωκισσοῦ κ. Δημήτριος, ἀπὸ τὸ Σικάγο τῶν ΗΠΑ, μιλά γιὰ τὴν κατάστασις τῶν ἀτόμων τῆς τρίτης ἡλικίας στὶς ΗΠΑ καὶ εἰδικότερα τῶν Ἑλλήνων. Μὲ μία ματιὰ ἀνθρώπου που δείχνει ὅτι γνωρίζει «ἐκ τῶν ἔσω» τὰ πράγματα καὶ δὲν θεωρητικολογεῖ, ἐξη- γεῖ τί ἰδιαίτερα προβλήματα ἀντιμετωπί- ζουν, πῶς ἡ τοπικὴ ἐκκλησία συνδράμει στὴ βοήθεια αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων, καὶ ποιῆς εἶναι οἱ μελλοντικὲς δυνατότητες.

Θὰ κλείσω τὴν σύντομη περιδιάβασις στὰ περιεχόμενα αὐτοῦ τοῦ συλλογικοῦ τόμου μὲ τὴν παρατήρησις ὅτι, συνήθως, οἱ περισσότεροι τόμοι μὲ τὰ πρακτικὰ συνεδρίων καταλήγουν ἅμα τὴ παραλή- ψει τους ἢ στὴν ἀνακύκλωσις ἢ στὴν κα- λύτερη τῶν περιπτώσεων σὲ κάποιον ράφι βιβλιοθήκης ἀπὸ αὐτὰ που σπανίως ἐπι- κεπτόμαστε. Καὶ εἶναι λογικὸ, ἀφοῦ ἀκόμα καὶ ἂν ὁ τόμος δὲν περιλαμβάνει μόνο τὶς περιλήψεις τῶν εἰσηγήσεων, ἀλλὰ ὁλόκληρα τὰ κείμενα, σπάνια θὰ ἀνατρέξει κανεὶς σὲ αὐτόν.

Αὐτὸς ὁ τόμος ἀποτελεῖ ἐξαιρεσις. Δὲν εἶναι μόνο τὸ γεγονὸς ὅτι ἀρκετοὶ εἰση- γητές – συγγραφεῖς ἐπιμελήθηκαν γιὰ δεύτερη φορὰ τὰ κείμενά τους, προσθέ-

τοντας ἢ διορθώνοντας τὸ ὕλικό τους, δὲν εἶναι μόνο ὅτι περιλαμβάνει ἐπιπλέον τῶν εἰσηγήσεων σχετικά μὲ τὸ θέμα τοῦ συνεδρίου κείμενα (ὅπως π.χ. τὸ σχεδὸν 40 σελίδων παράρτημα) ἀλλὰ κυρίως εἶναι τὸ περιεχόμενο τῶν κεφαλαίων στὰ ὁποῖα χρειάζεται νὰ ἐπανεέλθει ὁ φιλομαθὴς ἀναγνώστης στὸ μέλλον, μιᾶς καὶ κάποια ἀπὸ αὐτὰ εἶναι πρωτότυπες ἐργασίες ἢ κείμενα ἀναφορᾶς γιὰ τὸ θέμα ποὺ διαπραγματεύονται.

Γιώργος Κίσσας

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Α. ΤΣΙΓΚΟΥ, *Προλεγόμενα στὴ θεολογικὴ γνωσιολογία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2010, [σσ. 173, 1 Εὔρετήριο].

Ὁ κ. Βασίλειος Τσίγκος εἶναι ἐκλεκτὸς συνάδελφος τοῦ Τμήματος Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ὁ ὁποῖος θεραπεύει τὸ γνωστικὸ ἀντικείμενο τῆς *Δογματικῆς τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*.

Στὴν ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλο πρόσφατη μελέτη του ἐκθέτει τὰ θεολογικὰ κριτήρια διὰ τῶν ὁποίων προσεγγίζεται εὐχερέστερα καὶ ἐρμηνεύεται ἀκριβέστερα ἢ περὶ γνώσεως τοῦ Θεοῦ διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ. Πρόκειται, κατὰ τὸ συγγραφέα, γιὰ μία ἐπιπλέον συγγραφικὴ κατάθεση, ποὺ ἀποσκοπεῖ στὴν “ἐκ νέου προβολὴ ὀρισμένων περισσότερο ἢ λιγότερο φωτισμένων σημείων τῆς διδασκαλίας τοῦ ἱεροῦ πατρὸς” (Πρόλογος).

Ἡ ἐν λόγῳ μελέτη ἀπαρτίζεται ἀπὸ τέσσερα κεφάλαια, ποὺ πλαισιώνονται μὲ *Εἰσαγωγή* (σ. 13-25). Αὐτὴ ἐμπεριέχει ἀφ’ ἑνὸς μὲν τοὺς λόγους ποὺ ὀδήγησαν

στὴν ἐκπόνησή της καὶ ἀφετέρου τὴ σκιαγράφηση τῆς θεολογικῆς προσωπικότητας τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ.

Στὸ Α’ κεφάλαιο «“*Μέθοδος καὶ ἀφειρητρία τῆς παλαμικῆς θεολογίας*”», σ. 27-46) περιγράφονται ὁ τρόπος ἐκκίνησης τῆς θεολογίας του καὶ ἡ ἐφαρμογὴ της μὲ τὴ χρῆση τῆς ἀποδεικτικῆς μεθόδου, ἢ ὁποῖα ἀκολουθεῖ τὴν ἐμπειρικὴ θεολογία τοῦ ἡσυχασμοῦ, ἀντιτιθέμενη στὴν ἀντίστοιχη σχολαστικὴ τῶν ἀντιπάλων του.

Στὸ Β’ κεφάλαιο «“*Τριαδικὴ θεοφάνεια*”», σ. 47-61» ἀναπτύσσεται τὸ θέμα τῆς γνώσεως τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀποκαλύψεώς του μέσῳ τῶν θεοφανειῶν, ποὺ ἐκδηλώνονται στὴν κτίση καὶ τὴν ἱστορία. Ὁρθῶς ὁ συγγραφέας ἐπισημαίνει ἐδῶ, ἐπικαλούμενος τὸ παλαμικὸ χωρίο “*μία οὐσία ἐν τρισὶν ὑποστάσεσιν ὑπάρχων ὁ Θεὸς ἡμῖν γνωρίζεται*”, ὅτι ὅλες οἱ θεοφάνειες, ὅπως καὶ ἐκείνη τῆς φλεγόμενης βιάτου στὸ Μωϋσῆ, εἶναι τριαδοφάνειες διὰ μέσου του ἀσάρκου Λόγου εἶναι ἀποκαλυπτικὲς ἐνέργειες ποὺ ἀφοροῦν καὶ στὰ τρία πρόσωπα τῆς τρισυπόστατης θεότητας. Ἡ θεοφάνεια τοῦ ἀσάρκου Λόγου στὸ Σινᾶ καὶ ἐκείνη τοῦ ἐνσάρκου Λόγου στὸ Θαβῶρ εἶναι οἱ δύο ἄξονες στοὺς ὁποῖους περιστρέφεται κατεξοχὴν ἡ διδασκαλία τοῦ ἱεροῦ πατρὸς.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο («“*Ἐνώσεις*” καὶ “*διακρίσεις*” *στὴ θεολογία*, σ. 63-108) ἐκτίθεται ἡ διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ περὶ τῶν ἐνώσεων καὶ διακρίσεων στὴν Ἁγία Τριάδα. Στὴν ὁμῶνυμη πραγματεία του τὸ θεολογικὸ του ἐνδιαφέρον ἐπικεντρώνεται κυρίως στὴν κεφαλαϊώδους σημασίας διάκριση οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ. Ἀκολου-

θώντας την αρχαία πατερική παράδοση ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ, τὸ ὁποῖο προϋποθέτει τὴν ἐξίσου θεμελιώδη διάκριση ἀμεθέκτου θείας οὐσίας καὶ μεθεκτικῶν θείων ἐνεργειῶν, τὸ ἀναδεικνύει ἐμβαθύνοντας σ' ὅλες τὶς πτυχές του καὶ διασαφηνίζοντάς τιν. Αὐτὸ ἐμφαίνει ἡ ἐπιμελής καὶ διεξοδική του θεολογικὴ ἀνάλυση ἀπὸ τὸν κ. Τσίγκο, ὁ ὁποῖος δικαίως ἐκ τούτου χαρακτηρίζει τὴν διδασκαλία τοῦ ἡσυχαστοῦ ἀγίου ὡς τὸν κορμὸ τῆς Δογματικῆς τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας (σ. 108).

Στὸ Δ' κεφάλαιο (“*Χαρισματικὴ ζωὴ καὶ θεολογία*”, σ. 109-144) γίνεται ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὴν κατὰ χάριν μέθεξι καὶ ἔνωση μὲ τὸν Θεὸ τῶν μελῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας, ποῦ διδάσκει ὁ ἅγιος στὰ πλαίσια τῆς ποιμαντικῆς διακονίας καὶ χαρισματικῆς ζωῆς του. Ὁ συγγραφέας ἀναλῶει μὲ ἐνάργεια τὴ θεολογικὴ αὐτὴ θεώρηση γιὰ τὴν ἄμεση σχέση τοῦ Θεοῦ μὲ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν πνευματικὸ ἀγῶνα τοῦ τελευταίου νὰ ἐπιτύχει τὴν ἀληθινὴ θεογνωσία. Πρόκειται, ἄλλως, γιὰ τὴν ἐμπειρία τῆς “*κοινωνίας θεώσεως*”, ποῦ πραγματοποιεῖται μόνο στὰ πλαίσια τῆς ἐν Χριστῷ διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μυστηριακῆς ζωῆς καὶ λειτουργεῖ ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας.

Στὰ *Συμπεράσματα* (σ. 145-148) συνοψίζεται τὸ περιεχόμενο τῶν “*Προλεγομένων*”, τὸ ὁποῖο, ὅπως καὶ ἐκεῖνο συνόλου τῆς θεολογικῆς συγγραφῆς τοῦ Παλαμᾶ, χαρακτηρίζεται γενικῶς γιὰ τὸν ἐκκλησιοκεντρικὸ του χαρακτῆρα, ποῦ ἐκφράζει τὴν δογματικὴ συνείδηση τῆς ἐποχῆς του καὶ συνάδει μὲ τὴν πατερικὴ θεολογικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ μελέτη τοῦ κ. Βασιλείου Τσίγκου πλαισιώνεται μὲ σχετικὴ *Βιβλιογραφία*

καὶ *Εὑρετήριο κυρίων ὀνομάτων* καὶ εἶναι ἀπὸ πάσης πλευρᾶς ἐπιμελημένη. Ἡ ἐρευνητικὴ του προσπάθεια σ' αὐτὴ κρίνεται ἀξιόλογη καὶ ἐνδιαφέρουσα, διότι ἀναδεικνύει καὶ φωτίζει ἐτι περισσότερο βασικὰ σημεῖα τῆς περὶ γνώσεως τοῦ Θεοῦ παλαμικῆς διδασκαλίας· μίας διδασκαλίας ἡ ὁποία, σημειωτέον, ἀν καὶ θεωρεῖται ὅτι ἔχει ἐπαρκῶς μελετηθεῖ, ἐν τούτοις δὲν ἐξαντλεῖται, ἀφήνοντας περιθώρια γιὰ μία ἐπιπλέον ἀναγνώση (σ. 11), ὅπως ὀρθῶς ἐπισημαίνει ἐν προκειμένῳ ὁ συγγραφέας.

Ἐν κατακλείδι θεωρῶ ὅτι ἐκεῖνο ποῦ ἐξαίρει ἰδιαιτέρως τὴν ἔρευνά του στὴν παροῦσα μελέτη -ὅπως ἄλλωστε καὶ σὲ ἄλλες μελέτες του- εἶναι ἡ ἐπιτυχὴς προσπάθεια ἄρρηκτης σύνδεσης τῆς Δογματικῆς μὲ τὴ βιβλικὴ μαρτυρία καὶ τὴν πατερικὴ παράδοση, μὲ τὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας μας. Κατὰ τοῦτο δὲ συμβάλλει θετικὰ στὴν πρόοδο τῶν σπουδῶν στὴ Σύστηματικὴ Θεολογία.

Σταῦρος Ε. Καλαντζάκης,
Ὁμότιμος Καθηγητὴς
τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς
τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

MARIA BRUN, *Damaskinos Papandreou Erster Metropolit der Schweiz 1969-2003*, Δαμασκηνὸς Παπανδρέου Πρώτος Μητροπολίτης Ἑλβετίας 1969-2003, ὑπεύθυνη γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση Κωνσταντῖνα Πέππα, Athen - Ἀθήνα 2011, σσ. 766.

Σὲ ἓναν ὀγκῶδη καὶ καλαίσθητο τόμο ἡ Δρ. Maria Brun, ἐπὶ τρεῖς δεκαετίες ἐπιστημονικὴ συνεργάτις τοῦ Ὁρθοδόξου Κέντρου τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὸ Chambésy τῆς Ἑλβε-

τίας, αποτύπωσε την ἐκκλησιαστική πορεία και την θεολογική δράση τοῦ ἀπὸ Ἑλβετίας Μητροπολίτου Ἀνδριανουπόλεως Δαμασκνοῦ Παπανδρέου (1936-2011). Ἡ δομὴ τοῦ πονήματος τῆς Δρ. Brun περιλαμβάνει ἀρχικὰ τὸ γερμανικὸ πρωτότυπο κείμενο, ὅπου σκιαγραφεῖται συστηματικὰ καὶ μέσα ἀπὸ κειμενικὲς πηγὲς τὸ πολύπτυχο ἐκκλησιαστικὸ καὶ θεολογικὸ ἔργο τοῦ Μητροπολίτη Δαμασκνοῦ, ἀκολουθεῖ θεματικὰ τὸ πλούσιο φωτογραφικὸ ἀρχεῖο μὲ κατατοπιστικὲς λεξάντες καὶ χρονολογίες καί, τέλος, παρατίθεται σὲ μετάφραση τῆς Κωνσταντίνης Πέππα τὸ ἑλληνικὸ κείμενο. Καὶ στὰ δύο κείμενα προτάσσεται τὸ Πατριαρχικὸ Γράμμα χαιρετισμοῦ καὶ εὐλογίας τῆς ἔκδοσης ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου κ. Βαρθολομαίου. Πρόκειται γιὰ μία ἐργώδη προσπάθεια ἀνατομίας καὶ ἀποτύπωσης τοῦ πολυσχιδοῦς ἔργου καὶ τῆς πολυτάλαντης προσωπικότητος ἐνὸς μεγάλου ἐκκλησιαστικοῦ ἀνδρός.

Καὶ πράγματι, ὁ Δαμασκνὸς Παπανδρέου ὑπῆρξε ἐξέχουσα ἐκκλησιαστικὴ προσωπικότητα μὲ εὐρεῖς ὀρίζοντες καὶ ὄραματισμούς. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἐπελέγη ἤδη ἀπὸ τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη Ἀθηνᾶγορα ἀρχικὰ ὡς Ἡγούμενος τοῦ Ὁρθοδόξου μοναστικοῦ κέντρου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὸ Ταϊζέ τῆς Γαλλίας (1965-1969) καὶ κατόπιν ὡς Προϊστάμενος τοῦ νεοϊδρυθέντος Ὁρθοδόξου Κέντρου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὸ Chambésy τῆς Γενεύης (1969-2001). Τὸ ἔργο καὶ ἡ ἀποστολή, τὴν ὁποία τοῦ ἀνέθεσε τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, προσέλαβε ἐκ τῶν πραγμάτων πανορθόδοξη διάσταση, ἐνῶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ διακονία καὶ προσφορά

τοῦ συνέβαλε ἀποφασιστικὰ στὶς διορθόδοξες, διαχριστιανικὲς καὶ διαθρησκευτικὰς σχέσεις τοῦ καιροῦ μας.

Στὸ βιβλίο τῆς Δρ. Brun τὸ φωτογραφικὸ ὕλικὸ καταλαμβάνει περίπου 400 σελίδες καὶ συγκεντρώθηκε ὕστερα ἀπὸ ἔρευνα σὲ πολλὰ ἀρχεῖα ἀνὰ τὴν Εὐρώπη. Τὸ φωτογραφικὸ αὐτὸ ὕλικὸ δὲν διακοσμεῖ τὸ βιβλίο, ἀλλὰ κυριολεκτικὰ εἰκονογραφεῖ μὲ ἀπὸ τρόπο τὴν σταδιοδρομία καὶ ἐξιστορεῖ τὸ ἔργο τοῦ Μητροπολίτη Δαμασκνοῦ Παπανδρέου καί, ἐν τέλει, θησαυρίζει τὴν καίρια συμμετοχὴ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὶς διορθόδοξες καὶ διαχριστιανικὲς σχέσεις στὴν πιὸ γόνιμη περίοδο ἀκμῆς καὶ ἀκτινοβολίας τους.

Ἡ Δρ. Brun, τεκμηριώνοντας μὲ πλούσιο ὕλικὸ δὲν ἐπιχειρεῖ νὰ παρουσιάσει τὴν βιογραφία τοῦ Μητροπολίτη Δαμασκνοῦ Παπανδρέου, ἀλλὰ κυρίως νὰ καταγράψει τὰ σπουδαιότερα γεγονότα ποὺ συνδέονται μὲ τὴν σταδιοδρομία καὶ τὸ ἔργο του, τὰ ὁποῖα καὶ σφράγισαν τὴν πορεία τῶν διορθόδοξων καὶ διαχριστιανικῶν σχέσεων. Ὅπως ἐπισημαίνει ἡ Maria Brun, ἡ διγλωσσία τῆς ἔκδοσης συνάδει μὲ τὴν ἴδια τὴν καθολικότητα τοῦ χαρακτῆρα τοῦ Μητροπολίτη Δαμασκνοῦ, «ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν ἰκανότητα νὰ νιώθει ἄνετα καὶ οἰκεῖα χωρὶς διάκριση τόσο στὴν Ἀνατολὴ ὅσο καὶ στὴ Δύση.

Στὴν Εἰσαγωγή τοῦ ἔργου τῆς ἡ Δρ. Brun σκιαγραφεῖ τὸ πνευματικὸ πλαίσιο καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐποχῆς μέσα στὴν ὁποία ἀνδρώθηκε καὶ ἔδρασε ὁ Μητροπολίτης Δαμασκνὸς Παπανδρέου. Ἀκολουθῶς, ἀνατέμνει τὴν δημιουργικὴ πορεία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἀνδρός, τὶς σπουδὲς του στὴ Χάλκη καὶ στὴ Γερ-

μανία. Κατά τις μεταπτυχιακές σπουδές του στη Βόννη και στο Μάρμπουργκ σπούδασε Ἐκκλησιαστική Ἱστορία, Συγκριτική Θρησκειολογία καὶ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας. Ἐκεῖ συνδέθηκε φιλικὰ μὲ ἐκκλησιαστικὲς προσωπικότητες τῆς χριστιανικῆς Δύσης. Κατόπιν γίνεται μνεία τῆς διδακτορικῆς του διατριβῆς στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν μὲ θέμα «Ἴδρυσις καὶ ὀργάνωσις τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας μέχρι τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου», ἡ ὁποία ἔμελλε νὰ καταστῆ ἐπίκαιρη λόγῳ τοῦ ἀρξάμενου θεολογικοῦ διαλόγου μὲ τὶς Προχαλκηδόνιες Ἐκκλησίες. Ἀκολουθεῖ ὁ διορισμὸς του ὡς προϊσταμένου στὸ Ὁρθόδοξο Κέντρο καὶ στὴ Γραμματεία ἐπὶ τῆς Προπαρασκευῆς τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλης Συνόδου τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Κατόπιν ἐκλέγεται Μητροπολίτης Τραπεζοπόλεως (1970) καὶ καθηγητῆς τῆς Πατρολογίας στὴν Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Λουκέρνης (1974). Μὲ τὴν κτιριακὴ ἀποπεράτωσή του τὸ Ὁρθόδοξο Κέντρο (1975) ἀναδεικνύεται σὲ κῶρο διορθόδοξων καὶ διαχριστιανικῶν συναντήσεων. Ἀκολουθεῖ ἡ ἀνάδειξή του σὲ πρῶτο Μητροπολίτη Ἑλβετίας (1982), θεσμοθετοῦνται τὰ ἐτήσια θεολογικὰ σεμινάρια (1980-1996) καὶ ἡ ἴδρυση τοῦ Ἰνστιτούτου Μεταπτυχιακῶν Σπουδῶν Ὁρθοδόξου Θεολογίας (1997). Ἐν τῷ μεταξύ, ὁ Μητροπολίτης Δαμασκηνὸς ἔχει ἤδη ξεκινήσει μίαν σειρὰ ἀπὸ διαθρησκευτικῆς πρωτοβουλιῆς καὶ μὲ τὴν ἐνεργὸν συμμετοχὴ του γίνεται πρῶτη ὁ ἀκαδημαϊκὸς διάλογος μὲ τὸ Ἰσλάμ καὶ τὸν Ἰουδαϊσμό.

Ἀκολουθῶν, ἡ Δρ. Βrun παρουσιάζει τὸ ἔργο ποὺ ἐπιτέλεσε ὁ Δαμασκηνὸς Παπανδρέου στὸ Ὁρθόδοξο Κέντρο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τὸ ὁποῖο

στεγάσθηκε στὸ παλαιὸ κτίσμα ἥδη ἀπὸ τὴν ἴδρυσή του καὶ διευρύνθηκε μὲ τὴν ἀνέγερση ἑνὸς νέου λειτουργικοῦ σύγχρονου κτιριακοῦ συγκροτήματος καὶ ἑνὸς νέου ναοῦ ἀφιερωμένου στὸν Ἀπόστολο τῶν Ἑθνῶν Παῦλο. Ἡ ἐνδιαφέρουσα ἀρχιτεκτονικὴ καὶ εἰκονογράφηση τοῦ ναοῦ αὐτοῦ δείχνει τὴν ἐτοιμότητα τῆς σύγχρονης Ὁρθοδοξίας νὰ συναντήσῃ τὴν χριστιανικὴ Δύση καὶ νὰ διαλεχθεῖ γόνιμα μαζί της. Τὸ Ὁρθόδοξο Κέντρο στὸ Chambésy ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ Μητροπολίτη Τραπεζοπόλεως Δαμασκηνοῦ κατέστη σύντομα ἕνας τόπος συνάντησης γιὰ ὅλους τοὺς Ὁρθόδοξους, τόπος ὅπου ὑπηρετεῖται ἡ ἐνότητα τῶν κατὰ τόπους Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ καὶ τόπος ὅπου συναντῶνται καὶ διαλέγονται ἡ Ἀνατολὴ μὲ τὴν Δύση. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1968 φιλοξενεῖ τὶς πανορθόδοξες συναντήσεις, τὶς οἰκουμενικὲς συναντήσεις, τοὺς διμερεῖς διαλόγους, τὰ διεθνῆ θεολογικὰ σεμινάρια καὶ ἄλλες ἀκαδημαϊκὲς συναντήσεις. Παράλληλα, τὸ Ὁρθόδοξο Κέντρο προχώρησε στὴν ἔκδοση ἐνημερωτικοῦ Δελτίου («Ἐπίσκεψις») καὶ διαφόρων ἐκδόσεων, ὅπως ἡ σειρὰ «Συνοδικὰ» καὶ οἱ «Θεολογικὲς Μελέτες τοῦ Σαμπεζύ», ἀλλὰ καὶ στὴν ὀργάνωση καὶ λειτουργία μίας πλούσιας θεολογικῆς Βιβλιοθήκης. Πέρα ἀπὸ τὶς θεσμικὲς δράσεις τοῦ διαλόγου καὶ τῶν διορθόδοξων καὶ διαχριστιανικῶν ἐπαφῶν, τὸ Ὁρθόδοξο Κέντρο ἀποτελεῖ κυρίως Κέντρο τῆς Ὁρθόδοξης Λατρείας, τῆς ζωῆς, τῆς ἐνότητας καὶ τῆς μαρτυρίας ὄλων τῶν Ὁρθοδόξων ἀνεξαρτήτως ἐθνικότητας καὶ γλώσσας, ἐνσαρκώνοντας τὸ οἰκουμενικὸ πνεῦμα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Τὸ Ὁρθόδοξο Κέντρο ἐπισκέφθη-

καν Προκαθήμενοι Ἐκκλησιῶν, πλῆθος ἐκκλησιαστικῶν καὶ θεολογικῶν προσωπικοτήτων ἀπὸ ὅλο τὸν κόσμον καὶ κυρίως νέοι θεολόγοι ποὺ ἐνθαρρύνθηκαν καὶ ὑποστηρίχθηκαν στὶς μεταπτυχιακὲς σπουδὲς τους στὴν Εὐρώπη.

Μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ Προϊσταμένου τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῆς Προπαρασκευῆς τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλης Συνόδου, ὁ Μητροπολίτης Δαμασκηνὸς ἐπιμελήθηκε τὴν ἀφογὴ διοργάνωση ὄλων τῶν διορθόδοξων Προπαρασκευαστικῶν Ἐπιτροπῶν (1971, 1986, 1990, 1993, 1999) καὶ τῶν Προσυνοδικῶν Πανορθόδοξων Διασκέψεων (1976, 1982, 1986). Λαμβάνοντας πρωτοβουλίες γιὰ τὴν ὁργάνωση εἰδικῶν συνεδρίων καὶ συγκρότησης εἰδικῶν ἐπιτροπῶν γιὰ τὴν πληρέστερη προετοιμασία τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων, ἐπισκεπτόμενος καὶ ἐνημερώνοντας τις κατὰ τόπους Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες, ὁ Μητροπολίτης Δαμασκηνὸς ἐπέτελεσε ἀκούραστα καὶ χαρισματικά τὸ ἔργο καὶ τὴν ἀποστολὴν ποὺ τοῦ ἐμπιστεύθηκε τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Σὲ ἀναγνώριση τῆς διορθόδοξης αὐτῆς διακονίας τιμήθηκε ἀπὸ ὄλες σχεδὸν τὶς Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες.

Μία ἄλλη πτυχὴ τῆς διακονίας του ὑπῆρξε ἡ ὁργάνωση καὶ ἡ διαποίμανση τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ἐλβετίας, τῆς ὁποίας μὲ πατριαρχικὸ τὸμο κατεστάθη πρῶτος Μητροπολίτης τὸ 1982. Πέρα ἀπὸ τὴν ἀπόκτηση ἰδιαίτερου κτιρίου γιὰ τὴν ἔδρα καὶ τὶς διοικητικὲς ὑπηρεσίες τῆς Μητροπόλεως, ὁ Μητροπολίτης Δαμασκηνὸς προχώρησε στὴν ἴδρυση νέων ἐνοριῶν, στὴν ἀνάγεση νέων ναῶν, στὴν ὁργάνωση ζωτικῶν ποιμαντικῶν δομῶν, στὴν στελέχωση τῶν ἐνοριῶν μὲ νέους κληρικούς, στὴν ποιμαντικὴ, ἐκδο-

τικὴ, κοινωνικὴ καὶ φιλανθρωπικὴ δράση. Πάνω ἀπὸ ὅλα ὁ Μητροπολίτης Δαμασκηνὸς οἰκοδόμησε τὴν ἐνότητα τοῦ ὀρθοδόξου ποιμνίου του.

Ἐνας ἄλλος τομέας διακονίας καὶ μαρτυρίας ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ του στὴν προώθηση τῆς διαθρησκειακῆς συνεννόησης καὶ συνεργασίας, τὴν ὁποία εἶχε διακηρύξει τὸ 1976 ἡ Α΄ Προσυνοδικὴ Πανορθόδοξη - Διάσκεψη στὸ Chambésy. Ὑπηρετώντας τὴν διακήρυξη τῆς Γ΄ Προσυνοδικῆς Πανορθόδοξης Διάσκεψης, ἡ ὁποία ἔκανε λόγο γιὰ τὴν «Συμβολὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῆς εἰρήνης, τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἀδελφοσύνης καὶ τῆς ἀγάπης μεταξὺ τῶν λαῶν καὶ εἰς ἄρσιν τῶν φυλετικῶν καὶ ἄλλων διακρίσεων», ὁ Μητροπολίτης Δαμασκηνὸς πρωτοπόρησε διοργανώνοντας ἤδη ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ '70 καὶ τοῦ '80 διμερεῖς Διαθρησκειακοὺς ἀκαδημαϊκοὺς Διαλόγους μεταξὺ τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τῶν ἄλλων δύο μονοθεϊτικῶν θρησκειῶν, τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ Ἰσλάμ. Πέρα ἀπὸ τὶς πολλὰς συνδιασκέψεις καὶ τὰ συνέδρια, ὁ Μητροπολίτης Δαμασκηνὸς γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ προχώρησε τὸ 1999 στὴν δημιουργία τοῦ «Ἰδρύματος Διαθρησκειακῶν καὶ Διαπολιτισμικῶν Ἐρευνῶν καὶ Διαλόγων» μὲ ἔδρα τὴν Γενεύη. Ἡ Δρ. Brun παρουσιάζει τεκμηριωμένα καὶ ἐκτεταμένα τὴν συμβολὴν του καὶ σὲ αὐτὸν τὸν τομέα. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ εὐστοχεῖς προτάσεις τοῦ Μητροπολίτη Δαμασκηνοῦ γιὰ τὴν στενότερη συνεργασία τῆς Θρησκείας μὲ τὴν Παιδεία, «ὥστε νὰ μὴν διαιωνίζονται ἱστορικὲς προλήψεις καὶ ἀρνητικὲς φορτίσεις καὶ νὰ μὴν ὑποθάληται τὰς θέσεις θρησκευτικῆς μισαλλοδοξίας».

Τὸ 1997, ὕστερα ἀπὸ ἀκάματες προσπάθειες ὁ Μητροπολίτης Δαμασκηνὸς πραγματοποιεῖ ἕνα παλαιὸ ὄραμα του, τὸ ὁποῖο εἶχε προβλεφθεῖ στὰ ἰδρυτικὰ Πατριαρχικά καὶ Συνοδικὰ Σιγίλλια τοῦ Ὁρθοδόξου Κέντρου. Πρόκειται γιὰ τὴν ἴδρυση καὶ λειτουργία τοῦ Ἰνστιτούτου Μεταπτυχιακῶν Σπουδῶν Ὁρθοδόξου Θεολογίας μὲ τὴν ἐπίσημη συνεργασία τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν τοῦ Φριβούργου (Ρωμαιοκαθολική) καὶ τῆς Γενεύης (Προτεστάντική). Καταβάλλοντας ἀοκνες προσπάθειες γιὰ τὴν ὑλοποίηση καὶ λειτουργικὴ κατοχύρωση τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ὁράματος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ὁ Μητροπολίτης Δαμασκηνὸς πέτυχε καὶ τὴν θεσμοθέτηση τοῦ Ἰνστιτούτου ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Πολιτεία. Ἀνακεφαλαιώνοντας τὰ ἐτήσια μεταπτυχιακὰ Θεολογικὰ Σεμινάρια, τὸ Ἰνστιτούτο Ὁρθοδόξου Θεολογίας, μὲ τὴν εὐρύτερη διαπανεπιστημιακὴ στήριξη ἀπὸ τὴν Ἑλβετία καὶ μὲ καθηγητὲς ἀπὸ τὰ πανεπιστήμια τῆς Ἑλλάδας, ἀποτελεῖ πλέον ἕναν σημαντικὸ φορέα ὑψηλοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἐπιπέδου γιὰ τὸν συνεχῆ καὶ ἐποικοδομητικὸ θεολογικὸ διάλογο γιὰ τὴν ἀλληλογνωριμία καὶ τὴν ἐνότητα τῶν Χριστιανῶν. Παράλληλα, τὸ Ὁρθόδοξο Κέντρο, τὸ ὁποῖο φιλοξενεῖ στὶς ἐγκαταστάσεις του τὸ Ἰνστιτούτο, προσφέρει τὴ δυνατότητα σὲ φοιτητὲς ἀπὸ ὅλες τὶς Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίας νὰ πραγματοποιήσουν τὶς μεταπτυχιακὰς σπουδὰς, ἐπ' ἀγαθῶ τῆς διακονίας τῆς πανορθόδοξης ἐνότητας.

Στὸ τελευταῖο τμήμα τοῦ πονήματός της ἡ Δρ. Brun ἀσχολεῖται ἐπισταμένα μὲ τὴν θεολογικὴ συμβολὴ τοῦ Μητροπολίτη Ἑλβετίας Δαμασκηνοῦ. Καθὼς εὐστοχα ἐπισημαίνει, τὸ σταθερὸ κριτήριον,

ἡ θεματολογία καὶ οἱ ἄξονες τῆς συγγραφικῆς δραστηριότητος τοῦ Μητροπολίτη Δαμασκηνοῦ ἐντοπίζονται κυρίως στὴν θεολογικὴ προβολὴ καὶ μαρτυρία τῆς Ὁρθοδοξίας στὸν χριστιανικὸ κόσμον τῆς Δύσεως. Μία συνοπτικὴ εἰκόνα τῆς θεολογικῆς συγγραφῆς του ἀποτυπώνεται στοὺς ἑξῆς πέντε τόμους, οἱ ὁποῖοι περιέχουν ἐπιλεγμένα ἄρθρα καὶ μελέτηματα:

1. *Orthodoxie und Ökumene. Gesammelte Aufsätze von Damaskinos Papan-dreou*, ἔκδοση Wilhelm Schneemelcher, Stuttgart 1986. Ὁ τόμος αὐτὸς ἐκδόθηκε μὲ ἀφορμὴ τὰ 50ὰ γενέθλια τοῦ Μητροπολίτη Δαμασκηνοῦ καὶ περιέχει ἐκκλησιολογικὰ ἄρθρα στὴ γερμανικὴ, γαλλικὴ, ἀγγλικὴ καὶ ἰταλικὴ γλῶσσα.

2. *Θεολογικοὶ Διάλογοι. Μία ὀρθόδοξος προοπτικὴ*, Θεσσαλονίκη 1986. Πρόκειται γιὰ μελέτη ποὺ ἀναφέρεται πολυπρισματικὰ στοὺς διμερεῖς Θεολογικοὺς Διαλόγους τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ στὸ δεύτερο μέρος τῆς παρατίθενται τὰ παραχθέντα κείμενα τῶν διμερῶν Θεολογικῶν Διαλόγων.

3. *Ὁρθοδοξία καὶ Κόσμος*, Κατερίνη 1993. Ὁ τόμος περιέχει μελέτες γιὰ τὴν σχέση Ὁρθοδοξίας καὶ Ἐνωμένους Εὐρώπης, γιὰ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ὡς συνοδικὴ ἐμπειρία καὶ μαρτυρία καί, τέλος, γιὰ τὴν σχέση Ὁρθοδοξίας καὶ Οἰκουμενικῶν Διαλόγων.

4. *Eucharisteria*, ἔκδοση Maria Brun καὶ Wilhelm Schneemelcher, Athen 1996. Ὁ τόμος αὐτὸς ἐκδόθηκε μὲ ἀφορμὴ τὰ 60ὰ γενέθλια τοῦ Μητροπολίτη Δαμασκηνοῦ

5. *Λόγος Διαλόγου. Ἡ Ὁρθοδοξία ἐνώπιον τῆς τρίτης χιλιετίας*, Ἀθήνα 1997 - *Dialog als Leitmotiv*, Chambésy 2000. Ὁ τόμος αὐτὸς περιέχει κείμενα

συνεδρίων καὶ διαλέξεων γύρω ἀπὸ τὴν Ὁρθοδοξία, τὴν Παράδοση, τοὺς Θεολογικοὺς Διαλόγους, τὸ πρόβλημα τοῦ Φονταμενταλισμοῦ, τοὺς Διαθρησκειακοὺς Διαλόγους, καθὼς καὶ ποικίλα δημοσιεύματα τοῦ Μητροπολίτη Δαμασκηνοῦ πὸν σχολιάζουν ἐπίσημα κείμενα τοῦ Βατικανοῦ καὶ σημαντικὰ γεγονότα τῆς ἱστορικῆς πορείας τῆς Ἐκκλησίας.

Ὡς ἀναγνώριση τοῦ θεολογικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ ἔργου του ὁ Μητροπολίτης Δαμασκηνὸς τιμήθηκε σὲ πανορθόδοξο καὶ σὲ διαχριστιανικὸ ἐπίπεδο μὲ τὴν ἐκλογή του ὡς ἀντεπισημειωμένος Μέ-

λους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (1992) καὶ λαμβάνοντας τὸν τίτλο τοῦ Ἐπιτίμου Διδάκτορος ἀπὸ μία πλειάδα πανεπιστημιακῶν ἰδρυμάτων (Βουκουρέστι, Βελιγράδι, Ἀθήνα, Θεσσαλονίκη, Μόσχα, Μίνσκ, Ἰωάννινα, Σόφια, Ἰάσιο, Βόννη, Βέρνη, Μανίλα, Γενεύη). Τὰ βιβλία του μεταφράστηκαν σὲ διάφορες γλώσσες καὶ ἔλαβε ἐπίσης τρεῖς τιμητικοὺς τίτλους (1986, 1996, 2007). Λίγους μῆνες πρὶν τὴν κοίμησή του, τὸ καλοκαίρι τοῦ 2011, ἔλαβε ἀνὰ χεῖρας καὶ τὸ παρὸν πόνημα.

Σταῦρος Γιαγκάζογλου

Ἀναλόγιον

- ΑΓΘΑΑΓΓΕΛΟΥ (ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΦΑΝΑΡΙΟΥ), *Ἀγωνία στό ὄρος τοῦ κόσμου. Κείμενα ἐκκλησιαστικῆς αὐτοσυνειδησίας*, ἐκδ. Π. Κυριακίδη, Ἀθήνα 2010.
- ΑΓΓΙΟΥ ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΕΝΤΑΠΟΛΕΩΣ, *Λόγοι τρεῖς: Περί ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, περί θείας ἀγάπης, περί θείου ἔρωτος=Three homilies: On the love of God, On Divine Love, On Divine Eros*, μτφρ. στήν ἀγγλική πρ. Ἡλία Γ. Διακουμάκου καί Caroline Markopoulos, ἐκδ. Παρησία, Ἀθήνα 2011.
- ΑΓΟΡΙΤΣΑ ΔΕΣΠΟΙΝΑΣ, *Ἡ ἕβδομη Οἰκουμενική Σύνοδος. Εἰκόνα καί θαῦμα*, ἐκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2011.
- ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ, *Ἀγνείας πείρα*, ἐκδ. Μορφωτικό Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 2012.
- ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ, *Μία ἀγάπη, δύο κόσμοι*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2011.
- ΑΕΡΑΚΗ ΔΑΝΙΗΛ ΑΡΧΙΜ., *Χρυσοστομικό Λεξικό*, τόμ. Γ' (Κ-Μ), Ἀθήνα 2011.
- ΑΘΩΣ: *Ὁμορφιά καί χάρις*, φωτογράφιση Μοναχός Γαβριήλ Φιλοθεΐτης, μτφρ. Γαβριήλ Νικολάου Πεντζίκης, ἐκδ. Ἐφεσσος, Ἀθήνα 2011.
- ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΥ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗ, *Νηπτική ζωή καί ἀσκητικοί κανόνες: Ἐρμηνεία στους Ὅσιους Πατέρες Ἀντώνιο, Αὐγουστῖνο καί Μακάριο*, ἐκδ. Ἰνδικτος, Ἀθήνα 2011.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΤΙΡΑΝΩΝ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΑΛΒΑΝΙΑΣ, *Στήν Ἀλβανία Σταυρός καί Ἀνάσταση*, ἐκδ. Ἐκδοτικός Οἶκος Α.Α. Λιβάνη, Ἀθήνα 2011.
- ANDREOPOULOS A., CASIDY A. & HARRISON D. (eds.), *Meditations of the Heart: The Psalms in Early Christian Thought and Practice: Essays in Honour of Andrew Louth*, Brepols Publishers, Turnhout, 2011.
- ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ, *Διαπολιτισμικότητα καί θρησκεία στήν Εὐρώπη. Μετά τήν ἐπικύρωση τῆς συνθήκης τῆς Λισαβόνας*, ἐκδ. Ἰνδικτος, Ἀθήνα 2011.
- ΑΡΝΟΒΙΟΥ ΕΚ ΣΙΚΚΗΣ, *Adversus nationes-Κατά Ἐθνικῶν: Βιβλίον Β'*, ἐπιμ. Φώτιος Ἰωαννίδης, Νικόλαος Ζαρωτιάδης, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2011.
- AUDI ROBERT (ἐπιμ.), *Τό φιλοσοφικό λεξικό τοῦ Cambridge*, μτφρ. Στέλιου Βιοβιδάκη, Γιώργου Ξηροπαϊδή, ἐκδ. Κέδρος, Ἀθήνα 2011.
- ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΟΥ ΚΡΗΤΟΣ, Γέροντας Ἀλύπιος: *Ἀπαντήσεις σέ προβληματισμούς*, ἐκδ. Ἐπτάλοφος, Ἀθήνα 2011.
- ΒΛΑΣΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ, *Σπήλαια καί ἀγιάσματα Ἁγίου Ὁρους Ἄθω*, ἐκδ. Ἄθως, Ἀθήνα 2011

- ΓΑΝΩΤΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Οι δύο κανόνες της Χριστού γεννήσεως*, έκδ. Παρησία, Αθήνα, 2011.
- ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΣΑΣΙΜΩΝ - ΕΥΔΟΚΙΜΟΥ ΚΑΡΑΚΟΥΛΑΚΗ ΑΡΧΙΜ., *Πατριαρχικός λόγος και πολιτική, Patriarchal Addresses to Political World, 1991-2011*, Αθήνα 2011.
- ΓΙΑΝΝΕΛΟΥ ΚΕΧΑΡΙΤΩΜΕΝΗΣ ΜΟΝΑΧΗΣ, *Τί είδαν τὰ μάτια τοῦ παιδιοῦ*, έκδ. Ἀκρίτας, Αθήνα 2011.
- ΥΑΛΟΜ IRVIN, *Τὸ πρόβλημα Σπινόζα*, μτφρ. Εὐαγγελίας Ἀνδριτσάνου, έκδ. Ἄγρα, Αθήνα, 2011.
- YANNARAS CHRISTOS, *Relational Ontology*, transl. Norman Russell, Holy Cross Orthodox Press, Brookline, Massachusetts, 2011.
- ΓΙΟΚΑΡΙΝΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ν., *Τὸ ἔμφυλο καὶ ἄφυλο τοῦ σαρκωθέντος Χριστοῦ*, έκδ. Ἄρμός, Αθήνα 2011.
- ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΔΗ ΜΟΣΧΟΥ, *Τὸ βιβλικὸ κείμενο στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου. Ἡ περίπτωση τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς*, έκδ. Μέθεξις, Θεσσαλονίκη 2008.
- GOLDMAN EMMA, *Ἡ φιλοσοφία τῆς ἀθείας καὶ ἡ ἀποτυχία τοῦ Χριστιανισμοῦ*, μτφρ. Κώστας Δεσποινιάδης, έκδ. Πανοπτικόν, Θεσσαλονίκη 2011.
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ, *Τὸ μυστήριον τοῦ γάμου: Κοινωνία ἀγάπης*, έκδ. Ἱερὸν Κουτλουμουσιανὸν Κελλίον Ἁγίου Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, Ἁγίου Ὄρους 2011.
- ΔΙ ΕΥΧΩΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΣΟΥ ΚΥΡΙΕ... Ἀγιολόγιον-Ἡμερολόγιον 2012, έκδ. Μορφή-Ἐκδοθήτω, Αθήνα 2012.
- EAGLETON TERRY, *Λογική, πίστη, ἐπανάσταση. Στοχασμὸς γύρω ἀπὸ τὴν περὶ Θεοῦ διαμάχη*, μτφρ. Πέτρος Γεωργίου, έκδ. Πατάκη, Αθήνα 2011.
- ΕΦΤΗΥΜΙΑΔΙΣ STEFANOS (ed.), *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography: Volume I: Periods and Places*, Ashgate Publishing, 2011.
- ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ἱστορίας Καθολικῆς Ἐκκλησίας στὴν Ἑλλάδα 17^{ος} αἰ-2010, ἐπιμ. Ἰωάννης Ἀσημάκης, έκδ. Ἀποστολικὸ Βικαριάτο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2011.
- ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ θεμάτων καθολικῆς θεολογίας 1550-2010, ἐπιμ. Ἰωάννης Ἀσημάκης, έκδ. Ἀποστολικὸ Βικαριάτο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2011.
- ΕΛΜΑΖΗ ΣΤΕΦΑΝΟΥ, *Σοφές ἱστορίες τῶν Πατέρων τῆς ἐρήμου*, έκδ. Ἀρχέτυπον, Θεσσαλονίκη 2011.
- ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ (Πρωτοπρεσβυτέρου), *Ἡ θέση τοῦ θεολόγου καὶ τοῦ θεολογικοῦ μαθήματος στὴν ἐκπαίδευση: Μελέτη θεολογική, νομοκανονική, ποιμαντική*, Αθήνα 2011.
- ΖΑΧΑΡΟΥ ΖΑΧΑΡΙΑ (Ἀρχιμανδρίτη), *Ὁ κρυπτός τῆς καρδίας ἄνθρωπος*, έκδ. Ἱερά Σταυροπηγιακὴ Μονὴ Τιμίου Προδρόμου Ἑσσεξ Ἀγγλίας, Ἑσσεξ 2011.
- ZOJA LUIGI, *Ὁ θάνατος τοῦ πλησίον*, μτφρ. Μελέτης Μελετιάδης, έκδ. Ἴταμος, Αθήνα 2011.

- ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ (ΟΡΛΟΦΕΚΙ), *Γερομόναχος Ἀνδρόνικος, Ἀρχιεπίσκοπος Πέριμ* (1870-1918), ἐκδ. Ἰ. Μ. Παρακλήτου, Ἀθήνα 2011.
- Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ *στή Βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονική*, Πρακτικά 4^{ου} Σεμιναρίου, ἐπιμ. Ε. Χατζητρῶφωτος, ἐκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2011.
- ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ, *Λειμωνάριον Ἱερᾶς Μονῆς Παντοκράτορος*, ἐκδ. Ἱερὰ Μονὴ Παντοκράτορος, Ἅγιον Ὅρος 2011.
- ΙΩΑΝΝΙΔΗ ΝΙΚΟΛΑΟΥ (Ἀρχιμ.), *Μελετήματα πατερικῆς καὶ ἀντιρρητικῆς θεολογίας Θ' αἰ. καὶ ἐξῆς*, ἐκδ. Ἔννοια, Ἀθήνα, 2011.
- ΙΩΗΝ CLIMACUS, Saint 6th cent, *Leiter : Gottlichen Aufstiegs und geistiger Vernollkonnung*, μτφρ. Monch Georgios, ἐκδ. Ἰ. Μ. Παντοκράτορος, Ἅγιον Ὅρος 2011.
- ΚΑΜΙΝΙΑΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ, ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ, *Χρονικά τῶν ἀλώσεων τῆς Θεσσαλονίκης*, ἐκδ. Ἄγρα, Ἀθήνα 2010.
- ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ ΠΑΝΑΓΩΤΗ, *Ὁ χριστιανισμὸς καὶ ἡ ἐποχὴ μας*, ἐκδ. Ἐστίας, Ἀθήνα 2011.
- ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑ: *Cappadokia-A Motionless Dance: Ἀκίνητος χορὸς*, φωτογράφιση Θανάσης Μπαξόπουλος, ἐκδ. Γάτα, Σύρος 2012.
- ΚΑΠΙΣΙΝΕΚΙ ΡΙΣΑΡΝΤ, *Ὁ Ἄλλος*, μτφρ. Ἰωαννίδου Ἀλεξάνδρας Δ., ἐκδ. Μεταίχμιο, Ἀθήνα, 2011.
- ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ Ὁσίου Γέροντος Πορφυρίου*, ἐκδ. Ἡ Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος, Μήλεσι Ἀττικῆς 2011.
- ΚΑΡΑΚΟΥΛΑΚΗ ΕΥΔΟΚΙΜΟΥ (ἀρχιμ.), *Ἡ ἱερὰ ἐπιστοασία τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἄθω*, ἐκδ. Ἐπτάλοφος, Ἀθήνα 2011.
- ΚΑΡΠΑΘΙΟΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ (πρεσβ.), *Ἱστορία τοῦ Ζυγοτοῦ καὶ ἐξωσωματικὴ γονιμοποίηση. Συμβολὴ στὴν Ἠθικὴ θεολογία*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 2011.
- ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗ ΚΟΡΝΗΛΙΟΥ, *Ἡ ἑλληνικὴ ἰδιαιτερότητα, τόμος Γ'. Θουκυδίδης, ἡ ἰσχὺς καὶ τὸ δίκαιο*, ἐκδ. Κριτικὴ, Ἀθήνα 2011.
- KELLEY JAMES, *A Realism of Glory: Lectures on Christology of Protopresbyter John Romanides*, Orthodox Research Institute, Rollinsford, New Hampshire, 2009.
- ΚΡΑΣΑΝΑΚΗ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ἡ Ἐξομολόγησις: Ἡ χριστιανικὴ ψυχοθεραπεία*, ἐκδ. Παρουσία, Ἀθήνα 2011.
- ΚΟΝΔΥΛΗ-ΜΠΑΣΟΥΚΟΥ ΕΛΕΝΗΣ, *Ἀραβικὸς πολιτισμὸς*, ἐκδ. Συμμετρία, Ἀθήνα, 2011.
- ΚΟΝΙΔΑΡΗ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος: Ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, μέχρι σήμερον, τ. Α' - Β'*, ἐκδ. Γρηγόρης, Ἀθήνα, 2011.
- ΚΟΝΙΔΑΡΗ ΙΩΑΝΝΟΥ, *Ἀνδρέας Λασκαράτος: Ἡ δίκη του γιὰ ἐξύβριση τῆς θρησκείας (1868) καὶ ἡ ἄρση τοῦ ἀφορισμοῦ του (1900): Μὲ βάση ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, ἐκδ. Γρηγόρης, Ἀθήνα, 2011.
- ΚΟΥΦΟΓΙΑΝΝΗ-ΚΑΡΚΑΝΙΑ ΠΑΝΩΡΑΙΑΣ, *Γάμος καὶ οἰκογένεια στὸ σύγχρονο κοινωνικὸ*

- καί ἐπιστημονικό τοπίο, ἐκδ. Γρηγόρης, Ἀθήνα, 2011.
- ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΜΟΣΧΑΣ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΡΩΣΙΑΣ, *Ἐλευθερία καί εὐθύνη: Τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καί ἡ ἀξία τοῦ προσώπου*, μτφρ. Ἀγγελική Πελωριάδου, ἐκδ. Ἐν Πλῶ, Ἀθήνα 2011.
- ΜΑΛΕΒΙΤΣΗ ΧΡΗΣΤΟΥ, *Δυτικά τῆς Ἐδέμ. Δοκίμια τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2011.
- ΜΑΝΤΖΑΝΑΡΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Στή χώρα τοῦ ὑπάρχειν*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2011.
- ΜΑΞΙΜΟΥ ΙΒΗΡΙΤΟΥ (ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ), *Τὰ Ἀγιορειτικά Μνημεῖα τῆς Φύσεως*, ἐκδ. Ἐνωμένη Ρωμηοσύνη, Ἅγιον Ὄρος 2011.
- MARION JEAN-LUC, *Ἐπιπροσθέτως: Φαινομενολογία καί Θεολογία, εἰσαγωγή-μετάφραση Γιώργου Γρηγορίου*, ἐκδ. Πόλις, Ἀθήνα, 2011.
- ΜΑΣΣΑΒΕΤΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, *Κωνσταντινούπολη. Ἡ πόλη τῶν ἀπόντων*, ἐκδ. Πατάκη, Ἀθήνα 2011.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, (πρωτοπρ.), *Ὁ Ρωμηός καί τό θαῦμα. Κείμενα νεοελληνικῆς αὐτοσυνειδησίας*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2011.
- MCGUCKIN JOHN ANTONY, *The Orthodox Church: An Introduction to its History, Doctrine, and Spiritual Culture*, Wiley-Blackwell, 2011.
- ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ: *Ἀπό τοὺς μεσαιωνικοὺς στοὺς νεώτερους χρόνους*, ἐπιμ. Ἡλίας Κολοβός, ἐκδ. Πανεπιστημιακὸς Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 2011.
- ΜΟΥΡΖΑ ΜΑΡΙΑΣ, Ἀντίδωρο, ἐκδ. Ἄθως, Ἀθήνα 2011.
- ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ, *Μελετήματα περὶ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος*, Ἀθήνα 2011.
- ΜΠΑΡΛΑ ΓΙΩΡΓΟΥ, *Φύλακας τοῦ ἀδελφοῦ μου, Κείμενα γιὰ τὴν ἀγάπη καί τὴν πίστη σήμερα*, ἐκδ. Ἀρχονταρῖκι, Ἀθήνα 2011.
- ΜΠΙΤΣΑΚΗ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Ὁ Κατηχητικός Λόγος τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης. Ψυχοπαιδαγωγικὴ προσέγγιση*, ἐκδ. Ἐν πλῶ, Ἀθήνα 2011.
- BORDEIANU RADU, *Dimitru Staniloae, An Eccumenical Ecclesiology*, T&T Clark, Edinburg 2011.
- NICOLAIDIS EFTHYMIOS, *Science and Eastern Orthodoxy: From the Greek Fathers to the Age of Globalization*, transl. Susan Emanuel, The Johns Hopkins University Press, 2011.
- ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΤΟΥ ΑΠΟΡΕΙΤΟΥ, *Συναξαριστής: Ἰανουάριος-Φεβρουάριος*, ἐκδ. Συνοδία Σπυριδωνος Ἱερομονάχου-Νέα Σκήτη Ἁγίου Ὄρους, Ἀθήνα 2011.
- ΝΙΚΟΛΑΙ VELIMIROVIC SVETI, *Ὁμιλίαι Δ: Κυριακοδρόμιο: Ἀπὸ τὴν Κυριακὴ τῶν Ἁγίων Πάντων ὡς τὴν ἑνδέκατη Κυριακὴ μετὰ τὴν Πεντηκοστή*, μτφρ. Πέτρος Μπότσης, ἐκδ. Μπότσης Πέτρος, Ἀθήνα 2011.
- ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Μετουσία Θεοῦ. Φιλοσοφικὲς καί θεολογικὲς μελέτες*, ἐκδ. Κέντρου Πατερικῶν Ἐκδόσεων, Ἀθήνα 2011.

- ΝΙΚΟΛΟΥΔΗ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Ἡ Πελοπόννησος στὸν ὕστερο Μεσαίωνα: Πήξεις καὶ συνέχειες μὲ τὸ Βυζάντιο καὶ τὴ Δύση*, ἐκδ. Σταμούλη Ἀντ., Θεσσαλονίκη 2012.
- NORWICH JOHN JULIUS, *Mare Nostrum: Μία ἱστορία τῆς Μεσογείου*, μτφρ. Κατερίνας Χαλμούκου, ἐκδ. Γκοβόστης, Ἀθήνα 2011.
- PABST ADRIAN AND SCHNEIDER CHRISTIAN (ed.), *Encounter Between Eastern Orthodoxy and Radical Orthodoxy: Transfiguring the World through the Word*, Ashgate Publishing, 2009.
- ΠΑΝΑΠΩΤΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Ὁ ὕμνογράφος τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ἰωάννης Μαυρόπουλος*, ἐκδ. Π. Κυριακίδη, Ἀθήνα 2010.
- ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ, *State καὶ Religion: Communications καὶ Relations*, ἐκδ. Παναγόπουλος Ἀλέξιος Π., Ἀθήνα 2011.
- ΠΑΞΙΜΑΔΑΚΗ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *Ὁ ἓνας τριαδικὸς Θεός*, ἐκδ. Γρηγόρης, Ἀθήνα, 2011.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, *Μεγάλοι σταθμοὶ τῆς θεολογίας: Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας: Εἰσαγωγή Β', Γ' καὶ Δ' αἰῶνες: Ἐπιτομή*, ἐκδ. Γρηγόρης, Ἀθήνα, 2011.
- ΠΑΠΑΤΖΑΝΑΚΗ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ἡ ἔννοια τῆς διακονίας καὶ τὰ γνωρίσματά της (στὶς ποιμαντικές ἐπιστολὲς τοῦ ἀποστόλου Παύλου)*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 2011.
- PAYNE DANIEL, *The Revival of Political Hesychasm in Contemporary Orthodox Thought: The Political Hesychasm of John Romanides and Christos Yannaras*, Lexington Books, 2011.
- ΠΟΡΤΕΛΑΝΟΥ ΣΤΑΜΑΤΗ, *Διαπολιτισμικὴ Θεολογία*, ἐκδ. Ἐννοια, Ἀθήνα, 2011.
- SEVTSENKO GEORGIOS, *Ἀσπάζεται ὑμᾶς Λουκάς ὁ ἀγαπητὸς Λουκά (Βόϊνο Γιασενέ-τακι) στὸ χῶρο τῆς ἱατρικῆς ἐπιστήμης: Ἡ πορεία τοῦ ἐπισκόπου καὶ ἱατροῦ Ἁγίου*, ἐπιμ. π. Νεκτάριος Ἀντωνόπουλος, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2011.
- ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ ΕΙΡΗΝΗΣ, *Θεολογία καὶ μυστικισμὸς στὸν σύγχρονο ἀμερικανικὸ κινηματογράφο: Ἐβραῖοι σκηνοθέτες*, ἐκδ. Αἰγόκερως, Ἀθήνα, 2011.
- ΣΤΑΜΟΥΛΗ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Κάλλος τὸ Ἅγιον. Προλεγόμενα στὴ φιλόκαλη αἰσθητικὴ τῆς Ὁρθοδοξίας*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2010 (4η ἐκδ.).
- ΣΟΚΟΛΟΦ ΙΒΑΝ, *Ἡ Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸν 19ο αἰ.*, μτφρ. Πρωτοπρεσβύτερος Βασίλειος Παπαθανασίου, ἐκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2011.
- ΣΟΥΡΕΦ Κ., *Τοπογραφικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ κεντρικῆς Μακεδονίας*, ἐκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2011.
- STANILOAE DIMITRU, *Ἡ περὶ Θεοῦ ὀρθόδοξη χριστιανικὴ διδασκαλία*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2011.
- ΣΤΕΙΡΗ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Φιλοσοφία καὶ θεολογία τοῦ Νικολάου, Ἐπισκόπου Μεθώνης*, ἐκδ. Ἀντ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη, 2010 [Ἀνάτυπο τοῦ περιοδικοῦ «Βυζαντινὸς Δόμος»].

- ΣΤΟΠΙΑΝΝΟΒΙΤΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, *Δόγμα και πνευματικότητα στη θεολογία του Ἁγίου Ἰουστίνου Πόποβιτς*, ἐκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη, 2011.
- ΣΤΥΛΙΟΥ ΕΥΘΥΜΙΟΥ (Μητροπολίτου Ἀχελώου), *Χριστός προτυπούμενος*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 2011.
- ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ, *Τάξη+ Ἀταξία: Οἱ νέοι φωνάζουν*, ἐπιμ. Μάριος Κουκουνάρας-Λιάγκης, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2011.
- ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ, *Ἡμεροδρόμιο Χριστουγέννων*, ἐπιμ. Πολυξένη Τσαλίκη-Κιοσόγλου, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2011.
- ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ, *Ἐγὼ κι ἐσύ... καὶ οἱ ἄλλοι*, ἐπιμ. Γ. Κίσσας, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2011.
- ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ, *Τουρκολογία: Τιμητικός τόμος γιὰ τὸν Ἀναστάσιο Κ. Ἰορδάνογλου*, ἐκδ. Σταμούλη Ἄντ., Θεσσαλονίκη 2012.
- ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ, *Ὁ Βυζαντινὸς κόσμος: Ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία (641-1204)*, τ. 2ος, ἐκδ. Πόλις, Ἀθήνα 2012.
- ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ, *Ἀπὸ τὴν ἀσκητικὴ καὶ ἡσυχαστικὴ ἀγιορειτικὴ παράδοση*, ἐκδ. Ἱερὸν Ἡσυχαστήριον Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, Ἅγιον Ὄρος 2011.
- ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ, *Ἡ μεσσιανικὴ ἰδέα καὶ οἱ μεταμορφώσεις της. Ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη ὡς τοὺς πολιτικούς μεσσιανισμούς τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, (ἐπιμ. Στ. Ζουμπουλάκη), ἐκδ. Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 2011.
- ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ, *Ἱστορία, Θεολογία καὶ Γλῶσσα τῆς Θείας Λειτουργίας. Εἰσηγήσεις τοῦ ἐτήσιου Θεολογικοῦ Συνεδρίου τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Ἡλείας*, Πύργος 2011.
- ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ, *Ἡ ἔννοια τοῦ θεοῦ στὴ διαχρονικὴ της διάσταση. Ἀφιερωματικὸς τόμος στὸν Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Ἡλείας κ.κ. Γερμανόν*, ἐκδ. Ὀλυμπιακὸ Κέντρο Φιλοσοφίας καὶ Παιδείας, Ἀθήνα 2011.
- ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ, «*Ἐφηβεία: νέες πραγματικότητες σὲ κοινωνίες ποὺ ἀλλάζουν*», ἐκδ. Γραφείου - Ἰδρύματος Νεότητος Ἱερῶς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 2010.
- ΤΖΟΥΒΑΛΗ - ΚΑΡΙΩΤΟΓΛΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΗ, *Αὐθεντία καὶ ἐλευθερία στὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2009.
- ΤΟΥΤΟΥΖΑ ΠΑΥΛΟΥ, *Αἰγαῖο: Πηγὴ πολιτισμοῦ καὶ καρδιολογίας*, ἐκδ. Παπαζῆση, Ἀθήνα 2011.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ ΧΛΩΣΗ, *Χριστιανικὲς Ἐκκλησίες στὴν ἀρχαία Νοβία*, ἐκδ. Ἐκδοτικὸς Ὄργανισμὸς Π. Κυριακίδη, Ἀθήνα 2011.
- ΤΣΑΓΚΑΡΛΗ - ΔΙΑΜΑΝΤΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ, *Εἰδικὴ Διδακτικὴ τῶν Θρησκευτικῶν (Διδασκαλίες Μονοθεματικῆς, Διαθεματικῆς, Διεπιστημονικῆς-Project)*, Ἀθήνα 2012.
- ΤΣΙΡΚΑ ΣΤΡΑΤΗ, *Τὸ Εἰκοσιένα στὴ Νεοελληνικὴ πεζογραφία (Σολωμὸς καὶ Μακρυγιάννης)*, ἐκδ. Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Θεσσαλονίκη 2012.
- TSICHLIS MICHAEL GEORGE, *For the Hope of Humanity: The Doctrine of the Dormition of the Theotokos in Orthodox Christian Tradition*, iUniverse, Bloomington, 2011.

- HEIDEGGER MARTIN, *Νίτσε: Η βούληση για ισχύ ως τέχνη*, μτφρ. Γιώργου Ήλιόπουλου, έπιμ. Γιώργου Ξηροπαΐδη, έκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2011.
- ΦΑΡΜΑΚΗ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Νοτάριος και πρωτοπαπάς Αγίου Ματθαίου Κερκύρας, Πρωτόκολλο τών έτών 1515-1525*, έκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2011.
- ΦΑΡΟΥ ΦΙΛΟΘΕΟΥ π., *Στου δρόμου τά μισά: Προκλήσεις και προοπτικές στη μέση ήλικία*, έκδ. Άρμός, Αθήνα 2011.
- ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ, *Οί λατρείες τών Θεών και τών ήρώων στην άνω Μακεδονία κατά την άρχαιότητα (Έλίμεια, Έορδαία, Έορσετίδα, Λυγκησιτίδα)*, έκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2011.
- ΧΟΛΕΒΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Έο άγιος Νικόδημος ό Άγιορείτης και ή παράδοση του Γένους (200 χρόνια από την όσιακή κοίμησή του)*, έκδ. Έρεά Μητρόπολη Γλυφάδας, Αθήνα 2010.
- ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗ ΣΤΑΜΑΤΙΟΥ, *Μουσείο Άντιβουινιώτισσας-Κέρκυρα*, έκδ. 21ης Έφορείας Βυζαντινών Άρχαιοτήτων, Θεσσαλονίκη 2011.
- ΧΡΗΣΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Έκκλησιαστικοί συγγραφείς του 7ου αιώνα ως μάρτυρες της έποχής τους. Μάξιμος Έομολογητής - Άναστάσιος Σιναΐτης - Ψευδο-Μεθόδιος*, έκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2010.

Την σύνταξη του «Αναλογίου» έπιμελούνται οί Γ. Παπαδόπουλος, Ν. Άσπρούλης, Δ. Πάλλης και Στ. Τερζής.